

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 28

*До 100-річчя від заснування
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка*

Кам'янець-Подільський
2018

УДК 378.4(477.43)(082):94
ББК 63.3(4Укр.)
Н16

Рецензенти:

В. Марчук - доктор історичних наук, професор (м. Івано-Франківськ)
О. Реєнт - доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАН України (м. Київ)

Редакційна колегія тому:

В. Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **Л. Баженов**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор; **В. Газін**, доктор історичних наук, професор; **В. Степанков**, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор); **О. Головка**, доктор історичних наук; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **Л. Заитовт**, доктор габілітований, професор (м. Варшава, Республіка Польща); **Ф. Кірик**, доктор габілітований, професор (м. Краків, Республіка Польща); **С. Копилов**, доктор історичних наук, професор (заступник відповідального редактора); **В. Нечитайло**, доктор історичних наук, професор; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **М. Насельський**, доктор габілітований, професор (м. Варшава, Республіка Польща); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **А. Філінюк**, доктор історичних наук, професор; **О. Федьков**, доктор історичних наук, доцент; **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (заступник відповідального редактора); **І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар).

Рекомендовано до друку Вченою радою

**Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 6 від 26 червня 2018 р.)**

Н16 Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. Т. 28: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 480 с.

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України
збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань
України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю
«Історичні науки»

(Наказ Міністерства освіти і науки України №820 від 11.07.2016 р.)

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
IVAN OHIIENKO
NATIONAL UNIVERSITY**

**HISTORY
Volume 28**

*On the 100th anniversary of the foundation
of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University*

Kamianets-Podilsky
2018

Reviewers:

- V. Marchuk** - Doctor of historical sciences, professor (Ivano-Frankivsk)
O. Reient - Doctor of historical sciences, professor, corresponding member of NAS of Ukraine (Kyiv)

Editorial college:

V. Smoliy, academician NAS of Ukraine, doctor of historical sciences, professor; **L. Bazhenov**, academician UAHS, doctor of historical sciences, professor; **V. Hazin**, doctor of historical sciences, professor; **V. Stepankov**, academician UAHS, doctor of historical sciences, professor (editor-in-chief); **O. Holovko**, doctor of historical sciences; **O. Zaval'niuk**, doctor of historical sciences, professor; **L. Zashtovt**, dr hab, professor (Warsaw, Poland); **F. Kiryk**, dr hab, professor (Krakow, Poland); **S. Kopylov**, doctor of historical sciences, professor (deputy editor-in-chief); **V. Nechitailo**, doctor of historical sciences, professor; **V. Lozovyi**, doctor of historical sciences, professor; **M. Nagelskyi**, dr hab, professor (Warsaw, Poland); **R. Petrauskas**, doctor of historical sciences, professor (Vilnius, Lithuania); **A. Filinyuk**, doctor of historical sciences, professor; **O. Fedkov**, doctor of historical sciences, associate professor; **V. Dubinskyi**, candidate of historical sciences, associate professor (deputy editor-in-chief); **I. Borovets**, candidate of historical sciences, associate professor (assistant editor).

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko national university. History. Kamianets-Podilskyi: Ruta Publishing House, 2018. Vol. 28: On the 100th anniversary of the foundation of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University. 480 p.

Address of editorial board:

*The Department of World History, The Faculty of History,
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University,
14, Tatars'ka St. , Kamianets-Podilskyi, 32300*

ЗМІСТ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ – ОСЕРЕДОК НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (1918–1921 РР.)

Валерій Смолій. УНІВЕРСИТЕТ КРИЗЬ СТОЛІТТЯ.....	11
Олександр Завальнюк. «НОВІ» Й «СТАРІ» УНІВЕРСИТЕТИ В УКРАЇНІ: НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ПОТЕНЦІАЛ, ПІДГОТОВКА КАДРІВ І ВНЕСОК У НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ 1917–1920 РР.....	25
Сергій Копилов. УЧЕНІ-ІСТОРИКИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1918–1921 РР.).....	43

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Олександр Головко. УЧАСТЬ ПОЛЬСЬКОГО КНЯЗЯ БОЛЕСЛАВА ПЕРШОГО «ХОРОБРОГО» У МІЖКНЯЗІВСЬКІЙ ВІЙНІ НА РУСІ (ЛІТО – ОСІНЬ 1018 Р.).....	55
Богдан Боднарюк. КАТОЛИЦЬКІ ЧЕРНЕЧІ ОРДЕНИ ДОБИ РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ТЕНДЕНЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ ТА ПОЧАТОК КОРПОРАЦІЙНОЇ СТАГНАЦІЇ.....	71
Ігор Ліхтей. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ ЧЕСЬКИМ КОРОЛЕМ ПРШЕМИСЛОМ ОТАКАРОМ ІІ ТА НІМЕЦЬКИМ ПРАВИТЕЛЕМ РУДОЛЬФОМ І ГАБСБУРГОМ У 1273–1276 РОКАХ.....	97
Роман Хаутала. ОБРАЗ МАМЛЮКСКИХ И МОНГОЛЬСКИХ ПРАВИТЕЛЕЙ В ТРАКТАТАХ КАТОЛИЧЕСКИХ МИССИОНЕРОВ И ТЕОРЕТИКОВ КРЕСТОВЫХ ПОХОДОВ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIV ВЕКОВ.....	119
Jan Tęgowski. ZWIĄZEK POLSKI I LITWY – OD KREWA DO GRUNWALDU.....	127
Тарас Чухліб. «ОПІКУН ДЛЯ УСІЄЇ УКРАЇНИ...»: НАЗВА «УКРАЇНА» В ОФІЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА МАЛОЇ АЗІЇ (КІНЕЦЬ XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.).....	144
Віктор Брехуненко. РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ ПОСОЛЬСЬКОГО ТА РОЗРЯДНОГО ПРИКАЗІВ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (XVI–XVII СТ.).....	162
Олександр Юга. СПРОБИ УРЯДУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЗАЛУЧЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДО АНТИКРИМСЬКОЇ ПОЛІТИКИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1648 Р.....	179
В'ячеслав Станіславський. ВЕЛИКІ ВІЗИРИ КАВАНОЗ АХМЕД-ПАША ТА МОРАЛИ ДАМАТ ХАСАН-ПАША І РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ПЕРЕГОВОРІ ЩОДО ПОГРАБУВАННЯ ГРЕЦЬКИХ КУПЦІВ УКРАЇНСЬКИМИ КОЗАКАМИ В 1701 Р.....	188

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Валентина Матях. НАРАТИВ У ПРОСТОРИ СУЧАСНОГО ІСТОРІОПИСАННЯ.....	204
Krzysztof Benyskiewicz. CZY BOLESŁAW CHROBRY DWUKROTNIIE WYPRAWIAŁ SIĘ PRZECIWKO JAROSŁAWOWI MĄDREMU? INTERPRETACJA 65 ROZDZIAŁU SIÓDMIEJ KSIĘGI KRONIKI THIETMARA.....	219
Валерій Степанков. ОБРАЗ ПИЛЯВЕЦЬКОЇ БИТВИ 1648 РОКУ У НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ М. КОСТОМАРОВА Й М. ГРУШЕВСЬКОГО.....	234
Володимир Верстюк. ФОРМУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД НАУКОВОГО ПОШУКУ М. КОСТОМАРОВА.....	244
Сергій Олійник. ІДЕЯ ЄДНАННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ З РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ В ПРАЦЯХ М. ПОГОДІНА.....	260
Анатолій Філінюк. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ В. АНТОНОВИЧА І П. ЧУБИНСЬКОГО.....	267
Юрій Степанчук. ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ СУЧАСНОГО ОБРАЗУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	281
Інна Старовойтенко. ТВОРЧА СПАДЩИНА ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО У ГАЗЕТІ «РАДА» (1906–1910 РОКИ).....	292
Анатолій Гуменюк. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ІСТОРІОГРАФІЇ 60-Х РР. ХІХ СТ. – 1914 Р.....	332
Олександр Маврін. З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ТЕОРІЇ І МЕТОДИЦІ АРХЕОГРАФІЇ В УРСР У 1945-МУ – 1990-МУ РОКАХ.....	337

СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА РАННЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Віталій Степанков. ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЗВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У СВІДОМОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1648–1676 РР.....	347
Олександр Слісаренко. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ОПЕРАЦІЇ ПІД ПЕРЕВОЛОЧНОЮ (ЧЕРВЕНЬ-ЛИПЕНЬ 1709 РОКУ).....	355

НОВА І НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ігор Коляда. ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО ЯК МАЙБУТНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ДІЯЧА: РОДИННЕ ВИХОВАННЯ У ДИТЯЧІ ТА ЮНАЦЬКІ РОКИ.....	367
---	-----

Роман Ляскович. МОБІЛІЗАЦІЇ ЧОЛОВІЧОГО НАСЕЛЕННЯ ЗУНР ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1919 РОКУ: ОРГАНІЗАЦІЯ, ПРОБЛЕМИ І РЕЗУЛЬТАТИ.....	377
Олександр Лисенко, Людмила Хойнацька. ПРОТИПРАВНІ ДІЇ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЯК ПРОЯВ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕВІАЦІЇ У 1944–1945 РР.....	387
Володимир Адамовський. ПИТАННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕДУРИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ.....	405
Віталій Нечитайло. АГРАРНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ЗЕМЕЛЬНІ АКТИВИ І ПРОРАХУНКИ.....	411

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Андрій Чуткий. МУЗЕЙ ТОВАРОЗНАВСТВА КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ – ПЕРША ВІТЧИЗНЯНА УСТАНОВА ЕКОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ.....	420
Віктор Адамський. ПОДІЛЬСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ З’ЇЗД У КОНТЕКСТІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ВЕСНИ 1917 РОКУ.....	435
Олександр Комарніцький. УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ КАМ’ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ВИШУ У РОБОТІ ПАРТІЙНОГО ТА КОМСОМОЛЬСЬКОГО ОСЕРЕДКІВ (20-30-ТІ РР. ХХ СТ.).....	447

РЕЦЕНЗІЇ

Олександр Федьков. СВІТЛАНА ОРЛИК. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917 РР.). МОНОГРАФІЯ. БІЛА ЦЕРКВА: ВИД. ПШОНКІВСЬКИЙ О. В., 2018. 716 С.	460
Іван Боровець. ЖИТТЄВА ПРАВДА ДЛЯ НАЩАДКІВ (ОГЛЯД КНИГИ: БУТЕРЧУК В.В. ІСТОРІЯ ОКРЕМОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ. КАМ’ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ТОВ «ДРУКАРНЯ «РУТА», 2017. 564 С.).....	469

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ.....	475
---------------------------------	------------

CONTENTS

KAMYANETS-PODILSKIY STATE UKRAINIAN UNIVERSITY – THE CENTER OF NATIONAL RESTORATION (1918–1921)

Valery Smolij. THE UNIVERSITY THROUGH THE CENTURY.....	11
Alexander Zavalnyuk. «NEW» AND «OLD» UNIVERSITIES IN UKRAINE: SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL POTENTIAL, PERSONNEL TRAINING AND CONTRIBUTION TO NATIONAL REVIVAL IN 1917–1920.....	25
Sergiy Kopylov. THE HISTORICAL POLITICAL SCIENTISTS OF KAMIANETS-PODILSKYI STATE UKRAINIAN UNIVERSITY DURING THE PERIOD OF THE NATIONAL-DEMOCRATIC REVOLUTION (1918–1921 YRS.).....	43

WORLD HISTORY

Alexander Golovko. PARTICIPATION OF POLISH PRINCE BOLESлав I «BRAVE» IN THE INTER-PRINCE WAR IN RUS (SUMMER–AUTUMN 1018).....	55
Bohdan Bodnariuk. CATHOLIC MONK ORDERS IN THE DEVELOPED MIDDLE AGES: TRENDS OF ORGANIZATIONAL OF STRATIFICATION AND THE BEGINNING OF CORPORATE STAGNATION.....	71
Ihor Likhtei. MILITARY-POLITICAL CONFRONTATION BETWEEN THE CZECH KING PREMYSL OTAKAR II AND THE GERMAN RULER RUDOLF I HABSBURG IN 1273–1276.....	97
Roman Hautala. THE IMAGE OF THE MAMLUK AND MONGOL RULERS IN THE TREATISES OF CATHOLIC MISSIONARIES AND CRUSADE THEORISTS OF THE SECOND HALF OF THE 13 TH – FIRST HALF OF THE 14 TH CENTURIES.....	119
Jan Tegowski. RELATIONSHIP OF POLAND AND LITHUANIA – FROM THE COUNTRY TO THE GRUNWALD.....	127
Taras Chukhlib. «THE GUARDIAN FOR THE WHOLE UKRAINE...»: THE NAME «UKRAINE» IN THE OFFICIAL DISCUSSION OF THE EASTERN EUROPE AND ASIA MINOR COUNTRIES (THE END OF THE XV TH CENTURY – THE FIRST HALF OF THE XVII TH CENTURY).....	144
Victor Brekhunenko. THE INTELLIGENCE OF THE MUSCOVITE'S POSOLSKY AND ROZRIADNYI PRYKAZES IN UKRAINE (XVI-XVII CENTURIES).....	162
Oleksandr Yuga. ATTEMPTS OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH GOVERNMENT TO INVOLVE THE MOSCOW STATE IN THE ANTI-CRIMEAN POLICY IN THE FIRST HALF OF 1648.....	179
Vyacheslav Stanislavskiy. THE GRAND VIZIERS KAVANOS AHMED PASHA AND MORALI DAMAT HASAN PASHA AND THE RUSSIAN-TURKISH NEGOTIATIONS CONCERNING THE ROBBERY OF THE GREEK MERCHANTS BY ZAPOROZHIAN COSSACKS.....	188

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

Valentyna Matyakh. THE NARRATIVE IN THE SCOPE OF MODERN HISTORIOGRAPHY.....	204
Krzysztof Benyskiewicz. DID BOLESŁAW THE BRAVE PLAN TO INVADÉ YAROSŁAV THE WISE TWICE? INTERPRETATION OF THE 65 TH CHAPTER OF THE SEVENTH BOOK OF THIETMAR'S CHRONICLE.....	219
Valeriy Stepankov. THE IMAGE OF PYLIAVTSI BATTLE OF 1648 IN THE SCIENTIFIC WORKS OF M. KOSTOMAROV AND M. HRUSHEVSKYI.....	234
Volodymyr Verstiuk. FORMATION OF THE METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF SCIENTIFIC SEARCH OF M. KOSTOMAROV.....	244
Sergiy Oliynyk. THE IDEA OF EASTERN GALICIA'S UNIFICATION WITH THE RUSSIAN EMPIRE IN THE WRITINGS OF M. POGODIN.....	260
Anatoliy Filiniuk. THE PROBLEMS OF HISTORY AND CULTURE OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE RESEARCHES BY V. ANTONOVYCH AND P. CHUBYNSKY.....	267
Yuri Stepanchuk. THE PREREQUISITES OF APPEARANCE OF THE MODERN IMAGE OF BOHDAN KHMELNITSKY IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY.....	281
Inna Starovoitenko. VASYL' DOMANYTSKYJ' CREATIVE HERITAGE IN THE NEWSPAPER «RADA» (1906–1910).....	292
Anatoliy Gumenyuk. RESEARCH OF THE DEVELOPMENT OF THE TOWNS OF THE RIGHT-BANK UKRAINE IN HISTORIOGRAPHY 60 ^S OF THE 19 TH CENTURY – 1914.....	332
Oleksandr Mavrin. FROM HISTORY OF THE UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY: TRANSFORMATION PROCESSES IN THEORY AND METHODS OF AECHEOGRAPHY IN UKRAINIAN SSR DURING 1945–1990.....	337

MIDDLE AGES AND EARLY MODERN HISTORY OF UKRAINE

Vitalyi Stepankov. TRANSFORMATION OF UKRAINIAN STATE'S NAME IN THE CONSCIOUSNESS OF THE POLITICAL ELITE DURING THE REVOLUTION OF 1648–1676.....	347
Olexandr Slisarenko. THE UKRAINIAN COSSACKS IN THE PEREVOLOCHNA OPERATION IN JUNE – JULY 1709.....	355

NEW AND CONTEMPORARY HISTORY OF UKRAINE

Igor Koliada. FORMATION OF PERSONALITY OF I. NECHUY-LEVITSKY AS THE FUTURE OF UKRAINIAN NATIONAL-CULTURAL FIGURE, FAMILY EDUCATION AND CHILDHOOD AND YOUTH.....	367
Roman Liaskovich. THE MOBILIZATION OF THE MALE POPULATION OF WUNR (WESTERN UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC) TO UKRAINIAN GALICIAN ARMY IN THE FIRST HALF OF 1919: ORGANIZATION, PROBLEMS AND RESULTS.....	377

Olexander Lysenko, Lyudmila Haynatska. THE SIGNIFICANT ACTIONS OF THE SOVIET MILITARY SERVANTS AS THE MANIFESTATION OF SOCIAL DEVELOPMENT IN 1944–1945.....	387
Volodymyr Adamovskyi. QUESTIONS FOR THE IMPROVEMENT OF THE REHABILITATION PROCEDURE OF VICTIMS OF POLITICAL REPRESSIONS.....	405
Vitaliy Nechitajlo. AGRARIAN LAND REFORMS IN UKRAINE AT THE END OF THE 20th CENTURY – AT THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY: LAND ASSETS AND MISCALCULATIONS.....	411

REGIONAL HISTORY

Andrii Chutkyi. MERCHANDISING MUSEUM OF KYIV COMMERCIAL INSTITUTE – FIRST NATIONAL MUSEUM OF ECONOMIC PROFILE.....	420
Victor Adamskyi. PODILLIA REGION COOPERATIVE CONGRESS IN THE CONTEXT OF THE REVOLUTIONARY PROCESSES OF THE SPRING OF 1917.....	435
Olexander Komarnitsky. PARTICIPATION OF STUDENTS OF KAMENETS-PODOLSKY PEDAGOGICAL UNIVERSITY IN THE WORK OF THE PARTY AND KOMSOMOL CELLS (20-30 ^S OF THE 20 TH CENTURY).....	447

REVIEWS

Alexander Fedkov. SVITLANA ORLIK. FINANCIAL POLICY OF THE RUSSIAN GOVERNMENT IN THE CURRENT TERRITORIES OF GALICHYNA AND BUKOVYNA IN THE PERIOD OF THE FIRST WORLD WAR (1914–1917). MONOGRAPH. WHITE CHURCH: PSHONKIVSKY O. V., 2018. 736 P.....	460
Ivan Borovets THE TRUTH OF THE LIFE FOR DESCENDANTS(REVIEW OF THE BOOK: BUGHERCHUK V.V. THE HISTORY OF A SEPARATE UKRAINIAN FAMILY: KAMYANETS-PODILSKY: LLC «PRINTING HOUSE «RUTA», 2017. 564 PP.).....	469
ABOUT AUTHORS	475

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ – ОСЕРЕДОК НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (1918-1921 РР.)

УДК 378.4 (477.43-21) КПНУ «1918/2018»

Валерій Смолій

УНІВЕРСИТЕТ КРИЗЬ СТОЛІТТЯ

Валерій Смолій. Університет кризь століття. У статті з'ясовується історична доля першого українського університету, народженого революцією 1917–1921 рр., за сторіччя свого існування. Висвітлено обставини його виникнення, роль Івана Огієнка у реалізації проекту заснування вишу, поява якого у Кам'янці-Подільському стала видатною подією культурно-освітнього життя тогочасної України. Належну увагу приділено показу структури університету, його кадровому складу, функціонуванню, труднощів, яких доводилося долати викладачам і студентам. Розкрито причини ліквідації більшовицькою владою університету та його реорганізації в Інститут народної освіти. Окреслено головні віхи трансформацій вишу у радянську добу, попри які продовжував залишатися периферійним пединститутом. З'ясовано непростий процес відновлення у незалежній Україні спочатку статусу державного університету у 2003 р. й отримання у 2008 р. статусу національного.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, революція, університет, І. Огієнко, студенти, викладачі, пединститут, освіта.

Валерий Смолий. Университет сквозь столетия. В статье раскрывается историческая судьба первого украинского университета, рожденного революцией 1917–1921 гг., за столетие своего существования. Выяснены обстоятельства его возникновения, роль Ивана Огиенко в реализации проекта возникновения выша, основание которого в Каменце-Подольском стало выдающимся событием культурно-образовательной жизни Украины того времени. Значительное внимание уделяется обзору структуры университета, его кадровому составу. Раскрыты причины ликвидации большевистской властью университета и его реорганизации в Институт народного образования. Определены главные вехи трансформации вуза в советские времена, несмотря на которые продолжал оставаться периферийным пединститутом. Показано непростой процесс возобновления в независимой Украине сначала статуса государственного университета в 2003 году и получение в 2008 году статуса национального.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, революция, университет, Иван Огиенко, студенты, преподаватели, пединститут, образование.

Початок ХХ ст. для політичного українства був складним і, водночас, доволі обнадійливим і навіть часом перспективним. Страшні лихоліття Першої

світової війни спричинили потужні соціокультурні розломи, котрі з величезною силою струсували і зруйнували тодішні імперії у Росії, Німеччині й Австро-Угорщині. Ба більше, Велика війна остаточно поховала тогочасний світовий устрій і надала потужного імпульсу революційним і національно-визвольним рухам, які змагалися за реалізацію та ствердження власних національно-державних проектів.

Криза і, врешті-решт, руйнація імперій Романових і Габсбургів радикалізувала, мобілізувала та скерувала потуги політичного українства, котре від 1917 р. розгорнуло власний національно-державний проект. У політичному сенсі це означало велетенський стрибок від ще донедавна приземлених, обмежених і паліативних вимог культурно-національної автономії до самостійних програм національно-державного будівництва. Втім, цей кардинальний політичний поворот гальмувався потужною інерцією культурної свідомості, виплеканою звичними передумовами, обставинами й традиціями історичного буття у межах кількох імперських середовищ. У певному розумінні новий національно-державний проект потребував солідних культурних підоснов, зокрема виховання нового покоління інтелектуалів, громадсько-культурних діячів, освітян, просвітників і багатьох інших категорій фахових працівників для низки сфер суспільного життя. На часі поставало кардинальне питання: як створити, точніше переформатувати, колишній імперській простір у національно-державницькому сенсі?!

Усвідомлення цих доленосних викликів, раптово кинутих українству у кризових обставинах і передумовах воєнного та революційного часу, згенерувало цілу низку знакових наукових, культурних й освітніх проектів, як-от заснування Української Академії наук, що згодом трансформувалася у славнозвісну ВУАН, Української Академії мистецтв, українських університетів у Києві та Кам'янці-Подільському і багатьох інших осередків, інституцій, установ. Ініціатива створити у Кам'янці-Подільському університет або його філію (йшлося про філію університету Св. Володимира чи Київського народного університету) народилася восени 1917 р. так би мовити «знизу» у середовищі місцевих діячів. Цей проект визрів і набув первісних обрисів на хвилі революційного романтизму у січні 1918 р. після звернення міської думи до Української Центральної Ради та створення Університетської комісії, хоча її діяльність розгорнулася пізніше – навесні 1918 р.¹ Ініціаторами проекту університету виступили троє місцевих громадсько-культурних діячів – голова земської повітової управи О. Пашенко, заступник голови міської управи О. Шульмінський (поляк за національністю) і голова місцевої «Просвіти» К. Солуха². Вочевидь, ця ідея постала на ґрунті широкого розвитку просвітницького руху, котрий за часів Української революції 1917–1921 рр. доволі швидко переорієнтовувався на новітні виклики буремного часу, передусім пов'язані із формуванням і ствердженням національних культурно-освітніх й академічних починань.

Та університетський проект у жодному разі не міг бути реалізований без української академічної спільноти, котра мала забезпечити не тільки його успішне конституювання, а й повноцінне функціонування у культурному просторі революційної України. За великим рахунком, він потребував інтелектуала-кер-

манича з поважним академічним реноме та розмаїтими культурними зацікавленнями, багатоманітними громадськими ролями й широкими науковими інтересами. Недаремно першим ректором-засновником Кам'янець-Подільського державного українського університету став Іван Огієнко, котрий був не тільки проникливим інтелектуалом-дослідником, самобутнім громадсько-культурним діячем, а й блискучим та енергійним організатором³. Адже він напрочуд добре зміг співпрацювати з трьома державно-політичними формаціями – Українською Центральною Радою, Гетьманатом і Директорією УНР за надзвичайно мінливих і суперечливих військово-політичних обставин⁴. Більше того, 5 січня 1919 р. посів посаду міністра народної освіти і мистецтв, згодом – міністра віросповідань в уряді УНР⁵. Для створення нового університету у культурному середовищі провінційного Поділля ці особисті прикмети та риси ректора-фундатора й урядовця мали засадниче значення!

Зрештою, І. Огієнко виявився чудовим комунікатором, або, як висловилися б нині, гарним промоутером університетського проекту як в урядових колах, так і в академічному середовищі. За його задумом, новий університет у пограничному краї мав стати своєрідним містком, який би сполучив українство, котре сформувалося у межах підросійського та півдавстрійського культурного просторів. У цьому сенсі університетський проект тою чи іншою відображав соборницькі інтенції тодішніх громадсько-культурних і політичних діячів.

Водночас І. Огієнко мусив опікуватися не тільки просуванням проекту заснування університету, а й вибором певної організаційної моделі нової освітньої інституції. Революційні часи, політичні метаморфози, культурні новації, ідеологічні впливи, потужний і всеохопний просвітницький рух нав'язували своєрідну модель народного університету як інструмента нагальної, швидкоплинної українізації освіти. За такою моделлю новий університет мав стати просвітницько-виховною установою. Натомість І. Огієнко тримався думки, що Українська Держава має проводити власну культурну та наукову політику, котра не мусить обмежуватися лише цариною українізації, а й охоплювати наукову, педагогічну та культурну сфери, пов'язані з підготовкою необхідних кадрів-фахівців. Ба більше, він гадав, що університетські осередки мають перетворитися на провідні центри у творенні нового культурного простору.

Не випадково у курсі з історії української культури, читаному І. Огієнком в Українському народному університеті у Києві, саме ідея самоцінності культурного простору була наскрізним лейтмотивом його викладів. «Чи народ наш – окремий народ, чи він же має свою культуру, – культуру оригінальну, своєрідну? Чи в минулому єсть у його своя історія, своє життя? *Чи справді нам потрібні окремі школи з нашою мовою, окремі університети, чи може це тільки наші вигадки, як про все це тепер кажуть несвідомі люде?* (курсив наш. – В. С.)», – із рішучими нотками виклику запитував учений у слухачів вже на перших хвилинах своїх викладів⁶. Окрім того, І. Огієнко як інтелектуал із гуманістичним, багатошаровим культурним світоглядом був свідомий того, що університетський проект потребує повноцінного залучення та співпраці національних меншин Поділля. Тому він заручився підтримкою як єврейської, так і польської громад, зокрема

пообіцяв відкрити єврейську та польську кафедри у Кам'янець-Подільському державному українському університеті, а також сприяти єврейській і польській молоді здобувати освіту у новітній інституції.

Університет у Кам'янці-Подільському (на той час Кам'янець-Подільськ або Кам'янець на Поділлі) був заснований 1 липня 1918 р., але змагання щодо того якого вигляду має набути нова вища школа тривали ще певний час. «Пригадую собі ті засідання Ради міністрів, де обмірковувався закон про відкриття Українського державного університету в Кам'янці. В проекті, між іншим, стояло заложення катедр польської, румунської й єврейської мови та літератури: малось на увазі, що університет, положений на пограниччю кількох країв – Поділля, Буковини, Молдавії й Галичини, – служитиме культурним огнищем, яке матиме притягаючу силу для всіх цих країв і служитиме форпостом української національної культури тут, в цій місці, де з давніх часів перехрещуються різні культурні впливи. Малось на увазі, що державний український університет в Кам'янці, в яких 20 кілометрах від Збруча, не залишиться без корисного впливу й на культурне життя українців зазбруцьких і вже самим фактом свого існування змушуватиме австрійський уряд скоріше задовольнити законні потреби українців австро-угорської держави – мати свою вищу школу у Львові та й у Чернівцях (курсив наш. – В. С.). Тому-то цей законопроект пройшов дуже “гладко” при однодушній згоді й сприятливому відношенні всіх членів Ради міністрів. Суперечки виникли тільки щодо кафедри румунської мови та літератури; дехто з міністрів висловився проти, мотивуючи тим, що треба змагати до того, щоб збільшити культурний вплив і перевагу українців над румунами, а не сприяти розвитку румунщини, яка не має ніякої загальнолюдської ваги й інтересу. Здається, що так цієї одинокої катедри й не затвердили, хоч дехто, і я в тім числі, дуже її обстоювали», – споминав Д. Дорошенко⁷.

Врешті, завдяки успішним, хоч і тривалим перемовинам І. Огієнка, 17 серпня 1918 р. гетьман Української Держави Павло Скоропадський затвердив закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету⁸. 22 жовтня 1918 р. відбулося урочисте відкриття університету. Ось як описував це дійство очевидець, який переховувався під криптонімом Д. К.: «Будинок колишньої технічної школи (сьогодні тут міститься Інститут), який відпущено для Університету, був чудово завітчаний зеленню, килимами та прапорами. Всі сходи й під'їзд заповнили студенти, яких тоді вже було понад 400 чоловік, з ректором І. І. Огієнком і професорами на чолі. Свято почалося Службою Божою, в університетській церкві, потім у великій залі Університету відбувся урочистий акт. Від імені міністерства освіти відкрив Університет товариш міністра освіта П. Холодний. Представник гетьмана прочитав наступну грамоту гетьмана про відкриття Кам'янецького Університету <...> Товариш міністра освіти П. Холодний відповів на грамоту короткою промовою, в якій дякував гетьманові за заснування Університету, вітав професорів і студентів, бажаючи їм успішної праці для добра України. Потім взяв слово ректор Огієнко, розказав історію організації та з'ясував стан молодого Університету. Далі пішли усні й письмові привітання. Свято закінчилось спільним обідом. В день відкриття Кам'янецький Університет одержав багато подарунків в формі рідкісних книг, стародруків, декларованих сти-

пендій тощо»⁹.

Первісно новий університет проектувався з трьох факультетів – історико-філологічного (з чотирма відділами – класичним, слов'яно-українським, історичним і романо-германським), правничого та фізико-математичного (з двома відділами – математичним і природним). Згодом до первісної організаційної моделі університету додався ще один факультет – богословський (із чотирма відділами – богословсько-філософським, церковно-історичним, богословсько-словесним і церковно-практичним). Можливо планувався ще медичний факультет, про який згадувалося у звіті про відкриття університету у львівській газеті «Діло»¹⁰. Натомість у 1919 р. був відкритий ще один факультет – сільськогосподарський, який здебільшого орієнтувався на підготовку фахівців для місцевого господарства.

Якщо взяти до уваги полікультурні та гуманістичні підвалини світосприйняття І. Огієнка, то така початкова структура нового університету видається доволі оптимальною і гармонійною. З одного боку, засновник університету досить добре сприймав запити і проблеми подільського культурного середовища. Втім, з іншого боку, він чудово орієнтувався у політичних колізіях і соціокультурних трансформаціях революційної доби. Таким чином, у його організаційному задумі виразно простежується рефрен на розбудову української гуманістики, хоч і з включенням сегмента точних і природних наук. Показово видається і кадрова політика, котру намагався проводити І. Огієнко. Приміром, перший ректор прагнув залучити до професорської корпорації заснованого університету українських інтелектуалів із відмінним професійним, життєвим, науковим і громадським досвідом. Скажімо, деканами новоствореного університету стали В. Біднов (богословський факультет), П. Клименко (історико-філологічний), Х. Лебідь-Юрчик (правничий факультет) і П. Бучинський (фізико-математичний факультет)¹¹. Проте у перший навчальний рік, який розпочався 1 листопада 1918 р., в університеті функціонувало лише три факультети – історико-філологічний, фізико-математичний і богословський. 267 студентів і лише 13 професорів і викладачів стали своєрідними піонерами, з яких розпочалася столітня історія Кам'янець-Подільського університету¹².

Зазвичай І. Огієнко обстоював думку про домінуючу роль української мови у навчальному процесі, що було зафіксовано у законодавчому акті про заснування місцевого університету, проте його очільник не цурався і компромісних рішень. Наприклад, декан П. Бучинський, якому у 1918 р. виповнилося шістьдесят шість років, погано володів українською мовою. Проте у створенні нового університету він відіграв важливу, а у чомусь – навіть виняткову роль. Незважаючи на це, поважний учений був змушений звернутися до Міністра освіти з проханням дозволити йому викладати російською мовою протягом одного навчального року. Проте наступного навчального року П. Бучинський викладав уже виключно українською мовою¹³. Подібної стратегії ректор-фундатор тримався і щодо інших професорів, доцентів і викладачів, яких намагався залучити й об'єднати навколо спільної справи.

Водночас І. Огієнко дотримав слова, зокрема створив кафедри у складі історико-філологічного факультету, зорієнтовані на залучення національних мен-

шин – польської та єврейської літератури й історії¹⁴. За складних, ба навіть драматичних умов і обставин революційно-воєнної дійсності, така національна толерантність виказувала не тільки неабияку організаційну мудрість і високі морально-етичні чесноти ректора, а й зрілість українських інтелектуалів, задіяних в університетському проекті. Звісно, кадрові проблеми в університеті з формуванням професорсько-викладацького складу були доволі гострими протягом 1918–1920 рр., хоча перебіг військово-політичних подій спричинився до того, що у Кам'янці-Подільському опинилося чимало колишніх урядовців, громадсько-культурних діячів, учених і звичайних біженців. Адже протягом червня-листопада 1919 р. місто стало політичним центром осідку Директорії Української Народної Республіки.

Кам'янецька доба УНР згенерувала як нові виклики, так і чергові проблеми. Передусім, істотно розширилася професорсько-викладацька корпорація. Загалом поміж університетських викладачів і професорів було ціле сузір'я відомих українських учених, урядовців, політичних і громадсько-культурних діячів, письменників, митців, як-от Є. Архипенко, С. Бачинський, Л. Білецький, С. Гаєвський, М. Геращенко, В. Геринович, С. Доложевський, Д. Дорошенко, М. Драй-Хмара, Є. Завадський, П. Клепатський, П. Клименко, К. Копержинський, В. Кучер, І. Любарський, О. Неселовський, Й. Оксіук, М. Плевако, С. Рудницький, С. Русова, А. Синявський, Ю. Сіцінський, Є. Тимченко, П. Филипович, М. Хведорів (Федорів), М. Чайковський, К. Широцький та ін.¹⁵ Запрошувалися й інші відомі вчені, зокрема І. Крип'якевич, який не зміг дістатися до Кам'янця-Подільського через тогочасну облогу Львова¹⁶.

Деякі з викладачів, приміром, як в. о. екстраординарного професора кафедри історії українського мистецтва К. Широцький, який помер у віці 33-х років¹⁷, так і не встигли приступити до викладання чи обіймали свою посаду протягом дуже стислого часу. Проте навіть наявний кадровий склад був доволі солідним для новоствореного університету. «Взагалі Кам'янецький університет стягнув наукові сили з усіх культурних центрів України: Києва, Ніжина, Харкова, Одеси, Катеринослава й Львова (курсив наш. – В. С.). Все це були природжені українці з різних частин нашої землі від Кубані (проф. Хведорів) до Карпат. З чужих був тільки один чех проф. В. Петр...» – споминав Д. Дорошенко¹⁸. Істотна зросла й студентська спільнота, котра восени 1919 р. нараховувала понад 1,4 тис. студентів і вільних слухачів¹⁹.

Однак, військові та революційні події принесли й численні лихоліття до університетського життя, зокрема мали наслідком постійні колізії з оплатою студентів за навчання. Варто наголосити, що адміністрація університету ставилася до цих проблем із величезним терпінням і розумінням, оскільки намагалася будь-що-будь не переривати навчання студентів через фінансові негаразди. До того ж давалися взнаки злободенні проблеми революційної доби, як-от хронічна нестача палива, навчальної літератури та приладдя, брак матеріальних засобів, зокрема власної друкарні для оперативного видання посібників і лекційних курсів тощо²⁰.

1919–1920 рр. – часи страшного протиборства на українських теренах виявилися доволі драматичними в історії Кам'янець-Подільського університету,

котрому довелося спізнатися як із непростими союзниками УНР – поляками, так і запеклими ворогами – більшовицькими військами та їхніми керманичами. Мабуть, не варто дивуватися, що з остаточним утвердженням влади цього політичного режиму наприкінці 1920 р. доля Кам'янець-Подільського державного українського університету, котрий у рецепції більшовицьких очільників був осідком ворожої «Петлюрівщини», вирішили швидко й однозначно – університет реорганізували. Ще раніше університет втратив низку відомих професорів і перспективних викладачів, як-от І. Огієнко, С. Бачинський, Л. Биковський, В. Біднов, Л. Білецький, В. Добровольський, Б. Крижанівський, Й. Пеленський та ін., які обрали еміграцію, позаяк не мали жодних ілюзій щодо намірів і планів «робітничо-селянської» влади.

Доба державного українського університету добігла свого кінця. Натомість розпочалися часи більшовицьких реформ в освіті, науці та культурі. Теоретичні підстави радянської освіти та науки спиралися на більшовицько-марсистські догмати, котрі передбачали формування нової або т. зв. «пролетарської» культури. Відтак принцип класової доцільності, а насправді – тотальної партійної диктатури, вимагав суцільної зачистки старого культурного простору. Дореволюційна професура та молоді українські науковці й освітяни, які сформувалися за воєнних і революційних часів, зазнавали потужної маргіналізації у соціальному й ідеологічному сенсі. Арсенал засобів радянської освіти був доволі широким: система напівосвічених партійних висуванців, які призначалися на керівні посади у вищій школі, адміністративний контроль і тиск, примітивізація й індоктринація освітніх програм, урешті-решт суцільна структурна реорганізація старих навчальних закладів.

Більшовицька перебудова освіти у підрадянській Україні відбувалася за накинутим згори «лекалом». Колишні університети, вчительські інститути, семінарії гвалтовно перетворювалися в Інститути народної освіти (ІНО). Здебільшого вони склалися з трьох факультетів – соціального виховання («соцвиху»), професійної освіти («профосу») та політичної освіти, хоч інколи існували в урізаному вигляді. Ця штучна «освітня» тріада – політичне, соціальне та професійне виховання являла собою квінтесенцію радянської культурно-освітньої політики зразка 1920-х рр. Окрім Інститутів народної освіти, створювалися інститути галузевого спрямування – господарського, технічного, котрі мали забезпечити вузькофахові потреби радянської економіки.

Реорганізована інституція, що у лютому 1921 р. заступила колишній університет у Кам'янці-Подільському, за тодішньою післяреволюційною модою спершу здобула назву Академія теоретичних знань, а згодом химерну аббревіатуру – ІТЕН (Інститут теоретичних наук). Цей навчальний заклад складався із трьох інститутів – фізико-математичних, гуманітарних і сільськогосподарських наук. Але насправді значною мірою установа проіснувала лише деякий час, головним чином на папері та у планах червоних «реформаторів», оскільки тількино створений ІТЕН знову трансформували і розділили на два навчальні заклади – Інститут народної освіти та Сільськогосподарський інститут. Відтоді розпочалася т. зв. «пролетаризація» інституту, наслідки якої далися взнаки вже

навесні 1922 р., коли із майже 900 студентів залишилося 252 слухачі²¹.

Професорсько-викладацький склад колишнього університету волею-неволею мусив пристосуватися до освітніх вимог, ідеологічних трендів і настанов більшовицької влади, а точніше виживати у нових соціокультурних умовах і політичних обставинах. Тим паче, що першим ректором Кам'янець-Подільського ІНО став комуніст С. Сидоряк²². Але неспроможність останнього як керманича ІНО була настільки очевидною, що його наступником, якого обрав професорсько-викладацький загал, став історик П. Клепатський. Загалом ситуація в утвореному ІНО була вкрай складною у порівнянні навіть із буремними революційними часами. Адже лекційні курси читалися в неопалених аудиторіях при мінусовій температурі й освітлювалися свічками чи гасовими лампами. Відтак чимало слухачів узагалі не відвідували заняття в осінній, а особливо – зимовий період. Водночас освітні програми в ІНО, хоч і не без певних змагань, поступово були перероблені під навчальні потреби двох факультетів – професійної освіти та соціального виховання. Зауважимо, що партійні функціонери, хоч 1922 р. затвердили П. Клепатського на посаді ректора, проте розглядали його як представника старої «націоналістичної» професури. Арешти та неабиякі життєві поневіряння цього історика у наступні роки стали промовистим свідченням того, як більшовицький режим ставиться до своїх потенційних опонентів²³. Тож кадрова рокировка не забарилася: П. Клепатського на посаді ректора заступив природознавець П. Бучинський, який очолював ІНО від жовтня 1922 р. до жовтня 1923 р.²⁴

Партійні очільники просували цю кандидатуру бо гадали, що дряхлість нового ректора дозволить без перешкод проводити партійну політику в ІНО. Адже П. Бучинський був літною людиною зі слабким здоров'ям і, мабуть, усвідомлював, що йому буде складно виконувати обов'язки ректора за вкрай важких суспільно-політичних обставин і передумов. Відтак він намагався якнайшвидше полишити посаду. Тому наприкінці 1923 р. ректором став декан факультету соціального виховання В. Геринович, який до 1928 р. очолював Кам'янець-Подільський ІНО²⁵. Перманентні проблеми, пов'язані з функціонуванням вишу, нав'язували чергові реорганізації та трансформації. Скажімо, 1924 р., за часів ректорства В. Гериновича, Вінницький ІНО через слабку матеріальну базу був об'єднаний із Кам'янець-Подільським, завдяки чому становище останнього стало більш міцним. Тим паче, що географ В. Геринович виявився непоганим адміністратором. Окрім того, він був автором одного з перших нарисів з історії університету / інституту, хоч і не позбавленого низки тенденційних спотворень і упереджених суджень²⁶. Але 1928 р. В. Геринович, як активний популяризатор історично-краєзнавчих і географічних знань, керівник Кам'янець-Подільського краєзнавчого товариства разом із низкою викладачів потрапив у жорна кампанії з «чистки» вищих шкіл від неблагонадійних педагогів і науковців.

Від 1928 р. обов'язки ректора Кам'янець-Подільського ІНО перебрав на себе Ф. Кондрацький, який 1930 р. посів посаду директора вже реорганізованого вишу, котрий перетворили в Інститут соціального виховання з одним факультетом, чотирма відділеннями (агробіологічне, техніко-математичне, історико-економічне і мовно-літературне) та трирічним терміном навчання. «Чер-

воному» ректору, згодом директору Ф. Кондрацькому, довелося «вичищати нетрудові елементи» зі складу студентів і викладачів інституту, а також впроваджувати в життя освячені партійним курсом заходи з подальшої ідеологізації освіти²⁷. Зрештою, Кам'янець-Подільський ІНО повною мірою розділив всі освітнянські та культурні метаморфози 1920-х рр. Звісно, він залишався помітним місцевим освітнім осередком, але його реальний масштаб у жодному разі не міг сягнути як розмаху й рівня освітніх програм Кам'янець-Подільського державного українського університету, так і кількості студентів і фахового ступеня викладацького складу. Не випадково кількість студентів протягом 1922–1929 рр. коливалася у межах від 198 до 266 осіб²⁸, а куца та показна вишівська автономія була повністю ліквідована.

Черговий поворот на теренах культурної та освітньої політики УСРР спричинився до того, що на зламі 1933/1934 р. Інститут соціального виховання реорганізували у педагогічний інститут. Але проект окресленої реорганізації так і не був реалізований. Відтак 1934 р. за розпорядженням наркомун освіти Інститут припинив своє існування²⁹. Голодомор 1932–1933 рр., тотальні репресії впродовж 1930-х рр., масовані погроми та чистки наукових і освітніх установ так ґрунтовно й ретельно «вичистили» педагогічно-освітні та науково-технічні кадри як на теренах Поділля зокрема, так і на обширах підрадянської України загалом, що наприкінці 1930-х рр. відчувалися величезні потреби у найрізноманітніших категоріях фахівців. До того ж насувалася чергова хвиля радянзації, котру проводили у межах кампанії з т. зв. «возз'єднання» західноукраїнських і західнобілоруських земель, які приєднали восени 1939 р. до СРСР.

На цій хвилі 1939 р. був відкритий Кам'янець-Подільський учительський інститут із дворічним терміном навчання. Відновлений інститут складався з двох факультетів – історико-філологічного та мовно-літературного, котрі готували педагогів для загальноосвітньої школи. Поновлення навчального процесу відбувалося з надзвичайними потугами, позаяк не вистачало ані матеріальних засобів, ані навчального приладдя і літератури, ані професорсько-викладацького персоналу. Складність становища ілюструє той факт, що до викладання в авральному порядку залучалися недавні випускники університетів й інститутів, інколи навіть учителі середніх шкіл. Так чи інакше, але у передвоєнному 1940 р. кількість студентів учительського інституту сягнула 482 осіб. Щоправда, 1941 р., внаслідок запровадження оплати, передбаченою постановою союзного Раднаркомун від 2 жовтня 1940 р., вона скоротилася до 372 осіб³⁰. Але передвоєнні роки в історії Інституту все ж таки продемонстрували, що відбувалося поступове становлення нового навчального закладу.

Та розпочалася радянсько-німецька війна, під час якої як студенти, так і викладачі опинилися у просторі зіткнення двох тоталітарних режимів, кожен із яких прагнув використати людські ресурси задля реалізації власних цілей і задоволення потреб у найбільшому до того часу військовому протистоянні. Чимало випускників Кам'янець-Подільського вчительського інституту було мобілізовано до РСЧА. Більшість із них навіть не встигла отримати дипломи. З наближенням німецько-фашистських військ у липні 1941 р. інститут припинив свою дія-

льність. Утім, уже у вересні 1941 р. окупаційна преса повідомила про відновлення роботи Кам'янець-Подільського педагогічного інституту з трьома факультетами – лінгвістичним (з відділами німецької та української мови), історико-географічним і фізико-математичним³¹. У листопаді 1941 р. колишній завідувач кафедри української мови вчительського інституту О. Кільчевський, який співпрацював з німецькою окупаційною владою, у газетній публікації твердив, що поновлений Інститут народної освіти отримав 230 заяв від бажаючих навчатися³².

Вістки про навчання студентів у поновленому Інституті (колишньому Кам'янець-Подільському університеті) з'явилися навіть на шпальтах преси у Берліні, котра цим прикладом ілюструвала тріумф «нового порядку» на окупованих українських землях³³. Та влітку 1942 р. політика прихилення українців на свій бік добігла свого кінця, позаяк нацистському Рейху були конче потрібні робочі руки в умовах тотальної війни на виснаження – сумнозвісні остарбайтери. Тим паче, що поміж слухачів і викладачів Інституту виявили учасників Руху опору, належність яких до радянського чи націоналістичного підпілля і досі є не вповні з'ясованою. Отож доля Інституту в окупації була вирішена³⁴.

Доля студентів і викладачів, які опинилися в лавах радянської армії чи в евакуації була не менш трагічною і драматичною, позаяк для сталінського тоталітарного режиму вони були звичайним «гарматним м'ясом» або дармовою «робочою силою» як і мільйони наших співвітчизників.

Утилітарні потреби відбудови господарства, ідеологічної зачистки та культурного переформатування території, щойно звільненої від німецько-фашистських військ, спричинилися і до відновлення роботи Кам'янець-Подільського вчительського інституту. Восени 1944 р. спершу розпочав роботу мовно-літературний, згодом історико-філологічний та фізико-математичний факультети, а також підготовчі курси. Відновлення відбувалося дуже поволі з огляду як на післявоєнну розруху, так і гострий брак кадрів. А вже у липні 1947 р. із 28 викладачів інституту лише 1 педагог мав науковий ступінь³⁵, хоч загальна кількість студентів істотно зростає. У 1947 р. у Кам'янець-Подільському вчительському інституті навчалось 1115 студентів, хоч більшість із них (813) були заочниками³⁶. Як багато вищів повоєнної доби Інститут мав власне допоміжне, точніше натуральне господарство, щоби хоч якось забезпечити нагальні продовольчі потреби. Зрештою, протягом 1948–1949 рр. вчительський інститут трансформували у державний педагогічний інститут із чотирьохрічним терміном навчання – звичний і типовий формат радянської освітньої системи, котрий здебільшого мав готувати кадри вчителів для загальноосвітньої школи. Він помітно розширився після закриття у 1956 р. педагогічного училища, як за рахунок його матеріальної бази, так і викладачів. Відтоді педінститут поступово набирає обертів і протягом 1950–1960-х рр. здобув статус одного з найбільших місцевих вищів.

Наприкінці 1960-х рр. у Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті навчалось близько 4,5 тис. студентів, а навчальний процес забезпечувало 160 викладачів, у т. ч. 2 доктори наук та 39 доцентів і кандидатів наук. Ширилася й дальша спеціалізація навчання, зокрема 1964 р. на історико-філологічному факультеті був створений історичний відділ, який 1968 р. трансформував-

ся в окремий історичний факультет³⁷. Така метаморфоза не була несподіваною, позаяк у Кам'янці-Подільському на відміну від інших провінційних місцевостей тодішньої УРСР усе дихало минувиною, навіювало спогади про давні-недавні історичні події, продукувало небуденні думки, цікаві спостереження й несподівані аналогії, себто генерувало середовище, котре було безцінним для фахового становлення історика. Старовинний замок-фортеця, добре знаний у різних проєктованих іпостасях за стрічками радянського кінематографа, католицький костел, який більшовики гвалтовно перетворили в музей атеїзму, самотня дерев'яна церква – тільки вибіркового перелік із того насиченого місцевого культурного середовища, котре у багатьох аспектах не поступалося історичним пам'яткам Києва та Львова.

За радянської доби буття будь-якого переферійного педагогічного вишу передбачало як доволі складні взаємини з партійними кураторами, так і міністерськими чиновниками, до яких долучалися проблеми з гармонізації навчального процесу, науково-дослідної діяльності та кадрового забезпечення педагогічних практик тощо. Отож перед тодішніми очільниками педагогічного інституту постало напрочуд складне питання про те як зробити успішною й відомою кам'янець-подільську *alma mater* на освітній і культурній мапі УРСР. У 1966–1977 рр. Інститут очолював І. Івах³⁸, а протягом 1977–2001 рр. – А. Копилов. На освітній ниві він досяг чималих успіхів, завдяки яким істотно зріс як фаховий рівень професорсько-викладацького складу, так і тодішніх випускників. Приміром, 1989 р. кількість студентів сягнула 5,2 тис. осіб, а науково-педагогічних працівників – 254 осіб, поміж яких було 6 докторів наук і 103 доценти та кандидати наук³⁹. Істотно зміцнилася матеріально-технічна база Інституту, а також зросла його роль в освітньому та культурному житті УРСР. Скажімо, на базі педагогічного інституту від 1968 р. функціонували курси поглибленої перепідготовки вчителів, які успішно закінчили понад 10 тис. учителів із кількох областей. Утім, централізована й ієрархічна система радянської вищої освіти суттєво звужувала як можливості місцевої ініціативи, так і всіяко обмежувала фахове призначення педагогічних ВНЗ, яке здебільшого зводилося до утилітарної моделі, себто підготовки майбутніх учителів і методистів для загальноосвітньої школи.

Пострадянська доба сформувала кардинально інший горизонт очікувань, можливостей і перспектив. Тому падіння «китайського муру», котрий відмежовував СРСР практично від усіх культурних і наукових новацій, кинули масштабні, численні та різноманітні виклики як викладачам, так і очільникам-адміністраторам. Із одного боку, постала гостра проблема тотального демонтажу та суцільної ревізії радянської спадщини і, водночас, упровадження нових концептуальних пропозицій, технік і методик в освітній царині. З другого боку, реалії пострадянської доби, зокрема фінансово-економічний колапс 1990-х рр., продукували величезні адміністративно-управлінські виклики, котрі поставали перед тодішнім інститутом. Зауважимо, що тогочасний український учений-педагог перебував у специфічній, ба навіть парадоксальній пізнавальній ситуації, позаяк був змушений реагувати на виклики, пропозиції, застереження, настанови, ризики, котрі походили з різних епох та відмінних інтелектуальних середовищ. Адже постра-

дяньська доба та етнополітичний ренесанс 1990–2000-х рр. згенерували, точніше запустили потужну «легітимаційну програму», котра мала ввести, закріпити та формалізувати на культурному полі цілу низку різноманітних суспільних практик, пов'язаних із циркуляцією концептів та ідей з обсягу національної минувшини України.

Модель трансформації вишу, обрана його очільниками, немовби повторювала гасло славетного повороту доби Ренесансу – *До витоків* (Ad fontes) й була орієнтована на перетворення педагогічного інституту у повноцінний класичний університет. Загалом така орієнтація на славні традиції українського державного університету, заснованого за часів гетьмана України Павла Скоропадського, унікальне культурне середовище, кадри місцевих інтелектуалів, передбачала ще й суттєву модернізацію інституції, зокрема встановлення тісної співпраці з академічною наукою, осучаснення педагогічних і наукових практик, залучення до дослідницьких й освітніх проектів знаних фахівців та ін.

Як наслідок цих зусиль, 28 червня 1997 р. за пропозицією Міністерства освіти України, котра підтримала ініціативу педагогів і науковців на базі Інституту, було створено Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. Це був один із найважливіших кроків у стратегії його перетворення на потужний університетський осередок, якої послідовно дотримувався і наступник А. Копилова – ректор О. Завальнюк (2002–2012)⁴⁰. За його ректорства були здійснено чергові кроки до омріяної ще у 1990-ті рр. мети – трансформувати регіональний виш у класичний університет. 17 березня 2003 р. Кабінет Міністрів України видав розпорядження № 148-р «Про утворення Кам'янець-Подільського державного університету». Врешті, 22 січня 2008 р. указом Президента України за № 44/2008 Кам'янець-Подільському університету було присвоєно статус національного. Того ж року за розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 серпня за № 1119-р Кам'янець-Подільському національному університету присвоєно ім'я його першого ректора-засновника Івана Огієнка.

Нині виш очолює С. Копилов, який у ці складні трансформаційні часи прагне синхронізувати його діяльність з європейськими стандартами організації наукової роботи та навчання студентів. Час невпинно спливає і життя кидає все нові і нові виклики як університету, так і його викладачам і студентам. Революція Гідності 2014 р., російська-українська війна, доленосні для України суспільні реформи та високі вимоги євроінтеграції до освіти та науки – лише найзлободенніші з цієї насиченої й швидкоплинної палітри викликів.

Утім упевнений, що наша столітня університетська alma mater, з якої розпочався мій шлях у науку, успішно віднайдет гідні й адекватні відповіді та безперечно здолає всі виклики новітньої доби нашої сучасності.

Примітки:

¹ Завальнюк О. Іван Огієнко і створення Кам'янець-Подільського державного українського університету (До 80-річчя Кам'янець-Подільського університету) // Краєзнавство. 1999. № 1. С. 24.

² Д. К. Кам'янецький університет (В 24-річницю відкриття) // Подолянин

(Кам'янець-Подільськ). 1942. 22 жовтня. № 86. С. 4.

³ Сімдесятиліття владики Іларіона // Україна (Париж). 1952. № 8. С. 688.

⁴ Тіменик З. Іван Огієнко (митрополит Іларіон) 1882–1972. Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1997. С. 15.

⁵ Там само. С. 20, 23–24.

⁶ Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Курс, читаний в Українському народнім університеті. З малюнками і портретами українських культурних діячів / репринт. київського вид. 1918 р. К., 1991. С. 3.

⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). К., 2007. С. 411.

⁸ Копилов А. О., Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921) // УІЖ. 1999. № 4. С. 43.

⁹ Д. К. Кам'янецький університет (В 24-річницю відкриття). С. 4.

¹⁰ Новий український університет (Кам'янець-Под., 24 жовтня 1918) // Діло (Львів). 1918. 27 жовтня. № 245. С. 1–2.

¹¹ Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного університету в іменах (1918–1921 рр.). Кам'янець-Подільський, 2006. С. 162, 236, 244, 182.

¹² Копилов А. О., Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний університет : від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921). С. 44–45.

¹³ Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного університету в іменах (1918–1921 рр.). С. 182.

¹⁴ Завальнюк О. Іван Огієнко і створення... С. 25; Копилов А. О., Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний університет : від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921). С. 44.

¹⁵ Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного університету в іменах (1918–1921 рр.). С. 392–429.

¹⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). С. 414.

¹⁷ Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного університету в іменах (1918–1921 рр.). С. 334–335.

¹⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). С. 414.

¹⁹ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету (1918–2010 рр.) : Довідково-статистичні матеріали. Кам'янець-Подільський, 2011. С. 23.

²⁰ Копилов А. О., Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний університет : від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921). С. 46–47.

²¹ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет : сторінки історії // УІЖ. 2005. № 5. С. 83.

²² Адамський В. Р. Факультет соціального виховання Кам'янець-Подільського інституту народної освіти : структура, завдання, організація навчального процесу // Педагогічний дискурс: зб. наук. праць / Гол. ред. А. Й. Сиротенко. Хмельницький, 2008. Вип. 3. С. 8.

²³ Ричка В. М. Загублене життя (П. Г. Клепатський) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). К., 1991. С. 202–204.

²⁴ Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного університету в іменах (1918–1921 рр.). С. 184.

²⁵ Там само. С. 210.

²⁶ Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. Кам'янець-Подільський, 1927. 23 с.

²⁷ Нестеренко В. А. «Червоний» ректор Ф. А. Кондрацький // Освіта, наука і культура на Поділлі : Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 7. С. 155–163.

²⁸ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету (1918–2010 рр.) : Довідково-статистичні матеріали. С. 23.

²⁹ Їх же. Кам'янець-Подільський державний університет : сторінки історії. С. 85.

³⁰ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету (1918–2010 рр.) : Довідково-статистичні матеріали. С. 23.

³¹ По області // Подолянин (Кам'янець-Подільськ). 1941. 28 вересня. № 6. С. 1.

³² Кільчевський О. Почав працювати Інститут Народної Освіти в м. Кам'янець-Подільському // Подолянин (Кам'янець-Подільськ). 1941. 16 листопада. № 20. С. 3.

³³ Інститут у Кам'янці Подільському // Нова доба (Берлін). 1942. 12 квітня. № 15. С. 2.

³⁴ Див. докладніше : Завальнюк О. М., Прокопчук В. С., Гаврищук А. П. Кам'янець-Подільський учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни. Кам'янець-Подільський, 2010. 448 с.

³⁵ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет: сторінки історії. С. 85.

³⁶ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету (1918–2010 рр.) : Довідково-статистичні матеріали. С. 23.

³⁷ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет : сторінки історії. С. 86–87.

³⁸ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б., Стецюк В. Б. Минуле і сучасне Кам'янець-Подільського : політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини : історичні нариси. Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. 2. С. 263–268.

³⁹ Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету (1918–2010 рр.) : Довідково-статистичні матеріали. С. 16, 24.

⁴⁰ Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : біобібліографічний покажчик / Уклад. І. М. Конет, В. С. Прокопчук. Кам'янець-Подільський, 2013. С. 19–31.

Valery Smoly. University through the centuries. The article reveals the historical fate of the first Ukrainian university, born of the revolution of 1917–1921, for the century of its existence. The circumstances of its occurrence are described, the role of Ivan Ohienko in the implementation of the project of the emergence of the university, whose foundation in Kamianets-Podilsky became an outstanding event in the cultural and educational life of Ukraine of that time. Considerable attention is paid to the review of the structure of the university, its staffing. The reasons for the liquidation of the

university by the Bolshevik authorities and its reorganization to the Institute of Public Education are revealed. The transformation of the university in Soviet times is described separately. It is shown that the process of renewing the status of a state university in independent Ukraine in 2003 and obtaining in 2008 the status of a national university is not easy.

Key words: Kamianets-Podilsky, university, Ivan Ohienko, students, teachers, teacher's college, education.

Отримано: 21.05.2018 р.

УДК 94:378.4(477) «1911/1920»

Олександр Завальнюк

«НОВІ» Й «СТАРІ» УНІВЕРСИТЕТИ В УКРАЇНІ: НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ПОТЕНЦІАЛ, ПІДГОТОВКА КАДРІВ І ВНЕСОК У НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ 1917–1920 РР.

Олександр Завальнюк. «Нові» й «старі» університети в Україні: науково-освітній потенціал, підготовка кадрів і внесок у національне Відродження 1917–1920 рр. З'ясовано найбільш важливі показники діяльності «старих» російських (колишніх імператорських) й «нових» українських (народних і державних) університетів в Україні в добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., такі як професорсько-викладацький склад, студентський контингент, освітня, наукова і громадська діяльність, матеріально-технічна база. Вияснено ставлення колективів цих вишів до українського визвольного руху, різних владних режимів і державного будівництва на різних його етапах в Україні (представництво в органах управління і важливих політичних заходах, вироблення національного законодавства), їх сприяння / несприяння поширенню у суспільстві української мови, історичних, природничо-географічних, економічних та інших знань, виданню українськомовної друкованої продукції підвищеного попиту (курси лекцій і посібники для вишів, підручники, хрестоматії тощо – для національної загально-освітньої школи, журнали громадсько-політичного і науково-літературного характеру); проведення / ігнорування багатогранної роботи із піднесення національної свідомості й освітнього рівня народу (участь у роботі національно-культурних просвітніх і благодійних організацій, підготовці кадрів для національної початкової школи, публічні лекції, виступи у патріотичній пресі на захист української ідеї і справи); допомога українському війську, збройному захисту республіканського ладу.

Ключові слова: Українська революція, російські (імператорські) університети, українські народні і державні університети, національне відродження, захист державного суверенітету, професура, студентство.

Олександр Завальнюк. «Новые» и «старые» университеты в Украине: научно-образовательный потенциал, подготовка кадров и вклад в националь-

ное возрождение 1917–1920 гг. Выяснены наиболее важные показатели деятельности «старых» русских (бывших императорских) и «новых» украинских (народных и государственных) университетов в Украине в период национально-освободительной борьбы 1917–1921 гг., такие как профессорско-преподавательский состав, студенческий контингент, образовательная, научная и общественная деятельность, материально-техническая база. Рассмотрено отношение коллективов этих вузов к украинскому освободительному движению, различных властных режимов и государственного строительства на различных его этапах в Украине (представительство в органах управления и важных политических мероприятиях, разработка национального законодательства), их содействие / не содействие распространению в обществе украинского языка, исторических, краеведческих, естественно географических, экономических и других знаний, изданию украиноязычной печатной продукции повышенного спроса (курсы лекций и пособия для вузов, учебники, хрестоматии т.д. – для национальной общеобразовательной школы, журналы общественно-политического и научно-литературного характера) проведения / игнорирование многогранной работы по подъему национального сознания и образовательного уровня народа (участие в работе национально-культурных просветительских и благотворительных организаций, подготовке кадров для национальной начальной школы, публичные лекции, выступления в патриотической прессе в защиту украинской идеи и дела) помощь украинской армии, вооруженной защиты республиканского строя.

Ключевые слова: Украинская революция, русские (императорские) университеты, украинские народные и государственные университеты, национальное возрождение, защита государственного суверенитета, профессура, студенчество.

Складні й водночас доленосні для української нації революційні процеси 1917–1920 рр. були спрямовані на ліквідацію старих державних і суспільних інститутів, успадкованих від Російської імперії, творення своєї власної держави, широкое відродження національної культури, освіти, духовності. Фронт робіт був грандіозним і стосувався як вирішення гострих економічних, політичних і соціальних питань, створення якісно нового законодавства, так і проведення низки реформ, зокрема, в освітній сфері. Масштаб перетворень ускладнювався тим, що українське суспільство потрапило із однієї війни в іншу, не менш кровопролитну і небезпечну, із усіма негативними наслідками як для загальнонаціональних проєктів, так і пересічних громадян.

Великим досягненням українства стали створені у перші роки революції народні і українські університети, які знаменували прорив в галузі творення національної вищої школи, без якої не можливо було створити прошарок активної нової інтелігенції, відданої ідеалам революції, реально подолати масову неосвіченість народу, низький рівень його культури, отримати перспективу руху до цивілізованих європейських народів.

Питання про створення і діяльність українських («нових») університетів у революційну добу знайшло належне висвітлення в сучасній українській історіо-

графії¹. Значна увага приділена і становищу російських (колишніх імператорських) – «старих» університетів в Україні в 1917–1920 рр.². Утім ще й досі не зроблено порівняльного аналізу цих типів вишів, які були складовими зведеної університетської системи української держави і відігравали свою роль не лише в освітньому, а й політичному житті тогочасного суспільства. Щоб усунути це упущення автор ставить за мету здійснити характеристику матеріально-технічної бази, кадрового забезпечення, студентського контингенту, науково-освітнього потенціалу, нарешті, з'ясувати їх ставлення до державного і культурно-освітнього відродження українців у 1917–1920 рр., щоб виокремити їх роль у тодішніх державотворчих процесах.

Після перемоги Лютневої революції в Україні активізувався громадський рух за українізацію російської вищої школи. Українське наукове товариство (УНТ) виступило з ініціативою вже восени 1917 р. відкрити перший (неофіційний або народний) український університет у Києві, де молодь здобувала б освіту рідною мовою і готувалася служити українській визвольній справі. Цю ідею підтримали I та II всеукраїнські учительські (педагогічні) з'їзди. Тимчасовий уряд до цієї справи не втручався, оскільки вона не вимагала державного вирішення. За відкриття українських університетів і кафедр українознавства у російських вишах підняли голос одеські студенти, які у березні спрямували спеціальне звернення до міністра юстиції Тимчасового уряду О. Ф. Керенського³. Заклад відкрили 5 жовтня 1917 р. завдяки широкій громадськості. Утім його загальний рівень був нижчим від діючих російських класичних університетів, донедавна імператорських, які існували багато десятиліть: Харківський університет – 102 роки, Університет св. Володимира (УСВ) у Києві – 83 і Новоросійський університет – понад півстоліття. Звісно, за такий період Російська імперія зуміла розвинути усі найважливіші складові цих вишів, чого республіканська Росія не бажала давати першому українському університету. Тож новий виш створювався з чистої сторінки, за підтримки УНТ, «Просвіти», товариства «Праця», кооперативів, інших організацій і коштів, які молодь вносила за право навчання (40 руб. на семестр для студентів і 60 руб. – для слухачів підготовчого відділення). Не маючи власного приміщення, довелося орендувати аудиторії в університеті св. Володимира, які звільнялися по обіді⁴. Київський народний український університет (КНУУ) (прийняв на навчання загалом 1370 юнаків і дівчат, з яких 760 були студентами (навчалися на історико-філологічному, фізико-математичному і правничому факультетах; медичний факультет відкрили наприкінці 1917 р.) і 570 – слухачами підготовчих курсів (тут навчалася молодь без належної для вступу до університету освіти)⁵. Це були первістки українського студентського загалу, які у майбутньому мали поповнити національні кадри інтелігенції. У той час російські університети в Україні мали набагато більше студентської молоді, хоча у перший рік їхнього існування вони не могли похвалитися великою кількістю здобувачів вищої освіти: 1834 р. в університеті св. Володимира нараховувалося усього 62 студенти, через 12 років – 525⁶. Щоправда, станом на 1913 р. його студентський контингент на чотирьох факультетах (історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний) зріс майже до 5 тис. осіб⁷. Харківський

і Новоросійський університети мали меншу кількість студентів: у першому з них станом на 1915 р. нараховувалося 3909 осіб⁸, у другому – дані на осінь 1917 р. – 4142 особи, утім майже 600 з них перебували у діючій армії⁹. Принциповою відмінністю між механізмами зарахування молоді на навчання в обох київських університетах був її освітній рівень: якщо в УСВ та двох інших російських університетах в Україні підставою для зарахування на навчання буда завершена середня освіта за програмою класичних чоловічих гімназій, то в КНУУ приймали випускників середньої школи різних типів або тих, хто закінчив не менше 6 класів чоловічої гімназії (неповна середня освіта), учительські інститути, семінарії, військові і земські фельдшерські школи, а також студентів, що навчалися в інших вишах. Нижній вік абітурієнтів – не менше 18 років. Перешкод для вступу за національною, релігійною та іншими ознаками не існувало (як і в російських вишах)¹⁰.

Навчальні плани одних і тих же факультетів різнилися не тільки тривалістю підготовки фахівців (у КНУУ навчалися 3 роки, в «старих» університетах – 4), а й мовою викладання (відповідно українською і російською, хоча в КНУУ, як виняток, практикувалася і російська). Український виш надавав великого значення предметам українознавства (українська мова, історія українського письменства, історія України, географія України, українське право та ін.), хоча, за роз'ясненням його керівництва, було намічено «широкий обсяг наукових предметів», як і в університетах «інших народів»¹¹.

Для забезпечення фахового, україномовного навчання студентів-українців потрібні були добре підготовлені науково-педагогічні кадри, які володіли українською мовою. Звісно, останнє, попри українське походження, було проблематичним, адже у всіх вишах Росії без виключення викладавою мовою упродовж багатьох десятиліть була тільки державна, тобто російська. Нею і послуговувалися професори-українці. Але відсутність україномовного викладацького досвіду практично у всіх бажаючих працювати в українському університеті не призупинило процес творення лекторських кадрів. Загалом таких наприкінці серпня 1917 р. виявилось щонайменше 30 осіб¹². Їх ядро склали 10 професорів і приват-доцентів університету св. Володимира¹³. Не всі вони мали українське походження (професори Д. О. Граве, В. О. Плотніков, Й. Й. Косоногов). Їх роботу в українському університеті О. В. Колпакова пояснила прихильним ставленням до відродження титульної нації¹⁴. Науково-педагогічний склад російських університетів був набагато чисельнішим: на чотирьох факультетах УСВ наприкінці 1917 р. працювали 448 професорів, доцентів, приват-доцентів, прозекторів, асистентів, лекторів, готувалися до викладацької кар'єри 43 професорських стипендіати¹⁵.

Звісно, порівнювати матеріально-технічну базу обох груп вишів не зовсім коректно. До послуг «старих» університетів була більш-менш достатня кількість навчальних корпусів, кабінетів, лабораторій, клінік, майстерень, музеїв, хоча і у них існували чималі проблеми. Так, за повідомленням ради Харківського університету, на початку ХХ ст. тут для кабінетів і лабораторій використовувалися тісні, пристосовані приміщення. Бракувало коштів на їх утримання¹⁶. Університет св. Володимира упродовж 1917 р. не міг вчасно виплачувати зарплату своїм пра-

цівникам. Наприкінці року кредити перестали надходити взагалі, приміщення не опалювалися. Для нормального фінансування вишу бракувало 36% річного бюджету¹⁷. Упродовж революційної доби матеріально-технічна база не поліпшувалася.

Важливо наголосити, що саме у стінах російських університетів окремі викладачі-українці (І. В. Шаровольський, І. І. Огієнко), кинувши виклик своїм колегам, ще навесні 1917 р. солідаризувались з громадським рухом за українізацію вищої освіти в Україні і самовільно розпочали свої виклади українською мовою, доказавши, що вона цілком годиться для отримання вищої освіти. Утім спроби відкрити тоді українські кафедри в УСВ і Харківському університеті, чого вимагала широка громадськість і на що в обох випадках було отримано дозвіл петроградської влади, не увінчалися успіхом. У Новоросійському університеті студентам-ініціаторам відкриття кафедр українознавства керівництво порадило звернутися у цьому питанні до Тимчасового уряду та окремих національних зацікавлених організацій¹⁸. Керівництво цих вишів, як і більшість професури, була на старих, консервативних позиціях і не сприймали національно-визвольного руху українців. Зокрема, рада університету св. Володимира, у відповідь на визнання Тимчасовим урядом Української Центральної Ради за крайовий орган влади, 26 липня 1917 р. ухвалила «Протест проти насильницької українізації Південної Росії». У цьому документі висловлено побоювання через можливе проголошення автономії України, що, на думку професури, яка проголосувала за нього, негативно позначиться на стані загальноросійської державності. Прихильників Великоросії сильно непокоїли прагнення зробити українську мову (на їх думку, вона штучно створена і не була продуктом органічного розвитку) державною і водночас викладовою в навчальних закладах¹⁹. Рада Харківського університету вважала, що петроградській владі треба надати право вільного вживання української мови лише в місцевих установах²⁰, але в жодному випадку не у закладах освіти. Коли у липні 1917 р. генеральний секретар освіти І. М. Стешенко звернувся до ректора Новоросійського університету з проханням надати йому інформацію про відкриття тут кафедр українознавства, то відповіді не отримав взагалі, бо, як наголошував в. о. ректора О. П. Доброклонський, він не розуміє української мови, якою було написано звернення. Через це І. М. Стешенку пропонували звернутися ще раз, але обов'язково державною мовою²¹.

Після проголошення УНР частина старої професури найдавнішого університету в Україні висловила проти будь-яких стосунків з Центральною Радою («ворожої Росії установи») попри те, що заклад залишився зовсім без фінансування²². Утім з реаліями треба було рахуватися. І, наприклад, рада Новоросійського університету, попри проросійські настрої більшості її членів, вимушено листувалася з Генеральним секретаріатом, називаючи Центральну Раду органом крайової влади, що обслуговував «інтереси південно-західного краю і Новоросії», утім наголошуючи, що її (ради) ідеалом є «загальноросійська держава»²³. Незважаючи на гучну заяву, у листопаді-грудні професор Вілінський, приват-доценти Потапов і Загоровський приступили до викладання українознавчих дисциплін (історія української мови і української літератури, історія

Запоріжжя) на історико-філологічному факультеті, але, не володіючи українською, вони послуговувалися традиційною²⁴.

КНУУ (ректор І. М. Ганицький) від самого початку став осередком української вищої освіти і культури, був одним із рушіїв визвольного руху. Основне завдання його полягало в якісній організації навчального процесу. Для цього потрібно було мати, зокрема, свою належну бібліотеку. Утім швидко створити багаточисельний бібліотечний фонд не вдалося, хоча спеціальна комісія, яка займалася вирішенням цього питання, докладала значних зусиль. Загалом придбали 20 тис. примірників літератури, більшість яких стосувалася українознавства²⁵. Це була велика перемога, проте підійти до масштабів фонду бібліотек «старих» університетів не вдалося і близько (приміром, у розпорядженні УСВ на початку 1890-х рр. нараховувалося більш як півмільйона, а Новоросійського університету – 168,5 тис. видань²⁶).

Використовуючи літературу з університетської бібліотеки, інших установ, а також архівні та інші джерела вчені КНУУ зуміли підготувати і видати низку наукових праць. За нашими підрахунками, у 1917–1918 рр., коли умови для опублікування результатів наукових досліджень ще більше погіршилися, їм вдалося видрукувати одну монографію (під захист магістерської дисертації) і три з половиною десятки статей на різні теми, переважно з історії України, української літератури, культури, краєзнавства²⁷. Колеги з російських університетів, які також працювали в кризових умовах, сумарно добилися значно більших результатів. Так, у 1917 р. у Харківському університеті було захищено дві докторські і три магістерські дисертації з астрономії, мінералогії, хімії і юриспруденції, опубліковано і подано до друку по дві монографії, видано черговий том словника російської мови, статті і рецензії щонайменше 4 професорів і доцентів історико-філологічного факультету. Велися дослідження верхніх шарів атмосфери, спостереження за Місяцем перед його затемненням тощо. Вийшли у світ два випуски французькою мовою праць Харківської астрономічної обсерваторії²⁸.

Після проголошення УНР український університет сприяв становленню молодій республіки. Щонайменше, 8 професорів і приват-доцентів цього вишу (І. М. Ганицький, М. І. Туган-Барановський, М. П. Василенко, П. К. Пилипчук, Ф. П. Сушицький, К. В. Широцький, О. С. Грушевський, І. І. Огієнко) за сумісництвом брали активну участь у державному управлінні молодій республіки, посідали різні урядові посади, працювали в органах, які займалися реформування судівництва, бібліотечно-архівної справи, освітньої сфери тощо²⁹.

Студентство КНУУ, стурбоване важким становищем УНР у зв'язку з початком першої українсько-більшовицької війни, провели загальні збори, на яких вирішило взяти до рук зброю і захищати рідну землю від зовнішніх посягань. 3 січня 1918 р. студенти-галичани, які навчалися в українському університеті, а наступного дня увесь молодіжний загаль цього вишу ухвалили рішення про формування найближчим часом студентського куреня Січових Стрільців. За повідомленням преси, відразу після зборів заяви про вступ до куреня Січових Стрільців подали 800 студентів³⁰. 11 січня про підтримку боротьби з «російсько-більшовицькою грабіжницькою ордою» заявила Українська фракція

центру університету св. Володимира. Вона закликала студентів українців усіх вищих шкіл столиці не бути байдужими і замість навчальної праці стати в ряди захисників Вітчизни. «Кому, як не нам, – йшлося у зверненні «До українського студентства», – нести світичі свідомости і відваги до наших братів-воjakів! Сміливо ж, дорогі товариші, довбаймо нашу скелю і йдімо віддати може останню послугу тій великій будові, яку ми ж самі будували – Українській державі! Записуйтеся до Курія Січових Стрільців, який формується з студентів Університету св. Володимира та Українського Народнього Університету»³¹. З університетської і гімназійної молоді було утворено дві сотні, причому друга через низку причин формувалася повільніше. Перша сотня складалася з 120 обмундированих і озброєних осіб³². 27 січня вона за наказом начальника київської залоги Ю. Капкана направилася у напрямку на Бахмач, а 29 січня взяла участь у бою під ст. Крути, утримувала лівий фланг української оборони проти противника, який переважав їх в рази. Дослідники встановили, що у тих подіях взяли участь зокрема 47 студентів обох університетів, 27 учнів 2-ї Київської української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства та інших київських гімназій і середніх навчальних закладів³³. За даними Я. Тинченка, студентська сотня втратила в бою 10-12 осіб; ще 27 бійців загинули як полонені на ст. Крути; 30-35 юнаків дістали поранення, а 7 потрапили в полон і були вивезені до Харкова³⁴. За нашими підрахунками, кількість загиблих студентів українського університету становить 11-12 осіб. Усі вони заплатили своїм життям за ідею свободи і незалежності, разом з іншими бійцями дали яскравий приклад самопожертви в ім'я України у той час, коли молода держава робила перші кроки на шляху утвердження суверенітету. Разом з іншими полеглими студентами і гімназистами (йдеться загалом про 28 осіб, зокрема й 16 упізнаних) їх перепоховали у Києві на Аскольдовій могилі 19(6) березня 1918 р.³⁵. Друга студентська сотня брала участь у боях на вулицях столиці під час більшовицького повстання 16–25 січня (ст. ст.) 1918 р. В ході зіткнень коло готелю «Прага» і на підступах до Житнього ринку командир студентів був поранений, чимало бійців загинуло. Жертви поніс і противник. У полон захопили два десятки повстанців, чимало зброї³⁶. Відступивши з Києва, сотня увійшла до складу Синьої дивізії Збройних сил УНР, стала четвертою по рахунку³⁷.

Після визволення столиці українська влада вирішила об'єднати два виші – народний український університет і УСВ, який, як згодом стверджував ректор Є. В. Спекторський, «зберігав свій російський характер»³⁸, в один – Київський державний український університет св. Володимира. Навколо цього розгорілася справжня боротьба. Російська професура категорично не погоджувалася на такий крок, який мав на меті зруйнувати осередок антиукраїнофобства і призвести до його українізації. Професор Новоросійського університету І. А. Линниченко, який відкрито позиціонував себе непримиреним противником української мови, заявляв, що теперішня мова українців штучна. На його переконання, в Україні немає викладачів і студентів, які володіють українською (він, очевидно, забув про КНУУ, де більшість занять відбувалися рідною мовою). Заперечуючи собі, він пропонував відкрити в російських університетах українські паралельні кафедри, щоб створити сприятливу конкуренцію «на користь російської науки»³⁹.

Серед української професури звучали голоси про те, що українізація університету св. Володимира, як й інших російських вишів, займе щонайменше 4-5 років⁴⁰. Що ж до студентів К-НУУ, то вони підтримали необхідність злиття двох університетів в один, український, однак їх загальні збори висловилися за обов'язкове представництво молоді (не менше 5 членів з правом вирішального голосі) у комісії, яка займеться вирішенням питання про об'єднання вишів. При цьому вони наполягали, щоб студентський контингент КНУУ у повному складі перейшов до нового університету⁴¹. Символічно, що подібну позицію зайняла і Українська студентська громада УСВ. На своїх зборах, що відбулися у квітні того ж року, студенти висловилися за відкриття восени 1918 р. Українського державного університету. Свою *alma mater* пропонували закрити як осередок русифікації. Професуру, яка погоджувалася працювати на розвиток української культури, студенти пропонували взяти на роботу до нового закладу, де, на їх думку, треба відкрити кафедри національних меншин⁴². Спір продовжився у створеній при Міносвіти УНР погоджувальній комісії, але не завершився через падіння Центральної Ради (ЦР).

КНУУ, крім навчальних студій і наукових досліджень, проводив значну культурно-просвітницьку роботу, яка мала на меті утверджувати в свідомості широкого громадянства ідеї національного відродження. Створена студентами у травні 1918 р. Культурно-просвітня комісія зайнялася питаннями відкриття на Київщині курсів української, латинської і грецької мов (за програмою гімназій), українознавства (читалися лекції з історії України, української мови і письменства), кооперації (готували рахівників), пасічництва тощо. У Києві Комісія зуміла організувати літні українознавчі курси для пересічних киян, на яких працювали кілька лекторів народного університету⁴³. Історико-екскурсійна секція Комісії готувала керівників для організації екскурсій українською мовою до історичних і архітектурних пам'яток столиці (у червні-липні 1918 р. на тритижневих платних курсах з екскурсійної справи навчалася 45 киян. Лекції і практичні заняття з ними проводили 8 лекторів КНУУ⁴⁴). Проводилися й природничі курси для студентів, курсистів, учителів і любителів природи, де читали лекції з українського природознавства, розкривали завдання українських антропології і етнографії, методика збирання зоологічних матеріалів, а також розповідали про потребу світової охорони пам'яток України⁴⁵. А лектори-історики прочитали низку лекцій на історичну тематику у 9 містах Лівобережної України⁴⁶. Культурно-освітня комісія накреслила план відкриття шкіл для дорослих, зайняла виробленням статуту шкіл грамоти, в столиці підшукали 6 приміщень, організувала збір коштів для навчання старших киян⁴⁷.

Спеціально створена комісія КНУУ виробила план створення мережі державних і народних українських університетів, вирішальну роль у здійсненні якого мало відігравати Міністерство народної освіти. Планувалося відкрити загалом 20 таких вишів, 5 з яких мали бути державними. Виробили відповідний кошторис для кожного з них. Розпочали підготовчі заходи із заснування університетів у трьох містах⁴⁸, утім їх перервало несподіване припинення діяльності ЦР.

За гетьманату російські університети в Україні отримали статус державних і відповідне фінансування. Лише на утримання штату їм та кільком інститутам було виділено чималу суму – 2,9 млн крб. Загалом же утримання трьох російських університетів у 1918 р. Українській Державі обійшлося в 13 млн крб. Професура усіх державних вишів почала отримувати підвищений розмір пенсій⁴⁹. Утім йти назустріч українізації вона категорично не бажала. Це підтвердив з'їзд представників вищих навчальних закладів України, у якому взяли участь лише делегати лише російських вишів. Він ухвалив рішення, яким визнав несвоєчасну реформу галузі, не підтримав злиття різних закладів, наголосивши, що творення нових українських просвітніх установ не повинно відбуватися за рахунок наявних російських університетів та інститутів⁵⁰. За таких обставин керівництво Міністерства освіти відмовилося українізувати російські вищі, хоча в департаменті вищої школи вже було підготовлено законопроект про запровадження у кожному вищому навчальному закладі лектури з української мови⁵¹. Щоправда, восени 1918 р. було прийнято закон про запровадження 4 кафедр українознавства в Харківському і Новоросійському університетах (щодо УСВ, то ще 19 вересня 1917 р. голова Тимчасового уряду і міністр освіти підписали постанову «Про заснування в університеті св. Володимира чотирьох кафедр українознавства» – української мови, історії України і української літератури – на історико-філологічному факультеті, історії західно-руського права – на юридичному)⁵². Цей документ зберігав свою силу, попри зміну політичного режиму в Росії. Гетьманська влада збиралася поступово запровадити українські паралельні кафедри в Харківському і Новоросійському університетах, що означало б широку українізацію цих вишів, утім підготовлений законопроект був проігнорований Радою Міністрів⁵³.

З-поміж професури російських університетів виділилися представники харківської корпорації, які взяли участь у роботі заснованого влітку 1918 р. у Полтаві юридичного та восени того ж року – історико-філологічного факультету Харківського університету (інша назва – Полтавський народний університет). Обидві структури, які утримувалися споживчою кооперацією краю, в майбутньому мали стати основою нової юридичної особи – Полтавського державного університету. Лекторами, які певними групами приїжджали на півтора місяці до Полтави і читали студентам весь обсяг семестрових лекцій і приймали відповідні залікові колоквиуми, були професори, переважно українці за походженням, Д. І. Багалій (історія України), який ще за Центральної Ради працював губернським комісаром освіти Харківщини і сприяв українізації шкільної системи; М. Ф. Сумцов (етнографія), В. І. Веретенников (історія Росії), Є. Г. Кагаров (історія Греції), С. М. Кульбакін (слов'янська філологія), В. А. Черноус (зросійщене прізвище – В. А. Черноусов) (історія Візантії), Ф. І. Шміт (історія мистецтва), Л. М. Степанов (історія західноєвропейської літератури), доценти С. А. Таранущенко (українське мистецтво), В. О. Барвінський (історія Слобожанщини) (більшість з цих вчених викладали на учительських курсах українознавства у Харкові влітку 1917 р.⁵⁴) та ін.⁵⁵.

Великою подією у освітньо-культурному житті країни стало заснування

двох державних українських університетів – київського (ректор Ф. П. Сушицький) і кам'янець-подільського (І. І. Огієнко). Перший з них створювався на базі КНУУ – йому дісталася уся наявна база попередника. Щоправда, навчальні приміщення (недобудовані корпуси Миколаївської гарматної школи), спеціально видані в його розпорядження за вказівкою Павла Скоропадського, наприкінці листопада 1918 р. повернули для військових потреб, а закладу довелося працювати у другу зміну в будинках університету св. Володимира, орендованих приміщеннях інших вишів. На перспективу, як наголошувалося в законі «Про перетворення Київського народного українського університету в Київський державний український університет», держава мала збудувати окремі будинки для його власних потреб⁵⁶. Попри неймовірні складнощі, виш намагався створити свою достатню навчально-лабораторну базу, поповнювати бібліотечний фонд. До викладацької роботи вдалося залучити відомих вчених: М. І. Туган-Барановського, А. Ю. Кримського, М. П. Василенка, Б. О. Кістяківського, Д. О. Граве та ін., чимало перспективних науковців. Перший навчальний рік КДУУ розпочав, маючи 37 професорів, приват-доцентів, лекторів, асистентів. Надалі ця кількість зросла на 50 осіб⁵⁷. На 4 факультетах нараховувалося спочатку 1700 дійсних студентів і вільних слухачів, через рік їх стало понад 1800⁵⁸. Навчальний процес відбувався українською мовою (6 особам дозволили на один навчальний рік послуговуватися російською)⁵⁹. Він проводився на основі традиційної, але дещо зміненної організаційної моделі. Викладачі займалися підготовкою україномовних курсів лекцій відповідно до факультетських навчальних планів і програм класичної університетської освіти, а також підручників для нової української школи (окремі з них вдалося видати), готували статті на актуальні наукові теми, понад 15 з яких опублікували в збірниках Українського наукового товариства і Української академії наук (започаткували «Вісник українського університету», але повністю сформувавши перший том не встигли через об'єктивні причини), видавали брошури⁶⁰. Окремі науково-педагогічні працівники залучалися до вищого керівництва країною, виконавчих і дорадчих управлінських структур, працювали над виробленням законопроектів про заснування Української Академії наук, виконанням різних наукових проектів, замовленими державою, утім через часту зміну влади у столиці ця так потрібна українству діяльність, на жаль, не набула великого поширення (з кінця грудня 1918 р. до серпня 1920 р. КДУУ був під українським державним контролем не більше 75 днів, решту ж часу перебував під впливом більшовицького і денікінського режимів, ворожих українському національному відродженню). Ця обставина серйозно перешкодила активній участі професорсько-викладацької корпорації у розвитку вишу, національній культурно-просвітній роботі у суспільстві тощо.

Кам'янець-Подільський державний український університет, відкритий у глибокій провінції, став справжнім осередком і світочем національного відродження. Його база створювалась на основі скромних можливостей губернського міста. Завдяки сприянню багатонаціональної міської думи, губернського і повітового земств, підтримці Міністерства освіти запроєктований в офіційних документах виш отримав розкішний, як на той час, триповерховий навчальний корпус, який

наповнили необхідними меблями, навчальним і науковим обладнанням, а згодом збільшив кількість власних і орендованих будинків до п'яти. Заклад мав друкарню. Розпочалися проектні роботи із збудування на власній земельній ділянці (100 дес.) навчальних і лабораторних корпусів, анатомічного театру, студентської бурси (гуртожитку) і житла для адміністрації, професури і управлінського персоналу. З жовтня 1918 до кінця 1920 року університетська фундаментальна бібліотека зросла з 2000 до 35951 примірника українською, російською, німецькою, англійською, французькою, румунською, сербською та іншими мовами⁶¹.

Усе це сприяло належній організації навчальної праці. Студентський контингент, 80% якого становили українці, зріс з 414 осіб наприкінці 1918 р. до майже 2000 – у вересні 1920 р.⁶² Фахівців з вищою освітою для різних галузей суспільного життя на 5 факультетах упродовж двох років готували 88 професорів, приват-доцентів, лекторів і асистентів. Найбільш відомими з-поміж них були І. І. Огієнко, В. О. Біднов, П. М. Бучинський, М. М. Хведорів, П. В. Клименко, М. О. Столярів, Л. Т. Білецький, С. Ф. Русова та ін. Викладали українською мовою усі, крім чеха В. І. Петра. За короткий час науково-педагогічні працівники підготували і видали частину україномовних курсів лекцій із майже 25 навчальних дисциплін; переклали з російської і німецької мов кілька підручників і посібників. У двох секціях Наукового товариства університету вони з кінця 1919 до літа 1920 року виголосили 37 наукових доповідей, третину з яких було опубліковано. Загалом друкована україномовна продукція вчених (курси лекцій, брошури, наукові статті, «Записки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» (т.5)) нараховувала 60 одиниць. Працювали над створенням кількох словників: мови Тараса Шевченка, правничого і діячів Подільського краю⁶³. На жаль, через неповну сформованість структури К-ПДУУ, як і КДУУ, не мав права проводити захист докторських і магістерських дисертацій. В університеті св. Володимира упродовж 1918–1919 рр. відбулося 7 подібних захистів, що правда, російською мовою⁶⁴.

Окремі представники професорсько-викладацької корпорації залучалися за сумісництвом до державного управління, різних важливих заходів, що сприяло державному будівництву, а Кам'янець-Подільському університету додавало ще більшого авторитету. Найбільш високі посади займали: І. І. Огієнко (міністр освіти, міністр ісповідань, Головноуповноважений представник Ради Народних Міністрів УНР), Д. І. Дорошенко (Голова державної комісії із врегулювання прикордонного конфлікту з Румунією, Уповноважений Української місії Червоного Хреста на Балканах), С. В. Бачинський (член Трудового конгресу, України, Голова Комісії закордонних справ цього органу), П. В. Клименко (Голова відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва Головного управління у справах мистецтв і національної культури Міністерства народної освіти УНР; Голова архівної комісії; член Комісії із вироблення Конституції УНР), Є. А. Завадський (член Комісії із вироблення Конституції УНР), В. О. Біднов (офіційний член ради міністра ісповідань) і Ю. Й. Сіцінський (посідав таку ж посаду, а також був членом архівної комісії), Л. Б. Б'ялковський (член архівної комісії). 6 науковців вишу брали участь в роботі Державної наради у Кам'янці-Поділь-

ському, яка відбулася 25 жовтня 1919 р. Група професорів і приват-доцентів вишу взяла участь у вдосконаленні тексту «Проекту єдиної школи на Україні». Більшість викладачів і працівників К-ПДУУ увійшли до складу Подільської організації Українського Червоного Хреста, яку очолив І. І. Огієнко, брали участь у зборі коштів і одягу для хворих та поранених козаків Дієвої Армії УНР⁶⁵.

Колектив університету рішуче обстоював національну ідею і потребу подальшого державного будівництва, запобіг єврейському погрому на початку червня 1919 р., взяв активну участь у відзначенні 2-ї річниці I Універсалу Української Центральної Ради, звернувся до світових держав із протестом проти нищення денікінщиною української культури, належно вшановував Великого Кобзаря у шевченківські дні 1919–1920 рр.⁶⁶.

Вчені докладали багато зусиль для кращої обізнаності місцевого населення, оборонців республіканського ладу з основними подіями історії, культури і сьогодення українців. У виші працювали десятиденні курси з підготовки волосних інструкторів-інформаторів для визволених повітів Поділля, у яких взяли участь університетські лектори. Для робітників і ремісників міста, військовиків і прикордонників було прочитано цикл безплатних лекцій з історії української мови, літератури, історії України, слов'янознавства, економіки та інших галузей. Тільки за 1919–1920 навчальний рік ними було прочитано 478 науково-популярних лекцій, на яких побували 14875 слухачів⁶⁷.

На базі богословського факультету двічі проводилися курси священиків, дияконів, регентів церковних хорів і учнів дяківських шкіл, на яких слухачів готували до проведення служби Божої українською мовою. Для більш успішної такої роботи університетська комісія забезпечила переклад Святого Письма з грецької на українську мову, який опублікували у «Записках»⁶⁸. При університеті діяли дворічні педагогічні курси (100 осіб) для підготовки учителів вищих початкових шкіл. Важливе значення мала університетська гімназія для дорослих з правами для учнів, яка готувала студентське поповнення. В обох структурах викладали також професори і приват-доценти. Вони допомагали забезпечувати навчальний процес і у місцевому українському народному університеті⁶⁹.

Для просвітницької роботи з масами широко використовувалася місцева українська періодика. Загалом виявлено 70 газетних матеріалів, які належать перу місцевої професури, доцентури, інших працівників К-ПДУУ, присвячувались актуальним питанням життя української держави і суспільства, зокрема становленню національної освіти, культури, церкви тощо. В університеті студенти видавали значним накладом свій журнал «Нова Думка», а управлінський і допоміжний персонал – «Наше життя» (загалом вийшло 6 номерів зазначених органів, у яких засвітилися молоді українські поети і письменники, вміщено багато цікавої інформації про громадсько-політичне життя студентів, навчальну та іншу літературу, проблеми діяльності профспілки тощо)⁷⁰. За прикладом своїх наставників молодь створила своє Наукове товариство.

Студенти відзначалися високою національною свідомістю: взяли участь у антигетьманському повстанні, намагалися послати свій збройний загін для захисту Києва під час першої українсько-більшовицької війни (їм відмовили через

евакуацію вищих органів влади УНР), забезпечували порядок у Кам'янці-Подільському під час боїв на початку літа 1919 р., пішли добровольцями до українського війська у критичні дні революції. Окремі з них загинули на полі бою, більшість емігрували до Європи, залишивши яскраві спогади про рідний університет і батьківщину⁷¹.

Виявлено протилежні факти, які свідчать про поведінку частини професорів і студентства російських університетів. Вони підтримали білогвардійський режим, який не визнавав права українців на національне відродження і творення своєї власної держави, нищив українські інституції. Так, під час окупації Харкова денікінцями їх радо вітала група з місцевих професорів. На засіданні ради Харківського університету 3 липня 1919 р. ректор П. П. П'ятницький привітав усіх з визволенням, закликавши висловити здравицю на честь Добровольчої армії. Колектив вишу взяв участь у зборі коштів, білизни та інших речей для потреб білогвардійців. В аудиторіях лунали доповіді про їх славний шлях, проводився «День Добровольчої армії». Студентів заохочували до вступу у ряди цього збройного формування (більшість юнаків стали білогвардійцями через мобілізацію до війська). Тим працівникам вишу, які вступили до її складу, рада висловила свої теплі вітання. Утім вже наприкінці року частина викладачів, яка співпрацювала з денікінцями, вимушено покинула місто через наступ більшовиків⁷².

У серпні 1919 р. з радістю вітали білогвардійців і професори Новоросійського університету. Ректор влаштував спеціальний молебень на честь визволителів, в якому взяли участь багато професорів, молодших викладачів і студентів. Рада одностайно обрала генерала Денікіна своїм почесним членом⁷³.

За свідченням Є. В. Спекторського, після вступу до Києва денікінців «краща частина» студентів університету св. Володимира вступила в їх ряди. Туди ж пішли кілька молодших викладачів, а також один із професорів математики. Сам ректор очолив відновлений білогвардійцями Київський шкільний округ, проводив політику проти національного відродження українців. За того режиму у виші заснували стипендію імені полковника Гоняка, який командував студентським батальйоном в боях з більшовиками під Царицином⁷⁴. Словом, за тим же джерелом, УСВ продовжував бути російським університетом, який опонував українській державності⁷⁵. Без реформування його, як і двох інших університетів – у Харкові і Одесі, сподіватися на кардинальну зміну їхнього характеру було марно.

Отже, в добу Української революції паралельно існували «нові» і «старі» університети, які, працюючи в одному освітньому просторі, мали за мету підготовку кадрів різного національно-патріотичного спрямування, які мали служити зовсім відмінним державним утворенням. Вони послуговувались протилежними національно-освітніми парадигмами. Перші з них, народжені суперечливою революційною добою, ще недостатньо організовані як суб'єкти освітнього процесу, значно слабші за матеріальною базою і кадровим складом, із поки що меншим досвідом у різних галузях роботи, але з широкою суспільною підтримкою і гордістю за свою шляхетну місію готувати кадри української інтелігенції, усвідомлення ролі світоча у різних проявах національного відродження, спрямовували у міру можливості свою кипучу енергію на дальший ріст усіх складових житте-

діяльності вишів, служінню великій українській спільноті, яка відійшла від самодержавного рабства і торувала собі шлях у європейське майбутнє. У цьому плані особливо виділявся Кам'янець-Подільський державний український університет – визнаний осередок відродження, який залишив яскравий, унікальний слід в історії національної освіти і науки.

Другі, які походили з імперської доби і багато десятиліть служили вірою і правдою великодержавним інтересам, мали більш вищий науково-освітній потенціал, набагато кращу матеріально-технічну базу підготовки фахівців, великий організаторський, педагогічний, методичний і науковий досвід, який мав би стати загальнонаціональним надбанням і сприяти розвитку країни. З позицій великодержавного шовінізму їхні керівники і більша частина професури намагалися не помічати українського визвольного руху, заперечували його історично сформульовані вимоги, намагалися не допустити власного реформування і стати таким чином частиною національного відродження, гордовито обстоюючи свою російську природу і тягу до загальноросійських інтересів. Їм опонувала менша частина професури, яка працювала на потреби молодого українського суспільства, небагаточисельні студентські кола, які любили Україну, служили її інтересам, добивалися українізації своїх університетів, нарешті, на відміну від тих, хто йшов до лав білогвардійців, брали до рук зброю і нерідко гинули на полях битви за українську ідею, за припинення більшовицької навали.

Примітки:

¹ Див. : Онопрієнко В. Осередки національного відродження. Українські університети в 1917–1919 рр. // Вісник Академії наук Української РСР. Київ, 1990. №11. С. 62–75; Колпакова О. В. Український державний університет у Києві (1917–1920 рр.) // Укр. іст. журн. 1993. №7, 8. С. 30–36; Її ж. Кам'янець-Подільський український університет (1918–1921) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / Ін-т іст. Укр. НАН Укр. Київ, 1994. Вип. 3. С. 20–24; Її ж. Національна вища школа в Україні (1917–1921 рр.) // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. статей / Ін-т історії України НАН України Київ, 1996. С.11–22; Копилов А. О., Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї до ліквідації (1918–1921 рр.) // Укр. іст. журн. 1999. №4. С. 41–50; №5. С. 26–36; Розовик Д. Становлення національної вищої школи і науково-дослідної праці в Україні (1917–1920 рр.) // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. Київ : Унісерв, 2004. Вип. 17. С. 52–58; Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 644 с.; Корж-Усенко Л. В. Генеза ідеї українського університету : історико-педагогічний вимір // irbis-nbuv.ua; Копилов С. А., Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський університет в національному відродженні України 1918–1920 рр. // Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) у документах і матеріалах / Уклад. С. А. Копилов, О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. С. 10–31 та ін.

² Див. : Одесский университет за 75 лет (1865–1940) / [Пред. Ред. совета ин-та Н. А. Савчук; отв. ред. К. П. Добролюбский]. Одесса, 1940. 196 с.; Розовик Д. Уні-

верситет св. Володимира у культуротворчих процесах 1917–1920 років // Київський університет як осередок національної духовності, науки і культури : Матеріали наук.-теор. конф., присвяченої 165-річчя університету. Київ, 1999. Ч. I. С. 66–68; Шевченко Л. В. Університети Києва доби Української революції (1917–1920 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. статей. Київ-Донецьк : Рідний край, 2001. Вип. 16. С. 60–67; Самойлов Ф. Новоросійський університет в березні-жовтні 1917 р. // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Міжвідом. зб наук. праць / Ін-т іст. Укр. НАН Укр. Київ, 2002. Вип. 6. С. 217–223; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / [В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін.]. Харків : Фоліо, 2004. 750 с.; ALMA MATER : Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920 : Матеріали, документи, спогади : У 3 кн. / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. Київ : Прайм, 2001. Кн.2 : Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. 704 с.; Ульяновський В. Національне питання в університеті Св. Володимира в 1917–1918 роках : спроба відкриття кафедр історії України // Український археографічний щорічник : зб. наук. пр. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2007. Вип.12. С. 224–246; Музичко О. Південна вісь Соборності : націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї (кінець XIX – перша половина XX ст.). Одеса : ВМВ, 2015. С. 121–177 та ін.

³ Музичко О. Вказана праця. С. 157.

⁴ Завальнюк О.М. Вказана праця. С. 78.

⁵ Вільна Українська школа. 1917. №2. С.109.

⁶ ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920 : Матеріали, документи, спогади : У 3 кн. / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. Київ : Прайм, 2000. Кн. 1 : Університет св. Володимира між двома революціями. С. 50.

⁷ Там само.

⁸ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. С. 260.

⁹ Самойлов Ф. Вказана праця. С. 221.

¹⁰ Державний архів міста Києва, ф.р-936, оп. 1, спр. 1, арк. 40.

¹¹ Університетські вісти. Український Університет в Києві. Київ, 1917. №1. С. 11.

¹² Завальнюк О. М. Вказана праця. С. 75–76.

¹³ Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.) : воспоминания / [публ. текста и редакция М. А. Колерова]. Москва : Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995. С. 33.

¹⁴ Колпакова О. В. Український державний університет в Києві (1917–1920 рр.). С. 31.

¹⁵ ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920 : Матеріали, документи, спогади. Кн. 2. С. 169–181 (підр. наші).

¹⁶ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. С. 221.

¹⁷ Історія Київського університету : монографія / І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін. : кер. авт. кол. В. Ф. Колесник. Київ : Видав.-поліграф. центр

«Київ. ун-т», 2014. С. 196.

¹⁸ Самойлов Ф. Вказана праця. С. 221.

¹⁹ ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920 : Матеріали, документи, спогади. Кн. 2. С. 85–86.

²⁰ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. С. 282; Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. Харьков : Изд-во Харьков. Ун-та, 1955. С. 198.

²¹ Сірополко С. Історія освіти на Україні. Львів: накладом тов-ва «Взаїмна Поміч Українського Вчительства», 1937. С. 153.

²² Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. С. 204.

²³ Одесский университет за 75 лет (1865–1940) / [Предс. редак. совета ун-та проф. Н. А. Савчук; отв. ред. проф. К. П. Добролюбский]. Одесса : Одес. держ. ун-т, 1940. С. 140.

²⁴ Українознавство в Одеському університеті // Нова Рада, 1917, 30 груд., № 219, с. 3.

²⁵ Державний архів міста Києва, ф. Р-936, оп. 1, спр. 5, арк. 1зв.

²⁶ Энциклопедический словарь : Изд. Ф. А. Бокгауз, И. А. Ефрон. С-Пб, 1896. Т. XVIII. С. 135; 1897. Т. XXI. С. 291.

²⁷ Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів. С. 86–89.

²⁸ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. С. 282–283.

²⁹ Українська Центральна Рада: док. і матеріали. У 2 т / Упоряд. : В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін. Київ : Наук. думка, 1997. Т. 1. С. 434, 472; Т. 2. С. 64, 68, 84, 97, 201, 220, 256, 279; Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Ужгород, 1930; Нью-Йорк : Вид-во «Булава», 1954. Т. II. С. 394; Горкіна Л. Академік Михайло Туган-Барановський // Київська старовина. 1998, № 6 (324), С. 112; Державний архів міста Києва, ф. Р-936, оп. 1, спр. 8, арк. 6; Довідник з історії України : у 3 т. / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. Київ : Генеза, 1999. Т. 3, с. 627; Матяш І. Перший голова бібліотечно-архівного відділу (до 120-ліття від дня народження О. С. Грушевського) // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1997. Т. II. С. 106; Українські архівісти (XIX–XX ст.) : біобібліограф. довідник. Київ, 2007. С. 172; Ляхоцький В. П. Просвітитель. Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. С.31; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради : біобібліограф. довідник. Київ, 1998. С. 72; Верстюк В. Ф. Громадсько-політична діяльність М. П. Василенка // Вісник Національної академії наук України. Київ, 2006, №6, с. 47.

³⁰ Комітет галичан-студентів // Нова Рада. 1918, 6 січня, №4, с. 3.

³¹ Крути. Січень 1918 року : док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. Т-во «Герої Крут»; упоряд. Я. Гаврилюк. Київ : Вид. центр «Просвіта», 2010. С. 73.

³² Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.). Київ-Львів, 1996. С. 128.

- ³³ Крути. Січень 1918 року : док., матеріали, дослідж., кіносценарій. С. 164–165.
- ³⁴ Тинченко Я. Вказана праця. С.105.
- ³⁵ Похорон студентів-січовиків // Нова Рада, 1918, 20 (7) березня, №37, с. 3.
- ³⁶ Мартос Б. Крути // Героїка трагедії Крут / вст. стаття В. Сергійчука; Київська організація Всеукр. т-ва «Меморіал». Київ : ПП Сергійчук М. І., 2008. С. 293; Лукасевич Л. Спогади. Початки російсько-української війни та організація українського війська // Там само. С. 62; Він же. Із книги «Роздуми на схилку життя» // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / упоряд. І. Ільєнко. Дрогобич : Вид. фірма «Відродження», 1995. С. 58; Лоський І. Історія формування студентського куреня і опис перебігу крутянського бою // Героїка трагедії Крут. С. 88.
- ³⁷ Зарицький В. Спогади Спиридона Довгаля // Героїка трагедії Крут. С.144–145.
- ³⁸ Спекторский Е. В. Столетие Киевского университета св. Владимира // ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції : матеріали, док., спогади. Кн. 1. С. 36.
- ³⁹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 327, арк. 16–16 зв.
- ⁴⁰ Державний архів міста Києва, ф. Р-936, оп. 1, спр. 8, арк. 14.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 336, арк. 3.
- ⁴² Збори Української студентської громади // Відродження. Київ, 1918, 9 квітня (27 березоля), ч. 11. с. 2.
- ⁴³ Державний архів міста Києва, ф. Р-936, оп. 2, спр. 10, арк. 49.
- ⁴⁴ Там само, арк. 108.
- ⁴⁵ Там само, спр. 17, арк. 50.
- ⁴⁶ Там само, спр. 10, арк. 108.
- ⁴⁷ Там само, спр. 13, арк. 57.
- ⁴⁸ Там само, оп. 1, спр. 8, арк. 6–6зв., 8–11.
- ⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 55, арк. 141, 182, 218; спр. 56, арк. 71.
- ⁵⁰ Там само, спр. 326, арк. 92зв.
- ⁵¹ Там само, спр. 54, арк. 247-248.
- ⁵² Вестник Временного правительства, 1917, 23 сент. (6 окт.), №160 (206), с. 3.
- ⁵³ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 329, арк. 87.
- ⁵⁴ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. С. 280.
- ⁵⁵ Щербаківський Вадим. Український університет у Полтаві : Спогади. Полтава, 1994. С. 11; Ревегук Віктор. Полтавщина в українській революції 1917–1920 рр. Полтава, 1996. С. 58.
- ⁵⁶ Державний вістник, 1918, 29 серп., №41, с.2.
- ⁵⁷ Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.) : монографія. С.185, 188, 271.
- ⁵⁸ Державний архів міста Києва, ф. Р-936, оп. 2, спр. 6, арк. 13; Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.) : монографія. С. 205.
- ⁵⁹ Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських універ-

ситетів (1917–1921 рр.) : монографія. С. 271.

⁶⁰ Там само. С. 280, 288, 290.

⁶¹ Копилов С. А., Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський університет у національному відродженні України 1918–1920 рр. // Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) у документах і матеріалах. С. 20.

⁶² Державний архів Хмельницької обл., ф. Р-582, оп. 2, спр. 9, арк.1–4, 8–17; спр. 116, арк. 108. (Підр. авт.).

⁶³ Копилов А. О., Завальнюк О. М. Вказана праця. С.49; Завальнюк О. М. Науковий доробок Кам'янець-Подільського державного українського університету в часи національного відродження (1918–1920) // Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», м. Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. : доп. і повідомлення. Кам'янець-Подільський – Київ – Нью-Йорк – Острог, 20005. Т. 1. С. 49–51.

⁶⁴ Історія Київського університету : монографія. С. 207.

⁶⁵ Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.) : монографія. С. 353, 354, 355.

⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 187, арк. 69.

⁶⁷ Там само, ф. 166, оп. 1, спр. 878, арк. 10.

⁶⁸ Записки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Кам'янець-Подільський, 1920. Т.5 : Праці Комісії в справі перекладу Св. Письма на богословському факультеті Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. 69 с.

⁶⁹ Копилов С. А., Завальнюк О. М. Вказана праця. С.24, 25.

⁷⁰ Завальнюк О. Кам'янець-Подільський університет – осередок і опора національного відродження України у 1918–1920 роках // Пам'ять століть : історичний науковий та літературний журнал. Київ, 2010, №3, С. 206.

⁷¹ Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.) : монографія. С. 368–370.

⁷² Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. С. 289-291, 293.

⁷³ Одесский университет за 75 лет (1865–1940). С. 154-155.

⁷⁴ ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920 : Матеріали, документи, спогади : У 3 кн. Кн. 1. С. 21, 58, 68.

⁷⁵ Там само. С. 39.

Zavalniuk Oleksandr. «New» and «old» universities in Ukraine: scientific and educational potential, personnel training and contribution to national revival in 1917–1920. The article focuses attention on the most important indexes of the activity of the «old» Russian (former imperial) and «new» Ukrainian (national and state) universities in Ukraine during the period of the national liberation struggles in 1917–1921, such as the teaching staff, student contingent, educational, scientific and social activity, material and technical base. The attitude of the staff of these higher educational institutions to the Ukrainian liberation movement, various power regimes and state building at various

stages in Ukraine (representation in the governing bodies and important political events, development of the national legislation) has been clarified, as well as their promotion / non-promotion of the Ukrainian language, historical, ethnographic, natural-geographical, economic and other knowledge, the publication of Ukrainian-language printed materials of high demand (lecture courses and manuals for universities, textbooks, etc. – for a national secondary school, journals of socio-political, scientific and literary nature)); conducting / ignoring the multifaceted work on raising the national consciousness and educational level of the people (participation in the work of national-cultural educational and charitable organizations, training for the national elementary school, public lectures, speeches in the patriotic press in defense of the Ukrainian idea and case); assistance to the Ukrainian army, participation in the armed defense of the republican system.

Key words: *Ukrainian revolution, Russian (imperial) universities, Ukrainian national and state universities, national revival, protection of state sovereignty, professorship, students.*

Отримано: 10.06.2018 р

УДК 001:94(092):378.4(477.43-21) «1918/1920»

Сергій Копилов

УЧЕНІ-ІСТОРИКИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1918–1921 РР.)

Сергій Копилов. Учені-історики Кам'янець-Подільського державного українського університету в період національно-демократичної революції (1918–1921 рр.). У статті йдеться про участь учених-істориків у реалізації освітнього проекту – відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету. Проаналізовано педагогічну й громадську діяльність викладачів-істориків цього навчального закладу в період Української національно-демократичної революції; з'ясовано складні політичні, організаційні, психологічні й побутові умови їх праці.

Ключові слова: *вчений, історик, викладач, Кам'янець-Подільський державний український університет, наукові студії, педагогічна діяльність.*

Сергей Копылов. Ученые-историки Каменец-Подольского государственного украинского университета в период национально-демократической революции (1918–1921 гг.). В статье рассматривается участие ученых-историков в реализации образовательного проекта – открытие Каменец-Подольского государственного университета. Проанализирована педагогическая и общественная деятельность преподавателей-историков этого учебного заведения в период Украинской национально-демократической революции; определены сложные политические, организационные, психологические и бытовые условия их труда.

Ключевые слова: *ученый, историк, преподаватель, Каменец-Подольский государственный украинский университет, научные студии, педагогическая деятельность.*

Перша світова війна стала потужним поштовхом для утворення революційних і національно-визвольних рухів у країнах Центрально-Східної Європи, які розпочали змагання за реалізацію власних державних проєктів. Руйнація імперій Романових і Габсбургів скерувала потоги політичного українства на розгортання свого національно-державницького проєкту, реалізація якого потребувала залучення до перебудови колишнього імперського простору сотень і тисяч українських інтелектуалів, громадсько-культурних діячів, освітян та інших категорій свідомої суспільності. Вирішальною, певною мірою, стала участь у здійсненні цих проєктів українських інтелектуалів, зокрема вчених-істориків, котрі на початку 1900-х років заклали міцні підвалини культури й духовності як своєрідного фундаменту для змагань за національну автономію і, зрештою, за державну самостійність.

Революційна епоха була переломною для долі й наукової творчості істориків, змусила їх відчувати на собі динаміку історичних процесів і стати учасниками або керманічами доленосних подій, радикально змінити умови побуту та наукової творчості. Для більшості з них події XIX ст. підтверджували нероздільність історика і влади (А. Тьєр під час Липневої монархії кілька разів обіймав посаду прем'єр-міністра, згодом став першим президентом Третьої Республіки у Франції, Ф. Гізо – обіймав посаду прем'єр-міністра Франції та ін.). Подібними прикладами рясніла політична історія Російської імперії початку 1900-х рр.: відомі вчені-історики, професори В. Карєєв і М. Ковалевський обиралися членами I Державної Думи; О. Кізеветтор і В. Волк-Карачевський – II Державної Думи; А. Вязигін і І. Лучицький (народився в Кам'янці-Подільському – С. К.) – III Державної Думи; П. Мілюков – III і IV Державних Дум; М. Каптерев – IV Державної Думи.

Усвідомлення доленосних викликів революційного часу зумовило підтримку й активну участь представників професійного цеху істориків (В. Біднов, М. Василенко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, П. Клепатський, П. Клименко, І. Крип'якевич, І. Огієнко) у державницьких, політичних і культурних проєктах доби, зокрема реалізації грандіозного освітнього задуму – відкритті у Кам'янці-Подільському українського університету. Ідея щодо його заснування визначилася восени 1917 р. у місцевих громадських діячів, а 4 січня 1918 р. на засіданні міської думи було ухвалено звернутися до Центральної Ради з проханням відкриття у Кам'янці університету¹. Очільник цього органу М. Грушевський, який керував національно-визвольним рухом і проголосив Українську Народну Республіку, та інші члени Ради, зокрема історики В. Біднов і М. Василенко, також підтримали цей проєкт. Варто зазначити, що історик у владі – це та політична фігура, котра могла корегувати й навіть спрямовувати дії влади, що завжди володіла монополією на історію, була замовником історичних праць, створювала посади й штат офіційних історіографів задля легітимації свого існування.

Делегація міської думи після відвідин Генерального секретаріату освіти впевнилася, що питання університету буде вивчено, а вже 15 січня 1918 р. дума

обрала особливу університетську комісію, яка мала працювати над будівництвом університету. Після відновлення в Кам'янці-Подільському влади УНР місцева «Просвіта» направила до міністра освіти, випускника історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира В. Прокоповича делегацію, котра в офіційному листі обґрунтовувала аргументи на користь відкриття вищої школи в місті. 15 березня 1918 р. на своє перше засідання зібралася університетська комісія, що розпочала реалізацію вищезгаданого проекту. Водночас міська дума погодилася виділити університету 1 млн. крб., а також вирішила просити Міністерство освіти відкрити в закладі кафедри польської, єврейської і російської літератур².

Університетський проект у прикордонному Кам'янці-Подільському, звісно, не міг бути реалізованим без підтримки української академічної спільноти, котра мала забезпечити його успішний старт і повноцінне функціонування в культурному просторі революційної України. Тож 22 березня (4 квітня за н. ст.) 1918 р. до міста прибула міністерська комісія в складі професорів І. Ганицького, В. Дубяньського, І. Огієнка та інженера К. Титаренка. Члени цієї делегації і міської університетської комісії погодилися, що майбутній університетський заклад матиме три факультети. На засіданні міської думи було обрано постійну Університетську комісію (згодом дістала назву «Комісія для збудування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» – С. К.), яку очолив блискучий інтелектуал-дослідник і енергійний організатор І. Огієнко. Під час її першого засідання голова заявив, що «Міністерство освіти України поклато на нього почесну і відповідальну місію – організувати в Кам'янці-Подільському Український Державний Університет. Ясновельможний пан Гетьман ставиться до цієї справи цілком прихильно»³.

Варто зазначити, що навесні–влітку 1918 р. окремі члени уряду висловлювали сумніви щодо доцільності відкриття університету у віддаленому губернському місті, що зазнало руйнівного впливу від подій Першої світової війни і, безсумнівно, не могло бути таким, як столиця за соціально-культурною інфраструктурою. Тодішній виконувач обов'язків ректора І. Огієнко писав у спогадах про свою зустріч у червні з міністром М. Василенком: «Міністр рішуче проти заснування Університету в такій глибокій провінції, як Кам'янець, не погодиться на це й гетьман. У довгій докладі Огієнко збиває сумніви міністра, доводячи про політичні користі від університету на кордоні двох українських культур. Переконаний Міністр заломлюється й обіцяє переконувати Гетьмана»⁴.

Підготовлений І. Огієнком законопроект після розгляду на підкомісії з утворення Кам'янець-Подільського університету (виділилася з Університетської комісії В. Вернадського – С. К.) і Малій Раді міністрів передали на Велику Раду. Як згадував міністр закордонних справ, історик Д. Дорошенко, котрий брав участь у тому пам'ятному засіданні, документ «пройшов дуже «гладко», при односторонній згоді всіх членів Ради Міністрів. Суперечки виникли щодо кафедри румунської мови та літератури; дехто з міністрів висловився проти, мотивуючи тим, що треба змагатися до того, щоб збільшити культурний вплив і перевагу українців над румунами, а не сприяти розвиткові румунщини, яка не має ніякої загальнолюдської ваги й інтересу»⁵.

17 серпня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету в складі чотирьох факультетів (історико-філологічного, фізико-математичного, правничого і богословського) з українською мовою навчання. Крім того, ректор І. Огієнко активізував роботу підкомісії Університетської комісії, залучив до роботи з підготовки відкриття закладу представників різних політичних партій, відомих місцевих діячів, єпископат релігійних конфесій⁶. Разом із М. П. Василенком і членами підкомісії з відкриття університету ректор займався формуванням професорсько-викладацької корпорації. У серпні-жовтні 1918 р. на роботу до університету були запрошені: історики В. Біднов й І. Крип'якевич, філолог Л. Білецький, мистецтвознавець К. Широцький, географ В. Геринович, біолог Н. Гаморак та ін. 12 жовтня міністр освіти М. Василенко видав наказ, за яким І. Огієнко з липня 1918 до 1 липня 1920 р. командировався на посаду ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету із залишенням за собою посад (без отримання платні) у двох київських університетах – українському і Св. Володимира⁷. Врочисте відкриття університету відбулося 22 жовтня 1918 р. і стало подією всеукраїнського масштабу.

Університет розпочав свою працю 1 листопада 1918 р. читанням вступних і пробних лекцій, на яких, окрім 267 студентів, побувало чимало зацікавлених кам'яничан⁸. У цей час навчальний процес забезпечували тільки 13 науково-педагогічних працівників⁹, але завдяки старанням ректорату кадрова проблема поступово вирішувалася. Восени 1919 р. штат викладачів офіційно зріс до 47 осіб¹⁰. Деякі з них не прибули до закладу, а приват-доценти Д. Дорошенко і М. Чайковський з березня перебували в закордонному відрядженні.

До навчального плану підготовки майбутніх фахівців-істориків уходила низка фахових і загальноосвітніх дисциплін. Уперше студенти історичного відділу вивчали курс історії України, що ділився на три частини: 1) від найдавніших часів до прийняття Люблінської унії (професор П. Клименко); 2) від Люблінської унії до ліквідації Гетьманщини в Україні (приват-доцент П. Клепатський); 3) від втрати автономних прав українців у складі Російської імперії і до кінця XIX ст. (професор В. Біднов). До кожної з них додавалися відповідний просемінар чи практичні заняття¹¹. Викладалися й інші обов'язкові дисципліни навчального плану: історія Слобідської України й огляд джерел із української історії (П. Клепатський); історія Степової України й історія української церкви (В. Біднов); історія українського мистецтва (приват-доцент Ю. Сіцинський); спецкурси з історії суспільно-політичного ладу в Україні XV–XVI ст. (П. Клименко); історія українських братств (В. Біднов); історія Поділля (Ю. Сіцинський).

Викладачі історико-філологічного факультету забезпечували викладання загальноісторичних дисциплін: методологія історія (П. Клименко), історія Московської держави й огляд джерел з історії Московщини (П. Клепатський), історія єврейського народу (приват-доцент О. Прахов), історія московської церкви (В. Біднов), історія стародавнього християнства й історія середніх віків (приват-доцент Й. Оксіук), історія Римської імперії (приват-доцент П. Табінський), історія Сходу та історія Болгарії і Сербії (П. Клепатський), історія музики (професор

В. Петр), історія всесвітнього мистецтва (приват-доцент Й. Пеленський)¹². Окрім того, студенти історичного відділу вивчали українську мову (професор І. Огієнко), вступ до філософії, історію стародавньої філософії, історію нової філософії, логіку, дитячу психологію, основи педагогіки (приват-доцент М. Васильківський), вступ до грецької мови (В. Петр), слов'янознавство та історія польської мови (приват-доцент М. Драй-Хмара).

Навчальна праця новоприбулих професорів і приват-доцентів розпочиналася вступними (пробними) лекціями, на які приходили всі охочі – ректор, викладачі, студенти, містяни. Так, П. Клименко, котрого 2 лютого 1919 р. було обрано деканом історико-філологічного факультету, прочитав вступну лекцію про українську державність як історичну проблему, Д. Дорошенко – «Розвиток дослідів українського минулого в ХІХ столітті у зв'язку з нашим національним відродженням», П. Клепатський – «Походження української нації», Ю. Сіцінський – «Значення церковної археології при сучасному стані православної церкви в Україні»¹³.

Викладачі історичного факультету розпочали викладання без належного інформаційного забезпечення, адже українськомовної навчальної літератури майже не було. Тому треба було друкувати конспекти лекцій викладачів в університетській літографії. 1920 р. студенти історичного відділу вже могли користуватися такими виданнями: «Історія української мови» І. Огієнка, «Про минулі часи на Поділлі» Д. Дорошенка, «Огляд джерелознавства з історії України» П. Клепатського, «Слов'янознавство» М. Драй-Хмари тощо. Це були перші видання української навчальної літератури для студентів-істориків, оскільки в Київському державному українському університеті, що проіснував значно менше, такого не практикували. На жаль, через брак білого паперу й коштів не вдалося надрукувати посібники, підготовлені В. Бідновим і Д. Дорошенко¹⁴. Щоб обладнати університетську друкарню латинським шрифтом, рада професорів закладу відрядила до Відня і Праги приват-доцентів Д. Дорошенка і М. Чайковського. Проте коштів, виділених Міністерством освіти УНР, не вистачило і задум не вдався.

У бібліотеці університету не було достатньо й літератури історичного циклу, якої наприкінці 1919 р. налічувалося лише майже 2 тис. примірників, 439 із яких стосувалося історії України. Для поповнення її фондів викладачі історичного відділу В. Біднов, І. Огієнко, С. Русова, Ю. Сіцінський передали частину книг із своїх домашніх книгозбірень, а за липень – вересень 1920 р. до бібліотеки надійшло 243 примірники історичної літератури¹⁵. Крім того, поповнили рідкісні видання й студенти історичного відділу, зокрема передали ректору знайдений на стихійному сміттєзвалищі один із трьох литовських статутів ХVІ ст.¹⁶

В умовах швидкої інфляції за невеликі державні кошти для потреб університетської бібліотеки вдалося придбати «Акты, изданные Виленской Археологической Комиссией», окремі випуски серійних видань – «Университетские известия», «Чтения Общества Нестора Летописца», «Киевская Старина», «Літературно-науковий вісник», у яких друкувалися історичні дослідження¹⁷. Для раціонального використання літератури було створено читальний зал, який запрацював у вересні 1919 р. Зрештою, оцінку організації навчального процесу навесні цього ж року дав приват-доцент Д. Дорошенко: «Взагалі атмосфера панувала в універ-

ситеті дуже добра. Молодь з живим інтересом ставилась до викладачів, видно вона цінила й те, що Кам'янецький університет являється національною науковою інституцією»¹⁸.

Викладачі-історики увійшли до історико-філологічної секції (очолював В. Біднов) Наукового товариства, яке заснували в університеті 1919 року. На його засіданнях вони виступали з повідомленнями, брали участь у різноманітних дискусіях. 1919–1920 навчального року ця секція збиралася на засідання 19 разів, було виголошено 29 доповідей. Два засідання присвятили пам'яті поета Тараса Шевченка й історика Володимира Антоновича (доповіді виголосили П. Клепатський і Ю. Сіцінський). Чималу увагу приділяли історіографічній та джерелознавчій проблематиці, зокрема, П. Клепатський у різний час доповідав про литовсько-руські літописи, літопис Якова Лизогуба, листування великої княгині Катерини Олексіївни з англійським послом сером Чарльзом Вільямсом, про «Повість минулих літ» як початковий літопис, місцеві й монастирські літописи, а також місцеві синодики. П. Клименко проаналізував грамоти Міндовга; Ю. Сіцінський, П. Клепатський і професорський стипендіат С. Якимович висвітлили широкий спектр краєзнавчих питань; М. Васильківський повідомив про своє бачення перспектив світової історії¹⁹.

Історики В. Біднов і Ю. Сіцінський працювали в складі групи, яка готувала «Словник українських вчених, письменників та інших діячів»²⁰. Кілька науковців (приват-доцент Л. Б'ялковський, П. Клепатський, П. Клименко і Ю. Сіцінський) надрукували свої статті науково-історичного змісту у «Записках Кам'янець-Подільського державного українського університету» (т. 2). Втім більше 20 своїх публікацій, які стосувалися питань історії, політики, літератури, освіти, краєзнавства і церковного життя, представники професійного цеху істориків (В. Біднов, Д. Дорошенко, П. Клепатський, П. Клименко, Ю. Сіцінський, С. Якимович) подали до місцевої періодики, що була дуже популярною серед інтелігенції, студентів, школярів і активно працювала на потреби національного відродження українців.

Важливий внесок викладачі історичного відділу зробили в державне і громадське життя. Зокрема, Д. Дорошенко за дорученням глави українського уряду В. Чехівського в лютому-квітні 1919 р. очолював державну комісію із врегулювання прикордонного конфлікту між Румунією і УНР, провів раунд переговорів із представниками румунської військової влади у Бессарабії щодо припинення артилерійських обстрілів української частини Придністров'я. У листопаді-грудні 1919 р. учений, перебуваючи за кордоном, за розпорядженням Директорії УНР виконував обов'язки уповноваженого української місії Червоного Хреста на Балканах.

До Конституційної комісії, що виробляла Основний Закон республіки, ввійшов авторитетний в академічних колах історик П. Клименко; до Ради міністра ісповідань – В. Біднов і Ю. Сіцінський, які рішуче обстоювали курс на українізацію православної церкви. Крім того, у серпні 1919 р. П. Клименко очолив Відділ охорони пам'яток старовини й мистецтва Головного управління у справах мистецтв і національної культури Міністерства народної освіти УНР і спеціальну Архівну

комісію, а професор В. Біднов очолював раду Кирило-Мефодіївського братства і управу української секції учительської спілки м. Кам'янця і Кам'янецького повіту²¹.

Майже всі вчені-історики, як і їхні університетські колеги, увійшли до складу Подільського відділу Червоного Хреста (членами президії були І. Огієнко, В. Біднов і Ю. Сіцінський), брали активну участь у збиранні коштів (5% місячної платні) для лікування хворих і поранених козаків республіканської армії, яка вела кровопролитні бої за державний суверенітет УНР²². Своїми грошовими внесками вони час від часу підтримували також Товариство допомоги незаможним студентам, яке поширювало у виші підписні листки для підтримки хворих юнаків і дівчат²³.

Свій професіоналізм, організаційні якості історики українського університету спрямовували й на допомогу створеним під час революції навчальним закладам, зокрема Кам'янець-Подільському народному університету з дворічним терміном навчання, де навесні 1920 р. налічувалося 160 слухачів, котрі прагнули розширити свій науковий і суспільний кругозір. Сумісниками в цьому закладі працювали й науково-педагогічні кадри історичного відділу державного університету. Зокрема, П. Клепатський очолив гуманітарний факультет і викладав тут низку історичних дисциплін. Лекції зі свого академічного профілю читали для студентів двох факультетів П. Клименко і С. Русова. У чинній при університеті вечірній гімназії для дорослих з правами для учнів педагогічну працю забезпечували В. Біднов і Ю. Сіцінський, а на учительських курсах, які готували кадри для вищих початкових шкіл, викладали В. Біднов, П. Клименко і П. Клепатський²⁴.

На щоденну працю викладачів університету серйозно впливав матеріальний фактор, визначальний у повсякденному житті. Матеріальне становище працівників університету було загалом невтішним. В умовах посилення економічної кризи, яка розпочалася ще з початком Першої світової війни, професура отримувала недостатні кошти для забезпечення своїх родин. Як писав В. Біднов, 1919–1920 навчального року «білого хліба ми не бачили, мусіли задовольнятися тільки чорним, та й то з домішками всяких сурогатів. Сало й м'ясо були недоступні. Були моменти, коли кукурудзяна мука являлася розкішшю. Про нове вбрання та узуття й мріяти не можна було. Умови професорського життя були примітивні. Замість чаю вживали якихось сурогатів, з сушеного листя з яблуні або вишні. Цукру не було місяцями <...>, навіть картоплі було тяжко добувати та до того й коштувала дорого». Професор із сином (дружина була у Катеринославі) взимку харчувалися хлібом із часником і відваром, який називали чаєм, але без цукру²⁵.

На особливу увагу заслуговує участь в освітньому проекті Кам'янець-Подільського державного українського університету видатного історика й будівничого української держави М. Грушевського. На зламі 1917–1918 рр. голова Центральної Ради турбувався про законодавче забезпечення функціонування незалежної держави й усіляко сприяв створенню нових українських інституцій. Так, восени 1917 р. його схему вивчення циклу українознавчих дисциплін у вищій школі було реалізовано у відкритому 5 жовтня Київському українському народному університеті, а згодом у Київському і Кам'янець-Подільському державних українських університетах. Після повалення Центральної Ради її голова наприкінці

квітня 1918 р. перейшов у підпілля, а потім мешкав напівлегально. Як стверджує С. Кульчицький, «Грушевський був усунутий на манівці політичного життя», але дістав можливість наукової праці²⁶.

На початку жовтня у Києві відбулося врочисте відкриття Українського державного університету, в якому взяли участь гетьман П. Скоропадський, прем'єр-міністр Ф. Лизогуб, члени уряду, голова Українського національного союзу В. Винниченко, інші політичні діячі. М. Грушевський у цих урочистостях участі не брав, хоча його відсутність не була непоміченою. Від організованого студентства йому надіслали вітальну телеграму, а наприкінці жовтня загальні збори Української студентської спілки також надіслали йому вітання²⁷.

В умовах загрози захоплення Києва більшовиками в кінці січня 1919 р. родина Грушевських вирішила перебраться до Львова, але через воєнні дії на початку лютого прибула до Кам'янця-Подільського, де оселилася в будинку колишнього предводителя повітового дворянства (через вузьке коло джерел адреси не встановлено). Одна з причин приїзду до губернського міста, де на ту пору перебувала частина урядових установ і функціонував український університет, – це оформлення Михайлом Сергійовичем дипломатичного паспорту. Але 8 березня Подільський губернський комісар УНР вручив йому закордонний паспорт на ім'я «мешканця м. Кам'янця на Поділля, доктора руської історії Михайла Сергійовича Грушевського, 53 років», за виготовлення якого він сплатив мито у розмірі 25 карбованців²⁸. Фотографію для паспорта на стандартному бланку «Visit Portret» було виготовлено найімовірніше наприкінці лютого – на початку березня 1919 р. в одному з фотоательє Кам'янця-Подільського. Втім, для виїзду за кордон, де М. Грушевський мав очолити закордонну делегацію Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), залишалось дочекатися переказу асигнованих у його розпорядження 600 тис. гривень²⁹.

Через складні особисті відносини з ректором І. Огієнком, що з 5 січня обіймав посаду виконувача обов'язків міністра освіти, М. Грушевський відмовився від викладання в університеті. Проте він періодично виступав у гімназіях і на жіночих курсах, погодився редагувати газету «Життя Поділля», яка стала органом блоку українських соціалістичних партій³⁰. Редакція газети розміщувалася у будинку місцевої «Просвіти» за адресою проспект Тараса Шевченка, 51 (сьогодні – будинок міської дитячої хорової школи, вул. Шевченка, 37). 5 березня 1919 року Рада професорів українського університету обрала видатного українського історика М. Грушевського, зважаючи на його великі заслуги в галузі українознавства, почесним членом університету, що стало беззаперечним визнанням внеску вченого в розбудову української вищої освіти. Невдовзі це рішення Ради професорів затвердив міністр освіти, що мало неабияке значення для зміцнення авторитету українського університету.

19 березня в Українському клубі (вул. Петроградська, 38, будинок не зберігся) на камеральному заході за участю місцевої інтелігенції, зокрема представників українського університету – професора В. Біднова і приват-доцента М. Чайковського, присвяченому 105-й річниці від дня народження Тараса Шевченка, М. Грушевський виголосив емоційну промову про життєві ідеали Великого Кобзаря й оці-

нив тогочасні військово-політичні події³¹. Отримавши кошти, мандат і директиви ЦК УПСР щодо Закордонної делегації, 31 березня 1919 р. М. Грушевський у супроводі кам'янецького архітектора і громадського діяча В. Січинського через Тернопіль, Станіслав вирушив до Праги.

Слід зазначити, що на функціонування українського університету великий вплив мала зміна влади в місті – з української на радянську. Під час першого приходу більшовиків (15 квітня – 2 червня 1919 р.) за розпорядженням народного комісара освіти В. Затонського, котрий наприкінці квітня 1919 р. побував в університеті, було закрито богословський факультет. Другий прихід цієї влади в липні-вересні 1920 р. позначився запровадженням посади комісара, ліквідацією попередніх органів управління закладу, факультетів і створенням нових, об'єднанням історико-філологічного і правничого факультетів у факультет соціальних наук³². Університет опинився перед загрозою закриття. Нарком освіти В. Затонський надіслав виконкому Рад Подільської губернії телеграму, в якій стверджував, що цей заклад «компрометує радянську владу», а його професуру, яка «поглядає на захід», «треба розігнати»³³. Тоді ситуацію врятувало українське військо, яке тимчасово відвоювало Кам'янець-Подільський.

Третю хвилю радянзації українського університету (з середини листопада 1920 р.) більшовицькій владі вдалося реалізувати сповна. Раніше запроваджені зміни були продубльовані, а на початку 1921 р. заклад реорганізували в академію теоретичних знань, згодом – в Інститут теоретичних наук, який складався з трьох окремих інститутів – сільськогосподарських, фізико-математичних і соціальних наук. З 1 червня 1921 р. інститут було фактично реорганізовано у два самостійні інститути – сільськогосподарський і народної освіти (1921–1930 рр.). В останньому за трирічним навчальним планом, який повністю відрізнявся від попередніх, що були чинними в українському університеті, готували педагогічні кадри різних спеціальностей для трудових шкіл пролетарської республіки. В його структурі запрацював соціально-історичний відділ факультету професійної освіти, який забезпечував підготовку вчителів суспільних дисциплін за наслідком розробленими радянськими навчальними планами і програмами. В центрі роботи з формування світогляду майбутніх педагогів-суспільствознавців, як і інших спеціальностей, було ідеологічне виховання, пов'язане з вивченням класової боротьби, політики пролетарського інтернаціоналізму та солідарності з трудящими країн капіталу, підготовки світової соціалістичної революції.

Ті, котрі в українському університеті забезпечували широке вивчення української і світової історії, тепер повинні були перебудовуватися відповідно до настанов комуністичної партії. Зрештою, нерішуче опираючись змінам, вони все ж таки підпорядкувалися новим політичним вимогам, недотримання яких загрожувало їх кар'єрі і навіть свободі. Про діяльність «націоналістів» в українському університеті та участь у національному відродженні під егідою української народної держави органи «пролетарського захисту» не забували і чекали лише нагоди для жорстокої реакції. З 27 професорів і приват-доцентів Кам'янець-Подільського державного українського університету, котрі в листопаді 1920 р. не побажали емігрувати, 18 (67% від їх загального числа) потрапи-

ли під розгойданий маховик репресій, були засуджені за надуманими звинуваченнями, а по суті – за український патріотизм і творення національної університетської освіти, яку більшовики знищили відразу після зміцнення свого режиму. До репресованих учених належали й викладачі історичного відділу українського університету – В. Біднов (заарештований під час першого приходу більшовиків, від розстрілу врятували українські бійці), Ю Сіцінський (тричі заарештований, позбавлений своєї нерухомості, бібліотеки, звільнений з роботи, помер на свободі забудим), Й. Оксіюк (висланий до Казахстану, засуджений до 7 років концтабору, лише 1991 р. повернувся до України), М. Драй-Хмара (двічі заарештований, засуджений, помер у неволі), П. Клепатський (тричі заарештований, засуджений, загинув у концтаборі), П. Клименко (заарештований, засуджений, відбув покарання і висилку, після Другої світової війни повернувся на батьківщину, через безвихідь покінчив життя самогубством)³⁴. Урятувалися еміграцією І. Огієнко, В. Біднов, Д. Дорошенко, С. Русова, які згодом опублікували цікаві спогади про роботу в університеті, що й сьогодні є важливим джерелом для дослідження цієї доби.

Отже, українські вчені-історики відіграли незаперечну роль у підтримці державотворчих процесів доби Української революції 1917–1921 рр., зокрема у відкритті й багатогранній діяльності Кам'янець-Подільського державного українського університету, організації навчального процесу на історичному відділі історико-філологічного факультету. Лекції і семінарські заняття професорів і приват-доцентів формували фахові знання, практичні компетентності в майбутніх педагогів-істориків, сприяли зростанню їх національної свідомості. Викладачі підвищували свій науковий рівень у історико-філологічній секції Наукового товариства, частково публікували свої навчально-методичні праці, публіцистичні та наукові студії. Останні в основному друкувалися на шпальтах різних місцевих періодичних видань, завдяки чому вони були доступними широкому колу споживачів. Більшість учених-істориків поєднувала професійну діяльність з роботою в державних органах і громадських організаціях, серйозно перевантажуючи власне щоденне життя. Чимало з них за свою самовіддану науково-освітню підтримку національного відродження українського народу й активну громадську роботу в наступні десятиліття зазнали переслідувань каральних органів тоталітарного режиму.

Примітки:

¹ Свято Поділля (Кам'янець-Подільський). 1918, 22 жовтня.

² Там само.

³ Приходько В. Повстання Українського державного університету в Кам'янці на Поділлі: Відбитка з «Нашої культури» 1935–1936 рр. : Варшава, 1935. С. 31–32.

⁴ Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура : Науково-літературний місячник. Варшава, 1935. Кн. 8. С. 512.

⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле, вид. 2-е. Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. С. 413.

⁶ ДАХМО, ф.Р-582, оп.1, спр.3, арк.23.

⁷ Державний вісник. 1918. 16 жовтня.

⁸ Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура : Львів-Варшава, 1936. С. 522.

⁹ ДАХМО, ф.Р-582, оп.2, спр.6, арк.3зв.

¹⁰ Україна. 1919. 22 жовтня.

¹¹ ДАХМО, ф.Р-582, оп. 1, спр.39, арк. 1зв.-2; спр. 134, арк. 166; ф. 302, оп. 3, спр. 26, арк. 6.

¹² Там само. ф. 302, оп. 1, спр. 50, арк. 85, 93 зв.; ф.Р-582, оп.1, спр. 23, арк. 5–9; спр. 39, арк. 1 зв.; спр. 134, арк. 166; спр. 135, арк. 4; спр. 145, арк. 4, 19; оп. 2, спр. 262, арк. 1; Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) у документах і матеріалах / Уклад. й автори статті С. А. Копилов, О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. С. 406, 414.

¹³ Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) у документах і матеріалах. С.364, 368.

¹⁴ Там само. С. 19.

¹⁵ Там само. С.436-437, 491.

¹⁶ Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Наша культура : Львів-Варшава, 1936. Кн. 10(18). С. 673.

¹⁷ Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) у документах і матеріалах. С. 417.

¹⁸ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле, вид. 2-е. Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. С.417.

¹⁹ Швидкий О. Історико-фільольогічна секція Наукового Т-ва при Кам[']янець]-Под[']ільському Ун-ті та її діяльність за 1919–1920 роки // Наш шлях : щоденна безпартійна, демократична газета. 1920, 6 червня. С. 3–4.

²⁰ ДАХМО, ф. Р-1421, оп. 1, спр. 1, арк. 85, 89–89зв.

²¹ Саламаха І. Василь Біднов у Кам'янці-Подільському // Слово і час. 1997. № 11-12. С. 20.

²² Копилов С.А., Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський університет у національному відродженні України 1918–1920 рр. // Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) у документах і матеріалах. С. 20.

²³ ДАХМО, ф. Р-582, оп. 1, спр. 71, 5, 6.

²⁴ Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. С. 424, 431.

²⁵ Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському (уривок із спогадів) // Літературно-науковий вісник. Річник XXVII. Львів: З друкарні Ставропігійського інституту, 1928. Т. 47. Кн. XII. С. 331–332.

²⁶ Кульчицький М. «Всесвітня історія» Михайла Грушевського як історіографічне явище // Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності. К., 2002. С.11.

²⁷ Див. : Відродження. 1918. 8, 27 жовтня.

²⁸ Михайло Грушевський. Фотографія [кінця лютого – початку березня 1919 р.

Кам'янець-Подільський] // *Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського* / Ав.-упор. С. Панькова, Г. Кондаурова. К., 2017. С.117.

²⁹ Див. : Грушевський М. В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.) // Грушевський М. Твори. Т. 4, кн. 2. С. 111.

³⁰ Див. : Грушевський М. Життя Михайла Грушевського від вибуху війни // Грушевський М. Твори. Т. 4, кн. 2. С. 272; Винар Л. М. Грушевський і «Життя Поділля» // *Український історик*. 2006/2007. Ч. 4/1–2. С. 95–101.

³¹ Український Клуб // *Життя Поділля*. 1919. 21 березня.

³² Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) у документах і матеріалах. С. 758.

³³ Там само. С. 772.

³⁴ Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. С. 167, 227, 233 та ін.

Sergiy Kopylov. The historical political scientists of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University during the period of The National-Democratic Revolution (1918-1921 yrs.). The article deals with the participation of the historical political scientists in the implementation of the educational project – the opening of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University. The pedagogical and the public activities of the lecturers in History of the given educational establishment during the period of The Ukrainian National-Democratic Revolution are analyzed; the complicated political, organizational, psychological and living conditions of their work are defined.

Key words: *scientist, historian, lecturer, Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, scientific communities, teaching activities.*

Отримано: 18.07.2018 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 355.48(438:477)«1018» (091)

Олександр Головка

УЧАСТЬ ПОЛЬСЬКОГО КНЯЗЯ БОЛЕСЛАВА ПЕРШОГО «ХОРОБРОГО» У МІЖКНЯЗІВСЬКІЙ ВІЙНІ НА РУСІ (ЛІТО – ОСІНЬ 1018 Р.)

Олександр Головка. *Участь польського князя Болеслава I «Хороброго» у міжкнязівській війні на Русі (літо – осінь 1018 р.). У статті розглядається кульмінаційна подія міжкнязівської війни 1015–1019 рр. на Русі – похід польського князя Болеслава Першого «Хороброго» і його зятя руського князя Святополка на Київ у липні – вересні 1018 рр. Цей похід, крім Русі і Польщі, знаходився в центрі уваги володарів Германської і Візантійської імперії, Королівства Угорщина, скандинавських конунгів і печенізьких ханів. Проаналізовані джерела, де висвітлюються обставини цієї виправи, наведені погляди науковців щодо подій цієї військової кампанії. Метою виправи польського князя на Русь було прагнення посадити у Києві прихильного Польщі володаря Святополка. Автором робиться висновок про виникнення розбіжностей між Болеславом і Святополком після оволодіння ними Києва, що позначилося на результатах перебування польського війська в столиці Русі. Польський князь, захопивши велику здобич і полонених, приєднавши до своєї держави територію «Червенських градів», повернувся із військом додому. Захоплення іноземцями трофеїв у Києві викликало виступи проти них мешканців столиці Русі, до яких приєднався Святополк.*

Ключові слова: Польща, Русь, саксонці, угорці, печеніги, міжкнязівська війна, Київ, міжнародні відносини.

Александр Головка. *Участие польского князя Болеслава I «Храброго» в междукняжеской войне на Руси (лето-осень 1018).* В статье рассматривается кульминационное событие междукняжеской войны 1015–1019 гг. на Руси – поход польского князя Болеслава Первого «Храброго» и его зятя русского князя Святополка на Киев в июле-сентябре 1018 г. Этот поход, кроме Руси и Польши, находился в центре внимания властителей Германской и Византийской империи, Королевства Венгрия, скандинавских конунгов и печенежских ханов. Проанализированы источники, в которых освещаются обстоятельства этого похода, приведены оценки ученых событий этой военной кампании. Целью похода польского князя на Русь было стремление посадить в Киеве благосклонного Польше властителя Святополка. Автором делается вывод о возникновении разногласий между Болеславом и Святополком после овладения ими Киева, что сказалось на результатах пребывания польского войска в столице Руси. Польский князь, захватив большую добычу и пленных, присоединил к своему государству территорию «Червенских градов», вернулся с войском домой. Захват иностранцами трофеев в Киеве вызвало выступления против них жителей столицы Руси, к которым присоединился Святополк.

Ключевые слова: Польша, Русь, саксонцы, венгры, печенеги, межкняжеская война, Киев, международные отношения.

Влітку 1018 р. польський князь Болеслав «Хоробрий» здійснив виправу на Київ на підтримку своєму зятю князю Святополку¹. Події цього походу фактично стали кульмінацією у боротьбі нащадків руського володаря Володимира Святославича за владу на Русі. Похід війська польського князя, який тривав менше трьох місяців – з липня по вересень 1018 р., займає особливе місце як в історії, так і в історіографії взаємин Русі і Польщі.

Щодо останньої теми слід особливо звернути увагу на надзвичайну увагу до неї, а також до перебування на Русі правнука Болеслава I «Хороброго» Болеслава II «Сміливого» (весна 1069 р.) в середовищі польських інтелектуалів. Починаючи з хроніки Галла Аноніма, польські середньовічні хроністи прагнули показати зазначені події як зразок видатних успіхів династії П'ястів у Східній Європі². Згодом ці виправи опинилися в центрі уваги польських науковців, що особливо проявилось в міжвоєнну добу. Останнє було пов'язано з бажанням істориків відродженої в 1918 р. Польської держави довести з наукової позиції споконвічність присутності поляків у Східній Європі³.

Нагадаємо, що перша спеціальна праця з історії взаємин Русі і Польщі була присвячена саме виправі Болеслава I «Хороброго» на Київ. Познанський історик Я. Карлович підготував у 60-х роках XIX ст. дисертаційне дослідження про цей похід, а через декілька років переклав його з латини на польську мову і надрукував як книгу⁴. В ній велика увага приділялася з'ясуванню питання про роль польського князя і його війська у перебігу боротьби за Київ нащадків Володимира Святославича.

Слід відзначити, що в історіографії досить рано спостерігається тенденція до критичного розгляду інформації джерел з історії походу Болеслава на Київ. Зокрема, ще в XVII ст. анонімний автор Густинського літопису розглянув матеріали про виправу, вміщену у «Повість временних літ», порівняв їх зі свідченнями польських хронік і звернув увагу на суперечливість і велику тенденційність оцінки події польськими авторами⁵. В радянській історіографії думці про успішність східної політики Польщі в XI ст., яку пропагували польські історики, протиставлялася позиція про успішні повстання киян проти польських «загарбників»⁶.

Попри значну увагу в дослідженнях вчених XIX–XX ст. до вивчення обставин походу польського князя Болеслава на Київ влітку 1018 р. чимало питань його історії ще не є достатньо ясними і викликають дискусії⁷.

Найбільш докладно події 1018 р. висвітлені у «Повісті временних літ», хроніках Тітмара Мерзебурзького і Галла Аноніма. Порівняльний аналіз свідочств цих пам'яток свідчить, що дані перших двох джерел у цілому не суперечать один одному і співпадають за змістом. Сучасник подій саксонський хроніст і мерзебурзький єпископ Тітмар (народився близько 975 – помер 1 грудня 1018 рр.) отримав інформацію про похід на схід від саксонських рицарів, які брали участь у виправі на Київ у складі війська Болеслава I «Хороброго». Зрозуміло, що на деякі деталі викладу хроніста вплинула та обставина, що він писав про далеку і невідому

му країну на підставі свідчень інформатора, який лише трохи був більш обізнаний про предмет розповіді, ніж її автор⁸. Досить достовірною виглядає літописна картина подій 1018 р., не дивлячись на те, що вони викладалися у пам'ятці через сто років. Зазначимо, що на специфіку передачі інформації вплинула борисоглібівська традиція вкрай тенденційного у негативному плані висвітлення постаті союзника Болеслава – його зятя Святополка⁹. Галлом Анонімом матеріал про східну кампанію Болеслава «Хороброго» наведено з вельми тенденційних на користь Польщі позицій на підставі фольклорних переказів польського рицарства. Проте деякі факти, висвітлені польським хроністом, підтверджуються іншими джерелами¹⁰.

На нашу думку, значна упередженість розповіді про похід Болеслава Галлом Анонімом могла бути викликана не тільки відомою тенденційністю польського хроніста щодо сусідів, а і загальною оцінкою київського походу, що склалася про подію на Русі в західноєвропейській хронографії в XI ст. Так Тітмар Мерзебурзький, згадуючи про результати виправи поляків, пише: «*Huius regnum prefatus dux postea cum exercitu invedens generum suimet et fratrem eius die expulsum inthronizavit et hilaris rediit (Згаданий князь (Болеслав. – авт.) з військом вступив до його (Ярослава. – авт.) королівства, поставив на престол його брата, а свого зятя, який довго перебував у вигнанні, і весело повернувся (додому. – авт.))*»¹¹. У Кведлінбурзьких анналах під 1019 р. зазначається, що «*Bolitzlavus Ruciamauxilio Saxonum sibi subegit (Болеслав підкорив собі Русь за допомогою саксонців)*»¹². Таким же чином оцінює події на Русі відомий германський історик і географ 70-х років XI ст. Адам Бременський. В своїй «Історії єпископів Гамбурзької церкви» він стверджує, що «*Bolizlaus, rex christianissimus, cum Ottone tercio confoederatus, omnem vi Sclavaniam subiecit et Ruziam et Pruzzos (найхристиянніший король Болеслав у союзі з Оттоном (Оттон III – германський імператор, який насправді помер в 1002 р. – авт.) підкорив Склавінію, Русію і Пруссію)*»¹³. Аналогічні за змістом записи збереглися і в найдавніших польських анналах. Так, «Рочник короткий» під 1018 р. інформує: «*Primus Boleslaus superavit Ruthenos et terram eorum vastavit (Болеслав перший розбив рутенів і землі їх спустошив)*»¹⁴, а «Рочник Светокжицький давній» констатує: «*Bolezlaus superavit Ruziam (Болеслав переміг Русь)*»¹⁵.

Галл Анонім був творцем або поширювачем дуже популярної у подальшій польській хронографії легенди, згідно якої Болеслав Перший «Хоробрий» начебто при вступі до Києва вдарив мечем у Золоті ворота (цих воріт у 1018 р. в столиці Русі насправді ще не було!). Важливо відзначити, що пізніше однією з регалій польської володарської влади став меч-«щербець», назва якого пішла від щербини, що начебто виникла від згаданого удару зброї польського князя об Золоті ворота. Сам цей меч насправді було зроблено у другій половині XII – першій половині XIII ст.¹⁶ Хроніст Вінцентій Кадлубек (початок XIII ст.) про події на Русі розповідає значно лаконічніше, ніж його попередник, проте «від себе» додає про захоплення після битви між військами Болеслава і Ярослава на р. Буг 22 липня 1018 р польськими воїнами у полон «короля русів», чого реально не було¹⁷.

Відмова наприкінці 1017 р. на той час київського князя Ярослава Володимировича вести перемовини з Болеславом стало причиною того, що польський володар почав форсувати підготовку до війни на сході. В січні 1018 р. у місті Бу-

дишин (район Лужиць) відбулися мирні переговори між германським імператором Генріхом II і Болеславом Першим «Хоробрим», результатом яких стало завершення виснажливої війни між ними¹⁸. Науковці висловили погляд, що тоді у Генріха II викликала інтерес ідея майбутньої польсько-руської війни, оскільки в той час Візантія активно використовувала в Італії руський військовий контингент проти союзників Германії¹⁹. Є підстави думати, що германського імператора Генріха II і особливо угорського короля Іштвана I непокоїла балканська політика візантійського василевса Василя II, який тоді, як про це пише П. Урбаньчик, підкорив своїй владі *«західну Болгарію і Сербію, збільшивши тим самим територію Візантії аж до Дунаю, тобто до кордонів Угорщини»*²⁰.

За умовами підписаного 30 січня 1018 р. договору Генріх II погодився передати Польщі Лужиці й надав Болеславу Першому «Хоробому» загін із 300 лицарів для участі в кампанії на сході. Імператор, вірогідно, допоміг польському князю залучити для цієї ж акції 500 рицарів з Угорщини²¹. Будішинська угода припинила п'ятнадцятирічний кривавий конфлікт Польщі і Германії. Цей же договір фактично розірвав існуючий до цього союз Генріха II і на той час київського князя Ярослава Володимировича проти Польщі, відкрив перед Болеславом Першим «Хоробрим» і його оточенням широкі можливості для здійснення військового втручання у справи сусідньої Русі.

До другого свого походу на схід польський князь готувався всю весну і початок літа 1018 р. До Болеслава в цей час приєдналися союзники – лицарські загоны з Саксонії і Угорщини²². Польським князем було скоординовано план нападу з печенізькими ханами, орди яких мали здійснити вторгнення на Русь і підійти до Києва. Подальші події другої половини літа – початку осені 1018 р. стали важливим етапом війни нащадків Володимира Святославича, на перебіг якої серйозно впливали польські, германські, угорські, печенізькі, скандинавські і візантійські сусіди Русі.

Завершивши підготовку до виправи у липні 1018 р., військо Болеслава «Хороброго» рушило на Русь. Джерела не дають інформації про безпосередню чисельність польського війська і сил союзника Болеслава його зятя Святополка, проте на підставі згадки Ібрагіма ібн-Якуба про кількість воїнів у дружині батька Болеслава Мешка Першого (3 тис. воїнів)²³ та відомої інформації про загоны союзників поляків (саксонців було 300, а угорців 500 рицарів) можна припустити, що загалом на Русь вирушило військо чисельністю 3-5 тис. чоловік. Влітку 1018 р., за повідомленням Тітмара, проти Ярослава і його прихильників почала діяти орда печенігів, яка нараховувала 1 тис. воїнів²⁴. Є підстави вважати, що зразу ж після початку військових дій значну допомогу від спільників на Русі отримав князь Святополк. Власні військові сили Святополка були, на нашу думку, досить потужні, оскільки після відходу армії Болеслава з Києва у вересні 1018 р., він мав змогу протистояти новгородсько-скандинавській дружині Ярослава, якій поступився лише внаслідок жорстокої битви на Альті взимку 1018/19 рр. Зазначимо для порівняння, що літописи зберегли інформацію про чисельність війська Ярослава Володимировича напередодні його виступу з Новгорода на південь в 1016 р. Іпатіївський літопис пише, що у князя було тисяча варягів і сорок тисяч новгородців, проте ця

інформація є фантастичною²⁵. Більш реальною виглядає інформація новгородського літопису: «*И собра вой 4000: Варяг бяшетъ 1000, а Новгородцов 4000*»²⁶.

Про можливість вторгнення на Русь армії Болеслава і Святополка Ярослав Володимирович, вочевидь, був обізнаний, оскільки його полки зустріли ворогів на Волині. 22 липня 1018 р. під час форсування армією Болеслава ріки Західний Буг неподалік міста Волиня між суперниками сталася битва, яка завершилася беззаперечною перемогою армії Болеслава і Святополка²⁷. Про масштаб невдачі Ярослава свідчать не тільки великі втрати його війська, небажання князя захищати Київ²⁸, а й те, що він, не відчуваючи впевненості у безпечному перебуванні у своїх новгородських володіннях, хотів емігрувати до своїх родичів у Скандинавію.

Лише втручання новгородської верхівки на чолі з посадником Константином, яка стала вимагати від Ярослава продовження боротьби, примусила того відмовитися від планів фактичної капітуляції²⁹. «*Ярославу же прибегию Новугоруду и хотяше бежати за море. И посадник Коснятин, сын Добрынь, с Новгородьци расekoша лодье Ярославли, рекуще: “Хочемся и еще бити с Болеславом и с Святополкомъ”. Начаша скот събирати: от мужа по 4 кунь, а от старост 10 гривен, а от бояр по 18 гривен. И приведоша Варягы и вдаша им скот. И совокупи Ярослав воя многы*», – повідомляє літопис про події в Новгороді наприкінці липня – у серпні 1018 р.³⁰. Тоді ж відбулися заручини Ярослава і дочки шведського короля Олава Інгігерд та сина Ярослава й сестри датського короля Кнута Естрід-Маргареті, що свідчило про встановлення їх військово-політичного союзу³¹.

Невдача Ярослава Володимировича, як здається, була підсилена наявністю у нього суперника на півночі Русі. Тітмар повідомляє, що напередодні зіткнення на Бузі, приблизно навесні 1018 р., Ярослав захопив у брата якесь місто³². Зрозуміло, що цим містом не міг бути добре відомий Тітмару Київ, а також згаданим братом не міг бути ні відомий німецькому автору Святополк, ні вбитий до 1018 р. Борис. Питання про суперника Ярослава на півночі Русі, на наш погляд, допомагає вирішити зміст «Саги про Еймунда» (інший варіант назви пам'ятки – «Прядь про Еймунда»). В ній йдеться про перехід десь взимку 1017/18 рр. великої варязької дружини від «Яріцлейва» (Ярослава) до «Вартислава» (Брячислава) і напад останнього, який князував у «Пальтескю» (Полоцьку), на Новгород³³. Про напружені стосунки Полоцька і Новгорода в той час свідчить більш пізня літописна стаття під 1021 р., де йдеться про чергову фазу конфлікту Ярослава і Брячислава³⁴.

Зрозуміло, що в такій ситуації перед початком маршу війська Ярослава назустріч суперникам на Волинь значна частина новгородців зовсім не воліла допомагати князю у бойових діях на півдні Русі. Невдача дружини Ярослава в битві на р. Західний Буг невдовзі примусила новгородську верхівку кардинально переглянути свою позицію і надати Ярославу належну підтримку у формуванні нового війська.

Після перемоги над Ярославом армія Болеслава «Хороброго» і Святополка без перешкод пройшла південною Руссю шлях приблизно 500 км і через три тижні підійшла до Києва. Зазначимо, тему про маршрут польського війська спеціально досліджували польські науковці С. Закжевський і Р. Якімович. Ці історики відзначали, що військо Болеслава рушило територією Волині, пройшло місто Луцьк,

міста Погорини, басейн Случі і Тетерева, місто Білгород і підійшло до столиці Русі³⁵. Пізніше це ж питання розглянув С. Кучинський, який картографував шлях пересування польського війська³⁶.

Тітмар Мерзебурзький у піднесених тонах описав прибуття польського війська до Києва, відзначив, що після невеликого протистояння місто підкорилося прибульцям, звернув увагу на теплий прийом їх киянами, перебільшуючи при цьому чесноти і роль саксонських рицарів. Київ, як повідомляє хроніст, «*XVIII Kal. Sept. Bolizlavum et, quem diu amiserat, Zentepulcum seniore suum, cuius gratia et nostrorum timore omnis hec regio conversa est, suscepit. Archiepiscopus civitatis illius cum reliquiis sanctorum et ceteris ornatibus diversis hos advenientes honoravit in sancte monasterio Sofhiae, quod in priori anno miserabiliter casu accidente combustum est (14 серпня прийняв Болеслава і Сентепулка (Святополка. – авт.), свого сеньйора, який довго був відсутнім, добре ставлення до якого і переляк перед нашими (саксонцями. – авт.) дозволили (підкорити. – авт.) весь цей край. Архієпископ цього міста зустрів прибульців з реліквіями святих і іншими прикрасами з різноманітною вишуканістю в монастирі святої Софії, який у минулому році через нещасливий випадок згорів)*»³⁷.

У літературі слова Тітмара «*insancte monasterio Sofhiae*» частіше перекладається буквально «в монастирі святої Софії»³⁸. Проте відомий дослідник історії давньоруської церкви А. Поппе на підставі того, що реально такого монастиря не існувало, перекладає слова саксонського автора як «в святому кафедральному соборі Софії»³⁹. Такий досить вільний переклад джерела не може не викликати заперечень, на що звернув увагу С. О. Висоцький⁴⁰. Повідомлення германського хроніста стосувалося резиденції київського митрополита, яка в той час знаходилася поза міськими стінами Києва і сама була оточена фортифікаційними спорудами. Саксонські інформатори Тітмара сприйняли митрополичий комплекс – собор, будинок митрополита, інші споруди, що були оточені ровом, валом і стіною – як замиський добре укріплений монастир, що було звичайним явищем для мешканців тодішньої Західної Європи.

Оскільки в «Повісті временних літ» вказівка про побудову Софійського собору вміщена під 1036 р., чимало авторів висловлюють скептичне ставлення до інформації про нього у Тітмара Мерзебурзького. Зокрема, є версія, що спочатку була побудована дерев'яна церква св. Софії, яка згоріла, на місці якої лише згодом був збудований кам'яний храм⁴¹. Версія про дерев'яний храм Софії (можна подумати, що кам'яний собор не міг згоріти!) була створена для доведення вірогідності літописного запису про спорудження іншого, кам'яного храму св. Софії в 30-х роках XI ст.

Зазначимо, що є і інші підстави для висновку про спорудження храму набагато раніше дати, вказаної в київському літопису. Сам факт проведення християнізації і формування розгалуженої церковно-адміністративної структури Русі вимагав створення головного церковного центру країни. Природно, що цей центр мав бути пов'язаний з поширеною в православному світі ідеєю софійності, яка у Візантії відігравала важливу роль у підкреслюванні симфонії світської і церковної влади. Неможливість проведення будівництва під час міжусобної війни 1015–

1019 рр., вказівка митрополита Іларіона в його «Слові про закон і благодать» про існування Софії в часи Володимира⁴² дають підставу думати, що резиденція митрополита виникла невдовзі після хрещення Русі. Утвердження церковного центру Русі сталося приблизно в 996 р., оскільки виникнення його зафіксоване на підставі візантійського джерела «Списку єпископій (Notitiae episcopatum)»⁴³.

Аналіз даних саксонського хроніста та інших джерел дає підставу поставити під сумнів поширену в літературі думку, що Святополк у подіях 1018 р. був майже маріонеткою в руках Болеслава «Хороброго», який хотів підкорити собі Русь⁴⁴. Без доброзичливого ставлення київської верхівки до польського князя, яке стало можливим лише завдяки союзницьким відносинам Болеслава із Святополком, останньому навряд чи вдалося так легко, фактично без спротиву зайняти Київ, місто, яке за рік до цього витримало жорсткий напад печенігів. Зазначимо, що на факт дружніх стосунків київської знаті і Святополка в 1018 р. справедливо звертали увагу І. А. Лінниченко, В. Д. Корольок, В. Т. Пашуто та інші автори⁴⁵.

Для вирішення питання про систему взаємин після оволодіння Києва між Болеславом і Святополком вагоме значення має інформація саксонського хроніста про обставини відходу їх союзників у виправі – саксонців, угорців і печенігів – додому, яка сталася невдовзі після приходу польського війська до Києва⁴⁶. З цього приводу Тітмар пише: «*Omnes hii tunc domum remittebantur, cum indigenas adventare, fideles sibi apparere senior prefatus letabatur*». Відомий польський дослідник і перекладач хроніки М. З. Єдліцький пропонує наступний переклад цього фрагменту: «*Wszystkich tych ludzi odesłał tamtejszy władca (у примітці перекладача – Святополк) додому, gdy mógł stwierdzić zadość, jak mieszkańcy kraju garną się do niego i swoją wierność mu okazują*»⁴⁷. Аналогічно цей сюжет перекладено в наших попередніх працях: «*Всіх цих людей відправив тамошній володар (Святополк. – авт.) додому, коли міг із радістю переконатися, що мешканці країни добре до нього ставляться і відданість свою проявляють*»⁴⁸.

О. В. Назаренко дає свій переклад цього запису хроніки: «*Все они были отпушены по домам, когда выше упомянутый сениор (Святополк) с радостью [стал принимать] местных жителей, приходивших к нему с изъявлением покорности (Всі вони були відпущені додому, коли вище згаданий сеньйор (Святополк) з радістю [став приймати] місцевих мешканців, які приходили до нього визнавати покірність*»⁴⁹. Як нам зараз здається, останній переклад є більш точним. Рішення відпустити союзників Святополк не міг прийняти без згоди Болеслава, саме до якого сакси, угорці і печеніги прибули, щоб взяти участь у військових діях на Русі. Зазначимо, що О. В. Назаренко в іншій своїй праці пише, що союзників відпустив додому власне польський князь Болеслав⁵⁰. Зазначимо, що саксонський автор середини XII ст. так званий Саксонський анналіст, який написав велику хроніку на підставі багатьох інших хронік і анналів, при викладі цього сюжету, який ним було створено на підставі праці Тітмара, також пише, що союзники були відпущені за ініціативою Болеслава: «*quos omnes domum remisit, quia indigenas genero suos fideles intenerat (всіх їх відпустив додому, оскільки місцеві мешканці були вірними його зятю)*»⁵¹.

Скоріше за все рішення про повернення союзників було спільним Болес-

лава і Святополка. Цей крок був викликаний бажанням запобігти можливим конфліктам прибульців з місцевим населенням і свідчив про відносний спокій у Києві в перші дні перебування там іноземного війська. О. В. Назаренко пише, що підмога союзників Болеславу була символічною⁵², проте з цим важко погодитися. Всього Болеславу допомагало біля 1800 воїнів – саксонців, угорців і печенігів, що було достатньо багато, враховуючи загальну чисельність військ. Якщо припускати, що у поході на Київ Болеслава і Святополка брало участь 3-5 тисяч воїнів, то контингент майже у 2 тис. чоловік був пропорційно великим. Тривале перебування значних військ у Києві, забезпечення його харчуванням у місті, яке напередодні сильно постраждало внаслідок нападу печенігів та великих пожеж, з ним пов'язаних, і тоді нараховувало не більше 15-20 тис. осіб⁵³, могло потенційно викликати соціальну напруженість. Саме зі складністю забезпечення провіантом польського війська у столиці, вірогідно, було пов'язано рішення Болеслава про розміщення його воїнів не тільки у Києві, але й в містах довкола столиці: *«Болеслав же вниде в Киев с Святополком. И речь Болеслав: «Разведете дружину мою по городом на покоръм». И бысть тако»*⁵⁴.

Підкоренням Києва завершився перший етап перебування війська Болеслава «Хороброго» в Києві. Проте у подальшому плани щодо майбутніх дій на Русі у Болеслава і Святополка розійшлися. Як здається, Болеслав вважав своє перебування у Києві завершенням військової кампанії і не хотів продовжувати конфронтацію з Ярославом. За свідченнями Тітмара, польський князь направив до Новгороду авторитетне посольство на чолі з київським першоієрархом, яким був київський митрополит Іоанн (саксонський хроніст іменує його архієпископом). Водночас Болеслав направив послів до монархів Германської та Візантійської імперій⁵⁵. Перше з посольств очолив абат Туні (Антоній). Останній, як пише Олександр Назаренко, був учнем відомого католицького місіонера Бруна Кверфуртського, абатом монастиря в Менджижечі на Нижній Обрі, правому витoku Одри⁵⁶. Вочевидь, цими дипломатичними демаршами польський князь хотів підкреслити свою володарську велич і могутність своєї держави.

В літературі висловлено вірогідний погляд, що посольство Болеслава до візантійського василевса Василія II було елементом широкої геополітики, в яку в той час були втягнуті, крім Польщі і Візантійської імперії, Германська імперія, Угорщина і яка проявлялася в протистоянні у Південній Італії, на Балканах і в причорноморських степах⁵⁷. Проявом цієї політики стала битва в жовтні 1018 р., що сталася біля відомого міста Канні⁵⁸ в Італії, де візантійська армія розбила норманів. Розповідаючи про цю подію, французький хроніст Адемар Шабанський пише, що тоді нормани були *«gente Russorum victi et prostrati sunt et adnichilum redacti (переможені, розтрощені і знищені народом Росів)»*⁵⁹. Однозначно, що мова тут йшла про дії русько-варязького контингенту, який був основою війська візантійського полководця Василія Бойоаннеса і тоді воював на Апеннінському півострові.

Ми не можемо погодитися з думкою істориків, що в ході кампанії на сході Болеслав прагнув розділити Русь на уділи⁶⁰. Станом на літо 1018 р. Русь незалежно від волі польського володаря ділилася на самостійні володіння: в Києві перебував

Святополк, в Тмутаракані сидів Мстислав Володимирович, в Полоцьку правив Брячислав Ізяславич, а Новгород належав Ярославу Володимировичу. Мирна дипломатія з елементами піару Болеслава «Хороброго» пояснюється тим, що наприкінці серпня – на початку вересня 1018 р. польський князь відчув безперспективність для себе продовження війни на Русі, на ведення якої у нього не було ні матеріальних, ні військових ресурсів. Князю Болеславу слід в той момент було думати вже про повернення до Польщі. Там, як вважав В. Д. Корольок, в цей час, скориставшись відсутністю володаря, почали піднімати голову суперники польського князя⁶¹.

Посольство митрополита Іоанна, яке було направлене польським князем до Новгороду, в таких умовах не могло вимагати якихось серйозних поступок від Ярослава. Проте, як здається, воно взагалі не досягло жодних позитивних для Болеслава результатів. Ярослав Володимирович, отримавши підтримку від новгородців, прагнув відвоювати Київ. Вірогідно, в цей час до його війська активно залучаються загони скандинавів. Проте у подальшому йому з польськими загонами Болеслава зустрітися вже не довелося.

Польський князь, не дочекавшись повернення Іоанна, вирішив залишити столицю Русі. Тоді у місті відбулися вкрай драматичні події – виступи киян проти польського війська, оскільки Болеслав у Києві повів себе в негативних традиціях того часу: він і його воїни перед відходом зі столиці розорили Київ, польський князь захопив багато полонених, а на зворотному шляху поляками були окуповані «Червенські гради». Північноруський літопис з цього приводу пише: «*Болеслав побеже ис Кыева, поволочив Предславу, возмя именьи и боляре и сестры его. И Анастаса пристави к имению десятиннаго: бе бо ся вверил ему лестию. И людеи множество веде с собою и грады Червенския зая себе и приведе в свою землю*»⁶². Про захоплення великих трофеїв у Києві пише і Тітмар Мерзебурзький: «*Ineffadilis ibi pecunia ei ostanditur, cuis magna pars hospitibus suis ac fautoribus distribuitur, quedam verco ad patriam mittitur (Там йому були показані величезні скарби, більшу частину яких він роздав своїм союзникам і ближнім, а частину відправив на батьківщину)*»⁶³.

Пізній Успенський літопис, який зберіг деякі оригінальні свідоцтва, прямо повідомляє, що Болеслав перебував у Києві один місяць («А Боляслав княжил в Киеве месяц и день»)⁶⁴. Ця інформація підтверджує думку науковців, що відхід польського війська із Києва стався у вересні 1018 р.⁶⁵ Перебування іноземців у Києві, поведінка Болеслава і його воїнів не могла не викликати обурення і спротив у мешканців столиці. Святополк, вочевидь, не залишився осторонь і підтримав киян. Визнаючи це, слід відзначити, що конфлікти і зіткнення в столиці, як нам здається, не призвели до якихось серйозних втрат у польському війську, яке з чисельними полоненими і великою здобиччю залишило місто⁶⁶.

Похід на Київ не дав гнзненському двору результату, на який розраховував Болеслав на початку своєї східної кампанії. Головна мета виправи на Русь – посадити в Києві підконтрольного полякам володаря – не була досягнута, оскільки між Святополком і поляками стався конфлікт. Його причини були пов'язані з тим, що польський князь невдовзі після прибуття до Києва фактично відмовився у по-

дальшому підтримувати Святополка у його боротьбі з Ярославом і пограбував Київ, який знаходився під владою руського князя. Враховуючи велику кількість полонених, яких вивів Болеслав на зворотному шляху до Польщі (в 40-х роках XI ст. за угодою Ярослава з польським князем Казимиром Першим «Відновителем» на Русь повернулося 800 осіб!), можна припустити, що далеко не всі вони лише тільки під примусом приєдналися до польського володаря⁶⁷.

Як нам здається, і в таборі Святополка у вересні 1018 р. стався розкол: частина його спільників на чолі з ктитором храму Богородиці (Десятинної церкви) Анастасом перейшла на бік Болеслава «Хороброго» і відправилась з ним до Польщі. Ця обставина, а також незадоволення населення столиці Русі перебуванням, а також розоренням міста поляками, викликало певне ослаблення угруповання Святополка, який у подальшому протистоянні з Ярославом зазнав поразки і загинув за невідомих обставин («прибеже в пустынню межі Ляхы и Чехы, изверже зле живот свои»)⁶⁸.

Розглянемо на завершення статті питання про висвітлення подій літа – осені 1018 р. в «Повісті временних літ». Як відзначалось, уважний аналіз свідоцтв літопису, порівняння їх із даними інших джерел привели істориків до висновку про достовірність викладу в пам'ятці подій, що нами розглядаються⁶⁹. Важливо простежити історію появи в тілі літопису розповіді про події 1018 р. Необхідно звернути увагу, що, на відміну від інших літописних щорічних записів, означена стаття в тексті досить докладна. Зацікавленість книжника про події 1018 р., на наш погляд, пояснюється не спрямованим бажанням описати докладно саме виправу Болеслава на Київ, а тісним зв'язком сюжету про похід з інформацією про вбивство князів Бориса і Гліба. Порівняння змісту літописної статті зі свідченнями інших джерел дає підставу вважати, що вона (а точніше покладена в її основу розповідь) була складена за свіжим перебігом подій. Вочевидь, що сюжет про конфлікт Болеслава і Святополка з Ярославом було включено до літопису разом із розповіддю, що виникла під впливом інформації про загибель Бориса і Гліба, і повинен був служити уславленню братів-мучеників і засудженню Святополка.

Припущення про відносно пізнє включення сюжету про виправу 1018 р. до київської літописної традиції підтверджується відсутністю його в Новгородському першому літописі – важливому джерелі, де зберігається інформація про похід дружини Ярослава Володимировича на Берестя в 1017 р., про який повідомляє також Тітмар Мерзебурзький⁷⁰.

При внесенні до «Повісті временних літ» (а швидше до попереднього цієї пам'ятці київського зводу 70-х років XI ст.) протограф розповіді про похід Болеслава «Хороброго» був скорочений. На користь цього свідчить наявність в деяких літописних зводах елементів початкової розповіді про виправу Болеслава, яка відсутня в «Повісті временних літ», але підтверджується іноземними джерелами. Зокрема, в Новгородському четвертому літописі є низка деталей про перемогу Болеслава на р. Західний Буг, захоплення там великої військової здобичі, про насильство польського князя над сестрою Ярослава Предславою, донькою Володимира Святославича⁷¹.

Протограф розповіді про події 1018 р., вірогідно, був записаний людиною,

опозиційно налаштованою до Ярослава. Б. О. Рибаків вважав, що цей автор був новгородцем⁷². Позиція оповідача підтверджується фактом його прихильного ставлення до Болеслава («но бяше смыслен»). Цей автор не приховує тінювих боків поведінки Ярослава (при описі спроби новгородського князя втекти до Скандинавії)⁷³. Елементи цієї розповіді-протографа можна знайти в літописній інформації під 1016 р. про битву Ярослава і Святополка. М. М. Ільїн і В. Д. Королук справедливо відносили згадану подію до 1019 р.⁷⁴ (в 1016 р. Святополк знаходився в Польщі, а тому не міг воювати з братом⁷⁵). В новгородському літописанні вказано інше місце втечі Святополка після битви з Ярославом, що начебто була в 1016 р. За цією традицією Святополк втік не до Польщі, а до печенігів, що відповідає матеріалу «Повісті временних літ» про події 1019 р.⁷⁶.

Порівняльний аналіз джерел дає підставу думати, що події 1018–1019 рр. сприяли появі декількох творів про внутрішні конфлікти на Русі. Відгомін цих творів можна знайти не тільки в «Повісті временних літ» та новгородських літописах, а й в матеріалах Патерика Києво-Печерського монастиря (розповідь про монаха Мойсея Угріна, якого поляки захопили у полон) і на сторінках тверського літопису⁷⁷.

Вивчення статті «Повісті временних літ» під 1018 р. викликало дискусії дослідників щодо трактування її завершальної частини. Літопис пише: *«Болеслав же бе Киеве седя. Оканьный же Святополк рече: «Елико же Ляхов по городу, избиваите я». И избиваша Ляхы. Болеслав же побеже ис Киева, взяма именье и бояры Ярославле и сестре его. И Настаса пристави Десятинного ко именью, бе бо ся вверил ему лестью, и людии множество веде с собою, и города Червеньскыя зая себе, и приде в свою землю»*⁷⁸.

Чимало істориків роблять на підставі цієї інформації висновок про масові заворушення в Києві проти іноземців, розгром і втечу армії Болеслава «Хороброго»⁷⁹. Деякі інші науковці вважають, що літописна розповідь про виступи киян суперечить факту захоплення великої здобичі, чисельних полонених і завоюванню «Червенських градів», і висловлюють сумнів щодо реальності свідчення літопису про повстання киян⁸⁰. Поділяючи у певній мірі пересторогу, висловлену другою групою дослідників, автор цих рядків все ж таки вважає можливим факт зіткнення киян, які були інспіровані або підтримані Святополком, з польськими воїнами, проте, на наш погляд, вони не призвели до фатальних наслідків для війська Болеслава «Хороброго». Зазначимо, що повідомлення інших пам'яток як давньоруського (розповідь про Моїсея Угріна Патерика Києво-Печерського монастиря), так і іноземного походження (хроніки Тітмара Мерзбургського і Галла Аноніма) взагалі не дають даних про якісь конфлікти у Києві у вересні 1018 р.

Наведений матеріал дає підставу зробити припущення про можливе редагування заключної частини літописної статті 1018 р. під час включення розповідей про Бориса і Гліба та про похід Болеслава на Київ до тексту літопису. Це редагування було здійснене з метою зв'язати в єдиний текст статті під 1015–1019 рр. і було здійснене після 1072 р., тобто після канонізації братів Бориса і Гліба. В ході цього редагування літописець, безумовно, перебільшив масштаби невдачі поляків під час їх ймовірних зіткнень з киянами. Деякі автори вважають, що розповідь

про конфлікти у Києві виникла під впливом більш пізніх подій весни 1069 р., коли в столиці Русі знову побували польські війська (на цей раз на чолі з правнуком Болеслава «Хороброго» Болеславом Другим «Сміливим») ⁸¹. Зазначимо, що таке припущення не є обґрунтованим, оскільки тоді в Києві взагалі якогось протистояння русів з поляками не було ⁸².

Аналіз літописної статті 1018 р. дає підставу думати, що не виступи киян проти польських вояків (які, якщо взагалі були, значно перебільшені давньоруськими книжниками), а інші причини, на які ми вже звертали увагу, викликали повернення князя Болеслава Першого «Хороброго» додому. Внутрішньополітична криза, яка виникла в Польщі наприкінці другого десятиліття XI ст., змусила польську адміністрацію надовго відмовитися від ведення активних зовнішньополітичних дій. Саме цим, вірогідно, слід пояснювати відсутність якихось слідів в джерелах про реагування польської верхівки на розвиток подій на Русі під час завершальної фази конфлікту Ярослава і Святополка наприкінці 1018 – на початку 1019 рр.

Примітки

¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т. 1 : Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. Изд. второе. Вып. 1–3. Ленинград, 1926–1928. С. 142–144; Thietmari Chronicon. L. VIII, 31–33 («Хроніку» Тітмара Мерзебурзького наводимо за вид. : Thietmar von Merseburg. Chronik. Neu übertragen und erläutert von W. Trillmich. Berlin, 1962. 516 s., з вказівкою номеру книги і розділу твору); Galli Chronicon. L. 1, 7, 10 («Хроніку» Галла Аноніма наводимо за вид. : Galli Chronicon // Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski (далі – МРН). Т. 1. / Ed. A. Bielowski. Lwów, 1864. Т. 1. S. 379–484, з вказівкою номеру книги і розділу твору); Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. Ed. J. M. Lappenberg // MGHSS. Т. 7. Hannoverae, 1844. P. 24; Rocznik kapitulny krakowski // МРН. Lwów, 1872. Т. 2. / Ed. A. Bielowski. P. 794; Rocznik świętokrzycycki dawny // МРН. Т. 2. P. 773.

² Головка О.Б. Русь і руські князівства на сторінках польських нарративних джерел // Terra Cossacorum. Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. К., 2007. С. 359–361.

³ Нагірний В. Проблеми історії галицько-волинських земель X–XIV ст. у висвітленні польської міжвоєнної історіографії міжвоєнного періоду (1919–1939) // Княжа доба. Вип. 3. Львів, 2010. С. 331–362; 332–334.

⁴ Karłowicz J. Wyprawa kijowska Bolesława Wielkiego. Poznań, 1872. 32 s.

⁵ Густынская летопись // ПСРЛ. Т. 2. Изд. 1. Санкт-Петербург, 1843. С. 263.

⁶ Савич А. А Борьба русского народа с польскими захватчиками в XI веке // Ученые записки Московского городского педагогического института 1941. Т. 2. Вып. 1. С. 97–108.

⁷ Про дискусійні питання висвітлення походу 1018 р. в радянській історіографії 1956–1980 рр. див., наприклад : Головка О. Б. Русько-польські відносини в радянській історіографії (1956–1980) // Проблеми слов'янознавства. Львів, 1984.

Вип. 30. С. 104-105.

⁸ Thietmari Chronicon. L.VIII, 31–33.

⁹ ПСРЛ. Т. 1. С. 142–144.

¹⁰ Galli Chronicon. L. I, 7, 10.

¹¹ Thietmari Chronicon. L.VII, 65. В літературі наведена інформація хроніста традиційно розглядається, як попередня, перед великою розповіддю середньовічного автора про виправу Болеслава і Святополка на Київ у другій половині літа – на початку осені 1018 р. Див. : Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник... С.111; Корольок В. Д. Западные славяне и Киевская Русь... С. 258; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси... С.37; та ін. Проте О. В. Назаренко вважає, що ця інформація саксонського хроніста не має відношення до літнього 1018 р. походу Болеслава на Київ, оскільки перший запис хроніста, на думку історика, був зроблений ще до початку виправи. Науковець припускає, що Тітмар знав ще про один похід (який передував виправі на Київ літа 1018 р.) Болеслава на схід, під час якого польський володар, вірогідно, зайняв для Святополка Берестя, хоча і не виключає можливості відвоювання поляками Турова або Володимира-Волинського. Див. : Назаренко А. В. События 1017 г. в немецкой хронике начала XI в. и в русской летописи... С. 178–180; его же. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. С. 161–162, пр. 42.

¹² Annales Quedlinburgenses // MGHSS. Т. 3. Hannoverae, 1839. P. 84.

¹³ Adami Gesta Hammabur gensis ecclesiae pontificum. P. 24.

¹⁴ Rocznik krótki // МРН. Т. 2. P. 794. Майже такий запис див. : Rocznik kapitulny krakowski. P.794.

¹⁵ Rocznik świętokrzyski dawny. P. 773.

¹⁶ Нині меч-«щербець» зберігається у музеї Вавельського королівського замку в Кракові. Про нього див. : Kuczyński S. K. Opolskim mieczu koronacyjnym // Przegląd historyczny. 1961. № 4. S. 562–577.

¹⁷ Vincentii Chronicon. L. 2,12. Хроніку Вінцентія Кадлубка наводимо за виданням : Magistri Vincentii Chronicon Polonorum // МРН. Т. 2. P. 193–449, з вказівкою номеру книги і розділу твору.

¹⁸ Thietmari Chronicon. L. VIII, 15.

¹⁹ Zakrzewski S. Bolesław Chrobry-Wielki. Lwów, Warszawa, Kraków, 1925. S. 291; Грабский А. Ф. По поводу польско-византийских отношений в начале XI века // Византийский временник. Москва, 1958. Т. 14. С. 181; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 35-36; Urbańczyk P. Bolesław Chrobry – lewryśczy. Toruń, 2017. S. 282–284.

²⁰ Urbańczyk P. Boleslaw Chrobry – lewryśczy... S. 284.

²¹ Thietmari Chronicon. L. VIII, 31; Грабский А. Ф. По поводу польско-византийских отношений в начале XI века... С. 179.

²² Thietmari Chronicon. L. VIII, 31; Корольок В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 245–246; Grabski A. Boleslaw Chrobry. Warszawa, 1964. S. 261–262.

²³ Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и Славянах. Статьи и разыскания А. Куника и барона В. Розена // Записки Императорской Академии наук.

Санкт-Петербург, 1879. Т. 32. С. 51.

²⁴ Thietmari Chronicon. L. 8, 31.

²⁵ ПСРЛ. Т. 2 : Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1908. С. 128.

²⁶ ПСРЛ. Т.3 : Новгородская летопись по синодальному харатеинному списку. Санкт-Петербург, 1888. С. 83.

²⁷ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 142-143; Thietmari Chronicon. L. 8, 31; Galli Chronicon. L. 1, 7.

²⁸ Густинський літопис містить інформацію про спротив киян військам Болеслава і Святополка в момент їх підходу до Києва (Густинская летопись... С. 263), проте ця інформація не знаходить підтвердження в ранніх літописах.

²⁹ ПСРЛ. Т.1. Стб. 143.

³⁰ Там само. Аналогічно див. : ПСРЛ. Т.5 : Софийская первая летопись. Изд. второе. Санкт-Петербург, 1925. С. 88–89. Назаренко О. В .датує ці події початком вересня 1018 р. Див. : Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва, 2001. С. 492.

³¹ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях... С. 492–498.

³² Thietmari Chronicon. L. 8, 31.

³³ Сага об Эймунде // Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. Москва, 1978. С. 103–104.

³⁴ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 146; ПСРЛ. Т. 7 : Воскресенская летопись. СПб., 1856. С. 328; Головки А. Б. Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII вв. // Киев и западные земли Руси в IX–XIII вв. Минск, 1982. С. 325–333.

³⁵ Zakrzewski S. Bolesław Chrobry-Wielki. Lwów, Warszawa, Kraków, 1925. S. 302–305; Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii // Rocznik Wołyński. Równe, 1934. Т. 3. S. 10–104.

³⁶ Kuczyński S. M. О wyprawie Włodzimierza I ku Lachom na podstawie wzmianki z 981 r. w Opowieści lat doczesnych // Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy wschodniej X–XVII w. Warszawa, 1965. S. 33–118.

³⁷ Thietmari Chronicon. L. 8, 32.

³⁸ Див., наприклад: Рапов О. М., Ткаченко Н. Г. Русские известия Титмара Мерзебургского // Вестник Московского университета. 1980. Серия история. №3. 1980. С. 65.

³⁹ Поппэ А. Русские митрополии Константинопольской патриархии // Византийский временник. Москва, 1968. Т. 28. С. 87. Близький переклад – «в соборе святой Софії» див. : Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Тексты. Перевод. Комментарии. Москва, 1993. С. 142.

⁴⁰ Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской : По материалам граффити XI–XVII вв. К., 1976. С. 248.

⁴¹ Франклин С., Шепард Д. Начало Руси : 750–1200. Санкт-Петербург, 2004. С. 328.

⁴² Молдован А. М. «Слово о законе и благодати» Илариона. К., 1984. 240 с.

⁴³ Darrouzes J. Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Paris, 1981. P. 343.

⁴⁴ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. Ленинград, 1945. С. 355; Свердлов М. Б. Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X – начала XI вв. // Исследования по истории славянских и балканских народов. Москва, 1972. С. 154–155; та ін.

⁴⁵ Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. Ч.1 : Русь и Польша до конца XII в. К., 1884. С. 88; Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв... С. 237; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси... С. 37; та ін.

⁴⁶ ThietmariChronicon. L. 8, 32.

⁴⁷ KronikaThietmara. T umaczenie (z tekstu lacińskiego), wstępi przypisy M. Z. Jedlicki. Kraków, 2014. S. 235. (Wyd. na podstawie wydania z r. 1953).

⁴⁸ Головкин А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. К., 1988. С. 29.

⁴⁹ Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Москва, 1993. С. 143. Аналогічний переклад зробив І. В. Дьяконов. Див. : Титмар Мерзебургский. Хроника. В 8 книгах. 2-е, исправленное. Издание подготовил И. В. Дьяконов. Москва, 2009. С. 177–178 («Все они были отпущены домой, когда названный господин увидел, что местные жители приходят к нему с изъявлением своей верности»).

⁵⁰ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях... С. 465.

⁵¹ Annalista Saxo. Ed. D.G.Waitz // MGHSS. T.6. Hannoverae, 1844. P. 674.

⁵² Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях... С. 456.

⁵³ П. П. Толочко вважає, що в XII–XIII ст. у Києві було біля 50 тис. осіб (Толочко П. П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв. Киев, 1970. С. 89; его же. Древний Киев. Киев, 1983. С. 188), проте на початку XI ст місто було набагато меншим за територією, а значить і за населенням. Висловлюю подяку київським археологам В. К. Козюбі і С. П. Тараненку за цікаві консультації з питань демографії і чисельності населення столиці Русі.

⁵⁴ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 143.

⁵⁵ Thietmari Chronicon. L. 8, 33.

⁵⁶ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков... С. 203. В. Г. Ляскоронський вважав, що посольства Болеслава до двох імператорів були направлені з метою приховати польським володарем невдачу київської виправи. Див. : Ляскоронський В. Титмарові повідомлення про руські справи на початку XI сторіччя // Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського. К., 1928. Кн. 1. С. 140–141.

⁵⁷ Zakrzewski S. Bolesław Chrobry-Wielki... S.291; Грабский А. Ф. По поводу польско-византийских отношений в начале XI века... С. 175-184; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси... С. 35-36; Urbanczyk P. Boleslaw Chrobry – lew-gusaczy... S. 282-284.

⁵⁸ 2 серпня 216 р. до н.е. біля італійського міста Канни відбулася найбільша битва Другої Пунічної війни, під час якої карфагенський полководець Ганнібал розгромив військо римських консулів Луція Емілія Павла і Гая Теренція Варрона.

⁵⁹ Ademari Chronicon. L .3, 55. Текст твору Адемара Шабаннського наводитьмо за виданням : Ademari Historiarum libri III. Ed. G.Waitz // MGHSS. T. 4. Hanno-

verae, 1841. P. 106–148; з посиланням на номер книги і розділу твору. Переклад хроніки на російську мову див.: Адемар Шабаннський. Хроніка. Перевод А. В. Банникова, А. Н. Слезкина, Г. А. Шмидта. Санкт-Петербург, Москва, 2015. 584 с.

⁶⁰ Zakrzewski S. Bolesław Chrobry-Wielki... S. 305; Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв... С. 237–241; та ін.

⁶¹ Королюк В. Д. О последнем периоде правления Болеслава Храброго // Исторические записки. Т. 19. Москва, 1945. С. 142–148.

⁶² ПСРЛ. Т. 5. С. 89.

⁶³ Thietmari Chronicon. L. 8, 33.

⁶⁴ ПСРЛ. Т. 37 : Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. Москва, 1982. С. 27.

⁶⁵ Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь X–XI вв. ... С. 264.

⁶⁶ Там само; Тихомиров М. Н. Древняя Русь. Москва, 1975. С. 90–91; Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. Москва, 1950. Ч. 2. С. 346.

⁶⁷ Про мешкання у Польщі вихідців з Русі, які прийшли сюди з Болеславом I «Хоробрим» у 1018 р., свідчать знахідки могильників з русько-скандинавським інвентарем початку XI ст. в Лютомерську (населений пункт в сучасному Паб'яницькому повіті Лодзінського воєводства Польщі). Див. : Яжджевский К. Элементы древнерусской культуры в центральной Польше // Древняя Русь и Польша. Москва, 1978. С. 213–218.

⁶⁸ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 144.

⁶⁹ Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь X–XI вв. ... С. 258; Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. Москва, 1957. С. 111–112.

⁷⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. С предисловием и под редакцией А. Н. Насонова. Москва, Ленинград, 1950. (далі – НПЛ). С. 15, 180; ср. Thietmari Chronicon. L. 7, 65.

⁷¹ ПСРЛ. Т. 4, ч. 1 : Новгородская четвертая летопись. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1915. С. 108; Thietmari Chronicon. L. 8, 31; Galli Chronicon. L. 1, 7.

⁷² Рыбаков Б. А. «Остромирова летопись» // Вопросы истории. 1956. № 10. С. 55–56.

⁷³ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 143.

⁷⁴ Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник... С. 157; Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь X–XI вв... С. 236–240.

⁷⁵ Thietmari Chronicon. L. 7, 72.

⁷⁶ НПЛ. С. 15; ср. ПСРЛ. Т. 1. Стб. 142.

⁷⁷ Патерик Киево-Печерского монастыря. Санкт-Петербург. 1911. С. 101–105; ПСРЛ. Т. 15 : Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. Санкт-Петербург, 1853. С. 136–138.

⁷⁸ ПСРЛ Т.1 Стб. 143–144.

⁷⁹ Савич А. А. Борьба русского народа с польскими захватчиками в XI веке... С. 97–108; Свердлов М. Б. Известия немецких источников о русско-польских отношениях X–начала XII... С. 153.

⁸⁰ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших летописных сводах. СПб., 1908. С. 439–440; Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 г. и ее источник... С. 112; Кузь-

мин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. Москва, 1977. С. 204; та ін.

⁸¹ Karłowicz J. Wyprawa kijowska Bolesława Wielkiego... S. 19; Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши... С. 94; та ін.

⁸² Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. К., 1988. С. 49–51.

Alexander Golovko. Participation of Polish prince Boleslav I «Brave» in the inter-prince war in Rus (summer-autumn 1018). The autor of the article considers climax event of the inter-prince war of 1015–1199 in Rus – a campaign of the Polish prince Boleslav the First «Brave» and his son-in-law of the Rus prince Svyatopolk to Kyiv in July-September 1018. This campaign, in addition to Rus and Poland, was at the center of attention of the rulers of the German and Byzantine Empire, the Kingdom of Hungary, the Scandinavian Kongs and the Pecheneg khans. The sources, which cover the circumstances of this campaign. was analyzed. The author gives the scientist's views of the events of this military campaign. The desire to appoint in Kyiv Svyatopolk, as the loyal to Poland ruler, was the purpose of campaign of the Polish prince to Rus. The author concludes that there was a discrepancy between Boleslav and Svyatopolk after the capture of Kyiv, which influenced to the results of the presence of the Polish troops in the capital of Rus. The Polish prince returned home with the army, having captured a lot of prey and captives and having annexed the territory of «Chervensk Grades» to his country. The capture of trophies by foreigners in Kyiv provoked hostilities by the inhabitants in the capital of Rus against them. Svyatopolk joined to residents of Kiev.

Key words: Poland, Russia, Saxon, Hungarians, Pechenegs, inter-prince war, Kyiv, international relations.

Отримано: 05.07.2018 р

УДК 94(369.1)«11/16»

Богдан Боднарюк

КАТОЛИЦЬКІ ЧЕРНЕЧІ ОРДЕНИ ДОБИ РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ТЕНДЕНЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ ТА ПОЧАТОК КОРПОРАЦІЙНОЇ СТАГНАЦІЇ

Богдан Боднарюк. Католицькі чернечі ордени доби Розвинутого Середньовіччя: тенденції організаційної стратифікації та початок корпоративної стагнації. Стаття присвячена висвітленню становища орденського чернецтва Римо-Католицької Церкви в XI–XVI ст. – епоху розквіту та домінування цієї розгалуженої церковної інституції у західноєвропейському соціумі. Автор розглядає процес формування якісно нових типів й видів орденських об'єднань, їхні функціональні пріоритети, особливості статутної регламентації, регіональну спе-

цифіку, аналізує причини, передумови та наслідки означеного процесу.

Окрема увага приділяється проблемі трансформації строкатого й розмаїтого орденського руху із замкнених (інтровертних) духовно-релігійних спільнот у відкриті та суспільно активні (екстровертні) чернечі «спілки», конгрегації і загалом, а також аспектам модифікованих аскетичних практик, орієнтованих з часів Відродження переважно на гуманістичні світоглядні ідеали та культуртрегерські архетипні взірці.

Крім того, у статті всебічно характеризується католицький орденський феномен в умовах організаційної стратифікації й початку широкої корпоративної стагнації, обумовлених передреформаційними політичними, економічними, культурними і теологічними реаліями, що мали поширення на теренах Західної Європи з кінця XIV ст. та визначили магістральні напрямки розвитку як гуманістичної, так і реформаційної думки.

Ключові слова: Західна Європа, Розвинуте Середньовіччя, Римо-Католицька Церква, орденські корпорації, жєбрущі ордени, чернече подвижництво, аскетичні практики, західноєвропейський соціум.

Богдан Боднарюк. Католические монашеские ордены эпохи Развитого Средневековья: тенденции организационной стратификации и начало корпоративной стагнации. Стаття посвящена рассмотрению положения орденского монашества Римско-Католической Церкви в XI–XVI вв. – эпоху расцвета и доминирования этой разветвленной церковной институции в западноевропейском социуме. Автор рассматривает процесс формирования качественно новых типов и видов орденских объединений, их функциональные приоритеты, особенности уставной регламентации, региональную специфику, анализирует причины, предпосылки и последствия данного процесса.

Отдельное внимание уделяется проблеме трансформации пестрого и разнообразного орденского движения из закрытых (интровертных) духовно-религиозных сообществ в открытые и общественно активные (экстровертные) монашеские «союзы», конгрегации и братства, а также аспектам модифицированных аскетических практик, ориентированных со времен Возрождения в значительной степени на гуманистические мировоззренческие идеалы и культуртрегерские архетипические образцы.

Кроме того, в статье всесторонне характеризуется католический орденский феномен в условиях организационной стратификации и начала широкої корпоративної стагнації, обумовлених передреформаційними політичними, економічними, культурними і теологічними реаліями, які розпространялись на територіях Західної Європи з кінця XIV в. і во мно́гом визначали магістральні напрямки розвитку як гуманістичної, так і реформаційної думки.

Ключевые слова: Западная Европа, Развитое Средневековье, Римско-Католическая Церковь, орденские корпорации, нищенствующие ордены, монашеское подвижничество, аскетические практики, западноевропейский социум.

Кінець X ст., тобто першого тисячоліття християнства і «християнської ери», згідно з фіксацією більшості тогочасних джерел – хронік та анналів – відродив у сучасників думку про неминучий (та певною мірою довгоочікуваний) кінець світу, котрий ось-ось має відбутись (1000 або 1001 року). Таке, достатньо масове, крім того, світоглядно активізоване апокаліптичне очікування на місичному «замісі» (999 тлумачилось як віддзеркалення 666 – пророчої ознаки появи Антихриста) суттєво посилило релігійну екзальтацію західноєвропейського суспільства у вимірі аскетичної практики і чернечого подвижництва. Число монастирів та кількість ченців на середину XI ст., порівняно з початком X ст., подвоїлось. Цьому новому припливу аскетичного ідеалізму стає тісно в старих обителях і він проявляється у стремлінні до самотництва, котре, однак, ґрунтувалось на структурно-організаційних та статутних традиціях бенедиктинства VI–VIII ст. й було пов'язане з відомими (усталеними) формами гуртожитництва. Релігійний рух, який ментально спровокував, економічно підбував, політично надихнув, соціально викликав та ідейно супроводжував Перший хрестовий похід 1096–1099 рр., одночасно реалізувався у появі цілої низки нових чернечих орденів. Разом з тим, означений аскетичний ідеалізм не лише вкрив терени Західної Європи цілою мережею монастирів і орденських корпорацій, а й намагався, за вдалою оцінкою В. Гер'є, дедалі потужнішими зусиллями перевершити свої попередні подвиги¹.

В окресленому сенсі, отже, можна констатувати головну духовно-релігійну тенденцію тієї епохи: у зв'язку з хрестовими походами в середовищі Римо-Католицької Церкви виділились та визначились нові форми служіння Богу не споглядального, а принципово активного, дієвого, соціально вмотивованого характеру. Поряд з орденськими інституціями попереднього спрямування (IX–X ст.), що були носіями сакралізованої й індивідуалізованої аскези, протягом XI–XIV ст. виникають ордени «медико-хоспісної» орієнтації, суто рицарські корпорації та жіночі монастирі орденського типу, де черниці присвячували себе виключно догляду за пораненими і хворими, а також займалися справами милосердя й благодійництва.

До орденів першого напрямку, що утворились в той період, відносяться: італійський Орден камальдулів; орден Валломброзо (валломброзіанців), де вперше було введено ступінь «бельців»; орден Граммон; Орден картезіанців; орден Фонтевро; Орден цистерціанців або «білих ченців» (народна назва); Орден премонстрантів і Орден кармелітів. До епохи розквіту середньовічного католицького чернецтва відносяться й менш значні орденські об'єднання – трапїстів, гільбертинців, гуміліатів, бегінок, лазаристів.

Другий напрямок репрезентують наступні корпорації: Орден госпітальєрів Св. Антонія; Орден єрусалимських госпітальєрів Св. Іоанна (іоанніти); французький рицарський Орден тамплієрів (храмовників); німецький Орден Святої Діви Марії Тевтонської (Орден тевтонських рицарів). Доречно підкреслити, що останні три ордени – як і іспанські рицарські ордени XII ст., зокрема, Алькантара, Калатрава, Сант-Яго де Компостелла, Монтеса, Монтегаудіо та португальський Св. Беннета, започатковані для боротьби з маврами (у воєнному плані вони ма-

ли лише регіональне значення), – являли собою органічне, структуроване, освячене Церквою поєднання елементів воєнного та релігійного². Наприкінці століття на Піренейському півострові, з активізацією Реконкісти, утворилась ще низка орденських об'єднань під королівською «опікою» – Сан-Хорхе де Альфама, Монфрагуе, Санта-Марія де Еспанья³.

Привілейоване (з точки зору владних, економічних і духовних прерогатив) становище Римо-Католицької Церкви у західноєвропейському суспільстві, сприяючи нагромадженню величезних багатств й зосередженню значного впливу в руках білого і чорного духовенства, сприяло розвитку серед нього розкоші, лінощів, розпусти та вслякого роду пороків та зловживань; чернецтво ні в чому не поступалося білому духовенству⁴. За швидким розквітом майже кожного ордену так само швидко відбувався занепад, і справедливі звинувачення проти чернецтва знову (після «епохи реформ») почали лунати на Заході вже в середині XII ст.

Поява на початку XIII ст. перших двох жебрущих орденів в структурі Католицької Церкви – францисканців та домініканців – призвела до фундації цілої низки подібних орденських утворень, статути котрих так само проголошували повне зречення від майна. Серед них у першу чергу варто виділити кармелітів (вони існували ще до утворення Ордену Св. Франциска Ассізького, але стали жебрущими лише 1224 р.), августинців, клариссинок, целестинців, обсервантів і реколлектів. Проте, все це не могло вдихнути нове життя у Церкву, котра вперто йшла старим шляхом. Вже у XIV ст., в епоху Авіньонського полону пап (1309–1377 рр.) і наступного т.зв. Великого розколу (1378–1417 рр.) чернецтво Заходу «хворіло» на пияцтво, гедонізм, обжерливість, здирництво, марнотратство, лихварство, розпусту і т.п. Запобігти кризі, що насувалася, виявилось не під силу і чисельним новоутвореним у XIV, XV та на початку XVI ст. орденам, з яких жоден не набув у соціумі широкого впливу та авторитету⁵. Такими орденськими інституціями виявились: оліветанці, келліти, іезуати, жіночий Орден Св. Бригітти, ієроністи (ієроніміти), мініми, «Брати Спільного Життя» (гергардіністи), варнавіти, капуцини, театинці.

Реформація, знищивши тотальне панування Римського Апостольського престолу у Західній Європі, позбавила чернецтво (за допомогою секуляризації) майже двох третин монастирів і церковних земель. Здавалось, сили західного чернецтва були вичерпані до кінця, однак воно здійснило ще одну могутню спробу відродити занепаде володарювання Римо-Католицької Церкви – іспанський дворянин Ігнасіо де Лойола (Ignacio Lopez de Loyola; 1491–1556) створив знамениту «Спільку Ісуса» (Орден езуїтів), котра відкрито декларувала свої антиреформаційні цілі й ставила за мету відродження і зміцнення папської теократії. Нове напівсвітське чернецтво зайняло панівне місце в Церкві та внутрішній церковній ієрархії, але з першопочатковими ідеалами самітництва воно вже не мало нічого спільного. Тим не менш, в період Реформації і Контрреформації так само утворилось достатньо багато нових або оновлених орденських корпорацій: Орден траппістів; мавриніани; реформовані цистерціанці; оновлений Орден «Братів-госпітальєрів» («Братів милосердя»); «Сестри милосердя»; мерцедарії; урсулінки; візитандини; піаристи; ораторіанці; салезіани.

Переходячи до безпосереднього розгляду теми статті, доречно констатувати наступне. Як відомо, місіонерсько-подвижницьке та просвітньо-культуртрегерське служіння Західній Церкві у VII–VIII ст. відволікало ченців від первісних (взірцевих) аскетичних ідеалів і призводило до їх поступового обмирщення⁶. Завдяки багатим пожертвуванням з боку феодалів та вищої знаті, у тому числі й королів, в руках Церкви і орденських монастирів на початок XI ст. зосередились обширні земельні володіння та інші добра, від яких чернецтво не відмовлялось, інтерпретуючи богословську доктрину відносно обов'язкового додержання кліром «євангельської бідності» у тому дусі, що обітниця бідності (нестяжіння) забороняє лише приватну власність, а не щось добровільно подароване благодійником у колективне «тимчасове» володіння⁷. Накопичені багатства й надалі, протягом IX–XI ст., приналежали до лав чорного духовенства осіб, які керувались переважно корисливими мотивами. Крім того, у багатьох випадках великі світські землевласники (сеньйори і магнати) створювали фіктивні монастирі й дарували їм (реально – знову ж собі) власні землі (тобто, фактично здійснювали своєрідне земельне «перепідпорядкування») з метою позбутися встановлених королівською владою податків, оскільки церковні володіння, як відомо з «канонів» франкського феодального права VIII–IX ст., взагалі не оподатковувались⁸.

Такі настоятелі, зазвичай, приймали до себе в обитель або ченців, вигнаних за різного роду порушення з інших монастирів, або ж примушували приймати постриг держателів своїх земель – селян та дрібних рицарів⁹. Джерела фіксують випадки, коли навіть королі віддавали абатства з власного домену у бенефіції світським сеньйорам, традиційно – придворним та фаворитам, і церковні володіння опинялися в повному розпорядженні останніх¹⁰. Врядування подібних настоятелів, котрі лише номінально ставали абатами, як й існування фіктивних монастирів, призвело у чернечому середовищі (на кінець VIII ст.) до остаточного нехтування дисципліною та приписами орденських статутів¹¹. Дана ситуація спричинила в IX–X ст. декілька спроб Церкви, щоправда невдалих, виправити загрозливе становище¹². Ключійську й Цистеціанську реформи клір, однак, підтримувати відмовився.

Отже, у той час, коли територія Західної Європи потерпала від інвазій норманів, угорців і турків, коли руйнувались монастирі, ченці зрікалися свого сану, а в обителях, що вціліли, статути й соборні постанови не виконувались, одружені, зайняті війною та полюванням т.зв. абати-графи («*abbacomites*») вільно розпоряджались обителями – і чоловічими, і жіночими, або їх підпорядковували собі обмирщені місцеві єпископи¹³; спроби реформування укладу життя кліру не принесли, як акцентувалося вище, очікуваних результатів. Лише поширення у IX ст. християнства в Скандинавії Св. Ансхаром (Ancharus; 819–876), ченцем Корбійського монастиря (Пікардія), стало винятком¹⁴. Разом з тим, церковна інституція Заходу і за таких неоднозначних умов пристосувалась до еволюції суспільства й забезпечувала його необхідними духовними орієнтирами¹⁵. На противагу важким реаліям середньовічної повсякденності, Церква пропонувала моральну досконалість, вірний шлях до Спасіння, очищення душі та тіла, побутовий оптимізм тощо. Протягом XI–XIV ст., коли повільно складався добробут населення,

підвищувалась роль грошей і багатство ставало дедалі вабливішим, Церква відродила й світоглядно актуалізувала як для людей заможних, так і для бідняків універсальну християнську ідеологему – «апологію бідності»¹⁶.

Дане явище визріло і остаточно сформувалось на кінець XI ст.¹⁷. Його проявом стали масові намагання вірян повернутися до початкової євангельської простоти й довершеності. У підсумку, ці активізовані тенденції призвели до часткового реформування духовенства та оновлення інституту каноніків, підпорядкованих Статуту Св. Августина Аврелія. Таким чином, розквіт започаткованого ним ще у 20-х рр. V ст. руху припав на початок XII ст.¹⁸. Оновлення канонікату викликало до життя нові чернечі ордени, котрі обґрунтовували й утверджували (через відповідні пункти Статуту) необхідність, доцільність і переваги усамітнення від світу заради набуття в схимі тих істинних цінностей (духовних скарбів), які західний соціум повільно, але невпинно втрачав, починаючи з IX ст.¹⁹. «Ці ордени – як слушно зазначає Д. Кноулес – пропагуючи ручну працю, звертаючись до нових видів господарської діяльності, у котрій нові засоби обробки землі сполучались з більш інтенсивним скотарством та виготовленням вовни, а також, використовуючи такі технічні новинки як млини і кузні [з горном], продовжували, удосконалюючи, традицію господарської діяльності, початок якої поклали бенедиктинці»²⁰.

Приклад подавала Італія, яка за допомогою грецьких ченців, котрі підвизались в аскезі за «Правилами» східного Отця Церкви Св. Василія Великого (330–379) у Лації, Калабрії та на Сицилії, «живилася, як пише У. Уелкер, з могутнього джерела східного (візантійського) чернечого руху»²¹. Св. Ніл Гроттаферратський (Nihil Grotthapheratesis; 930–989) з X ст.²², а згодом бенедиктинець Св. Ромуальд (Rhomualdis; 943–1010), засновник Ордену камальдулів поблизу Равенни (1012 р.)²³ і Св. Іоанн Гуальберт (Iohanni Guilbertiens; 973–1037), фундатор монастиря Валломброза у Тоскані 1020 р. (та ордену під тією ж назвою)²⁴, стали натхненниками створення у середині XII ст. нових орденських об'єднань й «білого чернецтва», яке піднялося поруч з традиційним «чорним».

Етьєн де Мюре (Ethien de Miureae; 1044–1124) заснував орден у Граммоні біля Ліможу в 1071 р.²⁵. Його справу продовжив з 1074 р. Стефан Тігернський (Stephan Tiugernionesis; 1024–1102)²⁶. Св. Бруно Кельнський (Bruno Chelniae; 1040–1101) утворив Шартрез в 1084 р. (Орден картезіанців)²⁷, Св. Роберт Молезмський (Roberthi Molezmionensis; 1051–1124) – Сіте 1098 р. (Орден цистерціанців)²⁸, Роберт д'Арбріссель (Roberthi de Arborassilae; 1048–1116) – став фундатором (і першим абатом) Фонтевро у 1101 р.²⁹, а Св. Норберт (Norbertus; 1085–1134) неподалік від Кусі (між Реймсом та Ланом) започаткував 1120 р. орден Премонтре³⁰. Тим не менш, саме у XII ст. символом протистояння нових та старих чернечих спільнот стала суперечка між цистерціанцями та Бернаром, абатом Клерво, з одного боку, й клюнійським абатом Петром Досточтимим (Petrus Venerabilis, abbas Cloniae; 1094–1156) – з іншого³¹.

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. проти адептів францисканського спіритуалізму, де головним було «Божественне служіння, доручене рабами божими ченцям», виступили орденські конвентуали («відділені») – ревні прибічники міс-

тики, яка поєднувала молитву з ручною працею, котрою ченці займались разом з послухниками та мирянами, а «релігійній чуттєвості й пишноті, що живилась багатим вбранням храмів, золотим начинням і блиском меси» була протиставлена жага простоти богослужіння та чистоти архітектурних ліній монастирських культових споруд³². Й хоча у поглядах щодо здешевлення культово-обрядової практики спіритуали і конвентуали мали спільну позицію, на відміну від перших, другі обстоювали авторитарну владу в Церкві й теократичні принципи керівництва в ній.

Разом з тим, успішний та достатньо швидкий розвиток міст у XII–XIII ст. відсунув на другий план й зробив анахронічним і старий, і новий орденський чернечий рух. Після провалених Ключійської та Цистерціанської реформ³³, розігнаного у Малій Азії т.зв. Ломбардського хрестового походу 1100–1101 рр., Римо-Католицька Церква протягом другої половини XII ст. продовжувала пристосовуватись до розшарованого й достатньо стратифікованого західноєвропейського соціуму, утворюючи нові орденські корпорації. Доречно підкреслити, що робила вона це важко, і не без вагань.

Ідеї про нове реформування Церкви, про сувору заборону на моральну та фізичну розпусту духовенства, які активно пропагувались Св. Бернардом Клервоським (Bernardus, abbas Clarae Vallis; 1090–1153), Герхохом фон Рейхерсбергом (Grechoch von Reichersbergh; 1097–1161), Петром де Руасі (Phetri de Ruasci; 1003–1076) й Петром Кантором (Rhetri Cantorus; 1089–1145)³⁴, на початок 1170 р. більш реально і наочно втілилась у справах та проповідях Петра Вальдо (Phetri Valdus; 1143–1191) з його «Ліонськими Бідняками»³⁵, і ще відчутніше – у діяльності Фулька з Нейлі (Fuilk et Neulu; 1134–1207), який з дозволу Папи Іннокентія III (1161–1216) свого часу проповідував необхідність Третього Хрестового походу (1189–1196 рр.)³⁶. Саме його справу продовжив арагонець Дурандо з Хуески (Durando et Huasci; 1166–1222), розробивши перший проект і статут жебрущого ордену³⁷. Будучи одним з вождів каталонських вальденсів, він брав активну участь у відомому теологічному диспуті, котрий відбувся 1207 р. в Паньє, за присутності графа де Фуа, офіційного представника вальденського руху, та єпископів Осми, Тулузи й Консеранса – запеклих противників альбігойських єретиків³⁸. Тогочасні джерела³⁹ згадують серед присутніх і Св. Домініка де Гузмана (Dominicus de Guzman; 1170–1221), майбутнього фундатора Ордену Братів-проповідників – тобто домініканців.

Як зазначає зі свого боку К. Бароніо, «Почувши його проповідь, Дурандо не лише навернувся сам, – у нього виникла ідея навертати заблудлі душі єретиків у істинну Віру. Цій ідеї він присвятив усе своє життя, написав велику кількість трактатів про ересі і, головне, склав план заснування ордену, який би слугував взірцем аскетичного жебрацтва та зречення, й цілком займався проповіддю і поширенням Віри Христової»⁴⁰. Отже, новий орден був призначений для «битви з єретиками тією самою зброєю, яка допомогла їм відвернути людей від Церкви»⁴¹ – занадто багатой та честолюбної. Однак у підсумку, створена Дурандо на практиці невелика чернеча корпорація, що одержала назву «Бідних Католиків», невдовзі підпала під переслідування з боку місцевих (південнофранцузьких) архієреїв як

еретична секта⁴². Римська курія, намагання котрої попервах були спрямовані на її збереження (вони, однак, так ні до чого й не призвели), общину «Бідних Католиків» все ж розформувала.

Разом з тим, необхідно констатувати, що Статут даного ордену вміщував у собі в зародку все те, що невдовзі було перейнято, адаптовано й удосконалено Св. Домініком і Св. Франциском (Franciscus Assisiatis; в миру – Джованні Бернардоне; 1181–1226). Отже, новий чернечий Статут Дурандо з Хуески став передтечею, точніше своєрідним абрисом жебрущих орденів, плідною ідеєю, розвиток якої у подальшому дав вражаючі результати. Як підкреслює Е. Літтре, «якщо важко припустити, щоб Св. Франциск в Італії перейняв свою ідею у Дурандо, то більш вірогідно, що Св. Домінік у Франції знав про новий рух, і він привів його до думки відносно утворення корпорації Братів-проповідників на взірць Ордену Бідних Католиків»⁴³.

Крім францисканців і домініканців – двох найбільш впливових й потужних орденів XIII–XIV ст. на території Західної Європи, які відали інквізицією та освітою у провідних латинських університетах – до епохи розквіту чернечого руху належить також низка менш значних і менш відомих орденів, про які, однак, необхідно згадати, оскільки вони склали досить значну частину католицької чернечої спільноти в цілому. У 1114 р. Єрусалимський патріарх Арнульф (Arnoulf de Roex; 1112–1118) запровадив серед кліриків Гробу Господнього аскетичне «апостольське життя»⁴⁴. Затверджені 1122 р. Римським первосвященником Калістом II (1119–1124) як «Брати-хрестоносці Гроба Господнього у Єрусалимі» (друга назва – сепулькринці), ці брати вже в 1144 р. володіли на терені Палестини 7 будинками, при яких були організовані гостіниці⁴⁵. Після взяття Єрусалима сарацинами у 1187 р., сепулькринці переселились до Птолемаїди, а коли й вона була втрачена християнами 1291 р., поширились територією Італії, Іспанії, Франції, Священної Римської імперії (Німеччини) та Польщі⁴⁶.

Орден кармелітів був заснований 1156 р. на горі Кармілі, так само у Палестині, ченцем Бертольдом Калабрійським (Bertoldi Calabrationensis; 1119–1187)⁴⁷. Його Статут, складений в 1209 р. патріархом Альбрехтом Єрусалимським (Albertus de Linus; 1216–1242) і затверджений у 1224 р. Папою Гонорієм III (1216–1227), відрізнявся особливою суворістю. Ченці цього ордену більшу частину доби не мали права розмовляти, ніколи не вживали м'яса та риби, кожен жив у окремій кельї; спали брати не більше 4-5 годин на добу і займались важкою фізичною працею⁴⁸. Суттєву роль кармеліти відіграли у місіонерській діяльності Римо-Католицької Церкви в епоху Хрестових походів, особливо у Палестині та Сирії⁴⁹. За часів понтифікату Іннокентія IV (1243–1254) орден було реорганізовано і він перетворився на жебрущу спільноту⁵⁰. 1452 р. сформувалась жіноча конгрегація кармеліток.

Орден Пресвятої Трійці (або тринітарії) виник під час Третього Хрестового походу – у 1196 р. Його засновниками стали два французи – Жан де Мата (Jahn de Matatius; 1159–1205) та Фелікс де Валуа (Filix de Valua; 1161–1208)⁵¹. У Статуті ордену, прийнятому і затвердженому 1198 р., у вигляді доповнення до традиційних трьох обітниць ченцям суворо заборонялось їздити верхи на конях, у

зв'язку з чим тринітарії одержали в народі прізвисько «віслючого ордену». Справа в тому, що чотирнадцята стаття Статуту дозволяла братам пересуватись лише на віслюках⁵². Своєю метою Орден Пресвятої Трійці проголосив (як, доречі, й більшість інших чернечих корпорацій, котрі утворились в той період на Сході) викуп християн, які потрапили у полон до мусульман. Наприклад, до початку XVI ст. тринітарії викупили та повернули на їхню батьківщину понад 30 тис. полонених⁵³. Найвпливовішим у XIII–XIV ст. був осередок ордену у Франції, заснований 1228 р. при соборі Св. Матюрина в Парижі⁵⁴; завдяки цьому саме у Французькому королівстві означена корпорація стала відомою під назвою Ордену матюринців. У 1609 р. Римська курія так само приєднала тринітаріїв до жебрущих орденів.

За традицією (переданням) Римо-Католицької Церкви, чи не найдавнішою орденською корпорацією вважається Орден хрестоносців, до складу якого входили миряни та ченці, об'єднані для захисту Церкви та Віри, і започаткованого ще у часи Св. Єлени (Флавія Юлія; 250–330), матері першого християнського імператора Константина I Великого (Флавій Валерій; 306–337). Як фіксують джерела⁵⁵, Орден хрестоносців було поновлено на Латеранському соборі 1215 р. З жіночих орденів у XIII ст. найбільшою повагою і авторитетом користувався Орден кларисинок. Як Другий Орден Св. Франциска, він був заснований 1231 р. Кларою Чіффі (Clara Chiffi; 1193–1253), сподвижницею святого, родом так само з Ассізі (Умбрія)⁵⁶. Як перший керівник ордену, Клара розробила для нього окремі «Правила». Незважаючи на їх суворість, ця жіноча конгрегація до початку XIV ст. сформувала свої осередки не лише в Італії, а й у Франції, Німеччині, Іспанії, Бельгії та Угорщині⁵⁷.

На особливу увагу заслуговує Орден августинців. Його легендарний засновник – уродженець Тагасти (Нумідія) Св. Августин Аврелій (Augustinus; 354–430), у 388 р. з кількома однодумцями утворив у місцевості Тагаста, на терені Єгипту, духовну общину, котра у V ст. набула достатньо значного впливу серед багатьох аскетеріїв Сходу⁵⁸. Статутом для послідовників Св. Августина спочатку слугувало лише Євангеліє, а згодом – вказівки й напучення, викладені Західним Отцем Церкви у двох своїх проповідях – «De moribus clericorum», та двох посланнях до черниць у Гіппоні (Північна Африка), датованих 423 р.⁵⁹. Зрозуміло, що до XIII ст. спільноту Св. Августина важко назвати впорядкованою чернечою громадою; скоріше, вона являла собою порівняно невелику киновію східного пустельножитного типу. Протягом XI–XII ст. на терені Італії активно утворювалися й інші подібні ереміторії та дрібні конгрегації, наприклад – іоаннбоніти (дж'ямбоніти), «Тосканські ереміти», британіанці та ін.⁶⁰. Всі вони були об'єднані Папою Іннокентієм IV під загальним ім'ям «августинців», і згідно з буллою від 17 січня 1244 р. одержали офіційний орденський статус і Статут – т.зв. «Правила Св. Августина»⁶¹. Остаточний варіант «Правил» папство затвердило дещо пізніше – 1256 р.⁶².

Крім перезатвердження Ордену августинців Римським понтифіком Олександром IV (1254–1261), того ж 1256 р. було обрано першого генерала-пріора та 4 провінціалів для Італії, Іспанії, Франції та Священної Римської імперії відпо-

відно⁶³. За оновленим орденським Статутом провінціали одержали на місцях широкі повноваження, репрезентуючи не лише сам орден, а й папську владу. Одночасно брати-августинці були виведені латинським Первосвященником з-під світської юрисдикції та нагороджені привілеєм. Останній декларував і затверджував: сакристан (глава папської капели) обирався виключно з їхніх лав⁶⁴. У 1567 р. Папа Пій V (1566–1572) зарахував августинців до категорії жебрущих орденів, а 1580 р. Статут ордену було розширено Папою Григорієм XIII (1572–1585): генералу-пріору, котрий жив і мав орденську резиденцію в Римі, почали допомагати т.зв. дефінітори (тобто радники) зі значними додатковими повноваженнями; кожні 6 років почав збиратись Головний орденський капітул, який мав право усувати пріора та обирати нового керманіча августинців; члени ордену одержали також місіонерські повноваження⁶⁵.

У XIV ст., з поступовим послабленням початкової суворості «Правил», у середовищі ордену почали виникати нові конгрегації, які ставали його відгалуженнями. З п'яти конгрегацій найбільш впливовим та популярним став у подальшому Орден Босоногих августинців (подібний до Босоногих капуцинів), котрий заснував Томас де Ієсус (Thomas de Iesus; 1535–1603) у Португалії в 1582 р.⁶⁶. Босоногі августинці відрізнялись суворістю правил та постів і одержали від Папи Григорія XV (1621–1623) у 1622 р. окремий орденський Статут. Варто відзначити, що поряд з домініканцями, ця чернеча корпорація протягом XIV ст., широко практикуючи місіонерсько-проповідницьку діяльність, створила свої осередки у Монголії, Ірані, Китаї, Японії, Перу, на Філіппінських островах, в Індії, В'єтнамі, Лаосі, Камбоджі, Кореї, а також багатьох інших країнах Індокитаю⁶⁷. На початок XV ст. Босоногі августинці мали власні місії у 23 державах світу⁶⁸. Як більшість великих середньовічних орденів, августинці створили й жіночу конгрегацію. Перші черниці-августинки почали збиратись навколо рідної сестри Св. Августина Перпетуї (Perpetua; 361–433) ще у Гіппоні⁶⁹. Папа Олександр III (1159–1181) в 1170 р. заснував у Венеції окремий жіночий монастир цього ордену; першою настоятелькою обителі стала донька німецького імператора Фрідріха I Барбаросси (1125–1190) Юлія (Julia; 1154–1196)⁷⁰. Джерела дозволяють констатувати, що найвище піднесення августинці пережили у XIV – першій третині XV ст., після чого орден поступово почав занепадати.

Своєю активною місіонерською діяльністю в ту епоху так само відзначився Орден бернардинців. Цю назву на території Франції та Італії мали цистерціанські ченці, котрі додержувались старого, більш суворого бенедиктинського Статуту, введеного ще Св. Бернардом Клервоським⁷¹. Головний реформатор ордену – Бернардин Сиєнський (Bernardini Siensionensis; 1380–1444), розробив на початку XV ст. на основі «Чернечих Правил» Св. Цезарія Арльського (Арелатського) (Cezarius Arlieonensis; 881–946) окремий Статут, орієнтований на аскетизацію та подвижництво його членів⁷².

До епохи розквіту чернецтва також відносяться наступні ордени: гільбертинців – заснований 1148 р. в Англії (його Статут дозволяв подвійні, тобто спільні – жіночі та чоловічі – монастирі)⁷³, бегінок, що виник у 1487 р. в Нідерландах⁷⁴, гуміліатів, котрий бере свій початок ще в середині XI ст. і був очолений

міланським дворянином Іоанном Мадом (John Madi; 989–1061)⁷⁵. Цей орден сформувався на теренах Франції і за її межі вийшов лише наприкінці XIII ст. Крім того, можна згадати й ще дрібніші ордени та конгрегації означеної доби, це – елизаветинки (жіночий орден Св. Єлизавети), сільвестринці, «Служителі Марії», капуцини, мініми, базиліани, реколлекти, мерцедарії, оліветанці, бегарди, келліти, салезіани, ієроніміти (або «Подвижники Св. Ієроніма»), гергардіністи (друга назва – «Брати Спільного Життя»), жіночий орден Св. Бригітти, целестинці, пауліни (або «Сан-Люченціо дель Паулі»), барнабіти (варнавіти), театинці, кальваристки (жіночий орден Св. Кальварії), Орден Сетфон та ін. Взагалі, за даними тогочасних джерел⁷⁶, протягом XIII–XIV ст. в Західній Церкві виникло і було затверджено 63 ордени; з них 14 до початку епохи Реформації стали жебрущими.

У період Реформації виник ще цілий ряд чернечих орденів – «Брати милосердя», «Сірі сестри», урсулінки (жіночий орден Св. Урсули), піаристи, александринки, мавриніани, візитандини, ораторіанці, усього – 32 корпорації⁷⁷. Список орденів, який виник у католицизмі протягом XV – першої третини XVII ст., завершує Орден траппістів, заснований у 1636 р. бароном Жаном де Рансе (Jahn de Ranchiae; abbas La Trapphae; 1595–1647), французьким дворянином, уродженцем міста Ліль⁷⁸. Будучи абатом великого монастиря Ла-Трапп (департамент Овернь), Рансе з насельниками цього монастиря вийшов зі складу Ордену цистерціанців і став фундатором нової корпорації, котра у подальшому конкурувала з єзуїтами на ниві освіти й просвітництва. Цікаво відзначити, що на середину XVIII ст. орденський інститут нараховував 179 суверенних статутних «спільнот».

До орденських спілок Римо-Католицької Церкви належали і т.зв канонікати (інститут «установних каноніків» – *canonici regularis*), які беруть свій початок ще у VIII ст. завдяки подвижницькій діяльності єпископа Меца Хродеганга (Chrodegangus; 698–766) та його послідовників – Страсбурзького єпископа Геддона (Geddoni; 814–885) і Мальдавея Верденського (Maildaveus Verdionensis; 867–919)⁷⁹. Ці аскетичні чернечі спільноти мали на меті відтворення на практиці першопочаткового («істинного») апостольського життя для кліриків Заходу. Найбільш відомими канонікатами у XI–XIV ст. стали: «Каноніки конгрегації Латеранського Спасителя» («*Canonici regularis St. Salvatoris Lateranensis*»), створені 1079 р.⁸⁰; «Конгрегація Св. Руфа», організована 1134 р. (до її складу увійшло 32 абатства та 80 пріоратів, розташованих у Франції, Іспанії та Португалії; до того ж саме ця конгрегація дала Римській Церкві двох понтифіків – Анастасія IV (1153–1154) та Адріана IV (1154–1159), відомого латинського теолога)⁸¹; «Конгрегація Св. Віктора», заснована 1258 р. Гільомом з Шампо (Gilliami et Champio; 1208–1273)⁸²; «Госпіталіти Святого Духу», створені Гі де Монпельє (Gui de Monpilaries; 1265–1322) 1305 р.⁸³; «Каноніки Св. Елігія», організовані 1328 р. тощо.

Разом з тим, в XIII–XIV ст. для Західної Церкви провідними орденськими корпораціями залишались все ж саме жебрущі ордени, хоча у них склались доволі непрості стосунки з білим духовенством. Об'єктивну характеристику цього протистояння наводить сучасний дослідник Дж. Лінч. Він, зокрема, пише: «Завдяки своїй чисельності, освіченості та енергії жебрущі ченці швидко здобули велику славу в Церкві та в суспільстві. Такого успіху вони домоглися почасти

коштом парафіяльних священиків та їхніх єпископів. У структурному плані Церква давно була сполучною системою відносно незалежних єпархій. Згідно з канонічним правом нікому не дозволялося проповідувати чи служити в єпархії без дозволу єпископа та місцевого духівництва. Ця політика лежала в основі су-перечок із громадами вбогих ченців»⁸⁴.

Свою думку Дж. Лінч резюмує наступним чином: «Жебрущі ченці були радикально новою формою релігійного життя, й багато єпископів радше заборонили б їм проповідувати, як забороняли робити це Вальденсові та іншим. Але папи високо цінували енергію, ревність та вченість жебрущих ченців і не бажали, щоб вузькі інтереси місцевого духівництва ставали на перешкоді такому ефективному засобу християнської просвіти. В XIII ст. могутність папської монархії досягла свого апогею. Папського авторитету було достатньо, щоб подолати опір і традиційного канонічного права, і місцевих властей, надавши жебрущим ченцям виключного привілею, тобто звільнивши їх і від дотримання певних вимог закону, і від контролю єпископів. Жебрущі ченці одержали право такого собі екстериторіального статусу, тобто вони не підлягали місцевому єпископу, а тільки своєму ордену і папі. Жебрущі ченці проповідували, приймали сповіді, ховали небіжчиків і надавали інші релігійні послуги, нерідко дратуючи цим місцеве духівництво, чий престиж та прибутки зменшувалися внаслідок популярності жебрущих ченців»⁸⁵. Однак, як відомо, в середині XIII ст. біле духовенство зробило спробу приборкати жебрущі ордени. Союз останніх із папством та Римською курією виявився, тим не менш, надто міцним; католицькому єпископату на місцях так і не пощастило його порушити.

У межах аналізу структурно-організаційної специфіки, сформованої й визначеної в орденському інституті Західної Церкви протягом епохи Розвинутого Середньовіччя, варто виділити ще один стрижневий напрямок в історії розвитку західного чернецтва – військово-чернечий. Цей напрямок, як відомо, репрезентований низкою духовно-рицарських корпорацій, котрі виникли переважно під час перших трьох Хрестових походів. Витоки утворення даного типу орденів обумовлювались наявністю майорату; останній породив, активізував і частково криміналізував «рицарську вольницю» на території Європи⁸⁶.

На середину XI ст. ніким не контрольовані численні загани рицарів-«безхатченків», позбавлених майна і права на спадок вже склали пряму загрозу торгівлі, одночасно збільшуючи й небезпеку пересування населення європейськими шляхами та регіонами⁸⁷. Природно, така ситуація спричиняла значні утруднення і незручності як для світської влади, так і для Церкви. У свою чергу, прямими передумовами та причинами створення духовно-рицарських об'єднань стали духовно-світоглядні та соціально-побутові реалії вже згаданого хрестоносного руху і весь, пов'язаний з ним комплекс міжнародних вузлових релігійно-політичних та економічних проблем, де папство відіграло провідну роль. Другий «орденський» чинник з комплексу передумов пов'язаний із активізацією іспанської Реконквісти⁸⁸; третій чинник, що вплинув на генезу цих елітарних рицарських спільнот – відомий тевтонський «наступ на Схід»⁸⁹. В період між 1100-м і 1300-м роками виникло 23 корпорації означеного типу. Їх члени – рицарі та міністеріа-

ли – перебували у повному підпорядкуванні Римському понтифіку, будучи дієвим мілітарним «інструментом» папства на міжнародній арені, й не підлягаючи юрисдикції тих європейських правителів, на чиїх суверенних землях знаходились орденські володіння⁹⁰.

В окресленому контексті доречно згадати найбільш впливові й потужні духовно-рицарські корпорації тієї епохи. В першу чергу потрібно назвати наступні: Орден госпітальєрів Св. Антонія (або «Мандроприїмні брати»), заснований у 1095 р. в Дофіне (Франція) рицарем Гастоном (Gastonus; 1063–1109)⁹¹; Орден госпітальєрів Св. Іоанна Єрусалимського (Милостивого) («іоанніти»), створений 1094 р. багатим купцем з італійського містечка Амальфі – Мавром⁹² і «вдосконалений» 1099 р., згідно з «вимогами часу», Жераром де Торном (Gerard de Torn; 1099–1120)⁹³, який перейняв основну ідею організації – тобто догляд за хворими прочанами – у тих самих госпітальєрів Св. Антонія, але розвинув її в ширших масштабах (1120 р. «ректором» іоаннітів був обраний Раймон дю Пюї (Raymond du Puu de Provence; 1120–1160); саме він остаточно перетворив братство у військово-чернечий орден і прийняв титул «магістра»⁹⁴); Тевтонський (Німецький) орден германських рицарів (повна назва – «Орден Дому Святої Діви Марії Тевтонської в Єрусалимі»), який виник 1190 р. поблизу міста Акри, при зведеному бременськими та любекськими купцями госпіції (госпіталі) Св. Марії Єрусалимської⁹⁵ для захисту паломників, пілігримів і негоціантів (1191 р. Папа Климент III (1187–1191) видав братам відповідну дарчу грамоту⁹⁶, а 1199 р. Іннокентій III оголосив орден самостійним; Гроссмейстери Генріх Вальпот фон Бассенхайм (Heinrich Walpot von Bassenheim; 1192–1200) і Оттон фон Керпен (Otton von Kerpen; 1200–1208) домоглися від Римської курії одержання низки значних пільг та привілеїв⁹⁷); Орден Мечоносців (Лівонський орден або «Брати-рицарі Спасителя»), заснований 1202 р. в столиці Лівонії Ризі каноніком церковного капітулу при монастирі Св. Діви Марії Бертольдом (Bertoldus; 1169–1233) і легалізований німецьким єпископом Риги – Альбертом фон Буксхевденом (Аппельдерном) (Albert von Vuxthoevden; 1199–1229) 1204 р.⁹⁸. Керівники ордену до його входження до складу «тевтонського братства» у 1237 р. – Вінно фон Рорбах (Vinnno von Rorbach; 1202–1209) та Фолквін фон Наумбург (Вінтерштеттен) (Folkvin von Naumburg; 1209–1236) – проводили самостійну воєнну й економічну політику в регіоні.

Важливу роль в реалізації папської політики на теренах Центральної та Східної Європи у XIII ст. відігравав Орден Добжинських братів («Брати рицарської служби Христу в Пруссії»). Рицарське братство було засноване 1228 р. в Куявії (Польща) Плоцьким єпископом Христіаном (Hristianus; 1222–1231), а саме – на Добжинській землі, у складі п'ятнадцяти тевтонських рицарів з Нижньої Саксонії та Мекленбурга, на чолі з братом Бруно, за сприяння Мазовецько-Куявського князя Конрада I (1187–1247)⁹⁹. Князь також виділив братам окремий феод – селище Седльце з прилеглими територіями та замком.

З ознаками етнічної домінанти формувались деякі французькі духовно-рицарські корпорації, зокрема, Орден тамплієрів («Бідні Брати Єрусалимського Храму» або «храмовники»), що виник у 1119 р. в Палестині при напівзруйнованому храмі Соломона, за активного сприяння шампанського рицаря Гюга де Пей-

на (Hugues de Payens; 1070–1136), його друга з Артуа Годфруа де Сент-Омера (Godfrid de Sent-Omer; 1082–1143) і ще шести рицарів¹⁰⁰. За другого Великого магістра – Робера де Краона (Robert de Craon; 1136–1149) – орден вдвічі розширив свої володіння¹⁰¹. Напротивагу, Орден Св. Якова Голландського (друга назва – «Орден Мушлі»), створений графом Флорісом V Голландським (1254–1296) 1290 р. у Гаазі як братство дванадцяти рицарів, мав на меті не традиційний захист прочан, котрі вирушали на Схід до святих місць на поклоніння, а організацію великих королівських рицарських турнірів по всій Західній Європі¹⁰².

Переважно національно орієнтованими залишились й іспанські ордени – Алькантари (орден заснували брати – дон Суеро й дон Гомес Фернандес Барр'єнтос 1156 р. для захисту від маврів новозведеної прикордонної фортеці Сан-Хуліан-де-Перейро¹⁰³, звідси – перша назва братства; Римський понтифік Олександр III (1159–1181) 29 грудня 1177 р. звів «рицарське товариство» в «духовний орден» і дарував йому Статут Св. Бенедикта Нурсійського (Benedictus Nursiae; 480–550)¹⁰⁴. Король Леона Альфонсо IX (1181–1230) у 1218 р. передав ордену в якості резиденції місто Алькантара), Калатрави (заснований у 1157 р. в Андалусії королем Санхо III Кастильським (1143–1167) та п'ятьма місцевими цистерціанцями, за підтримки Раймонда (Raimondus, abbas Fiteriae; 1149–1163), абата монастиря у Фітеро¹⁰⁵; орден затвердив той самий Папа – Олександр III 1164 р. Резиденцією братам став старий мавританський замок Калатрава, розташований на півдні Кастилії; перший магістр ордену – рицар-чернець Дієго Веласкес¹⁰⁶), Сант-Яго де Компостелла («Орден Св. Якова Компостельського»; повна офіційна назва – «Великий військовий орден Меча Св. Якова Компостельського»), організований в Галісії 1160 р. Фернандо II, теж королем Леона (1157–1188) для захисту паломників до монастиря з мощами Святого Якова у місті Компостелла (орденський осідок – місто Куенка¹⁰⁷. Перший Статут ордену – «Правила» Св. Августина, затвердив кардинал Джачінто Бобоне Орсіні – майбутній Папа Целестин III (1191–1198) у 1170 р.¹⁰⁸; він став і його патроном).

Не менший вплив мала ще одна відома церковна рицарська спільнота – Орден Святої Діви Марії Монтесської («Орден Монтеси»), фундований в Арагоні (Каталонія) іспанським королем Хайме II Справедливим (1291–1327) 1317 р.¹⁰⁹. Юридично-правовий статус монтесіанців – продовжувачі справи французьких тамплієрів. Назва ордену походить від фортеці Св. Георгія в Монтесі¹¹⁰; з ним, у перші роки після створення 1356 р., теж в Арагоні, конкурував Орден Альфама (повна назва – «Орден Сан-Хорхе де Альфама»; з дозволу Римського первосвященника Боніфація IX (1389–1404) у 1400 р. він увійшов до складу Ордену Монтеси¹¹¹).

Свій внесок у справу Реконквісти внесли й дрібніші піренейські ордени – Монтегаудіо (з 1188 р. – «Орден Святого Іскупителя» або «Труфак»), створений 1172 р. рицарем Ордену Сант-Яго, графом Родріго Альваресом (Rodrigo de Alvarres; 1148–1192)¹¹² в Арагонському королівстві (1174 р. другий осідок виник у Аскалоні, а третій – в Теруелі¹¹³. Свою назву орден отримав від пагорбу Монте-Гаудіо, – тобто Гора Радості, з якої перші хрестоносці побачили Єрусалим; у 1176 р. рицарі звели на цьому пагорбі кам'яну фортецю – штаб-квартиру ордену, під тією ж самою назвою, а 1180 р. Олександр III – «фундатор орденів» – своєю буллою за-

твердив корпорацію із частковим цистерціанським Статутом; 1196 р. вона злилась із тамплієрами¹¹⁴), й Пресвятої Діви Марії Іспанської («Орден Санта-Марія де Еспанья» або «Орден Зірки»), організований 1270 р. Альфонсом X Мудрим (1252–1282), королем Кастилії та Леона¹¹⁵ для зміцнення обороноздатності своїх володінь, головним чином – охорони морських кордонів (орденські бази розташовувались в портах Сан-Себастьян, Ла-Корунья та Ель Пуерто де Санта-Марія, і підпорядковувались штабу в Картахені¹¹⁶).

В Португалії у 1148 р. король Афонсу I (1128–1185) заснував Орден евористів («Братство Діви Марії з Евори»¹¹⁷), а 1166 р. – Орден Св. Беннета («Орден Св. Бенедикта Авісського» або «Сан-Бенто д'Авіс»), остаточно затверджений вже згадуваним вище Папою Олександром III у 1176 р.¹¹⁸. Першим Великим магістром ордену став Педру Енрікеш (1130–1169), – позашлюбний син першого португальського короля Енріке (1095–1112)¹¹⁹. Того ж року брати-рицарі прийняли бенедиктинський Статут; резиденцією вони обрали Авісський замок. В 1318 р., за короля Дініша I Щедрого (1279–1325) виник Орден Христа або т.зв. Томарський орден, що успадкував, як правонаступник, все майно португальських тамплієрів на землях королівства¹²⁰. Орден був організований для продовження розпочатої ще французькими тамплієрами боротьби з «невірними» у Святій землі¹²¹. Початково головною ставкою магістра був обширний замок Кастро-Марім на півдні королівства, в Альгарві. Папа Іоанн XXII (1316–1334) дозволив передати орденським братам замок Томар, котрий перетворився на їхній головний осідок; з 1347 р. Томар став офіційною резиденцією Великого магістра¹²².

Північна «гілка» духовно-рицарського загалу XIII ст. представлена такими скандинавськими корпоративними мілітарними утвореннями, як датські ордени Даннеброга (біля витоків орденської організації влітку 1219 р. стояли король Вальдемар II Переможець (1202–1241) та архієпископ Лунда Андерс Сунесен (Anders Sunesen; 1201–1228)¹²³ й Слона (утворений попереднім королем Кнуттом VI (1182–1202) на честь перемоги над сарацинами 1190 р., які билися верхи на бойових слонах¹²⁴), і шведський Орден Серафимів (фундатором виступив воєвничий конунг Магнус Біргерссон Ладулос (1275–1290); братство рицарів він створив 1273 р., ще будучи ярлом¹²⁵).

На окрему згадку заслуговують: «Орден Святого Гробу Господнього Єрусалимського», заснований Святим Римським Престолом 1199 р. у Палестині для охорони найважливішої християнської святині, кувуклії – Гробу Господнього (на відміну від інших орденських корпорацій)¹²⁶, і підпорядкований Римській курії та латинському патріарху Єрусалима (біля витоків ордену, що від'єднався від «Братства Регулярних Каноніків», стояв граф Готфрид Бульонський (1060–1100), правитель Єрусалимського королівства й один з керманічів Першого Хрестового походу; 1113 р. орден офіційно було визнано понтифіком Пасхалієм II (1099–1118), його покровителем¹²⁷), та Орден Св. Лазаря («Воєнний і Госпітальєрський Орден Св. Лазаря Єрусалимського» або «лазаристи»), заснований 1090 р. теж у Палестині італійськими рицарями-хрестоносцями для догляду за прокаженими при госпіції, що перебував у підпорядкуванні Грецької (право-

славної) патріархії¹²⁸. Головне обов'язкове правило ордену – його магістр і всі рицарі так само повинні були хворіти на проказу; корпорація функціонувала за Статутом Св. Августина¹²⁹.

Після захоплення султаном Єгипта Салах ад-Діном (Саладіном) (1138–1193) Єрусалима в жовтні 1187 р. (перед тим здалися Яффа, Сидон, Бейрут, Аскалон), орден неодноразово брав участь у бойових діях хрестоносців, зокрема, під час Третього хрестового походу. В битві при Форбії (неподалік Гази) 17 жовтня 1244 р. госпітальєрська корпорація втратила всіх рицарів, які брали участь у масштабному бойовому зіткненні, разом із магістром¹³⁰. 1255 р. лазаристів офіційно визнав Святий Престол в особі Папи Олександра IV (1254–1261). В 1291 р., після падіння Акри, лазаристи перемістили свій осідок у Францію, а 1311 р. їхньою резиденцією став Неаполь¹³¹.

У наступні століття відомо декілька випадків заснування духовно-рицарських корпорацій за прикладом і структурою палестинських та іспанських, з окремими «спеціалізованими» завданнями й функціями. Однак, проіснувавши деякий час, ці ордени або зникали зі смертю свого засновника, або перетворювались на суто світські рицарські загали. Отже, зазначені вище ордени були створені у більшості випадків для боротьби із сарацинами, маврами, і багато з них, – особливо іспанські та скандинавські, – мали здебільшого тільки локальне значення. Тим не менш, вони являли собою органічне, освячене Католицькою Церквою поєднання військового та релігійного елементів у відособлену, ієрархізовану, добре організовану та розгалужену структуру, здатну виконати різні, поставлені перед нею Римською курією, завдання.

Разом з орденами Госпітальєрів Святого Духу (організований у Монпельє в 1156 р.¹³²), тринітаріїв (вже згадуваний жебрущий чернечий «Орден Пресвятої Трійці», заснований 1196 р. французьким богословом та святителем Жаном де Мата й пустельником-аскетом Феліксом де Валуа для викупу полонених християн з мусульманського полону. Фундацію ордену підтвердив Папа Іннокентій III в окремій буллі 1214 р.¹³³), італійських еремітів (організувались в окрему конгрегацію у 1143 р.¹³⁴) та ломбардських гуміліатів або «Смиренних братів» (сформувались 1176 р.; той самий Іннокентій III 1201 р. затвердив їхній Статут, орієнтований на класичні «Правила» Св. Бенедикта Нурсійського¹³⁵), а також жіночими чернечими спільнотами, призначеними для догляду за хворими в лепрозоріях та госпіціях, духовно-рицарські корпорації, виконуючи функцію «соціального милосердя» й захисту нужденних як своє головне, «сакральне» призначення, мали й чітко визначені практичні цілі.

Крім боротьби з місцевим населенням захоплених областей мусульманського Сходу, до обов'язкових орденських завдань входили наступні, освячені Церквою прерогативи: викуп з полону рицарів; патрулювання караванних шляхів та торговельних магістральних доріг; прикордонна служба; конвоювання цінних вантажів, полонених та зброї; захист паломників і легатів від можливого пограбування чи вбивства «невірними»; організація та контроль митної справи; завоювання й утримання нових земель і т.п. Частина чернечих рицарських орденів Заходу після завершення епохи Хрестових походів, з XIV ст. або почали

тотальний наступ на слов'янські землі у Центральній та Східній Європі¹³⁶, або повністю втратили своє мілітарне значення як це, наприклад, сталося з іспанськими орденами після остаточного завершення владарювання маврів на Піренейському півострові¹³⁷, або ж набули характеру, абсолютно невідповідного до їхньої першопочаткової ролі в соціумі. Подібна «трансформація» сталася, як відомо, з тамплієрами: «храмовники» в останні два десятиліття перед своїм розпуском, по суті, перетворились на великий європейський торгівельно-лихварський і банкірський дім.

Необхідно відзначити й той факт, що рицарський орденський інститут протягом XII–XIII ст. спирався не лише на допомогу та підтримку папства, а й представляв інтереси значного прошарку західноєвропейського дрібного і середнього рицарства; крім того – був авторитетним репрезентантом частини заможного міського бюргерства, захищаючи його права та привілеї від зазіхань місцевої єпископської й сеньйоріальної влади. У свою чергу бюргери (буржуа, пополани, кабальєро, джентрі) так само були зацікавлені у підтримці орденів, їх посиленні та союзі з ними. Проте, вже з кінця XIII ст. у Західній Європі взаємодопомога і підтримка між орденами та багатими міськими жителями змінились на перманентні конфлікти й гостру ворожнечу через те, що корпорації рицарів-ченців поступово самі почали порушувати права та вольності міст, стаючи їх феодалними сеньйорами і, зрештою, відтіснивши від владних «важелів» біле духовенство та вищий церковний клір. Зрозуміло, що така ситуація породжувала у відповідь протидію з боку городян, до того ж їх часто підбурювали на стихійні бунти і спротив самі ображені на ордені місцеві єпископи та абати¹³⁸. В результаті виникали тривалі, іноді такі, що затягувались на десятиріччя й навіть століття, спустошливі міжусобиці та антиорденські повстання міщан (нерідко – в союзі з селянством та дрібним рицарством) у містах, провінціях, пріорствах і кустадах, котрі належали орденам¹³⁹. Це суттєво підточувало могутність й економічний вплив орденів на середньовічне суспільство Заходу.

З іншого боку, завдяки своїй замкнутій (автономній) ієрархічній структурі, в умовах котрої будь-який, навіть незнатний рицар або чернець міг досягти вищих посад в ордені, послідовно просуваючись «щаблями» лише за рахунок особистих якостей, розуму та здібностей, – саме духовно-рицарські орденські організації стали найбільш привабливим (за сприятливих умов – навіть перспективним) місцем для тих, хто сподівався поліпшити чи підвищити свій соціальний статус, одночасно одержавши певну матеріальну незалежність, – таку жадану для кожного в непевні та хиткі часи розквіту феодалізму й клерикального домінування.

Зрештою, логіка викладу мотивує зупинитись на висвітленні й характеристиці симптоматичної «розмежувальної» тенденції, яка намітилася в межах сутнісної трансформації між поняттями «орден» та «конгрегація». На середину X ст. всі існуючі на той час конгрегації монастирів, починаючи з Ключнійської, стали офіційно називатися «духовними орденами» згідно з буллою 957 р. Папи Іоанна XII (955–964)¹⁴⁰. Проте, у другій половині XIV ст. ситуація змінилась: обидва поняття перестали бути тотожними. Орден почав відрізнятися від конгрегації

тим, що в ньому старі «публічні» чернечі обітницькі «модифікувались» і одночасно стали відігравати роль «урочистої» присяги містеріального (втаємниченого) характеру. Прикладом може слугувати конгрегація Св. Мавра (т. зв. мавриніани), заснована абатом Санте у 1347 р. з центром і Генеральним капітулом в абатстві Сен-Жермен де Пре¹⁴¹; як і клонійці, мавриніани виділились у самостійну чернечу структуру з Бенедиктинського ордену.

Доцільно акцентувати, що різниця між «публічними», «приватними», «простими» та «урочистими» обітницями була юридично-статутною і полягала у сакралізованих відмінностях обрядової практики; остання, у свою чергу, співвідносилась з типом самої обітницької на рівні визначених вербальних формул та символіки жестів. Не варто, однак, забувати, що в західноєвропейському середньовічному соціумі зовнішній, «показово-наочний» стороні будь-яких обрядодій, через їх привселюдність надавали провідне значення; це суттєво впливало на внутрішнє, «сміслові» навантаження урочистої присяги або клятви¹⁴². З іншого боку, місце католицького орденського інституту у феодальній інфраструктурі, етапи становлення, напрямки та умови розвитку, його функціональні прерогативи є стрижневими складовими компонентами «цивілізації середньовічного Заходу». Крім того, численні орденські об'єднання Західної Церкви, уособлюючи духовно-місіонерські й культуртрегерські пріоритети папської теократичної влади, суміжно діяли і як добре організовані в економічному сенсі господарські комплекси, і як перспективні центри ремесла, і як зростаючі осередки культури.

Етапи становлення чернечих орденів, починаючи з X ст., відбувались в умовах поступового економічного зростання, на тлі технічного прогресу й еволюції наукових знань¹⁴³. Саму епоху зміцнення і розквіту орденського інституту, – X–XVI ст., – можна поділити на три майже рівні історичні періоди. Перший (X–XII ст.) знаменує собою появу нових орденських корпорацій, згідно зі статутними деклараціями і регламентаціями – що постійно прагнули посилення аскетичних практик у повсякденному побуті й відродження традицій бідності та первісної східної анахорії. Протягом другого періоду (XIII–XIV ст.) виник, розвинувся і отримав широке визнання принципово новий вид чернечих об'єднань – жебрущі ордени, які перевершили за рівнем своєї популярності, щоправда на порівняно нетривалий час, всі інші конгрегації. Третій етап (XV–XVI ст.) характеризується утворенням оновлених, реформованих орденських спільнот (у більшості, проте, дрібних), які мали суворі Статути і Правила чернечого життя, й намагались відродити в усій повноті киновіальні звичаї часів Св. Бенедикта Нурсійського.

Зупиняючись на аналізі умов розвитку орденів у стратифікованому феодальному суспільстві Заходу, доречно виділити впливовий чинник містобудування. З активізацією урбаністичного процесу в XI–XIII ст. цю ознаку варто розглядати в контексті зростання суспільного розподілу праці (перші мануфактури, як відомо, виникли в Італії у XIII ст.). Економічне становище, соціальне тло й інституційні засади «державних» структур на XII ст. являли собою сукупність умов та заходів, спрямованих на посилення товаро-грошових відносин, які мали стимулювати розширення господарської бази феодалізму¹⁴⁴. В результаті, як наслідок, з XIII ст. в західноєвропейських містах почав швидко зростати анти-

феодалний рух зі «стихийно-революційними» реаліями, що досить часто проявлялись також на духовно-релігійному ґрунті. Своєю соціально-політичною орієнтацією міський рух у більшості випадків був спрямований проти влади сеньйорів, у тому числі – й церковних. Багато єпископів ставали жертвами повсталих городян; прикладом можуть слугувати події у Лані в 1112 р., про що розповів у своїй Хроніці Гвіберт Ножанський (Guibertus Nojiensis; 1053–1124), учень Св. Ансельма Кентерберійського (Anselmus Cantuariensis; 1033–1109)¹⁴⁵.

Міське життя на Заході у XII–XIII ст. значною мірою живилося ремісничою і торгівельною активністю населення, тоді як сільська людність та феодали жили за рахунок маєтку й землі. Ментальність міщан в означену добу відрізнялась егалітаризмом, базованим на корпоративній «лінійній» спільності, що об'єднувала людей в межах того чи іншого прошарку через відповідну фіксовану клятву і усталені індивідуальні зв'язки. Феодална ж ментальність («сеньйоріально-васальна» або «патронатно-опікунська»), яка мала потяг до супідрядної ієрархії та збереження практики оммажу, проявлялась перш за все у вертикальній становій солідарності. Важливо підкреслити, що обидві ознаки органічно поєднували у собі в організаційній основі орденські корпорації. Справа в тому, що васально-ленна система й міський рух були двома сторонами єдиного цивілізаційного континууму, який паралельно формував і простір, і суспільство. Оскільки ранньосередньовічною стрижневою домінантою залишалось, як відомо, селянство – «мовчазна більшість», – то й переважна більшість чернечих корпорацій VI–X ст. так само мала свої осідки виключно у сільській відлюдненій місцевості. Відсоток городян до XI ст. в орденях залишався незначний, і не перевищував 8-10%¹⁴⁶.

Характеризуючи середовище розвитку чернечих орденів та умови їхньої діяльності, необхідно виділити два ключові аспекти: по-перше, орденський інститут на XII ст. вже був окремою специфічною господарсько-економічною структурою у феодалному суспільстві (наприклад, абатство Ключі в XI ст. щорічно саме лише бідняків утримувало 16-17 тис.¹⁴⁷); по-друге, до початку епохи Хрестових походів найбільшими культурними центрами на території Західної Європи залишались орденські обителі. У своїх майстернях ранньосередньовічний орденський монастир розвивав ремесла та мистецтво книжкової мініатюри, в скрипторіях й бібліотеках він підтримував інтелектуальну культуру, науку і просвіту, а завдяки своїм земельним володінням, сільськогосподарській техніці, реманенту та праці ченців і залежних селян, – відігравав роль важливого центру виробництва й обміну, одночасно виступаючи і як осередок духовно-релігійного життя, і як місце поховання та зберігання мощів якого-небудь шанованого святого¹⁴⁸.

Прикладом великого землевласницького господарства VIII–X ст. можуть слугувати володіння абатства Боббіо, які розкинулись у долині Требії. В центрі розташовувався сам монастир з 36 будівлями та землями (понад 150 га складала поля під паром, луки, ліси, орні землі, виноградники, оливкові гаї), що знаходились у його безпосередньому управлінні – «terra indomincata»¹⁴⁹. Орні землі Боббіо приносили на рік до 2100 модіїв зерна, ліс годував 5500 свиней, луки давали до 1600 возів сіна, маслинові плантації – до 2800 фунтів олії¹⁵⁰. В IX ст. самі ченці вже не працювали, обмежуючись лише наглядом за працею на панщині віль-

них та залежних селян¹⁵¹. Потужну економічну та культуртрегерську діяльність протягом IX–XV ст. демонстрували знамениті обителі Західної Європи, духовні й просвітницькі центри – Фульда, Корвей, Лерен (часів християнізації міст), Монте-Кассіно, Сент-Галлен, Корбі, Боббіо, Клерво (епохи початку навернення в християнську віру «сільського світу» – переважно прикордонних областей західноєвропейських держав), Клюні, Сіте, Гіршау, Великий Шартрез, Рейхенау, Ехтернах, Сен-Дені, Маульбронн (періоду посиленого поширення чернечого руху у Європі), Морімон, Ла-Ферте, Сен-Жермен, Савіньї, Понтіньї (доби становлення й зміцнення папської теократії).

Коло інтересів та занять орденських ченців було широким та різнобічним. Воно торкалось багатьох сфер знань і галузей науки. Розглядаючи внесок чернецтва в інтелектуальну скарбницю західноєвропейської цивілізації, можна виділити наступні досягнення: вміння акліматизувати екзотичні фрукти й підвищувати врожайність насіння; вміння розводити бджіл; орденські ченці першими навчилися виготовляти пиво з хмелю; вони винайшли шампанське та лікер; відкрили спосіб штучного запліднення риб; створили пармезанські сироварні заводи; налагодили виготовлення шовку в Європі; першими зайнялися розведенням виноградників у Бургундії та в долині Рейну; зберегли й передали нащадкам грецьку та латинську писемну спадщину; сконструювали акустичну трубку й винайшли «чарівний ліхтар»; відкрили таємницю порцеляни; завезли до Європи парасольки; почали культивувати у Німеччині декоративні квіти та вирощувати квіткове насіння; привчили європейців розводити і ласувати персиками й абрикосами; в Бретань орденські ченці першими завезли яблуні (про них там не знали); розповсюдили Європою груші, сливи, калину, горобину, каштани, агрус, горіхи та мигдаль; до Франції завезли невідомі для неї овочі – капусту, кольорову капусту, боби, ріпу, томати, огірки, баклажани, квасолю, моркву, буряк, редьку, редиску та горох; саме орденські ченці ввели у вжиток багато лікарських рослин – шалфей, піжму, кріп, шипшину, подорожник, м'яту, звіробій та ін.¹⁵²

Для повноти характеристики феномену орденського інституту доречно також звернутись до висвітлення проблеми витоків самого поняття «орден». Термін «ordo», – як зазначає видатний французький медієвіст сучасності Жак Ле Гофф, – скоріш за все каролінзького походження, і належав до церковного словника тієї епохи, відповідаючи релігійному баченню устрою світу, дуалістично поділеного на мирське та церковне, духовне та земне, сакральне та профанне. Таким чином, «ordo» могло бути два: «духовенство» і «народ», «клірики» і «миряни», «втаємничені» і «пересічні»; частіше ж ранньосередньовічні тексти говорять про «обидва стани» – «utraque ordo»¹⁵³. Й лише юристи XVIII – першої половини XIX ст. вирішили, без особливих на це підстав, провести категоріальне розмежування між «класами», визначеними економічно, і «станами», визначеними юридично¹⁵⁴. В дійсності «ordo», хоч і було поняттям релігійним, переважно ґрунтувалось на соціально-економічній базі феодального суспільства; цього принципу дотримувались у своїй організаційній структурі й орденські об'єднання. Заміна в XI ст. поняття «ordo» поняттям «conditio», а в XIII ст. заміна «conditio» на «etat», були принциповими й знаковими, що у підсумку призвело до ліквідації

в XVI ст. панівного становища Західної Церкви (а разом з нею – і орденського інституту) в системі державних владних структур¹⁵⁵.

Разом з тим, як зазначає відомий дослідник історії Церкви Гі Бедуел, «XII і XIII ст. постають перед нами як вершина середньовічного християнства, його апогей, його «полудень». Проте тут слід бути дуже обережним: для віруючого ця епоха пов'язана зі швидким розвитком цивілізації, який, безумовно, надихнуло християнство і який гідний захоплення, але аж ніяк не є єдиним і винятковим за століття існування Граду Божого. Що ж до історика, то він повинен уникати ідеалізації предмету своїх досліджень і помічати за зовнішньою красою хиби конструкції, тріщини у стінах будинків, що з часом тільки збільшуватимуться, руйнуючи тимчасову рівновагу. Суперечності XIV і XV ст. уже почали виокреслюватися у XII і XIII ст. – в епоху монастирів і кафедральних соборів»¹⁵⁶.

Протягом XII, й особливо XIII ст. Західній Церкві вдалося певною мірою сублімувати інстинктивний потяг середньовічної людини до битв і військових подвигів за допомогою цілеспрямованої підтримки рицарства й Хрестових походів. Якщо уособленням епохи розквіту латинського християнства можна вважати якусь одну людину, то це – Св. Бернард Клервоський. В 1146 р. у Везелі він закликав до Другого хрестового походу (1147–1149 рр.), а також підтримував перших тамплієрів, які символізували християнську відвагу XII ст.¹⁵⁷. Тамплієри – орден одночасно військовий та чернечий – бачили свою ключову місію в захисті паломників, котрі прямували до Святої землі. Хоча Св. Бернард і не був засновником цистерціанського монастиря Сіте, до якого вступив у 1113 р.¹⁵⁸, та саме він надихнув ченців на реформу чернечого життя, проведену (не до кінця) під прапором самозречення і добровільної бідності¹⁵⁹.

Цистерціанці відокремилися від Ключнійського ордену (як той 910 р. від бенедиктинців в якості конгрегації, що об'єднала 934 монастирі): у його обважнених літургійних ритуалах та добродійності коштом прибутків від величезних володінь вони вбачали ознаку стагнації й занепаду, оскільки головним вважали повне усамітнення і «занурення в тишу містичного життя»¹⁶⁰. Відомо, наприклад, що пошуки Грааля проходили у XIII та XIV ст. під впливом саме цистерціанства¹⁶¹. Тим не менш, знакові й доленосні події Середніх віків можна розглядати через призму рицарського ідеалу, не забуваючи, однак, про соціальний та економічний контекст епохи. Захід у XII–XIII ст. переживав демографічне піднесення, яке почалося наприкінці XI і продовжувалося до початку XIV ст. За підрахунками дослідників, у період між 1150 і 1250 рр. приріст населення в Західній Європі становив майже 20 млн. чоловік, – тобто до середини XIII ст. в латинському християнському світі проживало близько 60 млн. чоловік; водночас приріст населення за попереднє століття не перевищував 4 млн.¹⁶². Про цей демографічний вибух важливо пам'ятати тоді, коли йдеться про Хрестові походи.

Хрестові походи, що розтягнулись на два століття (1096–1291 рр.), попри їх невизнання, засудження та негативні сторони, разом з тим були багатомірним сакралізованим військовим заходом і спокутним паломництвом в ім'я визволення Гробу Господнього. В цих походах, як акцентує той самий Г. Бедуел, «про-

явилися характерні риси мандрівного народу, який прийшов у Компостеллу, а потім у Рим. Та насамперед вони є плодами грандіозних зусиль Церкви, спрямованих на встановлення і підтримку миру. Церква давно закликала якнайчастіше влаштовувати перемир'я, що називалися «Божою злагодою»: у визначені періоди богослужбового циклу, а також від четверга до неділі. Вона засуджувала смертоносні лицарські турніри (на II Латеранському соборі в 1139 р.) та використання найманих армій (на III Латеранському соборі в 1179 р.). Хрестові походи стали, таким чином, титанічною спробою приборкати і спрямувати в інше русло прихований потяг людини й соціуму до насильства, породжений безперервними конфліктами між королями та сеньйорами, ніби ув'язненими на своїх землях, занадто заселених, аби можна було прогодувати стільки ротів.

Але водночас хрестові походи порушили хитку рівновагу між трьома монотеїстичними релігіями, що поступово склалася в Європі. Найпарадоксальнішим прикладом такої рівноваги є Іспанія. Реконкіста, тобто боротьба з ісламом, проходила повільно, і в Іспанії ще дуже довгий час існували області, де пліч-о-пліч жили християни, мусульмани та іудеї. «Королем трьох вір» прозвали кастильського короля Альфонса VI Мужнього (1109 р.), який правив у проміжку між двома вирішальними для історії Іспанії датами: 1094 – взяттям Валенсії Ель Сидом Кампеадором (Родріго Діас де Вівар; 1041–1099) й 1212 – роком перемоги при Лас-Павас-де-Толосі. Проте, саме до епохи Хрестових походів належить початок гонінь на євреїв, які до цього мирно жили не тільки в Іспанії, але й у всій Європі, зокрема – на півночі Франції, де розмістилися їхні відомі інтелектуальні центри. Для того, щоб самоутвердитися, християнство усувало інших»¹⁶³.

Підсумовуючи викладений у статті матеріал, необхідно констатувати наступне. В руслі аналітичного узагальнення можна сформулювати архетипне визначення поняття «орден»: середньовічний чернечий орден являв собою органічне поєднання ідеї та догми, мети та методу, доктрини та правил самодостатньої відособленості індивіду й традицій духовно-аскетичного спадкоємництва та ієрархічної супідрядності всіх членів добровільної християнської спільноти в межах регламентованої корпоративної дисципліни; тобто орден був універсальним релігійним втіленням розгалуженої структурованої статутної організації, яка на практиці реалізовувала західну (римську) концепцію досконалого споглядально-чуттєвого і водночас дієвого служіння Богу та Церкві.

Варіативний розвиток течій та напрямків в орденському інституті, різноманітність їх адаптаційно-стабілізуючих властивостей, з одного боку створили спеціалізовану спрямованість видової діяльності чернечих орденів, що обумовлювало можливість збереження за ними сталості зовнішніх типових рис протягом усього періоду існування, з іншого – розвинули здатність до внутрішніх трансформацій та модернізацій. Прикладом слугує наявність в середньовічному орденському середовищі юридично автономізованих, структурованих корпоративних утворень – монастирських конгрегацій, капітульних «спілок», союзів абатств, які у своїй організаційній основі демонстрували інтровертні моделі управління, паралельно забезпечуючи інституційну стабільність і постійний конт-

роль Церкви над різними процесами, що мали місце в соціумі до початку Реформації. Разом з тим, неминучий зв'язок із зовнішнім світом не дозволяв навіть найсуворішому ордену, найаскетичнішій конгрегації довго утримуватись на початковій – «взірцевій» – духовній та морально-етичній висоті і, зрештою, призводив до поступового, й так само неминучого обмирщення чернечих корпорацій, яке відчули на собі усі без винятку орденські об'єднання XI–XVI ст., передбачувано вступаючи у фазу загальної (системної) стагнації, а в деяких випадках завершуючи свою історію саморозпуском.

Примітки:

- ¹ Герье В. И. Западное монашество и папство. М., 1913. С. 49.
- ² Southern R.W. Western Society and the Church in the Middle Ages. L., 1970. P. 131.
- ³ История орденів средневековья / Авт. и сост. И. Е. Гусев. Минск, 2007. С. 393-394.
- ⁴ Southern R.W. Western Society and the Church... P. 132.
- ⁵ Эйкен Г. История и система средневекового мирозерцания. СПб., 1907. С. 59.
- ⁶ Монталамбер А. Монахи Запада. Брюссель, 1971. С. 38.
- ⁷ Литтре Э. М. Аббатство, монахи и варвары на Западе. К., 1889. С. 85.
- ⁸ McCabe Jos. Crisis in the history of the papacy. N. Y., 1916. P. 226.
- ⁹ Baronio C. Annales ecclesiastici: In 12 v. Antverpen., 1602. Vol. VII. P. 140.
- ¹⁰ Continuatio chronici Guillelmi de Nangiaco // RHGF. Paris, 1840. Vol. XX. P. 374; Ceillier R. Histoire generale des auteurs saeres et ecclesiastiques. Paris., 1732. Vol. III. P. 290; Flacins M. Centuriones. Historia ecclesiae Christi. Basiliae., 1574. Vol. VII. P. 88.
- ¹¹ Fleury C. Histoire ecclesiastique. Bruxelles., 1705. Vol XI. P. 167.
- ¹² Герье В. И. Расцвет западной теократии. М., 1916. С. 28-29.
- ¹³ Baronio C. Annales ecclesiastici: In 12 v. Antverpen., 1604. Vol. X. P. 306.
- ¹⁴ Хольц Л. История христианского монашества. СПб., 1993. С. 138.
- ¹⁵ Фроссар А. Соль земли : О главных монашеских орденах. Брюссель, 1973. С. 7.
- ¹⁶ Эйкен Г. История и система средневекового мирозерцания... С. 110.
- ¹⁷ Там само. С. 113.
- ¹⁸ McCabe Jos. Crisis in the history of the papacy... P. 320.
- ¹⁹ Walker W. A History of the Christian church. N. Y., 1961. P. 435.
- ²⁰ Knowles D. Cistercians and Cluniacs. Oxf., 1955. P. 157.
- ²¹ Walker W. A History of the Christian church... P. 363.
- ²² Baronio C. Annales ecclesiastici... P. 253; Ceillier R. Histoire generale des auteurs... P. 167; Fleury C. Histoire ecclesiastique... P. 149.
- ²³ Ibid. P. 255.
- ²⁴ Ibid. P. 274.
- ²⁵ Fleury C. Histoire ecclesiastique... P. 304.
- ²⁶ Ibid. P. 308.
- ²⁷ Ibid. P. 322.
- ²⁸ Ibid. P. 329.

- ²⁹ Ibid. P. 341.
- ³⁰ Ibid. P. 347.
- ³¹ Ibid. P. 360-361.
- ³² Walker W. A History of the Christian church... P. 369.
- ³³ Knowles D. Cistercians and Cluniacs... P. 158-159.
- ³⁴ Southern R.W. Western Society and the Church... P. 351-352.
- ³⁵ Continuatio chronici Guillelmi de Nangiaco... P. 410.
- ³⁶ Ibid. P. 414-415.
- ³⁷ McCabe Jos. Crisis in the history of the papacy... P. 322.
- ³⁸ Ibid. P. 322-323.
- ³⁹ Flacins M. Centuriones. Historia ecclesiae Christi... P. 91.
- ⁴⁰ Baronio C. Annales ccclcsiastici... P. 255.
- ⁴¹ Ibid. P. 256.
- ⁴² McCabe Jos. Crisis in the history of the papacy... P. 327.
- ⁴³ Литтре Э.М. Аббатство, монахи и варвары... С. 109.
- ⁴⁴ Монталамбер А. Монахи Запада... С. 324.
- ⁴⁵ Там же. С. 324-325.
- ⁴⁶ Там же. С. 326.
- ⁴⁷ Герье В.И. Западное монашество и папство... С. 155.
- ⁴⁸ Там же. С. 155-156.
- ⁴⁹ Там же. С. 158.
- ⁵⁰ Там же. С. 160.
- ⁵¹ Эйкен Г. История и система средневекового мирозерцания... С. 140.
- ⁵² Там же. С. 142.
- ⁵³ Walker W. A History of the Christian church... P. 377.
- ⁵⁴ Ibid. С. 379.
- ⁵⁵ Baronio C. Annales ecclesiastici... P. 399; Continuatio chronici Guillelmi de Nangiaco... P. 386.
- ⁵⁶ Walker W. A History of the Christian church... P. 411.
- ⁵⁷ Ibid. P. 412-413.
- ⁵⁸ Фроссар А. Соль земли: О главных монашеских... С. 34.
- ⁵⁹ Там же. С. 35.
- ⁶⁰ Монталамбер А. Монахи Запада... С. 381.
- ⁶¹ Там же. С. 383.
- ⁶² Там же. С. 384.
- ⁶³ Там же. С. 385.
- ⁶⁴ Там же. С. 385.
- ⁶⁵ Там же. С. 385-386.
- ⁶⁶ Walker W. A History of the Christian church... P. 399-400.
- ⁶⁷ Ibid. P. 400.
- ⁶⁸ Ibid. P. 401.
- ⁶⁹ Андреев А.Р. Монашеские ордена. М., 2002. С. 126.
- ⁷⁰ Там же. С. 127.
- ⁷¹ Knowles D. Cistercians and Cluniacs... P. 165.

- 72 Ibid. P. 168.
- 73 Southern R.W. Western Society and the Church... P. 510.
- 74 Ibid. P. 516.
- 75 Ceillier R. Ilisloirc generale dcs auteurs... P. 419.
- 76 Flacins M. Centuriones. Historia ecclesiae Christi... P. 332–233.
- 77 Карсавин Л. П. Монашество в средние века. М., 1912. С. 29.
- 78 Knowles D. Cistercians and Cluniacs... P. 372.
- 79 Southern R.W. Western Society and the Church... P. 517-518.
- 80 Монталамбер А. Монахи Запада... С. 448.
- 81 Там же. С. 453.
- 82 Там же. С. 462.
- 83 Там же. С. 471.
- 84 Лінч Дж. Середньовічна Церква. Коротка історія. К., 1994. С. 311.
- 85 Там само. С. 311-312.
- 86 Монталамбер А. Монахи Запада... С. 390.
- 87 Runciman S. A History of the Crusades: In 3 v. Harmondsworth, 1978. P. 38.
- 88 Sainty G.S. The Military Order of Santiago. L., 1987. P. 10–11.
- 89 Walker W. A History of the Christian church... P. 414.
- 90 Riley-Smith I., Riley-Smith L. The Crusaders : Idea and Reality. 1095–1274. L., 1981. P. 83.
- 91 Nigg W. Warriors of God: The Great Religious Orders and their Founders. N.Y., 1959. P. 276.
- 92 Hannibal P. The Order of St. Iohn of Ierusalem. Malta, 1969. P. 55.
- 93 Riley-Smith I. The Knight of St. Iohn of Ierusalem. 1050–1310. L., 1967. P. 32.
- 94 Smith H. Order of St. Iohn of Ierusalem. A Study of its Development. L., 1962. P. 14.
- 95 Nigg W. Warriors of God : The Great Religious... P. 413.
- 96 Ibid. P. 413.
- 97 Ibid. P. 414.
- 98 Ibid. P. 442–445.
- 99 Ibid. P. 480.
- 100 Addison B.C. History of the Knights Templars. L., 1842. P. 29–31.
- 101 Barber M. The Trial of the Templars. Cambr., 1978. P. 9.
- 102 Nigg W. Warriors of God: The Great Religious... P. 527.
- 103 Southern R.W. Western Society and the Church... P. 519.
- 104 Ibid. P. 519-520.
- 105 Ibid. P. 520.
- 106 Ibid. P. 523.
- 107 Sainty G.S. The Military Order of Santiago... P. 18.
- 108 Ibid. P. 21.
- 109 Nigg W. Warriors of God: The Great Religious... P. 535.
- 110 Ibid. P. 536.
- 111 Ibid. P. 538.
- 112 Baronio C. Annales ccclcsiastici... P. 207.
- 113 Ibid. P. 207.

- ¹¹⁴ Ibid. P. 207–208.
¹¹⁵ Ibid. P. 246.
¹¹⁶ Ibid. P. 246.
¹¹⁷ Fleury C. Histoire ecelesiastique... P. 310.
¹¹⁸ Ibid. P. 317.
¹¹⁹ Ibid. P. 317.
¹²⁰ Baronio C. Annales ccclesiastici... P. 282.
¹²¹ Riley-Smith I., Riley-Smith L. The Crusaders: Idea and Reality... P. 135.
¹²² Ibid. P. 135-136.
¹²³ Nigg W. Warriors of God: The Great Religious... P. 603–604.
¹²⁴ Ibid. P. 608.
¹²⁵ Ibid. P. 610-613.
¹²⁶ Smail R. C. The Crusaders in Syria and the Holy Land. N.Y., 1973. P. 240.
¹²⁷ Ibid. P. 240–241.
¹²⁸ Ibid. P. 256.
¹²⁹ Ibid. P. 256.
¹³⁰ Runciman S. A History of the Crusades... P. 470.
¹³¹ Ibid. P. 471.
¹³² Baronio C. Annales ccclesiastici... P. 309.
¹³³ Nigg W. Warriors of God: The Great Religious... P. 617.
¹³⁴ Fleury C. Histoire ecelesiastique... P. 98.
¹³⁵ Ibid. P. 115.
¹³⁶ Runciman S. A History of the Crusades... P. 484.
¹³⁷ Ibid. P. 486.
¹³⁸ Nigg W. Warriors of God: The Great Religious... P. 638.
¹³⁹ McMahon N.A. History of the Cisterciensian Order. Oxf., 1968. P. 305.
¹⁴⁰ McCabe Jos. Crisis in the history of the papacy... P. 372.
¹⁴¹ Ibid. P. 379-380.
¹⁴² Walker W. A History of the Christian church... P. 418.
¹⁴³ Корелин М.С. Важнейшие моменты в истории средневекового папства. СПб., 1901. С. 30.
¹⁴⁴ Там же. С. 41.
¹⁴⁵ Southern R.W. Western Society and the Church... P. 526.
¹⁴⁶ Knowles D. Cistercians and Cluniacs... P. 380.
¹⁴⁷ Ibid. P. 380-381.
¹⁴⁸ Литтре Э. М. Аббатство, монахи и варвары... С. 144.
¹⁴⁹ Там же. С. 159.
¹⁵⁰ Там же. С. 160.
¹⁵¹ Там же. С. 160–161.
¹⁵² McMahon N.A. History of the Cisterciensian... P. 493.
¹⁵³ Walker W. A History of the Christian church... P. 665.
¹⁵⁴ Ibid. P. 665.
¹⁵⁵ McCabe Jos. Crisis in the history of the papacy... P. 548.
¹⁵⁶ Бедуел Г. Історія Церкви. Львів, 2000. С. 85.

¹⁵⁷ Герье В.И. Бернард Клервоский: вехи жизненного пути // Вестник Европы, 1891. №2. С. 83.

¹⁵⁸ Там же. С. 84.

¹⁵⁹ Герье В.И. Расцвет западной теократии... С. 16.

¹⁶⁰ Герье В.И. Западное монашество и папство... С. 221.

¹⁶¹ McMahon N.A. History of the Cisterciensian... P. 497–499.

¹⁶² Бедуел Г. История Церкви... С. 86.

¹⁶³ Там само. С. 87.

Bohdan Bodnariuk. Catholic monk orders in the Developed Middle Ages: trends of organizational of stratification and the beginning of corporate stagnation. The article is devoted to highlighting of the situation of the Order Monasticism of the Roman Catholic Church in the 11th-14th centuries – the era of prosperity and domination of this branched church institution in the Western European society. The author studies the process of formation of qualitatively new types and types of order associations, their functional priorities, peculiarities of statutory regulation, regional specifics, analyzes the causes, preconditions and consequences of the indicated process.

Particular attention is paid to the problem of transformation of the motley and diverse Order movement from the closed (introvert) spiritual and religious communities into open and socially active (extravert) monastic «unions», congregations and general types, as well as aspects of modified ascetic practices, which were oriented mainly to humanistic ideological ideals and archetype models of culture beginning from the times of the Renaissance.

In addition, the article fully characterized the Catholic Order phenomenon in the conditions of organizational stratification and the beginning of a wide corporate stagnation, due to pre-reform political, economic, cultural and theological realities, which were spread on the territory of Western Europe from the end of the fourteenth century and identified the main directions of development of both humanistic and reformational thought.

Key words: Western Europe, Developed Middle Ages, Roman Catholic Church, Order corporations, Mendicant hordes, monastic asceticism, ascetic practices, Western European society.

Отримано: 02.07.2018 р.

УДК 355.48+327.5(437.3:430)«1273/1276»

Ігор Ліхтей

**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ
МІЖ ЧЕСЬКИМ КОРОЛЕМ ПРШЕМИСЛОМ ОТАКАРОМ ІІ
ТА НІМЕЦЬКИМ ПРАВИТЕЛЕМ РУДОЛЬФОМ І ГАБСБУРГОМ
У 1273–1276 РОКАХ**

Ігор Ліхтей. Військово-політичне протистояння між чеським королем Пршемислом Отакаром ІІ та німецьким правителем Рудольфом І Габсбургом

у 1273–1276 роках. У статті висвітлено перебіг військово-політичного протистояння, що розпочалося наприкінці 1273 р. між чеським королем Пршемислом Отакаром II та німецьким правителем Рудольфом I Габсбургом. Передумовою конфлікту послужило небажання Пршемисла Отакара II визнавати обрання Рудольфа I Габсбурга на німецький трон восени 1273 р. Чеський володар був значно могутнішим за свого суперника і подумки теж виношував плани щодо отримання німецької корони, а тому ігнорував його владу. Під час періоду міжкоролів'я, що настало у Священній Римській імперії невдовзі після смерті Фрідріха II Штауфена, він приєднав до своїх спадкових володінь (Чехії й Моравії) герцогства Астрію, Штирію, Каринтію і Крайну та деякі інші території. У відповідь Рудольф I Габсбург, який прагнув довести, що саме йому належить реальна влада в імперії, за підтримки князів позбавив Пршемисла Отакара II влади над Австрією, Штирією, Каринтією і Крайною, відмовився визнавати за ним право на володіння Чехією й Моравією, проголосив проти нього імперське прокляття. Невдалими для Пршемисла Отакара II виявилися й військові дії, що тривали у 1276 р. В результаті, він був змушений примиритися з Рудольфом I Габсбургом, визнати його право на трон і отримати від нього в лено тільки Чехію й Моравію. Передбачалося також укладення династичних шлюбів між дітьми цих двох володарів.

Ключові слова: Пршемисл Отакар II, Рудольф I Габсбург, Чеське королівство, Священна Римська імперія, Австрія, Штирія, Каринтія, Крайна.

Игорь Лихтей. Военно-политическое противостояние между чешским королем Пршемислом Отакаром II и немецким правителем Рудольфом I Габсбургом в 1273–1276 годах. В статье освещен ход военно-политического противостояния, которое началось в конце 1273 года между чешским королем Пршемислом Отакаром II и немецким правителем Рудольфом I Габсбургом. Причиной конфликта послужило нежелание Пршемисла Отакара II признавать избрание Рудольфа I Габсбурга на немецкий трон осенью 1273 года. Чешский властитель был значительно мощнее своего соперника и в мыслях тоже вынашивал планы по получению немецкой короны, а потому игнорировал его власть. Во время периода междукоролевья, которое наступило в Священной Римской империи вскоре после смерти Фридриха II Штауфена, он присоединил к своим наследственным владениям (Чехии и Моравии) герцогства Астрию, Штирию, Каринтию и Крайну и некоторые другие территории. В ответ Рудольф I Габсбург, который стремился доказать, что именно ему принадлежит реальная власть в империи, при поддержке князей лишил Пршемисла Отакара II власти над Австрией, Штирией, Каринтией и Крайной, отказался признавать за ним право на владение Чехией и Моравией, провозгласил против него имперское проклятие. Неудачными для Пршемисла Отакара II оказались и военные действия, продолжавшиеся в 1276 году. В результате, он был вынужден примириться с Рудольфом I Габсбургом, признать его право на трон и получить от него в лено только Чехию и Моравию. Предполагалось также заключение династических браков между детьми двух властителей.

Ключевые слова: Пршемисл Отакар II, Рудольф I Габсбург, Чешское королев-

ство, Священна Римська імперія, Австрія, Штирія, Каринтія, Крайна.

На початку жовтня 1273 р. у Священній Римській імперії відбулася подія, якій судилося стати доленосною в історії Європи: уперше німецьким королем було обрано представника скромного швабського роду Габсбургів. Ним став граф Рудольф I Габсбург (1273–1291). Одним із найбільш імовірних претендентів на німецький трон вважався також чеський король Пршемисл Отакар II (1253–1278). Однак він не надав серйозного значення виборчому процесу, сподіваючись, що в імперії й надалі збережеться *status quo*. В результаті, чеський володар утратив можливий шанс здобути німецьку корону. Династія ж Габсбургів з цього часу стала відігравати дедалі важливішу роль у житті Європи.

Коли у 1253 р. Пршемисл Отакар II після смерті свого батька Вацлава I (1230–1253) зійшов на празький трон, то ситуація у Священній Римській імперії була неспокійною. Серйозну небезпеку для її правителя Конрада IV (1250–1254), сина і спадкоємця імператора Фрідріха II Штауфена (1212–1250), становив антикороль Вільгельм Голландський (1247–1256). Його було обрано ще в 1247 р. частиною знаті, опозиційно налаштованої до Штауфенів. Після того, як 21 травня 1254 р. у військовому таборі біля поселення Лавелло (південь Італії) Конрад IV помер, в історії імперії настав період міжкоролів'я (*interregnum*, 1254–1273). Після смерті 1256 р. Вільгельма Голландського відбулися нові вибори. В результаті, у 1257 р. на німецькому троні знову опинилося двоє володарів – Річард X Корнуельський (1257–1272), рідний брат англійського правителя Генріха III, і Альфонс X Кастильський (1257–1274), онук короля Філіппа Швабського (1198–1208), дядька Фрідріха II Штауфена¹.

Ситуацією скористався Пршемисл Отакар II, який активізував зусилля, спрямовані на приєднання нових земель задля утвердження свого впливу в Прибалтиці та щоб уможливити прямий вихід до Адріатичного моря. Ще 1251 р., після того, як у Австрійському герцогстві вимерла чоловіча частина династії Бабенбергів, Пршемислові Отакарові II вдалося здобути це осиротіле територіальне князівство. Своє панування в Австрійському герцогстві він легітимізував завдяки шлюбу (укладеному заднім числом) з останньою представницею династії Бабенбергів – Маргаритою. В ході протиборства з угорським королем Белою IV (1235–1270) чеський правитель підкорив також герцогство Штирію (1261). Згодом до «*regnum Ottocarianum*» було приєднано Егерський край (1266), тобто регіон у чесько-німецькому прикордонні з центром у м. Егер (нині – місто Хеб у Чеській Республіці – *І. Л.*), герцогства Каринтію і Крайну (Крайну), а також Віндицьку марку з Порденоне в Північній Італії (1269). В результаті, володіння Пршемисла Отакара II простягалися від Крушних гір до Адріатичного моря².

На печатці чеського монарха було виکارбовано назви дев'яти підвладних йому земель. У цьому контексті характерним є титул, який мав цей володар з 1270 року: «...Отакар, з Божої милості король чеський, маркграф Моравії, герцог Австрії, Штирії, Каринтії і Крайни, володар Марки (Виндицької), Егера і Порденоне...» («...*Ottakarus, dei gracia rex Bohemie, marchio Morauie, dux Austrie, Styrie, Karinthie et Karniole, dominus Marchie, Egere, Portus Naonis...*»)³. Крім того, Прше-

мисл Отакар II здійснив два походи на Пруссію (у 1254–1255 і в 1267–1268 роках) з метою утвердити свій вплив у Прибалтиці. Пруський хрестовий похід 1254–1255 років, зокрема, завершився заснуванням фортеці Краловець (пізніше – місто Кенігсберг, а потім – Калінінград, що нині знаходиться у Росії – *І. Л.*). Походи Пршемисла Отакара II на Пруссію стали справою престижу Чеської держави й піднесли авторитет її монарха⁴.

Чеський король також досяг значних успіхів у наведенні ладу всередині країни. Він запровадив нову структуру місцевого управління та судочинства, підтримував розвиток гірничої справи, торгівлі й ремесел, сприяв колонізації прикордонних регіонів, підтримував мистецтво та ін. Завдяки видобутку срібла в Кутній Горі чеський монарх вважався неймовірно багатим. Тож придворні піїти називали Пршемисла Отакара II «*королем золотим і залізним*», і не оминали нагоди наголошувати, що він – найдоблесніший з-поміж рицарів.

У 1273 р. Пршемисл Отакар II, який входив до складу колегії курфюрстів, мав досить непогані стартові можливості для того, аби позмагатися за німецький трон. Щоправда, він навіть не взяв участі у виборах, бо вважав, що для нього вони не на часі, і робив усе для того, аби у Священній Римській імперії й надалі зберігалася невизначеність із особою правителя. Інтуїтивно покладаючись на те, що курфюрсти не дійдуть згоди і в імперії при владі й надалі залишиться Альфонс X Кастильський, чеський король більше переймався черговою війною з угорцями, ніж виборчим процесом. Однак результат виборів не виправдав сподівань Пршемисла Отакара II, тож вони стали для нього втраченим шансом і, як виявилось згодом, мали фатальні наслідки для Чеського королівства.

Новообраний німецький король Рудольф I Габсбург не належав до верстви імперських князів, хоча й був одним із найбільш впливових феодалів на південному заході імперії. Він походив з давнього графського роду, який ще з X ст. з великими труднощами збільшував свої статки в регіоні Верхнього Рейну та в Південній Швабії. Один із далеких Рудольфових предків біля злиття річок Ари і Ройса, між Базелем і Цюрихом, звів укріплення Габіхтсбург (*Habichtsburg*, Яструбиний замок), звідки й походить прізвисько Габсбург. Новообраний правитель Рудольф Габсбург народився у 1218 р. й вів бурхливе життя, сповнене боротьби. Як і його батько Альбрехт, він був палким прихильником Штауфенів й неодноразово бував при дворі Фрідріха II. Відтак Рудольф Габсбург зберігав вірність Конрадові IV у його боротьбі з Вільгельмом Голландським. Згодом він підтримав Конрадина (сина Конрада IV) в італійському поході, який той організував з метою здобуття влади в Сицилійському королівстві.

Ситуацію, що склалася в німецьких землях в умовах міжкоролів'я, Рудольф Габсбург активно використав для розширення власного домену. Станом на 1273 р. він, зокрема, володів чималими маєтками в Ааргау, Цюрихгау, в регіоні Верхнього Рейну, в Ельзасі та Шварцвальді. Тобто Рудольф Габсбург аж ніяк не був тим «бідним графом», як про нього розповідає популярна легенда. Щоправда, Пршемисл Отакар II, поза сумнівом, був значно могутнішим за нього. Тож постає питання, чому курфюрсти висунули й підтримали саме Рудольфа Габсбурга. Очевидно, він ще до виборів зобов'язався повернути їм імперські маєтки та

владні повноваження, які від них було незаконно відібрано в період *interregnum*⁵.

Король Пршемисл Отакар II не міг бути задоволений з обранням Рудольфа I Габсбурга. Він заявляв, що ніколи не визнає результатів виборів і в листі до папи Григорія X (1271–1276), зокрема, нарікав, що «...німецькі князі, які мають право обирати імператора, лише через уїдливу заздрість, – не хочу казати більше, аби висловлене королівськими устами не було сприйняте за образу честі, – попри активний опір і відкритий протест наших довірених осіб, яких, разом з промовцями, було відряджено до Франкфурта, одностайно віддали свої голоси якомусь графові, менш дієздатному...»⁶.

Не погоджуючись з обранням Рудольфа I Габсбурга, чеський король поспішав змінювати свою політику щодо імперії. Щоправда, активний сподвижник Пршемисла Отакара II – оломоуцький єпископ Бруно з Шауенбурга (1245–1281) відкрито радив йому шукати шляхи до порозуміння з Рудольфом I Габсбургом, навіть якщо це призведе до послаблення його престижу як монарха та деяких територіальних утрат. Разом з тим, і новообраний німецький король зі свого боку теж не надто проявляв бажання до пошуку компромісу з Пршемислом Отакаром II. Спритними дипломатичними діями Рудольф I Габсбург став утверджувати в суспільній думці імперії та частини Європи загарбницький імідж чеського правителя, котрий спаплюжив усталені порядки, а себе прагнув показати відроджувачем порушених правових норм⁷.

Здобуття німецьких володінь, які опинилися під владою Пршемисла Отакара II, в уяві Рудольфа I Габсбурга мало стати його ефективною політичною програмою задля піднесення власного іміджу в очах знаті. У цьому контексті суттєвим чинником для Рудольфа I Габсбурга було те, що він мав шістьох доньок. Їхні шлюби могли посприяти формуванню потужного родинного союзного блоку, що було звичним явищем у добу Середньовіччя.

Уже в день обряду помазання й коронації новообраного німецького правителя, який 24 жовтня 1273 р. провів в Аахені архієпископ Кельнський Енгельберт II, відбулося весілля двох Рудольфових доньок. Так, володар Верхньої Баварії й рейнський пфальцграф Людвиг II Віттельсбах одружився з Мехтильдою, а саксонський герцог Альбрехт II узяв шлюб із Гертрудою (1273 р. змінила ім'я на Агнес). Інші четверо доньок Рудольфа I Габсбурга залишалися поки що в «резерві». Обидва новоспечені зяті входили до числа курфюрстів. До того ж, для Людвигу II, який так само, як і його брат Генріх XIII Віттельсбах (володар Нижньої Баварії), послуговувався герцогським титулом, це був уже третій шлюб⁸.

На придворному зібранні, що відбулося в грудні 1273 р. у Шпеєрі, Рудольф I Габсбург за пропозицією князів ухвалив рішення про позбавлення прав на володіння імперськими маєтками, отриманими незаконно. Усім посадовцям було доручено виявити такі лена й забезпечити встановлення над ними імперського контролю. Так було покладено початок процесу ревіндикації (*revindikace*), тобто повернення маєтків, відчужених у період *interregnum*⁹. Вирішення цього питання було зумовлене суспільними настроями, що панували в імперії і супроводжувалися нетерпеливим очікуванням обіцяного відновлення спокою, порядку й законності.

Аж тепер Пршемисл Отакар II став усвідомлювати, наскільки небезпечним

суперником є для нього Рудольф I Габсбург. Натомість новий німецький правитель, розпочавши процес ревіндикації, переймався передусім посиленням своєї особистої влади, адже «звільнені» лена він, з одного боку, міг передати своїм спільникам, а з іншого – родичам. Позаяк імперські герцогства, князівства, графства, маркграфства формально знаходилися в розпорядженні очільника імперії, то це давало можливості для цілого спектру трюків і маніпуляцій. Від розпорядження Рудольфа I Габсбурга повернути «відібрані» імперські маєтки могли постраждати деякі можновладці, однак більшості князів і, зокрема, його виборцям таке рішення імпонувало. Саме до них він звертався за фінансуванням та по іншу «допомогу».

Сучасний медієвіст Йозеф Жемлічка вважає, що з плином часу Пршемисл Отакар II змирився б із обранням Рудольфа I Габсбурга, якщо б не було винесено питання про ревіндикацію. Щоправда, продовжує далі вчений, Рудольф I Габсбург передусім вимагав, аби Пршемисл Отакар II визнав його владу, що було для чеського короля ризиковою справою. Якщо б Пршемисл Отакар II так зробив, то, згідно з правовими нормами Середньовіччя, йому належало прийняти свої володіння в лено. Це була звичайна, майже ритуальна, практика, яка в умовах загострення ситуації могла обернутися бумерангом. Німецький правитель навряд чи наважився б позбавити Пршемисла Отакара II прав на його родову спадщину – Чехію й Моравію. Під загрозою втрати опинилися б інші, тобто не чеські, володіння, здобуті різними шляхами, а саме – запрошенням місцевої знаті, підкріпленим шлюбом з Маргаретою Бабенберг (Австрія), війною (Штирія), анексією (Хебський край), угодою про успадкування (Каринтія, Крайна)¹⁰.

На думку ж іншого чеського дослідника Вратіслава Ванічека, про умови арбітражного примирення Пршемисла Отакара II з Рудольфом I Габсбургом можна тільки розмірковувати. При цьому, аргументація чеської сторони була б не такою вже й безпідставною. Вчений не погоджується з твердженням німецьких істориків про те, що Пршемисл Отакар II утвердив свою владу в альпійських регіонах в результаті міжкоролів'я, а тому, мовляв, її слід вважати нелегітимною. Адже його панування в Австрії та Штирії, вважає дослідник, було законним¹¹. Як відомо, чеський король отримав Австрію завдяки прихильності місцевої знаті і підкріпив цей акт шлюбом з Маргаретою Бабанберг, а Штирію здобув силою зброї. Відтак, 1262 р. права на володіння цими двома герцогствами йому підтвердив король Річард X Корнуельський.

Зовсім інакше виглядала ситуація з Каринтією та Крайною, а також з Егерським краєм. В імперії могли піддати сумніву владу Пршемисла Отакара II над цими землями. Щодо Каринтії і Крайни, то вона перепала чеському правителю згідно з угодою про успадкування з її герцогом Ульріхом III, однак без відома чи згоди імперії. Не було виділено в лено Пршемислові Отакарові II й Егерський край. Втім, в умовах безкоролів'я цей регіон, по-суті, й не було від кого отримувати. Як наголошував сам Пршемисл Отакар II, всі ці землі він здобув на основі права переможного витязя і докладав чимало сил і грошових ресурсів для свого тут урядування. Якщо б чеський король відразу визнав обрання на трон Рудольфа Габсбурга, то той міг закріпити за ним ленні повноваження на всі його володіння.

З іншого боку, німецький правитель і не повинен був цього робити, принаймні до тих пір, поки декларативно виступав за відновлення зневажених імперських прав. Тому Пршемисл Отакар II, як твердить Й.Жемлічка, завзято наполягав на анулюванні виборів у Франкфурті, які привели до влади Рудольфа I Габсбурга¹².

Та все ж за посередництва третейського судді шляхи до порозуміння між двома правителями існували. Таким арбітром міг бути папа Григорій X. Сприятливим середовищем для перемовин міг стати Другий Ліонський (14-й Вселенський) собор (розпочав роботу у травні 1274 р.), на який було запрошено оломоуцького єпископа Бруно. У «Пам'ятній грамоті» папі Григорію X від 16 грудня 1273 р. про завдання Ліонського собору і становище церкви в Центральній Європі, єпископ Бруно наголосив на тому, що головною опорою католицького християнства є два монархи – це Пршемисл Отакар II та Альфонс X Кастильський. Могутність чеського правителя забезпечує стабільний тил проти татарських, куманських чи пруських нападів і є щитом у протистоянні зі «схизматиками», тоді як *Alemannia* (Німеччина) була й залишиться розділеною територією. При цьому, оломоуцький єпископ нагадує, що угорська королева-регентка є куманкою¹³. Таким чином, Бруно відкрито висловив свою думку про те, що намір Рудольфа II Габсбурга спрямувати свої зусилля проти Пршемислової монархії є деструктивним для інтересів церкви та Центральної Європи.

Святий отець не мав наміру знищувати владу Пршемисла Отакара II, однак його можливості для впливу на перебіг подій в імперії були обмеженими. Разом з тим, Григорій X був зацікавлений у зміцненні позицій Рудольфа I Габсбурга, щоб мати змогу використати його для подальшої боротьби за звільнення Гробу Господнього від мусульман. Шляхом перемовин з Альфонсом X Кастильським та Пршемислом Отакаром II папа намагався переконати їх не чинити опір Рудольфові I Габсбургові. Чеському ж королеві Григорій X запропонував своє посередництво для примирення з новообраним німецьким правителем, а на Другому Ліонському соборі підтримав єпископа Бруно задля подальшого поступу в згаданій справі¹⁴. Це була чи не остання можливість для чеської сторони отримати гарантії від папи.

Уже 26 вересня 1274 р. Григорій X номінував Рудольфа I Габсбурга королем римським (*te regem Roman[orum] de ipsorum consilio nominatus*) і водночас підтримав ревіндикаційну програму в імперії¹⁵. В результаті, було покладено край сподіванням на дієве зовнішнє посередництво задля врегулювання протиріч між Пршемислом Отакаром II та Рудольфом I Габсбургом. Папа вірив, що посилення становища Рудольфа I Габсбурга створить сприятливі умови для організації великого хрестового походу до Палестини, й шукав охочих взяти обітницю щодо участі в цій збройній акції.

Попри сподівання на допомогу Григорія X у врегулюванні відносин з Рудольфом I Габсбургом, чеський король став готуватися до тривалої війни. Ще в квітні 1274 р. Пршемисл Отакар II прибув до Австрії та Штирії, аби зміцнити свій вплив призначенням на урядові посади відданих осіб. Так, земським капітаном Штирії став моравський шляхтич Мілота з Дедиць, який отримав суворі накази щодо своєї тутешньої служби. Він, зокрема, повинен був з допомогою військових

підрозділів утримувати в Штирії спокій, боронити угорський кордон і дошкуляти зальцбурзькому архієпископові Фрідріхові II фон Валхен (*Friedrich II von Walchen*, 1270–1284), який вороже ставився до Пршемисла Отакара II¹⁶. Виконання функцій земського капітана Каринтії було доручено надійному тирольському панові Ульріху фон Тауферсу. Адміністративне управління в Крайні очолив давній відданий союзник чеського короля Ульріх фон Габсбах¹⁷.

Водночас Пршемисл Отакар II взявся налагоджувати союзницькі відносини з володарем Нижньої Баварії герцогом Генріхом XIII Віттельсбахом. Чеський король не плекав жодних ілюзій з приводу його відданості, але не мав іншого вибору. Початок зближення між двома можновладцями припадає на березень 1274 р., коли Генріх XIII перебував у містечку Домажлиці. Відтак, у жовтні 1274 р. Пршемисл Отакар II та Генріх XIII Віттельсбах знову зустрілися в містечку Пісек, що знаходиться на півдні Чехії на березі річки Отави. Тут чеський король із вдячності за підтримку щедро обдарував два баварські монастирі. Мабуть, саме про цю зустріч повідомляється у продовженні Альтаїхських анналів: «...король чеський Отакар і Генріх, герцог баварський досягли цілковитої згоди» (*rex Boemie Otakerus et Henricus dux Bawariae ad plenam concordiam redierunt*). Щоправда, хроніст вказав, що ця подія відбулася в 1273 р., що, ймовірно, є помилкою¹⁸.

Чеського короля та баварського герцога обурило, а відтак і спонукало до спільних дій рішення Рудольфа I Габсбурга (прийняте в серпні 1274 р.) взяти під свій захист зальцбурзького архієпископа Фрідріха II фон Влахена, який шукав у нього підтримки. З проханням взяти їх під опіку до німецького правителя звернулися і суфраганти Фрідріха II фон Влахена – регенсбурзький єпископ Лев та єпископ Пассау Петр. Невдовзі Фрідріх II фон Влахен став нарікати, що Пршемисл Отакар II вимагає, аби він та єпископи Лев і Петр постали «перед його світлі очі». У листопаді 1274 р. Рудольф I Габсбург висловив зальцбурзькому єпископові співчуття з приводу «чеської тиранії» і, опосередковано закликаючи його до опору, пообіцяв надати підтримку.

Своїми діями німецький правитель втрутився у сферу впливу як Пршемисла Отакара II, так і Генріха XIII Віттельсбаха. До них також дійшли чутки про підготовку синоду Зальцбурзької церковної провінції, який дійсно відбувся наприкінці жовтня 1274 р. і в підсумку виніс ухвалу про обмеження світського впливу на її території. В разі втручання світського можновладця у справи Зальцбурзької церковної провінції передбачалося навіть накладення на нього інтердикту. Такі запобіжні заходи було спрямовано проти Генріха XIII Віттельсбаха, який іноді вдавався до грубих махінацій, а тому сприйняв рішення синоду з неприхованим роздратуванням¹⁹.

У листопаді 1274 р. Рудольф I Габсбург скликав до Нюрнберга імперське зібрання. Перед його учасниками він поставив на обговорення питання про те, хто має бути суддею в суперечці між королем та імперським князем. Присутні тут князі й родовиті вельможі дійшли висновку, що цю функцію повинен виконувати пфальцграф рейнський і баварський герцог Людвиг II Віттельсбах. Той відразу ж приступив до головування в суді й Рудольф I Габсбург звернувся до нього із запитанням про те, як йому, не порушуючи закону, слід вчинити з тими маєтка-

ми, які перед позбавленням Фрідріха II Штауфена влади належали монарху, а потім були силоміць відчужені. Суд виніс постанову, згідно з якою під контроль Рудольфа I Габсбурга належало повернути всі державні землі, що знаходилися у володінні імператора Фрідріха II Штауфена до його церковного відлучення, тобто до 1245 р., а відтак стали вакантними й були самовільно захоплені різними суб'єктами. Увесь цей період учасники зібрання визначили як *interregnum*.

Король Пршемисл Отакар II та герцог Генріх XIII Віттельсбах, як і домовлялися, проігнорували імперське зібрання в Нюрнберзі. І хоча ім'я чеського володаря тут не згадувалося, всі зрозуміли, що судове рішення було спрямоване, насамперед, проти нього, адже саме він у роки міжкоролів'я здобув Австрію, Штирію, Каринтію, Крайну й Егерський край.

Той факт, що Пршемисл Отакар II не визнавав Рудольфа I Габсбурга королем, слугував приводом до ще однієї судової ухвали в Нюрнберзі. Німецький правитель, зокрема, звернувся до суду із запитанням, як йому, діючи в правовому полі, слід поводитися з чеським королем, котрий, через свою непокірність, досі не просив виділити йому свої землі в лено, тож так їх і не отримав. І це при тому, наголосив Рудольф I Габсбург, що з часу його коронації в Аахені вже минуло більше як «рік і один день». У цьому випадку вирок суду передбачав, що той, хто упродовж року й одного дня з моменту коронації через свою недбалість чи непослух не попросить про виділення лена, то після закінчення цього терміну втрачає на нього всі права. Щодо Пршемисла Отакара II, то йому належало на початку 1275 р. прибути до Вюрцбурга й там перед Людвигом II Віттельсбахом відстоювати свої територіальні інтереси²⁰.

З ухваленням цього другого, ленного, рішення процес проти чеського короля набув нових правових обрисів. Тепер Пршемисл Отакар II опинився перед загрозою втрати не лише Австрії, Штирії, Каринтії, Крайни та Егерського краю, але й родових спадкових земель, тобто Чехії й Моравії. Крім того, його могли позбавити титулу курфюрста, що означало б кінець його існуванню як державця. Але Пршемисл Отакар II і надалі покладався на власні сили і не бажав змінювати своєї поведінки. Він проігнорував зібрання у Вюрцбурзі, і тоді надану йому можливість боронити свої території було відтерміновано до наступного імперського зібрання, що мало відбутися в Аугсбурзі. Втім Рудольф I Габсбург не став чекати на ухвалу зібрання в Аугсбурзі і вже в лютому 1275 р. виділив Каринтію та Крайну в лено Філіппові Шпангаймському. В результаті, цей кузен і колишній протеже Пршемисла Отакара II приєднався до супротивників чеського короля, ряди яких активно поповнювалися²¹.

У цій ситуації Пршемиисл Отакар II знову звернувся до папи Григорія X, про що свідчить лист від 9 березня 1275 р. У ньому він іменує Рудольфа I Габсбурга «римським обранцем» (*electus in Romanorum regem*) і нарікає на його несправедливі заходи. Далі чеський правитель називає рейнського пфальцграфа і баварського герцога Людвіга II Віттельсбаха, а також нюрнберзького бургграфа Фрідріха Гогенцолерна такими, які чинять йому всілякі перешкоди у державні землі, які він «у добрій вірі з правом одержав колись від римських імператорів і королів» (*bona fide et iusto titulo obtinemus ab imperatoribus et regibus quondam*

Romanis). Натомість Пршемисл Отакар II запропонував папі дуже важливу послугу: знаючи наскільки ревно Григорій X переймається проведенням Хрестового походу до Святої Землі, чеський володар заявив про свою готовність упродовж чотирьох років здійснити фінансове й організаційне спорядження цієї акції. Допоки ж похід відбудеться, то він просить папу взяти під захист дружину, дітей і весь чеський народ, а також забезпечити недоторканність усіх своїх земель.

Фінансові засоби передбачалося зібрати за рахунок десятини як з Чеського королівства, так і з усіх герцогств, що знаходилися в держанні Пршемисла Отакара II, а також зі всіх князівств Польщі (*omnium dukatum Polonie*), які він вважав сферою власних суверенних інтересів. Чеський володар назвав також імена своїх послів, що мали все узгодити. Це були його капелани – празький канонік Детрих, а також Вітел. Але навіть така, неймовірно приваблива пропозиція Пршемисла Отакара II, на Григорія X не подіяла і своєю грамотою від 2 травня 1275 р. він її відкинув²².

У травні 1275 р. відбулося імперське зібрання в Аугсбурзі, на яке Пршемисл Отакар II також не прибув. Його інтереси відважно боронив єпископ Вернгард фон Зекау (*Seckau*). Він виголосив довгу промову латиною, яка лише розгнівала присутніх, позаяк більшість із них взагалі не розуміли цієї мови. Єпископ Вернгард обстоював тезу про неправочинність обрання Рудольфа I Габсбурга, бо на момент виборів з нього не було знято церковне відлучення. До того ж, наголошував Вернгард, через відсутність чеського голосу вибори є недійсними. захищаючи володіння Пршемисла Отакара II від посягань, він переконував, що той отримав Австрію як посаг за своєю дружиною Маргаретою, Штирію здобув мечем, а Каринтія і Крайна йому дісталася завдяки угоді про успадкування. Ситуація стала настільки напруженою, що швабська збройна дружина Рудольфа I Габсбурга ледь не накинулася на Вернгарда.

Розлючений Рудольф I Габсбург наказав позбавити Пршемисла Отакара II не лише Австрії, Штирії та інших земель, але відмовився визнавати за ним право на володіння Чехією й Моравією. Своє рішення щодо Чехії й Моравії німецький правитель мотивував тим, що Пршемисл Отакар II не забажав висловити йому ленну пошану як сюзерену. У підсумку, імперське зібрання уповноважило нюрнберзького бургграфа Фрідріха фон Гогенцолерна (пом. 1297) довести всі ці рішення до відома Пршемисла Отакара II. Коли ж він з цього приводу зустрівся у Відні з чеським монархом, то той з іронією запитав його, чи не повинен надіслати свої землі Рудольфові до Швабії²³.

Тим часом позиції Пршемисла Отакара II в Австрії та в східноальпійських землях послаблювалися. Ще на початку 1275 р. в Австрії та Штирії активізувалися представники знаті, вороже налаштовані щодо чеського короля. Вони стали бунтувати і навіть захоплювати замки. Хроніст Генріх Гаймбурзький, зокрема, занотував: «Того ж року (1275 – I. Л.) деякі [пани] з Австрії чинили опір королю Отакарові» (*Ipso anno opposuerunt se quidam de Austria regi Ottakaro*). І далі додав, що цей володар «так твердо панував у Австрії та Штирії, як у Чехії й Моравії» (*Ipse siquidem tam potenter regnavit in Austria et Stiria sicut in Boemia et Moravia*)²⁴.

Як повідомляє продовження до «Віденських анналів», у Австрії протест

очолили міністеріали Вернгард фон Волкерсдорф та Ульріх фон Вегофен, а в Штирії – Гартнід фон Віддон. Чеського короля обурило те, що Вернгард фон Волкерсдорф був одним і найбільш надійних і відданих його урядовців. Мабуть задля придушення опору австрійської знаті Пршемисл Отакар II особисто прибув до Австрії (у лютому 1275 р. засвідчено його перебування у Відні). Чеський король взяв в облогу замки непокірних феодалів, а їхніх спадкоємців, отриманих раніше в якості заручників, наказав прив'язати до облогових механізмів на очах у батьків, які, побачивши таку наругу, скорилися. Повернувши назад своїх нащадків, Вернгард фон Волкерсдорф та Гартнід фон Віддон залишили маєтки і були вигнані з володінь чеського короля без жодної надії на повернення, інші ж примірилися з ним. Здолавши опір бунтівників, Пршемисл Отакар II став вимагати з-поміж найбільш знатних віденців ще більше заручників. Він також наказав зводити укріплення біля мурів Відня і знищив багато замків, зведених нещодавно в Австрії²⁵.

Чеський володар запровадив в Австрії «військовий» спосіб управління. Такий стан уже діяв у Штирії, однак утверджувати його в Австрії Пршемисл Отакар II довго не наважувався. Але тепер, коли в цьому герцогстві ставало неспокійно, таке рішення було на часі. Капітаном Австрії було призначено Генріха V (Молодшого) фон Куенрінґа (пом. 1280/1281), який близько 1275 р. одружився з позашлюбною донькою Пршемисла Отакара II – Алжбетою (Єлизаветою). Він був сином Генріха «Суппана», який походив з Вейтри. Матір'ю ж Алжбети була коханка Пршемисла Отакара II, ім'я якої невідоме. Уповноваженим Пршемисла Отакара II у Верхній Австрії став маршалок Пуркарт з Яновіц чи Вімперка, який був одночасно і бургграфом замку Звіков, що на півдні Чехії. Як *kapitaneus Anasi* (управитель земель над річкою Енс) він повинен був стежити за порядком у Верхній Австрії²⁶.

Духовним лідером античеського опору в усьому східноальпійському регіоні вважався зальцбурзький архієпископ Фрідріх II фон Влахен. Чеський король не міг пробачити його загравання з Рудольфом I Габсбургом. Поки Пршемисл Отакар II захоплював в Австрії замки прихильників німецького правителя, Мілота з Дедиць організував військову акцію проти Фрідріха II фон Влахена. Як свідчать «Аннали» монастиря св. Рудберта, у володіннях зальцбурзького архієпископа чеське військо завдало шкоди на суму понад 40 тисяч марок сріблом. Натомість хроніст Оттокар Штирійський відзначає, що було захоплено й нещадно спустошено Фрізах (*Friesach*), торгове місто з монетним двором, яке належало зальцбурзьким архієпископам. Внаслідок нападу Мілоти з Дедиць частина зальцбурзьких міністеріалів перейшла на чеський бік. Становище Фрідріха II фон Влахена стало критичним, і в травні 1275 р. він був змушений здійснити принизливий візит у Прагу й укласти з Пршемислом Отакаром II угоду²⁷.

Попри активні дії, позиції чеського короля послаблювалися, що стало очевидним влітку 1275 р., коли під тривалим тиском папської курії Альфонс X Кастильський відмовився від своїх прав на німецький трон. Наприкінці червня 1275 р. Рудольф I Габсбург виголосив проти Пршемисла Отакара II імперське прокляття (*acht*). Через рік і один день, тобто в червні 1276 року, згідно з ріше-

нням німецького монарха, прокляття було підтверджено остаточно (*oberacht*). Для Пршемисла Отакара II, названого державним ворогом імперії (*hostis imperii, publicus inimicus* і под.), це означало втрату всіх прав. Чеського короля було визнано таким, що втратив владу, а його підданих – звільнено від присяги вірності йому як сюзерену. До того ж, майнцький архієпископ Вернер відлучив Пршемисла Отакара II від церкви. У Швабії, Франконії та Прирейнському регіоні його відкрито змальовували ворогом, тираном і «новим фараоном», багатство і влада якого завдає шкоди інтересам німців і Святої імперії. Заслуговує на увагу реакція папи на такі дії Рудольфа I Габсбурга щодо чеського короля: Григорій X вважав, що в інтересах імперії вони є виправданими²⁸.

У жовтні 1275 р. в Лозанні, яка тоді знаходилася на території імперської землі Арлеат, Рудольф I Габсбург зустрівся з папою. Німецький король склав Григорієві X присягу, а понтифік закликав його прибути до Рима для імператорської коронації, а також просив пришвидшити приготування до хрестового походу. Щодо останнього, то Рудольф I Габсбург став нарікати на Пршемисла Отакара II, який чинить йому різні перешкоди. На заклик папи до участі в хрестовому поході зголосилося чимало західних можновладців. Однак у січні 1276 р. Григорій X помер. На папський престол було обрано Іннокентія V. Він був ставлеником династії Анжу й суворо заборонив Рудольфові I Габсбургу мандрівку до Рима. Очевидними були намагання Іннокентія V сприяти подальшому витісненню німецького впливу в Італії на користь Анжу.

Утім це аж ніяк не порушувало плани Рудольфа I Габсбурга, який прагнув за допомогою шлюбної дипломатії забезпечити своїй династії загальноєвропейську підтримку щодо посилення імперської активності. До числа його прихильників долучилися Раймондо дела Торре, новий патріарх Аквілеї, якого іменував папа, а також тирольський граф Мейнгарт II.

У військово-політичному протистоянні між Пршемислом Отакаром II і Рудольфом I Габсбургом багато залежало від позиції Угорщини, з правителями якої чеський король досить часто воював, у т. ч. й за Австрійське та Штирійське герцогства. Укладення миру з Угорським королівством було для Пршемисла Отакара II першочерговим завданням, передусім задля того, аби не допустити зближення цієї країни з Рудольфом I Габсбургом. На той час в Угорщині тривала відчайдушна боротьба між багатьма угрупованнями магнатів, які, користуючись малолітством короля Ласла IV Куна (1272–1290), прагнули захопити всю повноту влади в країні. Наймогутнішими лідерами олігархічних кланів були Генріх Кесеґі, Йоахим Пектарі з роду Гуткелед, Петер та Матуш Чаки. До речі, матір'ю і регенткою Ласла IV була Єлизавета (Ержибет), на куманському походженні якої акцентував оломоуцький єпископ Бруно у «Пам'ятній грамоті» папі Григорію X від 16 грудня 1273 р.

У жовтні 1274 р. на Ласла IV Куна посилює свій вплив прочеське угруповання, очолюване Петером Чаком. На початку червня 1275 р. воно домоглося примирення Ласла IV Куна з Пршемислом Отакаром II. Однак уже в липні 1275 р. при дворі Ласла IV Куна посилілися позиції хорватсько-словенського бана Йоахима Пектарі, який був головним представником античеського угруповання

угорської знаті. Саме він невдовзі зумів створити сприятливі умови для зближення Угорщини з німецьким правителем. Придворне оточення Рудольфа I Габсбурга активно поширювало думку про необхідність укладення союзу «німців з угорцями», який знищить чеську могутність.

І хоча послаблена внутрішніми чварами Угорщина не була сильним військовим та політичним суперником, Пршемисл Отакар II у 1275 р. за посередництва сицилійського й неаполітанського короля Карла I Анжу робив спроби забезпечити її нейтралітет у своєму протистоянні з Рудольфом I Габсбургом. Однак досягти бажаного результату чеському королю не вдалося й Угорщина опинилася у сфері впливу німецького правителя²⁹.

Після виголошення *aberachtu* Рудольф I Габсбург почувався досить могутнім і задля утвердження «імперського права» готовий був застосувати навіть силу зброї. До такого рішення Рудольфа I Габсбурга активно підштовхувало його оточення, у т.ч. й зальцбурзький архієпископ Фрідріх II фон Влахен, який осмілів настільки, що в червні 1276 р. відрікся від своєї присяги на вірність Пршемислові Отакарові II. В результаті, було розпочато дипломатичну й правову підготовку до військової акції проти Пршемисла Отакара II. Німецький володар заохочував імперських спільників, і особливо рицарські дружини, «грошовими обіцянками». При цьому він заздалегідь попередив, що всі отримають винагороду після виконання служби, а не перед нею, як це чинилося зазвичай. Міністеріалам та збройним дружинам єпископів було наказано нести службу тільки на користь своїх феодалів і німецького володаря. Метод «батоба і пряника» виявився вдалим і до імперського війська приєдналося дуже багато духовних і світських князів, графів та інших знатних осіб³⁰.

У липні 1276 р. в Ульмі з королем Рудольфом I Габсбургом та пфальцграфом і герцогом Людвігом II Віттельсбахом зустрілися тирольський володар Мейнгарт II і його молодший брат Альбрехт II, граф Гориці. Вони визначили термін спільного наступу на державне об'єднання Пршемисла Отакара II, який повинен був розпочатися наприкінці літа. Крім того, до спільної боротьби проти чеського правителя Рудольф I Габсбург закликав з Ульма листом угорського короля Ласла IV бо, мовляв, настав час розплати за вчинену останньому шкоду. Центром зібрання збройних сил Рудольфа I Габсбурга та його спільників мало стати місто Нюрнберг, звідки вздовж річок Майна і Егера (Огржі, *Ohře*) пролягав транзитний шлях до Праги. Щоправда, він частково проходив і через територію герцога Генріха XIII Віттельсбаха, який на той час вважався спільником чеського короля.

Проти ймовірного наступу імперських військ піддані Пршемисла Отакара II стали зводити оборонний табір біля Тепли. Водночас було розпочато роботи зі спорудження укріплень навколо Празького замку (граду). Однак невдовзі Рудольф I Габсбург усвідомив (можливо, після поради з нюрнберзьким бургграфом Фрідріхом Гогенцолерном), що наступ на скелястий і фортифікаційно захищений регіон західної Чехії може стати ризиковим. Тож історик В. Ванічек піддає сумніву твердження дослідника Й. Шусті про те, що підрозділи нюрнберзького бургграфа вже на початку військової кампанії могли легко заволодіти Егером та замком Локет. Стратегічною метою Рудольфа I Габсбурга, як справедливо за-

уважає В. Ванічек, було передусім Подунав'я та альпійські землі. На цьому напрямку існували значно кращі, як для війська, шляхи з Нюрнберга, ніж ті, що пролягали через територію герцога Генріха XIII Віттельсбаха³¹.

Отже, Пршемисл Отакар II, мабуть, мав передусім забезпечити альпійські землі. При цьому важливою була б його особиста присутність у цьому регіоні. Найбільш надійною опорою чеського короля могла стати Австрія, адже тут його влада загалом мала стабільний характер. Натомість оборону чеської території він міг довірити комусь зі своїх відданих осіб з числа тамтешніх вельмож. Однак Пршемисл Отакар II залишив у альпійському регіоні тільки своїх уповноважених представників та збройні гарнізони. На початку липня 1276 р. чеський володар та його придворне оточення переїхали у місто Фрайштадт (*Freistadt*), що у Верхній Австрії. Та вже з 2 серпня Пршемисл Отакар II знаходився у Празі й перебував тут до 7 вересня 1276 року.

У серпні 1276 р. спалахнули сутички в Каринтії і Крайні, куди вторгся тирольський граф Менгарт II. Очільника адміністративного управління в Крайні, відданого союзника чеського короля Ульріха фон Габсбаха було вбито. Граф Менгарт II взяв в облогу Грац, обороною якого керував Мілота з Дедиць. Однак надалі Менгарт II намагався передусім заволодіти замками, які утримували чеські війська. Він уникав активних боїв, тож своїми акціями не надто посприяв Рудольфові I Габсбургові, який діяв разом з нюрнберзьким бургграфом Фрідріхом Гогенцолерном. На початку вересня 1276 р. обидва можновладці зосередили свої сили в Регенсбурзі, звідки передбачалося їхнє вторгнення в Австрійське герцогство.

Неспокійно було і в Штирії. На зібранні, яке відбулося 19 вересня 1276 року в цистерціанському абатстві Реін (біля Грацу), штирійська знать уклала пакт проти Пршемисла Отакара II, що означало кінець чеському пануванню в цьому регіоні. Водночас місцеві феодали визнали Рудольфа I Габсбурга німецьким королем і зав'язали з ним перемовини щодо підтвердження своїх владних привілеїв. Бої перемістилися в долину річки Енс, де, згідно з повідомленням Оттокара Штирійського, всі замки, які боронили чехи, було взято в облогу (*on dem Enstal // da warn die burge über al // mit Bêheim besetzt*). Чеські ж підрозділи під проводом Мілоти з Дедиць з тяжкими боями відступали на північ³².

Важливим дипломатичним успіхом Рудольфа I Габсбурга стала угода з Генріхом XIII Віттельсбахом, укладена 1 вересня 1276 р. в Регенсбурзі. Герцог Генріх XIII Віттельсбах погодився визнати Рудольфа I Габсбурга королем і розірвати союз із Пршемислом Отакаром II, за що він мав отримати Верхню Австрію. Щоправда, цей регіон відходив до нього як застава весільного посагу (у сумі 40 тисяч марок сріблом) Рудольфової доньки Катерини, яка ставала нареченою Генріхового сина Оттона. Завдяки підтримці Генріха XIII Віттельсбаха, німецький король мав можливість переправити свої підрозділи Дунаєм і дістатися до Австрії цим найшвидшим шляхом. Чеський король дуже важко переживав зраду Генріха XIII Віттельсбаха, жалкуючи за численними дарунками та чималими грошовими інвестиціями, які він раніше надав своєму колишньому союзникові³³.

Змінити ситуацію могла б протидія наступу Рудольфа I Габсбурга на території Верхньої Австрії, куди й попрямував Пршемисл Отакар II. Місцем нового

зібрання його збройних сил було визначено містечко Дрозендорф, що розкинулося біля річки Дії. Сюди, зокрема, мали підійти бойові підрозділи, що дислокувалися біля Тепли. Автор хроніки так зв. «Других продовжувачів Козьми Празького» повідомляє, що чеське військо зайняло біля Дрозендорфа територію довжиною й шириною десь чотири милі і стало тут наметовим табором. У цей час Рудольф I Габсбург перебував на другому боці Дунаю біля міста Лінц³⁴.

Німецький правитель підійшов з імперськими й баварськими військами до Лінца наприкінці вересня 1276 р. і ще 10 жовтня тримав в облозі це місто. Відтак 15 жовтня 1276 р. на милість Рудольфа здалося укріплене місто Енс, розташоване на березі річки з такою ж назвою. Згідно з повідомленням «Альдерсбахських анналів» поблизу Енса загинуло чимало людей (*circa Anasum multi homines perierunt*), а отже, можемо припустити, що тут велися активні бойові дії³⁵. Відтак владу Рудольфа I Габсбурга визнали Іпс, Тульн та інші містечка³⁶. Далі німецький правитель спрямував сили на Відень, який взяв в облогу після дня св. Коломана (18 жовтня).

У цій критичній ситуації чеський король поспішив до своїх підрозділів, дислокованих біля Дрозендорфа. Сюди з поріділими рядами вояків підійшов і Мілота з Дедиць. Крім того, допомогу Пршемислові Отакарові II забезпечив бранденбурзький маркграф Оттон V Довгий. Чеські війська контролювали лівобережжя Дунаю. Однак Пршемисл Отакар II не наважувався переправитися через Дунай і схрестити свій меч з Рудольфом I Габсбургом у вирішальній битві. Майже всі австрійські пани покинули чеського правителя. Однак Відень, якому Пршемисл Отакар II раніше надав значні привілеї, зберігав йому вірність. Не останню роль при цьому, мабуть, відіграло й те, що в руках Пршемисла Отакара II знаходилися заручники з числа заможних жителів Відня. Так чи інакше, але під впливом угруповання, лідером якого був знатний містянин Палтрам, віденці чинили активний спротив. Перед брамами Відня німецькому правителю довелося зупинитися і негайно зводити укріплений польовий табір. Відтак, упродовж п'яти тижнів він тримав місто у грізній облозі (*Viennam potenter obsedit quinque septimanis*). За цей час у Відні поступово активізувався бідний люд, який виступав за те, аби здати місто Рудольфові³⁷.

Здавалося, що час працює на чеського короля. Проте слабкі сподівання Пршемисла Отакара II щодо зміни ситуації на його користь поховала несподівана звістка з Чехії. Саме тоді «...Вітковці з великою військовою силою відкололися від короля і спричинили чимало лиха підданам і ченцям у чеському королівстві, а в той час король як ніколи потребував їхньої допомоги» (*Vitkonides cum ingenti militia recesserunt a rege, et multa mala per regnum Bohemiae pauperibus et claustralibus intulerunt, et eo tempore rex nimium eorum auxilio indigebat*)³⁸. Подібне свідчення знаходимо і в повідомленні хроніста Генріха Гаймбурзького. Він, зокрема, занотував, що «...якась родина в Чехії, звана Вітковці, повстала проти короля Отокара, очолив їх Завіш і приятелі його, і Бореш з Різмбурка» (*...quedam cognatio in Boemia cognomina Witigenses opposuerunt se regi Ottakaro quorum precipui fuerunt Sawiss et amici eius et Borso de Risemburg*)³⁹. Про заколот чеських баронів згадує також римована латиномовна хроніка Ждярського монастиря (Ждяр над річкою Саза-

вою) – «*Cronica domus Sarensis*», яку написав цистерціанський монах Генріх Резбарж (Jindřich Řezbář, 1242 – після 1300)⁴⁰.

Серед дослідників немає одностайності з приводу мотивів участі південночеської заможної родини Вітковців у виступі проти Пршемисла Отакара II. На думку Й. Шусти, Вітковці прагнули створити самостійну державу під прямим покровительством імперії, тоді як Б. Ринешова, навпаки, припускає, що їхні претензії мали винятково становий характер⁴¹.

Так чи інакше, але зрада частини чеської знаті, відсутність упевненості в тому, що Відень вистоїть, а також імовірність надання Угорщиною підтримки німецькому королю, спонукали Пршемисла Отакара II відмовитися від вирішальної битви і шукати шляхи до компромісу. Зі свого боку Рудольф I Габсбург був зацікавлений у тому, аби Австрію та Штирію було сплюндровано якомога менше. Як бачимо, обидва володарі мали певні підстави для примирення, тож кожний з них визначив уповноважених осіб для узгодження спірних моментів договору. Інтереси Пршемисла Отакара II належало боронити оломоуцькому єпископові Бруно й бранденбурзькому маркграфові Оттону V Довгому, тоді як пфальцграф і баварський герцог Людвиг II Віттельсбах та вюрцбурзький єпископ Бертольд мали відстоювати позиції Рудольфа I Габсбурга. Згідно з повідомленням хроніки так зв. «Других продовжувачів Козьми Празького», місцем зустрічі арбітрів став острів Камберк на Дунаї⁴².

Узгоджене рішення, яке було ухвалено 21 листопада 1276 р. «у таборі перед Віднем» (*in castris ante Viennam*), складалася з багатьох пунктів, які можна згрупувати у три блоки. Його текст розпочинався звичним положенням про те, що між обома володарями має бути встановлений мир (*plena sit concordia, pax firma*), він повинен поширюватися і на «служителів» обох королів (*servitores utriusque regum*), а також на їхніх підданих, й супроводжуватися взаємним поверненням замків, укріплень та маєтків. Король Пршемисл Отакар II повинен чітко й виразно зректися всіх прав на Австрію, Штирію, Каринтію, Крайну, Віндицьку марку, Хебський край і Порденоне. При цьому мають бути збережені тамтешні маєтки і держання архієпископів, єпископів, графів, міністеріалів та інших. Крім того, належало звільнити всіх заручників і бранців. Король Рудольф I Габсбург зобов'язувався виділити Пршемислові Отакарові II в лено всі спадкові землі, тобто Чехію й Моравію, а також усе те, що він особисто на законних підставах отримав від імперії (*que progenitores sui et ipse ab imperio de iure noscuntur gastenus tenuisse*).

У кількох пунктах йшлося про облаштування майбутніх династичних шлюбів між дітьми двох володарів та обумовлювалися розміри посагу при їх укладенні. Донька Пршемисла Отакара II (Кунігунда) мала бути заручена із Рудольфовим сином (Гартманом), а чеський королевич Вацлав мав стати нареченим однієї з Габсбургових доньок. У зв'язку з таким династичним союзом визрівала надія, що більша частина Австрії залишиться за Чеським королівством. Король Пршемисл Отакар II віддавав Рудольфові I Габсбургу усі свої володіння в Австрії (держання, землі й придбані маєтки). Їх було оцінено в 40 тисяч марок срібла й вони мали стати посагом чеської принцеси як дружини королівського сина Гартмана. За донькою Рудольфа I Габсбурга було визначено посаг у розмірі 40 тисяч

марок сріблом, забезпечений землями на північ від Дунаю (*in terra Austriae versus Boemiam, Morauiam et Vngariam*), за винятком міст Кремс та Стейн (*Krems an der Donau, Stein an der Donau, у Нижній Австрії*). Якщо б із цих володінь не вистачило коштів для того, аби покрити запропоновану суму посагу, то до них мали бути приєднані й міста, розташовані за Дунаєм (*in alia parte Austriae citra Danubium*). Прибутки з усіх цих територій мали надходити чеському королю і в тому випадку, якщо б його син помер (тобто, вони не повинні були відійти до вдови), однак Рудольф I Габсбург та його спадкоємці згодом могли виплатити суму застави.

Відтак, окремі пункти мирного врегулювання стосувалися Відня й Угорського королівства. Тут, зокрема, наголошувалося, що Відень та його жителі не повинні зазнавати утисків через свою відданість чеському монархові. Німецький король пообіцяв проявити до віденців милосердя і не вдаватися до помсти, особливо щодо Палтрама й магістра Конрада (останній був нотаріусом). В органах управління й церковних службах повинні були залишитися нотаріуси, капелани й клірики, призначені Пршемислом Отакаром II. Серед них було згадано й віденського священика – магістра Ульріха. Чеський правитель повинен був повернути угорському королю захоплені замки, міста й маєтки. Крім того, належало відновити кордон з Угорщиною у тих межах, які існували ще до завоювань Пршемисла Отакара II. Німецький монарх зобов'язувався особисто наглядати за дотриманням миру між чеським та угорським володарями⁴³.

Чеський король був змушений пристати на такі умови. Дослідник В. Ванічек слушно вважає, що вони означали цілковиту втрату всіх територіальних надбань Чеської держави, але з одним застереженням: у формі застави весільного посагу Пршемислові Отакарові II було забезпечено розлогі володіння *in terra Austriae versus Boemiam, Morauiam et Vngariam*, міста і замки (більшість із них він заснував чи укріпив) від Фрайштадта до Мархега, але із втратою Кремса та Стейна, які могли стати багатим органічним центром цієї території⁴⁴.

Очевидно, зовсім не випадково середньовічні хроністи оцінюють мирні домовленості досить коректно. Так, «Базельські» аннали поштиво пишуть про «досягнення рівноваги» у відносинах між двома королями, тоді як продовжувач «Альтаїхських анналів» твердить про «арбітражне» вирішення суперечки між ними⁴⁵. Щоправда, переможцем, поза сумнівом, став Рудольф I Габсбург, який зняв із Пршемисла Отакара II імперське прокляття (церковне залишилася) і 25 листопада 1276 р. за присутності князів вручив йому дві короги, що символізували акт передачі Чехії й Моравії в лено. Того ж таки дня Рудольф I Габсбург видав грамоту, яка узаконювала інвеституру Пршемисла Отакара II на володіння королівством Чехією й маркграфством Моравією.

Мирну ж угоду, що містила розлогий текст домовленостей, а також декларацію про присутність архієпископів Майнцького (Вернера) і Зальцбурзького (Фрідріха II фон Влахена) та низки єпископів (Бабмберзького, Регенсбурзького, Пассау, Фрейзінгенського, Бріксенського, Гуркського та Кімзе), Рудольф I Габсбург скріпив своїм підписом 26 листопада 1276 року⁴⁶. Її, на думку історика В. Ванічека, можна назвати другим Віденським миром. Зауважимо, що перший Віденський мир було укладено в 1261 р. і він закріпив за Пршемислом Отакаром

II герцогство Штирію⁴⁷.

Отже, військово-політичне протистояння між Пршемислом Отакаром II та Рудольфом I Габсбургом, яке розпочалося наприкінці 1273 р., завершилося підписанням Віденського миру 1276 р. Безпосереднім приводом до ворожнечі стала відмова Пршемисла Отакара II визнати обрання на німецький трон Рудольфа I Габсбурга. Чеський король намагався чинити опір Рудольфові I Габсбургові, але всі маневри та численні зусилля виявилися марними. Він був змушений визнати сюзеренітет німецького монарха над Чехією й Моравією та відмовитися від територій, приєднаних до своїх володінь у період, коли у Священній Римській імперії панувало міжкоролів'я. У двобою з Рудольфом I Габсбургом Пршемисл Отакар II втратив чимало, але не був остаточно розгромлений. Згідно з домовленостями, передбачалося, крім іншого, й укладення династичних шлюбів між дітьми двох володарів, що в добу Середньовіччя було звичним явищем для подолання взаємної ненависті. В якості застави як умовної суми весільного посагу Пршемисл Отакар II міг отримати значні території в Австрії. Однак це його не влаштовувало, тож можемо вважати суперечку, що тривала з кінця 1273 по листопад 1276 р., першим етапом військово-політичного протистояння Пршемисла Отакара II з Рудольфом I Габсбургом.

Примітки:

¹ Брокгауз. Історія Німеччини у світлинах / Пер. з нім. К. : Юніверс, 2010. С. 60–61; Вис Э. В. Фридрих II Гогенштауфен [пер. с нем. Е. Б. Каргиной]. М. : АСТ Транзиткнига, 2005. С. 339–340, 372; Лампрехт К. Історія германського народу [пер. с нѣмецкаго П. Николаева]. М. : Типо-литографія В. Рихтеръ, 1895. Томъ второй. Части III и IV. С. 208–212.

² Ліхтей І. Універсалістські тенденції в зовнішній політиці чеського короля Пршемисла Отакара II (1253–1278) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. Ужгород, 2000. Вип. 5 : До 55-річчя заснування Ужгородського державного університету та історичного факультету. С. 67–72; Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253–1271) Praha : Nákladem Jana Laichtera, 1937. S. 3–252; Vaníček V. «Otakarovská» středovýchodní Evropa a říšské interregnum (1245/50–1273) // Pocta králi : k 730. výročí smrti českého krále, rakouského vévody a moravského markraběte Přemysla Otakara II. / Libor Jan, Jiří Kacetl a kolektiv. Brno; Znojmo : Maticе moravská pro projekt Pocta králi železnému a zlatému 2008 : Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy : prameny, země, kultura, 2010. S. 15–45; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků. Praha : Lidové noviny, 2011. S. 97–165.

³ Petra Žitavského kronika Zbraslavská // Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého péčí «Spolku historického v Praze», pořádáním Josefa Emlera. Díl IV. Kronika Zbraslavská. Výpisy z rozličných kronik s několika zápisy Zbraslavskými. Kronika Františka Pražského. Kronika Beneše Krabice z Weitmile / K vydání upravil Josef Emler. Praha : Nákladem nadání Františka Palackého, 1884. P. 11; Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae / Překlad František Heřmanský, verše přeložil Rudolf Mertlík, historická revise Zdeněk Fiala, spolupráce Marie Bláhová. 2. op-

ravené vydání. Praha : Svoboda, 1976. S. 34; История Чехословакии. М., 1956. Т. I. С. 105.

⁴ Ліхтей І. Універсалістські тенденції в зовнішній політиці чеського короля Пршемисла Отакара II (1253–1278)... С. 69–71; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 98–101, 131–132.

⁵ Брокгауз. Історія Німеччини у світлинах... С. 63; Воцелка К. История Австрии. Культура, общество, политика [пер. с нем. В. А. Брун-Цеховского, О. И. Величко, В. Н. Ковалева]. М. : Издательство «Весь Мир», 2007. С. 75; Krieger K.-F. Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218–1291) do Fridricha III. (1415–1493). S. 15–18, 24.

⁶ Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Tomus 3. Inde ab a. MCCLXXIII. usque ad a. MCCXCVIII. [1273–1298] / Edidit Iacobus Schwalm. Hannoverae et Lipsiae : Impensis Bibliopolii Hahniani, MCMIV – VI [1904–1906]. (Monumenta Germaniae Historica. Legum. [L]. Sectio IV.). Nr.16. P. 19–20; Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae / Opera Josephi Emler. Pars II. Annorum 1253–1310. Praha : Tiskárna Grégerianis, 1882. Num. 840. P. 340–341.

⁷ Marsina R. Přemysl Otakar II. a Uhorsko // Folia Historica Bohemica 1 / ved. red. Josef Žemlička. Praha : Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1979. S. 50–51; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310. Praha–Litomyšl : Paseka, 2002. S. 153.

⁸ Chronicon Colmariense / Edidit Ph. Jaffé // Monumenta Germaniae historica. Scriptorum / Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, MDCCCLXI [1861]. Tomus XVII... P. 242–244; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S. 154; Krieger K.-F. Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218–1291) do Fridricha III. (1415–1493). S. 24; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 399, 401–402.

⁹ Krieger K.-F. Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218–1291) do Fridricha III. (1415–1493)... S. 35–36.

¹⁰ Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 405–406.

¹¹ Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S. 154.

¹² Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 407.

¹³ Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. Tomi V, fasciculis secundus, Inde ab a. MCCLXVII ad a. MCCLXXVIII / condidit Gustavus Friedrich, ediderunt Jindřich Šebánek et Sáša Dušková. Praha : Academia, 1981. Num. 719. P. 369–376.

¹⁴ Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S. 155.

¹⁵ Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Tomus 3. Inde ab a. MCCLXXIII. usque ad a. MCCXCVIII. [1273–1298] / Edidit Iacobus Schwalm. Nr. 66. P. 55–56.

¹⁶ Jan L. Zvěst o věrné službě a mýtu o zradě Miloty z Dědic // Pocta králi : k 730. výročí smrti českého krále, rakouského vévody a moravského markraběte Přemysla Otakara II / Libor Jan, Jiří Kacetyl a kolektiv. Brno ; Znojmo : Maticе moravská pro projekt Pocta králi železnému a zlatému 2008 : Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura, 2010. S. 96–97; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S. 156.

¹⁷ Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S. 156.

¹⁸ Continuatio Althensis a. 1273–1290 // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum / Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae : Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXI (1861). Tomus XVII. P. 408.

¹⁹ Wiedl B. Salcburský arcibiskup Fridrich II. z Walchen a jeho poměr k Přemyslu Otakarovi II. a k Rudolfu I. Habsburskému // Česko-rakouské vztahy ve 13. století. Rakousko (včetně Štýrska, Korutan a Kraňska) v projektu velké říše Přemysla Otakara II. Sborník příspěvků ze symposia konaného 26–27. září 1996 ve Znojmě. Praha : Rakouský kulturní institut, 1998. S. 113–130; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 408, 413–414.

²⁰ Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Tomus 3. Inde ab a. MCCLXXIII. usque ad a. MCCXCVIII. [1273–1298]. Nr.72–75. P. 59–63; Krieger K.-F. Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218–1291) do Fridricha III. (1415–1493)... S. 39–40.

²¹ Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků. S. 408–409; Krieger K.-F. Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218–1291) do Fridricha III. (1415–1493)... S. 40.

²² Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. Tomi V, fasciculis secundus, Inde ab a. MCCLXVII ad a. MCCLXXVIII / condidit Gustavus Friedrich, ediderunt Jindřich Šebánek et Sáša Dušková. Num. 769–770. P. 437–442; Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae / Opera Josephi Emler. Praha : Tiskárna Grégerianis, 1882. Pars II. Annorum 1253–1310. Num. 958. P. 400; Palacký F. Dějiny národu Českého v Čechách a v Moravě dle původních pramenu. Praha : Nakladatel V. Kočí, 1921. S. 279; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 409.

²³ Šusta J. České dějiny. Dílu II. Část 1. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví. Praha : Jan Laichter, 1935. S. 163–173; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 409–410; Krieger K.-F. Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218–1291) do Fridricha III. (1415–1493)... S. 40.

²⁴ Letopisové Jindřicha Heimburského // Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých. Praha : Nadání Františka Palackého : V komissí kněhkupectví Grégr a Ferd. Dattel, 1882. Tom III (Díl III) / vydávané z nadání Palackého, péčí Spolku historického v Praze. P. 315.

²⁵ Continuatio Vindobonensis a. 1267–1302. 1313–1327 // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum / Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae : Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI [1851]. Tomus IX. P. 706; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 413.

²⁶ Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310. S. 157; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 157, 413; Žemlička J. Přemyslovcí : jak žili, vládli a umírali / Josef Žemlička. Praha : Lidové noviny, 2005... S. 243.

²⁷ Annales Sancti Rudperti Salisburgenses a. 1–1286 (Tab.V) // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum / Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae : Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI [1851]. Tomus IX. P. 801; Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters / Nach den Abschriften Franz Lichtensteins; herausgegeben von Joseph Seemüller. Hannover : Hahnsche Buchhandlung,

MDCCCLXXX (1890). Tomus V. Pars I. Ottokars Österreichische Reimchronik. V. 13687–13711. P. 181; Wiedl B. Salcburský arcibiskup Fridrich II. z Walchen a jeho poměr k Přemyslu Otakarovi II. a k Rudolfu I. Habsburskému... S.113–130; Jan L. Zvěst o věrné službě a mýtu o zradě Miloty z Dědic... S. 96–97.

²⁸ Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Tomus 3. Inde ab a. MCCLXXIII. usque ad a. MCCXCVIII. [1273–1298]. Nr.111. P. 101-103; Cronica sancti Petri Erfordensis moderna a. 1072–1335 // Monumenta Erphesfurtensia saec. XII. XIII. XIV. / Edidit Oswaldus Holder-Egger (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis separatim editi). Hannoverae et Lipsiae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1899. P. 277; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S. 158–159; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 410, 415.

²⁹ Pražák R. Česko-maďarské vztahy // Kontler László. Dějiny Maďarska / László Kontler ; [z angličtiny přeložil Miloslav Korbělík ; kapitolu o česko-maďarských vztazích napsal Richard Pražák]. Praha : NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2001. S. 437; Lukačka J. Nezaprel kumánsku krv (Ladislav IV). // Kniha kráľov. Panovníci v dejinách Slovenska a slovákov. Druhé, doplnené vydanie / [vedúci autorského kolektívu a zostavovateľ PhDr. Vladimír Segeš, PhD.]. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo Mladé letá, 2003. S. 126; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S.159; Dejiny Slovenska. 1, do roku 1526 / ved. aut. kol a zost. Richard Marsina ; predhovor Samuel Cambel. Bratislava : Veda, 1986. S. 236.

³⁰ Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 418.

³¹ Šusta J. České dějiny. Dílu II. Část 1. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví... S. 197–198; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S. 161–162; Marsina R. Přemysl Otakar II. a Uhorsko... S. 51.

³² Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters / Nach den Abschriften Franz Lichtensteins ; herausgegeben von Joseph Seemüller. Tomus V. Pars I. Ottokars Österreichische Reimchronik. V. 13964–14171... P. 184–187; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S. 162-164; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 419–420; Krieger K.-F. Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218–1291) do Fridricha III. (1415–1493)... S. 43.

³³ Continuatio Vindobonensis a. 1267–1302. 1313–1327. P. 707–708; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S. 164; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 419; Krieger K.-F. Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218–1291) do Fridricha III. (1415–1493)... S. 43.

³⁴ Příběhy krále Přemysla Otakara II // Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého. Praha : Nákladem musea Království Českého, 1874. Tom II. (Díl II). Fasc. 1. (Svazek 1). Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus (Kosmův letopis Český s pokračovateli) / Vydavatel Josef Emler; Překladatel Václav Tomek. P. 328; Druhé pokračování Kosmovy kroniky // Pokračovatelé Kosmovi / [Z lat. rukopisů] přel. Karel Hrdina, V. V. Tomek a Marie Bláhová; Úvod : M. Bláhová a Zdeněk Fiala; Doslov: Pokračovatelé Kosmovi, pozn. a vysvětl. naps., rejstřík jmen a míst sest. M. Bláhová. Praha : Svoboda, 1974. S. 144.

³⁵ Annales Aldersbacenses. // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum / Edi-

dit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae : Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXI (1861). Tomus XVII. P. 536; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S. 165.

³⁶ Continuatio Vindobonensis a. 1267–1302. 1313–1327. P. 708.

³⁷ Continuatio Vindobonensis a. 1267–1302. 1313–1327. P. 708; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310. S. 167; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 421–422.

³⁸ Letopisy České od roku 1196 do roku 1278. // Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého. Praha : Nákladem musea Království Českého, 1874. Tom II. (Díl II). Fasc. 1. (Svazek 1). Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus (Kosmův letopis Český s pokračovateli) / Vydavatel Josef Emler; Překladař Václav Tomek... P. 302; Druhé pokračování Kosmovy kroniky... S. 145.

³⁹ Letopisové Jindřicha Heimburského... P. 315.

⁴⁰ Cronica domus Sarensis = [Kronika kláštera Žďárského] / [Jindřich Řezbář; úvod napsal a latinský text revidoval Jaroslav Ludvíkovský; přeložil Rudolf Mertlík; historické poznámky napsal Metoděj Zemek ; k vydání připravili Josef Pohanka a Metoděj Zemek]. Brno : Krajské nakladatelství, 1964. P. 204.

⁴¹ Šusta J. Záviš z Falkenštejna. // Český časopis historický. 1895. Ročník I. S. 384–392; Rynešová B. Proč povstali Vítkovci proti králi Přemyslu Otakarovi II // Sborník prací k šedesátým narozeninám J. B. Nováka. Praha, 1932. S. 45–60; Vaníček V. Vítkovci a český stát v letech 1169–1278 // Československý časopis historický. 1981. Ročník XXIX. Číslo 1. S. 89–110.

⁴² Příběhy krále Přemysla Otakara II... P. 328; Druhé pokračování Kosmovy kroniky... S. 145; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S. 168; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 422.

⁴³ Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Tomus 3. Inde ab a. MCCLXXIII. usque ad a. MCCXCVIII. [1273–1298]. Nr. 113. P. 103–105; Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. Tomi V, fasciculis secundus, Inde ab a. MCCLXVII ad a. MCCLXXVIII / condidit Gustavus Friedrich, ediderunt Jindřich Šebánek et Sáša Dušková. Num. 822. P. 518–521; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S. 169–170; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků... S. 422–423.

⁴⁴ Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S. 169–170.

⁴⁵ Annales Basileenses a. 1266–1277 // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum / Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae : Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXI (1861). Tomus XVII. P. 201; Continuatio Altahensis a. 1273–1290. P. 410.

⁴⁶ Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Tomus 3. Inde ab a. MCCLXXIII. usque ad a. MCCXCVIII. [1273–1298]. Nr. 114. P. 105–108; Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. Tomi V, fasciculis secundus, Inde ab a. MCCLXVII ad a. MCCLXXVIII / condidit Gustavus Friedrich, ediderunt Jindřich Šebánek et Sáša Dušková. Num. 824–825. P. 523–525; Continuatio Vindobonensis a. 1267–1302. 1313–1327. P. 708; Cronica sancti Petri Erfordensis moderna a. 1072–1335. P. 272–282; Chronicon Colmariense... P. 249; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S. 170; Žemlička J. Přemysl Otakar II. Král na rozhraní

věků... S. 424.

⁴⁷ Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III., 1250–1310... S. 89, 170.

Ihor Likhtei. Military-political confrontation between the Czech king Přemysl Otakar II and the German ruler Rudolf I Habsburg in 1273–1276. The article highlights the course of the military-political confrontation, which began at the end of 1273 between the Czech King Přemysl Otakar II and the German ruler Rudolf I Habsburg. The ground for the conflict was the reluctance of Přemysl Otakar II to recognize the election of Rudolf I Habsburg to the German throne in the autumn of 1273. The Czech ruler was much more powerful than his opponent, and mentally, too, had plans to get the German crown, and therefore ignored his power. During the period between the kings that took place in the Holy Roman Empire shortly after the death of Frederick II Stauffen, he annexed the dukedoms of Austria, Styria, Carinthia and Kraina and some other territories more to his hereditary possessions (Czechia and Moravia). In reply, with support of the princes, Rudolf I Habsburg, who strived to prove that he owned the real power in the empire, deprived Přemysl Otakar II of his dominion over Austria, Styria, Carinthia and Kraina, refused to recognize his right to own Czechia and Moravia, declared the imperial curse against him. His military operations that continued in 1276, proved to be unsuccessful for Přemysl Otakar II too. As a result, he was forced to reconcile with Rudolf I Habsburg, to recognize his right to the throne and to receive from him as feud only Czechia and Moravia. It was also expected the conclusion of dynastic marriages between children of these two rulers.

Key words: Přemysl Otakar II, Rudolf I Habsburg, Czech Kingdom, the Holy Roman Empire, Austria, Styria, Carinthia, Kraina.

Отримано: 02.07.2018 р.

УДК 930.2«12/13»:94(5-15)

Роман Хаутала

ОБРАЗ МАМЛЮКСКИХ И МОНГОЛЬСКИХ ПРАВИТЕЛЕЙ В ТРАКТАТАХ КАТОЛИЧЕСКИХ МИССИОНЕРОВ И ТЕОРЕТИКОВ КРЕСТОВЫХ ПОХОДОВ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIV ВЕКОВ

Роман Хаутала. Образ мамлюкских и монгольских правителей в трактатах католических миссионеров и теоретиков крестовых походов второй половины XIII – первой половины XIV веков. С точки зрения латинских авторов монгольская экспансия на Ближнем Востоке XIII века привела к резким геополитическим изменениям, которые в первую очередь сказались на внешнеполитических отношениях Латинского королевства Иерусалима с окружающими мусульманскими государствами. Приход к власти в Египте мамлюков и дальнейшее усиление их султаната имело следствием формирование крайне агрессивной

политики султана Бейбарса по отношению к владениям франков в Палестине.

Ряд синхронных латинских авторов выказывают закономерный интерес к султанату мамлюков и указывают на основные преимущества его административного управления, обусловившие его очевидное военное превосходство над разобщенными силами латинян.

Параллельно христианские авторы не скрывали своего восхищения в отношении к достижениям Бейбарса в его внешней политике: мамлюки добились сближения с Золотой Ордой, крайне сильным военным союзником в борьбе мамлюков с Ильханатом Персии. Неудивительно поэтому, что в противовес дружественному договору между Каиром и Сараем, ильханы Персии заключили военный союз с католической Европой.

Таким образом, несмотря на свою специфику и довольно предвзятое воззрение, латинские источники относительно реалистично отображают геополитические изменения на Ближнем Востоке, связанные со столетним правлением монголов в Персии. В частности, особый интерес представляет информация западных авторов об административных реформах мамлюков и эволюции внешней политики Ильханов.

Ключевые слова: латинские средневековые источники, монгольская экспансия на Среднем Востоке, султанат мамлюков Египта, Золотая Орда, Ильханат Персии.

Роман Хаутала. Образ мамлюкських і монгольських правителів у трактатах католицьких місіонерів і теоретиків хрестових походів другої половини XIII – першої половини XIV століть. З точки зору латинських авторів монгольська експансія на Близькому Сході XIII століття призвела до різких геополітичних змін, які в першу чергу вплинули на зовнішньополітичні відносини Латинського королівства Ієрусалима з мусульманськими державами. Прихід до влади в Єгипті мамлюків і подальше посилення їх султанату призвело до формування агресивної політики султана Бейбарса по відношенню до володіння франків у Палестині.

Синхронно латинські автори виявляють закономірний інтерес до султанату мамлюків і вказують на основні переваги його адміністративного управління, що обумовлено його військовою перевагою над силами латинян.

Параллельно християнські автори не скривають свого задоволення щодо досягнень Бейбарса в його зовнішній політиці: мамлюки досягли зближення з Золотою Ордою, сильним воєнним союзником у боротьбі мамлюків з Ильханатом Персії. Недивно, що на противагу дружньому договору між Каїром і Сараєм, ильхани Персії уклали військовий союз з католицькою Європою.

Таким чином, не зважаючи на свою специфіку і доволі упереджений погляд, латинські джерела відносно реалістично відображають геополітичні зміни на Близькому Сході, пов'язані зі столітнім правлінням монголів у Персії. Зокрема, особливий інтерес являє інформація західних авторів про адміністративні реформи мамлюків та еволюції зовнішньої політики Ильханів.

Ключові слова: латинські середньовічні джерела, монгольська експансія на

Середньому Сході, султанат мамлюків Єгипту, Золота Орда, Ільханат Персії.

С точки зрення латинських авторів монгольська експансія XIII століття привела до різких геополітичних змін на Близькому Сході. В першу чергу ці зміни сказались на відносинах латинців в Палестині з сусідніми мусульманами. Уже в 1250 році до влади в Єгипті прийшли мамлюки. Але тільки після перемоги над монголами при Айн-Джалуті в вересні 1260 року їх впевненість в своїй силі зростає настільки, щоб почати поступове знищення володінь франків і армян на Близькому Сході. Фіденцій з Падуї, вікарій францисканців в Палестині, писав в своєму трактаті під назвою «Об отвоєванні Святої Землі», що: «в кінцях Сходу не залишилося сарацин, що протидіють тартарам, крім тільки сарацин в Єгипті, чий султан править і в царстві Дамаска, аж до річки Євфрат, що відокремлює володіння тартарів від домену султана Єгипта»¹. В свою чергу домініканець Гійом Трипольський передавав в своєму «Трактаті про стан сарацин» наступну самооцінку мамлюкського султана Бейбарса: «Він провозглашає, що Магомет робив великі справи, але він часто хвалиться, що він зробив і зробить більше. Силу ж нашу, як і воїнство він висміює і презирає, говорячи: «Проти нас приходили королі Франції, Англії і Німеччини, як і Римський імператор: вони розсіялися як хмара, розганяні вітром. Нехай, нехай прийде король Карл, нехай прийдуть греки, разом з ним і тартарини: ми завладеємо їх майном і прославимося в битвах переможцями»».²

Латинські автори висували закономірний інтерес до відношенню до адміністративних реформ Бейбарса, що сприяли зміцненню його влади. Той же Гійом Трипольський писав в окремій главі під назвою «Про успіху султана»: «Султан же цей, можна сказати, не поступає в військовій справі Юлію Цезарю, а в своїх злодеяннях – Нерону»; і продовжував далі: «І щоб з роду арабів не з'явився ніхто, хто міг би називатися царем або султаном, він, як Ірод, знищив все царське потомство Саладіна, залишивши після своєї смерті 14 царських синів»³. Очевидно, що тут домініканський автор вказував на процес усунення з влади аюбідських принців і їх мамлюків.

До моменту початку повномасштабної кампанії проти франків Палестина в 1265 році, всі більш або менш важливі посади в султанаті були в руках мамлюків Бейбарса. Концентрація влади султана мала наслідком і очевидне зміцнення його армії, що перевершила за силою загальні сили латинців. В частині, Фіденцій з Падуї ретельно підкреслював необхідність об'єднання сил християн перед новою загрозою і вказував на той факт, що король Єрусалимського королівства не міг домогтися підкорення в своїй провінції протидіюючих сил венеціанців, генуезців, пізанців, тамплієрів, госпітальєрів і тевтонців. Фіденцій наводив красномовну цитату з третьої Книги Царств: «я бачу всіх Ізраїльтян, розсіяних по горах, як овець, у яких немає пастиря»; і передавав далі наступні слова Бейбарса (за всією видимістю, вислухані францисканським вікарієм в час особистого спілкування

с султаном): «Вот в чем разница между мною и вами. Я подобен змее с одной головой и множеством хвостов. И голова эта, поскольку она одна, тащит за собой эти хвосты по собственной прихоти и желанию. Вы же, христиане, подобны змее с несколькими головами, имеющими разные устремления. И один хвост не может следовать желаниям всех голов; как и вы, христиане, обитающие в Святой Земле, поскольку среди вас есть много властителей, имеющих разные желания и устремления. И поэтому вы не можете добиться исполнения ваших начинаний»⁴.

Таким образом, палестинские франки уступали в силе мамлюкам, и им оставалось уповать на помощь с Запада или более вероятное вторжение монголов в Сирию. В свою очередь ильханы Персии продолжали вынашивать планы повторной оккупации Сирии вплоть до правления Абу Саида. Однако осуществление этих проектов затруднялось существенным фактором, на который указывал Гетум из Корикоса. В своем проекте крестового похода армянский автор сообщал следующее: «Кроме того, султан Египта поступил чрезвычайно мудро, послав по морю своих послов к тартарам царств Кумании и Руси и заключив с ними договор о том, что, когда бы Абага не захотел начать войну против султана, всякий раз те тартары вторгались бы в его землю для того, чтобы помешать ему нападать на землю султана. Взамен султан обещал нападать на землю Абаги всякий раз, когда он задумал бы напасть на тех тартар или их земли. И благодаря этому договору и пакту, заключенному с теми тартарами, султан смог без всяких препятствий нападать на христиан и с большей легкостью захватывать их земли и крепости»⁵.

Склонный к чрезмерным упрощениям, Гетум несколько искажал реальные события: военный союз между улусом Джучи и Египтом вступил в силу еще при жизни отца Абаги, ильхана Хулагу. Важнее, однако, что Гетум не скрывал своего восхищения в отношении достижений Бейбарса в его внешней политике: мамлюки добились сближения с крайне сильным военным союзником несмотря на то, что на деле они не пытались выполнить своих обязательств по договору. Но несмотря на отказ мамлюков от нападений на территорию Ильханата, их договор оставался в силе и в первой половине XIV столетия. В своем «Трактате о том, как победить сарацин» доминиканец Гийом де Адам констатировал наличие схожих пактов между ханом Узбеком и султаном ан-Насиром: «Этот же император тартар севера связан множеством договоров с султаном Каира. И поэтому они оба находятся между собой в настолько дружественных отношениях, что всеми силами помогают друг другу в защите от третьей стороны. Ибо император тартар Персии владеет землей между султаном и императором тартар севера и находится в постоянной и смертельной вражде с обоими, поскольку он захватил у них же некоторые земли и подчинил своей империи. Поэтому один против двоих и двое против одного, они стремятся защищаться и помогать друг другу»⁶.

Кроме того, Гийом де Адам утверждал, что конкретным следствием дипломатических обменов было распространение ислама в Золотой Орде. В частности, доминиканский автор сообщал, что вместе с посольствами султана император тартар севера «также принимает в своем домене сарацинских факиров, то есть монахов, и всех других, кого он возвышает и поддерживает, и из-за которых он, в

конце концов, стал вместе с многими другими тартарами наихудшим сарацином и врагом и преследователем христиан»⁷.

В свою очередь венецианец Марино Санудо Торселло советовал папе Иоанну XXII прервать морское сообщение между Египтом и Крымом и указывал понтифику на все те серьезные последствия, которые могла повлечь за собой исламизация татар: «Поскольку посредством этих посольств, даров, драгоценностей и договоров упомянутый султан преобразил и привлек на свою сторону императора тартар по имени Узбек, властителя Газарии и других северных краев; так, чтобы тот мог получить слово коварного Магомета. Также и другие его подданные склонны к тому же вероломству. Что представляет чрезвычайный и весомый повод для беспокойства и страха, поскольку, если это будет продолжаться, то эта коварная секта продолжит расти в тех северных краях. И это может стать чрезвычайной угрозой и великой опасностью для христианской веры, так как лицами, внушающими доверие, утверждается, что у упомянутого Узбека есть бесчисленное количество всадников»⁸.

Вовлеченные в длительный конфликт с Золотой Ордой, как и с Чагатайским улусом, ильханы Персии должны были отложить вторжение в Сирию. Время от времени у ильханов появлялась возможность напасть на мамлюков, но они могли послать против них только ограниченные силы. Вследствие этого, так же, как и египетские султаны, ильханы нуждались в военных союзниках. Неудивительно поэтому, что в противовес дружественному договору между Каиром и Сараем, ильханы Персии заключили военный союз с католической Европой. Уже в 1262 году ильхан Хулагу планировал нападение на мамлюков и был уверен в их неминуемом поражении на суше. Однако Хулагу посчитал уместным заручиться поддержкой короля Франции Людовика IX и писал ему в этом же году: «поскольку, сокрушенные на суше, они смогут найти прибежище на море согласно нашему допущению, мы радеем о побуждении вашего могущества, чтобы вы, господствующие на противоположном морском берегу, со своевременной осмотрительностью позаботились бы воспрепятствовать военными судами найти убежище в прилегающем море вышеназванным неверным собакам, вашим и нашим врагам в равной степени, чтобы они не смогли бы вырваться из рук наших по причине отсутствия контроля над морем»⁹.

Данное послание Хулагу является интересным свидетельством тому, как модели дипломатических отношений монголов с другими народами стали меняться в связи с распадом империи Чингизхана. Ранее послания монгольских ханов неизменно включали ультимативное требование подчинения всех без исключения адресатов их посланий. В свою очередь Хулагу, нуждавшийся в помощи Европы, сделал все возможное, чтобы смягчить свои претензии на мировое владычество. Хулагу поручил составить свое послание на латинском языке своему личному переводчику, некоему доминиканцу по имени Рикардус. На Рикардуса также была возложена задача передать стандартную преамбулу чингизидских посланий с применением библейских цитат. Письмо Хулагу начиналось цитатой из Послания апостола Павла к евреям – «Бог, многократно и многообразно говоривший издревле отцам в пророках, в последние дни сии говорил» – и продолжалось далее

монгольским текстом – «деду нашему, Чингисхану, посредством его родственника, Теб-Тенгри (имя, которое означает пророка божьего), чудесным образом раскрывая ему грядущие события словами Теб-Тенгри, передававшего извещение», – и снова приводило цитату, теперь уже из Книги пророка Иеремии – «Я, единственный всемогущий Бог на небесах, поставил тебя над народами и царствами, чтобы ты был властителем и правителем всего мира, чтобы искоренять и разорять, разрушать и губить, созидать и насаждать»¹⁰.

Хулагу ясно выражал свое превосходство над французским монархом, но делал это в наиболее дружественной форме: «мы, силой Менгу Тенгри (то есть живого Бога), Хулагу хан, предводитель войска монголов, яростный разоритель вероломных сарацинских народов, благосклонный возноситель христианской веры, решительный победитель врагов и непременно милосердный к друзьям, посылаем Баракмар (то есть приветствие) прославленному королю Людовику, а также князьям, военачальникам, высшим сановникам, баронам, рыцарям и прочим, всем вместе и каждому по отдельности, во всем королевстве Франции»¹¹.

Если Хулагу еще настаивал на формальном подчинении европейского соврана, то Абага и Аргун уже опускали упоминание этого требования, чтобы в еще большей степени содействовать организации военного сотрудничества против мамлюков. Соответственно, появление эластичности в монгольской дипломатии способствовало обмену многочисленных посольств между франками и Ильханами. В основном эти обмены отличались подчеркнуто дружественным характером, не лишенным, однако, редких дипломатических инцидентов. В частности, в 1289 году посольство французского короля Филиппа IV состояло из трех родовитых галльских рыцарей, которые резко отказались приветствовать ильхана Аргуна коленопреклонением и, тем более, исполнить ритуал очищения послов огнем. Ответное послание ильхана содержало благодарность французскому монарху за дружественное посольство. Но дополнительная приписка к этому посланию, составленная приближенным ильхана, гемузцем Бускарелло из Гизольфи, выражала определенное раздражение Аргуна. Бускарелло передавал позволение ильхана освободить в дальнейшем послов французского соврана от исполнения ритуала очищения огнем. Но Аргун настаивал на том, что европейские послы должны приветствовать ильхана коленопреклонением, вне зависимости от их социального положения¹². Аргун, однако, не прервал обменов с Европой и продолжал дипломатические сношения до своей смерти. Поведение Аргуна в ходе данного инцидента представляется наиболее показательным индикатором изменений в монгольской дипломатической практике. За сорок лет до этого монгольский нойон Байджу, не нуждавшийся в помощи Запада, был готов казнить на месте папских послов, отказавшихся встать перед ним на колени. Теперь же прямой потомок Чингисхана уже должен был принимать во внимание амбиции европейских дипломатов для достижения внешнеполитических выгод.

Таким образом, несмотря на свою специфику и довольно предвзятое воззрение, латинские источники относительно реалистично отображают геополитические изменения на Ближнем Востоке, связанные со столетним правлением монголов в Персии. В частности, особый интерес представляет информация за-

падных авторов об административных реформах мамлюков и эволюции внешней политики Ильханов.

Примечания:

¹ «nulli Sarraceni in partibus Orientis remanserunt qui resistant Tartaris, nisi solum Sarraceni qui sunt in Egypto, quorum Soldanus dominatur etiam super regnum Damascenum usque ad Eufratem fluvium, qui dividit dominium Tartarorum a dominio Soldani Egypti»; Golubovich G. Biblioteca bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano. Tomo II. Addenda al sec. XIII e fonti pel sec. XIV. Firenze : Quaracchi, 1913, p. 57.

² «Macometum magnum fecisse predicat, se vero maiora fecisse et facturum frequenter iactat, potentiam nostram atque militiam deridet et contempnit dicens: 'Venit contra nos rex Francie, rex Anglie, rex Alemannie et Romanorum imperator: transierunt velut nubes ventis agitate. Veniat, veniat rex Carolus, veniat Grecus cum eo et Tartarus: opibus eorum ditabimur, in bellis gloriabimur ut victores»; Prutz H. Kulturgeschichte der Kreuzzüge. Berlin, 1883, s. 587.

³ «Hic igitur soldanus in militia, ut liceat dicere, Juliano Cesare non videtur inferior nec in malicia Nerone minor [...] hic velud Herodes, ne de genere Arabum posset quis exurgere, qui rex diceretur seu soldanus, omne semen regium, scilicet Salahadini, qui moriens XIII cim filios reliquit reges, exstirpavit»; Prutz H. Kulturgeschichte der Kreuzzüge. Berlin, 1883, s. 587.

⁴ «Hec est, inquit, differentia inter me et vos. Ego enim sum similis serpenti qui habet unum capud et multas caudas, et capud illud cum sit unum, omnes caudas trahit post se secundum sue libitum voluntatis. Ita ego sum unus dominus et omnes Saracenos traho post me, secundum quod ego eis dux ero injungendum. Vos autem Xpistiani similis estis serpenti, habenti multa capita diversos appetitus habentia, et non sufficit una cauda sequi omnium capitum voluntatem. Sic et vos Xpistiani, qui in Terra Sancta habitatis, quia inter vos multi sunt domini, qui diversa volunt et appetunt. Et ideo vos non potestis ad perfectionem in vestris negotiis pervenire»; Golubovich G. Biblioteca bio-bibliografica della Terra santa e dell'Oriente francescano. Tomo II. Addenda al sec. XIII e fonti pel sec. XIV. Firenze: Quaracchi, 1913, p. 16.

⁵ «Preterea soldanus Egypti fecit quamdam sagacitatem magnam, quoniam nuncios suos misit per mare ad Tataros qui erant in regno Comanie et regno Russie, et fecit cum illis Tataris compositionem, videlicet quandocumque Abaga vellet guerram movere contra soldanum, quod illi Tatari invaderent terram suam, et hoc modo impedirent quod terram soldani offendere non valeret; et e converso, soldanus promisit invadere terram Abaga, quandocumque illos Tataros vel terras eorum offendere cogitaret. Et per istam compositionem et pactum quam soldanus fecit cum illis Tataris potuit, sine contradictione cuiusquam, invadere Christianos, et eorum terram et castra facilius occupare»; Recueil des historiens des croisades. Documents Arméniens. T. 2. Paris, 1906, p. 306.

⁶ «Iste igitur imperator Tartarorum aquilonis cum soldano Babilonie multo federe est coniunctus, et ex eo maxime inter hos duos amicitia est tam grandis ut fortius mutuo se contra tertium inuicem adiuvent et defendant. Imperator enim Tartarorum Persidis

inter illos duos, soldanum uidelicet et aquilonarem imperatorem Tartarorum, medius terram habet, et cum utroque exercet inimicitias perpetuas et mortales, et ab utriusque dominio terras aliquas usurpauit et suo imperio subiugauit. Quapropter unus contra duo, et duo contra unum, modis quibus possunt nituntur se defendere et iuuare»; William of Adam (Guillelmus Ade). *How to Defeat the Saracens = Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi* / Constable G., Chakravarti R., Constable O.R., Kolbaba T. (eds.). Washington, 2012, p. 46.

⁷ «Saracenos etiam facarios, id est monachos, et alios quoscumque in suo dominio recipit, promouet et tuetur, per quos tandem ipsemet cum multis aliis Tartaris Sarracenus pessimus et Christianorum inimicus et persecutor est effectus»; William of Adam (Guillelmus Ade). *How to Defeat the Saracens = Tractatus quomodo Sarraceni sunt expugnandi* / Constable G., Chakravarti R., Constable O. R., Kolbaba T. (eds.). Washington, 2012, p. 46-48.

⁸ «Hiis enim Legationibus et muneribus, iocalibus, et tractatibus praedictus Soldanus Imperatorem Tartarorum, nomine Husbecho, qui in Gazaria, et aliis Septentrionis partibus dominatur, immutauit taliter et attraxit, vt legem receperit perfidi Mahumeti; nec non aliqui ex gente ipsius, ad eandem perfidiam inclinentur. Est autem vehementer timendum, vt si continentur talia inter eos, ne perfidia illa secta in Septentrionalibus partibus crescat continuis incrementis. Hoc enim foret in praeiudicium nimium et periculum maximum fidei Christianae. Nam a nonnullis dignis fide asseritur quod dictus Husbecho, habet equitum multitudinem adeo numerosam...»; Marino Sanudo. *Liber secretorum fidelium crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione quo et Terrae Sanctae historia ab origine & eiusdem vicinarumque prouinciarum geographica descriptio continetur* / Bongars J. (ed.). Hanoviae, 1611, p. 32.

⁹ «Quia tamen per terram expugnati ad aquas marinas, prout accepimus, possunt habere refugium, potentiam uestram excitare curauimus quod uos qui ex parte opposita super ripas maris dominamini, per uestros caucionem diligentiam cum uasis armatis in mari adhibentes dictorum canum infidelium, inimicorum uestrorum pariter et nostrorum, refugium predictum curetis inpedire, ne causa defectus muniminis marini de manibus nostris ullatenus queant euadere»; Meyvaert P. *An Unknown Letter of Hulagu, Il-khan of Persia, to King Louis IX of France* // *Viator : Medieval and Renaissance Studies* 11/1. Berkeley, 1980, p. 259.

¹⁰ «Multifarie multisque modis olim deus loquens patribus in prophetis nouissime diebus istis locutus est auo nostro Chingischan per Temptemgri (nomen quod interpretatur propheta dei) eiusdem cognatum futuros euentus miraculose temporum reuelans eidem per dictum Teptemgri nunciando significans: 'In excelsis ego sum deus omnipotens solus et te super gentes et regna constitui dominatorem et regem fieri tocius orbis, ut euellas et destruas, dissipes et disperdas, edifices et plantes'; Meyvaert P. *An Unknown Letter of Hulagu, Il-khan of Persia, to King Louis IX of France* // *Viator : Medieval and Renaissance Studies* 11/1. Berkeley, 1980, p. 252.

¹¹ «Nos igitur per uirtutem Mengutengri (id est dei uiui) Huyleu cham, dux milicie Mungalorum, perfidarum gencium Sarracenorum cupidus deuastator, christiane fidei benignus sublimator, inimicancium strenuus expugnator, amicantium utique pius amator illustri regi Francorum Ludwico nec non principibus, ducibus, co-

mitibus, baronibus, militibus ac ceteris, uniuersis et singulis tocius regni Francie Barachmar (id est salutem)»; Meyvaert P. An Unknown Letter of Hulagu, Il-khan of Persia, to King Louis IX of France // *Viator : Medieval and Renaissance Studies* 11/1. Berkeley, 1980, p. 253.

¹² Abel-Rémusat J.-P. Mémoires sur les relations politiques des princes chrétiens, et particulièrement des rois de France, avec les empereurs mongols // *Histoire et mémoires de l'Institut royal de France VII*. Paris, 1824, p. 428–432.

Roman Hautala. *The image of the mamluk and mongol rulers in the treatises of catholic missionaries and crusade theorists of the second half of the 13th – first half of the 14th centuries.* From the point of view of Latin authors the Mongol expansion in the Middle East of the 13th century led to dramatic geopolitical changes, which primarily affected the foreign relations of the Latin kingdom of Jerusalem with the surrounding Muslim states. The Mamluks' coming to power in Egypt and further strengthening of their Sultanate had as a consequence the formation of an extremely aggressive policy of Sultan Bay-bars in relation to the Frankish possessions in Palestine.

A number of synchronous Latin authors evince a natural interest toward the Mamluk Sultanate and indicates the main advantages of its administration that led to an obvious military superiority over the fragmented forces of the Latins.

In parallel, Christian writers did not hide their admiration with regard to the achievements of Baybars in his foreign policy: the Mamluks converged with the Golden Horde, an extremely strong military ally in their fight against the Ilkhanate of Persia. It is not surprising, therefore, that in contrast to the friendly agreement between Cairo and Sarai, Ilkhans of Persia concluded a military alliance with the Catholic Europe.

Thus, despite its specificity and rather biased view, the Latin sources relatively realistically reflect the geopolitical changes in the Middle East related to the centennial rule of the Mongols in Persia. In particular, the information of Western authors concerning the Mamluks' administrative reforms and evolution of the Ilkhanide foreign policy is especially important.

Key words: medieval Latin sources, Mongol expansion in the Middle East, Mamluk Sultanate of Egypt, Golden Horde, Ilkhanate of Persia.

Отримано: 30.05.2018 р.

УДК 94.351.817(438)(474.5)

Jan Tęgowski

ZWIĄZEK POLSKI I LITWY – OD KREWA DO GRUNWALDU

Ян Тенговський. Зв'язок Польщі та Литви – від Крево до Грюнвальда. У статті автор детально розглядає стан міждержавних відносин між Польщею та Литвою, проаналізувавши передумови підписання Кревської унії 1385 р. та Гродельської унії 1413 р. Окрему увагу було присвячено питанню входження Ягай-

ла на польський престол та його подальшим відносинам з Великим литовським князем Вітовтом у 80-90 рр. XIV ст. та литовською шляхтою. Також висвітлюється загарбницька політика Тевтонського ордену, що призвело до переможної для польсько-литовської армії Грюнвальдської битви 1410 р. та підписанню I Торунського миру 1411 р., що не розв'язав наявних протиріч між сторонами воєнного конфлікту.

Ключові слова: Польща, Литва, унія, Ягайло, Вітовт, Тевтонський орден, Грюнвальдської битва, міждержавні відносини, конфлікт.

Ян Тенговский. Связь Польши и Литвы – от Крево до Грюнвальда. В статье автор детально рассмотрел состояние межгосударственных отношений Польши и Литвы, проанализировал предпосылки подписания Кревской 1385 и Городельской 1413 уний. Отдельное внимание было уделено вопросу вхождения Ягайла на польский престол и его дальнейшим отношениям с Великим литовским князем Витовтом в 80–90 гг. XIV в. и литовской шляхтой. Также освещается захватническая политика Тевтонского ордена, которая привела к победной для польско-литовской армии Грюнвальдской битве 1410 г. и подписанию Торунского мира 1411 г., который не разрешил наявных противоречий между сторонами воєнного конфликта.

Ключевые слова: Польша, Литва, уния, Ягайло, Витовт, Тевтонский орден, Грюнвальдская битва, межгосударственные отношения, конфликт.

Sprawy dziejące się w latach 80. XIV wieku na obszarze Europy Środkowo – Wschodniej miały doniosłe znaczenie dla dalszych losów państw tej części kontynentu – i nie tylko. Unie Polski z innymi państwami istniały przecież przed wstąpieniem na tron królewski Jagiełły, czego przykładem jest panowanie w charakterze królów Polski czeskich Przemysłidów Wacława II i Wacława III, a także króla węgierskiego Ludwika Andegaweńskiego. Związek ten zawsze jednak ograniczany był do posiadania przez Polskę wspólnego monarchy z Królestwem Czech, czy Królestwem Węgier. Zawsze spoiwem łączącym państwa był monarcha, a jego prawa wynikały z rodzinnych powiązań z poprzednim władcą. Wacław II, by utrwalić swe panowanie w Polsce poślubił Ryksę, córkę króla Przemysła II, Ludwik natomiast był wnukiem po kądzieli Władysława Łokietka i siostrzeńcem Kazimierza Wielkiego. O wyniesieniu na tron polski wielkiego księcia litewskiego Jagiełły zdecydowało jego małżeństwo z córką Ludwika Węgierskiego, Jadwigą. Nie było to jedyne źródło jego powołania, bowiem jeszcze nim wielki książę litewski przybył do Krakowa w 1386 roku, został w drodze preelekcji, powołany na przyszłego władcę, o czym panowie polscy zaświadczyli dokumentem wystawionym w Wołkowysku 11. I. 1386 r. (bo przecież królem Polski była już od ponad roku Jadwiga).

Dawniejsza historiografia polska, począwszy od Oskara Haleckiego nadinterpretowała treść dokumentu wystawionego dla mieszczan lubelskich z 15 kwietnia 1383 r., upatrując w nim wcześniejszej fazy rokowań o unię¹. O. Halecki powiązał piastowany w tym czasie przez Włodka z Charbinowic urząd starosty lubelskiego z faktem iż był on jednym z negocjatorów unii w 1385 roku i wysnuł hipotezę, że Włodek udał się na Litwę wprost po zakończeniu wiecu w Sieradzu, na którym upadła kandydatura Siemowita IV

na króla Polski. Jak o tym będzie mowa niżej, ten pogląd nie ma głębszego uzasadnienia, gdyż wydarzenia dziejące się w Polsce i na Litwie w tym czasie zupełnie nie wskazują na tak wczesne plany połączenia obu państw. Przypatrzmy się zatem wypadkom dziejącym się w obu państwach przed nastaniem unii.

Królestwo Polskie za panowania Ludwika Węgierskiego zmagало się z wieloma problemami wynikłymi z błędnej polityki wewnętrznej Andegawena, która doprowadziła do wybuchu wojny domowej w Wielkopolsce i znacznego uszczuplenia terytorialnego Królestwa na rzecz Węgier, a także na rzecz księcia opolskiego Władysława, a następnie na rzecz Siemowita IV. Jadwiga, wstępując na tron polski 16 października 1384 roku, obejmowała je bez Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, ziemi łęczyckiej a także bez Rusi. Obejmowała we władanie Wielkopolskę rozdartą wojną domową, która wybuchła między stronnictwem starosty generalnego Wielkopolski Domarata z Pierzchna a stronnictwami pokrzywdzonych i urażonych rodów Nałęczów i Doliwów, których rodowców Dobrogosta i Mikołaja, elektów kapituł gnieźnieńskiej i poznańskiej, król nie dopuścił do objęcia diecezji. W dniu 18 marca 1382 roku zmarł w Ciężeniu biskup poznański Mikołaj z Kórnika na jego miejsce kapituła poznańska wybrała w dniu 29 marca tegoż roku dotychczasowego scholastyka poznańskiego Mikołaja z rodu Doliwów². Jak podaje Jan Długosz, jego wybór został zatwierdzony przez dożywajacego swych ostatnich dni arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana Suchywilka, który zszedł z tego świata w Żninie w dniu 5 IV 1382 r.³. Również i w tym wypadku kapituła gnieźnieńska, nie zasięgając rady króla Ludwika, wybrała na miejsce Jana Suchywilka Mazowszanina z rodu Nałęczów, doktora dekretów, dziekana kapituły krakowskiej i kantora gnieźnieńskiej, Dobrogosta z Nowego Dworu. Trzeba mieć na uwadze fakt, że krewni Suchywilka z rodu Grzymałów byli blisko związani z dworem arcybiskupim – kasztelan gnieźnieński Dzierśław zarządzał zamkiem w Łowiczu. Brat jego zaś Domarat był starostą generalnym Wielkopolski, a więc blisko związanym z władzą królewską. Inni współrodowcy zmarłego arcybiskupa, jego rodzeni bratankowie Piotr i Mikołaj zarządzali zamkiem arcybiskupim w Uniejowie. Był to dla współczesnych ziemian i duchownych, przywykłych do popierania swoich, nepotyzm posunięty do niedopuszczalnych granic. Nic dziwnego, że pozostałe rody rycerskie Wielkopolski patrzyły na krewnych Jana Suchywilka z zazdrością i nieufnością.

Król Ludwik nie uznał elektów kapituł i wyznaczył swoich nominatów na wakujące biskupstwa – na arcybiskupstwo gnieźnieńskie dotychczasowego wielkorządcę krakowskiego Bodzotę pieczętującego się herbem Szeliga, zaś na biskupstwo poznańskie księcia opolskiego Jana Kropidłę, który jeszcze wówczas studiował w Bolonii. Tych kandydatów król polecił do confirmacji przez ówczesnego papieża rzymskiego Urbana VI. Jakoż i dysponujemy bullą tegoż papieża z 15.VI.1382 roku, w której pozwala nominatowi przyjąć sakrę arcybiskupią z rąk jakiegokolwiek biskupa⁴. Na zjeździe w Zwoleniu w lipcu 1382 r. Ludwik Węgierski przyjął przysięgę od starostów ziem polskich i nowego arcybiskupa, że po jego śmierci przyjmą za swego pana zięcia królewskiego margrabiego brandenburskiego Zygmunta Luksemburskiego i jego małżonkę Marię⁵. To właśnie tam postanowiono wysłać margrabiego Zygmunta z ekspedycją pacyfikacyjną do Wielkopolski w celu poskromienia tamtejszego wielmoży Bartosza Wezenborga, który miał za nic władzę starościńską. Zygmunt wkroczył do Wielkopolski w początku września 1382 roku i zdobył miasto z zamkiem w koźminie i dwie twierdze należące do Bartosza

Nabyszyce i Koźminek. Samego Wezenborga obległ w Odolanowie. Wkrótce zaprzestał oblężenia, gdyż zapewne doszła już wiadomość o śmierci króla Ludwika. Na wiadomość o tym margrabia Zygmunt ruszył do Poznania licząc na szybkie załatwienie sprawy hołdu miast i szlachty. O ile miasta skwapliwie zadość uczyniły jego żądaniu, o tyle szlachta miała pewne opory w tym względzie. Na wiecu w Radomsku postawiono warunek, że tylko ta z córek zmarłego króla Ludwika może być zaakceptowana jako dziedziczka tronu polskiego która na stałe wraz z mężem zamieszka w Polsce⁶. Królowa wdowa, Elżbieta Bośniaczka, również nie akceptowała starań margrabiego brandenburskiego o osiągnięcie tronu polskiego – zależało jej na jak najdłuższym utrzymaniu władzy regentki. Jej córka Maria, koronowany we wrześniu 1382 r. król Węgier, miała w tym momencie zaledwie 10 lat, jej narzeczony miał lat 14 i mógłby przejąć legalnie władzę. Od grudnia 1382 roku toczyła się w Wielkopolsce wojna domowa w której po jednej stronie stało stronnictwo starosty wielkopolskiego Domarata, zaś po drugiej niezadowolone stronnictwo ziemian z ałęczami i Doliwami na czele – oba te stronnictwa nie odrzucały kandydatury Marii do tronu polskiego⁷. Strona ziemian domagała się odwołania z urzędu starościńskiego Domarata. Przeciw starości Domaratowi wstępowało też nowe ugrupowanie zwolenników Piasta mazowieckiego Siemowita IV, na którego czele stał Bartosz Wezenborg z Odolanowa, który próbował zdobyć zamek w Kaliszu. W czasie tych działań żadna ze stron nie oszczędzała dóbr arcybiskupich, co wpłynęło na zmianę nastawienia nominata na tron arcybiskupi w Gnieźnie, Bodzęty. Na wiec międzydzielnicowy zwołany do Sieradza na dzień 26 lutego 1383 r. królowa Elżbieta przysłała Mikołaja biskupa weszpremskiego z oznajmieniem, że starsza jej córka Maria gotowa jest przelać swe prawa do korony polskiej na młodszą Jadwigę⁸. Na następnym wiecu ogólnopolskim zwołanym do Sieradza na dzień 28 marca tegoż roku, gdy królowa nie chciała przysłać swej córki celem odbycia ceremonii jej koronacji, zebrani tam ziemianie – szlachta na zapytanie arcybiskupa Bodzęty, czy chieliby mieć za króla księcia mazowieckiego Siemowita IV, omal nie dokonali elekcji tego Piasta. Arcybiskup Bodzęta został przez Elżbietę Bośniaczkę uznany za zdrajcę i w związku z tym domagała się ona od papieża Urbana VI jego wytoczenia mu procesu kanonicznego przed arcybiskupem ostrzyhomskim i legatem papieskim w obu królestwach, kardynałem Dymitrem, o zdradę i sprzyjanie jej wrogom⁹. Powody niezadowolenia z postawy Bodzęty królowa Elżbieta miała, gdyż podobno on wymyślił pogodzenie kandydatury piastowskiej z lojalnością wobec Andegawenów poprzez małżeństwo Siemowita z Jadwigą – był to kolejny krok w kierunku podważenia planów politycznych zmarłego króla Ludwika. Nadto jeszcze, zapewne przed wysłaniem owej supliki nastąpiło zajęcie przez Siemowita IV Kujaw brzeskich. Ze wspomnianej supliki królowej Elżbiety wynika, że zajęcie tych terytoriów ułatwił Piastowi mazowieckiemu arcybiskup oddając do jego dyspozycji miasta, zamki i inne ważne strategicznie punkty obronne¹⁰. Nie da się więc utrzymać teza postawiona przez Oskara Haleckiego, że „właśnie ze zjazdu sieradzkiego wysłano starostę lubelskiego do Jagiełły z propozycją wyniesienia go na tron polski przez ślub z Jadwigą...»¹¹

Zanim doszło do koronacji Jadwigi Siemowit IV zagarnął ziemię łączycką oraz skrawki Wielkopolski wokół klasztoru benedyktynów w Mogilnie¹². Królowa wdowa nie mogła pogodzić się z faktami dokonanyymi w Polsce, toteż wysłała ekspedycję zbrojną pod dowództwem margrabiego Zygmunta, by przywrócić zabrane ziemie Królestwu Pol-

skiemu. Mimo swego młodego wieku Zygmunt Luksemburski był dość roztropny i nie do końca wykonał swoje dzieło po myśli królowej Elżbiety. Wprawdzie zawarł umowę z Januszem I, księciem mazowieckim w myśl której Piast mazowiecki w zamian za służbę wojskową z 30 kopiami przez 10 lat miał otrzymywać coroczną wypłatę z żup bocheńskich w wysokości 2400 florenów¹³, którą miała zatwierdzić królowa Elżbieta, lecz obalenie Siemowita IV w Brześciu Kujawskim było prowadzone w taki sposób, by doprowadzić do zawarcia rozejmu. Takie rozwiązanie pozwoliło zachować panom polskim argumenty, którymi mogli szermować w celu nakłonienia królowej wdowy do przysłania do Polski Jadwigi. Zebrali się oni w Radomsku na początku marca 1384 r. i ustanowili samorządy wszystkich ziem. Nie wyłączono z odpowiedzialności za ziemie wielkopolskie byłego starosty generalnego tej dzielnicy, Domarata – owszem arcybiskup Bodzęta i pozostali panowie obecni w Radomsku zachęcali go do zaprowadzenia pokoju i do włączenia się w sprawy publiczne tej dzielnicy i całego Królestwa Polskiego¹⁴. Panowie zarówno małopolsku, wielkopolscy jak i innych dzielnic obstawali przy jak najrychlejszym sprowadzeniu królowej Jadwigi do Polski i koronacji jej na króla. Mimo przewlekania i nie dotrzymywania terminów przez Elżbietę Bośniaczkę udało się szlachcie polskiej doprowadzić do tego, by wreszcie w październiku 1384 roku Jadwiga przybyła do Krakowa. Nie da się utrzymać teza dawniejszej historiografii (obalona przez Bożenę Wyrozumską), którą ostatnio podziela Jarosław Nikodem, że Jadwiga przybyła do Polski już w końcu maja 1384 r.¹⁵. Królowie asystowali dwaj biskupi węgierscy arcybiskup ostrzyhomski Dymitr i biskup czanadzki Jan¹⁶ oraz margrabia brandenburski Zygmunt Luksemburski. Nim doszło do koronacji młodzietki Andegawenki trzeba było oczyścić z zarzutów zdrady i krzywoprzysięstwa głównego celebrysa uroczystości krakowskich, arcybiskupa gnieźnieńskiego Bodzęte. Oczyszczenie metropolity z zarzutów politycznej miało miejsce na 4 dni przed koronacją, o czym dowiadujemy się z dokumentu kasztelana krakowskiego Dobiesława z Kurozwek wystawionego 12 grudnia 1384 r.¹⁷. Koronacja nowego króla – dziesięcioletniej Jadwigi odbyła się w Krakowie według ustaleń Anny Misiąg – Bocheńskiej w niedzielę 16 października 1384 roku¹⁸. Oczyszczenie Bodzęty z zarzutu zdrady odbyło się zatem 12 października, zapewne wkrótce po przybyciu królowej do Polski. W ten sposób zakończyło się trwające przez ponad dwa lata bezkrólowie w Polsce.

Wielkie Księstwo Litewskie w początkowych latach 80. XIV stulecia targane było wewnętrznymi waśniami i walkami. Po śmierci Olgierda Jagiełło pozbawił swego przyrodniego brata Andrzeja posiadanego przezeń księstwa połockiego i wyniku wojny domowej roku 1382 zostało rozdarte na szereg różnych opcji. Krótkie rządy Kiejstuta 1381/1382 r. umożliwiły powrót do Połocka Andrzejowi Olgierdowicowi osadził tam rodzzonego brata Lingwena Siemiona, co wykazało odkrycie sfragistyczne Edmundasa Rimšy¹⁹. To zdecydowało o sprzymierzeniu się Andrzeja i jego rodzzonego brata Dymitra Starszego z wielkim księciem moskiewskim Dymitrem Dońskim. Ci dwaj starsi Olgierdowicze brali po stronie Moskwy udział w bitwie z Tatarami na Kulikowym Polu w 1380 roku. W bliżej nieokreślonym momencie (roku 1381) bojarzy i mieszczanie połoccy zapragnęli powrotu pod władzę Andrzeja Olgierdowicza i prawdopodobnie odmówili posłuszeństwa jego przyrodniemu bratu Lingwenowi.

Na temat niezgody powstałej między Jagiełłą i jego najbliższymi ze stryjem Kiej-

stutem i jego rodziną mamy po dziś dzień aktualne dziełko Stanisława Smolki opublikowane na łamach *Pamiętnika Akademii Umiejętności w Krakowie*²⁰. To Krzyżacy intrygami rozgrywali swe polityczne wpływy w Wielkim Księstwie Litewskim. Ujawnienie przez jednego z dostojników Zakonu tajnych negocjacji wdowy po Olgierdzie z wielkim mistrzem w efekcie doprowadziło do podjęcia przez Kiejstuta decyzji o zamachu stanu i odsunięcia Jagiełły od władzy w Wilnie. Właśnie od sierpnia 1381 roku, zapewne bez zgody Kiejstuta, siły wojskowe wielkiego księcia litewskiego pod wodzą jego brata Skirgiełły oblegały Połock, by nie dopuścić do przejścia go przez Andrzeja Garbatego. Ze Skirgiełłą współpracowali Inflaczczycy. Miasto nie poddawało się przez 14 tygodni oblężenia i prawdopodobnie musiałoby skapitulować, gdyby nie zamach stanu podjęty przez Kiejstuta i jego syna Witolda w początku listopada 1381 r. Niczego nie spodziewający się dwór wielkiego księcia w Wilnie bez walki został opanowany, podobnie jak miasto i zamki. Rodzina Jagiełły wraz z nim samym dostała na swe utrzymanie księstwo witebskie. Skirgiełło wraz z częścią swych sił zbrojnych schronił się w Inflantach, zaś przy swoim księstwie siewierskim utrzymał się Korybut Dymitr. Kiejstut działał zapewne w porozumieniu ze swym bratankiem Andrzejem Garbatym, jak i z wielkim księciem moskiewskim Dymitrem Dońskim²¹. Pozostawienie bratowej i bratanków na wolności okazało się zgubne dla Kiejstuta. Skirgiełło wyjednał u Krzyżaków pomoc wojskową w celu restytucji władzy wielkoksiążęcej Jagiełły, o czym mamy wiadomość w wypowiedzi przedstawiciela Zakonu na Soborze w Konstancji z 1416 r.: «*Nam mortuo Algirdo patre regis Polonie, Kinstot, qui erat pater Wytowdi, se de omnibus terris et de castro Wilna quod caput est Lytwanie intromisit, ipsum regem Polonie tunc Jagel nominatum, paterno dominio spoliando, qui statim misit fratrem suum Schirgal ad bone memorie Wynricum de Knyprode tunc magistrum generalem, spondens ordini certas terras se daturum, ut cum suis gentibusin auxilium contra prefatum Kinstot venire dignaretur*»²². Musiało to nastąpić jeszcze za życia wielkiego mistrza Winrycha von Kniprode, który zmarł 24 czerwca 1382 r., nowego zwierzchnika zakonu wybrano dopiero w początku października tego roku. Z pomocą Jagielle pospieszili też mieszczanie wileńscy z wójtem Hanulem z Rygi na czele. W wyniku starć zbrojnych Kiejstut i jego rodzina dostali się do niewoli – jednak zwycięzcy nie obeszlili się z nim tak delikatnie jak on w stosunku do dzieci Julianny Olgierdowej – on i jego żona stracili życie. Uzupełnieniem obietnic złożonych przez Skirgiełłę Zakonowi były dokumenty wystawione przez Jagiełłę i jego rodzinę nad rzeką Dubissą w dniach 31.XI i 1.XII.1382 r., mocą których zawarto czteroletni pokój z Zakonem, w czasie którego Jagiełło zobowiązał się przyjmując wraz z poddanymi wiarę chrześcijańską, zaś nadto przyznawał Krzyżakom ziemię żmudzka Witoldowi i jego bratu Towciwiłłowi udało się zbiec na Mazowsze, gdzie księżną była jego siostra Danuta Anna, żona Janusza I. Prawdopodobnie w tym samym momencie Piastowie mazowieccy opanowali ziemię drohicka, o czym informuje nas *Kronika Jana z Czarnkowa*²³. Ziemia ta, będąca wcześniej w posiadaniu rodziny Kiejstuta, nie została oddana do rąk jego synów, a książęta mazowieccy nie zamierzali interweniować na rzecz przywrócenia Kiejstutowiczom ich ojcowizny. To zapewne sprawiło, że Witold postanowił szukać pomocy w tej sprawie na terenie Państwa Krzyżackiego w Prusach. Nowy wielki mistrz Zakonu, Konrad Zollner von Rottenstein, nie zamierzał angażować się w stu procentach w sprawę litewskiego dysydenta. Wysłał wprawdzie w końcu 1382 roku

list do Jagiełły, by ten umożliwił powrót do swej ojcowizny synom Kiejstuta i zawarł rozejm z Mazowszem do najbliższej Wielkanocy, na który wielki książę litewski odpowiedział jednoznacznie negatywnie stanowczym tonem w dniu 6 stycznia 1383 r.²⁴. Jak wiemy z przekazu Wiganda z Marburga («*Wytaut peciit, ut rex dignaretur ei dimittere, que iuris sui essent a parentibus derelicta, vellet enim ab eo omagium suscipere et esse vir eius*»²⁵), starszy z synów Kiejstuta próbował również osobiście kontaktować się z Jagiełłą w sprawie zwrotu ojcowizny. Jagiełło (a właściwie jego matka Julianna), nie dopuszczał myśli o przywróceniu pozycji potomkom Kiejstuta w Wielkim Księstwie Litewskim, którzy na początku 1383 roku nie posiadali nic prócz kilku wiernych im stronników. Wydawało się, że Witold nie ma szans na wciągnięcie Zakonu Krzyżackiego do realizacji swoich planów politycznych. Okazało się jednak, że sprawy przybrały całkiem nieoczekiwany obrót. Jagiełło już w marcu 1383 roku odzyskał zbrojnie od Mazowsza ziemię drohicką, a dowódca grodu w Drohiczynie, marszałek Sasin ze Smarzewa, herbu Prawdzic dostał się do litewskiej niewoli²⁶. Stosunki handlowe między Wilnem a Mazowszem zostały zerwane; obaj książęta mazowieccy 25 marca 1383 roku w Toruniu wystawili przywilej zwalniający od cła towary spławiane między Wizną a Toruniem²⁷. To zapewne zadecydowało o konieczności nawiązania stosunków handlowych kupców wileńskich z lubelskimi. W dniu 18 kwietnia 1383 roku wielki książę litewski Jagiełło wraz z bratem Skirgiełłą wystawili stosowny przywilej dla kupców lubelskich²⁸. Ten dokument stał się przyczyną nieporozumienia, któremu uległ Oskar Halecki upatrując wczesnych zabiegów polskiej szlachty o zawarcie unii z Litwą²⁹.

Wtargnięcie Litwinów na Podlasie było nie po myśli wielkiego mistrza Konrada Zollnera, który zdawał sobie sprawę, iż nie można odwlekać realizacji porozumień wynikających z aktów wystawionych przez młodszych Olgierdowiczów 31 X i 2 XI 1382 r. nad Dubisą. Uzgodniono zatem, że przedstawiciele stron spotkają się na wyspie rzeki Dubissy w wigilię Bożego Ciała tegoż roku (20 V), co poświadcza dokument wystawiny przez Jagiełłę w sprawie obowiązującego rozejmu³⁰. Nie wiemy jak przebiegały rozmowy litewsko – krzyżackie (nie mamy wątpliwości, że doszło do spotkania stron w wyznaczonym miejscu i czasie). Można przypuszczać, że umówiono termin rozpoczęcia chrystianizacji Litwy, a także szczegóły związane z przybyciem krzyżackich duchownych, nie mówiąc już o warunkach przejścia Żmudzi przez Zakon. Następstwem tych rozmów była ekspedycja na statkach powzięta przez wielkiego mistrza w towarzystwie biskupów warmińskiego i momezańskiego oraz licznych kapłanów i braci zakonnych w dniu 19 lipca 1383 roku³¹. Wyprawa ta miała na celu rozpoczęcie chrztu Litwinów. Jednakże wyznaczony termin wyprawy nie był sprzyjający do spławu z uwagi na niski stan wody w rzece Niemnie, więc cała wyprawa dotarła zaledwie do Skirstymonia (Christmemel) odległego od ujścia rzeki Dubissy do Niemna o 4 mile, gdzie zapewne umówiono spotkanie ze stroną litewską. Prośby wielkiego mistrza o przysłanie koni i przewodników dla przeprawy przez puszcę nie odniosły pozytywnego skutku – Jagiełło nie przysłał koni ani przewodników, wymagając przybycia na umówione miejsce drogą wodną³². Wszystkie wysiłki i koszty poniesione przez Zakon Konrada Zollnera pozostały bezowocne. Nic więc dziwnego, że wielki mistrz w swym liście wypowiedzającym wojnę Jagielle i jego państwu dał wyraz nie ukrywanej wściekłości i żalu, używając wobec swego respondenta liczby pojedynczej (*du Jagal*) miast zwyczajowej formy *pluralis maiestatis*

należnej władcom³³. Zakon rozpoczął wojnę z państwem Jagiełły z końcem lipca 1383 r. Po owym przykrym incydencie z Jagiełłą i jego barćmi z lipca 1383 r. uwaga wielkiego Konrada Zollnera zwróciła się na osobę Witolda, który chętnia zabrał się do sprowadzania na teren Prus swoich zwolenników i z ich pomocą zorganizował siłę zbrojną opartą głównie na Żmudzinach, których według informacji podanych przez Annalistę Toruńskiego miał pod swoją komendą około 3 000. To wojsko towarzyszyło sił zbrojnych wielkiego mistrza podążało w kierunku zamku w Trokach, który został zdobyty 12 września 1383 r. Po zdobyciu Trok armia ta ruszyła na Wilno i próbowała szturmować zamki wileńskie, jednak bezskutecznie. Napastnicy musieli wycofać się do Prus. Witold, by być bardziej wiarygodnym dla swoich nowych sojuszników, zdecydował się przyjąć chrzest, co nastąpiło w Tapiawie 21 października 1383 roku – nadano mu starogermańskie imię Wigand, które nosił ówczesny komtur Ragnety. W niedługim czasie po tym wydarzeniu Witold otrzymał do swej dyspozycji zamek u ujścia Dubissy do Niemna. Do Witolda do Prus przybywali jego liczni zwolennicy tak Litwini jak i Rusini. Zamek w Trokach tymczasem, w którym pozostała załoga zwolenników Witolda, po kilku tygodniach oblężenia, w dniu 3 XI 1383 r., został odzyskany przez wojska Jagiełły i Skirgiełły. Na szczęście dla synów Olgierda i Julianny, zima z 1383 na 1384 rok była łagodna i nie sprzyjała podejmowaniu rejs krzyżackich na ziemie litewskie mimo przyjazdu do Prus wielu gości z zachodu Europy. Było to jednak odwleczenie w czasie niezczyć, które mogły nastąpić, bowiem skuteczność połączonych sił Witolda z krzyżackimi uświadomiła w Wilnie, że zachodzi konieczność nawiązania przyjaznych stosunków z którymś z potężniejszych sąsiadów. Prawdopodobnie na przełomie 1383 i 1384 roku władca Litwinów za namową matki zdecydował się nawiązać stosunki dyplomatyczne z wielkim księciem moskiewskim, o czym informują rejestry umów odkryte przez Lwa Czerepnina³⁴. Zapewne kontakt między stronami ułatwiał fakt, że rodzona siostra Jagiełły, Helena, była żoną stryjecznego brata Dymitra Dońskiego Włodzimierza Andrzejewicza³⁵. W treści tego porozumienia znalazły się dwa najistotniejsze punkty, a mianowicie chrzest Jagiełły, jego rodziny i poddanych w obrządku prawosławnym oraz małżeństwo z córką Dymitra Dońskiego, którą Zygmunt Wdowiszewski utożsamiał z późniejszą żoną Fiodora Olegowicza rizańskiego, Zofią. Jeżeli układ z Moskwą miał zabezpieczyć Wielkie Księstwo Litewskie przed agresją Zakonu Krzyżackiego, to chyba przeceniono potęgę nowego sojusznika, który borykał się wówczas z licznymi kłopotami, zaś chrzest w obrządku prawosławnym niczego nie zmieniał w pozycji Litwy jako obiektu krucjat. Trzeba jednak zwrócić uwagę i na to, że Moskwa przestawała być w tym momencie wsparciem dla władcy Połocka Andrzeja Olgierdowicza. Okazało się jednak wkrótce, że sojusz z wielkim księciem moskiewskim zbyt mało wnosił do obronności Litwy przed agresją krzyżacką. Prawdopodobnie w początku roku 1384 zmarł stryj Jagiełły i Witolda książę wołyński Lubart Dymitr, co stało się okazją do zaproponowania Witoldowi zwolnionego księstwa w zamian za opuszczenie Krzyżaków. Prócz tego zaoferowano synowi Kiejstuta zwrot jego własnych księstw Podlasia wraz z Brześciem i Drohiczyńem oraz Kowna i Grodna. Propozycja ze strony Jagiełły przysłała nie wcześniej niż w lutym 1384 roku, a raczej kilka miesięcy później, gdyż jeszcze 30 stycznia tegoż roku Witold wystawił w Królewcu dokument, w którym zrzekał się na rzecz Zakonu ze Żmudzi aż po Niewiażę i przyjął jako lenna z rąk wielkiego mistrza księstwo trockie i grodzieńskie³⁶. Następnie zaś

jrszcze 13 maja tegoż roku wybrał się razem z wielkim mistrzem na wyprawę pod Kowno, która trwała 4 tygodnie³⁷. Wprawdzie niektórzy historycy kwestionowali autentyczność tego dokumentu – głównie na podstawie opisu pieczęci zawierającej tytułaturę trocką Witolda nie odpowiadającą rzeczywistości prawnej³⁸. Sam fakt wystawienia tego dokumentu przez Witolda nie budzi jednak zastrzeżeń Kazimierza Sochaniewicza, choć według tego historyka mógł on być w niektórych miejscach podfałszowany³⁹. Witold w roli przyszłego lennika Zakonu Krzyżackiego nie czuł się zbyt pewnie i nawet zwycięstwo u boku wielkiego mistrza nie dawało mu pozycji uprzywilejowanej na Litwie. Dlatego też odpowiadało mu zaproszenie przysłane przez Jagiełłę do powrotu w ojcyste strony. Jak podają źródła pruskie, dnia 3 lipca 1384 r. Witold zdradzieckim sposobem opanował i zburzył 2 zamki krzyżackie zabijając, bądź biorąc do niewoli członków ich załóg i przybył na Litwę. Po przybyciu na Litwę Witold został nakłoniony do przyjęcia chrześcijaństwa wschodniego, o czym sam ten książę wspomina w skardze z 1390 roku⁴⁰. Świadczy to o aktualnym i wówczas wdrażanym postanowieniu realizacji umów z Moskwą⁴¹. W dniu 19 września 1384 roku Jagiełło wspólnie ze Skirgiełłą i Witoldem rozpoczęli oblężenie zamku Marienwerder, które to przedsięwzięcie zakończyło się sukcesem dopiero 6 listopada; jego los podzielił też inny zameczek krzyżacki Gotteswerder⁴².

Wydawało się, że z chwilą odciążenia Witolda od Krzyżaków bezpieczeństwo Litwy znacząco się poprawi. Sojusz z Moskwą rozluźnił związki jej z księciem połockim Andrzejem Garbatym, który stał się jednak wkrótce sojusznikiem Krzyżaków, zaś spodziewana pomoc ze strony Moskwy była zbyt nikła, by móc stawić czoło potęgze krzyżackiej.

Wiadomość o koronacji Jadwigi na króla Polski nadeszła do Wilna w najbardziej pożądanym momencie. Jagiełło nie był jeszcze zony, choć nie wiele do tego brakowało, zaś prawie jedenastoletnia Jadwiga wprawdzie była zaręczona z Wilhelmem Habsburgiem, lecz tę przeszkodę można było pokonać. Czy w Wilnie o tym wiedziano, tego się nie dowiemy. Postanowiono spróbować przeorientować politykę Wielkiego Księstwa Litewskiego ze wschodu na zachód. Wysłane do Krakowa poselstwo litewskie, które stanęło w tym grodzie 18 stycznia 1385 roku z ofertą matrymonialną wielkiego księcia litewskiego dało do myślenia elitom małopolskim posłusznym dotąd planom Andegawenów. Nie obyło się bez konsultacji z królową wdową Elżbietą Bośniaczką, która zapewne swą zgodę uzależniła od spłaty przez Jagiełłę owych 200 tysięcy florenów Habsburgom z tytułu niewywiązania się z wcześniejszych umów. Poselstwo polsko – węgierskie, reprezentowane na dość niskim szczeblu, zjawiło się na Litwie po kilku miesiącach z dość licznym pakietem warunków do spełnienia przez władcę litewskiego. W akcie krewskim z 14 sierpnia 1385 roku⁴³ zawierającym preliminaria unii obu państw największej emocji i kontrowersji w historiografii polskiej i litewskiej wzbudził zapis o inkorporacji i przyłączeniu Wielkiego Księstwa Litewskiego do Królestwa Polskiego (*Incorporare et applicare*)⁴⁴. Wydaje się, że zapis ten, podobnie jak zaproszenie wielkiego mistrza na ojca chrzestnego Jagiełły, miał na celu wytrącenie z rąk strony krzyżackiej argumentu jej krucjatowego powołania. W momencie inkorporacji Litwa stawała się beneficjentem ponad 400 letniej tradycji katolickiej Polski, a także trzeba dodać, że i ją w tym momencie obejmował traktat kaliski z 1343 roku. Była to swoista adopcja państwa litewskiego przez państwo o 400 letniej tradycji chrześcijańskiego dorobku. Trzeba podkreślić, iż

Zakon Krzyżacki, odmawiając legitymizacji chrztu i małżeństwa Jagiełły, a więc też i włączenia Litwy w skład Królestwa Polskiego, ratował przez to rację swego istnienia. Toteż prawie natychmiast sympatia władz Zakonu dla pretensji Wilhelma Habsburga głoszącego, że Jadwiga jest jego legalnie poślubioną żoną, została spożytkowana dla celów propagandowych szkalujących Jadwigę i Jagiełłę na dworach europejskich, o czym tak wy-czerpująco pisał Andrzej Feliks Grabski⁴⁵.

Chrzest, ślub i koronacja Jagiełły na króla Polski zgromadziły w Krakowie spore grono Litwinów, których zetknięcie się ze szlachtą polską, obyczajami i kulturą, było pierwszym krokiem ku upodobnieniu się pod każdym względem z nią. Pierwsze współdziałanie militarne Polaków i Litwinów dokonało się podczas kampanii zakończonej bitwą nad rzeką Wechrą przeciwko księciu smoleńskiemu Światosławowi Iwanowiczowi, gdzie Polacy wymienieni są bezimiennie w latopisach⁴⁶. Drugim epizodem, gdy strona polska uczestniczy w ważnych dla Litwy wydarzeniach jest chrzest Litwinów w lutym 1387 r., przy którym Jagielle towarzyszyli książęta mazowieccy, biskupi i panowie z Polski. Akcja ta toczyła się, gdy w tym samym czasie Jadwiga odzyskiwała z rąk starostów węgierskich ziemie ruskie. Udało się jej to tylko częściowo, a resztę ziem wraz z grodem w Haliczu wojska litewskie pod wodzą Witolda odzyskały w kilka miesięcy później⁴⁷.

Początkowo zakładano program inkorporacji, lecz jego realizacja była zrazu niemożliwa z uwagi na przeszkody tak zewnętrzne (Zakon Krzyżacki), jak i wewnętrzne (ambicje książąt dążących do niezależności w ramach Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także dochodzenie do głosu licznej grupy panów i bojarów litewskich, którzy obawiali się przewagi wpływów żywiołu polskiego w sprawowaniu rządów namiestniczych). Z uwagi na to, że stałym miejscem pobytu wielkiego księcia litewskiego i zarazem króla Polski przestało być Wilno, jego miejsce zajął namiestnik, którym przez pierwsze lata funkcjonowania unii był brat królewski Skirgiełło.

Niespełnione obietnice Jagiełły i Skirgiełły wobec Witolda i próba zmarginalizowania go, jak wielu innych książąt, w nowym układzie sił sprawiły, że doszło ponownego do rozłamu w społeczeństwie litewskim. Bunt Witolda i jego ucieczka do Prus na przełomie 1389/1390 r. (wraz z licznymi zwolennikami) były protestem przeciwko próbie dosłownego likwidowania odrębności państwowej Litwy. Mianowanie Polaków starostami wileńskimi tym bardziej zwiększyło liczbę zwolenników Witolda, jako symbolu niezależności. Do grona niezadowolonych doszedł dotychczasowy sprzymierzeniec Jagiełły, książę Jerzy Narymuntowicz, którego ziemią bełską, wprawdzie utraconą po zwycięstwie Ludwika Węgierskiego we wrześniu 1377 roku (odzyskaną zapewne w 1382 r.), Władysław Jagiełło rozporządził przydzielając ją w końcu 1387 r. Siemowitowi IV. Niemalą rolę w rozdźwiękach między synami Olgierda a Witoldem odegrała wdowa po Olgierdzie Julianna, która obawiała się wzrostu potęgi Witolda w Wielkim Księstwie Litewskim kosztem jej synów. Dopiero jej śmierć, której dokładną datę 17 marca 1392 r. poznajemy dzięki odkrytym sgraffiti w świątyni połockiej⁴⁸, umożliwiła powrót do ugody z Witoldem, której wyrazem są akty z Ostrowa 4 i 5 sierpnia 1392 r. Witold powrócił z Prus na warunkach, które dały mu pozycję znacznieszą od jego politycznego oponenta Skirgiełły – nie tylko odzyskał ziemie własne i ojcowiznę ale również miał wejść w posiadanie całego Wołynia. Nominalnie władcą nadrzędnym w Wielkim Księstwie Li-

tewskim był król Władysław Jagiełło, jednak o faktyczną władzę namiestniczą toczyła się rywalizacja między Witoldem i Skirgiełłą z incydentami z udziałem młodszych Olgierdowiczów, jak np. bunt Świdrygiełły i zajęcie Witebska, a następnie zatarg Korybuta z nowym namiestnikiem i utrata przezeń księstwa siewierskiego. Jak wcześniej o tym miałem okazję napisać ranga książąt zależna była od tego, czy przysługiwał im tytuł *dux Lithuaniae*, czy nie⁴⁹.

Wyraźną przewagę jednak zyskał sobie Witold, który był postrzegany jako obrońca państwowości Litwinów. Jedynym księciem, który stał mu na przeszkodzie był książę połocki Skirgiełło, który pod koniec życia zasiadł na stolcu książęcym w Kijowie usuwając stamtąd Włodzimierza Olgierdowicza⁵⁰. Gdy zatem w przeddzień wigilii Bożego Narodzenia 1394 roku zmarł w Kijowie rodzony brat króla Skirgiełło, podobno otruty przez mnicha Fomę, nic nie stało na przeszkodzie, by pełnię faktycznej władzy w Wielkim Księstwie Litewskim wziął w swe ręce Witold mający zupełną swobodę w prowadzeniu własnej polityki na wschodzie, nie stroniąc od używania tytułu wielkiego księcia⁵¹. Przykładem tego może być Smoleńsk, gdzie jesienią 1395 roku Witold doprowadził do wygnania Jerzego Światosławowicza i ustanowił tam własnych namiestników⁵², czy w Kijowie, gdzie Witold osadził jako swego namiestnika Iwana Olgimuntowicza Holszańskiego. W ten sposób, mianując namiestników nie dopuszczał do odrodzenia się odrębności politycznej tych księstw.

Polityka Witolda wobec Zakonu Krzyżackiego w drugiej połowie lat 90. XIV wieku coraz bardziej rozchodzi się z tą, którą prowadzi król Władysław Jagiełło.

Po zastawieniu przez księcia Władysława Opolczyka Złotorii i ziemi dobrzyńskiej Krzyżakom stosunki władcy Polski z wielkim mistrzem Konradem von Jungingen zaostrzyły się i niewiele brakło do złamania traktatów pokojowych z Kalisza. Annalista toruński podaje, że we wrześniu 1391 roku król zajął wiele zamków Piasta opolskiego w ziemi dobrzyńskiej (m. in. Dobrzyń i Rypin) natomiast podczas oblegania zamku w Bobrownikach wojska polskie dowodzone przez Krystyna z Ostrowa zostały wyparte przez oddziały krzyżackie⁵³. Przyjęcie przez Zakon najpierw zamku w Złotorii, a następnie ziemi dobrzyńskiej pod zastaw za sumę 50 tysięcy florenów było wymierzone przeciw polskiej racji stanu. Wprawdzie nie dochodziło do otwartej wojny między Polską a Zakonem Krzyżackim, ale stosunki między królem Władysławem Jagiełłą a kolejnymi wielkimi mistrzami były coraz bardziej napięte. Negocjatorką w tych trudnych sprawach między obu państwami była królowa Jadwiga, która była orędowniczką pokoju, lecz prośby jej w sprawie restytucji Królestwu Polskiemu ziemi dobrzyńskiej i zamku w Złotorii nie przyniosły pozytywnych wyników. Wielki mistrz Konrad von Jungingen wprawdzie szanował królową Jadwigę jako osobę wysoko urodzoną, jak też za jej wrodzoną roztropność, lecz ustąpienie z zajętych ziem oznaczałoby zepsucie dobrych stosunków z Władysławem Opolczykiem, który był zniszczony wojną z Władysławem Jagiełłą, jak i sprzyjającymi mu Luksemburgami.

Z chwilą śmierci Opolczyka (która nastąpiła w 1401 r.) ziemie te mogły stanowić wieczysty nabytek Zakonu Krzyżackiego, podobnie jak niegdyś stało się z ziemią michałowską. To powodowało zaostrenie stosunków między stronami i każdy przejaw przyjaźni wobec Krzyżaków postrzegany był przez Jagiełłę i jego otoczenie jako wymierzony w żywotne interesy państwa.

Litwini rządzeni przez Witolda byli coraz bardziej niechętni kontynuacji zbliżenia z Królestwem Polskim, zwłaszcza że od pewnego czasu ustały rejsy krzyżackie na Litwę właściwą, a jedynym obiektem agresji krzyżackiej pozostała Żmudź. W dniach 22–28 lipca 1396 roku doszło do zjazdu Witolda z wielkim mistrzem krzyżackim w pobliżu Starego Kowna⁵⁴. Poprawienie stosunków z Krzyżakami zostało okupione kosztem Żmudzinów nadal pozostających w pogaństwie. Witold zyskiwał wolną rękę w sprawach wschodnich, gdzie wydawało się, iż istnieje nieograniczone pole ekspansji. W tej sytuacji wydawało się, że postanowienia aktu krewskiego tracą na znaczeniu. Otoczenie królowej domagało się od Witolda ściślejszej zależności od króla, królowej i królestwa, więc w 1398 r. w liście do Witolda królowa zażądała daniny z ziem litewskich i ruskich⁵⁵, na co Litwini, jak podaje kronika Jana z Posilge zareagowali demonstrując nieaktualność zobowiązania o wcieleniu Wielkiego Księstwa Litewskiego i okrzyknęli Witolda królem Litwinów i Rusinów⁵⁶. Ten mandat zaufania Litwinów Witold wyzyskał w celu uregulowania swych spraw rodzinnych, bowiem jego brat Zygmunt z rodziną nadal w 1398 roku był zakładnikiem Krzyżaków. Traktaty z Zakonem na wyspie Salin w 1398 roku⁵⁷, choć nie uzgodnione z Jagiełłą i jego otoczeniem skutkowały uwolnieniem Zygmunta i jego rodziny, zaś Witold zrzekał się na rzecz Krzyżaków władzy nad Żmudzią. Wydawało się, że drogi obu państw unijnych rozchodzą się na dobre. Potęga Witolda na wschodzie umacniała się w oparciu o sojusz z chanem Złotej Ordy Tochtamyszem, zatem trudno było przewidywać jakąś zmianę tej tendencji.

Przełomowym momentem w stosunkach polsko – litewskim był rok 1399, kiedy to w lipcu zmarła, powiwszy wcześniej córkę Elżbietę Bonifację, królowa Jadwiga, podtrzymująca tradycję przyrodzonej monarchii jako prawnuczka Władysława Łokietka. Na to nałożyła się sromotna klęska wojsk Witolda nad Worskłą oraz śmierć wielu panów i książąt⁵⁸. Polegli tam również liczni panowie polscy, a wśród nich wojewoda krakowski Spytek z Melsztyna oraz wojewoda czerski Jasiołk z Sierpca⁵⁹. Nadzieje Witolda i Litwinów na zbudowanie potęgi w oparciu o sużusz z Tochtamyszem runęły na polu jednej bitwy. Jak podaje Jan Długosz, po śmierci Jadwigi Jagiełło chciał zrezygnować z władzy w Polsce i gdyby tak się stało epizod trwania unii Polski z Litwą zakończyby się wraz z końcem XIV wieku. Jednakże panowie polscy roztropnie uznali, że nie wolno dopuścić do takiej sytuacji, by tak dobrze zapowiadające się dzieło uległo zaprzepaszczeniu, przeto wystąpiono z projektem legitymizacji rządów króla poprzez jego małżeństwo z hrabianką Anną Cylejską, wnuczką po kądzieli Kazimierza Wielkiego⁶⁰. Klęska nad rzeką Worskłą uświadomiła też panom litewskim i ruskim, że sojusz z Królestwem Polskim potrzebny jest im nie tylko dla ochrony przed Zakonem Krzyżackim ale także dla wsparcia w razie tak niespodziewanych klęsk na wschodzie Europy. Doprowadzono zatem do renowacji i modernizacji podstawy prawnej unii Polski z Wielkim Księstwem Litewskim. Uczyniono to aktami wydanymi w Wilnie i Radomiu w końcu 1400 i początku 1401 roku⁶¹. W aktach tych wyraźnie podkreślono rolę Witolda w monarchii polsko – litewskiej jako pierwszego doradcy z prawem używania tytułatury wielkksiążęcej, jak również przypomniano o nadrzędnej władzy króla Władysława Jagiełły nad wszystkimi składnikami jego monarchii. Zrezygnowano zatem z pierwotnego zamiaru likwidacji odrębności państwowej Litwy. W razie bezpotomnej śmierci Jagiełły wybór jego następcymiał nastąpić za wiedzą i zgodą Witolda wraz z

panami litewskimi. W aktach wileńsko – radomskich po raz pierwszy w stosunkach obu państw wystąpili książęta, panowie i bojarzy litewscy jako gwaranci dotrzymania umów (wcześniej poddani Witolda wystąpili jako świadkowie układów z Krzyżakami w 1398 r.). Ta ponowna konsolidacja obu państw ułatwiła doprowadzenie do zawarcia traktatów raciąskich z Zakonem Krzyżackim w maju 1404 r., na mocy których król polski zyskał prawo wykupu ziemi dobrzyńskiej i Złotorii⁶². Zanim do tego doszło, najpierw na Żmudzi wybuchło powstanie przeciwko władzom krzyżackim w marcu 1401 r.⁶³, zaś Witold wystawił w Lublinie dnia 19 czerwca 1403 r. zobowiązanie, że bez wiedzy króla nie zawrze żadnego przymierza z Zakonem Krzyżackim⁶⁴. Było to budowanie wspólnej polityki obu monarchów wobec groźnego sąsiada w taki sposób, by osiągnąć cel bez używania środków militarnych. W jednym z punktów traktatu raciąskiego Zakon Krzyżacki przyrzekł też nie wspierać uciekinierów z Litwy, wśród których w 1402 r. znalazł się też protestujący przeciwko wyniesieniu Witolda do godności wielkiego księcia, najmłodszy z braci królewskich, Świrdygiełło. Jak słusznie zauważył Antoni Prochaska, poprzez konieczność zatwierdzenia traktatów salińskich przez Jagiełłę Zakon musiał uznać unię i jego, jako najwyższego zwierzchnika narodów stanowiących jego monarchię⁶⁵. Niestety, unormowanie stosunków z Krzyżakami odbyło się to kosztem Żmudzi, bowiem król przystał na potwierdzenie traktatu salińskiego zawartego przez Witolda z Zakonem Krzyżackim w 1398 r. Witold zyskiwał przychyłność Zakonu w sprawach jego ekspansji wschodniej. Po Raciążku mamy liczne przykłady współpracy Polaków z Witoldem i jego otoczeniem – ich udział w wojnach prowadzonych na wschodzie. Mamy poświadczony udział wojsk wyekwipowanych przez Krzyżaków, wśród których znajdowali się też Żmudzini, w wojnach Witolda z Moskwą w 1406 i 1408 roku⁶⁶.

Gdy wreszcie wybuchło II powstanie na Żmudzi przeciwko Krzyżakom w 1409 roku, na Litwie panował głód po wcześniejszym nieurodzaju. To właśnie z Polski wyruszyło 20 statków ze zbożem, załadowanym na rozkaz króla i starostów królewskich, by wspomóc głodującą Litwę, lecz zostały zajęte przez komtura Ragnety⁶⁷. Strona krzyżacka usprawiedliwiała ten czyn podejrzeniem, że na statkach tych wieziono broń dla pogan (Żmudzinów)⁶⁸ Wcześniej Krzyżacy odciągnęli od zobowiązań lennych wobec króla polskiego władcę Drezdenka Ulricha von der Osten⁶⁹. Jednak to sprawa zboża stała się jedną z głównych przyczyn bezpośrednich wybuchu Wielkiej Wojny z Zakonem Krzyżackim. Ta wojna, trwająca od sierpnia 1409 aż do lutego 1411 r., spowodowała zetknięcie się mas rycerstwa polskiego z panami i bojarstwem litewskim. Szczególnie współpraca w marszach i na polu bitew dowódców poszczególnych oddziałów wymagała koordynacji i uzgodnień tak w zakresie logistyki, jak i współpracy w realizacji założeń taktycznych. Sama bitwa pod Grunwaldem i udział w jej sukcesie jest przedmiotem nieustających badań nie tylko polskich i litewskich historyków – szczególnie akcentuje się zachowanie w niej Litwinów, którzy pierwsi rozpoczęli natarcie, a potem dokonali manewru odwrotu z pola bitwy. Jedni uznawali te elementy bitwy za oznakę słabości wojsk Witolda, inni zaś widzieli w tym niepospolity geniusz wojskowy wielkiego księcia⁷⁰. Później zaś obie zwycięskie strony uczestniczyły w pertraktacjach pokojowych z Krzyżakami broniąc interesu obu składowych monarchii Jagiełły. O udziale książąt z rodu Giedymina w «Wielkiej Wojnie» pisałem już w odrębnym artykule⁷¹. Polacy coraz częściej bywali w otoczeniu wielkiego księcia Witolda i tam poznawali ludzi z jego

litewskiego otoczenia. Rachunki dworu królewskiego wskazują, że częstymi gośćmi w Polsce byli jego podda-

ni zamieszkujący Wielkie Księstwo Litewskie. Również Uniwersytet Krakowski przyjmował licznych Litwinów i Rusinów spargnionych wiedzy. Dużą rolę w zbliżaniu kulturowym odegrało duchowieństwo katolickie na Litwie, wywodzące się głównie z Polski.

W traktacie I Pokoju Toruńskiego nie udało się definitywnie odwołać darowizny Żmudzi na rzecz Zakonu Krzyżackiego, toteż zdecydowano się w roku 1412 na wyciągnięcie argumentu naruszenia przy darowiznie praw córek Witolda i Jagiełły jako jedynych dziedziczek swych ojców. W tym celu właśnie na wiecu w Jedlni w początku następnego roku obwołano Jadwigę Jagiellonkę dziedziczką tronu polskiego⁷². Argumenty te przedłożono przed sądem polubownym procedowanym przez Benedykta Macraya. Jak konstatuje to G. Błaszczak, «*I pokój toruński z 1411 r. nie mógł satysfakcjonować strony polsko – litewskiej*» i właściwie nikogo nie zadowolił⁷³. To skłoniło elity polityczne Polski i Litwy do poszukiwania sposobów wzmocnienia więzi wzajemnych i nowych sojuszków.

Przypisy:

¹ Kodeks dyplomatyczny Małopolski, t. 3, wyd. Piekosiński, Kraków 1887, nr. 931 (z błędną datą 18 IV); O. Halecki, Dzieje unii jagiellońskiej, t. I, Kraków, 1919 (Warszawa 2013), s. 95-96; W. Moszczeńska, Rola polityczna rycerstwa wielkopolskiego w czasie bezkrólestwa po Ludwiku Wielkim, «Przegląd Historyczny», 25 (1925), s. 135; W. Maciejewska, Królowa Jadwiga, Kraków 1934, s. 42, przyp. 22; S. Szczur, Negocjatorzy unii Polski z Litwą i ich kariery, «Analecta Cracoviensia», XIX, 1987, s. 190-192, gdzie poprawna data dokumentu. Natomiast H. Paszkiewicz, O genezie i wartości Krewa, Warszawa 1938, s. 205–206 wyraził duży sceptycyzm co do możliwości uznania tego dokumentu za świadectwo rokowań w sprawie unii.

² Kronika Jana z Czarnkowa, opr. I wyd. Jan Szlachtowski [w:] Monumenta Poloniae Historica (cyt. dalej MPH), t. II, Lwów 1872, s. 714.

³ Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego, ks. X 1370–1405, Warszawa 1981, s. 115–116.

⁴ Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski (cyt. dalej KDW), t. XI, Poznań 1999, nr 1762.

⁵ J. Tęgowski, Bezkrólestwie po śmierci Ludwika Węgierskiego a geneza unii Polski z Litwą [w:] Studia historyczne z XIII–XV wieku, po red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 1995, s. 92.

⁶ Kronika Jana z Czarnkowa, MPH, t. II, s. 723.

⁷ J. Wyrozumski, Królowa Jadwiga między epoką piastowską i jagiellońską, Kraków 1997, s. 48.

⁸ Kronika Jana z Czarnkowa, MPH, t. II, s. 732–733.

⁹ J. Tęgowski, Postawa polityczna arcybiskupa gnieźnieńskiego Bodzanty w czasie bezkrólestwa po Ludwiku Węgierskim [w] Genealogia – Rola związków rodzinnych i rodowych w życiu publicznym w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym, Toruń 1995, s. 144–145 (dodatek źródłowy I).

¹⁰ Ibidem, s. 137.

¹¹ O. Halecki, Dzieje unii jagiellońskiej, t. I, W wiekach średnich, Kraków 1919, s. 96.

¹² J. Bieniak, Epilog zabiegów Siemowita IV o koronę polską, «Acta Universitatis

Nicolai Copernici» *Historia IX – Nauki Humanistyczno – Społeczne – zeszyt 58*, 1973, s. 71–86.

¹³ J. Tęgowski, *Wyprawa margrabiego Zygmunta Luksemburskiego przeciwko Siemowitowi IV w 1383 r.* [w:] *Klio viae et in via. Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, pod red. A. Odrzywolskiej – Kidawy, Warszawa 2010, s. 655–660.

¹⁴ J. Tęgowski, *Postawa polityczna arcybiskupa gnieźnieńskiego Bodzanty...*, s. 146–147 (dod. *Źródłowy Nr II*).

¹⁵ J. Nikodem, *Jadwiga król Polski*, Wrocław 2009, s. 120; B. Wyrozumska, *Analiza źródłoznawcza zapisek w «Liber proscriptio num» dotyczących królowej Jadwigi* [w:] *Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce... Zbigniewowi Perzanowskiemu przypisane*, Kraków 1995, s. 223–228.

¹⁶ *KDW*, t. III, wyd. Ignacy Zakrzewski, Poznań 1879, nr 1825.

¹⁷ *KDW*, t. III, nr 1825.

¹⁸ A. Misiąg – Bocheńska, *Dwie daty z życia królowej Jadwigi «Polonia Sacra» 2*, 1949, s. 267–275.

¹⁹ Rimša, 1385 m. Krėvos akto antspaudai [w:] 1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos Aktas, pod red. J. Kiaupienė, Vilnius 2002, s. 79–98. (na akcie z 29 IX 1379 r. wisi pieczęć z legendą «Pečat’ knjazja velikogo Semiona Polockogo»).

²⁰ S. Smolka, *Kiejstut i Jagiełło, «Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie» 7*, 1889, s. 79–155.

²¹ Zob. A. Prochaska, *Dzieje Witolda wielkiego księcia Litwy*, Kraków 1914, s. 38, przyp. 17.

²² *Codex epistolariis Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430* (cyt. dalej CEV), wyd. A. Prochaska, Kraków 1882, s. 1025–1026. Potwierdzenie tego znajdujemy w *Kronice wielkich mistrzów* [w:] *Scriptores rerum Prussicarum* (cyt. dalej SRP), t. 3, Lipsk 1866, s. 603.

²³ *Kronika Jana z Czarnkowa*, MPH, t. II, s. 720.

²⁴ *Codex diplomaticus Prussicus*, wyd. J. Voigt, Königsberg 1853, nr 14, s. 15.

²⁵ *SRP*, t. II, Lipsk 1863, s. 620.

²⁶ *Kronika Jana z Czarnkowa*, MPH, t. II, s. 734; A. Supruniuk, *Otoczenie księcia mazowieckiego Siemowita IV (1374–1426)*, Warszawa, 1998, s. 249–251.

²⁷ *Codex epistolariis saeculi decimi quinti*, t. II, wyd. A. Lewicki, Kraków 1891, nr .3, s. 3–4.

²⁸ *Kodeks dyplomatyczny małopolski*, t. III, wyd. F. Piekosiński, Kraków, 1887, nr 931.

²⁹ O. Halecki, *dzieje unii jagiellońskiej*, t. I, s. 95–97.

³⁰ Lucas David, *Preussische Chronik*, t. 7, Königsberg 1815, s. 161.; *Kodeks dyplomatyczny Litwy* (cyt. dalej KDL), wyd. E. Raczyński, Wrocław 1845, s. 69.

³¹ *SRP*, t. III, s. 125–126

³² A. Czacharowski, *Rola króla Władysława Jagiełły w pertraktacjach polsko-krzyżackich przed Wielką Wojną, «Acta niversitatis Nicolai Copernici» istoria XXIV – Nauki Humanistyczno – Społeczne – zeszyt 204*, 1990, s. 52–53.

³³ *KDL*, s. 62–63.

³⁴ L. V. Čerepnin, *Russkie feodal’nye archivy XIV–XV vekov*, cz. 1, Moskwa–Lenin-

grad 1948, s. 50–51. W sprawie daty tych traktatów J. Tęgowski, W sprawie genezy unii Polski z Litwą. Projekt małżeństwa Jagiełły z córką Dymitra Dońskiego – próba ustalenia daty, «Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie», seria : Zeszyty Historyczne, 2009, z. X, s. 51–64. Jeszcze inaczej datuje to porozumienie B. I Florja, Dogovor Dmitrija onskogo s Jagajło i cerkovnaja žizn' Vostočnoj Evropy [w:] Neisčerpaemost' istočnika. K 70 – letiju V. A. Kučkina, Moskva 2005, s. 233–237, który upatruje momentu zawarcia przymierza Jagiełły z Moskwą na okres przed lipcem 1383 r.

³⁵ J. Tęgowski, Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów, Poznań–Wrocław 1999, s. 124.

³⁶ CEV, nr 13, s. 3–4; H. Łowmiański, Agresja Zakonu Krzyżackiego na Litwę w wiekach XII–XV [w:] tegoż, Prusy – Litwa – Krzyżacy, wyd. M. Kosman, rzeszawa 1989, s. 210.

³⁷ Annalista Thorunensis, SRPr., t. III, s. 129.

³⁸ J. Fijałek, Wnuk Kiejstuta, Jan książę drohiczyński, kustosz i kanonik krakowski i sandomierski, drugi rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego, «Kwartalnik Historyczny» 28, 1914; F. Koneczny, Vitoldiana, «Ateneum Wileńskie» 7, 1930, s. 498–499

³⁹ K. Sochaniewicz, Najdawniejsze dyplomy Witolda, «Ateneum Wileńskie» 3, 1926, s. 376–377.

⁴⁰ Littauische Berichte, Dis ist Witoldes sache wedir Jagaln und Skirgaln, SRPr., t. II, s. 713.

⁴¹ Szerzej o tym J. Tęgowski, W sprawie prawosławnego chrztu Jagiełły (praca w druku).

⁴² M. Radoch, Walki Zakonu Krzyżackiego o Żmudź od połowy XIII wieku do 1411 roku, Olsztyn 2011, s. 75 n.

⁴³ Akta unii Polski z Litwą 1385–1791, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków 1932, nr 1.

⁴⁴ Najpełniej ten problem przedstawił ze strony polskiej G. Błaszczyk, Dzieje stosunków polsko – litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności, t. I, Poznań 1998, s. 233–264.

⁴⁵ A.F. Grabski, Jadwiga – Wilhelm – Jagiełło w opiniach europejskich, «Nasza Przeszłość» 23, 1966, s. 126.

⁴⁶ Moskovskij letopisnyj svod konca XV veka [w:] Polnoe sobranije Russkich letopisej (cyt. dalej PSRL), t. 25, s. 214. («i vsja sila s' nimi litovskaja i ljachy že vborzie na pole...»).

⁴⁷ J. Wyrozumski, Sprawa Rusi halicko – Włodzimierskiej i Podola w stosunkach polsko – węgierskich wczesnej epoki jagiellońskiej [w:] Węgry – Polska w Europie Środkowej. Historia – literatura. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Waclawa Felczaka, pod red. A. Cetnarowicz, C. G. Kiss, I. Kovacs, Kraków 1997, s. 44–50.

⁴⁸ I. D. Kalečic, Graffiti polockoj Spaso – Preobraženskoj cerkvi : novye nachodki i otkrytija [w:] Polack u gisto'rii i kul'tury Eŭropy. Materyjaly Mižnarodnaj navukovaj kanferencyi (Polack, 22–23 maja 2012), Minsk 2012, s. 580–586.

⁴⁹ J. Tęgowski, Zagadnienie władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie między unią krewską a zgonem Skirgiełły, Zapiski Historyczne, t. 66, 2001, z. 4, s. 7–18.

⁵⁰ J. Tęgowski, Rok. 1394 w dziejach Kijowszczyzny [w] «Pamiętnik Kijowski» VI, Kijów, 2002, s. 19–28.

⁵¹ Zauważył to już O. Halecki, Dzieje unii jagiellońskiej, s. 150.

⁵² Novgorodskaja 4-ja letopis', PSRL, t. IV, Moskva 2000, s. 376; Letopis' Avramki, PSRL, t. XVI, Moskva 2000, s. 138

⁵³ SRPr., T. Iii, S. 174-175; J. Bieniak, Kształtowanie się terytorium ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu, «Zapiski Historyczne» t. 51, 1986, s. 36.

⁵⁴ Codex diplomaticus Prussicus, t. 5, wyd. J. Voigt, Königsberg 1857, nr 87; M. Radoch, Walki Zakonu Krzyżackiego o Żmudź..., s. 135. n.

⁵⁵ SRPr., t. III, s. 219.

⁵⁶ SRPr., t. III, s. 224; zob. J. Tęgowski, Wprowadzanie w życie postanowień aktu krewskiego w latach 1385–1399, «Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego», t. IX, cz. 1, Lublin – Łódź, 2006, s. 89.

⁵⁷ E. Weise, Die Staatsverträge des Deutsche Ordens in Preussenim 15. Jahrhundert, Bd. I 1398–1437, Marburg 1970, nr 1–3, s. 7–13.

⁵⁸ Letopis' Avramki, PSRL, t. XVI, Moskva 2000, s. 143–146; Prodlżenie letopisi po voskresenskomu spisku, PSRL, t. VIII, Moskva 2001, s. 72–73 (pod datą 6908 od stworzeniaświata).

⁵⁹ A. Supruniuk, Otoczenie księcia mazowieckiego Siemowita IV (1376–1426), Warszawa 1998, s. 179–180.

⁶⁰ F. Sikora, W sprawie małżeństwa Władysława Jagiełły z Anną Cylejską [w:] Personae Colligationes Facta. Profesorowi kazimierowi Jasińskiemu w 70 rocznicę urodzin przyjaciele, koledzy, uczniowie, Toruń 1991, s. 93–103.

⁶¹ Akta Unii Polski z Litwą, nr. 38-45, s. 34–48.

⁶² E. Weise, Die Staatsverträge des Deutschen Ordens..., Bd. I, nr 22–31, s. 31–40; K. Neitmann, Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen 1230–1449, Köln–Wien 1986, s. 153–157; G. Błaszczyk, Dzieje stosunków polsko – litewskich, t. II, od Krewa do Lublina, Poznań 2007, s. 287–295.

⁶³ M. Radoch, Walki Zakonu Krzyżackiego o Żmudź..., s. 159–176.

⁶⁴ Akta uniii Polski z Litwą, nr. 45, s. 47–48.

⁶⁵ A. Prochaska, Dzieje Witolda..., s. 106; G. Błaszczyk, Dzieje stosunków polsko – litewskich, t. II, s. 294.

⁶⁶ M. Radoch, Walki Zakonu Krzyżackiego o Żmudź..., s. 246–256.

⁶⁷ Joannis Dlugossi Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae, liber decimus et liber undecimus 1406–1412, Varsaviae 1997, s. 21-23; M. Radoch Walki Zakonu Krzyżackiego o Żmudź..., s. 257 n.

⁶⁸ Zob. G. Błaszczyk, Dzieje stosunków polsko – litewskich, t. II, s. 300–301.

⁶⁹ A. Czacharowski, Polsko – krzyżacki spór o Drezdenko i Santok na początku XV wieku, «Zapiski Historyczne», t. 50, 1985, z. 3, s. 191–210.

⁷⁰ Omówienie tych poglądów czytelnik znajdzie w pracy. Błaszczyka, Dzieje stosunków polsko – litewskich, t. II, s. 326–345.

⁷¹ J. Tęgowski, Udział przedstawicieli dynastiiGiedyminowiczó w «Wielkiej Wojnie» z Zakonem Krzyżackim [w:] Jagailos ir Vytauto laikai. Mokslinių traipsnių rinkinys, skirtas Žalgirio mūšio 600-osimos metinėms, Kaunas 2011, s. 35–57.

⁷² KDL, s. 386.

⁷³ G. Błaszczyk, Dzieje stosunków polsko – litewskich, t. II, s. 368.

Jan Tegowski. Relationship of Poland and Lithuania – from the country to the Grunwald. In the article the author examined in detail the state of interstate relations between Poland and Lithuania, analyzing the prerequisites for the signing of the Union of Kreva (1385) and the Union of Gorodel'sk (1413). Special attention was paid to the question of Jogail's entry into the Polish throne and his further relations with the Grand Lithuanian Duke Vitovt in the 80-90's XIV century and Lithuanian gentry. It also highlights the aggressive policy of the Teutonic Order, which led to the Battle of Grunwald in 1410, which won for the Polish-Lithuanian army and the signing of the Torun Peace of 1411, which did not resolve the apparent contradictions between the parties to the military conflict.

Key words: Poland, Lithuania, union, Jogailo, Vitovt, the Teutonic Order, the Battle of Grunwald, interstate relations, conflict.

Отримано: 10.05.2018 р.

УДК 94(477):165,192(4)(5)»14/16»

Тарас Чухліб

«ОПІКУН ДЛЯ УСІЄЇ УКРАЇНИ...»: НАЗВА «УКРАЇНА» В ОФІЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА МАЛОЇ АЗІЇ (КІНЕЦЬ XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Тарас Чухліб. «Опекун для усієї України...»: назва «Україна» в офіційному дискурсі країн Східної Європи та Малої Азії (кінець XV – перша половина XVII ст.). За допомогою діахронно-семантичного методу автор досліджує складний процес еволюції уживання поняття «Україна» у ранньомодерну добу історії Східної Європи та Малої Азії. Дослідник приходить до висновку, що слова «Україна» та «Українний» упродовж кінця XV – першої половини XVII ст. використовувалися офіційними структурами Великого князівства Литовського, Корони Польської, Московського царства, Османської імперії та Війська Запорозького у таких випадках: по-перше, для означення пограничної території; по-друге, позначення будь-якої окраїнної місцевості; по-третє, для маркування історико-адміністративної території («краю», «землі») «Русь», де проживав «руський народ» та вживалася «руська мова»; по-четверте, як локальний термін, який в одних випадках позначав територію Київського та Брацлавського воєводств Великого князівства Литовського і Корони Польської, в інших – Київського, Брацлавського, Чернігівського, а також Руського, Волинського і Подільського воєводств Речі Посполитої.

Ключові слова: поняття «Україна», «Українний», «Русь», Велике князівство Литовське, Корона Польська, Річ Посполита, Османська імперія, Військо Запорозьке, хоронім, політонім.

Тарас Чухліб. «Опекун для всей Украины ...»: Название «Украина» в официально дискурсе стран Восточной Европы и Малой Азии (конец XV – первая половина XVII ст.). При помощи диахронные-семантического метода автор

исследует сложный процесс эволюции употребления понятия «Украина» в ранне-модерный период истории Восточной Европы и Малой Азии. Исследователь приходит к выводу, что слова «Украина» и «Украинный» на протяжении конца XV – первой половины XVII в. использовались официальными структурами Великого княжества Литовского, Короны Польской, Московского царства, Османской империи и Войска Запорожского.

Ключевые слова: «Украина», «Украинный», «Русь», Великое княжество Литовское, Корона Польская, Речь Посполитая, Османская империя, Войско Запорожское, хороним, политоним.

Наприкінці XV ст., коли на теренах історичної Русі ще продовжувало існувати Київське князівство, яке поступово інкорпоровалося Великим князівством Литовським, в офіційній документації країн Східної Європи вперше зустрічаємо уживання назви «Україна»¹. Зокрема, у повідомленні до великого московського князя Івана III його посланця з Кримського ханства К. Заболотського за 1493 р. читаємо: «Да приехал, [г]осподарь, с Казимиром от Стефана воеводы толмач арменин, а сказывает: дал бог [Иван] Суббота **до Украины дошел** поздорову. А сказывает, государь, воевода был нарядил своего сына Александра со всеми людьми воевати **Подолья**»². А 1 вересня того ж року кримський хан Менглі Гірей повідомляв Івану III, що «Суббота, слуга твой, ехал из **черкаського городка**, козаки потоптали, все поймали, пеши остали, к тебе есми не смог отпустить; хотел к Стефану воеводе воротиться...»³. З цих записів можна зрозуміти, що: по-перше, слово «Україна» писалося з великої букви, а, отже, означало власну назву; по-друге, ця назва стосувалася певної території, або ж краю (за аналогією з «Поділлям»); по-третє, саме «черкаські городи», тобто населені пункти навколо міста Черкаси, у межах географічного Середнього Подніпров'я, очевидно, і називалися «Україною».

У листі султана Османської імперії Сулеймана I до короля Корони Польської Сигізмунда I за березень 1538 р. повідомлялося: «з ваших людей **на Україні** займаються деякі»⁴. В іншому листі турецького монарха від 10 квітня 1541 р. до польського короля йшлося про свавільних людей: «тих, які Волохами змову мають **і села в Україні** грабують»⁵. Отже, в «Україні» знаходилися населені пункти – «села». Так само згадується про «Україну» і в листі султана до короля за березень 1543 р., звідки «з вашого Панства (Держави. – Т. Ч.) Татари побрали в'язнів»⁶. Ще в одному посланні того ж до того ж за 8 березня 1550 р. наголошувалося, щоб «на **тій Україні** убогі люди і піддані в мирі без страху були»⁷. 20 вересня 1556 р. султан Сулейман I у листі до короля писав, що «на **Україні вашій** якийсь князь Димитраш, неспокійний розбійник з тієї сторони прийшов»⁸. Як бачимо у міжнародному листуванні між Стамбулом і Варшавою стосовно іменника «Україна» вживалися прийменники «на» та «в», а також займенники «та» і «ваша» (тобто – королівська, яка належала до «вашого Панства»).

Грунтовний звіт проведення ревізії стану замків і населення на Волині, Східному Поділлі та Західній Київщині у 1545 р., який склав окрему книгу «Метрики Литовської» під №561 так і називався «Ревізії українських замків 1545 року». Даний документ розпочинається з такого речення – «Видилося його королівської

милості з особливої ласки і бачності своє господарське вчинити опатрене всім замкам його милості *українним (украинным)* Великого кня[же]зства [Литовського], немнії теж і замкам його милості волинським і подольським...»⁹. Отже, поряд з «волинськими і подольськими замками» існували «українні замки». Відомо, що на той час назви «Волинь» і «Поділля» стосувалися окремих історичних земель Русі.

У Литовській Метриці також згадується і слово «Україна»: «А в даванні підвод і стацій повідають всі, іж перед тим з віку яко послаи і гінці на замок Кременецький не хаживали, так і підвод і стацій з них ні з котрих маєтків землянських не давали, бо теж кількадесят років, повідали, *та україна* («тая украина впусе лежала»)»¹⁰ лишалася пустою». Власне, у даному контексті слово «україна» пишеться з малої букви що, очевидно, означало «занедбаний маєток», «пусту окраїну» або ж «окраїнну місцевість». У «Ревізії Брацлавського замку 1545 року» зустрічаємо такий запис: «І ми, деї, будучи *українні* («украинные») слуги господарські»¹¹. Окрім того, у «Листі господарському Жигимонта», який був внесений того ж року до Литовської Метрики читаємо: «Били нам чолом князі і панове земляни і вся шляхта, кияни і житомирці, котрі мають свої маєтності в Київському повіті, біля замку нашого Житомира <...> А на замок наш аби еси сторожу наймовал з корчемним пенезей яко в Черкасах і в Каневі і по іншим *замкам українним* («украинным»)»¹².

У березні 1558 р. король Сигізмунд II Август видав привілей черкаському боярину Федору Позняку на землі у Білогородському і Київському повітах поблизу р. Ірпінь: «...Поведаючи бути його на *той Україні* («Украине») і при замку нашому Київському чоловіком потрібним і охотним до служб наших»¹³. У травні 1562 р. король наказував шляхтичу М. Білостоцькому, «щоб до Києва їхав і під справою мав козаків, які з *замків Українних* водою до Києва прийти мають»¹⁴. 28 квітня 1566 р. король Сигізмунд II Август видав листа брацлавському і вінницькому воєводі Романові Сангушкові: «Дійшла нас певна відомість з *замків Українних* («Украинных»); <...> уважаючи, що на особі і повинності твоєї милості на Україні з уряду твого належить; <...> а будучи в сторожності на *тій Україні* <...>, нам государю, і Речі Посполитій служив по звиклості предків своїх»¹⁵. У королівському листі до Р. Сангушка від 26 серпня того ж року наголошувалося, щоб воєвода «*на тую Україну* до тих замків наших Брацлавля і Вінниці, до воєводства свого для послуг наших господарських і земських їхав *у той край*»¹⁶. 3 жовтня король знову писав до Брацлавського і Вінницького воєводи: «до ліпшого порядку *Україну* привести будем хотіли»¹⁷. У цьому ж листі також згадується про «*замки інші Українні*». Таким чином, бачимо, що воєвода мав їхати «у той край», який називався «Україною».

З королівського послання Сигізмунда II Августа до луцького, брацлавського і вінницького старости Богуша Корецького від 13 січня 1567 р. стає більш зрозумілим до чого у локалізаційному відношенні застосовувався прикметник «українний», адже король наказує, щоб староста не стягував з земель «Брацлавських і Вінницьких» надмірні податки. Окрім того, у листі вживається таке словосполучення як: «маршалок наш пан Іван Волович, яко *писар тих замків Українних*»¹⁸. У цьому ж листі згадується цікава ситуація: «А вже вони повідали, що і коні бувають забрані, адже яко *здавна обичаю того на Україні* зберігався, так і тепер то зви-

чайно мати хочемо, щоб коні, панцери, сагайдаки, луки, ручниці, рогатини і всякі броні, що вони для служби нашої государської і земської мають, за вину ні в кого з подданих наших від тебе самого і урядників твоїх брани не були»¹⁹. У тогорічному королівському привілеї Миськові Петничанському на «войський уряд» говорилося: «... Маючи вигляд на службу землянина того повіту Вінницького Миська Петничанського, якими він буде на *тамошній Україні*, ласку нашу нам заслуговував»²⁰. 20 листопада 1568 р. король видає універсал до «Підданих наших, козаків тих, які з *замків і місць наших Українних*, без наказу і відомості нашої господарської і старост *наших Українних*, з'їхавшись на низу, на Дніпрі, в полі і на інших уходах перебувають»²¹. У документі також зазначалося: «...То на собі *вся Україна і дальші повіти від України* добре чують, яку шкоду і полон приймають; <...> ми *старостам нашим тамошнім Українним* науку нашу дали»²².

Цікавим є документ з 266-ї книги Судових справ Литовської Метрики, який був віднайдений Д. Ващуком. У ньому руський магнат В.-К. Острозький писав у 1568 р. до урядників Київського повіту, що «... Його Милість за наказом і листами нашими при повідними для усіляких небезпечностей двісті коней *на Україні* хай ховає»²³.

Протягом 16–18 червня 1569 р. у Володимирі на вірність Короні Польській присягнули усі тогочасні стани – «дигнітарії, княжата, панята, земські урядники, старости і підстарости, рицарські люди, бурмістри, радці і інші міські урядники, обивателі Волинської землі, Володимирського повіту». У тексті реєстру їхньої присяги, зокрема, відзначалося, що «князь Михайло і князь Дмитро Ружинські при учиненні приязні говорили, що наш брат князь Григорій служить Його Королівській Милості *на Україні близько скільки десять миль в Речиці* і про зложіння тієї присяги [цього] року не відає, а другий брат наш князь Остафій служить Його Милості Князю Михайлу Вишневецькому старості черкаському і їде з князем Його Милостю до Його Королівської Милості до Любліна»²⁴. 21 липня 1570 р. на варшавському сеймі король Сигізмунд II Август як «король Польський, великий князь Литовський, *Руський*, Мазовецький, Жомойтський, Інфлянтський і інших» за листом луцького, брацлавського і вінницького старости князя Богуша Корецького надав у ленне володіння селище Ометинці брацлавському підстарості Єрмолі Мелешку: «...Запевнюючи його бути гідним і добрим чоловіком *на тій Україні нашій* при замку нашому Брацлавському»²⁵.

Влітку 1572 р., король Речі Посполитої Сигізмунд II Август вивів «козаків, які на службі нашій»²⁶ з-під юрисдикції урядників королівських і шляхетських замків Корони Польської та підпорядковував їх напряму великому коронному гетьману та воєводі Руського воєводства Юрію Язловецькому, що мав свій родинний маєток у Бучачі на Тернопільщині²⁷. У королівському привілейному листі це аргументувалося тим, що «вони [козаки] від воєвод, *старост Українних* і ворогів наших великі незручності і кривди собі зробили, щоб Його Милість з влади і присуду усіх їх вивів і під справу свою гетьманську взяв...»²⁸.

10 березня 1574 р. новий король Польсько-Литовської держави Генрик Вадуа надав привілейний лист за поданням луцького, брацлавського і вінницького старости князя Богушу Федоровичу Корецького на надання брацлавському під-

сусідкові Андрію Семеновичу Садовському селища Єрмолинці у Брацлавському повіті: «...усі ті часи проживання мого в тому краю, узнав і досвідчився пильних, хутливих і вірних послуг служебника мого пана Андрія Семеновича Садовського, підсусідка воєводства Брацлавського, який немалий час, бавився при мені на *тій Україні* і був у кожних потребах проти неприятеля»²⁹. 15 квітня того ж року на краківському сеймі король як «Божою милостю король Польський, великий князь Литовський, *Руський*, Пруський, Мазовецький, Жомойтський, *Київський*, *Волинський*, *Підляшський*, Інфлянтський і інших» видав привілей Богушові Дешковичу на брацлавське хоружство, в якому читаємо: «...Князі, панове, урядники і вся шляхта обивателі воєводства Брацлавського для ліпшого між собою порядку і способнішої оборони своєї від неприятеля під тим часом небезпечним, зважаючи на там *тій Україні*, сполне і згодливо шляхетного Богуша Дешковича, землянина тамошнього»³⁰.

У дарчому листі волинської князівни Марії Масальської своєму чоловікові Костянтину Малинському за 21 липня 1576 р. говорилося про те, що її померлий чоловік за часів короля Сигізмунда Августа «*на Україні* («Въкраине») на границях московських государю королю Його Милості і Речі Посполитій служив»³¹. 29 січня 1578 р. вийшов декрет сеймового суду, який розглядав справу між оршанським старостою Филоном Семеновичем Кмитом Чорнобильським і Брацлавським гродським судом в якому читаємо: «Пан староста оршанський, будучи як *староста Українний*, заклопотаний послугами нашими і земськими»³².

6 квітня 1579 р. черговий польський король Стефан Баторій звертався до «Молодців Запорозжних», щоб ті не допомагали претенденту на господарський трон Молдавського князівства Костянтину Лакусті воювати за цей уряд. При чому у листі вказувалося, що той «знаходився *у наших володіннях, на Україні*, і при ньому немало розбійників, з якими він знову має намір вторгнутися до *Молдавії*»³³. 12 вересня того ж року він видав привілей ротмістрові Брацлавського замку Симонові Телку на пожиттєве володіння селом Скуринцями поблизу Вінниці: «Хотячи йому ласку нашу королівську оказати а тим охотнійшого і наперед до таких же і ще більшим службам нашим, особливо *на Україні*, затримати і способити»³⁴.

Сейм Речі Посполитої на початку січня 1580 р. затвердив королівський універсал у якому відзначалося: «... За спільною згодою усіх станів цього ж сейму постановляємо, щоб неосілих свавільних людей простого стану, які порушують мирні угоди з турками, татарами і волохами *на Руській*³⁵, *Київській*, *Волинській*, *Подільській* і *Брацлавській Україні*, старости, князі, панове і шляхта вилловлювали у своїх староствах чи маєтках і карали смертю»³⁶. 22 січня того ж року возний Станіслав Хабовський зізнався у коронній канцелярії у Варшаві про те, що оршанський староста Філон Кміта Чорнобильський затримався на королівській службі в «Україні»: «...Він тепер є на послузі нашій *на Україні* затриманий»³⁷. 28 лютого король Стефан Баторій видав універсал до «старост, підстарост, державців, княжат, панів і рицарського стану людям, *на Україні* («Вкраине») руській, київській, волинській, брацлавській мешкаючим»³⁸. У поборовому королівському універсалі від 29 лютого йшлося про те, «у тому велику Речі Посполитій потребу, також, аби

краї Руські і Подольські могли бути опатрені, побор по всій Коруні, у Великому князівстві Литовському і панства (державах. – Т. Ч.) усіх, до неї належних»³⁹, «в Великому князівстві Литовському, в Київському і на Волині», «в землі Галицькій, Подільському воєводстві», «до Руських і Подольських країв», «оборона **краям Руським**, Подольським, Волинським»⁴⁰. Тут також говорилося про «людей свавільних, які на Україні («Україне») **Руській і Київській, Волинській, Подільській, Брацлавській** пакта з турки, татари, волохи турбують»⁴¹.

20 вересня 1580 р. у привілеї короля Стефана Баторія князем Дмитрові Курцевичу Булизі на володіння селом Вонячина відзначалося: «На заслуги князя Дмитра Курцовича Булиги, якими він немалий час **на Україні** («України») при вельможному Костянтині Острозькому, воєводі Київському, будучи і мужньо проти неприятелів наших інших Москві і татарам залишаючись»⁴². Тут цікаво звернути на закінчення слова – воно писалося через «і» («и»), а не через «є», як у попередньому документі «України», не «Україне». Можливо, що це русин Лаврин Пісочинський⁴³, який довгий час був писарем канцелярії Руської метрики і королівським секретарем та ставив свій підпис на більшості універсалів і привілейних листів короля Стефана Баторія «українізував» дану назву?

У книзі підкоморського суду Київського воєводства за 1584 р. читаємо такий запис: «Відомості певні і досконалі з **України** приходять, же військо поганське кілька разів **в воєводство наше** недалеко від нас впадали і шкоди в побранню людей в полон [робили]»⁴⁴. Власне, тут «Київське воєводство» ототожнюється з «Україною». Після смерті Стефана Баторія, у період безкоролів'я було укладено Конфедерацію між шляхтою, яка була затверджена на сеймі 1586 р. і в якій писалося про «**України вищеназваних воєводств**» («*Ukrain wyższej tianowanysz Woiewodztw*»)»⁴⁵. Вальний сейм Речі Посполитої ухвалює у 1589 р. спеціальну постанову під назвою «Заспокоєння **Українного свавільства**» («*Zahamowanie Ukrainnego swowoleństwa*»), де йшлося «про людей свавільних **Воєводств Руського і Подільського**, які переїжджають границі Коронні»⁴⁶. Тобто у даному випадку термін «Українний» поширювався на Руське і Подільське воєводства Корони Польської, а тому, переконані, що більшість польських вчених, які стверджують, що поняття «Україна» у XVI ст. поширювалася лише на Київське і Брацлавське воєводства⁴⁷, очевидно, помиляються у своїх твердженнях. На цьому ж сеймі було ухвалено ще одну постанову під назвою «Староства Судові і **Україні [замки]** В[еликого] К[нязівства] Лит[овського]» («*Starostwa Sądowe y Ukrainne W. X. Lit.*»)»⁴⁸.

У королівському привілеї від 14 квітня 1589 р., який надавав київському шляхтичу І. Ближинському у володіння Кременчуцький угод, зокрема, писалося: «...З того уходу службу воїнську яко й інша шляхта на **тій Україні** мешкаючи служити повинен; <...> заслуги, які він **на Україні** при ньому (князі Михайлі Вишневецькому. – Т. Ч.) у багатьох потребах і битвах з неприятелями Речі Посполитої коронної буваючи в себе мужньо показував горла і кровопролиття свого не латуючи»⁴⁹.

Згідно з постановою сейму Речі Посполитої за 1590 р. під назвою «**Порядок щодо Низовців та України**» («*Porządek z strony Nizowcow y Ukrainy*») встановлювався козацький реєстр в 1 000 чоловік, хоча спочатку планувалося 6 000 осіб. Ке-

рувати реєстровими козаками, а також упокорювати усіх останніх «свавільних людей» мав великий коронний гетьман Речі Посполитої⁵⁰. Тут треба звернути увагу на формулювання назви ухвали вищого законодавчого органу Польсько-Литовської держави, де йшлося про створення окремого правового статусу «щодо України». Тексти інструкцій послам Серадзького, Познанського, Калішського, Краківського та інших воєводських сеймиків на вальний сейм були переповнені шляхетськими образами на *«свавілля українне»*, «свавілля низових козаків», «козацьку сваволю» й попереджали, що *«Україну не можна залишити без жовніра»*⁵¹.

16 січня 1592 р. новий король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза видав універсал про призначення спеціальних комісарів з розслідування: «Дійшло до нас, що *на Україні – у воєводствах Волинському, Київському, Брацлавському*, – як у селах, так у містечках і містах люди свавільні, не зважаючи на зверхність нашу і право посполите, вчинили великі й нечувані шкоди, кривди, грабунки та вбивства»⁵². Тут також йшлося про «вірності ваші, які *на Українах* проживають»⁵³. Отже, для польського короля у цьому конкретному випадку «Україною» була територія Волинського, Київського та Брацлавського воєводств. У 1593 р. до «Руської метрики» канцеляристами Коронної канцелярії у Варшаві вноситься запис: «Данина Черминському добр названих городище Лисянка («Lesenka») *на Україні* вище Торговиці між ріками Ухорським Тікичем («Uchorskim Tykiczom»)…»⁵⁴. Весною того ж року до Володимирської гродської книги був внесений текст відмови гетьмана Криштофа Косинського від керівництва над козаками Війська Запорозького, де були й такі слова: «...з тих часів пана *Косинського за отамана не мати і загалом на Україні заразом іншого, на те місце»*⁵⁵. З цих слів стає зрозумілим, що «Україна» потребувала іншого «отамана».

Київський римо-католицький єпископ Й. Верещинський наприкінці XVI ст. писав в одній з своїх праць, що *«Україна є довша і ширша, ніж Велика і Мала Польща»*⁵⁶. Окрім того, у цього представника вищого кліру римо-католицької Церкви у Київському воєводстві Речі Посполитої, який писав також різноманітні публіцистичні трактати, були праці, серед яких були такі, де не тільки у змісті, але, навіть у назві вживалося слово «Україна»: «Оголошення про фундування ричарської школи для синів коронних *в Україні...*» («Publika... tak ze strony fundowania szkoly rycerskiej synom koronnym na Ukrainie...») (Краків, 1594).

16 березня 1595 р., коронні канцеляристи, що разом з королем перебували вже у Кракові, записали таку постанову: «Визволення від грошей підводних *міст українних*. Виволання від поборів *міст українних»*⁵⁷. У лютому 1596 р. король Сигізмунд III Ваза видає універсал в якому писав про існування *«своєї волі Українної»*, а також про те, що «на тих зброднях, які *на Україні* до того часу чинилися; <...> по ті часи вашої братії другій зважа *на Україні* стало»⁵⁸. У «конституції» вального сейму у Варшаві від 7 травня 1596 р. серед іншого зазначалося: «... Оскільки *на Україні козацька сваволя поширюється* з шкодою для Речі Посполитої чим далі»⁵⁹. 1 жовтня 1596 р. король видає черговий універсал що «свавільного козацтва», де стверджувалося: «... У *воєводствах Київському, Волинському і Брацлавському* <...> *на Україну* втікали, служби немаючи»⁶⁰.

У листі «старшого» Війська Запорозького Гаврила Крутневича до короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази від 26 вересня 1600 р. говорилося: «...Товариші наші, до маєстату Вашої Королівської Милості послані, мали лист до **українних урядів** про наше перебування на послугах Вашій Королівській Милості **на Україні** вільне і безпечне <...>, не скривджені від **українних урядів** були як вірні і найнижчі піддані Вашої Королівської Милості»⁶¹. 31 березня 1601 р. у листі «старшого» Війська Запорозького Самійла Кішки до великого коронного гетьмана Я. Замойського писалося, «щоб [гроші і сукно] нам взагалі **на Україну** були прислані були згідно з обіцянкою Кор. Й. М.»⁶².

У листі «старшого» Війська Запорозького Самійла Кішки до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Яна Замойського від 1 грудня 1601 р. з Нової Мойжі поблизу Ренцена (територія суч. Латвії) писалося: «...То теж в. м. повідомляємо, що і самі уже для великої муки **нашої на Україну йдемо**»⁶³. Назва «Україна» неодноразово вживалася у листі гетьмана Війська Запорозького Івана Куцковича⁶⁴ до галицького старости Юрія Струся (аж 7 разів!) від 11 травня 1602 р.: 1) «...Що нас м[ило]с[ти]вий пане Галицький від в[ашої] м[илості] самого під той час **нашої відсутності в Україні**»; 2) «... Указав їм (Війську Запорозькому. – Т. Ч.) в[аша] м[илість] **місяця по Україні, де є велика частина домів і маєтностей наших**»; 3) «...За учтиві послуги наші видати нам сказав на додаток і на очікуваний учтиво заслужений жолд наш, **почавши від Могилева усю Україну аж до гирла Дніпрового**»; 4) «... **Поспішали до України** і там очікували жолду свого заслуженого»; 5) «... То є воля і наказ Йо[го] К[оролівської] М[илості], щоб [ми] **зупинилися в Україні**»; 6) «... А ми за короткий час в доброму здоров'ї **на Україну прибули**»; 7) «... Бо вже **на Україні і в домах наших немає нічого**»⁶⁵. Як можна зрозуміти з вищенаведених словосполучень, в офіційній топіці вищого керівництва Війська Запорозького вже на початку XVII ст. назва «Україна» поширювалася на територію «від Могилева» на півночі, до «гирла Дніпрового» – на півдні.

Наприклад, ще 1606 р. в універсалі гетьмана (старшого) Війська Запорозького Григорія Ізаповича від 20 грудня до Сигізмунда III Вази королівський уряд Речі Посполитої називався в т. ч. й урядом України-Русі («... есьмо доносимо тую пересторогу до відомості Вашої Милості, яко **уряду Українного**...»⁶⁶. На сеймі Речі Посполитої 1607 р. було ухвалено дві окремі постанови «**Про сваволю Українну**» («*O swawoli Ukrainney*») та «**Про міста Українні**» («*O miastach Ukrainnych*»)⁶⁷. У першій згадувалися «**Староства Українні**», а в другій йшлося про «свавільства міщан Брацлавських і Корсунських».

6 вересня 1609 р. краківський каштелян Я. Острозький писав до короля Сигізмунда III: «...Зволиш наказати мені, щоб я втихомирив, козацьке свавілля **на Україні** і щоб козаки не збиралися купами і не порушували угод з прикордонними сусідами. Але я сам не маю таких сил, щоб міг виправити те, що надто шкодить. Бо і **зараз по Україні розійшлися корогви**, які діють від імені В[ашої] К[оролівської] М[илості] і називають себе слугами В[ашої] К[оролівської] М[илості], хоча насправді ними не є»⁶⁸. Черговий сейм 1611 р. ухвалив постанову «**Про сваволю Українну Козацьку**» («*O swawoli Ukrainnej Kozackiej*») у якій наголошувалося на тому, що в «**Українних воєводствах**» («*Wojewodztwach Ukrainnych*») козаки

чинять усілякі «свавільства», а «**Українна сваволя** бере гору під протекторатом служби нашої і чинить великі шкоди і кривди станові шляхетському в його маєтностях»⁶⁹. Однак, зважаючи на загрозу нової війни з Османами, дозволялося набирати «роти Козацькі», видаючи приповідні листи на їхнє вербування лише шляхтичам.

На грудневому сеймі 1613 р. серед інших постанов щодо України ухвалено конституцію «Про комісію з Козаками», в якій заборонялося «самовільне покозачення» частини населення Київського, Брацлавського і Подільського воєводств Корони Польської, які виходили з-під юрисдикції своїх панів та визнавали владу козацького «старшого». Окрім того, в іншій постанові «Про Козаків і людей свавільних» зазначалося: «Дбаючи, щоб надалі наша держава була забезпеченою від свавільних ватаг, а особливо **ті Українні місця**, які значно потерпіли від них раніше»⁷⁰. В іншій постанові того ж сейму «Про кварцяного жовніра» говорилося, що «кварцяний жовнір **призначений на оборону краям Українним**» і він має бути «в **полях на Україні**, там де є потреба його призначення»⁷¹. В універсалі короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази про створення «козацької комісії», який було видано з Варшави 15 березня 1614 р., наголошувалося: «... Також і про місце достатньо порузумівшись, зараз на **Україну Київську** заїхали»⁷².

На сеймі 1615 р. воєвода Руського воєводства у своєму вотумі відзначав, що козаки «абсолютно домінують **на Україні**, бо все поспільство під їхнє право піддалося, запобігти цьому неможливо, бо жодна річ у них неможлива, і місця немає ні конституції, на авторитету Короля Його Милості»⁷³. У королівських пропозиціях на сейм наголошувалося: «...Є **у нас на Україні** внутрішня небезпека хоча, й немає зовнішньої. Чи не висить над нами неспокій козацької бурі? ...Й[о-го] К[оролівська] М[илість] зволив призначити для збереження приязні з турками і **для очищення України** від згаданого свавілля комісарів, які мали вжити заходів чи то угодою, чи якимось іншим способом, щоб роз'єднати цих людей і привести якусь певну кількість із них до доброго порядку»⁷⁴. Сейм 1616 р. ухвалив дві постанови «**Про стражів Українних**» («*O strazach Ukrainnych*») та «**Про розбої і злодійства Українні**» («*O rozbojach, y zlodziejstwach Ukrainnych*»)»⁷⁵. Постанова сейму 1618 р. «Про Козаків Низових»: «Так далеко зайшла **Козацька сваволя**, що поза тим, що **Українні обивателі** великі від них терплять кривди...»⁷⁶. В одній з посольських інструкцій на цей сейм зазначалося: «...Потрібно, щоб Й[ого] М[илість] П[ан] київський воєвода [Станіслав Жолкевський] частіше **бував на Україні**. Ми ж, як бачимо, мало від нього маємо допомоги, **бо в Києві був лише двічі**: їдучи до Москви і заїжджаючи на воєводство. Крім того, і урядників його там не дуже хвалять, бо, по-простому кажучи, кожен шукає, що – його [власне], а що – не Бонове. **Українні панове старости, особливо магнати**, теж не думають про те, щоб навести порядок»⁷⁷.

У 1621 р. у Кракові було надруковано «летючий листок», який називався «Розмови свіжі про **новини з України, Угорщини і Туреччини**» («*Rozmowy swieze o nowinach y Ukrainy z Węgier y z Tyrek*»)»⁷⁸. Того ж року до Київського літопису були вписані «Вірші на смерть служебного князя» Семена Лика, де були й такі рядки:

...Зичим від Москви і від Татар *успокоїв Україну* тим
Здорове *людей і місць Українних* обварював своїм...

У «Діаріуші» польського шляхтича Анджея Кості-Збіроховського за 1621 та 1631 рр., віднайденим нещодавно чернівецьким істориком Т. Ковальцем у польських архівосховищах, читаємо:

В Україні з Козаками як велось
Танець кривавий марсовий і як довго тривало,
Що зрештою я отримав, а потім перепочинок,
Який був після праці. Поглянь як їхалося
З України на Поділля проти хана
Танок маршовий кривавий і так довго тривало...
А інші *в Україну* – на службі залишені,
Які свою платню взявши, роз'їхалися порізно,
А ті, що *в Україні*, до козаків ставилися грізно,
Не бажаючи їм поступатися лежами своїми,
Від Й[ого] М[илості] П[ана] гетьмана даними...
А другі *в Україні* в службі затримані,
Зі своєї плати узявши, роз'їхалися
А *українні Козаки* stawili грізно...⁷⁹

У цьому щоденнику подається також такий документ як «*Реєстр хоругв на Україну*»⁸⁰.

У 1625 р. великий коронний гетьман С. Жолкевський відзначав, що козаки «забувши віру й підданство, удільну собі річ посполиту творять, на горло та маєтність невинних людей наступають, *вся Україна* від них залежна, шляхтич в домі своїм не вільний, в містах і містечках Його Королівської Милості весь уряд, вся влада при козаках, узурпують собі юрисдикцію, право становлять»⁸¹.

У Посольському приказі в Москві виокремлювали поняття «Литовська Україна» стосовно східних воєводства Речі Посполитої та «Литовська земля», «Литовська сторона», «Литовське государство», «Литовські городи» стосовно Великого князівства Литовського. Окрім того, московськими писарями при описі знайдених документів початку XVII ст. було зроблено запис: «Ростригине смерти грамоты, како вы посланы от царя Василья *в Украины*, по всем городам, в Чернигов и от царицы иноки Марфы в Путивль и во все в порубежные городы, обличаючи ево, Гришково, воровство, и что он на Москве убит»⁸². Хоча, зазвичай, у московській традиції жителів Війська Запорозького переважно називали «черкасами»⁸³, «черкашенінами» (при цьому гетьмана досить часто називали «Черкаським гетьманом»⁸⁴, а саме Військо Запорозьке – «Черкаським військом»⁸⁵), «українні городи» означували як «Черкаські городи»⁸⁶.

У виступі на сеймі 1630 р. король Сигізмунд III Ваза звернувся до магнатів і дрібнішої шляхти із закликом, що «оскільки їм нічого не вартує за будь-якої нагоди повернутися до звичайної сваволі <...> треба *зміцнити Україну надійною*

охороною»⁸⁷. У королівських пропозиціях на сейм 1631 р. загострювалася увага на козацькому повстанні, яке «підбурило всю Україну»: «...Жорстоко замордували свого старшого, поставленого з руки й. к. м., та інших старших, що зберігали покору»⁸⁸, *підбуривши майже всю Україну до бунту* <...>; Для утримання їх у покорі і у зв'язку з небезпекою від поган *треба зміцнити Україну* надійною охороною»⁸⁹.

У своєму щоденнику домініканський чернець Шимон Окольський описував початок повстання 1637–1638 рр.: «... Докладно повідомили про бунт, купи, наїзди як на шляхетські, так і на козацькі домівки, про великий неспокій *як за Дніпром, так і на Україні*, про небезпеку, що загрожує шляхетським дворам і містам <...>; каштелян краківський вдався до іншого милосердного засобу: він *відрядив від себе послів до самого бунтівника Павлюка на Україну* <...>; чернь і піддані-випишки, непослушні реєстрові, швидко почали збиратися, в загони, наїжджали шляхетські домівки, міста, замки та українські маєтності Й[ого] Кн[язівської] м[илості] Ієремії Вишневецького <...>; Всьому військовій наказано *повернути на Україну*, щоб погасити той запал»⁹⁰.

З вересня 1637 р. великий коронний гетьман С. Конєцпольський видав універсал, який починався так: «Усім взагалі їх *милостям Українним пп. старостам, державцям, підстаростам, намісникам і урядовцям*»⁹¹. Під час повстання Війська Запорозького проти коронної влади Речі Посполитої у 1637 р. його провідник, полковник Карпо Скидан, підписував свої звернення до населення як «*опікун усієї України*», «*поставлений для усієї України*», «*полковник Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького на усій Україні*»⁹². Ось, наприклад, з якої інтитуляції розпочинався його універсал, який був виданий з м. Чигирин 24 жовтня 1637 р.: «Карпо Павлович Скидан, полковник Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького, *поставлений для всієї України*». Далі очільник повсталого Війська Запорозького, звертаючись до «всього посполства і братів наших» означував «Україну» займенником «наша»: «... Дійшла до нас відомість про рішучі наміри жовнірів *прямувати до нас, на Україну*, в чому їм нехай Пан Бог не помагає»⁹³.

Французький інженер на польській службі Гійом Левасер де Боплан записав у своїй відомій праці, а вона так і називалася – «*Опис України...*»: «Щоб краще Вас упевнити в цьому вагомими, аніж слабкі слова, доказами, беру на себе сміливість з цілковитою покірністю і глибокою повагою піднести Вашій августійшій величності опис цього *великого пограниччя – України [Ukraine]*, розташованої між Московією [Moscovie] і Трансільванією, яку Ваші попередники здобули для Вас п'ятдесят років тому і розлогі рівнини якої стали настільки ж родючими, наскільки пустельними були досі. Це – нове королівство, яке віднедавна значно зросло завдяки доблесті і розумному поступуванню великого і незрівнянного Конєцпольського [Konespolski], краківського каштеляна і верховного головнокомандуючого Ваших військ <...> Якраз на цій топографічній карті Ви можете за мить оглянути з будь-якої точки цю *простору землю України*, володіння якою є для Вас таким же славним, як і вигідним... Ваша Величність, володіючи не лише прадавніми польськими землями, а й цією *великою провінцією України*, до придбання якої я значною мірою причетний, здійснила на ділі благовоління, яке покійний

король, Ваш брат...», «Велика незручність у **цьому краї на Україні** – це відсутність солі»⁹⁴.

Від початку революційного повстання у 1648 р., вочевидь, у відповідь на політичні претензії Війська Запорозького, король Речі Посполитої Ян II Казимир починає постійно згадувати у різних контекстах про «Україну» в своїх універсалах⁹⁵, а воєвода Київського воєводства А. Кисіль заявляє про її належність королівській владі: «... Маєстату Й[ого] К[королівської] М[илості], П[ана] Н[ашого] милостивого, який мене, недостойного слугу свого, **стражденної України держав своїх**, хотів мене першим сенатором [зробити] іменем усіх страждених братів» (лист до великого коронного канцлера Є. Осолінського від 24.04.1649 р.)⁹⁶. У той же час об'єднаний шляхетський сеймик Київського і Чернігівського воєводств за свідчував призначення А. Киселя «сторожем миру і **генеральним комісаром України**» («*strozem pokoju u commissarzem generalnym Ukrainy*»)⁹⁸. Власне, припускаємо, що саме цей факт, поряд з іншими чинниками, унеможлилював вживання Б. Хмельницьким у своїй гетьманській титулатурі назви «Україна» та прикметникового означення «Українний» або ж «Український». У даному випадку гетьман Війська Запорозького попри війну з Короною Польською, намагався діяти у тогочасному правовому полі та не виходити за рамки усталених політико-культурних традицій, які склалися у ранньомодерній Речі Посполитій.

* * *

Упродовж другої половини XVI ст. поняття «Україна» та «Українний» поступово перетворюються з географічно-орієнтувальних термінів на політико-орієнтувальні та, по-суті, стають хоронімами, а згодом – політонімами. Вони означали «край» або ж «землю» у розумінні історично-адміністративної території. Ці назви стали, по-перше, локалізувати територію історико-етнографічних земель Брацлавщини, Вінниччини і Київщини, а, по-друге, почали використовуватися для маркування захопленої у другій половині XIV ст. Короною Польською і Великим князівством Литовським держави Русь, де проживав відмінний від поляків і литовців етнос, що мав назву «русь», «русини», «руські». Саме в Руському, Волинському, Подільському, Київському, Брацлавському, Підляшському, Белзькому та Чернігівському воєводствах Речі Посполитої проживав «руський народ»⁹⁹.

З 1580-х рр. в королівській канцелярії Речі Посполитої вживалися такі локалізаційні словосполучення як «Україна Руська», «Україна Волинська», «Україна Подільська», «Україна Київська», «Україна Брацлавська», що у першій половині XVII ст. почали об'єднуватися такою хоронімічною словосполучкою як «Українні края». Окрім того слово «Україна» вживалося у множині – «України» («України вищеназваних воєводств»), а також в поодиноких випадках писалося з букви «В» – «Вкраїна».

Потрібно також зазначити, що слово «україна» («україна») в окремих випадках продовжувало вживалося для позначення «окраїнної місцевості» будь-чого. Власне, саме від цього слова в такому значенні й поступово утворився хоронімічний прикметник «українний/Українний», що писався як з малої так і з великої букви. Протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. застосову-

вався у таких випадках – «Українні замки», «Українні міста», «Українні уряди», «Українні магнати», «Українні старости», «Українні державці», «Українні підстарости», «Українні намісники», «Українні урядники», «Українні стражі», «Українні слуги», «Українні обивателі (жителі)», «Українні люди», «Українні козаки», «Українні місця» тощо. Поступово суфікс «нн», що прийшов до руської мови з польської «українізується» і замінюється на «ськ» – «Українські обивателі», «Українські маєтності», «Українські слуги», «Українські міста» тощо. Власне, термін «Українний» означав приналежність до порубіжних воєводств Великого князівства Литовського, а з 1569 р. – Корони Польської та Речі Посполитої.

Про поступове політичне смислове навантаження на хоронім «Україна» (який протягом першої половини – середини XVII ст. поступово перетворювався на політонім) засвідчували такі лексеми, які уживалися офіційними представниками Великого князівства Литовського, Корони Польської та Війська Запорозького: «... Всім замкам його милості українним Великого князівства Литовського», «... У наших [королівських] володіннях, на Україні», «... Треба зміцнити Україну надійною охороною», «Порядок щодо України», «яко уряд Українний», «отаман для України», «призначений на оборону краям Українним», «... Полковник Війська Запорозького, поставлений для всієї України», «опікун усієї України», «підбуривши майже всю Україну», «відрядив від себе послів на Україну», «генеральний комісар України» тощо. Цікавою і досить показовою є уживання королівською канцелярією ще у 1567 р. такої лексичної конструкції як «здавна обичаю того на Україні».

З погляду політичної географії, «Україна» наприкінці XVI ст. була «довша і ширша за Малу і Велику Польщі» разом узяті. Окрім того, це поняття поширювалося на усю територію між «Московією» і «Трансільванією», а в «топографічних уявленнях» старшини Війська Запорозького даний термін охоплював обшири від білоруського міста Могилева на півночі до гирла Дніпра – на півдні. Саме від початку XVII ст. проглядається відмінність в офіційному дискурсі Речі Посполитої, Московського царства та Війська Запорозького стосовно уживання слова «Україна» у внутрішньополітичній та міжнародній документації.

Примітки:

¹ Очевидно, що подальші наукові дослідження актового матеріалу XIV–XV ст. зможуть скоригувати дане твердження.

² Російський державний архів давніх актів у Москві (далі – РДАДА Москва). Ф. 123, кн. 1, арк. 189 зв. 190; *Опубл.*: Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах. Москва, 1965. Т. 1 : 1408–1632. С. 70. Відомо, що Іван Андрійович Субота був московським посланцем до Молдавського господарства (Там же. С. 297).

³ Сборник императорского русского исторического общества. Санкт-Петербург, 1884. Т. 41. С. 194.

⁴ Жерела до історії України-Русі. Львів, 1908. Т. VIII. С. 4.

⁵ Там само. Т. VIII. С. 8. Исторические связи народов СССР и Румынии. Т. 1. С. 116. Польською мовою: «... Ktorzy to y Wolochami znowę maią y wsi w Ukrainie

іурія».

⁶ Жерела до історії України-Русі. Т. VIII. С. 18.

⁷ Там само. С. 25.

⁸ Там само. С. 27.

⁹ Литовська метрика. Книга 561. Ревізії Українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. К., 2005. С. 99.

¹⁰ Литовська метрика... С. 202.

¹¹ Там само. С. 232.

¹² Там само. С. 246.

¹³ РДАДА Москва. Ф. 389, оп. 1, од. зб. 39, арк. 115 зв. 116; *Опубл.*: Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.) К., 2017. С. 145.

¹⁴ Lietuvos Metrika. Knyga № 564 (1553–1567). Viešuju reikalų knyga 7. Vilnius, 1996. S. 97; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) Чернігів, 1999. С. 19.

¹⁵ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк. Львів, 2008. С. 140.

¹⁶ Там само. С. 143.

¹⁷ Там само. С. 145.

¹⁸ Там само. С. 150.

¹⁹ РДАДА Москва, ф. 389, оп. 1, спр. 266, арк. 85-86; *Опубл.* : Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1907. Т. 5 : Акты об украинской администрации XVI–XVII вв. Ч. VIII. С. 155- 157.

²⁰ Документи Брацлавського воєводства... С. 153.

²¹ Архив ЮЗР. Т. I : Акты о козаках (1500–1648). Ч. III. К., 1863. С. 5.

²² Там же. С. 6.

²³ РДАДА Москва. Ф. 389, оп. 1, од. зб. 266, арк. 245 зв. *Опубл.*: Ващук Д. Василь-Костянтин Острозький у документах Литовської Метрики // Україна в Центральній-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. 2008. Вип. 8. С. 270, 271.

²⁴ Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. St. Kutrzeba i Wł. Semkowicz. Kraków, 1932. S. 327.

²⁵ Документи Брацлавського воєводства... С. 177.

²⁶ З 1568 до 1576 рр. на королівській службі під керівництвом великого коронного гетьмана перебувало 300 реєстрових козаків, які отримували річну плату (юргелт, від нім. «*jahrgeld*») у розмірі 10 польських злотих та певної кількості сукна.

²⁷ Глушок О. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVIII ст.). К., 2009. С. 28-29.

²⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией. Т. II. Санкт-Петербург, 1865. С. 175.

²⁹ Документи Брацлавського воєводства... С. 188.

³⁰ Там само. С. 191.

³¹ Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Вип. I. Волинь XVI ст. К., 2014. С. 221.

³² Документи Брацлавського воєводства... С. 205.

³³ Acta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego. Warszawa, 1881. S. 396. Польською: «...Że się precie w ziemi naszej na Ukrainie bawi, mając przy sobie łotarostwa nie mało, z któemi zaś znowu wtargnąc pomyśla do Wołoch».

³⁴ Документи Брацлавського воєводства... С. 244.

³⁵ Ігор Шевченко так писав щодо тотожності термінів «Русь» та «Україна»: «Звісно, утискувана Польщею Русь не збігалася територіально із сучасною Україною, охоплюючи ті землі Речі Посполитої, де панувало православ'я (тобто, з сучасної точки зору, землі як українські, так і білоруські). І все ж на 1670 рік обидва терміни – Україна (в якій жили козаки і наш народ руский) та руская земля – означали одне й те ж; у цьому значенні їх ужито в Густинському літописі, писаному того ж 1670 року» (Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст.). Львів, 2001. С. 7–8.

³⁶ Volumina legum. Vol. 2. P. 206; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. К., 1993. С. 342–343. Польською: «Przetoż za spolnym wszecz Stanow, na tym Seymie zezwołaniem, postanawiamy: iż ludzie swywolne ktorzy na Ukrainie Ruskiej, Kiiowskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Braclawskiej, pakta z Turki, Tatory, Wołochy, turbuią, ktorzyby byli plebei».

³⁷ РДАДА Москва. Ф.389, оп.1, спр.195, арк. 253.

³⁸ Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. С. 311. Польською: «...Starostam, podstarosciem, dzierzawczom, xiążętom, panom y rycerstwu na Ukrainie: ruskiej, kijowskiej, wolynskiej, podolskiej y bracławskiej mieszkajczem» (Архив ЮЗР. Т. I : Акты о козаках (1500–1648). Ч. III. S. 12).

³⁹ Там само. С. 312.

⁴⁰ Там само. С. 312, 324.

⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 191; Там само. С. 326.

⁴² РДАДА Москва. Ф. 389, оп. 1, спр. 216, арк. 254; Документи Брацлавського воєводства... С. 265.

⁴³ З біографією Л. Пісочинського можна ознайомитися: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. // Студії з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог, Львів, 2002. С. 140–146; Крикун М., Піддубняк О. Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунєва і захист права власності на нього) // Соціум. Альманах соціальної історії. 2010. Вип. 9. С. 97–135.

⁴⁴ Книга Київського підкоморського суду (1584–1644 рр.). К., 1991. С. 225–226.

⁴⁵ Volumina legum. Vol. II. S. 225.

⁴⁶ Ibid. S. 288.

⁴⁷ Див., наприклад: Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). К., 2016

⁴⁸ Volumina legum. Vol. II. S. 289.

⁴⁹ Руська (Волинська) Метрика. Регести документів 1569–1673. К., 2002. С. 434; Вирський Д. Вишневещина : перші перемоги і перші соратники (1555–1595 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. Вип. 15. К., 2016. С. 120–121.

⁵⁰ Prawa Konstytucye y przywileje Krolewstwa Polskiego. Warszawa, 1732–1738.

S. 1330; Volumina legum. Vol. 2. P. 310; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. С. 344–345.

⁵¹ Бібліотека Музею Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі – БМЧ Краків). Рукоп. 2724, арк. 78; арк. 418; арк. 433; рукоп. 2723, арк. 96.

⁵² ЦДІА України у м. Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 140, арк. 376–379; Архив ЮЗР. Ч. III. т. 1. С. 33–35; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. С. 86. Польською: «*Yż na Ukrainie woiewodztw: Wołyńskiego, Kiiowskiego, y Braclawskiego*».

⁵³ Архив ЮЗР. Ч. III. т. 1. С. 34. Польською: «...*Wiernosci wasze, którzy na Ukrainach mieszkacie*».

⁵⁴ Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. К., 2002. С. 447.

⁵⁵ Архив ЮЗР. Ч. III, т. 1. С. 54.

⁵⁶ Цит. за: Яковенко Н. Нарис історії України. С. 10.

⁵⁷ Там само. С. 450. В оригіналі: «*Вызвольенье от пнезеи подводных места украинные. Wywołanie od roborow miast ukrainnych*».

⁵⁸ Архив ЮЗР. Ч. III, т. 1. С. 85.

⁵⁹ Volumina legum. Vol. II. P. 364; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. С. 112–113.

⁶⁰ Архив ЮЗР. Ч. III, т. I. С. 131.

⁶¹ Архив Головной Актів Давніх у Варшаві. Ф. «Архив Замоиських», №3036, арк. 35. Польською: «... *towarzise nasze, do maiestatu W. Kr. M. poslane, mieli list do urzędów ukrainnych o przeisciu nasze s poslug W. Kr. M. na Ukraine wolne y bezpieczne <...>, nie ukrzywdzone od urzędów ukrainnych bely iako wierne i nainize poddani Waszej Kro. M.*».

⁶² АГАД Варшава. Ф. «Архив Замоиських», №802, арк. 5-7.

⁶³ Там само. Ф. «Архив Замоиських», №675, арк. 41-42; Listy St. Zółkiewskiego. 1584–1620. Kraków, 1868. + S. 115; Документи українського козацтва... С. 124–125.

⁶⁴ Лист написаний під час повернення козацького війська з Інфлянтської кампанії 1601–1602 рр. з білоруського міста Могилева.

⁶⁵ АГАД Варшава. Ф. «Архив Замоиських», №3036, арк. 40-42; Документи українського козацтва... С. 131-133. Польською: 1) «...*Co nas mczwy panie Haliczki od w. m. samego pod ten czas niebytnosci naszej na Ukrainie*»; 2) «...*Ukazał iem w. m. lieżą po Ukrainie, gdzie iesth więkша częszcz domów y maiętnosczy naszych*»; 3) «...*Za uczciwę posługi nasze wydacz nam raczył na dopoczynienie y na oczekywanie uczciwe zasłużone[go] zołdu naszego, począwszy od Mohiliewa wszithie Ukraynę asz do uscia Dnieprowego*»; 4) «...*Pospieszali się ku Ukrainie y tam oczekywali zołdu swego zasłużonego*»; 5) «...*Tho jest wolia y rozkazanie Ie. K. M., zebysmy się położyli na Ukrainie*»; 6) «...*A my w krotkim czasie w dobrym zdrowiu na Ukraynie przibywshi...*»; 7) «...*Bo iusz na Ukraynie y w domach naszych nie mash poczo*».

⁶⁶ АЮЗР. Т. 1 : Акты о козаках. Ч. III. С. 152.

⁶⁷ Volumina legum. Т. II. S. 443.

⁶⁸ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 121; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. С. 146–147.

⁶⁹ Volumina legum. Т. III. S. 16; Селянський рух на Україні 1569–1647 pp. К., 1993. С. 350.

⁷⁰ Volumina legum. Т. III. S. 122; Селянський рух на Україні 1569–1647 pp. С. 351.

⁷¹ Volumina legum. Т. III. S. 81–82.

⁷² Бібліотека Народова. Відділ мікрофільмів. Мф. 2632, арк. 212–215; Документи українського козацтва... С. 163. Польською: «...Takze y o mieysciu dostatecznie porozumiowszy się, społecznie na Ukrainę Kiiowską ziachali».

⁷³ Бібліотека Польської Академії Наук у Курніку. Од. зб. 325 (Бібліотека Народова. Відділ мікрофільмів, мф. 2632), арк. 34; Див. також: Брехуненко В. Християнські козаки і християнські сусіди: моделі поєднання (XVI – перша половина XVII ст.) // Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. К., 2009. С. 98.

⁷⁴ Жерела з історії України-Руси. Т. 8. С. 165; Селянський рух на Україні. С. 351–352.

⁷⁵ Volumina legum. Przedzruk zbioru praw staraniem XX pijarów. Т. III. Petersburg, 1859. S. 137, 141.

⁷⁶ Volumina legum. Т. III. С. 157.

⁷⁷ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 176–177; Селянський рух на Україні С. 167–168. У березні 1618 р. могилівський купець Л. Власов стверджував: «...Не будет, указал, де, король с Украины с своими людьми и з запорожскими черкасы и з гайдуки итти, заговев маслом, на Киев, а с Киева на Путивль да на Северу» (Документи російських архівів з історії України. Т. 1 : Документ из історії запорозького козацтва 1613–1620 pp. Львів, 1998. С. 119).

⁷⁸ Бібліотека Народова у Варшаві, відділ мікрофільмів. М/ф. 30218. Цікаво, що у квітні 1649 р. представник Апостольської столиці у місті Ясси, столиці Волошського князівства, надіслав повідомлення до Риму якому ужив назву «Україна» в одному семантичному ряду з «Польщею», «Угорщиною» і «Трансильванією»: «...Et aliis *Ungaris* contra *Polonos* bis in *Transylvania* et in *Ucraina* cum Ungaricis legatis agitabant[ur]» (Жерела до історії України-Руси. Львів, 1911. Т. XII. С. 105).

⁷⁹ Ковалець Т. Діаріуш Анджея Кості-Збіроховського про козацькі повстання 1625 та 1630 pp. в Україні // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 15 К., 2016. С. 382.

⁸⁰ Там само. С. 393.

⁸¹ Жерела до історії України-Руси. Т. VIII. С. 285.

⁸² Опись архива Посольского приказа 1626 года. Москва, 1977. Ч. 2. С. 10.

⁸³ «...**Черкасы жили на Украине**», – стверджувалося в «Отписці путивльських воєвод» від 20. 10. 1658 р. до Москви (Акты ЮЗР. Т. IV. Санкт-Петербург, 1863. С. 193).

⁸⁴ Див., наприклад: Акты ЮЗР. Т. III. С. 482.

⁸⁵ Там же. С. 477-478.

⁸⁶ Див., наприклад: Акты ЮЗР. Т. III. С. 487. Зважаючи на те, що прикордонні землі Московського царства від Путивля та Севська й до Білгороду в московській документації називалися «государевыми украинными городами» («го-

сударевими українцями») то в окремих випадках, щоб зрозуміти про яку територію йдеться, російські писарі, окрім «Черкаских» та «Черкаских украинных городов», вживали для означення «Украинные/Украинские литовские города». «... И он (Богдан Хмельницкий. – Т. Ч.) де с ордою пойдет на Московское государство войною <...> А будет гетман учнет говорить, что писал государь к королю, будто они, черкасы, сложась с татары, хотят **государевы украины воевать**, и тем они у короля учинились в ненависти..», – з наказу Посольського приказу Московсько-го царства за січень 1651 послу до Війська Запорозького Л. Лопухіну (Воссоединение Украины с Россией. Москва, 1954. Т. II. С.489–490). «Со всеми их **Черкасскими украинными городами...**», – відписка путивльського воєводи С. Прозоровського про події в «Україні» до Посольського приказу від 14.01.1651 р. (Там же. С. 480).

⁸⁷ Жерела до історії України-Руси. Т. VIII. С. 289.

⁸⁸ Йдеться про Григорія Чорного та його прибічників.

⁸⁹ Жерела з історії України-Руси. Т. 8. С. 356, 357; Селянський рух на Україні С. 139.

⁹⁰ Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637 / Przez Szymona. Okolskiego. Kraków, 1858. S. 10, 11, 13–14.

⁹¹ Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. С. 270–271

⁹² Там само. С. 172.

⁹³ Там само. С. 271.

⁹⁴ Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. К., 1990. С. 22–24, 48–49, 63–65, 76–77, 92–93.

⁹⁵ Див., зокрема, універсал Яна II Казимира від 19.01.1650 р.: «Війська теж наші коронні і чужоземні, **які в Україні** на становиська йдуть...» (Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). Часть III. Т. IV : Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. К., 1914. С. 387). Так само про «Україну» постійно згадується у королівських «Інструкціях» до сеймів Речі Посполитої (Там же. С. 697, 699, 701).

⁹⁶ Архив ЮЗР. Часть III. Т. IV. С. 147.

⁹⁷ Там же. С. 414. З цього часу київський воєвода Корони Польської А. Кисіль підписує свої універсали та листи як «Адам з Брусилова Кисіль, **воєвода, генерал земель Київських, комісар Українний**» (Памятники, изданные Киевской временной комиссией. Т. II. Отд. III. С. 575).

⁹⁸ Див.: Чухліб Т. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. Вип. 15. К., 2015. С. 13–41.

⁹⁹ Див.: Гуслистий К. До питання про утворення української нації. К., 1967; Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. К., 1991; Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К., 1998. Він же. Витоки українського націотворення. К., 2010; Мо-

ця О. Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України // УІЖ. 2010. С.41–52; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). К., 2016; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa, 1985 та ін.

Taras Chukhlib. «Guardian for the whole of Ukraine ...»: the name «Ukraine» in the official discourse of the countries of Eastern Europe and Asia Minor (the end of the XV – the first half of the XVII century). Using the diachronic-semantic method, the author examines the complex process of the evolution of the use of the concept of «Ukraine» in the early modern era of the history of Eastern Europe and Asia Minor. The researcher comes to the conclusion that the words «Ukraine» and «Ukrainian» throughout the late XV – first half of the XVII century. were used by the official structures of the Grand Duchy of Lithuania, the Crown of Poland, the Moscow kingdom, the Ottoman Empire and the Zaporozhye Army.

Key words: «Ukraine», «Ukrainian», «Rus», Grand Duchy of Lithuania, Crown of Poland, Rzeczpospolita, Ottoman Empire, Zaporozhye army, bury, politonym.

Отримано: 10.06.2018 р.

УДК 94 (485): 355. 48 «16/17»

Віктор Брехуненко

РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ ПОСОЛЬСЬКОГО ТА РОЗРЯДНОГО ПРИКАЗІВ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (XVI–XVII СТ.)

Віктор Брехуненко. Розвідувальна діяльність в Україні Посольського та Розрядного приказів Московської держави (XVI–XVII ст.). У статті досліджуються особливості організації московської системи вивідування та постачання до центральних органів влади інформації про події в Україні. Розкриваються механізми розвідувальної служби, використання різних каналів для здобуття відомостей. На прикладі подій перших років української Національно-визвольної війни середини XVII ст. простежено функціонування системи в оптимальному режимі та показано інформаційні лакуни в інформуванні Москви.

Ключові слова: розвідка, Посольський приказ, Розрядний приказ, порубіжні воеводи, вивідувачі, інформаційні лакуни.

Віктор Брехуненко. Разведывательная деятельность в Украине Посольского и Разрядного приказов Московского государства (XVI – XVII в.). В статье исследуются особенности организации московской системы сбора информации для центральных органов власти о событиях в Украине. Анализируются механизмы разведывательной службы, использование различных каналов для сбора сведений.

На примере событий первых лет украинской Национально-освободительной войны середины XVII в. рассмотрено функционирование системы в оптимальном режиме, показаны информационные лакуны в информировании Москвы.

Ключевые слова: разведка, Посольский приказ, Разрядный приказ, порубежные воеводы, информаторы, информационные лакуны.

З другої половини XVI ст. активну розвідувальну діяльність на території України розгорнула Московська держава. Основні розвідувальні функції були зосереджені в Посольському та Розрядному приказах, утворених у рамках становлення приказної системи управління, впроваджені в середині – другій половині XVI ст. В українському випадку основу добування та передання інформації до центру складали посольські місії та нечисленна тоді мережа воєвод порубіжних містечок на південно-західному прикордонні Московської держави. Центральним з них був Путивль. Через Україну проходили посольські шляхи до Криму та Молдови, а східніше – через Донську землю – до Туреччини. Білоруськими теренами проходили посли до Польщі та Литви, які також принагідно збирали інформацію про українські події. Безпосередніх дипломатичних відносин з українськими чинниками на той час не існувало.

Важливо, що початки дипломатичних відносин Москви з Кримом і Туреччиною сягають останньої чверті XV ст. При цьому найраніше освоюється кримський напрямок. Перше московське посольство до Криму вирушило в 1474 р.¹ До 1587 р. кримський посольський шлях проходив по лінії Москва – Новгород-Сіверський – Путивль – Дніпро². З 1587 р. посли стали ходити через Валуйки в напрямку переправи через Дінець нижче Святих гір і далі степом до Перекопа³. Шлях до Туреччини тягнувся вздовж Дону. З Азова дипломати та купці рухалися морем. Перше московське посольство до Туреччини було споряджене в 1492 р.⁴

Судячи з посольських записок, які збереглися з московських посольських місій до Туреччини та Криму, послам відразу ставили завдання про збір різноманітних відомостей на шляху прямування, а також у місці основного призначення. Вони мали розпитувати ймовірних носіїв інформації та фіксувати на папері. Й посли намагалися виконувати доручення. Аналогічна функція покладалася й спеціальних гінців, яких з Москви чи до Москви споряджали під час виконання тієї чи іншої посольської місії. Оскільки формуляр посольських повідомлень до середини XVI ст. ще остаточно не устійнився, а інші супроводжувальні документи за цей період не збереглися, важко судити наскільки широко тогочасні посланці на практиці використовували інформаторів про події, що відбувалися власне в Україні, які заохочення при цьому передбачали та які різновиди документації оформлювали.

Для зберігання документів посольств було створено Царський архів, який наприкінці 20-х рр. XVI ст. остаточно оформився як окремий заклад. Документи в Царському архіві групували за видовою і водночас тематичною ознаками («грамоти», «книги», «стовпці», «різне» («рознь»)), що відіб'ється й на подальшій практиці зберігання посольської документації. У 1549 р. дяком І. Висковатим укладається перший опис Царського архіву⁵.

Паралельно з початку XVI ст. у системі центральних органів влади посту-

пово формується спеціальне відомство, що згодом стало ще одним центром розвідувальної діяльності на території України. Мова йде про Розрядний приказ (*Розряд*), пряма функція якого полягала в тому, щоб відати справами великокнязівського війська та вести розрядні (військові) записи. На ті часи тут зосереджувалися й справи, пов'язані з придворними церемоніями, місництвом («местничество»), призначенням воевод по полках, розподілом по полках дітей боярських. У 30-ті рр. XVI ст. окреме розрядне відомство відбруньковується остаточно. а у середині 50-х рр. XVI ст, перебирає на себе ще й управління порубіжними містами. Така ж доля чекала й на міста-фортеці, які будувалися на південному прикордонні наприкінці XVI – 30-х рр. XVII ст.⁶

Власне утворення в Московії внаслідок реформ 50-х рр. XVI ст. інституту приказів як центральних органів влади посутньо зачепило систему інформаційного забезпечення центру про події в Україні. Розподіл різних об'єктів компетенції між приказами, специфічне діловодство, оформлення окремих приказних архівів вносили новий струмінь у цей процес. Виникали й підстави для концентрації відповідних документів у тематично компактних зібраннях.

На українському питанні до середини XVII ст. зав'язувалася компетенція головно двох приказів – Посольського та Розрядного. Повноваження останнього поширювалася на сферу, як було зазначено вище. Натомість Посольський приказ успадкував відання зносинами Московії з іншими державами. До архіву Посольського приказу потрапила й посольська частина Царського архіву. Крім того, що показово, до сфери його компетенції належали Військо Запорозьке, а також козацькі спільноти на Степовому Кордоні Європи, які перебували в тісних стосунках з українськими козаками – донське, волзьке, яїцьке козацтво. Це проливає промовисте світло на сприйняття в Москві козацького поясу Дніпро – Дон – Волга – Яїк.

Водночас, з одного боку, тісне переплетення історичних процесів, а з іншого – недоліки самої приказної системи призвели до того, що функції Посольського та Розрядного приказів перетиналися. Зокрема, це проявилось у тому, що збиранням та акумуляцією інформації займалися й посольські місії і воеводи порубіжних з Україною містечок. А відтак цар отримував розвідувальні дані одразу з двох каналів, що, звичайно, сприяло збільшенню повноти інформації.

У класичному вигляді задовольнити інформаційні потреби московського уряду щодо України та забезпечити зворотній вплив, були покликані безпосередні відносини Москви з українськими козаками, дипломатичні зносини з Річчю Посполитою, Кримом, Туреччиною, а також інститут порубіжних воевод – Брянська, Путивля, Севська, Мценська, Хотмиська, Білгорода та інших. Після відновлення в середині XVII ст. Української держави виникли дипломатичні відносини з нею та окремо з Військом Запорозьким Низовим. Крім того, українські новини московські чинники вивідували на Дону в середовищі Війська Донського. Царські послы та гінці, а також порубіжні воеводи постійно отримували царські накази з вимогами довідуватися про події в Україні. Часто в настановах перелічувалося коло проблем, інформація щодо яких видавалася першочерговою.

Ключове місце в системі збору інформації, природно, відводилося воево-

дам та учасникам дипломатичних місій (посли, посланці, розмінщики, гінці, тлумачі). Під час руху посольств та їхнього функціонування у місці призначення під керівництвом послів та посланців відбувалося вивідування інформації шляхом розпитування різних місцевих осіб. Часами до послів приходили з власної ініціативи місцеві мешканці, а в Криму та Туреччині також і московські купці та полоняники (переважно московити та українці) й повідомляли різні новини.

Царські накази свідчать про виділення спеціальних коштів та подарунків (здебільшого, соболі) для виплат інформаторам. Передбачалося і вербування агентів. У Туреччині цю функцію часто виконували православні священники та православні греки.

Московська система приказного діловодства передбачала, що свідчення інформаторів посли вносили до свого звіту – статейного списку. Якщо посольство перебувало у місці призначення довго, посли нерідко писали відписки, з якими споряджали до Москви гінців. У подальшому зміст відписок дублювався у статейному списку. Гінці ж у Посольському приказі обов'язково підлягали розпитуванням, після чого оформлювався офіційний документ – «допитові свідчення».

Воєводи порубіжних з Україною міст працювали за іншим сценарієм. Найсамперед згідно з царськими наказами вони направляли в Україну спеціальних вивідувачів – «вістовщиків», – функцію яких виконували переважно купці. Деякі з таких вістовщиків доходили до Тернополя та Львова. Виявлено випадки, коли розвідниками ставали донські козаки. Іншим потужним джерелом інформації були вихідці з України, Дону, мусульманського полону. У приказних «ізбах» розпитували козаків, купців, вихідців з полону полоняників, тлумачів, вихідців на царське ім'я та ін. Географія приходьків не обмежувалася Україною та сусіднім Військом Донським і була дуже широкою. Значною кількістю представлені вихідці з етнічної Польщі, колишні полоненики-московити, які поверталися через Україну з Туреччини та Криму. Нерідко суб'єктів допитів переправляли до Москви, де тих розпитували вдруге, а то й втретє. З кінця XVI ст., після будівництва на півдні Московської держави білгородської захисної лінії своєрідний поглинач і накопичувач інформації дугою навис над Україною від Білгорода до Брянська й Путивля. До Москви регулярно надходили воєводські відписки та допитові свідчення інформаторів і різних приходьків.

Однак розглянута вище система згромадження інформації для центру далеко не завжди мала викінчений вигляд. Зокрема, до кінця XVI ст. була відсутня така важлива ланка як воєводи Білгорода, Курська, Валуйок, Воронежа. Лише до початку 70-х рр. XVI ст. відносяться початки офіційних контактів Москви з донськими козаками. І тільки розпочинаючи з 10-х рр. XVI ст. присутні усі компоненти, що уможливило високу щільність процесу вивідування інформації по Україну. В оптимальному ж режимі така мережа функціонує тільки з середини 10-х рр. XVII ст. після завершення громадянської війни в Московії.

Рельєфно виділяються такі етапи розвитку системи:

1. Кінець XV – середина XVI ст. – початок формування системи збору інформації.

2. Середина XVI – 70-рр. XVI ст. – утворення приказної системи управлі-

ння, в рамках якої збір інформації про події і процеси, що відбувалися в Україні було віднесено до відання Посольського та Розрядного приказів.

3. Кінець XVI ст. – заключний етап формування системи, змістом якого стала поява воеводських канцелярій новозбудованих міст-фортець на білгородській оборонній лінії – Воронежа, Білгорода, Валуйок, Лівен та ін.

4. 1603–1613 рр. – розладнання системи у зв'язку зі Смутою.

5. Середина 10-х рр. – середина XVII ст. – функціонування системи в оптимальному режимі.

* * *

Як працювала мережа добре видно на прикладі періоду української Національно-визвольної війни середини XVII ст., коли Московія була особливо зацікавлена в якнайширшій та достовірній інформації, на підставі якої ухвалювалися рішення, що мали далекосяжний вплив на всю Східну Європу. Вдивляючись в інформаційні потоки про українську Національно-визвольну війну, які струмували до Московії, неважко помітити, що утворювана ними система за своєю природою була здатна забезпечити практично безперебійне постачання до центру повідомлень різноманітного походження. Розгалужена мережа «збирачів» такої інформації охоплювала воевод містечок південного та західного московського прикордоння, Військо Донське, послів, посланців та гінців до Криму, Туреччини, Польщі, Української держави, почасти до Швеції, а також сферу дипломатичних переговорів у Москві з іноземними послами та контакти з православними ієрархами й монахами зі Сходу.

Москва надзвичайно ретельно підходила до збору інформації. Це добре видно з тексту наказів та царських грамот, адресованих не тільки послам, а й порубіжним воеводам. Ось як, наприклад, формулюються завдання у в царській грамоті вяземському воеводі Миколі Прозоровському, Івану Загрязькому та Богдану Обобурову від 22 червня 1648 р.: «послати в литовську сторону (в Україну. – *Авт.*) кого належить знаючих людей двох чоловік у різні місця й до Смоленська й веліти точно розвідати таємно в який спосіб польського Владислава-короля не стало, і в якому місті, і кого на його місце на королівство чекати, брата його Казимира-королевича, чи якого з іншої держави оберуть, і як швидко; і що в них у Польщі і в Литві робиться; і де у них черкаси (українцями. – *Авт.*) з татарами, з'єднавшись, воюють, і чи багато їх зібралось, і хто до черкас прибивається, і за що у них та сварка з поляками вчинилася, і чим ту сварку думають погасити <...> чи білорусці до черкас не прибиваються, а якщо прибиваються, і в яких містах...»⁷. До того ж воеводам наказувалося негайно переправляти до Москви усі листи, які надходитимуть від українського гетьмана та від його оточення, а головне – «до Хмельницького проти його листів без государевого указу ні про що не писати». Тобто цар вимагав надзвичайної обережності, сказати б, точності у стосунках з повстанцями й волів мати найсвіжіші відомості про розвиток подій в Україні.

Роль ключової ланки безперечно належала воеводам південного та західного прикордонь, на яких покладалася місія збирати, акумулювати й переправляти до Москви свідчення, одержані як від різних приходьків, так і від спеціальних вивідувачів (здебільшого купців), спеціально засиланих за царськими наказами

в Україну, Білорусь, Литву, Польщу. Серед осіб, які з різних причин прибивалися до воєводських містечок, найчастіше траплялися вихідці з полону та на «государеве ім'я», купці, козаки, православні монахи зі Сходу та ін. Крім руху документів з інформацією про ситуацію в Україні по вертикалі (воєвода – приказ і у зворотному напрямкові), функціонувала також система оповіщення між самими воєводами прикордоння, у рамках якої циркулювала різноманітна інформація, особливо ж про події та процеси, які ставилися Московою в центр уваги. Важливо, що воєводські центри вже густою сіткою покривали українсько-московське прикордоння від Валуйок і Білгорода до Брянська. Остаточних обрисів пасмо цих містечок набуло після польсько-московського розмежування, проведеного за результатами Смоленської війни на південному відтинку кордону між Річчю Посполитою та Московщиною, коли за останньою залишилися розташовані поблизу самого кордону Бобрик, Охтирка, Кам'яне, Городище, Недригайлів⁸. У такий спосіб оформилася розгалужена мережа містечок, звідки засилювалися розвідники в Україну і де приймали (щоправда з різною частотою) принагідних інформаторів: Брянськ, Севськ, Рильськ, Путивль, Ольшанський, Недригайлів, Кам'яне, Бобрик, Курськ, Білгород, Валуйки, Хотмиськ. Причетними до збору інформації про українські події були також воєводи міст так званого другого поясу, ближчого до Москви: Великих Лук, Вязьми, Кром, Лівен, Єльця, Тули, і навіть, як свідчать наслідки архівних пошуків, дуже віддаленого від українсько-московського прикордоння Шацька.

Важливо, що система московського приказного діловодства передбачала письмове оформлення матеріалів допитів в окремий документ – допитові свідчення («расспросные речи»), на підставі яких укладалася воєводська відписка («отписка»), яка надсилалася (часом разом з допитовими свідченнями) до Розрядного чи Посольського приказів. В особливих ситуаціях суб'єкта допитів направляли до Москви, де до нього ще раз застосовували цю процедуру. Формуляр відписки передбачав обов'язкове включення до неї майже без змін тексту допитових свідчень, а також витягу/витягів з царської грамоти/грамот, наказову частину яких мав виконувати воєвода. Переписка між воєводами велася теж через відписки, скорочені версії яких нерідко наводилися адресатами у власних відписках до царя. Така система діловодства уможлиблює відтворення на підставі збережених джерел більш-менш реального складу первісного масиву воєводських відписок та допитових свідчень, надісланих до Москви упродовж XVII ст., а також, що особливо важливо, відкриває перспективи реконструкції (бодай часткової) провінційних архівів, які в XVII ст. формувалися на засадах суворих правил комплектації та зберігання документів⁹, але, на жаль, не дійшли до наших часів. Водночас це дає змогу повною мірою відтворити особливості розвідувальної діяльності московських чинників в Україні. Зрештою, уможлиблюється реконструкція первісного корпусу вихідної приказної документації (адресованих воєводам царських грамот, наказів, пам'ятей), а також джерел, що відклалися внаслідок стосунків Москви з донськими козаками та православним Сходом. Наразі ж поки відповідні дослідницькі процедури залишаються справою майбутнього, можливі лише приблизні обрахунки.

Переходячи до спеціального розгляду особливостей задоволення Московією своїх інформаційних потреб стосовно подій, пов'язаних із доперечаславським етапом української Національно-визвольної війни, варто передусім підкреслити, що зіставлення хронологічно найближчого до середини XVII ст. опису Посольського архіву (опис 1673 р.) із сучасним вмістом тих складових останнього, у яких свого часу відклалися джерела, що нас цікавлять, засвідчує збереження зафіксованого у 1673 р. комплексу стовпців та книг за 1648–1653 рр. Йдеться про Турецькі, Кримські, Польські, Донські, Малоросійські, Ногайські, Грецькі, Молдовські та Валаські справи. Інша річ, що низка джерел, а то й справ була втрачена вже на час укладання цього опису.

Пласт джерел, які надійшли до московських приказів від воєвод, є найпопулярнішим. Розпорошений він по перелічених вище зібраннях Посольського архіву, а також по фондах Розрядного приказу. Основний масив інформації, яка надходила до воєводських містечок, походив з Лівобережжя, здебільшого з прикордонних українських земель. Це цілком зрозуміло, адже саме ця територія найчастіше «прострілювалася» вивідувачами воєвод. Водночас з Правобережжя відомостей надходило куди менше, а коли винести за дужки трикутник Чигирин – Київ – Біла Церква, то й узагалі обмаль. Такий розподіл інформаційних потоків, звісно, не був випадковим. У цьому факті сфокусувалася специфіка принципів підходів Московії до українських подій, що стає ще очевиднішим на тлі того сплеску повідомлень з Правобережжя, який спостерігається у воєводських відписках під час військових кампаній Б. Хмельницького.

Серед посольської документації за своїм обсягом переважають масиви, які відбивають дипломатичні відносини Москви з Українською державою, Кримом, Польщею та Військом Донським.

Як відомо, політичні відносини між Московією та Гетьманщиною мали трирівневу структуру. На найвищому рівні – дипломатичні відносини центральної влади Московії з адміністрацією Б. Хмельницького, далі – контакти гетьмана та його оточення з порубіжними воєводами, зрештою, на найнижчому щаблі – стосунки останніх з козацькими полковниками та сотниками прикордонних полків – Гадяцького, Миргородського, Полтавського, Ніжинського, Стародубського, Чернігівського. У 1648–1653 рр. з Москви в Україну було споряджено 10 посольств: двічі Г. Унковського (1649), В. Унковського (1650), Г. Неронова та Г. Богданова (1649), П. Протасьєва та Г. Богданова (1650), Л. Лопухіна (1651), П. Протасьєва та Г. Богданова (1651), В. Унковського та А. Ардаб'єва (1652), Я. Лихарева та І. Фоміна (1653), А. Матвєєва та І. Фоміна (1653), Р. Стрешнева та М. Бредихіна (1653). Однак статейні списки Л. Лопухіна, В. Унковського та А. Ардаб'єва не збереглися¹⁰. Крім послів, за дорученням царя переговори з Б. Хмельницьким та його оточенням вели монах А. Суханов, який супроводжував до Єрусалима патріарха Паісія; грек І. Тафралій (з'ясував у Чигирині справу Тимофія Акундінова та неодноразово був посередником між гетьманом і Москвою); купець І. Зеркальников (часто бував в Україні, а в 1651 р. відвозив Б. Хмельницькому царську грамоту); В. Михайлов (відвозив царську грамоту). Активними інформаторами були назаретський митрополит Гавриїл, коринфський митрополит Йоасаф

та особи, які супроводжували їх в Україну. Періодично своїх посланців до Б. Хмельницького споряджали прикордонні воєводи, здебільшого путивльські.

Від Богдана Хмельницького Московію відвідало 7 посольських місій: С. Мужилівського (1649), Ф. Вешняка (1649), М. Суличича (1651), С. Савича (1651), С. Савича та Л. Мозирі (1652), І. Іскри (1652), С. Богдановича–Зарудного (1652), К. Бурляя та С. Мужилівського (1653), Г. Яцкевича (1653), Л. Капусти (1653). Про перебіг більшості посольств мало що відомо: як правило, не збереглося ні документів з українського боку, ні записів у приказній документації Московії про хід переговорів. «Пощастило» лише документації, що відклалася внаслідок відвідин Москви посольствами С. Мужилівського, К. Бурляя та С. Мужилівського, С. Богдановича–Зарудного. У першому випадку збереглася записка українського посла до царя, а також приказний запис про надання харчів членам посольства¹¹. Від перебування в Москві місії К. Бурляя та С. Мужилівського відклався представницький комплекс джерел про їхній приїзд, переговори та від'їзд¹². Зберігся запис переговорів, які вів у Москві С. Богданович–Зарудний. Крім того, у розпорядженні дослідників є лист Б. Хмельницького до царя про мотиви цього посольства¹³.

Власне адресовані царю, патріархові та порубіжним воєводам листи Б. Хмельницького, І. Виговського, козацьких полковників та сотників були для Московії невід'ємною складовою загального масиву інформації про Україну, що надходив дипломатичними каналами. А отже, Москва регулярно мала справу з безпосередніми зразками дипломатичної риторики козацької старшини, так само, як могла постійно відфільтровувати ситуацію в еліті Гетьманщини з питань, які входили до сфери її зацікавленень. Така поінформованість, безумовно, мусила стати одним із визначальних чинників формування української політики Московії. Доповнювали картину листи, що виходили зі середовища українського духовництва, а також матеріали розпитувань духовних осіб, які приходили до Московії за милостиною або переселялися туди.

При цьому московські дипломати постійно переймалися розширенням мережі інформаторів, у тому числі й таємних. Задля цього використовувалися як хаотичні розпитування козаків, міщан, селян, так і цілеспрямовані дії з формування агентурної мережі з високопосадовців гетьманської канцелярії та духовних осіб. Зокрема, добре відомо, що вухами й очима Москви при Б. Хмельницькому був у 1651 р. коринфський митрополит Йоасаф, який загинув під час битви під Берестечком 1651 р. Москва прагнула завербувати генерального писаря і майбутнього гетьмана Івана Виговського. Царські накази передбачали виділення йому більше соболів, ніж самому Б. Хмельницькому, а в статейних списках послі особливо відзначали нібито заслуги гетьмана. До генерального писаря посилали спеціальних агентів, через яких той мав передавати інформацію, а путивльські воєводи мали писати до нього «таємно та без імен». Відомі деякі такі особи: К. Тишкин, В. Бурий, П. Зеркальников, Д. Литвинов¹⁴.

Проте насправді І. Виговський агентом Москви не став і грав подвійну гру. У порозумінні з Б. Хмельницьким він майстерно видавав себе за московського шпигуна, інформував послів та московських розвідників про різні події, навіть передавав через них листи, які гетьман отримував з Польщі, Туреччини, Криму.

Але все це було підпорядковано виключно інтересам генеральної лінії політики Б. Хмельницького. Спеціально організовані витоки інформації були частиною дипломатичної стратегії гетьмана і спрямовувалися на досягнення головної мети – домогтися військового союзу проти Речі Посполитої та досягти через московського царя офіційного визнання Гетьманщини як держави, а гетьмана як правителя. Маніпуляції І. Виговського логічно доповнювали сказане Б. Хмельницьким, вплітаючись у загальну канву заходів.

У 1650 р., генеральний писар майстерно розіграв разом з гетьманом карту появи у Чигирині самозванця Тимофія Анкудінова, який видавав себе за сина царя Василя Шуйського. Москва, яка на початку XVII ст. пережила громадянську війну через претензії самозванців на царський престол, сприйняла подію вкрай хворобливо, на ґрунті чого Б. Хмельницький намагався виторгувати згоду на військовий союз проти Польщі. Гетьман зайняв жорстку позицію, навідріз відмовляючись видавати Москві Т. Анкудінова, натомість І. Виговський – на позір м'якшу. Він організував зустріч самозванця з московським послом В. Унковським та пообіцяв сприяти в майбутньому, але натякав на необхідність спільних військових дій проти Варшави¹⁵.

У 1653 р. І. Виговський відіграв значну роль у дипломатичних комбінаціях Б. Хмельницького, мета яких полягала в тому, щоб зашахувати Москву можливим переходом Гетьманщини під турецький протекторат і нарешті змусити наважитися на війну з Польщею та офіційне визнання Української держави на чолі з гетьманом. І. Виговський «таємно» повідомляв Москву про плани султана іти війною на Дон, а головне про те, що новий турецький посол пропонував Б. Хмельницькому підданство, передавши від султана знаки уваги: «коруну, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан». У гетьмана була козацька рада, на якій усі полковники, крім А. Ждановича, висловилися за турецький протекторат. На цій позиції стояв і сам гетьман, але військо хоче піддатися цареві. Була запущена версія, що Б. Хмельницький мірився стягти голову генеральному писареві за промосковську позицію¹⁶. Останній хід мусив підсилити в Москві відчуття тотальної небезпеки, бо І. Виговського там здогадно вважали своїм агентом. У підсумку цього разу Москву таки вдалося схилити до вигідних для України дій.

Уміло Б. Хмельницький використав і згаданого вище митрополита Йоасафа. Саме в його присутності гетьман вперше позначив оптимальну для Чигирина межю затіснення стосунків з Московією. Цієї формули Б. Хмельницький триматиметься завжди. Так-от, навесні 1649 р. у розмові з московським послом Г. Унковським Б. Хмельницький говорив про цю проблему алегорично, то тепер він недвозначно натякнув, що Військо Запорізьке має намір служити цареві, як «йому служать донські козаки». Митрополит запитував царя чи привести до присяги гетьмана на тім, що українські козаки «будуть всі раби твої, як і донські». А отже, влада царя над Чигирином повинна була не заходити далі, ніж у випадку з Військом Донським. Іншими словами, Гетьманщина зберігала б свою незалежність, зносилася з царем через посольства, отримувала царське жалування. Це рішуче розходилося з традиційними підходами Московії до інтегрування територій, які потрапляли під її крило. Очевидно, Б. Хмельницький добре розумівся на

таких речах, бо ж не випадково вибрав час і форму зондування ґрунту та ще й приправив останнє свіжими погрозами на адресу Москви. Як занотував грек Павло, «тетьман у розмові говорив про Москву і клявся, дивлячись на образи спасів: якщо на Москву не піду і не розорю гірше Литви; я посилаю від усього серця свого, а вони особі моїй насміхаються».

Ще одним важливим і стабільним джерелом постачання відомостей були для Московії її дипломатичні стосунки з Кримським ханатом. У Криму за 1648–1653 рр. побувало 7 московських посольств: Т. Хотунського та І. Степанова (1647–1649), М. Ларіонова та М. Нікітіна (1649–1650), Г. Волкова та Д. Огаркова (1650), І. Єлякова і Т. Кузьміна (1651), П. Коптева і Я. Ушакова (1651–1652), Д. Хомякова і Є. Кличкова (1652–1653)¹⁷. Усі статейні списки збереглися без особливих пошкоджень. А списки І. Єлякова і Т. Кузьміна, а також Д. Хомякова і Є. Кличкова – навіть у двох примірниках, у книгах і стовпцях. Крім того, в розпорядженні дослідників є стовпці з відписками цих посланців¹⁸. Цінними є також статейні списки московських послів до Валуйок на розміну з кримськими послами. За підрахунками Ю. Мицика, таких списків налічується 9¹⁹. Тобто фактично увесь допереляславський період Національно-визвольної війни до Москви регулярно надходила інформація, добута московськими послами безпосередньо в Криму або ж по дорозі до нього.

Однак подібної безперервності надходження інформації до Московії не було з польського напрямку дипломатичних відносин. До Варшави з Москви було споряджено 3 великих посольства: братів Г. і С. Пушкіних (1650), А. Прончищева та А. Іванова (1652), Б. Рєпніна–Оболенського та Б. Хітрово (1653). Усі три статейні списки збереглися²⁰. Однак список братів Пушкіних пошкоджено. Крім того, дійшли стовпці з відписками від цих посольств, а також статейні списки гінця Г. Кунакова, наприкінці 1648 і на початку 1650 рр. споряджуваного до Варшави²¹. Збереглися і записи московських переговорів з польськими гінцями та послами – Д. Чеклинським і К. Вяжевичем (1649), К. Вітовським і К. Обуховичем (1651), А. Пенцлавським та К. Уніховським (1652)²². Як добре видно, певні проміжки часу, і то тривалі, Москва була позбавлена інформації, роздобутої власними дипломатичними каналами безпосередньо з польської території. Зокрема, практично повністю випали 1648 та 1651 рр., коли цар не засилав послів чи гінців до Варшави.

Значно слабший інформаційний потік про події в Україні струмував до Москви від її дипломатичних стосунків з Туреччиною. За 1648–1653 рр. у Стамбулі побувало лише одне посольство – В. Телепньова та А. Кузовлева, – яке вирушило туди ще в 1646 р. і затрималося до 1649 р. І хоча статейний список послів зберігся²³, це не змінює висновку про те, що стосунки з Туреччиною забезпечували вкрай вузький потік інформації, дотичної української Національно-визвольної війни. Частково виправляли ситуацію лише російські агенти в Стамбулі, роль яких виконували православні ченці і які були для Москви надзвичайно цінним джерелом відомостей про контакти Туреччини з Б. Хмельницьким та про реакцію Османської імперії на українські події в цілому²⁴.

Частину інформації, пов'язану із Україною, московські чинники традиційно отримували з Дону. Контакти між Військом Донським і Москвою залишалися

в цей період тісними й регулярними. З грудня 1648 р. по грудень 1653 р. Москву відвідало 9 донських станиць: П. Іванова (1648), К. Тітова (1649), Ф. Федорова (1650), Я. Жукова (1650), Ф. Гаврилова (1652), П. Чесночіхіна (1652), Т. Нікітіна (1653), С. Заварзіна (1653). Збереглася й приказна документація, яка відбиває прийняття перелічених посольств у Посольському приказі. Важливо, що в кожному з таких стовпців присутні найцінніші з точки зору досліджуваної проблематики джерела – військові відписки, допитові свідчення та чолобитні отаманів військових станиць²⁵.

* * *

Загалом Москва мала змогу практично безперервно отримувати різноманітну інформацію, пов'язану з Національно-визвольною війною. Однак не всі елементи системи інформаційного супроводу української політики функціонували на повну потужність. Висока щільність надходження до Посольського та Розрядного приказів повідомлень, яку забезпечували головно порубіжні воєводи й посли в Україну, Крим, Польщу, ще не означала, що прикази в кінцевому рахунку одержували репрезентативну інформацію, зокрема з того кола питань, які їх найбільше цікавили. Це залежало від багатьох конкретних обставин, які будуть проаналізовані в кожному випадку окремо.

Для прикладу аналіз відомостей, які перебували в розпорядженні Москви в 1648–1649 рр., свідчить, що з низки проблем поінформованість царя була далеко від оптимальної. У червні – липні цар та його оточення не відали про справжній розмах Національно-визвольної війни на Правобережжі, що московські джерела навіювали однобоке враження про позицію української шляхти, що вкрай побіжно в них відбився західний похід Б. Хмельницького. Відомості, якими оперувала Москва, вкрай слабо відбивали політичну програму Б. Хмельницького. Зокрема, не було ясно, як далеко на захід гетьман планує поширити свою владу. Якщо Варшава мала у своєму розпорядженні низку артикульованих звісток про те, що козаки воліють дійти до Вісли²⁶, то Москва не відала практично нічого. Інформація стосовно наміру козаків «іти на Польщу і на Литву», бо «наступати пора», радше відбивало військово-тактичні розрахунки гетьмана, ніж його види на територію свого регіменту²⁷. Інша подібна звістка – «як козаки з кримським царем ляхів подолають, і їм, козакам, з кримською ордою іти в Польщу, щоб государ, ляхів і жидів в Польщі не було»²⁸ – хоча й натякала на прагнення Б. Хмельницького визволити всі етнічні українські землі, але своєю фантастичністю лише затуманювала справу.

Не просочилося до Москви також інформації стосовно змісту державотворчої програми Б. Хмельницького. Відтак, еліта Московії не була втаємничена в плани гетьмана та його найближчого оточення щодо ступеня самоврядності контрольованих козаками теренів, не знала, якими козацькій верхівці бачилися стосунки з Варшавою та прерогативи гетьманської влади. Порухувані в польських джерелах на підставі звісток з козацького середовища, проблеми «окремого козацького князівства», «переходу держави від ляхів до козаків», нової «Руської монархії», «нової козацької Речі Посполитої» залишилися за кадром. Слабко уявляла собі Москва якої глибини загрози з тривогою очікували від українських

подій у Варшаві.

Вісті про сам факт червневих зносин Б. Хмельницького з А. Киселем з приводу можливого козацько-польське замирення до Москви докотилися²⁹, але сутність переговорів залишалася невідомою. Так само в Москві нічого конкретного не знали про розгляд козацького питання на липневому сеймі. Не було звісток про позицію, яку мали обстоювати посланці на чолі з А. Киселем на переговорах з Б. Хмельницьким, про політичні комбінації гетьмана під час походу в Галичину, особливо напередодні елекції Яна Казимира. Поза московськими очима опинилися особливості формування органів управління молодого Козацької держави, проблема повноти влади гетьмана на підконтрольних територіях, народження нової еліти, тобто ті сторони війни, які різко відрізняли її від попередніх козацьких рухів.

У цьому контексті вже зауважувана спрощеність, сказати б, навіть, односторонність, інформації, що надходила до Москви про реакцію на війну української шляхти, ще більше ускладнювала для московської еліти проблему формування повнокровного образу українських подій. Немає підстав вести мову про поінформованість царя та його оточення щодо спроб Б. Хмельницького перетягнути на свій бік українську шляхту, запобігти сваволі повстанців у містах та в шляхетських маєтностях. Описуючи склад таборів, що ворогували, московські джерела зараховували до противників козацтва усю річпосполитську шляхту. Москва не орієнтувалася в тому, що частина української шляхти з козацьких країв влилася до повстанських лав і майже відразу призначалася на військово-адміністративні посади.

Відтак московська верхівка була практично позбавлена можливості досягнути ті рушійні зміни у становій структурі українського суспільства, які відбувалися на підкозацькій території. За горизонтом опинився запущений вже в перші місяці Національно-визвольної війни процес перетворення козацтва на осердя нової «політичної нації», до якого (осердя) прибивалися представники шляхти, улегітимнюючи в такий спосіб цей суспільний новотвір. Саме зауважений процес змушував переглянути проекцію оцінки війни в Україні, ґрунтовану на традиційних уявленнях про межі легітимних політичних «прав і вольностей» козацького стану. Бо ж козацтво перетягувало на себе функцію суб'єкта зносин з приводу політичної долі певної території, бажаючи при цьому опанувати увесь масив українських земель і стати над Віслою. Показово, що навіть ті московські люди, які побували в навкологетьманському середовищі (хто спеціально, хто був туди насильно приведений як перехоплений гінець до А. Киселя чи Я. Вишневецького) не звернули увагу на присутність в оточенні Б. Хмельницького вихідців зі шляхти³⁰. Ні цар, ні прикордонні воеводи не увиливали цієї проблеми, що, зрештою, є одним із посутніх доказів панування в московській еліті ще стереотипних уявлень стосовно соціальної бази та перспектив війни в Україні.

Усі ці інформаційні лакуни налаштовували Московію на гіперболізацію червневих порухів гетьмана до замирення з Варшавою, давали підстави вважати, що попри небачений досі розмах повстанського руху, події в політичному сенсі загалом розвиваються колією, второваною попередніми козацькими війнами,

й слід було очікувати на відновлення спокою. Недостатня поінформованість царя та його оточення про вузлові напрямки розвитку Національно-визвольної війни неминуче вела до зменшення впливу на вироблення української політики Московії тих повідомлень, які розходилися як зі звичними московськими уявленнями про козацькі рухи, так і з трактуванням подій, що містилося в адресованих путивльським воєводам листах А. Киселя та Я. Вишневецького. Нашаровуючись на загальну неготовність держави до збройного конфлікту з Варшавою та на чинник повстань, що влітку 1648 р. охопили Московщину, це створило підґрунтя для того, щоб позицію вичікування у московській верхівці стали вважати оптимальною реакцією на не до кінця зрозумілу українську ситуацію.

Явні прогалини фіксуються в поінформованості Москви і з приводу військової кампанії 1649 р. та укладення Зборівської угоди Між Гетьманщиною та Варшавою – ключових подій початкового етапу відновлення Української держави. Безпосередня підготовка сторін до відновлення військових дій була Москві добре відома. Вже в другій половині лютого до Москви надійшло повідомлення про локальні сутички козаків із загонами Я. Вишневецького та Д. Заславського в Барі, Чуднові, Острозі, а також про те, що до Б. Хмельницького прибуло 15 тис. татар³¹. Присутність у другій половині березня такої ж кількості татар під Чорним лісом зафіксував у своїй відписці Г. Унковський³². Підтверджували слова московського посланця могилівські монахи, які тоді ж побували в Чигирині. Крім того, вони повідомляли про намір Варшави залучити до війська найманців та про відвідини гетьманської столиці татарським та литовським послами³³.

У травні – червні вивідувачі порубіжних воєвод приносили вісті, роздобуті в різних частинах Гетьманщини – Миргороді, Гадячі, Кролевці, Борзні, Ромнах, Новгороді-Сіверському, Чигирині, Києві та інших містах. До Московії прийшли ченці мгарського монастиря, царгородський грек Іван Петров, український посол Ф. Вешняк, повернувся Г. Унковський. А отже, Москва мала змогу оперувати великим обсягом різноманітних новин. Серед них було занесено багато неймовірних чуток. Так, хотмиський воєвода повідомляв, що до поляків «прислав турецький цар яничар 50000 та волоську землю всю на допомогу собі (поляки. – В. Б.) підняли, та з Криму татар до ляхів прийшло 30 тис.»³⁴. Так само фантастичною була інформація путивльського воєводи, що в Ракоція під Львовом був бій з польським військом, яке поспішало на допомогу Б. Хмельницькому, що гетьман вислав до трансільванського князя 60 тис. козаків і татар³⁵.

Деякі сфери взагалі випали з поля зору Москви. Зокрема, вона нічого конкретного не знала про турецьку позицію, не відала про результати переговорів у Чигирині травневих посольств від короля (Я. Смяровського) та А. Киселя (о. Ласка), про спроби київського воєводи налаштувати козацьких полковників проти гетьмана. Поголоски про рух на допомогу Б. Хмельницькому 40-тисячного трансільванського війська, які занесли на Московщину вивідувачі путивльського воєводи, не мали під собою певніших підстав. Однак ці чутки, без сумніву, лили воду на гетьманський млин. Генеральною канцелярією вони, можливо, й розпускалися, щоб створити сприятливіше тло для збирання української армії. Оминула московські вуха й інформація стосовно тих складнощів, з якими зіткнувся

гетьман на кримському фланзі. Іслам-Гірей попри те, що вже й султан дав зелене світло походу татар в Україну, довго не наважувався вирушати, оскільки побоювався дошкульних нападів донців.

Проте загалом московські урядовці могли скласти доволі повне уявлення про масштаби підготовки Б. Хмельницького та Польщі, про позицію татар, про реакцію в Україні на нову війну. З кількох джерел Москва довідалася, що мобілізаційні заходи гетьмана поширювалися на всю підконтрольну йому територію й охоплювали не тільки козаків, а й міщан та селян³⁶. Як з'ясували в Кролевці севські пушкарі Василь Ломакін та Пантелей Матосов, до призначеного місця збору «в різних числах з усіх польських міст запорізькі козаки і всілякі сільські орачі кінні і піші всі пішли <...> залишилися тільки найстаріші люди»³⁷. Подібні ж новини принесли з Києва, Ромен та Борзни вивідувачі рильського воєводи³⁸. Підтримку козаків «білорусцями» відзначав розвідник путивльського воєводи на підставі побаченого й почутого в Новгороді–Сіверському³⁹. Отже, в московських урядовців мусило скластися однозначне враження про широку соціальну базу нової військової кампанії.

Відали у Москві і про застережні заходи, вжиті Б. Хмельницьким на литовському та південному флангах. З листа чигиринського полковника Ф. Коробки в Москві дізналися про те, що гетьман залишив 15 тис. татар і 6 тис. козаків біля Умані. На Сіверщині шлях литовським військам прикривав С. Кричевський⁴⁰.

Перебіг військових та політичних подій під Зборовим та Збаражем Москва мала змогу аналізувати буквально по свіжих слідах. Важливо, що джерелом інформації для неї стали новини, зібрані не тільки на Лівобережжі, а й безпосередньо в епіцентрі боїв. У таборі Хмельницького побували путивлець Петро Литвинов, брянчани Леонтій Жаденов та Іван Котелкін, Лука Лікар з Прилук, архідиякон Паїсія Парфеній, зі слів якого про хід кампанії довідався інший грек – Михайло Показов⁴¹. У багатьох випадках вивідувачі мали справу з розповідями козаків, яких Б. Хмельницький розсилав з-під Збаража та Зборова по різних українських містах з інформацією про перемоги та досягнутий мир⁴².

Перші новини з театру бойових дій Москва отримала вже 16 серпня від путивльських воєвод Семена Прозоровського, Івана Ляпунова та Михайла Грязева. У відписці йшлося про облогу Збаража та успішні бої козаків з польським військом, яке рухалося на допомогу обложеним⁴³. З кінця серпня обсяг повідомлень карколомно зростав. У підсумку Москва швидко зрозуміла, що Б. Хмельницький у спілці з татарами одержав блискучу перемогу.

Особливу вагу мали для московських урядовців повідомлення про фазу замирення, яка наступила після поразки польського війська. Але саме в цій ділянці їхня поінформованість до середини листопада була явно недостатньою, а в окремих випадках настільки спотвореною, що навіювала викривлені уявлення. Найсуттєвішою прогалиною став абсолютний брак у серпні – жовтні свідчень стосовно ролі Іслам-Гірея в процесі переходу збройного протистояння в стадію переговорного процесу. Москва не підозрювала, що з королівського табору спершу звернулися до хана й що Іслам-Гірей, ступивши на шлях переговорів, не дав Б. Хмельницькому довести розгром польського війська до кінця й повною мірою скори-

статися з перемоги. До Посольського приказу дійшла лише дуже побіжна інформація, з якої важко було зробити висновок про причетність Криму до козацько-польських домовленостей: Лука Лікар, який певний час перебував в обозі Б. Хмельницького, зауважував, що гетьман «з польським королем і з кримським царем, і з татарами помирився на тому, що королю війною на нього, гетьмана, не приходить»⁴⁴. Не відала Москва й про зміст Зборівського договору між Річчю Посполитою та Кримом, але про існування польсько-кримських домовленостей знала: той-таки Лука Лікар зауважував, що «з кримським царем король польський помирився на тому, що йому, царю, на нього короля і на його міста війною не приходить»⁴⁵.

Правдивий текст українсько-польської Зборівської угоди до середини листопада 1649 р. теж залишався Москві невідомим. Утім інформація, що надходила, хоча й містила лакуни, але все ж таки віддзеркалювала наріжні складові домовленостей: поділ України на козацьку і некозацьку території, визнання за Б. Хмельницьким гетьманських прерогатив, безпосередня підпорядкованість козаків лише гетьманові, 40-тисячний реєстр, відновлення на козацькій території шляхетських органів управління. За кадром, однак, залишилися статті про релігійне та єврейське питання, про надання київському митрополитові місця в сенаті, а гетьманові – «на булаву» Чигирин, про повернення шляхти, шинкування горілки, право посідати в козацьких краях уряди лише православним. Були в повідомленнях розбіжності з приводу кордонів Козацької держави, неясно було чи відпустив король козакам «гріх» за війну проти себе. Не розвіяли тривоги й відвідини Москви великим польським посольством Добеслава Чеклінського та Петра Вяжевича, які хотіли підтвердити «вічний мир». Зле прийняті, вони не досягли свого, але й не збагатили Посольський приказ інформацією про обидві Зборівські угоди⁴⁶.

Усе це затуманювало для московських урядовців справу й завдавало зайвих зовнішньополітичних ускладнень, шкідливість яких побільшувалася тим, що з вересня над Московщиною нависла загроза нападу козацько-татарського війська, і на відміну від попереднього року не міфічна, а цілком реальна. Детальніше про неї піде мова далі.

Тільки наприкінці жовтня розвідникові путивльського воєводи Івану Мосалітінову пощастило скопіювати в Борзні невідомі дослідникам списки обох Зборівських договорів і привезти їх до Путивля, звідки ті були прислані 19 листопада до Москви. А отже, Москва могла скласти реальне уявлення про ухвалені під Зборовим документи. Наприкінці грудня наданий І. Виговським текст обох угод привезли з Чигирини московські посланці Г. Неронов та Г. Богданов⁴⁷. Остаточо ж прояснили ситуацію «статті», роздобуті Г. Кунаковим у Варшаві й подані на початку січня до Посольського приказу як складова статейного списку цього посланця.

Не менш важливими були для Москви свідчення Г. Кунакова про загальну атмосферу, яка склалася в Польщі навколо зборівських домовленостей та подій в Україні загалом. Попри низку явних упередженостей та неприхованих глузувань, цілком зрозумілих з огляду на характер польсько-московських стосунків, царський гонець влучно відтінив поширені у верхівці Речі Посполитої наст-

рої. Це особливо добре видно, коли порівняти інформацію Г. Кунакова стосовно дебатів, які точилися на сеймі 1649–1650 рр., з польськими джерелами. Про підхід Г. Кунакова до збирання інформації свідчить бодай той факт, що царського гінця ледве вдалося спровадити з Варшави, бо конче хотів дочекатися кінця сейму. Тоді б він міг остаточно прояснити питання ратифікації козацько-польської Зборівської угоди та перспективу подальших стосунків Варшави з козаками й Кримом.

Спостереження Г. Кунакова, зроблені під час перебування у Варшаві, засвідчували перед Посольським приказом, що серед річпосполитської еліти панувало глибоке розчарування наслідками кампанії 1649 р., яке межувало з деморалізацією. «Такої злої незгоди і в усіх людях жаху, – писав гонець, – ніколи в Польщі та в Литві не бувало. А говорять усякі люди, що бог у сенаторів розум відібрав, а на шляхетство жах напустив». На всьому лежав відбиток недовіри й страху. Дехто зі шляхти навіть нібито пакував свої статки й відправляв їх до Гданська. Всі були незадоволені обома Зборівськими договорами, принизливими для Корони. Посольська ізба розділилася на два табори: прихильники ратифікації Зборівського миру з козаками та противники цього. Серед останніх вирізнявся своєю активністю Я. Вишневецький, який користувався найбільшою популярністю й зносився з Ракочієм, маючи на меті відновити військові дії в Україні. Король не знав, що робити далі. В кулуарах сейму гуляли різноманітні підозри й обвинувачення, цей неодмінний супутник політичних криз. Литовська шляхта на сеймі перекладала вину за війну в Україні на українську й польську шляхту, натомість у Варшаві не довіряли Я. Радзивілу за те, що «з честю» приймав послів від Б. Хмельницького. Ходили вперті чутки про налаштованість гетьмана поновити війну. Говорилося, що він тримає біля себе 20 тис. татар, а рядові козаки вимагають негайного походу на «ляхів»⁴⁸.

* * *

Після Переяславської ради 1654 р. та укладення Березневих статей 1654 р. як договору між Українською державою та Московією, що фіксував протекторат царя над Гетьманщиною, московські розвідувальні функції в Україні базувалися на тих самих засадах. Система збирання, документування та повідомлення до Москви інформації про українські події, задуми верхівки Гетьманщини, настрої в старшині, серед рядового козацтва, міщанства, духівництва працювала в традиційному вже вигляді до кінця існування приказної системи управління Московської держави. Водночас у 1662 р. від Посольського приказу було відбруньковано Малоросійський приказ, який безпосередньо переймався якраз українськими справами і організаційно підпорядковувався Посольському приказу. Той факт, що справи, пов'язані з Лівобережною Гетьманщиною, залишалася у віданні Посольського приказу аж до скасування приказів під час реформ Петра I однозначно засвідчує потрактування московськими елітами її як самодостатнього суб'єкта, а не як органічної частини Московії.

Примітки:

¹ Сборник императорского Русского исторического общества (далі – СИРИО).

Санкт-Петербург, 1884. Т. 41. С. 3.

² СИРИО. Санкт-Петербург 1895. Т. 95. С. 19.

³ Пудавов М.В. История Войска Донского и старобытность начал казачества. Новочеркасск, 1890. С. 240.

⁴ Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI–XVII вв. Москва, 1946. Т. 1. С. 70.

⁵ Государственный архив России XVI ст. Опыт реконструкции. Москва, 1978. Т. 1. С. 31–32.

⁶ Леонтьев А. К. Образование приказной системы управления в Русском государстве. Из истории создания централизованного государственного аппарата в конце XV – первой половине XVI в. Москва, 1961. С. 79, 102, 114.

⁷ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). Москва, 1953. Т. 2. С. 50.

⁸ Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska wedlt pokoju polianowskiego (wytuczona w latach 1634–1648). Kraków, 1934. S. 32.

⁹ Оглоблин Н. Провинциальные архивы в XVII в. // Вестник археологии и истории. Санкт-Петербург, 1886. Вып. VI. С. 78–80, 122–123.

¹⁰ Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. К., 1995. С. 128.

¹¹ ВУР. Т. II. С. 127–131, 133–134.

¹² ВУР. Т. III. С. 277–286.

¹³ Там же. С. 239–240, 244–247.

¹⁴ Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. К., 2004. С. 18–19.

¹⁵ ВУР. Т. II. С. 413–417.

¹⁶ ВУР. Т. III. С. 300–303, 307, 315.

¹⁷ Російський державий архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 123. Кн. 30, 34, 36; 1648 № 18, 1649 № 3, 25; 1650 № 17.

¹⁸ РГАДА. Ф. 123. 1648 № 1, 1649 № 1, 1650 № 1, 1651 № 1, 1652 № 1, 1653 № 1.

¹⁹ Мицик Ю. А. Джерела з історії національно визвольної війни... С. 125.

²⁰ ВУР. Т. II. С. 337–350; Т. III. С. 164–183, 333–349.

²¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). Санкт-Петербург, 1861. Т. 3. С. 256–278, 382–392.

²² ВУР. Т. II. С. 27–55; РГАДА. Ф. 79. Кн. 81.

²³ РГАДА. Ф. 89. 1646 № 2; 1646 № 3.

²⁴ Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька протекція // Київська старовина. 2001. № 3. С. 92, 94, 95–97, 100–101.

²⁵ Русская историческая библиотека. Санкт-Петербург, 1913. Т. XXIX.

²⁶ Степанков В. С. 1648 рік : початок української революції чи домової війни // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). К., 2003. Вип. 3. С. 404–405.

²⁷ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 216.

²⁸ ВУР. Т. II. С. 59.

²⁹ АМГ. Т. 2. С. 230; ВУР. Т. II. С. 54.

³⁰ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 234–235, 241–242; ВУР. Т. II. С. 40–42, 54, 76–77.

³¹ ВУР. Т. II. С. 134.

³² Там же. С. 168.

³³ Там же. С. 169.

³⁴ Там же. С. 169.

³⁵ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 315.

³⁶ ВУР. Т. II. С. 200–201.

³⁷ Там же. С. 201.

³⁸ Там же. С. 201.

³⁹ Там же. С. 217.

⁴⁰ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 337.

⁴¹ РГАДА. Ф. 210. Белгородский стол. Стб. 297. Л. 87; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 342, 345, 349.

⁴² РГАДА. Ф. 210. Белгородский стол. Стб. 297. Л. 75, 107; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 336; ВУР. Т. II. С. 201.

⁴³ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 336.

⁴⁴ Там же. С. 346.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Kubala L. Poselstwo Puszkina w Polsce w roku 1650 // Szkice historyczne. Lwów, 1880. Seria 1. S. 194–197.

⁴⁷ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 276.

⁴⁸ ВУР. Т. II. С. 307–312.

Victor Brekhunenko. *The Intelligence of the Muscovite's Posolsky and Rozriadnyi Prykazes in Ukraine (XVI – the Middle of the XVII Centuries)*. The article investigates the system of Muscovite's intelligence in the territory of Ukraine. The kind of search, accumulation and transfer of the different information by Posolskyi and Rozriadnyi prykazes as a main executives are researched. On the base of which took place in the course of National Liberation War the role of the intelligence practices for Muscovite's rule are depicted.

Key words: intelligence, Posolsky prykaz, Rozriadnyi prykaz, informers, provincial officials, informational lacunas.

Отримано: 15.06.2018 р.

УДК 327(438:470)«1648»

Олександр Юга

СПРОБИ УРЯДУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЗАЛУЧЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДО АНТИКРИМСЬКОЇ ПОЛІТИКИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1648 Р.

Олександр Юга. Спроби уряду Речі Посполитої залучення Московської держави до антикримської політики у першій половині 1648 р. У статті висвітлено спроби владних кіл Польсько-Литовської держави у першій половині 1648 р. залучити Московію до антикримської політики. Встановлено, що основ-

ними цілями обраного у Варшаві політичного курсу щодо Москви були: по-перше, унеможливити реалізацію царем планів відвоювання в Речі Посполитій після війни 1632–1634 рр. Смоленська, по-друге, перешкодити наданню з боку Московії військової допомоги Війську Запорозькому, по-третє, не допустити українсько-татарського військового союзу антипольського спрямування. З'ясовано, що основними причинами невдачі польсько-литовської владної верхівки у реалізації визначених цілей були недостатня аргументація, яка в очах царя не підтверджувалася реальним розвитком подій, чітко продумані і вдалі дипломатичні заходи Б. Хмельницького та відсутність у Москви готовності вже у 1648 р. до активної участі у військових кампаніях.

Ключові слова: політична еліта, Річ Посполита, Московська держава, Кримське ханство, Б. Хмельницький, українська проблема.

Александр Юга. Попытки правительства Речи Посполитой привлечения Московского государства к антикрымской политике в первой половине 1648 г. В статье отражены попытки властных кругов Польско-Литовского государства в первой половине в 1648 г. привлечь Москву к антикрымской политике. Установлено, что основными целями избранного в Варшаве политического курса относительно Москвы были: во-первых, сделать невозможной реализацию царем планов отвоевания у Речи Посполитой после войны 1632–1634 гг. Смоленска, во-вторых, помешать предоставлению со стороны Московии военной помощи Войску Запорозькому, в-третьих, не допустить украинско-татарского военного союза антипольского направления. Выяснено, что основными причинами неудачи польско-литовской властной верхушки в реализации определенных целей были недостаточная аргументация, которая в глазах царя не подтверждалась реальным развитием событий, четко продуманные и удачные дипломатические мероприятия Б. Хмельницкого и отсутствие в Москве готовности уже в 1648 г. к активному участию в военных кампаниях.

Ключевые слова: политическая элита, Речь Посполитая, Московское государство, Крымское ханство, Б. Хмельницкий, украинская проблема.

До проблеми польсько-російських відносин середини XVII століття уже зверталися як українські¹, так і зарубіжні² дослідники. Проте з позицій інтересів та спроб польських урядовців залучити Москву до антитатарської політики в контексті пошуку шляхів розв'язання української проблеми дане питання окремо не вивчалось.

Відразу зауважимо, що така ідея в середовищі річпосполитського політикуму не з'явилася вперше лише в 1648 році. Зважаючи на експансіоністські плани Москви щодо українських та литовських земель задовго до 1648 р., Варшаву це не могло не турбувати й змушувало замислитися над необхідністю прив'язати зовнішню політику царського уряду до інших проблем, зокрема в напрямку Криму. Теоретично такі наміри могли здійснитися, адже відомо, що хан Іслам-Гірей III виношував задум відвоювання в Москви Казані і Астрахані³. Відтак, конфлікт цілком міг відбутися. Варшаві залишалось лише підштовхнути одну зі сто-

рін зробити перший крок. У випадку такого розвитку подій – розгортання військових дій між Московською державою та Кримським ханством, Річ Посполита позбавлялася нападів татар на свої східні терени, а також уникала територіальних претензій Москви. І хоча, як зауважують окремі українські дослідники, Смоленська війна остаточно засвідчила неспроможність Москви подолати Річ Посполиту військово, і вона після того не була готова до відкритих змагань за «руські» землі, це не означало, що російський уряд відмовився від своїх планів щодо українських та литовських земель. Навпаки, про факт втрати Смоленська у Москві не забували, і лише вичікували зручного моменту для його повернення. Крім того, російський уряд добре розумів, що без оволодіння названими вище землями не можна було сподіватися на геополітичне домінування в Східній Європі⁴, чого власне він і прагнув.

Таким чином, навіть після невдачі для Московської держави Смоленської війни 1632–1634 рр. Варшава не могла бути повністю безпечною з боку Московії. Особливо інтерес до Москви в політичному середовищі Речі Посполитої зріс з розгортанням на українських землях у 1648 р. національно-визвольної боротьби. Це було зумовлено, на наш погляд, двома найголовнішими обставинами: по-перше, необхідністю переконатися, що Москва не скористається з ситуації та не підтримає Військо Запорозьке (особливо після смерті в травні короля Владислава IV, адже за подібних обставин у 1632 р. після смерті Сигізмунда III царський уряд розірвав перемир'я і оголосив Речі Посполитій війну), по-друге, наявністю в середовищі політичної еліти плану організації турецької війни, як одного зі способів розв'язання української проблеми, до якого планувалося залучити і Московську державу.

Перші повідомлення польськими урядовцями російським про втечу на Запорожжя «свавільників козаків» на чолі з Б. Хмельницьким зустрічаємо в листі брацлавського воєводи А. Киселя до путивльського воєводи Ю. Долгорукого від 17 березня 1648 р. В ньому чітко наголошувалося на задумі повсталих «донських козаків підбити (підбурити) на море», що подавалося А. Киселем як загроза порушення миру з турецьким султаном⁵, причому не з боку останнього, а саме Річчю Посполитою (руками повсталих козаків) та Московською державою (через можливу участь в поході на Чорне море також і донських козаків). В такий спосіб брацлавський воєвода намагався продемонструвати царським урядовцями, що повсталі козаки становлять загрозу і для Московської держави. В одному з березневих листів до коронного гетьмана М. Потоцького А. Кисіль визнавав, що в листах до московських воєвод «прибавив і те, що частина свавільних козаків, пробравшись на Запорожжя, хоче налагодити зв'язок з донцями для того, щоб йти на море, що зачіпає договори, укладені обома, поєднаними між собою вічним договором (1634 р.), державами з турецьким султаном». Відверто зазначалася і мета такого вчинку – «так як їх (Москви – О. Ю.) вороги, згідно умов договору (1634 р.), являються нашими ворогами, так і наші зрадники (повсталі козаки – О. Ю.) повинні визнаватися ними за зрадників»⁶. Брацлавський воєвода запевняв коронного гетьмана, що йому «як і до цього часу було, повірять в царя»⁷.

Варто відзначити, що подібний задум – налаштувати керівництво Москов-

ської держави проти повсталих козаків й унеможливити надання їм підтримки (урядовці Речі Посполитої станом на весну 1648 р. не мали певності у невтручанні Москви у конфлікт) – виношував і М. Потоцький. Підтвердженням цьому є листування з коронним гетьманом А. Киселя, який в частині роздумів про можливу позицію Москви чітко повідомляв М. Потоцькому: «я вже зробив те, що ваша милість наказуєш мені зробити»⁸ (йшлося про необхідність написання листів до московських воєвод).

Проте, повідомлення річпосполитських урядовців російським воєводам про можливу підтримку повсталого козацтва донськими козаками, зокрема в контексті здійснення спільного кримського походу, на думку В. Брехуненка, не могло сильно зачепити Московію, яка після 1646 р. хоч і відклала на пізніший час організацію вторгнень у межі ханату, але від наступальних планів щодо Криму не відмовилася. Більше того, українське козацтво продовжувало розглядатися царем в якості потенційного союзника у протистоянні з мусульманськими сусідами. Саме тому спроби А. Киселя «закрити» для Б. Хмельницького Дон не мали шансів на успіх⁹. Натомість у березні – на початку квітня насторожити Москву могла інформація про укладення українсько-кримського військового союзу, якою представники владних кіл Речі Посполитої в названий час не володіли, а А. Кисіль взагалі не вірив в можливість його укладення.

Проте, про Бахчисарайський договір між Б. Хмельницьким і ханом знали у Москві. Так, 10 квітня в листі бояр О. Трубецького, Г. Пушкіна і думного дяка М. Чистого до А. Киселя повідомлялося про згоду кримського хана на прохання запорозьких козаків «йти війною на землю королівської величності (*польського короля* – О. Ю.)»¹⁰ У відповідь А. Кисіль в листі від 4 травня подякував за інформацію про «кримські замисли» та повідомляв, що «вас братів наших і рать (військо) його царської величності до себе очікувати будемо»¹¹. На переконання воєводи, надання царем військової допомоги Речі Посполитій мало чітко засвідчити як козакам, так і татарам «братську любов і міцний союз государів наших»¹². 10 травня вже І. Вишневецький в листі до путивльського воєводи М. Плещеева повідомляв про задум татар здійснити похід «або в державу його королівської милості, або в московську землю царської величності». Тому радив бути царським військам «напоготові і остерігатися зі сторони того неприятеля святого хреста», а у випадку отримання інформації про наступ татар на землі Корони Польської – «надати нам допомогу своїми ратними людьми»¹³.

Як бачимо, йшлося про спробу безпосередньо залучити царське військо до збройної боротьби з повсталими козаками й татарами та в такий спосіб унеможливити реалізацію царем агресивних планів щодо Речі Посполитої, зокрема спробувати повернути Смоленськ (у Варшаві не відкидали такого розвитку подій). За словами А. Киселя «можна вчинити так, як чинять всі народи, які, не маючи сил відвести від себе небезпеку, переносять її на ворога»¹⁴. Задля застосування цієї формули до Москви й переведення її в практичну площину польським урядовцям необхідно було будь-що втягнути Московську державу в збройний конфлікт з козацтвом й татарами. Відтак, з боку представників політичної еліти Польсько-Литовської держави постійно лунали нагадування царським урядникам про

необхідність виконання умов мирного договору 1634 р. та домовленостей про спільну боротьбу проти татарських нападів.

Окрім того, задуми А. Киселя спрямувати Москву проти татар були зумовлені королівськими планами організації «турецької війни», з якими він був обізнаний і навіть брав участь в їх реалізації (в 1646 р. очолював посольство до Москви, яке мало завершити справу формування антитатарського союзу)¹⁵. Щоправда, на боці Речі Посполитої мали виступати і козаки. Проте, з початком в 1648 р. козацького повстання на Запорозжжі постали нові завдання, зокрема недопущення допомоги повстанцям з боку Москви та реваншу царя за Смоленську війну.

Уже після поразок польських військ біля Жовтих Вод і під Корсунем та після смерті 20 травня короля Владислава IV примас М. Лубенський у листі до А. Киселя від 8 червня повідомляв про зміст листа, написаного ним разом з сенаторами до Розрядного приказу та просив ознайомитися з ним. Після цього А. Кисель на прохання примаса мав «написати його (листа) прийнятним стилем за відповідною формою і зі своїм власним посланням якнайшвидше відіслати». М. Лубенський наголошував на необхідності «просити, щоб цар дотримав Речі Посполитій умови миру, як і обіцянку відносно захисту від поганих (*татар* – О. Ю.), в чому тепер є необхідність; і спрямував на Крим свої війська, коли татари будуть зайняті тут з нами»¹⁶. З однієї сторони в цих рядках простежується єдина, причому цілком логічна в складних для Речі Посполитої умовах, мета – наступом царських військ на Крим змусити татар залишити козаків і повернутися додому. Проте, на наше переконання, була й інша мета – втягнути Московську державу у війну з Кримським ханством і не допустити можливої її військової агресії проти Речі Посполитої.

Варто зазначити, що у відповідь на травневі заклики польських урядовців до Москви виступити проти татар, цар вирішив підтягнути до українського кордону 40-тисячне військо, щоб в разі необхідності «литовським людям допомагати і з ними сходитися, і над татарами разом промишляти»¹⁷. Проте, до його застосування справа так і не дійшла, що було зумовлено, в значній мірі, розгортанням у червні в Москві повстання.

З проханням продовжувати переговори з Московською державою до А. Киселя в середині червня звертався також канцлер Є. Оссолінський. Він зауважував, що «поскілки на кордонах стоїть добре оснащене в повній готовності московське військо, було б непогано і навіть корисно обернути (спрямувати) його на Крим»¹⁸. Канцлер повідомляв також про особисті звернення і до «литовських панів, щоб вони, зберігаючи вірність укладеному союзу (*очевидно йшлося про Люблінську унію 1569 р.* – О. Ю.), не залишалися в стороні»¹⁹. Швидше за все Є. Оссолінський мав на увазі нагальну необхідність і литовських урядовців докладати зусиль для недопущення московської агресії на землі Речі Посполитої, а в першу чергу на терени власне Великого князівства Литовського. Є підстави вважати, що представники литовської політичної еліти прислухалися до порад канцлера. Так, в листі до литовського польного гетьмана Я. Радзивілла від 26 червня примас М. Лубенський дякував йому «за те, що Ви не втрачаєте з виду Москву, і за те, що зволили післати до них гінця»²⁰.

Щодо власне литовських політиків необхідно відзначити, що відомість про

смерть 20 травня короля викликала загальну тривогу в середовищі політичної еліти князівства. Литовська еліта побоювалася, що важким становищем Речі Посполитої в період безкоролів'я може скористатися Московська держава, розпочавши наступ на литовські землі. Такі побоювання в значній мірі були зумовлені попереднім негативним досвідом взаємин Великого князівства Литовського з Московською державою, а також обізнаністю з її самодержавними порядками й породженими ними територіальними апетитами – Смоленська війна розпочалася в 1632 р. наступом російської армії саме на Литву. Зрозуміло, для литовських владних кіл було абсолютно очевидним бажання царя повернути втрачений після невдалої для Московії війни 1632–1634 рр. Смоленськ. Так, ще в день смерті короля Я. Радзивілл у листі до смоленського воєводи Єжи Кароля Глебовича вказував на необхідність готуватися до оборони, оскільки «сусід (*Московська держава* – О. Ю.) не пропустить тієї okazji (*смерті короля* – О. Ю.)». Відтак, литовський польний гетьман звернувся до сенаторів з проханням надати дозвіл на формування необхідного війська.

Тобто, як тільки но з'явилася потенційна загроза для Литви, представники її еліти відразу активізувалися. І це було цілком зрозуміло, адже якщо вгамування повсталого козацтва було проблемою Корони, то питання гарантування безпеки з боку Московської держави перебували уже в компетенції власне Великого князівства Литовського. Відтак, необхідність мобілізації литовських військових сил зумовлювалася саме можливою небезпекою з боку Московії.

У сприйнятті литовських політиків ситуація для втручання Москви дійсно виглядала сприятливою: Корона була послаблена в результаті травневих поразок, завданих повсталим козацтвом, а Литва – паралізована повстаннями поспільства. Відзначимо, що такі побоювання були аж ніяк не безпідставні, адже вже на початку червня Б. Хмельницький закликав царя Олексія Михайловича здійснити наступ на Річ Посполиту²¹. В разі реалізації такого сценарію удар на себе прийняла б саме Литва.

Занепокоєння серед владних кіл Речі Посполитої влітку 1648 р. можливим спільним наступом українських і російських військ постійно «підкріплювалися різними листами з Волині, з Поділля і з України». За твердженням наприкінці липня в одному з листів невідомого шляхтича, «всі вони (*урядовці* – О. Ю.), хоч і писали в різних числах, але сходяться в тому, що козаки, з'єднавши своїх мужів з московським царем і з татарами такий мають замисел, щоб вигубити весь шляхетський народ, а на королівство посадити московського царя». Повідомляв також, що «вже де-факто Москва, відібравши Сіверщину, переправляє через Дніпро великі війська в середину Корони. Друге військо направили під Смоленськ, щоб так з двох боків легше поконати Річ Посполиту»²². Виходячи з такої інформації, заклики річ-посполитських урядовців до російського царя і воєвод з проханням спільного походу проти татар ставали інтенсивнішими. Зокрема, це помітно з кореспонденції представників владних кіл Московської держави, в якій досить часто згадуються прохання польських урядників «про допомогу і об'єднання на бусурман»²³.

Цікаво, що після смерті короля Владислава IV, остерігаючись наступу російських військ, представники правлячої верхівки Речі Посполитої навіть декларували царю своє бажання бачити його новим королем Польсько-Литовської держа-

ви. Про це свідчить відписка севських воєвод від 7 червня до царя, в якій зазначалося, що канцлер Є. Оссолінський у своїх листах висловлював побажання, аби «бути під твоєю царською високою рукою і тебе великого государя собі царем мати, і з Московською державою заодно бути». Воєводи повідомляли царю, що подібні побажання лунають і в середовищі шляхти та міщан²⁴. Все це робилося й для того, щоб позбавити Військо Запорозьке шансу заручитися підтримкою Московії.

У липні річпосполитські урядовці знову взяли за справу переконання царя та його урядників в небезпеці українсько-кримського наступу на Московію. Проте, досягти від Москви бажаної для Речі Посполитої підтримки не вдавалося. Навпаки, 11 липня цар видав розпорядження І. Болховському припинити контакти з А. Киселем. 13 липня з Москви було надіслано повідомлення до А. Киселя і до сейму, в якому йшлося про те, що цар відкладає розгляд питання про надання військової допомоги Речі Посполитій проти татар до обрання нового короля (при цьому наголошувалося, що Москва не збирається відступати від укладених з Варшавою договорів)²⁵. Наприкінці липня про позицію царя вже знав Б. Хмельницький, про що свідчить висловлена ним в листі від 29 липня до хотмиського воєводи подяка за те, «що ляхам на нас допомагати не хоче»²⁶. Зауважимо, що така позиція царя була зумовлена погрозами Б. Хмельницького, що у випадку, якщо Москва не надасть військової допомоги Війську Запорозькому, або ще гірше – підтримуватиме Варшаву, тоді українське військо спільно з татарами (або навіть і з поляками, попередньо помирившись з ними²⁷) здійснить наступ на Московію.

Значного удару задумам владної верхівки Речі Посполитої переконати царя і його урядників у небезпеці з боку українсько-татарського військового союзу завдала Пилявецька битва та подальший похід Б. Хмельницького на західноукраїнські землі. Для Москви обидві події стали вагомими аргументами на користь остаточного переконання в тому, що всі сили Війська Запорозького та його союзників татар спрямовані виключно проти Речі Посполитої. Окрім того, повністю зазнав краху поширений раніше річпосполитськими урядовцями міф про те, що після розгрому українсько-татарськими військами Польсько-Литовської держави, наступною їх ціллю стане Московія.

Отже, з розгортанням на Запорожжі в лютому 1648 р. козацького повстання, а особливо після смерті в травні короля Владислава IV, у владних колах Речі Посполитої визрів задум будь-що не допустити втручання у її «внутрішні справи»²⁸ Московії. Задля цього здійснювалися спроби спрямувати останню проти Кримського ханства, чим планувалося досягти декількох цілей: унеможливити реалізацію царем планів відвоювання в Речі Посполитої після війни 1632–1634 рр. Смоленська, перешкодити наданню з боку Московії військової допомоги Війську Запорозькому та усунути загрозу українсько-кримської військової співпраці антипольського спрямування. Проте, втілити в життя такий задум політичній еліті Польсько-Литовської держави не вдалося. Серед цілої низки причин цього найвагомішими вважаємо три: недостатня аргументація з боку польських урядовців, яка в очах царя не підтверджувалася реальним розвитком подій, чітко продумані і вдалі дипломатичні заходи Б. Хмельницького та відсутність у Москві готовності вже у 1648 р. до участі у військовій кампанії проти Криму (як і проти Речі Посполитої).

Примітки:

¹ Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. К. : [б. в.], 2005; Його ж. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. К. : Темпора, 2014; Газін В. Європейський вектор у зовнішній політиці Московської держави та козацька Україна (середина – друга половина 50-х рр. XVII ст.) // *Terra cossacorum* : студії з давньої історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степановича Степанкова. К., 2007. С. 141–154; Горобець В. «Волимо царя східного» : Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К. : Критика, 2007; Його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. К. : Інститут історії України, 2001; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання. К. : Темпора, 2009; Федорук Я. О. Віленський договір 1656 року : Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011; Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. К. : Арістей, 2005.

² Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII века // *Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв.* М. : Наука, 1979. С. 263–275; Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. М. : Наука, 1981; Иванов Д. И. Речь Посполитая в планах московских политиков накануне Виленских переговоров 1656 года (из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII в.) // *Славяноведение*. 2002. № 2. С. 52–68; Bobiatyński K. *Od Smolenska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwa, 1654–1655.* Zabrze : Inforteditions, 2004; Franz M. *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku.* Toruń : Adam Marszałek, 2006; Majewski W. *Plany wojny tureckiej Władysława IV a rzymsko-przymierze kozacko-tatarskie z 1645 r.* // *Przekład Historyczny*. Warszawa, 1973. T. LXIV. Z. 2. S. 267–282; Wójcik Z. *Dyplomacja Polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648–1699)* // *Historia dyplomacji polskiej*. Warszawa, 1982. T. 2 (1572–1795). S. 163–170.

³ Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. К., 2005. С. 188.

⁴ Там само.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). СПб. : Тип. П. А. Кулиша, 1861. Т. 3 : 1638–1657. С. 166–167; Воссоединение Украины с Россией (далі – ВУсР) : Документы и материалы: В 3 т. М. : АН СССР, 1953. Т. 2. 1648–1651. С. 13–14.

⁶ Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далі – ДОВ). К. : Наукова думка, 1965. С. 19.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. К. : [б.в.], 2005. С. 202–203.

- ¹⁰ АЮЗР. Т. III. С. 180.
- ¹¹ Там же. С. 185.
- ¹² Там же. С. 189–190.
- ¹³ Там же. С. 191.
- ¹⁴ ДОВ. С. 23.
- ¹⁵ Качмарчик Я. Богдан Хмельницький. Перемишль-Львів, 1996. С. 40.
- ¹⁶ ДОВ. С. 47.
- ¹⁷ АЮЗР. Т. III. С. 244.
- ¹⁸ ДОВ. С. 53.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же. С. 57.
- ²¹ ВУсР. Т. II. С. 32–33.
- ²² Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1 : (1648–1649 рр.) / Упоряд. о. Ю. Мицик. К., 2012. С. 98–99.
- ²³ АЮЗР. Т. III. С. 204.
- ²⁴ Там же. С. 205–207.
- ²⁵ ВУсР. Т. II. С. 76; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). Львів, 1993. С. 31.
- ²⁶ АЮЗР. Т. III. С. 233–234.
- ²⁷ Там же. С. 233.
- ²⁸ Саме так трактували у Варшаві спочатку козацьке повстання, а пізніше національно-визвольну боротьбу українського народу.

Oleksandr Yuga. Attempts of the Polish-Lithuanian Commonwealth government to involve the Moscow state in the anti-Crimean policy in the first half of 1648. The article highlights the attempts of the authorities of the Polish-Lithuanian state in the first half of 1648 to attract Muscovy to anti-Crimean policy. It is established that the main objectives of the policy towards Moscow chosen in Warsaw were: first, to make it impossible for the Tsar to implement plans for the conquest of the Polish-Lithuanian Commonwealth after the war of 1632–1634 Smolensk, secondly, to prevent the provision by Muscovy military assistance to the Zaporizhia Army, thirdly, to prevent the Ukrainian-Tatar military Union of the anti-Polish direction. It is found that the main reasons for the failure of the Polish-Lithuanian ruling elite in the implementation of the goals were insufficient arguments, which, in king's opinion, was not confirmed by the real development of events, well-thought and successful diplomatic measures of B. Khmelnitsky and the lack of readiness to actively participate in military campaigns in Moscow in 1648.

Key words: political elite, Commonwealth, Moscow state, Crimean khanate, B. Khmelnitsky, Ukrainian problem.

Отримано: 12.07.2018 р.

ВЕЛИКІ ВІЗИРИ КАВАНОЗ АХМЕД-ПАША ТА МОРАЛИ ДАМАТ ХАСАН-ПАША І РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ПЕРЕГОВОРИ ЩОДО ПОГРАБУВАННЯ ГРЕЦЬКИХ КУПЦІВ УКРАЇНСЬКИМИ КОЗАКАМИ В 1701 Р.

В'ячеслав Станіславський. Великі візирі Каваноз Ахмед-паша та Морали Дамат Хасан-паша і російсько-турецькі переговори щодо пограбування грецьких купців українськими козаками в 1701 р. У 1703–1704 рр. дипломатичні переговори російського посла в Туреччині та представників османського уряду щодо пограбування грецьких купців запорозькими козаками в 1701 р. були продовжені і завершені. В цій статті висвітлюється хід справи за часів правління двох великих візирів – Каваноза Ахмед-паші та Морали Дамат Хасан-паші. Також представлено зв'язки справи з іншими питаннями російсько-турецьких відносин, а особливо, з будівництвом нової російської фортеці на Запорожжі та прикордонними конфліктами.

Ключові слова: Османська імперія, Росія, грецькі купці, Петро Толстой, Каваноз Ахмед-паша, Морали Дамат Хасан-паша, Досифей II Нотара, дипломатичні переговори.

Вячеслав Станиславский. Великие визиря Каваноз Ахмед-паша и Моралы Дамат Хасан-паша и российско-турецкие переговоры по поводу ограбления греческих купцов украинскими казаками в 1701 г. В 1703–1704 гг. дипломатические переговоры российского посла в Турции и представителей османского правительства по поводу ограбления греческих купцов в 1701 г. запорожскими казаками были продолжены и закончены. В этой статье освещается ход дела во времена правления двух великих визирей – Каваноза Ахмед-паша и Моралы Дамат Хасан-паша. Также представлено связи дела с другими вопросами российско-турецких отношений, а особенно, со строительством новой российской крепости на Запорожье и приграничными конфликтами.

Ключевые слова: Османская империя, Россия, греческие купцы, Петр Толстой, Каваноз Ахмед-паша, Моралы Дамат Хасан-паша, Досифей II Нотара, дипломатические переговоры.

Пропонована до уваги стаття закінчує цикл, присвячений взаєминам російської влади, а переважно її посла в Османській імперії Петра Толстого з турецькими урядовцями з приводу пограбування українськими козаками купців-греків, яке сталося в 1701 р.¹ Російський дипломат, перебуваючи спочатку в Адріанополі, а потім у Стамбулі, в 1702–1704 рр., проводив переговори на цю тему під час правління чотирьох великих візирів. Цей матеріал стосується діяльності двох великих візирів – Каваноза Ахмед-паші (серпень–листопад 1703 р.) та Морали Дамат Хасан-паші (листопад 1703 р. – вересень 1704 р.). При урядуванні другого зі згаданих візирів, у березні 1704 р., справа була остаточно завершена, коли постраждалі куп-

ці отримали повну компенсацію за поданими ними переліками втрачених товарів.

Каваноз Ахмед-паша прийшов до влади в результаті «інциденту в Едірне», чи інакше – «Адріанопольського інциденту», однак протримався на посаді зовсім недовго, а після усунення був засланий на острів Хіос². Особисто з цим великим візиром російський дипломат не проводив переговорів стосовно пограбованих купців, натомість з донесень П. Толстого відомо про звернення до нього турецького уряду по гроші, що мали бути надані Москвою для компенсації пограбованим грекам. Також збереглися записи посла, зроблені ним після зустрічі з Каванозом Ахмед-пашою й містять дуже цікаву характеристику цього політичного діяча.

27 серпня 1703 р. П. Толстой писав Ф. Головіну, що новий султан Ахмед III та великий візир з усіма військами 16 серпня виступили з Адріанополя і стали в обозі за дві версти від міста, а до нього прислали людей з вимогою негайної виплати пограбованим грекам другої половини компенсації. Свою реакцію на цю вимогу нової турецької влади посол описав такими словами: «скільки можу відговорююся, а що вчиниться, Бог відає»³. Після цього зауважуємо перерву у взаєминах османської влади з російським представником з даного питання до жовтня.

А тим часом, у вересні П. Толстой отримав послання від свого керівництва, які стосувалися двох проблем – доведення до кінця самої справи про пограбування шляхом остаточного розрахунку та використання справи заради утвердження московської позиції в переговорах про спорудження фортеці в Кам'яному Затоні.

20 вересня 1703 р. грек Андрій Леонт'єв, який приїхав з Москви, передав П. Толстому шифрований лист Ф. Головіна від 3 липня з «Петрополя» та листа від І. Мазепи з Батурина від 29 липня 1703 р. У посланні від боярина говорилося, що соболі, призначені для передачі грекам, уже давно відправлені до Києва з піддядчим Іваном Грамотіним. Їх було велено віддати тому, хто приїде від П. Толстого з надійним свідченням. А без відомості від посла виплату робити заборонялося, навіть якби греки зробили велику поступку. Російське керівництво побоювалося, що виплата без належного свідчення могла виявитися даремною і йому довелося би платити ще раз. Саме через це один з греків, які приїжджали по виплату, був відправлений до Порти. Але навіть якби греки принесли указ від Порти, все одно виплата без листа від посла не була би здійснена. Ф. Головін зазначав, що П. Толстой може сміливо оголошувати, що платня соболями по їх справжній ціні, без усякої надбавки, вже давно прислана до Києва⁴. Український же гетьман у своєму листі повідомляв, що царський скарб, призначений для виплати грекам, уже 4 тижні знаходиться у Києві⁵.

Наступного дня – 21 вересня 1703 р. – російський посол отримав шифрованого листа від Ф. Головіна, в якому боярин рекомендував при нагоді, між іншими справами, сказати представникам турецької влади, що Кам'яний Затон будується для стримування запорожців від грабежів, бо «не завжди їх нам оплачувати». При цьому ставилося риторичне питання про те, чи при вчиненні наступного збитку або грабежу запорожцями турецька верхівка буде з ними розбиратися сама і чи не буде згадувати про них Москві⁶. Разом з цим листом були прислані статті від 16 липня, в 3 пункті яких також вказувалося, що те містечко «ні для якої іншої

справи будується, тільки заради стримування своєвільних запорожців»⁷.

Вельми цікавими є особисті враження від Каваноза Ахмед-паші, записані в листі П. Толстого до єрусалимського патріарха Досифея II Нотари, датованого 1 жовтня 1703 р. 30 вересня посол був викликаний на переговори з цим османським високопосадовцем. Уже з початку діалогу він зауважив різкість і непослідовність великого візира, а тому вирішив, що багато говорити не варто, бо це все одно це не буде мати позитивного результату: «оскільки розглянув добре, що всі від першого до останнього сліпотюю недоумства вражені суть, і хоча би тьмами слів говорити, не було би користі». Те ж, що мовив Каваноз Ахмед-паша, також було негативно оцінене, бо, як написав посол, жодне слово візира не стосувалося актуальних справ. Відповідною була й прикінцева заувага за результатами зустрічі. П. Толстой вважав марним своє подальше перебування в Туреччині через те, що з такими урядовцями вирішення справ не мало ніяких перспектив: «і не можуть такі дурні жодного діла управити»⁸.

Проте адресат вважав, що в цьому ситуація незабаром зміниться. 2 жовтня Досифей II писав російському послу, що тодішній великий візир не затримається на своїй посаді, а якщо й затримається, то московським справам це не зашкодить, бо турки були не в стані розпочати війну через відсутність грошей – «оскільки не мають навіть полушки»⁹. Зауважимо, що вказівка на фінансовий стан нового керівництва імперії пояснює його активність у зверненнях до П. Толстого вже згаданого в листі посла до Ф. Головіна від 27 серпня та поданого далі – від 20 жовтня 1703 р.

На той час російський представник не бачив можливості реалізувати попередній план передачі останньої частини компенсації турецькій стороні, про що Ф. Головін писав у своєму листі від 29 липня. Передати гроші потрібно було на місці, а отже привезені до Києва соболі використати не вдавалося. Необхідну суму грошей П. Толстой розраховував отримати від мультянського господаря Костянтина Бринковяну. Про вже здійснені звернення до керівництва Валахією дізнаємося з листа до патріарха від 7 жовтня 1703 р. Тоді посол просив Досифея II про сприяння в отриманні грошей від мультянського господаря задля передачі їх пограбованим грекам. Росіянин зазначав, що писав до господаря і до стольника, бажаючи отримати в борг «шістдесят мішків левків, турецької звичайної нині монети орлянок, чи шерейфей». Ті обіцяли, але до того часу грошей так і не надіслали. П. Толстой припускав, що так сталося через перешкоди, що створювала мультянському керівництву османська влада. Тепер дипломат дуже просив патріарха також написати листа до Костянтина Бринковяну, аби спонукати того реалізувати це прохання. Борг господарю, за клопотанням П. Толстого до царя, мав бути повернутий у Москві московськими монетами – по 45 копійок за левок, або соболями – за його бажанням. Для отримання боргу до російської столиці мала би поїхати людина від Костянтина Бринковяну¹⁰.

З боку ж османського уряду не припинявся тиск на російського представника щодо остаточного розрахунку. 20 жовтня 1703 р. П. Толстой знову писав Ф. Головіну, що від Порти дуже йому надокучають, домагаючись, щоб пограбованим грекам невдовзі була виплачена грошима друга половина заявленого відшкодування, бо османському керівництву на той час були дуже потрібні гроші¹¹. Тоді

ж посол знову згадав про свою коротку зустріч з Каванозом Ахмед-пашою, що відбулася 30 вересня. Він писав, що не міг багато говорити з візирем, бо, по-перше, не було добрих перекладачів, а по-друге, бо той на першій розмові не виявив майстерності, «а інші міністри їх ще дурніші»¹². Звертав П. Толстой увагу і на очевидну бідність, «безмірну грошову убогість» імперського скарбу в зв'язку з нестачею грошей на виплату людям, які перебували на державній службі та у зв'язку з можливістю початку турками війни з якоюсь стороною¹³.

Поки ж вирішувалася проблема з налагодженням контактів з мультянським господарем надійшов край урядуванню Каваноза Ахмед-паші, а великим візиром став Морали Дамат Хасан-паша. Про цього великого візира є досить позитивна згадка, хоча і з елементом невизначеності, в листі П. Толстого до Ф. Головіна від 1 грудня 1703 р.: «Нововчинений візир, султанський зять, людина добра і розум має вільний, а яким способом до мене чинити буде, про те ще не відаю»¹⁴. Загалом же, Морали Хасан-паша відомий тим, що очолив переслідування учасників виступу 1703 р., внаслідок чого тисячі яничар було страчено. Після виконання цієї місії султан усунув візира і відправив у «почесне» заслання з визначеним жалуванням, а у 1707 р. він зайняв високу посаду в Єгипті. Під час перебування Морали Дамат Хасан-паші на посаді великого візира були збудовані фортеці на теренах Грузії та Сирії, а також великий склад у столичному арсеналі, матроські казарми, мечеті, бані, хлібопекарні та інші споруди суспільного значення в Стамбулі¹⁵.

Звернення до єрусалимського патріарха вже незабаром дало плоди. 29 листопада 1703 р. до П. Толстого надійшов лист Досифей II Нотари та разом з ним і лист від Ф. Головіна. Патріарх у завуальованій формі, без прямої згадки про мультянського господаря та чіткої вказівки на гроші, сповіщав, що від того надійшов запит щодо актуальності потреби російського посла у грошовій сумі, про яку він раніше просив раніше – 60 мішків грошей: «проте ж той друг нині говорить, що пишуть йому звідти дати шістьдесят, але питає вельможність твою, чи бажаєш їх, чи ні». При потребі Костянтин Бринковяну був готовий прислати ту суму, але спочатку хотів отримати короткого листа від посла, запечатаного його печаткою. Досифей II радив, щоб П. Толстой писав господарю, що потребує грошей терміново і хоче, аби вся сума була прислана з першим, хто буде їхати від нього¹⁶.

З цією ж проблемою було пов'язане й друге послання. В листі від Ф. Головіна, який був написаний ще 21 вересня у Санкт-Петербурзі, зазначалося, що до нього писала з Москви певна особа – «котра живе від цієї людини посланець, що тобі листи вручить» – про звернення до них російського посла з проханням про гроші на важливі царські справи – 15 тис. рублів на «платіж грецький». За царським указом боярин писав до якоїсь неназваної людини – «до нього», вочевидь, до того, кого представляв посланець, аби вона повеліла видати П. Толстому гроші левками чи іншою турецькою монетою за бажанням самого дипломата. При цьому Ф. Головін застерігав посла від взяття позики червоними, бо таку суму тими грошима російському керівництву було би важко віднайти, і зазначав, що взяті гроші будуть компенсовані у царській стороні хутром або грошима – за бажанням позичальника. Наприкінці боярин нагадував, що за листом П. Толстого соболі вже близько трьох місяців тому привезені до Києва¹⁷. Даний лист має кілька за-

плутаних виразів стосовно осіб, з якими контактував Ф. Головін щодо позики грошей. Однак, сподіваємося, що не помилимося, якщо припустимо, що йдеться про звернення до валашського господаря Костянтина Бринковяну. З 1702 р. постійним представником господаря в Москві був чауш Давид Корбя¹⁸.

Таким чином, можна зробити висновок про намагання господаря отримати підтвердження Москви в потребі надати таку позику. Певно, таким способом Костянтин Бринковяну піднімав справу на вищий рівень: контакт з російським урядом додавав ваги його діям, а до того ж гарантував повернення позики. Коли ж до справи долучився патріарх, то господар уточнював, чи є цей запит актуальним.

І вже наступного дня – 30 листопада 1703 р. – П. Толстой відправив листа мультянському господарю за посередництвом Досифея II. Він повторював клопотання про присилку 60 мішків турецької монети, оскільки отримав відповідний указ з Москви – про взяття у адресата в борг грошей і виплату за них московською монетою в російській столиці за курсом левка, вказаним у першому листі. П. Толстой також обіцяв відправити Костянтину Бринковяну належного позичального листа зі своєю печаткою і підтвердженням, а також просив, аби гроші були прислані негайно – з першим їздцем¹⁹. Відповідаючи на звернення посла про пересилку листа до господаря, 2 грудня 1703 р. патріарх писав, що прохання виконає, а гроші обов'язково будуть прислані²⁰.

Така впевненість, вочевидь пояснюється близькими відносинами Досифея II з валашським господарем. Відомо про участь єрусалимського патріарха у таємній нараді в Бухаресті у 1702 р., на якій були присутні Костянтин Бринковяну, стольник Костянтин Кантакузіно та спафарій Михайло Кантакузіно. Тоді обговорювалася можливість створення антитурецької коаліції народів Балканського півострова. Вже згаданий Д. Корбя привіз до Москви доповідну записку про рішення, прийняті на цій нараді. Суттю її було вираження сподівань балканських народів на російську допомогу при своєму звільненні з-під турецької влади і обіцянки виступити на боці Москви, коли вона почне війну проти султана. Причому учасники наради пропонували почати таку війну після укладення миру з Швецією і додавали свій план ведення воєнних дій²¹.

Того ж дня – 2 грудня 1703 р. – П. Толстой відправив зашифрованого листа до Ф. Головіна з проханням не видавати гроші в Москві, до того як достеменно повідомить про справу, зазначаючи, що доведеться виплатити менше 15 тис. рублів, оскільки збирався оцінити левок у 15 алтин. За таким розрахунком, довелося би виплатити 13,5 тис. рублів. Про отримання грошей у борг і завершенню справи російський дипломат мав невідкладно повідомити боярину²².

Невдовзі були доставлені гроші від мультянського господаря. 13 грудня 1703 р. племінник єрусалимського патріарха грек Спіліот приніс П. Толстому листа від Костянтина Бринковяну, датованого 25 листопада, в якому повідомлялося про виконання прохання російської сторони. Зроблено це було у настільки завуальованій формі, без іменування конкретних людей та згадки про конкретні заходи, що зміст листа годі зрозуміти без знання про попередні контакти посла та російської влади загалом з господарем. У посланні мовилося, що людина, котра принесла листа від відправника, в достатній мірі розповіла про стан справ, а особ-

ливо про попереднє повеління «превисокого та спільного благодійника», заради виконання якого й була прислана. Господар зазначав, що як і раніше намагався реалізувати такі побажання – «оскільки як завжди були ми, по можливості, теплі в повеліннях його», так і цього разу з усією старанністю здійснив і цю справу²³.

А 15 грудня 1703 р. Спіліот приніс П. Толстому гроші привезені ним від Костянтина Бринковяну – 46 мішків, що складало 23 тис. левків, і сказав, які з присланих грошей у нього залишилися ще 14 мішків, тобто 7 тис. левків, але їх принести послу неможливо, не викликавши підозри у турків. Ті гроші мали тимчасово зберігатися у приятеля Спіліота грека Христа, якому належало взяти за пограбовані у нього товари 30 з лишком мішків. У випадку, коли би Порта стала вимагати від посла ті гроші, Христ зобов'язувався їх принести²⁴. За взяті гроші купець передав П. Толстому документ, датований 15 грудня, в якому говорилося, що він – Христ Георгієв – один з товариства пограбованих купців-греків узяв у московського посла у свій пай 14 мішків грошей, тобто 7 тис. левків. Ті 14 мішків належали до другої половини, 60 мішків, царської виплати і Христ хотів їх отримати для себе. Але в тому разі якби посол під час розрахунку з іншими пограбованими з якоїсь причини чи через сварку грецьких купців – товаришів Христа попросив би ті гроші, то він мав невідкладно їх віддати. Документ було завірено підписом і печаткою купця²⁵. Зауважимо, що відмовка Спіліота про причину неможливості доставки до П. Толстого 14 мішків виглядає непереконливо, оскільки значно більша кількість грошей була доставлена і оскільки були недоставлені кошти, які Христ хотів залишити собі.

За кілька днів – 18 грудня 1703 р. – П. Толстой передав Спіліоту позикового листа на ім'я мультянського господаря. Цим документом посол засвідчував, що за царським указом, для виплати пограбованим грекам, при посередництві ерусалимського патріарха Досифея і при допомозі Спіліота взяв у борг у «ясновельможного і благочестивішого господаря, всієї Унгровлахії пана, у пана Іоанна Костянтина, Мбасарамби воеводи, великого мбрангована» 60 мішків грошей турецької монети, в кожному з яких знаходилося по 500 левків, а загалом 30 тис. левків. За ті левки у Москві посланцю від господаря мали бути видані гроші московськими монетами – російськими копійками. Розрахунок передбачалося здійснити по затвердженому курсу – за 1 левок по 45 копійок або соболями по реальній ціні в залежності від рішення царя. Документ було затверджено підписом і печаткою П. Толстого²⁶.

Того ж дня Спіліот сказав послу, що незабаром поїде до мультянського господаря, а господар відправить його до Москви для прийняття згаданого скарбу. Користуючись такою нагодою, російський дипломат передав Спіліоту листи до Костянтина Бринковяну, І. Мазепи та Ф. Головіна²⁷.

У посланні до господаря посол висловлював велику вдячність за допомогу, повідомляв, що прийняв гроші у цілості та що пересилає вірчого листа зі своїми підписом і печаткою²⁸. В листі до українського правителя російський дипломат просив добре прийняти Спіліота²⁹, а в листі до боярина П. Толстой повідав про взяття грошей у борг у мультянського господаря, умови, на яких вони були отримані, та доставку тих коштів племінником патріарха. При цьому посол пояс-

нював чому вирішив проблему саме таким чином. За словами росіянина, він був змушений Портою здійснити виплату саме грошима, оскільки на той час вона їх дуже потребувала, до того ж турки з підозрою ставилися до затримки з виплатою, бо очікували порушення миру з царського боку. Далі П. Толстой інформував, що мультянський господар відправляє по гроші до Москви Спіліота і сподівається на царську милість – виплату по полтині за 1 левок, хоча з ним було домовлено про оцінку левка в 15 алтин. Рішення питання про суму виплати дипломат залишав царю, виявивши свою позицію зауваженням, що господар демонструє велику старанність і скільки може допомагає йому у всяких справах³⁰. Зазначимо, що про нюанс з частиною грошей, які залишились у грека Христа тоді П. Толстой не згадав.

Самому Спіліоту посол надав проїжджого листа, адресованого київському начальнику, без іменування особи. В цьому листі П. Толстой закликав добре прийняти грека у Києві, надати йому підводи і негайно відпустити до Москви, оскільки він їхав у дуже важливій царській справі. Ім'я посланця не називалося з причин безпеки: «його ж суцього імені не корисно тут оголосити», зазначалося в документі³¹.

Тим часом справа наближалася до розрахунку. Тоді Досифей II Нотара придумав спосіб, щоби зносити П. Толстого з одним із купців певний час служили йому прикриттям для власних таємних взаємин з цим російським представником. 24 грудня 1703 р. у своєму листі до П. Толстого, отриманого дипломатом 25 числа, ерусалимський патріарх зазначав, що з двох посередників у контактах між ними – Спіліота і Христа – тепер залишився лише Христ. Називаючи його вірною і доброю людиною, Досифей II запропонував спосіб, за допомогою якого цей грек міг би без підозри від турків відвідувати посла, а отже, підтримувати контакти патріарха з П. Толстим. Патріарх пропонував, щоб посол, сприйнявши Христа як свою людину, задовольнив його краще ніж інших, виплативши компенсацію грошима. А також пропонував при розрахунку, взявши у цього та інших купців належні документи, здійснити виплату Христу таємно, а явно сказати, що поки надати йому нічого і запропонувати зачекати по розрахунок до прийдешнього Георгієвого дня. Такий спосіб мав би дозволити греку відвідувати посла і вести розмови про потрібні справи³².

Можемо припустити, що певне особливе становище Христа Гергієва, клопоти патріарха саме за нього пояснюються й тим, що цей грек був найбагатшим серед пограбованих, якщо судити про його статки з суми, на яку він втратив товари.

Деяко забігаючи наперед, зазначимо, що відправлений до російської столиці Спіліот був там на початку весни 1704 р. і в той час Ф. Головін займався питанням виплати боргу. Як можна зрозуміти з наведених далі даних, ця виплата мала бути здійснена не грошима, а соболями. Маємо змогу припустити, що такий спосіб розрахунку був бажаним як для господаря, так і для російського уряду. 8 березня 1704 р. Ф. Головін писав з Москви царю: «Від мультянського для платежу, що віддав Толстому гроші, приїхав ерусалимського племінник, і зроблю за указом твоїм. А князь Феодору відправив пам'ять, щоб він йому дав переглянути соболі, і котрі вибере, запечатати до твого указу. А як приїду, про все донесу сам. Відомо тобі, який князь

Федір Ромадановський»³³.

30 грудня 1703 р. османська влада вирішила знову нагадати про пограбованих купців. Того дня до П. Толстого приходив його пристав Асан-ага, присланий великим візиром. Морали Дамат Хасан-паша хотів знати про причини затягування з закінченням справи про пограбування греків, чи буде посол її завершувати, та висловлював побажання, щоб при позитивній налаштованості посол зробив це негайно. При цьому великий візир переказав, що греки постійно йому надокучали і подали перелік відібраних у них товарів. За наказом візира Асан-ага передав той перелік послу³⁴.

У переліку були вказані товари, що відібрали козаки, з вказівками цін на них і завершувався позначенням загальної суми в 50 тис. єфимків, що дорівнювало 60 тис. левків. Після нього в матеріалах російського посольства зазначено, що, прийнявши список у аги, П. Толстой сказав, що накаже перекласти його слов'янською мовою, а потім, зрозумівши зміст документа, перекаже великому візиру своє розуміння того, як завершити справу. А одразу росіянин нічого візиру передати не міг, бо перелік був складений незрозумілою йому грецькою мовою³⁵.

П. Толстой викликав до себе пристава Асан-агу 31 грудня 1703 р. і через нього переказав до Порти, що отриманий минулого дня перелік перекладено, але розрахунку за ним вчинити не може, оскільки потребує окремого переліку від кожного з пограбованих греків: «а належить йому послу взяти у тих греків, які того розрахунку бажають, у кожного особливий перелік, скільки в кого яких товарів було і пропало, і що якому товару ціна порізно». У випадку якби ті переліки не містили якоїсь неприйнятної інформації, посол обіцяв здійснити розрахунок³⁶. І вже того дня грек Христ Георгієв приніс йому свій перелік, а потім Асан-ага передав переліки від кожного купця. Згідно з цими документами пограбованих було восьмеро і їхні втрати підсумовувалися так: Христ Георгієв – 23338 левків і 48 денежек (у списку, який приніс ага ця сума трохи інакша – 23327 левків і 12 пар), Родіон – 12372 левка, Георгій Рига – 12205,5 левків і 12 аспр, Дмитро Солоник – 3343 левка, 3 урти і 6 аспр, Курпан Катерган – 3273 левка, Григорій – 2664,5 левка і 12 аспр, Євстафій – 2516 левків, 3 урта і 6 пар, Іван Япа – 298,5 левків і 12 пар³⁷.

Та навіть маючи кошти для розрахунку і, по суті, оголосивши про це османському уряду, посол не поспішав їх передавати пограбованим купцям. Вочевидь, він мав певні дипломатичні розрахунки, пов'язані з фактом виплати відшкодування цим грекам. Нам же, зі слів дипломата, відомо про плани переговорів з турками після виплати компенсації. В листі до Ф. Головіна від 15 січня 1704 р. П. Толстой писав, що справа пограбованих греків скоро завершиться. Після цього він мав намір говорити Порті про образи царських підданих від кримських, ногайських та кубанських татар і просити навзаєм компенсації з визначенням її розміру. При цьому посол не збирався наполягати на запиті про компенсацію, вважаючи це небезпечним, бо турки могли подумати, що починається розбрат, чого вони постійно очікували від царської сторони. Але сказати про це вважав доречним, аби продемонструвати турецькій стороні, що заради збереження мирних взаємин з султаном російський монарх нехтує великими образами, завданими його підданим³⁸. У цьому ж листі знаходимо коротку позитивну характеристику очі-

льника османського уряду: П. Толстой зазначив, що «візир людина розумна і чинить порядно в управлінні»³⁹.

Невдовзі П. Толстой отримав нове послання з Росії, яке не відповідало актуальній ситуації через тривалість у надходженні інформації між Москвою і Стамбулом. 21 січня 1704 р. надійшов зашифрований лист від Ф. Головіна з Москви, датований 12 грудня 1703 р. Боярин писав, що скарб, призначений для розрахунку за пограбування, ще з весни знаходиться в Києві, що раніше послу вже відправлявся наказ взяти гроші в борг при необхідності виплати на місці. В тому разі якби П. Толстой розраховувався у Стамбулі грошима і про це була отримана достеменна інформація від нього, зібрані соболі в Києві збиралися продати. Також боярин повідомляв про приїзд від посла греків, у яких він брав гроші, і про здійснення повного розрахунку з ними у Москві⁴⁰.

Далі статейний список за 1704 р. фіксує обмін кореспонденцією П. Толстого з Досифеєм II, під час якого з боку патріарха йшла мова про необхідність втаємничення їхніх взаємин від турків та потребу невідкладного здійснення розрахунку, давалися настанови щодо документального оформлення цієї події та висловлювалися клопотання про одного з купців.

Отже, 31 січня 1704 р. єрусалимський патріарх написав послу, що треба припинити надто інтенсивне взаємне листування щодо справи про пограбування, бо виникли такі проблеми, що він уже боїться власної тіні, а підозри з боку турків можуть призвести до великої біди. Досифей II радив не зволікати з передачею грошей купцям та зазначав, що не варто турбуватися за те, що спочатку за них дадуть тільки хюджет. Пізніше, після одужання секретаря, П. Толстой мав отримати й ферман, бо, пояснював патріарх, «тут у царстві цьому, як вчиниться хюджет, легко дасться і указ». Цей документ секретар мав виготовити «без усякого супротиву та незручності»⁴¹.

1 лютого 1704 р. П. Толстой відповів Досифею II, що «справа грецька» може незабаром і без великих труднощів завершитися і що він буде діяти згідно з порадою патріарха⁴². А 2 лютого 1704 р. єрусалимський патріарх дякував П. Толстому за обнадіювання у швидкому завершенні справи і знову висловлював свої клопотання за постраждалих купців, вказуючи на їх убогість та роботу на користь посла. Досифей II закликав вдовольнити купців, аби вони й надалі виконували побажання російського дипломата. В цьому контексті особливу увагу він звертав на особу, яка передала П. Толстому цього листа, про яку писав і раніше⁴³. Можна припустити, що мова знову йшла про Христа Георгієва.

Далі посол отримав і використав можливості для представлення справи про пограбування в комплексі з іншими важливими для Москви питаннями, що виглядає як реалізація певного дипломатичного плану. 20 лютого 1704 р. П. Толстой їздив на зустріч з призначеним для переговорів з ним румельським Асанпашею, якому й висунув претензії, згадані у листі до Ф. Головіна від 15 січня. У розлогоді записі статейного списку наводилося кілька випадків, коли російська влада, бажаючи зберегти мир зі Стамбулом, діяла всупереч інших своїх інтересів – не прийняла в підданство Білгородську Орду, не прийняла на проживання татар з Кубані та Криму. А левову частку претензій займає реєстр порушень умов

миру підданими султану кримськими, ногайськими і кубанськими татарами, якими названо вбивства, захоплення в полон, грабежі, напади окремих загонів під царські міста, а також прийняття на проживання людей з російського боку⁴⁴.

У контексті зусиль російської сторони задля підтримання миру було згадано й рішення про покарання на смерть за пограбування греків кількох десятків винних запорожців і про компенсацію з царського скарбу. Але причини пограбування, у викладі посла, звучали так, що комплекс обставин, в яких грабіжники-козаки здійснили свій злочин, був створений саме підданими султана. Це аргументувалося тим, що, по-перше, греки, їдучи до Російської держави, «залишивши здавна проїжджу безпечну дорогу, невідомо для якого задуму, поїхали пустими і небезпечними степами, де самовільно і розграбування товарів своїх зазнали»; а, по-друге, своєвільні запорожці наважилися вчинити таку недобру справу «за намовою кримських татар». П. Толстой наголосив також на тому, що рішення про відшкодування цар прийняв без огляду на негативні вчинки греків і не з'ясовуючи правдивості заявленої ними суми втрат⁴⁵.

Далі, ведучи мову про правомірність будівництва фортеці в Кам'яному Затоні, російський дипломат використав як аргумент необхідність контролю над низовими козаками – «без тієї фортеці своєвільні запорозькі козаки від зловольних і шкідливих своїх справ втриматися не можуть»⁴⁶. Пограбування купців було яскравим фактом для підтвердження даної політичної позиції і це розуміли обидві сторони.

22 лютого 1704 р. посол отримав зашифрованого листа від Ф. Головіна з повтором інформації про підготовку російської сторони до розрахунку з греками в Україні. Боярин, зокрема, сповіщав про вже давнє привезення до Києва засобів для остаточного розрахунку з греками. Це були соболі, реальну ціну на яких визначив Сибірський приказ⁴⁷.

Тим часом ерусалимський патріарх наполягав на запропонованій тактиці взаємин через Христа Георгієва. 24 лютого 1704 р. П. Толстой отримав листа від Досифея II, в якому йшлося про розрахунок з пограбованими купцями, а особливо згадувався один з них – Христ. З нечіткого перекладу цього послання можна зрозуміти, що патріарх хотів, аби посол пристав на його пропозицію щодо нібито затримки з виплатою для Христа, якому росіянин мав запропонувати ще зачекати⁴⁸. Дана пропозиція дозволяє припускати, що й Христ затримав у себе 14 мішків за домовленістю з Досифеєм II, і зокрема, враховуючи план патріарха щодо контактів з послом. Можливо, про затримку цих грошей інші купці не знали.

При наступній зустрічі з румельським Асан-пашею, котра відбулася 25 лютого 1704 р., російський посол мусив вислухати заяву про різко негативну реакцію султана на факт спорудження фортеці в Кам'яному Затоні, який поставив чинність мирних угод з Москвою в залежність від існування цього укріплення. У відповідь П. Толстой, використавши настанови свого уряду, говорив про необхідність стримування запорозького розбійництва за яке цар не мав наміру завжди чинити виплати зі свого скарбу. За цією логікою, нова фортеця мала сприяти тому, щоб надалі не виникали причини для порушення миру зі Стамбулом, а, отже, її існування було корисне самим туркам: «а якщо уважно розглянете, і це новозбу-

доване місто воістину більше вам на користь, бо царській величності не завжди чинити даремні платежі зі свого скарбу за своєвольство запорозьких козаків, як нині від сторони царської величності вчинено, але й тим не задоволено, а тим новозбудованим містом усякі непотрібні своєвольства козацькі стримаються і ніякої від них причини до зруйнування мирних договорів не буде»⁴⁹.

Певно, знаючи про наміри П. Толстого ближчими днями передати постраждалим купцям кошти останньої виплати за їхні втрати, в листі від 6 березня 1704 р. єрусалимський патріарх радив послу, як отримати від турків потрібний документ про здійснений розрахунок. На початку, задекларувавши своє побажання добра П. Толстому й набуття ним авторитету у Порті, як людини розумної та кмітливої, Досифей II пояснив особливості ставлення турецької спільноти до законів їхньої держави. За словами патріарха, їх вважали божественними: «турки закони, котрі вони мають, не називають їх громадянськими, але говорять, що знесені з небес». Навіть султана в законах не возвеличували, а розглядали як суддю, як особу, котра як і інші підлягала законам, як і візир, муфтії чи матір султана: «так і султана самого в законах не називають його великими похвалами, але як суддю, як і інших, так підлягає законам, що і візирі, муфтії і сам султан, і мати його». І коли виникала потреба у когось щось узяти чи комусь щось надати або подарувати, то приводили казаскера чи його наїба і писали хюджети. Створений ними документ розглядався як такий, що має божественне походження: «і то буде як слово Боже»⁵⁰.

Далі патріарх радив, щоб П. Толстой не просив писати у хюджеті похвальних слів про царя чи гетьмана, бо турки вважали, що це суперечить божественності їхнього закону, ніколи такого не чинили і до того ж, засуджували того, хто їх про це просив. Не потрібно було також просити, щоб візир прикладав свою печатку на хюджет, на що було дві причини: по-перше, стосовно хюджету позиція кадія була вищою, ніж великого візира; по-друге, якби візир приклав руку до хюджету, то це виглядало би так, ніби він змусив кадія зробити хюджет, а тому цей документ не мав би сили⁵¹.

Для того ж, щоб хюджет був «міцним» Досифей II радив зробити три речі. По-перше, суддя мав написати хюджет «за звичаями закону свого». Він не міг написати неправду, бо розглядав би свої дії як спрямовані проти Бога, котрі не можуть бути прощені. По-друге, посол повинен був попросити, щоб у хюджеті зазначалися свідки, приміром, чорбаджи (в документі – «чюрбачей») Асан-ага, А. Маврокордатос, Н. Маврокордатос. По-третє, після взяття хюджету П. Толстой повинен був дати його великому візиру на підтвердження, яке мало бути виражене у написанні 2–3 строчок на документі скереджевою рукою та візирським знаком зверху, який називали шахом, рукою візира. В результаті таких дій хюджет набрав би справжньої, надійної та необмеженої в часі сили. Наприкінці свого листа єрусалимський патріарх зазначив, що минулого дня дізнався від секретаря про стан справ, а тому дуже просить, щоби проблема була вирішена саме так, як він рекомендує, бо інакше бути не може⁵².

Тим часом, намагання російського посла пов'язати поступку Москви у питанні виплати компенсації купцям з іншими проблемами не миналися без резу-

льтату. 10 березня 1704 р. у листі до єрусалимського патріарха П. Толстой, оповідаючи про переговори з представником Порти, зазначив, що отримав обіцянку про відправку ферману до Криму, Буджаку і на Кубань зі спеціальним агою, щодо розслідування конфліктів і визначення винагороди за збитки, при чому мали бути присутні і одна людина від посла⁵³. Вочевидь, такі заходи османського керівництва варто розглядати у зв'язку з поступливістю Москви у справі про пограбування.

Врешті, 12 березня 1704 р. П. Толстой розраховувався з пограбованими грецькими купцями і взяв від Порти хюджет, складений кадієм Хасаном-ефенді і завірений великим візиром. У хюджеті говорилося, що будинок московського посла в Константинополі відвідали мешканці цього міста османські піддані греки-купці Георгій Рига Іванов, Ірал Іванов, Стоман Дмитрієв, Пан Катергаров, Дмитро Мануїлов, Фома Антоньєв, Ритас Дементьєв і Христ Георгієв. Коротко повідомлялося про їхню торгіву поїздки, пограбування на 60 тис. левків, звернення купців до Порти, указ османської влади до бабинського сераскера Юсуф-паші про взяття зі «сторін козацьких» купецьких пожитків, поїздки купців з цією метою до І. Мазепи, отримання від гетьмана 10 тис. левків, отримання від російського посла в Адріанополі 20 тис. левків та, врешті, отримання того дня в Константинополі останньої частини суми – 30 тис. левків. Наприкінці документа говорилося, що купці отримали повне відшкодування і надалі не вимагатимуть ні від кого ні найменшої доплати. На підтвердження кожний купець розписався на власному переліку втрачених товарів⁵⁴.

Через тиждень відбулася ще одна зустріч з представником османського уряду, де знову обговорювалися питання прикордонних конфліктів та російської фортеці в Кам'яному Затоні. 19 березня 1704 р. на зустрічі з російським послом А. Маврокордатос, у відповідь на запит П. Толстого про «образи» від татар, запропонував написати латиномовний реєст усіх кривд і надіслати його до Порти. Порта ж могла відправити агу, при якому поїхала би й людина від посла, для розслідування та повернення постраждалим того, що вдасться відшукати. Також керівництво Турецької держави збиралося суворо заборонити подальші подібні дії стосовно царських підданих⁵⁵.

А коли представник Морали Дамат Хасан-паші запропонував П. Толстому викласти свої пропозиції щодо шляхів вирішення проблем у відносинах між Стамбулом Москвою, росіянин говорив, що вельми корисним для розвитку двосторонніх відносин було би висловлення вдячності Портою за царське рішення про будівництво міста в Кам'яному Затоні. Цар бо, ретельно дотримуючись мирних угод, «і не жалкуючи скарбу свого, без усякої іншої потреби, тільки заради стримування своєвільства запорозьких козаків, той побудувати указав»⁵⁶.

21 березня 1704 р. у зашифрованому листі до Ф. Головіна П. Толстой так написав про завершення справи: «Справа, государ, грецька зовсім закінчилася і в нагороду всього збитку взяв я від Порти листа турецькою мовою з приписом руки візирської і кези аскерської, і з печаткою кези аскерською, і від греків взяв розписи за руками з підтвердженням, щоб надалі про те не згадувати»⁵⁷.

І деякі узагальнення та міркування насамкінець. З викладеного матеріалу спо-

стерігаємо, що недовге урядування Каваноза Ахмед-паші відзначене настійливими зверненнями до російського посла у справі про пограбування щодо невідкладної виплати другої частини обіцяної компенсації. Джерела пояснюють таку наполегливість складним фінансовим станом тодішнього османського уряду. П. Толстой був налаштований задовольнити ці вимоги без значного затягування часу, а тому, враховуючи бажання турків отримати розрахунок якнайшвидше, без зволікань, які неминуче би виникли при поїзді за виплатою у царські володіння, продовжив клопотання перед правителем Валахії щодо позики грошей.

Дієва допомога послу в цьому питанні з боку єрусалимського патріарха та згода Костянтина Бринковяну надіслати гроші П. Толстому свідчать насамперед про підтримку політичних відносин з Москвою з розрахунком на їх можливий розвиток у разі рішення російської влади про нове протистояння з Османською імперією. В той же час участь господаря у справі дала йому змогу отримати деякий матеріальний зиск, оскільки за передані дипломату кошти він жадав отримати соболі. Стосовно надзвичайно активної участі у справі єрусалимського патріарха, то вважаємо, що вона була доброю нагодою для Досифея II Нотари продемонструвати свою прихильність до Росії, підтримувати з нею зв'язок, маючи за стратегічну мету спрямування царського уряду на нове збройне протистояння з Туреччиною.

Враження посла від інтелектуальних якостей Каваноза Ахмед-паші та його оточення було різко негативним. Не бачачи у зв'язку з цим перспектив для плідної співпраці з османським урядом, П. Толстой, можливо, не бачив і способів для реалізації свого сценарію обговорення справи про пограбування, коли вона вже наближалася до завершення шляхом остаточного розрахунку, а зокрема способів для обґрунтування необхідності будівництва фортеці в Кам'яному Затоні задля контролю над запорожцями.

Ставлення П. Толстого до Морали Дамат Хасан-паші було суттєво іншим, ніж до його попередника. Цей візир також виявив зацікавленість у пришвидшенні розрахунку. В грудні 1703 р., вже при його урядуванні, П. Толстой отримав бажану позику від валашського господаря. Можна з високим ступенем вірогідності припустити, що візир знав про доставку до посла коштів, призначених на виплату купцям. Вочевидь, саме тому наприкінці грудня 1703 р. послу було передано від Морали Дамат Хасан-паші перелік пограбованих товарів із зазначенням цін на них.

За нашими спостереженнями, виплата відшкодування від пограбування була досить ефективно використана російською стороною для просування своїх інтересів у інших питаннях відносин з Османською імперією. Так, П. Толстой ґрунтовно представляв шкоди, які завдавали царській стороні піддані імперії. Виплата відшкодування грекам стала також важливим аргументом для Москви при намаганні виправдати будівництво нової фортеці на Запорожжі.

Питанням, яке не вдалося розкрити через брак джерельних даних залишилося питання про те, яку матеріальну вигоду для себе мала влада імперії від отримання купцями відшкодування. Маємо ж бо прямі вказівки про велику зацікавленість османського уряду в коштах, які мали отримати купці від російського

уряду. Але разом з цим бачимо й значну настійливість греків у компенсації, що є явною ознакою їх розрахунків на отримання великої частки, а можливо, більшості усієї суми навіть при тому, що вони жодним чином не могли проігнорувати бажання верхівки Османської імперії. На правах гіпотези висловлюємо думку про те, що від початку звернень купців та офіційних осіб імперії до представників українського керівництва чи російської влади по відшкодування за пограбування існувало розуміння того, що частина суми компенсації буде передана османській верхівці.

Примітки:

¹ Попередні статті, присвячені цій проблемі : Інструкції російському послу Петру Толстому для переговорів з представниками турецького уряду щодо пограбування грецьких купців (1702 р.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2017. Вип. 17. С. 170–189; Великий візир Далтабан Мустафа-паша і російсько-турецькі переговори щодо пограбування грецьких купців українськими козаками в 1701 р. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. 10. С. 500–513. Стаття про переговори за часів урядування великого візира Рамі Мегмед-паші готується до друку в щорічнику Україна в Центрально-Східній Європі (Вип. 18).

² Витол А. В. Османская империя (начало XVIII в.). Москва, 1987. С. 43; Эмеджен Ф. От создания Османского государства до Кючук-Кайнарджийского договора // История Османского государства, общества и цивилизации. Москва, 2006. Т. 1. С. 45.

³ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). Ф. 89. Оп. 1. 1703. Д. 3. Л. 426 об., 427; Документы : «Тайные статьи» и «отписка» на них П. А. Толстого; Выдержки из донесений П. А. Толстого Ф. А. Головину // Русский посол в Стамбуле (Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в.). Москва, 1985. С. 110.

⁴ РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. 1703. Д. 3. Л. 434–434 об.

⁵ Там же. Л. 435 об.

⁶ Там же. Л. 436 об. 437 об., 439.

⁷ Там же. Л. 440–440 об.

⁸ Там же. Л. 450–450 об.

⁹ Там же. Л. 452.

¹⁰ Там же. Л. 454 об.

¹¹ Там же. Л. 460 об.

¹² Документы : «Тайные статьи» и «отписка» на них П. А. Толстого; Выдержки из донесений П. А. Толстого Ф. А. Головину. С. 111–112.

¹³ Там же. С. 112.

¹⁴ Там же. С. 114.

¹⁵ Витол А. В. Указ. соч. С. 43–44, 110.

¹⁶ РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. 1703. Д. 3. Л. 471–471 об.

¹⁷ Там же. Л. 471 об., 472.

¹⁸ Семенова Л. Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало

XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). Москва, 2006. С. 267–268.

- ¹⁹ РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. 1703. Д. 3. Л. 472–472 об.
- ²⁰ Там же. Л. 473.
- ²¹ Семенова Л. Е. Указ. соч. С. 268–269.
- ²² РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. 1703. Д. 3. Л. 485 об.
- ²³ Там же. Л. 489 об., 490.
- ²⁴ Там же. Л. 490.
- ²⁵ Там же. Л. 490–490 об.
- ²⁶ Там же. Л. 490 об., 491.
- ²⁷ Там же. Л. 491.
- ²⁸ Там же. Л. 491–491 об.
- ²⁹ Там же. Л. 491 об.
- ³⁰ Там же. Л. 492.
- ³¹ Там же. Л. 493–493 об.
- ³² Там же. Л. 496 об. 497.
- ³³ Письма и бумаги императора Петра Великого. Санкт-Петербург, 1893. Т. 3 (1704–1705). С. 601.
- ³⁴ РГАДА. Ф. 89. Оп. 1. 1703. Д. 3. Л. 499 об.
- ³⁵ Там же. Л. 499 об.,–500 об.
- ³⁶ Там же. Л. 502.
- ³⁷ Там же. Л. 502–505 об.
- ³⁸ Там же. Ф. 89. Оп. 1. 1704. Д. 3. Л. 6 об.–7.
- ³⁹ Там же. Л. 6.
- ⁴⁰ Там же. Л. 11–12.
- ⁴¹ Там же. Л. 28 об.
- ⁴² Там же. Л. 29–29 об.
- ⁴³ Там же. Л. 34.
- ⁴⁴ Там же. Л. 51–60 об.
- ⁴⁵ Там же. Л. 52 об.–53.
- ⁴⁶ Там же. Л. 61 об.
- ⁴⁷ Там же. Л. 75 об.
- ⁴⁸ Там же. Л. 80.
- ⁴⁹ Там же. Л. 84–84 об., 85 об.
- ⁵⁰ Там же. Л. 101 об.
- ⁵¹ Там же. Л. 101 об.–102.
- ⁵² Там же. Л. 102–102 об.
- ⁵³ Там же. Л. 105–105 об.
- ⁵⁴ Там же. Л. 108–109 об.
- ⁵⁵ Там же. Л. 118–118 об.
- ⁵⁶ Там же. Л. 119 об.–120.
- ⁵⁷ Там же. Л. 125.

Vyacheslav Stanislavskiy. The grand viziers Kavanos Ahmed Pasha and Morali Damat Hasan Pasha and the Russian-Turkish negotiations concerning the robbery

of the breek merchants by Zaporozhian Cossacks. In 1703–1704 diplomatic negotiations of the Russian ambassador to Turkey and representatives of the Ottoman government on the robbery of Greek merchants by Zaporozhia Cossacks were continued and completed. This article highlights the course of the case during the reign of two great viziers – Kavanoz Ahmed Pasha, Moralı Damat Hasan Pasha. Links between the case and other issues of Russian-Turkish relations are also presented, and especially with the construction of a new Russian fortress in Zaporozhia and border conflicts.

Key words: Ottoman Empire, Russia, Greek merchants, Pyotr Tolstoy, Kavanoz Ahmed Pasha, Moralı Damat Hasan Pasha, Dositheos II Notaras of Jerusalem, diplomatic negotiations.

Отримано: 02.07.2018 р.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВТСТВО

УДК 930.1:1

Валентина Матях

НАРАТИВ У ПРОСТОРІ СУЧАСНОГО ІСТОРІОПИСАННЯ

Валентина Матях. Наратив у просторі сучасного історіописання. У центр уваги пропонованої студії винесене питання впровадження наративної перспективи в поле сучасної гуманітаристики, зокрема, в її історіографічний сегмент. Розглянуто дискурс навколо такої форми історичної нарації, як «національна історія». Наведено приклади та можливості продукування українськими вченими новітніх синтез українського минулого.

Ключові слова: наратив, історіописання, поле історіографії, історичний текст, український історичний процес, ранній новий час.

Валентина Матях. Нарратив в пространстве современного исторического описания. В центр предлагаемого исследования поставлен вопрос внедрения нарративной перспективы в поле современной гуманитаристики, в частности, в ее историографический сегмент. Рассмотрен дискурс вокруг такой формы исторической наррации, как «национальная история». Приведены примеры и возможности продуцирования украинскими учеными новых синтезов украинского прошлого.

Ключевые слова: нарратив, историописание, поле историографии, исторический текст, украинский исторический процесс, раннее новое время.

Злам ХХ–ХХІ ст., поряд із масштабними інтеграційними проектами в історіографічній сфері, в черговий раз привернув увагу світового наукового загалу до, здавалося б, вже давно вирішеного питання про статус історії в комплексі наукових дисциплін. Нового імпульсу давнім теоретичним дискусіям щодо того, чим є історична наука, чи керується вона у своєму розвитку певними законами, подібно до наук прикладного характеру, чи є простим скануванням реалій дійсності, чи взагалі має перспективи для подальшого існування, надало впровадження до сучасного історіографічного простору, поряд із випробуваними часом науковими методиками, нових апріорних теоретичних засад, поява яких була спровокована так званім постмодерністським викликом. Зокрема, запропонований в просторі постмодерної культури лінгвістичний поворот послужив своєрідним поштовхом до актуалізації у професійному середовищі істориків рефлексивних практик над особливостями історичного мислення та його опредметнення способами та формами історіописання. Відповідно, починаючи від 1960-х років, у предметному полі філософії історії набуває оформлення концепція наративної перспективи, біля витоків якої стояли Х. Уайт і Ф. Анкерсміт. Тобто історичний текст, за логікою адептів цієї

концепції, починав сприйматися як певна інтерпретаційна цілісність, інтегративними складовими якої виступають пояснення і опис.

Намагаючись розкрити сутність історичної нарації, Ф. Анкерсміт, зокрема, наголошував на тому, що «наратив не пишеться з якоїсь певної «точки зору» або у відповідності з якоюсь певною інтерпретацією минулого, хоча деяка інтерпретація чи «точка зору» у ньому пропонується. «Загальне» історичне знання про минуле (чи про його фрагмент), що повідомляється наративом, по суті, і визначає ту «точку зору», з якої нам пропонується дивитися на минуле». Однак, на його думку, не мають під собою якоїсь об'єктивної основи будь-які спроби ототожнення історичного наративу з історичним романом хоча б через те, що «історик аргументує на користь «точок зору» на минуле, романіст застосовує їх»¹.

Намагаючись імплементувати наративний конструкт у площину історіографії, Ф. Анкерсміт, слідом за Х. Уайтом, особливу увагу приділив тій ролі, яку відіграє в структурі історичних наративів авторська інтерпретація. По суті, голландський філософ виводив останню у ранг своєрідної форми реалізації наукового дослідження. Водночас, на його думку, на відміну від «кумулятивного знання», «історіографія не починається з певного стійкого бачення проблеми, яке подальше дослідження має підтвердити, навпаки, це бачення стає очевидним лише наприкінці дослідження, являючи його результат»².

Запропонувавши такі дефініції, як «наративна субстанція», «наративний суб'єкт», «наративна логіка», «наративний дискурс», «історичний ландшафт», «лінгвістична реальність» тощо, т. зв. «наративістський поворот» кінця ХХ ст. у його постмодерністському прочитанні, по суті, призвів до чергової хвилі своєрідних спроб вихолостити з історії як науки її сциєнтичну сутність, до крайнощів загостривши, за спостереженням А. Лубського, утворену ще на початку століття в історіографії своєрідну дихотомію «історія як строга наука vs наративна логіка історіописання»³, що ставило під загрозу сутнісне наповнення самого розуміння історизму.

У контексті сказаного варто констатувати, що, незважаючи на достатньо широкий спектр існуючих оцінок соціального статусу історії, більшість представників професійного цеху істориків схилилася до того, щоб оцінювати фах своїх занять як повноцінну наукову дисципліну, причому найбільш складну з усіх існуючих наук про людське суспільство. «Історія – комплекс суспільних наук (історична наука), який вивчає минуле людства в усій його конкретності й багатообразності», – таке та подібні тлумачення терміну містяться, зокрема, в енциклопедичних виданнях. «Писати історію – справа надзвичайно важка. Ніколи не знаєш, як все відбувалося...», – ділився своїми спостереженнями А. Франс⁴. «До історії ніхто не байдужий, – наголошував 1967 року Ф. Шевченко. – Адже нема людей, які б не цікавились минулим, не зважали на сучасність і не думали про майбутнє, роблячи це свідомо або стихійно»⁵. Цей логічний ряд розмірковувань вчених можна продовжувати і далі. Однак, як на наш погляд, найбільш глибоко сутність історії осягнув М. Фуко. «... місце її не серед гуманітарних наук, – підкреслював він, – і навіть не поряд з ними; можна ду-

мати, що вона вступає з ними у незвичні, невизначені, неминучі відносини сусідства в певному спільному просторі <...> Історія утворює “середовище” гуманітарних наук <...> Кожній науці про людину вона дає опору, де та встановлюється, закріплюється і тримається; вона визначає часові і просторові рамки того місця в культурі, де можна оцінити значення цих наук; однак разом із цим вона окреслює їхні точні межі»⁶, має в своєму арсеналі власні закони. Її еволюційний поступ обумовлюється, поряд із загальнонауковими й специфічними, притаманними саме цій науковій галузі, закономірностями.

Вочевидь, що саме зазіхання на академічний статус історії і стало тим спонукальним мотивом, що змусив евристичний потенціал прибічників класичної історіографії стати на шлях віднайдення у створеній ситуації певного методологічного консенсусу. Як наслідок, засвідчує, зокрема, А. Лубський, в реаліях нового тисячоліття, «у рамках культури “неоглобалізму” складається методологія нового універсалізму, яка характеризується, з одного боку, активізацією дихотомного стилю мислення, з іншого – устремлінням до синтезу різних “опозицій”», зокрема, «наукового і нарративного»⁷. По суті, останнє означає утвердження у практиці історіописання парадигми критичного, або ж конструктивного, реалізму, у світлі якої «історичне пізнання» починає сприйматися як такий різновид «когнітивної діяльності, який пропонує взаємодію істориків, з одного боку, з трансцендентальною історичною дійсністю, а з іншого – одного з одним»⁸.

У галузі наратології під дією цієї загальної тенденції відбувається формування такої течії, як нарративний реалізм, у рамках якого історичний нарратив починає трактуватися як «хронологічно організоване повідомлення, що має початок, середину і кінець, до того ж поєднує час історії і час істориків; включає дескриптивні, пояснювальні й аргументаційні твердження про минуле, які розташовуються в інтерпретаційній структурі, пов'язаній з сьогоденням <...> З позицій нарративного реалізму історичний нарратив отримує своє виправдання як форма історичного знання, в якій знаходить своє втілення специфічність історії як “art” і “science”». Тим самим історичний нарратив, формуючи власний «світ історії і перетворюючи “чуже минуле” у “свою сучасність”», стає тісно «пов'язаним з історичною пам'яттю і національною ідентичністю»⁹. Подібні погляди відстоював, зокрема, Й. Рюзен, який спробував підпорядкувати притаманний історичному нарративу інтерпретаційний зміст практичному досвіду. Таким чином, в теорії вченого «практична когерентність» почала виступати невід'ємною якістю нарративного історіописання, «завдячуючи якій, воно виконує функцію культурної орієнтації в практичному житті»¹⁰. У довідковій літературі, що походить від кінця минулого століття, історичний нарратив починає тлумачитися як така форма історіописання, що «генерує не просто нейтральне дзеркало минулого, але герменевтичне бачення минулого як цілісного феномена»¹¹. М. Крейсмор у статті «Trashing the Tale: Narrativist Turn in the Human Sciences», як запевняє професор Самарського університету В. Лехцієр, відніс нарратив до сфери «крос-дисциплінарних взаємодій та медіацій, розглядає його одночасно як предмет (форму письма чи усного дискурсу) і як інструмент пізнання»¹².

Такий концептуальний поворот, на думку вчених, помітно розширив го-

ризони у сфері інтерпретативних досліджень. При цьому «відправною точкою нового інтересу до нарративу в гуманітарних науках» варто вважати «вочевидь, “відкриття” <...> того, що розповідна форма – і усна, і написана – складає фундаментальну психологічну, лінгвістичну і філософську основу наших спроб дійти згоди з природою і умовами існування <...> Більше того, тою мірою, якою це стосується людських справ, з допомогою нарративу» стає можливим і осмислення «більш широких, більш диференційованих і більш складних контекстів» історичного досвіду¹³. Як вдалий приклад поєднання «конкуруючих дослідницьких стратегій» стосовно аналізу «великомасштабних соціальних трансформацій», зокрема, раннього етапу модерної доби, Л. Репіна називає монографію І. Ніколаєвої «Проблема методологического синтеза и верификации в истории в свете современных концепций бессознательного» (Томськ, 2005)¹⁴.

Як зазначає сучасна українська дослідниця І. Починок, «нарратив охоплює історичні розповіді та хроніки, описи людських діянь і генетичні пояснення, упорядкування частин у відповідні цілісності та смислову реконструкцію різночасових подій історії». На її думку, «сукупність мовно-розповідних узагальнень і форм усього розмаїття соціокультурного досвіду утворює систему нарративної раціональності», що є вагомою підставою розглядати нарратив «цілком самостійною і ефективною дослідницькою стратегією, яка забезпечує більш глибоке пояснення історії, ніж це можливо за дедуктивно-номологічних та герменевтичних підходів»¹⁵. Відповідно з методологічною концептуалізацією нарративів, як «особливого гносеологічного феномена» у полі сучасної соціогуманітаристики, вони починають розглядатися як «продукти наукової діяльності», зокрема, у сферах права, історії, історіографії, антропології тощо¹⁶, з наданням їм статусу «міждисциплінарного методологічного конструкту»¹⁷. У визначенні В. Сирова, «концепт нарративу не лише зберігає цінність багатовимірності», але доводить, що у подібному форматі «знаходить своє втілення специфічність і науковість історичного дослідження, в якій історик констатує і здійснює процедуру зведення у єдине ціле певної серії епізодів»¹⁸. Однак при цьому, на його думку, класичний історичний нарратив має позбутися своєї вразливості перед «експансією ідеологічних або ж міфологічних тлумачень», що може бути досягнуте шляхом «радикальної перебудови формату історичного письма»¹⁹.

З позицій сьогодення вписання до підвидів нарративу наукових текстів виглядає цілком виправданим. Зокрема, на думку У. Фішера, теорія нарративного знання пропонує науковому загалу своєрідну, однак при цьому цільну парадигму вивчення людської особистості й суспільства²⁰. Як відображену матрицю соціального минулого пропонує розглядати історичний текст О. Лахвицький, який ставить акцент на назрілій потребі «розкриття соціокультурного потенціалу історичного тексту в сучасному соціальному просторі»²¹. По суті, в численних дослідницьких розвідках, присвячених розкриттю можливостей нарративного дискурсу для сучасного соціогуманітарного знання, відбувається апробація застосування концептуальних підходів наратології для дослідження соціальних, політичних та економічних процесів, випрацювання своєрідної концеп-

ції так званої наративної історії. Поширеними в сучасному полі філософії історії є такі наративні форми, як мікронаратив, метанаратив, «поєднання в одному наративі подій мікро- та макрорівня; <...> розповідь однієї історії різними способами під палітуркою однієї книги відповідно до різних підходів до минулого»²². Зокрема, акцентуючи увагу на методі «аналітичного наративу», В. Ільїн пропонує трактування історичного письма як «хронологічно-последовного опису й інтерпретації подій в їх довгостроковій перспективі», з відповідним підпорядкуванням самого опису певній теоретичній концепції. При цьому, за його твердженням, «логіка й інструментарій аналітичного наративу повністю співпадають з логікою й інструментарієм порівняльного інституційного аналізу»²³.

Існують помітні розбіжності в оцінках сучасними гуманітаріями наслідків лінгвістичного повороту для практики конструювання історичних текстів. Так, за зауваженням окремих сучасних вчених, привнесений в поле соціогуманітаристики наративний конструктивізм лише незначною мірою позначився на історичній текстології, фактично залишивши без помітних змін традиційний для неї спосіб структурування історичного письма та лабораторію дослідження останнього²⁴. Натомість Т. Лищук-Трощинська, акцентувавшись на багаторівневості аргументаційної складової історичного наративу, виділила у його структурній складовій інтертекстуальний шар, а також присутність полемічного дискурсу, крім того, порушила проблему щодо можливих верифікаційних процедур обґрунтованості використаного аргументаційного інструментарію²⁵. У пропонуваній Є. Топольським моделі наративної форми історіописання, поряд з традиційними, виділяються інформаційний, аргументаційний та теоретико-ідеологічний рівні, з наданням при цьому переваги перед іншими способу логічного доведення²⁶.

Ставлячи питання про теоретичну модель історичного наративу, О. Мішалова виділяє в ній такі структуруючі елементи, як «смилова структура, відповідно до якої організовується історичний матеріал; літературна форма, корелятивна змістовій структурі; точка зору або оцінка, яка визначає перспективу дослідження»²⁷. Сталося так, зазначає дослідниця, що в сучасній соціогуманітаристиці відбулося утвердження «якісно нового розуміння історичного тексту», у контексті якого він почав сприйматися «безпосереднім предметом і засобом вивчення історичної науки, а не простим відображенням минулої дійсності»²⁸. «Саме розуміння історичного наративу як комплексного методологічного утворення, – продовжує вона, – дозволяє співвіднести специфіку історичного знання із загальноприйнятими критеріями науковості»²⁹. Подібний підхід запропонував і нове прочитання історіографії як неодмінної складової великого соціогуманітарного наукового дискурсу³⁰, в концептуальному полі якого наративна форма оформлення дослідницького пошуку сприймається одним із дієвих інструментів когнітивного осмислення минулого³¹. Поряд з ним наратив цілком органічно вписується в кумулятивну модель історіописання, забезпечуючи тим самим верифікацію новоздобутого знання контекстом попереднього інтерпретаційного досвіду.

«Наративізація історії – один з найважливіших шляхів збереження автономії історичної науки, – зазначив у одному із своїх теоретичних дописів О. Верещагін. – Історичний наратив є єдино можливим засобом концептуалізації минулого, минулого поза історичною оповіддю не існує»³². У просторі сучасного українського історіописання увагу до новітньої наративістичної перспективи було повернуто на початку другої декади нинішнього століття започаткованою на сторінках «Українського історичного журналу» науковою дискусією. Основним спонукальним мотивом для подібної продуктивної розмови академік НАН України В. Смолій назвав заповнення протягом 1990–2000-х років національного історіографічного простору значною кількістю «текстів, котрі продукують новітнє прочитання й переосмислення національного минулого», причому «з різним рівнем систематичності та повноти просторово-хронологічного охоплення, відмінними концептуальними підходами і стратегіями представлення, функціонального призначення й адресної спрямованості, видової та жанрової належності»³³.

Загалом, циклом публікацій 2012–2013 рр. на сторінках часопису оприлюднено найрізноманітніші світоглядні версії та вектори концептуалізації майбутньої фундаментальної академічної нараці, дано кваліфіковані оцінки практиці створення великих наративів у різних історіографічних традиціях попередніх часів і з обширів сучасності. Разом з тим, започаткований дискурс несподівано опредметнив ще один актуальний зріз, який в умовах українсько-російського збройно-політичного конфлікту сучасності навряд чи варто залишити поза увагою. Йдеться про історіографічну складову гібридного протистояння, коли в поле української історіографії від початку 2000-х років, по суті, ретляються меседжи, продуковані інтелектуальною думкою Росії, однак далеко не завжди вихідним при цьому виступає академічний інтерес.

Одним з таких і, можливо, найбільш вразливих, виявився поширюваний постулат щодо некоректності продовження академічних практик в царині національної історії. Не втягуючись у нав'язуваний, як на наш погляд, безперспективний диспут (до останнього долучилися і окремі українські історики, демонструючи зразки крайнього нігілізму щодо власної історії), зазначимо, що його витoki, хоча й з задіяністю фахового наукового потенціалу, відшуковуються, втім, у далекій від академічної площині повоєнної конфліктності, що значною мірою визначила європейський цивілізаційний клімат другої половини ХХ століття. Підважена реаліями зламу другого та третього тисячоліть тенденція до злиття національного наративу з наративом націоналізму знайшла своє відродження в історіографії постмодерністської доби³⁴, зокрема, й з безпосереднім залученням (в різних інтерпретаційних коректностях) українського матеріалу³⁵.

На теренах Російської Федерації поштовхом до активізації дослідницьких пошуків у проблемному полі національно-націоналістичного історіописання, цілком зрозуміло, став розпад колишньої радянської імперії та постання на пострадянському просторі низки незалежних держав у територіальних межах колишніх радянських республік. Першим таким паростком стала публікація під назвою «Создание национальных историй. Новое поколение уче-

ных СНГ размышляет» на шпальтах видання «Содружество НГ» (1998, № 10). Більш розгорнутий контекст ця тема набула в монографії «Национальные истории на постсоветском пространстве – II» (М., 2009). У подальшому до обґрунтування безперспективності й навіть шкідливості розвитку національно орієнтованого історіописання, співвіднесення створених у національній парадигмі наративів з академічним історичним знанням в просторі російської соціогуманітаристики долучилися такі всесвітньо відомі фахівці, як Л. Репіна, І. Савельєва, А. Полетаєв³⁶. Окремі аспекти порушеної проблеми висвітлено в монографічних форматах А. Градовського³⁷, О. Щипкова³⁸, С. Маловичка та М. Румянцевой³⁹. Як компромісний варіант в їхньому концептуальному полі запропоноване віднесення національно заангажованих наративів до категорії «національно-державного» або ж «соціально орієнтованого» історіописання. Однак вже публікація Г. Гутнера, присвячена корелюванню семантичного навантаження поняття «національної відповідальності» через поняття «національної ідентичності» та «національного наративу», містить певний, хоча і прихований, відсил до доцільності перегляду засадничих концепцій національних історій у бік космополітизації історичного письма⁴⁰.

Разом з тим, вчергове відмовляючи новопосталим незалежним державам, в тому числі й Україні, у праві на власну версію національної історії, Росія вкотре демонструє подвійний стандарт, наприклад, появою праці «Историческая традиция Франции» (М., 2013), присвяченої процесам становлення французької національно-державної ідентичності, або ж започаткуванням у видавництві «Весь мир» серії «Национальная история», де перекладним форматом представлено оригінальні національні наративи вчених низки європейських країн, США, Канади, Австралії (загалом 20 книг). Водночас посилюється й аргументація на користь створення російським фаховим загалом сучасної версії власне російського національного наративу.

З колишнього посткомуністичного простору походять й альтернативні офіційній державній позиції Москви імперативи. Вмотивованість щодо задіяності фахового наукового потенціалу в написанні національних історій своїх країн продемонстрували, зокрема, учасники міжнародного наукового форуму «Еволюція чи девальвація: проблеми демократичного “порядку” в Східній Європі», зібраного у Мінську в травні 2017 р. Зокрема, в унісон з професором з Литви Р. Комунтавічюсом і польським істориком Л. Адамським, думку про доцільність повернення історичного загалу обличчям до наративних викладів озвучив професор Європейського університету в Санкт-Петербурзі І. Курилло. «Якщо наративи не пишуть історики, їх пише хтось інший. Наприклад, ідеологи», – наголосив він⁴¹. Ще раніше цей російський історик відкрито виступив проти політичного маніпулювання офіційної влади історичним минулим. «У колишніх радянських республіках, – наголошував він, – що стали незалежними державами, в цей період прискореними темпами почав створюватися новий історичний наратив <...> скрізь на істориків, що бажали прислужитися рідній державі, виявився попит. Інша справа Росія <...> на протязі десятиліття в країні не існувало версії національної історії, яку можна було б назвати “доміную-

чою», що було очевидною ознакою кризи ідентичності російської нації. Саме в цей період історія країни стала активно «приватизуватися» різними політичними силами»⁴².

Спроби впровадження в українську історіографічну традицію представлення національної історії, вироблених в іншому історіографічному середовищі корелятивних негацій, виявилися провальними. Академічний сегмент вітчизняної історичної думки, загалом відкритий до сприйняття нових методологічних та інтерпретаційних рефренів, на цей раз виявив стійкий (і майже консолідований) імунітет до пропонованих руйнівних новацій. Як якісний зразок новітнього національного нарративу, наприклад, слід назвати реалізований в Національній академії наук України протягом 1998–2000 рр. унікальний науково-видавничий проект «Україна крізь віки», який форматом 15-ти авторських монографій, об'єднаних єдиною серією, пропонує першу в незалежній Україні цілісну синтезу національного історичного процесу. Акумулявавши різні авторські позиції, підходи і трактування, остання репрезентує концептуальне осмислення новітньою науковою генерацією основних цивілізаційних магістралей в понад двохтисячолітньому історичному поступі України. Загальна її мета спрямована на представлення української історії як безперервного, цілісного, водночас гетерогенного в своїй основі процесу, національна специфіка якого вступає у постійну взаємодію і взаємозалежність із загальним контекстом відмінних історичних епох. Увага послідовно фокусується на специфіці формування українського історично-географічного ареалу, формах та способах його освоєння на первинних етапах історії людства; у часи експансії еллінізму на регіон Північного Причорномор'я й Криму та великого розселення слов'ян на обширах Східної Європи; у киево-руську добу; на етапі підпорядкування українських земель Великому князівству Литовському та Короні Польській; у часи потужної козацької звитяги та постановня Української держави Богдана Хмельницького; політичних змагань за Україну Османської імперії та Кримського ханату, республіканських річпосполитських та імперських російських й австро-угорських державних систем, згодом тоталітарного СРСР, військової потуги третього рейху; в започатковану проголошенням Акта про державну незалежність України епоху сучасності.

При цьому, чи не вперше у вітчизняній історичній наратології, рефреном через всі періоди і епохи, на рівнях як загальнонаціональних, так і регіональних контроверз, зумовлених перетином різноманітних факторних потоків, проходять теми українського етногенезу і націогенезу, національного державотворення, залежності політичних, соціальних, економічних, духовно-культурних ситуативностей від розкладу геополітичних сил, однак за однозначного переважання в українській історії об'єднавчих домінант.

Грунтуючись на широкій джерельній базі та існуючому в історіографії доробку щодо дослідження тих чи інших аспектів вітчизняної історії, авторським колективом запропоновано реконструкції різноманітних моделей суспільної та державної організації, що продукувалися в різних історичних реаліях на підставах різних культурних традицій і практик соціального облаштування

простору як українським соціумом, так і тими численними етносами, площиною вкорінення для яких на коротку чи тривалішу історичну перспективу ставав український історичний та політичний ландшафт. Розглядаються складні процеси формування духовності, суспільної свідомості, політичної культури та національного характеру українців, їх побутових звичок і уподобань, моралі, вірувань. У фокусі уваги перебувають процеси становлення і еволюції інституту влади, національних, регіональних і місцевих управлінських і мілітарних структур, духовних, культурних і наукових інституцій. Простежуються зміни і трансформації в соціальних ієрархіях та економічних системах, формовияви взаємодії між верхами і низами соціально стратифікованих спільнот, церковними конфесіями; мотивація наростання протестних настроїв та конфронтації до існуючих режимів; формування потужних національно-визвольних рухів та оформлення політичного українства, особливо на етапах Української національної революції XVII ст., національного відродження кінця XVIII – початку XX ст., ліберальної революції в Росії 1905–1907 рр., Української революції 1917–1921 рр., політичного розпаду СРСР, що був підготовлений соціальним експериментом голодоморів та політичного терору сталінської доби, політичною та економічною стагнацією та перебудовчими процесами другої половини XX ст. Акцентується статусний формат України в різночасових системах міжнародних відносин, її задіяність у глобальних військових конфліктах як з ракурсів історичної ретроспективи, так і особливо у XIX–XX ст. Вперше у загальний контекст українського історичного процесу як його невід'ємну складову введено історію української діаспори.

Низкою наскрізних колективних праць з новітніх концептуальних підходів в українській історіографії представлено сучасну багаторівневу реконструкцію кількох тисячоліть історії Кримського півострова в її політичних, соціальних, економічних, етнічних, державотворчих та культурно-духовних вимірах. У доступній для найширшої читацької аудиторії формі й водночас у виваженій академічній традиції на їхніх сторінках розкриваються яскраві епізоди еллінської присутності у Північному Причорномор'ї; взаємовідносини населення та державних утворень на території Кримського півострова з оточуючими країнами в добу середньовіччя, нового часу, в новітню епоху. Висвітлюються актуальні питання про непрості стосунки кримчаків з населенням українських земель на різних хронологічних періодах; відносини Кримського ханату з Українською козацькою державою другої половини XVII–XVIII ст., початки російського завоювання Криму і знищення кримськотатарської державності; статус кримського регіону в імперських та радянських політико-адміністративних структурах та у складі Української держави. Увагою не обійдено проблему депортації кримськотатарського народу в 1944 р. Розкривається також той міжнародно-правовий потенціал, який може бути задіяний Україною для боротьби за повернення контролю над півостровом, тощо. Враховуючи суспільний резонанс, що утворився навколо Криму в силу його анексії Російською Федерацією в березні 2014 р., а також постійне педалювання кримського фактора російською пропагандистською машиною, підготовлені українськими істо-

риками тексти, без сумніву, покликані відіграти важливу роль детонатора національної свідомості, протиставивши російській ідеології наукову версію історичної пов'язаності Криму з Україною.

Цілком реальну перспективу щодо створення темпорально-цивілізаційної наративної локації відкриває, наприклад, український ранній новий час, практика студіювання в царині якого на сьогоднішній день вивела науковців на рівні осмислення як традиційних проблем суспільно-політичної історії, так і дала змогу з нових ракурсів підійти до розгляду соціально-економічної проблематики, питань судочинства та самоврядування, церковно-культурного життя тощо. Зокрема, звернуто увагу на такий важливий аспект, як перебування частини українських земель у складі Московського князівства з кінця XV ст.; піднято проблему політичної лояльності населення Великого князівства Литовського; розглянуто питання міжконфесійних взаємин і суспільно-політичних рухів в Україні; здійснено спробу проаналізувати умови угод кінця XIV ст. між Великим князівством Литовським та Великим Московським князівством. У галузі воєнної історії переоцінено переломні для долі України битви – біля Синіх Вод, на р. Ведроші та ін.; запропоновано нове знання про функціонування органів міського самоврядування, становлення вертикалі національного інституту влади.

Посилено увагу до аспектів церковної історії, зокрема, продемонстровано нові підходи до сюжетів, пов'язаних з церковними уніями останньої третини XVI ст. Було також поставлене питання про роль візантійсько-київської спадщини в культурному розвитку Великого князівства Литовського; проаналізовано полеміко-догматичні збірки XVI – початку XVII ст.

Безальтернативно лідерство в ранньоновістичному сегменті сучасної історіографії закріплюється за студіями з історії України другої половини XVI–XVIII ст. Зокрема, в контексті дослідження українського державотворення раннього нового часу започатковано вироблення концептуальних підходів до дослідження Української ранньомодерної держави; порушено проблему періодизації українського державотворчого процесу, визначено головні чинники, що сприяли становленню національного державного організму та означено його основні функціональні параметри. Також порушено проблеми становлення в Україні монархічної форми правління; оформлення владної вертикалі, діяльності гетьманських урядів на різних історичних відрізках часу; знищення інституту гетьманства тощо. З нових підходів досліджувалися процеси формування політичної еліти Української держави. Висвітлено роль геополітичного фактора в історії України.

Пріоритетні позиції продовжує займати проблематика з історії української козаччини, зокрема, генези українського козацтва та його попередників; ролі, яку відіграли в цих процесах порубіжні території; козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII ст.; ролі Запорозької Січі як консолідуючого фактора в історії запорозького козацтва на етапі, що передував Українській національній революції, тощо. В рамках розгортання просторових досліджень піднято питання про візію українським козацтвом територіального ареалу

Української держави, боротьби за збереження її територіальної цілісності. Порухувалися питання політики українських урядів на міжнародній арені. Новими для української історичної науки виявилися теми, пов'язані з історією ранньомодерного етногенезу, українського націотворення та політичної культури українців на етапі раннього нового часу. Зокрема, запропоновано новаційний ракурс переломлення киево-руської спадщини та давньоруської історії світоглядом міщанських кіл та духовенства Гетьманату.

Останніми роками позначений цікавими знахідками та новаційними дослідницькими підходами блок соціально-побутової історії. Зокрема, заслуговують на увагу спроби висвітлення питань соціального дисциплінування в Гетьманаті, соціальних прерогатив від обіймання полковницьких посад та інших старшинських урядів. Також порушено питання встановлення церковного контролю за мораллю парафіян та з'ясування основ народної побожності. У межах дослідження річпосполитських повсякденних практик розглянуто механізми регулювання шляхетської поведінки, традиції укладання шляхетських заповітів, шлюбних відносин, відтворено атмосферу повсякденного життя еліти Гетьманату тощо.

Чимало уваги приділено історіографічним аспектам висвітлення стану дослідження українського раннього нового часу на різних етапах еволюції національної історичної думки, вивчення засобами історіографії дискусійних аспектів створення та поширення пам'яток вітчизняного історіописання, найбільш важливих аспектів їхнього тематичного наповнення. Традиційно ранньоновістична проблематика присутня і в блоці спеціальних історичних дисциплін. Зокрема, сьогодні до дослідження культурологічних та соціальних аспектів з історії Української держави XVII–XVIII ст. широко залучаються засоби іконографії, геральдики, сфрагістики, прапорництва тощо.

Загалом, утворений на сьогодні в українській історіографії ранньоновістичний конструкт виразно демонструє динаміку і різноманітність дослідницьких практик; тяглість звернення до певних тематичних зрізів або ж різке переключення дослідницької уваги не лише на нові наукові напрями, а й, здавалося б, непомітні або невиразні тематичні сюжети, що в кінцевому разі нерідко розставляють нові акценти у розумінні загального цілого; щільність покриття науковим знанням хронологічних і територіальних локацій (у цьому відношенні основний вектор спрямований на лівобережний, меншою мірою правобережний регіони). В можливостях сучасної історіографії він приховує у собі величезний евристичний потенціал. Йдеться не лише про перспективу пошуку нових інтерпретаційних моделей, нових підходів до вдосконалення та упорядкування понятійно-терміно-логічної бази ранньоновістичного студіювання. Йдеться і про більш щільне фактологічне наповнення різних зрізів історичного знання, показ можливостей подальшої інтеграції вітчизняного ранньоновістичного історичного сегменту в глобальний цивілізаційний проект.

Випрацювані у полі ранньоновістичного студіювання мікро-, мезо- та метамоделі представлення українського історичного процесу раннього нового часу у поєднанні з широким тематичним охоптом багатовекторності його фор-

мовиявів, верифіковані ґрунтовною джерельною базою, евристичним досвідом істориків попередніх генерацій; співвіднесенням плюралістичних поглядів та вироблених в різних світоглядних парадигмах концепцій і наукових інтерпретацій, знайшли своє втілення (крім статейного, монографічного, дисертаційного форматів) у кількох великих синтезах, що репрезентують національний ранньомодерн з широкого спектру світоглядних, ґносеологічних і логічних, порівняльних, ілюстративних й допоміжних методів і принципів пізнання як загального, так і локального значення. Зокрема, третій том фундаментальної академічної «Історії української культури» (К., 2003), «Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах» (К., 2004), «Історія українського козацтва: Нариси у 2-х т.» (К., 2006–2007, 2-ге вид. 2010–2011), «“Пакти і конституції” Української козацької держави» (Львів, 2011), «Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії в 2 томах» (К., 2012–2013), «Українське Козацтво і Велике князівство Литовське» (К., 2014), «Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.» (К., 2014), «Український гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.» у 2-х книгах (К., 2018), «Соціополітичний простір ранньомодерної України» (К., 2018) пропонують прочитання українського раннього нового часу крізь призму масштабних змін, що кардинально трансформували не лише всі життєзабезпечуючі сфери тогочасного існування української спільноти, але й багато в чому визначили її долю в майбутньому. Зокрема, саме в цей час у суспільній свідомості українців міцно вкорінюються такі ціннісні політико-правові категорії, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація та державницька ідея, демократизм влади та суспільного устрою, право на працю та землеволодіння, право успадкування, поняття соборності, консерватизм і революційність, справедливість національно-визвольних рухів тощо, що обумовило становлення нових моделей світосприйняття, політичної культури та соціально-економічних відносин й дозволило Україні впродовж досить короткого проміжку часу не лише продемонструвати світові своє «пан'європейське покликання», а й прилучитися, через утворений тут «культ свободи», до «універсального фонду Європи»⁴³.

Примітки:

¹ Анкерсмит Р. Ф. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков. М., 2003. С. 47.

² Чурсанова И. А. Проблема интерпретации в нарративной философии истории Ф. Анкерсмита // Вестник Воронежского государственного университета. Серия : Философия. 2011. С. 148.

³ Лубский А.В. История как строгая наука vs нарративная логика историописания // Круглый стол к 90-летию О. М. Медушевской : http://ivid.ucoz.ru/publ/medushevskaja_90/om_lubskij/15-1-0-128.

⁴ Франс А. Сочинения. М., 1959. Т. 6. С. 7.

⁵ Шевченко Ф. П. «Українському історичному журналу 10 років // Укр. іст. журн. 1967. № 6. С. 3.

⁶ Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб., 1994. С. 385–386, 389.

⁷ Лубский А.В. История как строгая наука vs нарративная логика историописания.

⁸ Там же.

⁹ Лубский А. В. Нарратив исторический // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь. М., 2014. С. 316–318.

¹⁰ Ruesen J. Narrativity and objectivity in Historical Studies // Symposium : History and the Limits of Interpretation. Rice Universty (USA). March 15-17/ 1996 // http://cohesion.rke.edu/humanities/csc/conferences.cfm?doc_id=369.

¹¹ Нарратив, повествование // Современный философский словарь. Лондон; Минск, 1998. С. 526.

¹² Лехциер В. Л. Нарративный поворот и актуальность нарративного разума // Эйдос : Международный журнал исследований культуры. 2013. Вып. 1 (10). С. 5.

¹³ Брокмейер Й., Харрс Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // <http://galapsy/narod.ru/Psy Narrative/Brockmeier/htm>.

¹⁴ Репина Л. «Вызов и ответ»: перспективы исторической науки в начале нового тысячелетия // Эйдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2008. Вип. 3. С. 24.

¹⁵ Починок І. Наратив і проблема науковості наративного пізнання (стаття перша) // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. 2010 Вип. 534–535 : Філософія. С. 28.

¹⁶ Богачевська І. «Наратологічний поворот» як міждисциплінарний рух у сучасній соціогуманітаристиці // Науковий вісник Чернівецького університету. 2010. Вип. 534–535 : Філософія. С. 23.

¹⁷ Троцук И. В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Социология». 2004. № 6-7. С. 267–284; Её же. Теория и практика нарративного анализа в социологии. М., 2006. 207 с.; Тюпе В. Очерк современной нарратологии // Критика и семиотика. М., 2002. Вып. 5. С. 5–31.

¹⁸ Сыров В. Н. Современные перспективы философии истории : поворот к нарративу // siterium/trecom/tonsk.ru/syrov/s_text12.htm//Up.

¹⁹ Сыров В. Н. Каким быть историческому нарративу // Narratorium: Междисциплинарный журнал. 2012. № 2 (4) [Электронная версия] : narratorium.rggu.ru/print.html?id=2628915/.

²⁰ Fisher W. R. The Narrative Paradigm. An elaboration // Communication Monographs. 1985. Т. 52. № 4. Р. 347–367.

²¹ Лахвицкий А. Н. Исторический текст как социальный феномен: Автореф. дисс. ... канд. филос. наук. Саратов, 2013. С. 7.

²² Мішалова О. В. Теоретична модель історичного нарративу // Актуальні проблеми духовності. Кривий Ріг, 2008. С. 37.

²³ Ильин В. В. «Аналитический нарратив» как метод познания социально-экономических процессов // Філософські проблеми гуманітарних наук : Аль-

манах. К., 2016. № 25. С. 20, 21.

²⁴ Детально про це див.: Хвостова К. В. Постмодернизм, синергетика и современная историческая наука // Новая и новейшая история. 2006. № 2. С. 22–33.

²⁵ Лищук-Торчинская Т. П. Особенности и структурные компоненты аргументации в историческом нарративе // Социосфера. 2014. № 1. С. 15–20.

²⁶ Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації / Пер. з польськ. Н.Гончаренко. Київ, 2010. С. 115–121, 142.

²⁷ Мішалова О. В. Теоретична модель нарративу... С. 37.

²⁸ Мишалова Е. В. Исторический нарратив как форма организации и презентации исторического знания // Эпистемология и философия науки. 2012. Т. XXXI. № 1. С. 158.

²⁹ Там же. С. 160.

³⁰ Див., наприклад: Стризое А. Л. Исторический текст как научный нарратив // Вестник Волгоградского университета. Серия 4 : История. 2012. № 2 (22). С. 172–178.

³¹ Зокрема, цю точку зору обстоює Луї Мінк. Див. : Mink L. Narrative Form as a cognitive instrument // The Writing of History : Literary Form and Historical Understanding. London, 1978. P. 129–149.

³² Верещагин О. А. Метаисторический проект постмодерна. Перспективы создания «тотальной» истории. С. 129–130 // [Электронная версия] www.edit.muh.ru/content/mag/trudy.

³³ Смолій В. А. Лабораторія українського нарративу (вступне слово головного наукового редактора) // Укр. іст. журн. 2012. № 5. С. 4–5.

³⁴ Прикладами подібних праць можна назвати: Baár M. *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth century*. N. Y., 2010; Berger S. *National Historiographies in Transnational Perspective: Europe in the Nineteenth Centuries* // *Storia della Storiografia*. 2006. № 50. P. 3–26; Berger S., Conrad C. *The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. N. Y., 2015; Carvalho S., Gemenne F. *Introduction* // *Nations and their Histories: Constructions and Representations*. Basingstoke, 2009; Liakos A. *The Canon of European History and the Conceptual Framework of National Historiographies* // *Transnational Challenges to National History Writing*. N. Y., 2013. P. 315–342; *National History and Identity : Approaches to the Writing of National History in the North-East Baltic Region, 19th and 20th Centuries* / ed. by M. Branch. Helsinki, 1999; Woolf D. *Of Nations, Nationalism, and National Identity : Reflections on the Historiographic Organization of the Past* // *The Many Faces of Clio Cross cultural Approaches to Historiography*. N. Y., 2006. P. 71–103; *Writing National Histories : Western Europe since 1800*. London, 1999.

³⁵ Див., наприклад : Velychenko S. *Rival Grand Narratives of National History. Russian / Soviet, Polish and Ukrainian Accounts of Ukrainian past (1772–1991)* // *Osterreichische – Osthefte : Zeitschrift für Mittel-, Ost- und Südosteuropaforschung*. Wien, 2000. Jahrgang 42. H. 3–4; Дронова О. Н. Национальная история на экспорт : украинский опыт // Вестник Нижневартковского университета. 2017; Верч Дж. Нарративные инструменты, истина и быстрое мышление в нацио-

нальной памяти : мнемоническое противостояние между Россией и Западом по поводу Украины // istorex.ru/page/verch-_d_narrativhe...; Эрлих С. Можно ли выйти за пределы нарративного шаблона? Русский взгляд на концепцию американского профессора // Там же.

³⁶ Репина Л. П. «Национальные истории» и концепции «истории как науки» : проблема совместимости // Национальный / социальный характер : археология идей и современное наследие. М., 2010; Савельева И. М., Полетаев А. В. Национальная история и национализм // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «История России». 2006. № 2 (6); Полетаев А. Неклассическое наследие / Под. ред. И. М.Савельевой. М., 2011.

³⁷ Градовский А. Национальный вопрос в истории и литературе. М., 2009.

³⁸ Щыпков А. Национальная история как общественный договор : от экономического гегемонизма к консенсусу традиций. СПб., 2015.

³⁹ Маловичко С. И. История национального историописания в российской историографической практике // Преподаватель. XXI век. 2015. № 1. С. 242–254; Маловичко С. И., Румянцева М. Ф. Социально-ориентированная историография в актуальном интеллектуальном пространстве: приглашение к дискуссии // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XIX–XXI в. М., 2012; Их же. История как строгая наука vs социально ориентированное историописание. Орехово-Зуево, 2013 та ін.

⁴⁰ Гутнер Г. Б. Национальный нарратив и национальная ответственность // Этическая мысль. 2017. Т. 17. № 1. С. 94–109.

⁴¹ Национальная история: продукт историков или идеологов? // thinktanks.by/publication/2017/05/26/natsionalnaya-istoriya...html.

⁴² Курилла И. И. Политическое «использование истории» в современной России // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия : «История». 2012. № 1 (21). С. 165.

⁴³ Грачоті С. Українська культура XVII ст. і Європа // Всесвіт. 1995. № 3–4. С. 147–148.

Valentyna Matyakh. The Narrative in the Scope of Modern Historiography. Current investigation is dedicated to the question of narrative studies in the field of modern socio-humanitarian studies. Particularly, the attention is devoted to the segment of historiography. The term «national history» and discussions concerning this term in the context of narrative history are researched. There are examples and opportunities for Ukrainian scholars to create a modern synthesis of Ukrainian past.

Key words: Narrative, historiography, historical text, Ukrainian historical process, Early Modern Period.

Отримано: 18.07.2018 р.

**CZY BOLESŁAW CHROBRY DWUKROTNIĘ WYPRAWIAŁ
SIĘ PRZECIWKO JAROSŁAWOWI MĄDREMU?
INTERPRETACJA 65 ROZDZIAŁU SIÓDMEJ KSIĘGI
KRONIKI THIETMARA¹**

Кшиштоф Бенішкевич. Чи Болеслав Хоробрий двічі ходив у похід проти Ярослава Мудрого? Інтерпретація 65-ого розділу сьомої книги Хроніки Тітмара. Стаття присвячена розгляду проблеми, пов'язаної з історіографічною дискусією довкола гіпотетичної другої виправи польського князя Болеслава Хороброго на Русь. Підставою для розбіжності думок науковців став текст хроніки саксонського автора Тітмара Мерзбургського, який двічі згадує про вторгнення війська польського володаря з метою допомоги Святополку, сину Володимира Великого, якого раніше було вигнано з Русі. В праці розглядається вірогідність гіпотези О. В. Назаренка, який пише про можливість військової акції Болеслава Хороброго проти руського князя Ярослава Володимировича на переломі 1017–1018 року, яка закінчилася відвоюванням для вигнаного володаря частини території Турівського князівства, яке йому колись належало. Автор звертає увагу на свідчення твору Тітмара, які додатково можуть бути аргументами на користь концепції О. В. Назаренка. Не дивлячись на це, недостатня інформація джерел дає підстави стверджувати, що концепція, яка розглядається в статті, демонструє лише можливу альтернативну версію перебігу подій на Русі в 1017–1018 рр.

Ключові слова: Русь, Польща, Болеслав Хоробрий, Ярослав Мудрий, київський похід, польсько-руські відносини, германсько-руські відносини, «Хроніка Тітмара».

Krzysztof Benyskiewicz. Czy Bolesław Chrobry dwukrotnie wyprawiał się przeciwko Jarosławowi Mądrymu? Interpretacja 65 rozdziału siódmej księgi Kroniki Thietmara. Artykuł poświęcony jest rozważaniom związanym z dyskusją historiograficzną wokół ewentualnej, drugiej wyprawy Bolesława Chrobrego na Ruś. Podstawą kontrowersji jest przekaz kroniki Thietmara dwukrotnie wspominającego o interwencji polskiego księcia w imieniu wygnanego z kraju Światopełka syna Włodzimierza Wielkiego. Autor odnosi się do hipotezy Aleksandra W. Nazarenki, mówiącej o przeprowadzonej na przełomie 1017–1018 roku akcji zakończonej odzyskaniem przez wygnanego władcę części terytorium posiadanego niegdyś księstwa turowskiego. K. Benyskiewicz zwraca uwagę na informacje kroniki Thietmara, mogące wspierać koncepcję A. W. Nazarenki. Stwierdza jednak, iż pozostaje ona nadal tylko alternatywną wersją rozwoju ówczesnych wydarzeń.

Kluczowe słowa: Ruś, Polska, Bolesław Chrobry, Światopełk, Jarosław Mądry, stosunki polsko-ruskie, stosunki niemiecko-ruskie, Kronika Thietmara.

Po śmierci Włodzimierza Wielkiego na Rusi rozgorzał konflikt o sukcesję. Na tronie książęcym w Kijowie, w niezbyt jasnych okolicznościach, zasiadł Światopełk. Wówczas na Rusi doszło do rzadko spotykanej sytuacji, w której panujący książę przystąpił

do eliminacji pozostałych kandydatów do tronu. Zazwyczaj, zarzewiem sporu w podobnych okolicznościach byli niezadowoleni pretendenci. Teraz oni ginęli w ręki seniora. Światopełk w ciągu kilku miesięcy od przejęcia władzy, zgładził trzech braci: Borysa, Gleba i Światosława². W tym krwawym zapamiętaniu przypominał dawnego wodza Franków Chlodwiga, który mordował swych krewnych w irracjonalnym poczuciu zagrożenia i niepewności wobec ich zamiarów. Gdy zabił już wszystkich, wyczerpany okrucieństwami stwierdził: «Biada mi, który niczym cudzoziemiec pozostałem między obcymi nie mam już krewnych, którzy by mnie mogli w niedoli wesprzeć»³. Światopełk nie miał okazji do wykonywania teatralnych gestów i wylewania «krokodylich» łez, gdyż nie zdążył pozbawić życia wszystkich braci. Jak głosi legenda, plany miał ambitne: «Избью всю братью свою и прииму власть руськую единь»⁴. Na drodze zabójcy stanął książę nowogrodzki Jarosław Włodzimierzowicz⁵. Dowiedziawszy się o krwawych porachunkach brata, wystąpił przeciw niemu. W 1016 roku armie książąt spotkały się nad Dnieprem. W bitwie pod Lubeczem Jarosław pokonał Światopełka. Zwycięzca zasiadł na kijowskim tronie, a zwyciężony schronił się w Polsce^{6 7}. Miejsce ucieczki nie było przypadkowe, jako że Bolesław Chrobry był teściem Światopełka i wykazywał spore zainteresowanie losami córki i zięcia⁸. Bolesław postanowił kontynuować politykę wspierania wojowniczego kniazia. Piast wszedł w sojusz z Pieczyngami, a Jarosław poszukiwał pomocy w Niemczech⁹. Przebieg zdarzeń zaistniałych w relacjach polsko-rusko-niemieckich po bitwie pod Lubeczem poznajemy dzięki przekazom *Kroniki Thietmara* i *latopisów*¹⁰. Z dzieła biskupa merseburskiego wynika, że: «Cesarz przybył 1 października (1017 r. – przyp. K. B.) do Merseburga (...) Równocześnie przybył od Bolesława poseł z obietnicą odesłania młodego Ludolfa, który od dłuższego czasu przebywał u niego w niewoli (...) Zarazem dowiadywał się ostrożnie, czy może wysłać do cesarza posła w celu odzyskania jego łaski. Cesarz zgodził się na wszystko na usilne prośby swoich książąt i wtedy dopiero się dowiedział, iż władca Rusów napadł na Bolesława, tak jak mu był przyrzekł przez posła, lecz nic nie zdziałał przy obleganiu grodu»¹¹. Z kolei autor *Latopisu I nowogrodzkiego* pod datą 1017 roku napisał: «Ярославъ иде къ Беpestiю...»¹². Zdaniem części badaczy obie informacje dotyczyły tej samej akcji zbrojnej przeprowadzonej przez ruskiego księcia¹³. Kłopot polega na tym, że Brześć znajdował się w granicach księstwa turowskiego, a nie władztwa Bolesława. Kogo zatem atakował Jarosław wyprawiając się na Brześć? Kojarzenie obu wiadomości skutkuje logicznym choć hipotetycznym wnioskiem: w 1017 roku gród znajdował się pod politycznym wpływem polskiego monarchy¹⁴. Źródła o przejęciu Brześcia nie wspominały. Aleksander B. Gołowko przypuszczał, że książę zawładnął nadgranicznym grodem w trakcie wyprawy z 1013 roku¹⁵. Możliwe też, że nastąpiło to po bitwie pod Lubeczem. Istnieje także możliwość ucieczki Światopełka, po klęsce w starciu z Jarosławem do Brześcia i stworzenia tam, w oparciu o polską pomoc, ostatniego bastionu oporu księcia¹⁶. Takie założenie nadawałoby sens informacjom *Kroniki Thietmara* i *Latopisu I nowogrodzkiego*, rozumianych jako relacje o tym samym wydarzeniu. Jak wynika z doniesień Thietmara akcja zbrojna Jarosława przeciw Bolesławowi była uzgodniona z Henrykiem II Świętym. Kiedy doszło do porozumienia między władcami w sprawie współpracy militarnej i kto był jego inicjatorem? Możemy domyślać się, że zbliżenie rusko-niemieckie nastąpiło po klęsce Światopełka pod Lubeczem (grudzień 1016-styczeń 1017?)

i przed wiosną 1017 roku¹⁷. Wcześniejsze zawarcie porozumienia nie wydaje się sensowne. W świetle dostępnych informacji, pomysłodawca układu pozostanie nieznany. Okoliczności powzięcia przez Henryka II wiadomość o akcji zbrojnej, będącej spełnieniem obietnicy danej niemieckiemu władcy, nie wyjaśniają zagadki. Atak księcia kijowskiego na Bolesława nastąpił zapewne w czasie trwania konfliktu polsko-niemieckiego. Chrobry musiał prowadzić działania na dwóch frontach. Grigorij G. Demidenko uznał układ Henryka i Jarosława za sukces ruskiej dyplomacji¹⁸. Według Andrzeja F. Grabskiego najazd ruski na Polskę był czasowo skoordynowany z wystąpieniem Henryka II¹⁹. Czy tak było, trudno rozstrzygnąć. W każdym razie rachuby sojuszników zawiodły, gdyż wyznaczony przez cesarza termin wyprawy nie został dotrzymany z powodu opóźnienia koncentracji niemieckich oddziałów. Komplikacje czasowe musiały spowodować także prowadzone równoległe negocjacje pokojowe z Bolesławem²⁰. Henryk, jak się zdaje, niewiele wiedział o wydarzeniach na wschodnich rubieżach Polski. O akcji Jarosława dowiedział się dopiero w październiku 1017 roku, po nieudanej kampanii w Polsce²¹. Współpraca niemiecko-ruska nie przyniosła zatem rezultatów. Niemiecki monarcha wycofał się do Czech, a Jarosław, najprawdopodobniej na wieść o ataku Pieczyngów na Kijów, zakończył ofensywę²².

Po niefortunnej wyprawie Henryka II na Polskę w 1017 roku relacje między sąsiadami uległy powolnej normalizacji. Punkt ciężkości polskiej polityki zagranicznej przesunął się na wschód. W następnych latach doszło do zbrojnej konfrontacji polsko-ruskiej. Za sprawą Thietmara powstało zamieszanie wokół ilości starć między sąsiadami. Kronikarz opisując w VII księdze swego dzieła relacje niemiecko-polskie w 1017 roku wspominał o wsparciu udzielonemu Henrykowi II przez Jarosława Mądrym, by następnie poinformować: «Bolesław wtargnął potem z wojskiem do jego kraju i osadziwszy tam na tronie jego brata a swego zięcia, powrócił w radosnym nastroju do domu»²³. W księdze następnej szczegółowo opisał polsko-niemiecko-węgiersko-pieczyńską wyprawę na Ruś w 1018 roku zakończoną zajęciem Kijowa i ulokowaniem na tamtejszym tronie Światopełka²⁴. Niezbyt jasna konstrukcja przekazu Thietmara wywołała sporo kontrowersji. Kronikarz albo dwukrotnie wspominał o wyprawie Bolesława i Światopełka na Kijów w 1018 roku, albo napisał o dwóch konfrontacjach Bolesława z Jarosławem Mądrym. Czy wzmianka z siódmej księgi dotyczyła wielkiej wyprawy z 1018 roku, czy innego, skromniejszego przedsięwzięcia? Dyskusja na ten temat trwa od schyłku XIX wieku²⁵. W 1872 roku Jan Karłowicz zastanawiał się: «Nasuwać się zdaje wątpliwość: jak mógł kronikarz pisać w Grudniu 1017, przepowiadać wesoły powrót Bolesława, odbyty po Sierpniu 1018?»²⁶. Wydawca *Kroniki Thietmara*, Robert Holtzmann, zasugerował możliwości zaistnienia większej liczby wypraw Bolesława na Ruś²⁷. Pomysł zainteresował najpierw Nikołaja M. Karamzina, a następnie Aleksandra W. Nazarenkę. Skojarzyli oni wspomniane wyżej relacje Thietmara i *Latopisu I nowogrodzkiego* o wyprawie Jarosława na Brześć w 1017 roku²⁸. W efekcie, pojawiła się koncepcja Aleksandra W. Nazarenki, wskazująca na ewentualność przeprowadzania przez Bolesława trzech najazdów na Ruś. Zdaniem A. W. Nazarenki, wzmiankę Thietmara należy interpretować jako opis reakcji polskiego władcy na zajęcie Brześcia przez Jarosława. W następstwie wykonanego jesienią-zimą 1017–1018 roku kontraktatu, Bolesław zajął bliżej nieokreślone terytorium Rusi, osadzając tam Światopełka²⁹. Wojna ta poprzedziła letnią wyprawę Chrobrego i Światopełka na Kijów. Do

hipotezy tej historycy ustosunkowali się różnorodnie. Wątpliwości wyrazili Michał B. Swerdłow i Andrzej Poppe³⁰. Paweł Tokarz określił pomysł A. W. Nazarenki jako «słabo umotywowany»³¹. Constantin Zuckerman stwierdził, że na wyprawę odwetową w 1017 roku Bolesław nie mógł sobie pozwolić ze względu na konflikt z Niemcami. Poza tym w 1017 roku nie było zwyczajnie na to czasu³². Odmienne stanowisko zajęli m.in.: Anatolij Karpow, Aleksander Musin i Karol Kollinger, którzy uznali prawdopodobieństwo scenariusza, zarysowanego przez rosyjskiego historyka³³. Mimo, że kontrowersja dotyczyła jednego zdania, prowokowała istotny problem badawczy. Rozwiązanie zagadki, co nie jest odkrywczą konstatacją, tkwi w ustaleniu czasu sporządzenia tej części kroniki. Jeśli blok informacji obejmujący m.in. 65 rozdział siódmej księgi został wpisany do kroniki po zakończeniu kijowskiej wyprawy, to może dotyczyć wypadków z 1018 roku. Jeśli jednak powstał rok wcześniej, wspomina o zupełnie innych wydarzeniach. Wówczas propozycję Aleksandra W. Nazarenki można by uznać za uprawnioną³⁴. Niestety, nie ma możliwości ustalenia czasu napisania interesującego nas fragmentu kroniki. Wiadomo, że Thietmar wraz ze skrybami identyfikowanymi przez znawców dzieła Thietmara jako C i D, spisali ostatnie fragmenty siódmej księgi. C i D, jak wynika z fotokopii oryginału drezdeńskiego, napisali m.in. partie oznaczone numerami od 170a do 173a, obejmujące rozdziały 64–66³⁵. Oni także sporządzili zapisy zawierające pozostałe «ruskie» informacje siódmej księgi kroniki oraz większość, tworzonych na bieżąco, rozdziałów ósmej księgi³⁶. Autopsja drezdeńskiej fotokopii wyłącza ewentualność późniejszych interpolacji rozdziału 65. Wynika z tego, że analiza tekstu oryginału nie ma żadnego znaczenia dla rozwiązania zagadki czasu spisania wiadomości o radosnym powrocie Bolesława do domu³⁷. Niewiele nowego w tym względzie wniesie rozbiór merytoryczny zdania kończącego rozdział 65. Jego ogólna wymowa pasuje do generalnej oceny skutków wyprawy Bolesława i Światopełka w 1018 roku. Bolesław wówczas rzeczywiście wtargnął do kraju Jarosława Mądrego i osadził tam na tronie jego brata. Wątpliwości budzi druga część zdania o «radosnym» powrocie polskiego księcia. Porównanie zapisów siódmej i ósmej księgi prowadzi do interesującego wniosku – zakres chronologiczny rozdziału 65 sięga dalej niż rozdziały księgi następnej. W pierwszej bowiem wersji Bolesław, osadziwszy Światopełka na tronie, szczęśliwy powrócił do domu, drugą zamyka rejestracja dyplomatycznych poczynań polskiego księcia w Kijowie. Na temat powrotu Bolesława Thietmar nic nie mógł wiedzieć, gdyż jak wynika z ostatnich rozdziałów ósmej księgi, do kronikarza nie dotarły informacje o okolicznościach towarzyszących opuszczeniu Kijowa przez Chrobrego i zagarnięciu przezeń Grodów Czerwieńskich³⁸. Wiadomości o przebiegu wyprawy mogły do Niemiec docierać w kilku etapach i kilkoma drogami. Najpierw zapewne wiedzę o wydarzeniach zaistniałych podczas wyprawy przywieźli wojowie odesłani do kraju po zdobyciu Kijowa. Nieco później, nowych wiadomości dostarczył opat Tuni³⁹. Te właśnie informacje znajdziemy w rozdziałach 31-33 ósmej księgi kroniki. Ani rycerze, ani polski poseł nie mogli mieć pojęcia, traktując słowa Thietmara dosłownie, o nastrojach towarzyszących Bolesławowi podczas powrotu do Polski, gdyż ten wyraźnie jeszcze nie wybierał się do kraju. Możliwość uzyskania wieści na temat opuszczenia Rusi przez Piasta zależy od momentu wycofania się Polaków z Kijowa i ich przybycia do kraju. Poza Gallem, źródła nie określiły czasu trwania konfliktu. Czy można zweryfikować twierdzenie Anonima o niemal rocznym pobycie Bolesława w Kijowie?⁴⁰. Łatwo to uczynić na podstawie

informacji wynikających z przekazów Thietmara i *Powieści*. Jeśli Bolesław wkroczył do Kijowa 14 sierpnia 1018 roku, a Światopełk zbiegł do Pieczyngów w tym samym 1018 roku, to polski monarcha musiał opuścić Kijów przed 1 marca 1018 roku (rok marcowy). Wiadomości Galla nie polegałyby zatem na prawdzie. Rezultat tych wyliczeń nie przybliżył nas do decydujących rozstrzygnięć. Poza tym trudno uznać je za precyzyjne w kontekście itinerarium Ja-rosława. Wydaje się niemożliwe, by po lipcowej klęsce Jarosław zdążył jeszcze przed grudniem 1018 roku odzyskać Kijów. Nowogród dzieli od Kijowa w linii prostej niespełna 900 km. Po drogach i bezdrożach ówczesnej Rusi odległość tę należałoby zwiększyć o 1/3. Do pokonania byłoby zatem około 1400 km. Przebycie tej odległości dla konnego posłańca poruszającego się z prędkością 40 km dziennie trwałoby ponad miesiąc. Po takim czasie do księcia nowogrodzkiego dotarłaby informacja o odejściu Bolesława z Kijowa. Szybko poruszająca się armia Jarosława, składająca się z pieszych i konnych oddziałów, drogę tę powinna pokonać w ciągu około 2 miesięcy. Teoretycznie, by Jarosław mógł zaatakować osamotnionego Światopełka, Bolesław powinien opuścić Kijów w listopadzie 1018 roku. Aby wiadomość o wycofaniu Bolesława z Kijowa dotarła do Merseburga, nie wystarczyłoby miesiąca, jako że należałoby pokonać trasę liczącą ponad 1500 km (przy założeniu, że posła wysłano w chwili opuszczenia miasta przez Chrobrego). Jeśli tak, to Thietmar nie doczekałby się wieści powrocie Bolesława⁴¹. Zdanie o szczęśliwym powrocie w październiku-listopadzie 1018 roku byłoby w tej sytuacji antycypacją zbudowaną na podstawie powziętej wcześniej wiedzy o zdobyciu Kijowa. Dla badaczy, którym bliska jest hipoteza o interwencji na rzecz Światopełka przed wielką wyprawą z 1018 roku istotne jest pytanie: po co kronikarz wspominał o wojnie w rozdziale 65 VII księgi, jeśli szczegółową informację o jej przebiegu zawarł w następnej? Czy zatem Bolesław nie mógł w 1017–1018 roku zaatakować Jarosława i przywrócić Światopełka na tron księstwa turowskiego? Enigmatyczne zdanie kroniki nie zawiera żadnych wskazówek geograficznych. Thietmar dysponował skromną wiedzą o stosunkach politycznych na Rusi, ale w tym wypadku nie miało to istotnego znaczenia. Wiadomość o sukcesie Chrobrego kończyła opowieść o zaangażowaniu Jarosława po stronie Henryka w wojnie polsko-niemieckiej. Kronikarzowi nie chodziło o szczegóły wyprawy, lecz dobitny przekaz o konsekwentnej ripocie polskiego władcy na wrogie wystąpienie Rusinów. Nie ma niestety możliwości źródłowej weryfikacji informacji przekazanej przez biskupa merseburskiego. Źródła polskie i ruskie nie odnotowały domniemanej, w tym wypadku, drugiej konfrontacji polsko-ruskiej. Kronika Galla i *Powieść minionych lat* skupiły się na decydującej rozgrywce między Bolesławem i Jarosławem⁴². Nie ma tam mowy o odzyskaniu wcześniej przez Światopełka księstwa turowskiego. Czy istnieją jakiegokolwiek źródłowe przesłanki uprawdopodobniające lub wspierające hipotezę Aleksandra W. Nazarenki? Interesująco z tej perspektywy brzmi zdanie rozpoczynające rozdział 32 VIII księgi kroniki biskupa merseburskiego: «Tymczasem Jarosław zajął siłą jeden gród, należący do jego brata i wprowadził jego mieszkańców»⁴³. Akcja ta nastąpić miała po bitwie nad Bugiem. Wynika z tego, że porażka na Wołyniu nie spowodowała kompletnej destabilizacji sił zbrojnych Jarosława. Zapisy kroniki zdają się świadczyć o tym, że już w pierwszym etapie zmagania wojny 1018 roku Światopełk dysponował własnym księstwem⁴⁴. Całkiem możliwe, że było to właśnie księstwo turowskie (z siedzibą w Brześciu?), w którym Światopełk rządził jeszcze przed

śmiercią Włodzimierza⁴⁵. Może właśnie to terytorium przywrócił Bolesław swemu zięciowi w 1017–1018 roku?

Aby propozycja Aleksandra W. Nazarenki w sprawie jesienno-zimowej wojny zaistniała jako istotny element rzeczywistości, należałoby znaleźć dla niej miejsce w ciągu ówczesnych wydarzeń. Constantin Zuckerman, jak wspominałem, po analizie doniesień *Kroniki Thietmara*, stwierdził nieprawdopodobieństwo koncepcji rosyjskiego historyka. Co ciekawe, na podstawie Thietmara ustalił czas pojawienia się Światopełka w Polsce na jesień 1017 roku⁴⁶. W tej sytuacji na jakąkolwiek interwencję Bolesława na Rusi przed 1018 rokiem rzeczywiście nie było czasu. Wskazana przez C. Zuckermana data ucieczki Światopełka do Polski oparta jest jednak tylko na subiektywnej interpretacji zachowań bohaterów konfliktu polsko-niemieckiego, opisanych w kronice saskiej. Trudno na domniemaniach wokół rachub politycznych Bolesława wyznaczyć datę przyjęcia wygnanego przez Jarosława księcia w Polsce. Na podstawie tych samych fragmentów kroniki Thietmara, według których C. Zuckerman wyłączył prawdopodobieństwo hipotezy Aleksandra W. Nazarenki, można dojść do wniosków przeciwnych: w styczniu 1017 roku Bolesław zaproponował Henrykowi II zawieszenie broni i wymianę poselstw. W lutym tego roku polski książę nie wyraził zgody na udział w rokowaniach z książętami niemieckimi nad Czarną Elsterą. W pierwszym tygodniu kwietnia cesarz wydał rozkaz przygotowań do nowej wyprawy na Polskę⁴⁷. Henryk II udał się następnie do Goslaru, skąd wybrał się do Moguncji, Ingelheim i Akwizgranu. Zielone Święta monarcha spędził w Werden, a 6 lipca stanął w Magdeburgu. Wiadomo, że w lipcu, mimo wcześniejszego zakazu cesarza, trwały negocjacje z Bolesławem, prowadzone przez byłego księcia bawarskiego Henryka; nie przyniosły one rezultatu⁴⁸. Następne dwa miesiące cesarz walczył w Polsce, by 1 października zawitać do Merseburga. Między lutym a lipcem 1017 roku na granicy polsko-niemieckiej trwał zatem stan oczekiwania⁴⁹. Nie prowadzono także działań zbrojnych po wrześniu 1017 roku. Jak widać, wbrew zdaniu C. Zuckermana, możemy stwierdzić, że w pierwszej i ostatniej dekadzie 1017 oraz początkach 1018 roku istniały warunki do prowadzenia aktywnej polityki na wschodniej flance. Marian Z. Jedlicki polską inicjatywę pokojową ze stycznia 1017 roku wiązał właśnie z komplikacjami w relacjach z Rusią⁵⁰. Możliwe, że wówczas urzeczywistniło się wspomniane porozumienie o militarnej współpracy między Henrykiem II a Jarosławem Mądrym.

Poszukując miejsca dla hipotetycznego najazdu Bolesława na Ruś w 1017–1018 roku moglibyśmy przyjąć założenie, że wczesną jesienią 1017 roku Chrobry i jego ruski przeciwnik mieli za sobą zarówno konfrontację zbrojną jak i nieudaną próbę znalezienia kompromisu⁵¹. Mam na uwadze zaczepną akcję ruskiego księcia i matrymonialną inicjatywę Bolesława wobec siostry Jarosława. Kłopot polega na odpowiedniej konfiguracji wydarzeń. Między październikiem 1017 a styczniem roku następnego trwały negocjacje polsko-niemieckie, w wyniku których w Budziszynie zaprzysiężono pokój umocniony małżeństwem Bolesława z Odą, córką margrabiego Ekkeharda⁵². Z relacji Thietmara wynika, że polski władca starał się o rękę Ody «od dawna»⁵³. Co może oznaczać ten niezbyt konkretny termin, nie wiadomo. Najprawdopodobniej znalazłszy się w trudnej sytuacji dwustronnego zagrożenia Bolesław rozważał różne warianty neutralizacji jednego z przeciwników poprzez zawarcie politycznego małżeństwa. Oprócz Ody, kandydatką na żonę dla polskiego władcy była siostra księcia Jarosława. Zabiegi w tym kierun-

ku potwierdzają Thietmar i Anonim Gall. Podobnie jak w przypadku córki margrabiego Ekkeharda, historycy mają kłopot z umiejscowieniem w czasie inicjatywy matrymonialnej wystosowanej wobec ruskiego księcia. Warunkiem podjęcia kroków mających zapewnić nowy związek polskiego monarchy było jego wdowieństwo. Niestety, nie ma sposobu precyzyjnego ustalenia daty zgonu Emnildy, trzeciej żony Bolesława⁵⁴. W kwestii chronologii zabiegów o rękę ruskiej księżniczki badacze właściwie powiedzieli już wszystko, osiągając tylko hipotetyczne rezultaty. Do dziś trudno wyjść poza enigmatyczną uwagę Oswalda Balzera: «Że w istocie były jakieś starania ze strony Bolesława o księżniczkę ruską (które odnoszą do czasu po śmierci Emnildy, a przed poślubieniem Ody), świadczy też Gall...»⁵⁵. Zabiegi o rękę Rurykowiczówny wyprzedzały ofertę matrymonialną wysuniętą wobec córki margrabiego. Chrobry starał się o rękę siostry księcia ruskiego, odgrywającego na Rusi decydującą rolę. W grę wchodziłoby Światopełk i Jarosław. Ten pierwszy zapewne nie miałby obiekcji wobec mariażu przyrodniej siostry. Chodziło zatem, jak pisał Gall, o «najtchórzliwszego z królów», czyli Jarosława Mądrego⁵⁶. Polityczny sens związku Bolesława z siostrą tego księcia istniał w okresie sprawowania przez niego rządów w Kijowie. Wniosek: polska oferta małżeńska wystosowana została po upadku rządów Światopełka. Najprawdopodobniej wczesną jesienią 1017 roku Bolesław wiedział, że jego propozycja nie spotkała się z pozytywnym odzewem ze strony Jarosława⁵⁷. Świadczy o tym może cytowane wyżej, sądowanie cesarza w sprawie wizyty polskiego specjalnego wysłannika, mającego rozwinąć przez Henrykiem satysfakcjonującą go wizję pojednania. Ostatecznie Bolesław «odzyskał łaskę» cesarską. Nie potrafię rozstrzygnąć czy próba pozyskania księcia kijowskiego była reakcją na jego układ z Henrykiem II, czy posunięciem sprowokowanym najazdem na Brześć. Do generalnych i przekonywujących rozstrzygnięć w tej kwestii brak odpowiedniego podłoża źródłowego. W proponowanej sekwencji zdarzeń hipotetyczny najazd Bolesława na Ruś w 1017-1018 roku byłby ostatnim akcentem w relacjach sąsiedzkich, poprzedzającym wyprawę kijowską. Teoretycznie rzecz ujmując, nic nie stoi na przeszkodzie, aby taki wariant rozwoju wydarzeń brać pod uwagę. Hipoteza Aleksandra W. Nazarenki stanowi interesującą próbę wytłumaczenia przyczyn pojawienia się w *Kronice Thietmara* zapiski mówiącej o najeździe Bolesława Chrobrego na Ruś i osadzenia na tronie swego zięcia Światopełka. Żadne źródła, poza *Kroniką*, nie dają podstaw do wprowadzenia do historii relacji polsko-ruskich drugiej wyprawy polskiego księcia przeciwko Jarosławowi. Za sprawą Thietmara dysponujemy przesłankami, wspierającymi koncepcję wojny z 1017–1018 roku. Jest nią informacja mówiąca o zajęciu po bitwie nad Bugiem przez Jarosława Mądrego grodu należącego do Światopełka. Wiadomość ta ma niebagatelne znaczenie dla interpretacji zdania zamykającego 65 rozdział siódmej księgi kroniki. Może stanowić jej logiczne dopełnienie. Gród zagarnięty przez Jarosława stanowiłby bowiem część terytorium znajdującego się w posiadaniu Światopełka w chwili wybuchu wojny 1018 roku. Niepokoją jednak rozbieżności między ogólnym obrazem konfliktu w dziele Thietmara i *Powieści minionych lat*. Rуска tradycja zachowała starcie Bolesława z Jarosławem jako katastrofalną klęskę militarną. Pokonany książę schronił się w Nowogrodzie i nosił się nawet z zamiarem ucieczki «za morze». Z kroniki wyłania się zupełnie inny obraz rzeczywistości. Tu Jarosław, po bitwie nad Bugiem, wykazywał przejawy aktywności w postaci zajęcia grodu przeciwnika. Można odnieść wrażenie, że pokonany książę nie od razu schronił się w Nowogrodzie,

lecz wycofał się do Kijowa. Według Thietmara, jego mieszkańcy poddali się dopiero, gdy opuścił ich władca⁵⁸. Czy biskup przekazał informacje niepolegające na prawdzie? Tego nie stwierdzimy zdecydowanie przy obecnym stanie źródeł. Jeśli wiadomości kronikarza są prawdziwe, a ich interpretacja prawidłowa, uzyskamy ważki argument na rzecz prawdopodobieństwa hipotezy Aleksandra W. Nazarenki. Stanie się ona propozycją, którą trzeba będzie brać poważnie pod uwagę jako jeden z prawdopodobnych scenariuszy rozwoju relacji polsko-ruskich i historii konfliktów wewnątrzdynastycznych na Rusi. Koncepcja A. W. Nazarenki wymaga korekty. Należy odrzucić twierdzenie tego historyka o zajęciu przez Jarosława Brześcia w 1017 roku⁵⁹. Przekaz *Kroniki Thietmara* nie daje podstaw do takiego mniemania. Teoretyczny model rozwoju wydarzeń brzmiałby następująco: W 1017 roku Jarosław Mądry, wypełniając sojusznicze zobowiązania wobec Henryka II, zaatakował Brześć. Rуска akcja zbrojna zakończyła się niepowodzeniem. W odwecie, po zakończeniu wojny polsko-niemieckiej, w ostatniej dekadzie 1017 lub pierwszej 1018 roku, Bolesław Chrobry wspólnie ze Światopełkiem najechali Ruś, w wyniku czego udało się zdobyć bliżej niekreślone terytorium. W ten sposób nastąpiła restytucja na tron turowski księcia Światopełka. Latem 1018 roku rozpoczęła się kampania mająca na celu przywrócenie rządów Światopełka w Kijowie. Po zwycięskiej bitwie nad Bugiem walki toczyły się na terenach należących do Światopełka i pod Kijowem. Pokonany ostatecznie Jarosław schronił się w Nowogrodzie. Należy mieć świadomość niedoskonałości proponowanej hipotezy. Jej alternatywą pozostanie sytuacja, w której obie *wzmianki Kroniki Thietmara* o wyprawie Bolesława, zakończonej usadowieniem na tronie Rusi Światopełka, odnosiły się do tego samego faktu. W tym wypadku należałoby uznać, iż partia kilku rozdziałów siódmej księgi spisywana przez skrybów C i D została ukończona po powrocie wojsk niemieckich z Rusi. Jeśli Światopełk odesłał wojów do kraju w końcu sierpnia, to stanęliby oni w Niemczech około schyłku października. Nowe szczegóły na temat wydarzeń w Kijowie przywiezione przez opata Tuniego mogły skłonić Thietmara do szerszego przedstawienia wyprawy. Pracę skryby wykonał wówczas pisarz określany przez Fryderyka Kurze i Roberta Holtzmanna jako H⁶⁰. Z nieznanых powodów zastąpił on aktywnych dotąd w ósmej księdze pisarzy C i D. Tekst napisany przez skrybę H był ostatnim dyktatem Thietmara. Kronikarz zmarł 1 grudnia 1018 roku. Jeśli ostatnie zdanie 65 rozdziału dotyczyło wyprawy kijowskiej z 1018 roku, to nie opierało się na posiadanej wiedzy, lecz przewidywaniu przyszłość. Zwrot o radosnym powrocie do domu stanowił swoistą figurę retoryczną, nieprzypadkowo zbieżną z rozwojem wydarzeń⁶¹. Thietmarowi nietrudno byłoby antycypować rzeczywistość, wiedząc o błyskotliwym zwycięstwie Bolesława nad Bugiem i zdobyciu przezeń Kijowa.

Możliwe, że hipoteza o wyprawie Bolesława Chrobrego na Ruś w imieniu Światopełka w 1017–1018 roku zbudowana jest na nieporozumieniu, niedomówieniach i pomyłkach. Byłyby one udziałem samego Thietmara. Patrząc z perspektywy tysiąclecia, poruszając się w zamkniętym kręgu źródeł, nie dysponujemy, jak sądzę, instrumentami, by podważać sekwencję zdarzeń prezentowaną przez niemieckiego kronikarza na temat działań Jarosława Mądrego po klęsce w bitwie nad Bugiem⁶². To one tworzą podstawę do interpretacji wiadomości 65 rozdziału siódmej księgi *Kroniki* jako konfliktu poprzedzającego wielką wyprawę Bolesława i Światopełka z lipca 1018 roku.

Przypisy:

¹ Kronika Thietmara. Wyd. i oprac. Jedlicki M. Z. Poznań, 1953. Lib. 7. C. 65 P. 662 : «Huius regnum prefatus dux postea cum exercitu invadens generum suimet et fratrem eius diu expulsum inthronizavit et hilaris rediit». Ibidem. Ks. 7. R. 65, S. 562: «Bolesław wtargnął potem do tego kraju i osadziwszy tam na tronie jego brata a swego zięcia, powrócił w radosnym nastroju do domu».

² Жития святыхъ мучениковъ Бориса и Глеба и службы имъ. Приготов. Абрамович Д. И. Петроградъ, 1916. С. 37, 43; Сказание и страдание и похвала святым мученикам Борису и Глебу, Перевод Д. С. Лихачева // URL : http://www.drevne.ru/lib/boris_gleb_s.htm (data dostępu 6.09.2017) r.; Джаксон Т. Н. «Прядь об Эймунде» // Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе : Тексты, перевод, комментарий, Изд. 2-е, испр. и доп., Москва, 2012. С. 295–306 (перевод С. 308–319).

³ Grzegorz z Tours. Historie : Historia Franków. Przekł. Liman K., Richter T. Oprac. Sikorski D. A. Kraków, 2002. S. 137. Autor wyjaśnił następnie, ibidem: «Lecz mówił to podstępnie, a nie jakby żałował ich śmierci, patrząc, czy przypadkiem jeszcze kogoś nie znajdzie, kogo by mógł zabić».

⁴ Повесть временных лет. Ч. 1. Текст и перевод / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц, перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. Москва-Ленинград, 1950. С. 94–95. Przymyszczenia o inspiracji Światopełka przez Bolesława: Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрый – великий князь Руси : наук.-попул. нарис. Харків, 2013. С. 74.

⁵ Na ten temat inspiratorów i zabójców Borusa i Gleba min.: Ильин Н. И. Летописная статья 6523 года и ее источник. Опыт анализа. Москва, 1957. S. 156–169; Grabski A. F. Bolesław Chrobry. Zarys dziejów politycznych i wojskowych. Warszawa, 1969. S. 258; Алешковский М. Х. Повесть временных лет. Судьба литературного произведения в древней Руси. Москва, 1971. С. 129–131; Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.). Москва, 1986. С. 25–39; Головкин О. Кто убил Бориса и Глеба? // Наука и религия. 1988. № 2. С. 27–30; його ж. З історії міжкнязівської війни 1015–1019 рр. на Русі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. Київ, 2000. С. 38–49; Котляр М. Ф. Чи Святополк убив Бориса і Гліба? // Український історичний журнал. 1989. № 12. С. 110–123; його ж. Останній князь дружинної Русі // Український історичний журнал. 1999. № 2. С. 134–141; його ж. Князь окаянный? Был ли Святополк убийцей своих братьев Бориса и Глеба // Родина. 2000. № 12. С. 35–39; Филист Г. М. История «преступлений» Святополка Окаянного. Минск, 1990. С. 156; Росовецкий С. Был ли мудрым Ярослав Мудрый? // Персонал. 2001. № 8. С. 30–34; Пелевин Ю. Борис и Глеб : факты и метафакты // Отечественные записки. 2006. № 2 (29). С. 276–288; Добриця О. П. Князі Чернігівські. Чернігів, 2007. С. 24; Бузина О. Тайная история Украины-Руси. Киев, 2007. С. 56–60. Zob. także: Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. С. 453–454; Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрый : факты і домисли його біографії // Вісник Академії правових наук України. 2010. № 2. (61). С. 70–84, Демиденко Г. Г. О некоторых тайнах биографии Ярослава Мудрого // Ярослав Мудрый. Проблемы изучения, сохранения и интерпретации историко-культурного наследия : Сб. материалов VI Междунар. науч.-практ. конф. Ярославль, 2015. С. 7–15.

⁶ O chronologii wyprawy i bitwy m.in. : Шахматов А. Разыскания о русских летописях. С.-Петербург, 1908. С. 503 (1016 r.); Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2. Київ, 1992, С. 10, (najwcześniej na wiosnę 1016 r.); Ильин Н. И. Летописная статья 6523 года и ее источник. Опыт анализа. Москва, 1957. С. 134–137, 144, 151, (latem, sierpień–wrzesień 1015 r.); Корольюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 239 (1015 r.); Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. Москва, 1963. С. 225; Назаренко А. В. О датировке Любечской битвы // Летописи и хроники. Сборник статей. 1984 г. Москва, 1984. С. 13–19; 2. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. С. 454–462 (1016 r.); Хорошев А.С. Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.). Москва, 1986. С. 29; Толочко П. П. Ярослав Мудрый. Київ, 2002. С. 46–47 (1015); Цукерман К. Наблюдения над сложением древнейших источников летописи // Борисо-Глебский сборник / Ред. К. Цукерман. Paris, 2009. С. 201–202 (rozpoczęcie bitwy w połowie grudnia 1015 r.); Боровков Д. А. Тайна гибели Бориса и Глеба // URL : <http://oldrhistory.ru/library/Tayna-gibeli-Borisa-i-Gleba>. (jesień-zima 1015 rok), (data dostępu 7.07.2017 r.); Его же. Статьи 1014–1016 г. в «Повести временных лет» и повесть «Об убиении Борисове» (текстологические наблюдения) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2011, №2. С. 63 (sprawa otwarta). Карпов А. Ярослав Мудрый. Москва, 2010. С. 81, 109–110, 114, 121 (w końcu lata 1016 r.). Zdaniem Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет». Санкт-Петербург, 2011. С. 142, początek opowieści o wyprawie przedstawiono w roku wrześnieowym, a pozostała, w marcowym. Jeśli zaakceptujemy lipcową datę zgonu Włodzimierza, to nie ma technicznych możliwości, by wyprawa Jarosława do Kijowa odbyła się jesienią tego samego roku.

⁷ Przegląd źródeł i literatury do bitwy: Толочко П. П. Любечская битва в источниках и историографии // Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и раннее новое время. Сборник статей памяти академика Л. В. Черепнина / Ред. Янин В. Л., Назаров В. Д. Москва, 2010. С. 256–267.

⁸ W 1013 roku po tym jak Włodzimierz uwięził Światopełka z żoną i biskupem Reinbernem Bolesław przedsięwziął wyprawę na Ruś w celu uwolnienia córki i zięcia. Zakończyła się ona niepowodzeniem. Na ten temat Kronika Thietmara. Ks. 6. R. 91 S. 440–444.

⁹ Wówczas najprawdopodobniej, po raz pierwszy doszło do zawarcia antypolskiego układu rusko-niemieckiego. Inaczej: Назаренко А. В. Русь и Германия в IX–X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1991 г. Москва, 1994. С. 104–120; Карпов А. Ярослав Мудрый. С. 138, П. 38. wg autorów nie był to pierwszy układ rusko-niemiecki. Sojusznikiem Ottona II w konflikcie z Mieszkiem I miał być Jaropełk Światosławicz.

¹⁰ Kronika Thietmara. Ks. 7. R 65. S. 560–562.

¹¹ Свердлов М. Б. Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X – начала XI в. // Исследования по истории славянских и балканских народов. Киевская Русь и ее соседи. С. 153, przypuszczał, że wyprawa Jarosława nastąpiła w sierpniu-wrzeźniu.

¹² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва, Ленинград, 1950. С. 15; Карамзин Н. М. История государства Российского. Т. 1. С. 7–8. П. 10.

¹³ Według Цыб С. В. Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет». С. 131, wojnę 1017 roku rozpoczął Włodzimierz, a najazd Jarosława na Brześć miał miejsce w 1021 roku.

¹⁴ Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wielki. Kraków 2000. S. 300; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. С. 469 и др. Niektórzy badacze poszukują obleganego grodu na ziemiach polskich, np. Цукерман К. Наблюдения над сложением древнейших источников летописи // Борисо-Глебский сборник. С. 228, wskazuje na Drohobycz. О принадлежности Brześcia np. Łowmiański H. Świętopełk w Brześciu w 1019 roku. // Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich. Poznań, 1986. S. 495–498; Kollinger K. Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025). Wrocław, 2014. S. 375–379. Autorzy cytują literaturę na ten temat.

¹⁵ Головки О. Степова політика Русі в період правління князя Володимира Святославича // Княжа доба : історія і культура. Вип. 10 : Святий Володимир Великий 1015–2015. Львів, 2016. С. 114.

¹⁶ Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron kijowski 1015–1019. // Kwartalnik Historyczny. 1995. T. 52. Z. ¾. S. 20.

¹⁷ Datowanie układu: Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 36 (1016 г.); Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. С. 459 и др.; Свердлов М. Б. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. С. 332 (1016/1017); Карпов А. Ярослав Мудрый. Москва, 2010. С. 137–138 (I poł. 1017 r.)

¹⁸ Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрый – великий князь Руси... С. 97.

¹⁹ Grabski A. F. Bolesław Chrobry. Zarys dziejów politycznych i wojskowych. Warszawa 1969. S. 259. Tak również: Свердлов М. Б. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. // Проблемы истории международных отношений / Сб. стат. памяти акад. Е. В. Тарле. Ленинград, 1972. С. 292; Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. S. 20. P. 66, datował wyprawę na kwiecień-maj 1017 r.

²⁰ Kronika Thietmara. Ks. 7. R. 57. S. 550.

²¹ Ibidem. Ks. 7. R. 65. S. 560–562.

²² Część badaczy wskazuje na ewentualność wykorzystania w 1017 roku przez Bolesława Pieczyngów do walki z Jarosławem: zob. m. in. : Ильин Н. И. Летописная статья 6523 года и ее источник. Опыт анализа. Москва, 1957. С. 121; Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 242; Назаренко А. В. События 1017 г. в немецкой хронике начала XII в. и в русской летописи // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1980 г. Москва, 1981. С. 181–183; Его же. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. С. 160; 184–185; Толочко П. П. Ярослав Мудрый. Київ, 2002. С. 63; Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрый – великий князь Руси : наук.-попул. нарис. Харків, 2013. С. 98–99. Żadne źródło o współpracy takiej nie wspominało. Hipoteza wynikała ze skojarzenia ogólnej wzmianki Thietmara na temat wykorzystywania Pieczyngów przez Bolesława z doniesieniami Latopisu IV nowogrodzkiego i Latopisu I sofijskiego: ПСРЛ. Т. 4. Новгородская четвертая летопись. Петроградъ 1915. С. 108: «Придоша Печенези къ Кве-

воу, и всекошася в Квевъ, едва къ вечероу побе[ди] Ярославъ Печенегы...»; ПСРЛ. Т. 5. Изд. II. Софийская первая летопись. Ленинград, 1925. С. 88: «Придоша Печенеги къ Киеву и секошася у Киева, и едва къ вечеру одоле Ярославъ Печенегы...». Wiadomości obu różnych latopisów nie mają chronologicznego odniesienia w starszych wersjach Powieści. Najprawdopodobniej w archetypie obu latopisów przeniesiono informacje pierwotnie zamieszczone pod datą 1036 roku. Zob. np. «Повесть временных лет» Ч. 1. Текст и перевод / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц, перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. Ч. 2. Приложения. Комментарии Д. С. Лихачева. С. 101. Nie ma, jak sądzę, uzasadnienia dla przypuszczeń o militarnej współpracy Chrobrego koczownikami przed jego wyprawą na Ruś w ostatniej dekadzie 1017 roku. O współdziałaniu nie pisał np. Свердлов М. Б. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. // Проблемы истории международных отношений / Сб. стат. памяти акад. Е. В. Тарле. С. 292.

²³ Kronika Thietmara. Ks. 7. R. 65. S. 562. Cytowany fragment został napisany przez pisarza oznaczonego przez F. Kurze jako D. Na temat czasu powstania poszczególnych części kroniki i fragmentów spisanych przez Thietmara i skrybów zob. m.in.: Фортинский Ф. А. Титмаръ Мерзебургский и его хроника. С.-Петербургъ, 1872. С. 62–72; Kurze F. Abfassungszeit und Entstehungsweise der Chronik Thietmars // Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellenschriften deutscher Geschichten des Mittelalters. Bd. 14. 1889. S. 61–67; Holtzmann R. Über die Chronik Thietmars von Merseburg // Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellenschriften deutscher Geschichten des Mittelalters. Bd. 50, 1935. S. 167–209. Zob. także: Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon. Ed. F. Kurze // MGH. Scriptores Rerum Germanicarum. Hannoverae, 1889. P. 231–233; Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre korveier Überarbeitung, ed. R. Holtzmann // Monumenta Germaniae Historica scriptores rerum germanicarum. Nova series. T. 9. Berolini. 1935. P. XXVIII–XXIX, XXXV–XXXVII.

²⁴ Kronika Thietmara. Ks. 8. R. 31–33. R. 618–623.

²⁵ Karłowicz J. Wyprawa kijowska Bolesława Wielkiego. Poznań, 1872. S. 15–16; Свердлов М. Б. Латиноязычные источники по истории Древней Руси и Германии первой половина IX–XII в. / Составл., перев., коммент., М. Б. Свердлов. Москва, Ленинград, 1989. С. 62–63, П. 29; Его же. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. Санкт-Петербург, 2003. С. 332–333; Poppe A. Der Kampf um die Kiever Thronfolge nach dem 15. Juli 1015 // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Beiträge zur «7. Internationalen Konferenz zur Geschichte des Kiever und des Moskauer Reiches», Bd. 51, Berlin, 1995. S. 294, Anm. 67; Idem. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. S. 20. P. 66; Его же. К биографии Святополка Окаянного // История. Дар и долг. Юбилейный сборник в честь Александра Васильевича Назаренко. Москва-Санкт-Петербург, 2010. С. 244. П. 19; Tokarz P. Wyprawa kijowska Bolesława Chrobrego w roku 1018, Kraków 1996. S. 31; Цукерман К. Наблюдения над сложением древнейших источников летописи // Борисо-Глебский сборник... С. 204; Карпов А. Ярослав Мудрый... С. 137–140; Kollinger K. Bolesław I Mieszkowic jako nadawca listu do Bazylego II w 1018 roku. //

Dynamika przemian społecznych i religijnych w średniowieczu / Red. Grabarczyk T., Nowak T. Warszawa, 2011. S. 119; Ibidem. Polityka wschodnia... S. 180–181, 184.

²⁶ Karłowicz J. Wyprawa kijowska Bolesława Wielkiego... S. 16.

²⁷ Komentarz R. Holtzmanna, Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre korveier Überarbeitung, ed. R. Holtzmann. P. 479, Anm. 7.

²⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва-Ленинград, 1950. С. 15: «Въ лето 6525. Ярославъ иде къ Берестю...». Карамзин Н. М. История государства Российского. Т. 2. Санктпетербургъ, 1818. С. 7–8, П. 10. О записе także: Шахматов А. Разыскания о русских летописях. С. 228–230; Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. С. 225–226; Grabski A. F. Studia nad stosunkami polsko-ruskimi w początkach XI wieku. // Slavia Orientalis. 1957. Т. 6. С. 196–197; Ibidem. Bolesław Chrobry... S. 261; Свердлов М. Б. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. // Проблемы истории международных отношений / Сб. стат. памяти акад. Е. В. Тарле. Ленинград, 1972. С. 292; Назаренко А. В. События 1017 г. в немецкой хронике начала XII в. и в русской летописи // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1980 г. Москва, 1981. С. 178–179; Его же. Титмар Мерзебургский «Хроника» (1012–1018 гг.). // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. Т. 4. С. 72, П. 57; Его же. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. С. 465–471; Его же. Западноевропейские источники. // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия, Том 4. Ред. Е. А. Мельникова. Москва, 1999. С. 325–326.

²⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов... С. 15.

³⁰ Свердлов М. Б. Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия... С. 62–63. П. 29; Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim... S. 20. P. 66.

³¹ Tokarz P. Wyprawa kijowska... S. 21. P. 62.

³² Цукерман К. Наблюдения над сложением древнейших источников летописи // Борисо-Глебский сборник... С. 202–204.

³³ Карпов А. Ярослав Мудрый... С. 141–142; Мусин А. Князь Владимир Святой и культура Киевской Руси глазами Титмара Мерзебургского [Vladimir the Saint and Thietmar of Merseburg] // Княжа доба : історія і культура. Red. В. Александровч, Львів, 2016. С. 167–168; Kollinger K. Polityka wschodnia... С. 180–181, 184.

³⁴ Цукерман К. Наблюдения над сложением древнейших источников летописи // Борисо-Глебский сборник. С. 204. Na ten temat zob. Kollinger K. Polityka wschodnia. С. 180–181.

³⁵ Die Dresdner Handschrift der Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg. Mit Unterstuetzung der Generaldirektion der Kgl. Saechs. Sammlungen fuer Kunst und Wissenschaft, der Koenig-Johann-Stiftung und der Zentralkdirektion der Monumenta Germaniae historica in Faksimile, cur. L. Schmidt, 2 voll., Dresden 1905, fol. 170a–173a; Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon. Ed. F. Kurze. P. 231–233; Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon. Ed. R. Holtzmann. P. 476–490.

³⁶ Ostatnie cztery rozdziały spisał skryba oznaczony jako H: Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon. Ed. R. Holtzmann. T. 9. Lib. 9. С. 30–34. P. 526–532.

³⁷ Rozważania wokół czasu sporządzenia (przepisania) poszczególnych fragmen-

tów księgi siódmej i ósmej, jak sądzę, mają charakter domysłów. Zob. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков... С. 467–469.

³⁸ Kronika Thietmara... Ks. 8. R. 31. S. 618. Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wielki... S. 424. P. 15 : «Dytmar nie zapisuje powrotu Bolesława z Kijowa, jak chce Hruszewski...».

³⁹ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков... С. 465.

⁴⁰ Zdaniem badaczy uznających krótkotrwały pobyt Bolesława w Kijowie informacje potwierdzające ich mniemanie wynikają z kroniki Thietmara i znajdują odzwierciedlenie w różnych łatorpisach: ПСРЛ. Т. 37. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв... С. 27: «А Болеслав княжил в Киеве месяц и день». Podobnie m.in.: J. Karłowicz Kijowska wyprawa... S. 19; Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия. Ч. 1. Русь и Польша до конца XII в. Киев, 1884. С. 100, 109. П. 1; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 2. С. 13. П. 1; Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 257–258; Его же. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 30; Свердлов М. Б. Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия... С. 62–63. П. 29; Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim... S. 17. P. 59.

⁴¹ Strzelczyk J. Bolesław Chrobry. Warszawa 2014. S. 143.

⁴² W Kronice Galla co prawda mamy dwie relacje o starciach polsko-ruskich, ale wydaje się, że za każdym razem Anonim nawiązywał do tych samych wydarzeń.

⁴³ Kronika Thietmara. Ks. 8. R. 32. S. 620. Zob. na ten temat interesujące stanowiska badaczy: Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. S. 20 (autor przesunął działania Jarosława w czasie, pisząc o zdobyciu Pińska lub Turowa w pogoni za uciekającym Światopełkiem w 1016–1017 r.); Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 28 (sugerował, że mogło chodzić o gród należący do Briacysława). Podobnie Тороп В. Ярослав Мудрый. Быково, 2012. С. 111, wskazując na Łuck; Свердлов М. Б. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. Санкт-Петербург, 2003. С. 334–335; Kollinger K. Polityka wschodnia... S. 176–178.

⁴⁴ Gdyby Światopełk nie posiadał księstwa, uprowadzanie mieszkańców zajętego grodu nie mało by sensu.

⁴⁵ Мусин А. Князь Владимир Святой и культура Киевской Руси глазами Титмара Мерзебургского... С. 168.

⁴⁶ Цукерман К. Наблюдения над сложением древнейших источников летописи // Борисо-Глебский сборник... С. 203.

⁴⁷ Kronika Thietmara. Ks. 7. R. 50–51. S. 536–543.

⁴⁸ Ibidem. Ks. 7. R. 53–57. S. 544–551.

⁴⁹ Ibidem. Ks. 7 R. 51. S. 540. Jeszcze w lutym 1017 roku Bolesław przebywał w Scianiu koło Luckau.

⁵⁰ Komentarz M. Z. Jedlickiego : Kronika Thietmara... S. 539. P. 336.

⁵¹ W literaturze wystąpienie Jarosława datuje się na sierpień-wrzesień 1017 roku: Свердлов М. Б. Известия немецких источников о русско-польских отношениях кон-

ца X – начала XI в... С. 153; Его же. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в... С. 291–292; Его же. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. С.331; Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков... С. 159; Grabski A. F. Bolesław Chrobry... S. 259 (równoczesne najazdy w 1017 r.); Волков В. А. Войны и дружины древней Руси. Москва, 2016. С. 45.

⁵² Kronika Thietmara... Ks. 8. S. 578. Balzer O. Genealogia Piastów. Wyd. Tęgowski J. Kraków, 2005. S. 87–89; Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wielki... S. 300; Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 25–26; Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów. (PTPN. Wznowienia. T. 19). Poznań, 2004. S. 88–89; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков... С. 457–459; Карпов А. Ярослав Мудрый... С. 136–137; Kollinger K. Polityka wschodnia... S. 172–173.

⁵³ Kronika Thietmara... Ks. 8. R. 1. S. 578.

⁵⁴ Balzer O. Genealogia Piastów... S. 87–89; Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wielki... S. 300; Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. Москва, 1964. С. 25–26; Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów... S. 88–89; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков... С. 457–459; Карпов А. Ярослав Мудрый... С. 136–137; Kollinger K. Polityka wschodnia... S. 172–173.

⁵⁵ Balzer O. Genealogia Piastów... S. 88.

⁵⁶ Anonima tzw. Galla kronika, czyli dzieje książąt i władców polskich // Monumenta Poloniae Historica. Nova Series. T. 2 wyd. K. Maleczyński. Kraków, 1952. Lib. 1. Cap. 7. P. 23.

⁵⁷ Карпов А. Ярослав Мудрый... С. 136, datował propozycję małżeńską Bolesława na początek-połowę 1017 r.

⁵⁸ Kronika Thietmara... Ks. 8, R. 32. S. 620.

⁵⁹ Свердлов М. Б. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв... С. 332–333. Hipoteza A. W. Nazarenki o zdobyciu przez Jarosława Brześcia znajduje źródłowe potwierdzenie. Niestety napotykaemy je w oryginalnej formie tylko w różnym latopisie ustiuzkim: ПСРЛ. Т. 37. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв... С. 26: «В лето 6524. (...) Того же лета иде Ярослав к Берестову и взять его». Dopisek latopisarza traktuję jako jego domysł.

⁶⁰ Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon. Ed. F. Kurze. Lib. IX. C. 30–34. S. 256–259; Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon. Ed. R. Holtzmann. T. 9. Lib. 9. C. 30–34. S. 526–532.

⁶¹ Ze zwycięskich wypraw władcy i wodzowie wracali radością (Kronika Thietmara. Ks. 2, R. 11, S. 54, Ks. 3. R. 19. S. 136, Ks. 4. R3. S. 150, Ks. 5. R. 6. S. 254. Ks. 6. R. 27. S. 352–354), a z zakończonych porażką ze smutkiem (Ibidem. Ks. 4. R. 41. S. 196. Ks. 5. R. 21. S. 280).

⁶² Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim... S. 20. Sadzę, że przesunięcie przez autora faktu zdobycia przez Jarosława grodu należącego do Światopełka z 1018 na pierwszą dekadę 1017 roku, nie ma podstaw źródłowych.

Krzysztof Benyskiewicz. Did Bolesław the Brave plan to invade Yaroslav the Wise twice? Interpretation of the 65th chapter of the seventh book of Thietmar's Chronicle. The article is devoted to pondering on historiographical discussion on possible, second invasion on Ruthenia carried out by Bolesław the Brave. The crucial point of the controversies is a passage from Thietmar's Chronicle in which two times is mentioned an intervention of the Polish duke on behalf of the exiled Sviatopolk, the son of Vladimir the Great. The author refers to Aleksander W. Nazarenko's hypothesis about the action, carried out at the turn of 1017 and 1018 by the exiled ruler, that resulted in regaining part of the territories of formerly reined Principality of Turov. K. Benyskiewicz notices the information of Thietmar's Chronicle as it may support A. W. Nazarenko's conception. However, he states that it still remains only an alternative version of the contemporary developments.

Key words: Rus, Poland, Boleslaw the Brave, Yaroslav the Wise, Svatopelk, Polish-Ruthenian relations, German-Russian relations, Thietmar's Chronicle.

Отримано: 02.07.2018 р.

УДК 930(477)«19»:94(477)«1648»

Валерій Степанков

ОБРАЗ ПИЛЯВЕЦЬКОЇ БИТВИ 1648 РОКУ У НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ М. КОСТОМАРОВА Й М. ГРУШЕВСЬКОГО

Валерій Степанков. *Образ Пилявецької битви 1648 року у науковій творчості М. Костомарова й М. Грушевського. У статті зроблено спробу окреслити доробок двох найвидатніших істориків у вивченні однієї з найбільших битв українського війська у період Національної революції 1648–1676 рр. Вияснено їхні погляди на причини поновлення воєнних дій у вересні 1648 р., плани українського і польського командування й заходи задля їх реалізації, перебіг боїв 21–23 вересня, фактори перемоги українців та її історичне значення. Порівняльний аналіз концептуальних підходів дозволив виявити у них спільні й відмінні риси, а також уточнити їх роль і місце в історіографії даної проблеми.*

Ключові слова: М. Костомаров, М. Грушевський, Пилявецька битва, Б. Хмельницький, військо, жовніри, польське командування, татари, втеча.

Валерий Степанков. *Образ Пилявецкой битвы 1648 року в научном творчестве М. Костомарова и М. Грушевского. В статье сделана попытка определить значение сделанного двумя выдающимися историками в исследовании одного из крупнейших сражений украинской армии в период Национальной революции 1648–1676 гг. Выяснено их взгляды на причины возобновления военных действий в сентябре 1648 г., планы украинского и польского командования, а также предпринятые меры для их реализации, ход сражений 21–23 сентября, факторы, способствующие победе украинцев и ее историческое значение. Сравнительный анализ*

концептуальних підходів дозволило виявити у них загальні та відмінні риси, а також уточнити їх роль та місце в історіографії даної проблеми.

Ключові слова: М. Костомаров, М. Грушевський, Пилявецька битва, Б. Хмельницький, армія, жолнери, польське командування, татари, бегство.

Актуальність теми дослідження обумовлюється недостатнім рівнем її розробки в історіографії, внаслідок чого відсутня цілісна картина значимості доробку названих авторів.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні (зрозуміло, що в основних рисах) ролі наукової творчості М. Костомарова й М. Грушевського у реконструкції перебігу Пилявецької битви.

М. Костомарову випала надзвичайно важка, але водночас й щаслива доля: започаткувати у вітчизняній історіографії комплексне дослідження політичного простору визвольної боротьби українського народу за незалежність упродовж кінця 40-х – 70-х рр. XVII ст. (починаючи від гетьманату Б. Хмельницького й завершуючи капітуляцією П. Дорошенка у вересні 1676 р.). Причому, що немало-важно, спромігся реконструювати її як цілісний, органічно пов'язаний між собою перебігом подій процес української історії. Він заклав не лише історіографічний фундамент її дослідження, але, що не менш важливо, аналізом фактологічного матеріалу переконливо довів єдність усіх ланок цієї боротьби за «політичну самобутність». І лише згодом наступні історики вдалися до її руйнації, вириваючи окремі смислові сегменти і перетворюючи у самостійні. Так, з'явилися «боротьба за возз'єднання Русі» (возз'єднання України з Росією) 1648–1657 рр., «Хмельниччина», «Руїна» (хоча цей термін вперше увів до наукового обігу власне сам М. Костомаров, однак вкладав у нього інше смислове навантаження), Національно-визвольна війна 1648–1657 (1658) рр.» й ін.

Розпочавши цю титанічну роботу з вивчення діяльності Б. Хмельницького, М. Костомаров вперше в історіографії зробив успішну спробу реконструювати образ цього видатного сина українського народу. Принагідно намагався з'ясувати проведені ним військові кампанії української армії проти Речі Посполитої. Серед них, зрозуміло, трохи уваги присвятив показу Пилявецької битви. Автор слушно розкрив передумови поновлення воєнних дій, відзначаючи (шляхом аналізу джерел) небажання Варшави піти переможцям біля Жовтих Вод і Корсуня на істотні поступки. Адже «Річ Посполита насамперед домагалася повернення захопленої у битві зброї й відіслання татар; нічого не говорили про права козаків. Було очевидним, що поляки бажали тільки позбавити козаків союзників і засобів для подальшої війни. Понад це, вони вимагали страти очільників загонів для того, аби позбавити Хмельницького довір'я до нього з боку народу, а між тим самі готувалися до війни і цим ясно показували, що діють нещиро»¹.

Історик наводить унікальну інформацію (на жаль, не засвідчує джерела, з якого вона почерпнута), що з питання відносин з Польщею була зібрана козацька рада. Вона «була роздратована цими вимогами: виникло нарікання на самого Хмельницького за його повільність. Стали розповідати, що пани обманюють козаків, а Хмельницький піддається їм»². Гетьман, на думку історика, переконавшись

у тому, що «поляки» хитрують також «почав хитрувати з ними так, як і вони хитрували з ним». Внаслідок чого у листі до очільника польської миротворчої комісії брацлавського воєводи А. Кисіля «запевняв у чистоті своїх намірів, говорив, що козаки бажають бути вірними слугами Речі Посполитої, і причиною всезагального народного заворушення визнавав Вишневецького (українського покатоличеного князя, котрий «прославився» жорстокими розправами над непокірними посполитими у червні–липні 1648 р. – В. С.)»³. Об'єктивно розкрив труднощі переговорів (зокрема інцидент в Острозі), намагання А. Кисіля залучити до них на своїй стороні київського митрополита С. Косова, котрий схиляв Б. Хмельницького до укладення миру. Останній робив вигляд, що «готовий до миру, проте його утримує рада»⁴. На переконання М. Костомарова, «Так хитрою політикою Хмельницький виграв тоді багато чого; обманюючи комісарів, він приспав взагалі поляків, котрі не йшли воювати проти нього в Україну; а між тим він сам уже дійшов до Случі, межі козацької землі...»⁵.

Розповідаючи про зосередження польського війська для наступу, точно змалював повільність зібрання підрозділів магнатів (у ній вбачав одну з важливих причин «невдач поляків у війнах») і чвар між ними, насамперед між командуючим, князем В. Д. Заславським й уже згадуваним І. Вишневецьким. На останнього шляхтичі і жовніри дивилися як на «найхоробрішого, найвправнішого воїна у всьому королівстві...»⁶, тому масово збиралися під його знамена. Внаслідок чого відбулося роздвоєння сил, що таїло велику загрозу напередодні битви з ворогами. Усвідомлюючи це, В. Д. Заславський особисто поїхав до І. Вишневецького, щоб переконати того возз'єднати сили, проте зазнав невдачі. І тільки наближення Б. Хмельницького з козаками до Старокостянтинова спонукало князя поновити переговори про досягнення єдності війська. І в районі Чолганського Каменя вони «дали один одному руку у знак згоди»⁷.

Як на наш погляд, саме внаслідок нестачі джерел, які були у розпорядженні дослідника, він приділив значно менше уваги характеристиці планів і дій гетьмана напередодні Пилявецької битви 21–23 вересня, а також становищу в українському таборі, ніж висвітленню намірів польської сторони й ситуації, що склалася на цей час у польському війську. Цілком слушно відзначено ним факт масового влиття до українського табору козацьких підрозділів і загонів покозачених посполитих. Щоправда, використовуючи неперевірені дані різних літописів (не ідентифікуючи їх) подав неправдиві відомості про таких проводирів як Колодка, Лисенко, Морозенко, Нечай, Носач, Гайгура й інших⁸, що згодом використовувалися істориками й краєзнавцями. Чисельність війська обчислював, на підставі свідчень польських авторів, у 150 тис. осіб, але «воно переважно складалося із руських селян-утікачів»⁹.

Автор звернув увагу на той факт, що Б. Хмельницький «намагався подати козакам їхніх ворогів нікчемними...». Саме він «запропонував усім трьом польським воєначальникам глузливі прізвиська: Заславського, за його розніженість, прозвав периною, Конєцпольського – дитиною з-за його молодості і недосвідченості, а Остророга за ученість – латиною»¹⁰. Як вияснив історик, гетьман знаходився у Пилявецькому замку, а табір війська розташовувався «у захищеному місці серед

боліт». Слід погодитися з думкою М. Костомарова про очікування ним підходу кримських татар на допомогу. Він першим в історіографії висвітлив заходи Б. Хмельницького, спрямовані на підтримку високого бойового духу в українських вояків. «У козаків, – зазначав автор, – панував войовничий дух і релігійне натхнення. Священики служили у війську молебні; сам Хмельницький, проїжджаючи через лави своїх завзятих молодців, звертався до них з короткими промовами, коротко нагадуючи їм, що вони воюють за віру»¹¹. Вельми точно охарактеризував місцину перебування табору, й вжиті заходи для зміцнення його позицій. «Маленька річка Пилявка розділяла ворожі полчища; від неї, з обох боків, простягався болотистий луг, дуже багnistий, особливо у тодішній осінній дощовий час, – читаємо в його описі. – Обидві сторони з'єднувала плотина. Хмельницький, аби не дозволити полякам пройти через річку, відрядив козаків за плотину, де вони викопали шанці. Козаки навмисне розмішали болота кінями, поробили рови і копанки і зайняли оборонну позицію»¹². Як можна збагнути з опису боїв 21–23 вересня, на протилежному боці річки розташувався з частиною полків М. Кривоніс, котрий, вочевидь, повернувся з-під Старокостянтинова¹³.

Значно повніше (в силу наявності джерел) з'ясовано плани польського командування, становище у війську та його просування до Пилявців. Так, відзначено факт перебування у середині вересня табору біля Старокостянтинова, який залишила 5-тисячна українська залога. Тут же було зроблено огляд війську (заслуговує на увагу ремарка історика, що, можливо, при цьому не були присутні підрозділи І. Вишневецького), який засвідчив наявність 36 тис. вояків. Однак, разом зі слугами їх нараховувалося, на думку М. Костомарова, втричі більше¹⁴. І ця цифра (108 тис. осіб) є більш-менш точною. Чимало місця віділено опису розкоші магнатів і шляхти, їх безкінечних банкетів, зневаги до сил противника «Супроти такої сволоти, як козаки, – говорили у таборі, – не варто навіть витратити куль: ми їх батогами розженемо по полю, як тільки дасть знати наш проводир»¹⁵, – процитував він слова одного з тогочасних авторів.

Справедливо зауважував, що «Вишневецький продовжував перебувати окремо, хоча готовий діяти взаємними силами проти ворога, але далекий від того, щоб формально визнати над собою першість князя Заславського»¹⁶. Не посиляючись на конкретне джерело, дослідник переповідає інформацію, що начебто Б. Хмельницький у час, коли польська армія знаходилася у Старокостянтинові, надіслав було В. Д. Заславському посольство з пропозицією виступити посередником у майбутніх перемовинах з урядом для замирення козаків із Річчю Посполитою. І вчинив це, на переконання автора, для того, «щоб знову розпалити незгоду між панами, а по-друге, аби затягнути час, поки надійдуть татари»¹⁷. Аналіз виявлених нами джерел не підтверджує факту подібних перемовин напередодні битви. Швидше всього М. Костомаров почерпнув дані про них в одній з чуток, яких чимало поширювалося серед сучасників подій. Вельми детально висвітлив хід військової наради, скликаної головнокомандуючим з метою прийняття ухвали про подальший план дій. Однак, при цьому допустився помилки, вважаючи, що нарада відхилила наполягання І. Вишневецького та його прихильників перейти у наступ і розпочати військові дії. Йдучи за інформацією (неправдивою) окремих на-

ративних джерел, стверджував, що В. Д. Заславський, «особистий суперник Вишневецького, не тільки прийняв сторону поміркованих, однак навіть проявив особливе співчуття до козаків. – Перемога в наших руках, – говорив він. – це так; але яка користь від перемоги? Якщо ми винищимо козаків, то ніхто стільки не зазнає (шкоди), як я. Велика частина заколотників складається з моїх хлопів; для чого я буду вигублювати своїх власних підданих, коли можу владнати суперечку з ними мирними засобами? Ніколи я цього не зроблю!»¹⁸. Невірним є також його твердження, що «Заславський цілих два тижні перемовлявся з козаками, то надсилав їм умови, то отримував від них...»¹⁹.

На превеликий жаль, М. Костомаров присвятив лише 4,5 сторінки висвітленню подій самої битви (у той час як показу Старокостянтинівської військової ради – аж 4 сторінки?!). Помилково констатував, що вона розпочалася не 21, а 20 вересня 1648 р. У цілому вірно, але дуже схематично зобразив події цього дня. Щоправда припустився неточності, вважаючи, що битва розпочалася «водночас у трьох пунктах». Начебто С. Лаш і князь С. Корецький переправилися на правий берег Ікви і вступили у бій із сотнями обозного І. Чарноти; С. Осінський напав на плотину і змусив козаків відступити «з протилежного берега», а М. Йордан перейшов на правий берег нижче плотини²⁰. Насправді її започаткувала атака київським воєводою Я. Тишкевичем українців, котрі захищали плотину, що кілька разів переходила з рук у руки. І тільки переконавшись у безуспішності лобових приступів, В. Д. Заславський направив в обхід 30 корогв, очолюваних С. Корецьким і С. Лашем. Їх поява в тилу оборонців плотини виявилася несподіваною для козаків, котрі, уникаючи оточення, відступили до табору. Польське командування для її зміцнення направило 1200 піхотинців, 6 гармат і кілька полків кінноти (на правому боці Ікви)²¹. Проте, слід погодитися з висновком дослідника, що в «перший день битви щастя було на боці панів»²².

Оповідючи про перебіг подій наступного дня, він акцентував увагу на таких трьох подіях. По-перше, на герцях між українськими і польськими вояками, котрі проходили «з більшим щастям для козаків», на яких поліг «несамовитий» уманський полковник І. Ганжа. «Напившись горілки, – писав М. Костомаров, – виїхав він, хвастаючись, на герць, убивл кількох шляхтичів, котрі хотіли показати свою рицарську удаць, і сам був убитий якимось волохом, «по-зрадницьки», за висловом літопису»²³. Цей романтичний образ козака-героя набрав поширення в історичній літературі як доконаний факт, тим паче, що «гарантом» правдивості у свідомості читачів мимоволі поставала постать знаменитого історика. Проте ця інформація є хибною. У реальному житті І. Ганжа напередодні Пилявецької битви перейшов на сторону поляків й за участь у боротьбі проти українців з часом одержав шляхетство й офіцерський чин. Якщо і справді у бою загинув якийсь полковник Ганжа, то ця постать не має нічого спільного з уманським полковником. Повчальна іронія цієї неправди полягає у тому, що для увіковічнення пам'яті зрадника у 1967 р. було споруджено кам'яний обеліск з написом: «Тут 11 вересня (за ст. ст. – В. С.) 1648 року в Пилявецькій битві загинув і похований соратник Богдана Хмельницького Іван Ганжа»²⁴. І всі наші аргументи упродовж кількох десятиріч, спрямовані на виправлення цієї ганебної ситуації, є безсилим супроти усталених

стереотипів байдужості!

По-друге, М. Костомаров звернув увагу, що упродовж цього дня козаки «оволоділи бродом, через який пройшов напередодні Йордан і зміцнили валом небезпечні місця»²⁵. По-третє, відзначив факт великого шуму в українському таборі, що розпочався у вечірню пору: «били у бубни, трубили у труби, стріляли з рушниць і гармат; тисячі голосів крикнули раптом: «Алла! Алла!»²⁶. Він дуже стурбував польське командування і жовнірів. За даними історика, на світанку жовніри привели до табору полоненого священика, котрий повідомив, що ввечері до Б. Хмельницького з'явилося на допомогу 40 тис. татар (насправді тільки 4-6 тис. – В. С.), а незабаром прибуде і сам хан²⁷. Священик дійсно потрапив до ворожих рук і подав таку інформацію, однак це трапилося ще о другій половині дня 22 вересня. А опівночі її підтвердили захоплені до полону козаки²⁸.

Описуючи події завершального дня битви, автор вірно відзначив, що він розпочався атакою українців і татар (при чому Б. Хмельницький переодягнув частину козаків «у татарський одяг», аби посилити у ворога панічні настрої) польських позицій на переправі. При цьому припустився помилки, вважаючи, що українці й татари безперешкодно перейшли через плотину і завдали удару по позиціях сандомирського полку, а потім повернулися назад на правий берег Ікви, заманюючи у засідку, влаштовану гетьманом. І цей маневр був блискуче виконаний. Польські корогви, мовляв, «наштовхнулися на цілий козацький корпус і почули голос Хмельницького, котрий кричав до своїх воїнів: «За віру, молодці, за віру!»²⁹ Проте реальні події розгорталися трохи інакше. Адже саме на правому березі річки для охорони плотини й перебувало 2 кінних полки (мазовецький і сандомирський) жовнірів, які й зазнали потужного удару українців і татар. Не витримавши його, кинулися до переправи, через яку хотіли врятуватися втечею на лівий берег Ікви, але потрапили під гарматний вогонь українців. У паніці більша частина поляків або полягла, або потопилася у болотах³⁰. У цей же час на лівому боці річки перейшов у наступ зі своїми полками наказний гетьман М. Кривоніс. І, як підкреслював історик, «Страх і тремтіння, за висловом літописця, поширилися у польському таборі»³¹.

Подальший перебіг битви М. Костомаров не висвітлив. Зупинився лише на з'ясуванні вечірньої ради очільників польського війська, на якій було ухвалено запропонувати булаву командуючому армії І. Вишневецькому, «а самим ухилитися» (як відомо, він відмовився від неї). Приймається ухвала «залишити табір». І уже ввечері, як слушно зауважував історик, «ні самого Домініка (В. Д. Заславського – В. С.), ні інших найзнатніших панів не було у таборі». Всі вони повтікали. За ними вночі «все багаточисленне військо у страху і безладі, покинувши майно, кинулося до втечі»³². Не можна погодитися з автором, що тільки ранком козаки дізналися, що «табір був порожній; тільки собаки гавкали»³³. Б. Хмельницький дізнався про це ще вночі, але, побоюючись пастки, заборонив воякам до в'яснення ситуації вступати до нього. Тільки через декілька годин, переконавшись, що польські підрозділи справді втікають, а не проводять прихований маневр, наказав його зайняти³⁴. Барвисто автор оповідає про масштаби захопленої українцями і татарами здобичі (120 тис. возів із майном, 80 гармат і коштовностей на суму в 10 млн. злотих). Стверджував, що «чотири дні пробули переможці у розграбованому

таборі; пива, медів, вина було так багато, що при звичному споживанні, вистачило б їм на місяць, зазначає сучасник»³⁵. Знову ж таки, тут автор допускається неточності. Жодних 4 дні пияцтва у захопленому таборі не було. Українці зайняли його перед світанком 24 вересня, а вже наступного дня вирушили у похід, прямуючи до Львова.

Таким чином, М. Костомаров, попри ряд неточностей і помилок (обумовлених недооцінкою ним необхідності використання всього комплексу джерел, а не лише літописів, хронік й історичних праць польських істориків другої половини XVII ст.), реконструював в основних рисах панораму причин Пилявецької битви, її перебігу й завершення. Зрозуміло, через призму романтичної методології осмислення минулого, що домінувала тоді в українській історіографії.

Помітно доповнив її й уточнив інший видатний дослідник – М. Грушевський. Насамперед відзначає обширність і різноманітність використаної ним джерельної бази. Її основу склали епістолярії й щоденники офіцерів, шляхтичів і жовнірів польського війська, котрі взяли участь у Пилявецькій кампанії. Причому, не тільки опубліковані (вміщені у таких збірках як «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов». Т. 1. Киев, 1848; Michałowski J. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864 та ін.), але й рукописні, що зберігалися у відділах рукописів наукових бібліотек Кракова й Львова. Це справи Оссолінських № 189 (рукопис М. Голінського), 225, 231; справи Чорторійських № 142–143, 379 тощо. Використав також фактологічні дані польських істориків другої половини XVII ст. С. Грондського, В. Коховського, Й. Пасторія, С. Твардовського, С. Темберського. Все це дозволило відтворити помітно об'єктивнішу, у порівнянні з М. Костомаровим, картину передумов битви, її перебігу і наслідків³⁶.

Уперше в історіографії М. Грушевський спромігся точно визначити маршрут просування армії Б. Хмельницького з-під Паволочі до Пилявець, звідкіля вона вирушила на початку серпня, доповнивши відомості М. Костомарова. У кінці його першої декади уже перебувала в урочищі Гончариха (неподалік Янушполя), а через кілька днів зупинився західніше від нього під Острополем. Маневруючи, гетьман у середині й другій половині серпня зупинявся табором біля Старокосянтинова, Маркушами на «Скаржинському полі»; пізніше – біля Куманівців, а в першій декаді вересня – на правому боці р. Ікви. Особисто «з своїм штабом» розташувався у «Пилявськім замку – лихенькій кріпости, котру поляки зневажливо прозивали «курником». Саме ж «військо стояло на сусідній рівнині в околиці села Пилявець, або Пилявки...»³⁷. На жаль, автор, як і М. Костомаров, окремо не зайнявся обрахуванням його чисельності, обмежившись посиланнями на відомості, що надходили до польського табору у 100, 120, 150 чи навіть 200 тис. осіб³⁸.

Грунтовно проаналізовано (доповнено інформацію М. Костомарова) перебіг листування Б. Хмельницького з призначеною польським сеймом комісією, очолюваною брацлавським воеводою А. Кисілем, з приводу досягнення домовленості про місце і час зустрічі для перемовин з метою укладення угоди про припинення воєнних дій. Як вияснив дослідник, вона була зірвана з вини польської сторони: «... в очах партії згоди Хмельницький вмів заховати всякі апаранси того, що згода не дійшла до кінця не з браку його волі і бажання»³⁹.

Уперше в українській історіографії спромігся значно повніше і об'єктивніше

ніж М. Костомаров висвітлити похід польського війська під Пилявці, розкрити характер взаємовідносин між його регіментарями, змалювати настрої, що панували серед шляхти і жовнірів. Зокрема, відзначив існування суперечностей між В. Д. Заславським та І. Вишневецьким, котрим вдалося порозумітися тільки 11 вересня, наявність серед регіментарів різних планів військової кампанії супроти «козаків»⁴⁰. На основі аналізу даних джерел щодо чисельності жовнірів дійшов наступного висновку: «Військо було досить велике – давно вже річ – посполита не висилала такого, а против козаків таки й ніколи. Було звиш тридцяти тисяч війська в властивім значінню, а з різною службою кілька разів більше»⁴¹. І ця цифра справді є найбільш вірогідною. Як і М. Костомаров, не обійшов мовчанкою розкіш шляхти і магнатів, котрі чванилися багатством. Та « Під сими пишними декораціями – пурпуром і вісоном, хімеричними пірями і золоченими панцирями, – зазначав історик, – з яких іронізують пізнійші історики, не все було в найкращім порядку». Адже «бракувало порядку, занадто багато було панів («сім воєвод, пять каштелянів, шістнадцять старост»), всі хотіли командувати, ніхто не хотів слухати ...»⁴².

М. Грушевський одним із перших акцентував увагу на тому, що «легке» оволодіння 16 вересня авангардом польського війська Старокостянтинівом зіграло поганий жарт з його командуванням. Воно піддалося бажанню «як скорше покінчити з Хмельницьким, користаючи з розстрою й прострації в його війську, поки не прийшли татари». Такі настрої охопили більшість офіцерів і шляхти, котрі перебували у війську⁴³. Тому 18 вересня вирушили у похід і невдовзі зупинилися табором неподалік від українського війська «не вибираючи місця, в дуже невідгідній позиції нерівній, перебитій горбами, долинами, ставами...». Їх розділяла «болотниста «лінива» річка, перегороджена гатями, розлита від осінніх дощів, з розмоченими негодою берегами...»⁴⁴.

На жаль, автор, як і М. Костомаров, майже не торкнувся проблеми з'ясування планів Б.Хмельницького, вживаних ним заходів для зміцнення табору тощо. Вельми поверхово (на зразок свого попередника) висвітлив і сам перебіг битви 21–23 вересня (всього їй присвячено 2,5 сторінки). Слушно відзначивши, що вона розпочалася 21 вересня наступом жовнірів на греблю через річку, якою врешті-решт опанували. Після чого «зادумували приступати під замок головну квартиру Хмельницького, не знали тільки, як бути з своїм обозом...»⁴⁵. Повністю обійдено мовчанкою перебіг подій наступного дня. Лише згадано про отримання польськими регіментарями інформації щодо появи в українському таборі татар⁴⁶. Вкрай стисло, але точно, розкрито хід бою 23 вересня. Так, наголошено на тому, що ранком «Хмельницький вивів своє військо і з усеї сили вдарив на Поляків». Не викликає жодних сумнівів його твердження, що «битва була кривава і для польської сторони досить нещаслива; багато погинуло кінноти, переходячи назад за ріку або потопило ся в ставу»⁴⁷.

Справедливо відзначено появу «тривоги», що охопила польських вояків, яка посилювалася під впливом відомостей про перебування серед козаків татарських підрозділів⁴⁸. Насамперед вона найбільше вразила керівництво війська, котре розробляло й швидко міняло свої плани щодо подальшого способу дій. Врешті-решт першими втекли з табору В. Д. Заславський, О. Конецпольський й інші регіментарі:

«вони самовільно спакували ся й рушили з табору»⁴⁹. А вночі, як підкреслює автор, «пішли між військом чутки, що регіментарі покинули табор і кинулись на втеки з своєю кіннотою». Тоді тривога перейшла «в страшенну паніку: всі почали тікати й собі, кидаючи вози, гармати, всякий припас на місці, лишаючи на дорозі, на переправах». І робить історик наступний висновок: «Велика, блискуча армія за кілька годин ростопила ся сама собою, без всякого неприятельського удару»⁵⁰. І в цьому суперечить уже висловленому раніше судженню, що битва 23 вересня «була кривава і для польської сторони досить нещаслива...»⁵¹. Вельми багато місця, як і М. Костомаров, відвів він опису багатств, які залишилися у покинутому поляками таборі, майже стільки, скільки його було присвячено висвітленню подій 21 – першої половини дня 23 вересня⁵².

На відміну від М. Костомарова, М. Грушевський зробив успішну спробу з'ясувати плани гетьмана після здобутої перемоги. Проаналізувавши відомості львівського райці С. Кушевича та польського історика другої половини XVII ст. В. Ковховського, дійшов слушного висновку, що Б. Хмельницький прислухався до вимог військової козацької ради продовжити похід з метою домогтися завершення розгрому Польщі. «... Під натиском сього стихійного руху» він «мусів плисти далі, обережно кермуючи своїм кораблем на розгуканих хвилях повстання». Окрім цього, «До того часу треба було давати вражінне руху – льогічного, плянового, підтримувати кінетичну енергію повстання, його динаміку – і Хмельницький робить се»⁵³.

Отже, М. Грушевський, дотримуючись методологічних засад позитивізму, на відміну від М. Костомарова, значно глибше і повніше розкрив причини повнення воєнних дій, висвітлив похід польської армії під Пилявці. Але, на жаль, як і М. Костомаров (правда, ґрунтовніше за нього) сам хід битви реконструював досить-таки схематично. Кидається у вічі і той факт, що досить часто історик, викладаючи з того чи іншого аспекту проблеми інформацію різних джерел, як і М. Костомаров уникав їхнього аналізу. Внаслідок чого читачу важко збагнути, яка з них власне є достовірною.

Витворений М. Костомаровим і М. Грушевським образ Пилявецької битви далеко не повний і не позбавлений хиб. Тим не паче обидва видатні вчені заклали міцний фундамент для майбутніх поколінь дослідників для подальшого з'ясування ними різних аспектів цієї важливої проблеми Української революції XVII ст.

Примітки:

¹ Костомаров Н. И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий. Москва: «Чарли», 1994. С. 247–248.

² Там же. С. 248.

³ Там же. С. 248–249.

⁴ Там же. С. 250.

⁵ Там же.

⁶ Там же. С. 251–252.

⁷ Там же. С. 252–254.

⁸ Там же. С. 252–253.

⁹ Там же. С. 253.

- ¹⁰ Там же.
- ¹¹ Там же. С. 261.
- ¹² Там же. С. 262.
- ¹³ Там же. С. 261–262, 264.
- ¹⁴ Там же. С. 254.
- ¹⁵ Там же. С. 255.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Там же. С. 256.
- ¹⁸ Там же. С. 257–259.
- ¹⁹ Там же. С. 259.
- ²⁰ Там же. С. 262.
- ²¹ Бібліотека музею Чорторийських (далі – БМЧ) (Краків) ВР. Спр. № 143. Арк. 127–128; № 2576. Арк. 259; Бібліотека Ягеллонського університету (Краків). ВР. Спр. № 90. Арк. 9–9зв.; Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. Киев, 1965. С. 135, 148.
- ²² Костомаров Н. И. Материалы и исследования... С. 262.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Мицик Ю. А. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво (Збірник статей). Київ, 1998. С. 306–307; Єсюнін С. М. Іван Ганжа // Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали науково-практичної конференції. Стара Синява, 1995. С. 54–57; Степанков В. С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення // Пилявецька битва. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України» (до 360-річчя битви під Пилявцями. Хмельницький, 2008. С. 19.
- ²⁵ Костомаров Н. И. Материалы и исследования... С. 262.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Там же. С. 262–263.
- ²⁸ Степанков В. С. Назв. пр. С. 19.
- ²⁹ Костомаров Н. И. Материалы и исследования... С. 263–264.
- ³⁰ БМЧ. ВР. Спр. № 143. Арк. 127–128; № 398. Арк. 86; Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР. Ф. 5. Спр. № 189/II. Арк. 149; № 646/1. Арк. 63–64; № 5769/III. Арк. 252–253; Документи об ... С. 120, 135.
- ³¹ Костомаров Н. И. Материалы и исследования... С. 264.
- ³² Там же.
- ³³ Там же.
- ³² Степанков В. С. Назв. пр. С. 21.
- ³³ Костомаров Н. И. Материалы и исследования... С. 265.
- ³⁴ Грушевський М. Хмельниччина у розквіті (1648–1650) // Його ж. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VIII. Ч. III. С. 58–81.
- ³⁷ Там само. С. 58–60, 72.
- ³⁸ Там само. С. 60, 69–70.
- ³⁹ Там само. С. 61–65.
- ⁴⁰ Там само. С. 66–67.

- 41 Там само. С. 68.
- 42 Там само. С. 68–70.
- 43 Там само. С. 70–71.
- 44 Там само. С. 71–72.
- 45 Там само. С. 72–73.
- 46 Там само. С. 73.
- 47 Там само.
- 48 Там само.
- 49 Там само. С. 74.
- 50 Там само. С. 74–75.
- 51 Там само. С. 73.
- 52 Там само. С. 75–77.
- 53 Там само. С. 80–81.

Valeriy Stepankov. The Image of Pyliavtsi Battle of 1648 in the Scientific Works of M. Kostomarov and M. Hrushevskiy. The article is the attempt to outline the legacy of the two greatest historians in the study of one of the largest battles of the Ukrainian army in the period of national revolution of 1648–1676. Their views on the reasons for the resumption of hostilities in September 1648, the plans of the Ukrainian and Polish command and measures to implement them, the course of the fighting on September 21st–23rd, the factors of Ukrainian victory and its historical significance are clarified. Comparative analysis of conceptual approaches allowed to identify common and distinctive features, as well as to clarify their role and place in the historiography of the problem.

Key words: M. Kostomarov, M. Hrushevskiy, B. Khmelnytskyi, Pyliavtsi battle, army, Ukrainians, Poles, Tatars, escape.

Отримано: 29.06.2018 р.

УДК 930(477)(092)

Володимир Верстюк

ФОРМУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД НАУКОВОГО ПОШУКУ М. КОСТОМАРОВА

Володимир Верстюк. Формування методологічних засад наукового пошуку М. Костомарова. У статті на основі аналізу праць М. Костомарова, джерел особового походження – мемуарів (спогадів) та щоденників, епістолярію зроблено спробу простежити формування методологічних засад наукової творчості Миколи Івановича, а саме: методіку роботи з джерелами; формування понятійного апарату та наукової термінології. З'ясовано, що під час навчання в Харківському університеті М. Костомаров зазнав потужного впливу з боку романтиків (Л. Боровиковського, П. Гулака-Артемівського, О. Корсуна, А. Метлинського, І. Срезневського та ін.). Як наслідок, для нього цінність мали недостовірні історичні факти, а

сам «дух» епохи, народний погляд на події, народна психологія. Крім того, вчений переважно приділяв увагу висвітленню громадських рухів, повстань, революційних періодів в історії.

Доведено, що дослідницький інструментарій та канони історіописання М. Костомарова мали наступну специфіку – техніка складання монографій, художня обробка та групування фактографічного матеріалу, зосередження уваги на просторово-часовому колориті, звернення до творчої уяви та інтуїції; що його погляди на історію та історичний процес не були закріплені, вони змінювалися, але вчений залишився на засадах романтизму.

Ключові слова: М. Костомаров, етнографія, дослідницький інструментарій, історіографія доби Романтизму, понятійний апарат, наукова термінологія, етнопсихологія.

Владимир Верстюк. Формирование методологических основ научного поиска Н. Костомарова. В статье на основе анализа трудов Н. Костомарова, источников личного происхождения – мемуаров (воспоминаний) и дневников, эпистолярный сделана попытка проследить формирование методологических основ научного творчества Н. Костомарова, а именно: методика работы с источниками, формирование научной терминологии. Установлено, что во время учебы в Харьковском университете Н. Костомаров попал под сильное влияние романтиков (Л. Боровиковского, П. Гулака-Артемевского, А. Корсуна, А. Метлинского, И. Срезневского и др.). Как следствие, для него ценность имели не достоверные исторические факты, а сам «дух» эпохи, народный взгляд на события, народная психология. Кроме того, ученый в основном уделял внимание освещению общественных движений, восстаний, революционных периодов в истории.

Доказано, что исследовательский инструментарий и каноны написания истории Н. Костомарова имели следующую специфику – техника складывания монографии, художественная обработка и группирование фактографического материала, сосредоточение внимания на пространственно-временном колорите, обращение к творческому воображению и интуиции; что его взгляды на историю и исторический процесс не были постоянными, они изменялись, но ученый оставался на принципах романтизма.

Ключевые слова: Н. Костомаров, этнография, исследовательский инструментарий, историография эпохи Романтизма, научная терминология, етнопсихология.

Актуальність порушеної у статті проблеми визначається зростанням інтересу українського суспільства до праць попередніх генерацій вітчизняних істориків, що є не лише даниною їх пам'яті, а й об'єктивною потребою часу, яка диктує необхідність нового прочитання і неупередженої оцінки їхньої творчої спадщини. Тому біографічний фактор в історіографії є одним з пріоритетних напрямів досліджень, що сприяє, з одного боку, персоніфікації розвитку історичної думки, а з іншого – реконструкції особистості історика в контексті епохи, окресленню його внеску в примноження наукових знань. У зв'язку з цим поглибленого

вивчення потребує науковий доробок М. Костомарова (1817–1885), а саме його історичні та суспільно-політичні погляди, тобто та основа, на якій вибудовуються методологічні засади наукового пошуку дослідника.

Окремі аспекти цієї проблеми висвітлювалися у працях В. Антоновича¹, Т. Гончар², М. Грушевського³, Я. Козачка⁴, М. Марченка⁵, Ю. Пінчука⁶, О. Реєнта⁷, С. Стельмаха⁸, О. Удода⁹, О. Яся¹⁰ та інших авторів. Разом з тим, продовжує залишатися низка питань (ставлення М. Костомарова до джерел, дослідницький інструментарій, понятійний апарат та термінологія вченого, історіософія), які вимагають свого переосмислення та уточнення.

Микола Іванович, навчаючись в Харківському університеті, зазнав потужного впливу з боку романтиків (Л. Боровиковського, П. Гулака-Артемівського, О. Корсуна, А. Метлинського, І. Срезневського та ін.)¹¹. З цього приводу в «Автобіографії» писав наступне: «Я прочитав Сахарова, іноземні книги про народну поезію, котрі тільки міг дістати, прочитав дисертацію О. Бодянського про слов'янські пісні. «Малоросійські пісні» М. Максимовича я вивчив напам'ять»¹². Крім того, в студентські роки ознайомився зі збірниками усної словесності інших учених, зокрема зі збіркою П. Лукашевича «Малоросійські та червоноруські народні думи та пісні» (1836 р.), принагідно назвавши пісні з неї «великим скарбом», та «Запорізькою старовиною» І. Срезневського (1833–1838 рр.)¹³.

На думку І. Неупокоевої, під час харківського періоду М. Костомаров долучився до так званого народного чи фольклорно-етнографічного романтизму, який сформувався на основі німецької класичної філософії (Г. Гегеля, Й. Гердера, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга) і був тісно пов'язаний з ідеями українського національно-культурного відродження¹⁴. Він отримав таку назву завдяки своїй спрямованості до історії народу, національної традиції, місцевого колориту, «народного духу»¹⁵. В. Антонович взагалі вважав Миколу Івановича одним із засновників історико-етнографічної школи¹⁶, а О. Шапіро називав його «видатним представником етнографічного історизму»¹⁷. Варто нагадати, що друга магістерська дисертація М. Костомарова була присвячена дослідженню фольклору¹⁸. У її вступній частині автор обґрунтував зацікавлення історією народів, посилаючись на приклад «безсмертного Гердера»¹⁹. Німецький філософ стверджував, що кожен народ має своє самобутнє внутрішнє життя, яке відображене в народному побуті, історії, фольклорі, які між собою тісно пов'язані²⁰. Станом на 1843 р. дисертант повністю дотримувався даної концепції.

Забігаючи наперед, зазначимо, що і в другій половині 60-х рр. XIX ст. М. Костомаров вважав, що історія та етнографія були двома складовими історичної науки про народ. Цим концептам, що заклали основи його світогляду, залишався вірним усе життя. Говорячи про історію та етнографію як дві науки, котрі повинні розвиватися у взаємозв'язку, дослідник зазначав, що саме збирання матеріалу, його відокремлення і обробка мають в обох науках сувору аналогію²¹. «Збирання етнографічних відомостей те ж, що збирання актів і літописів для історика; і там, і тут, тільки в збиранні ще немає науки; одна до неї дорога і там, і тут. Той ще не етнограф, хто підмітив і описав які-небудь ознаки існуючого народного побуту, як рівно той ще не історик, хто відкрив і вказав що-небудь, що

існувало чи робилося в минулому»²². На його думку, історик і етнограф повинні мати за мету вивчити насамперед духовну частину народного життя, відтворити «історичні факти з живими подробицями їхньої обстановки»²³.

Романтизм М. Костомарова мав ще одну прикметну рису: він зазнав впливу норм християнської моралі. Дослідник добре знав Біблію, історію християнства, церковні обряди православних, римо-католиків, греко-католиків; його товариш І. Палімпсестов навіть приписував йому наступний вислів: «Історик має бути і богословом-філософом»²⁴. Учений стверджував, що зрозуміти духовний світ людини без релігії неможливо, його особливо цікавила естетична складова обрядів, яка наклала відбиток на «дух народу», формувала почуття самотності кожного етносу²⁵. Особливо релігійний чинник помітний при розгляді «Книги буття українського народу»²⁶. На думку М. Грушевського, в цій праці в найвідвертішій формі висловлено суспільно-політичні погляди Миколи Івановича; закріплено право України на «воскресіння»²⁷.

Релігійність дослідника межувала з певним містицизмом та окультизмом²⁸. Це чітко простежується при детальному аналізі наступних його праць: «Слов'янська міфологія» (1847 р.)²⁹, «Могильні віщування» (1858 р.)³⁰, «Нарис домашнього життя та звичаїв великоросійського народу в XVI–XVII ст» (1860 р.)³¹, «З могильних переказів. Легенда про кровозмішувача» (1860 р.)³², «Литовська народна поезія» (1867 р.)³³ та ін. Навіть у четвертому виданні монографії «Богдан Хмельницький» (1884 р.) історик писав, що гетьман напередодні Переяславської ради (лютий 1649 р.) «декілька раз ходив радитися до чаклунів»³⁴; а перед Батозькою битвою (травень 1652 р.) «голос з ущелини над Бугом віщував нищівну поразку польському війську»³⁵.

М. Костомаров, як і всі історики-романтики, приділяв особливу увагу тим історичним епохам, в які потенціал народу та його дух виявлялися повною мірою³⁶. Одним з таких періодів в історії України, на його глибоке переконання, були часи гетьманування Б. Хмельницького³⁷; в історії Росії – «Смутний час» початку XVII ст.³⁸, селянська війна 1670–1671 рр. під проводом С. Разіна³⁹; в історії Польщі – повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка⁴⁰. Національно-визвольні змагання українського народу за гетьманату Б. Хмельницького він називав «героїчним віком, періодом лицарства, доблесті, поезії»⁴¹, а гетьмана – «про роком, який перебував на належному ступені історичного прозріння»⁴².

Історик у своїх працях намагався передати «народний дух» конкретного історичного періоду. Для цього, як правило, використовував два способи: перший – представлення загального через індивідуальне (наприклад, особиста ворожнеча Б. Хмельницького з чигиринським підстаростою Д. Чаплинським на сторінках монографії «Богдан Хмельницький» показана як конфлікт шляхетського та козацького станів⁴³); другий – протистояння колективного героя (народу) з індивідом (наприклад, з гетьманами І. Брюховецьким, П. Дорошенком, І. Мазепою). Влучна характеристика другого способу подана у статті М. Костомарова «Про козацтво», відповідь «Віленському Віснику» (1860 р.): «Ось в історії з'являються люди, що перебувають за поняттями вище свого народу, люди, які, напевно, щиро бажають добра своїм співвітчизникам, люди, які обіцяють їм у

майбутньому достаток, свободу, силу – люди, котрі готові віддати життя для служіння своєму народу – і цей народ топче їх, звинувачує в егоїзмі, вважає їх своїми ворогами, віддячує їм злом за добро, зневагою за повагу, загибеллю за бажання врятувати. Вникніть глибше, і ви зрозумієте, що маса не так неправа як здається: маса відразу відчуває та розуміє, що ці некликани благодійники готують їй те, що вона не хоче, і що для неї згодом буде злом»⁴⁴.

Для більшості робіт (як наукового, так і публіцистичного характеру) М. Костомарова також характерні яскраві порівняння, епітети, охудожнення історичних фактів. На цих особливостях його творчості слушно акцентував увагу Д. Дорошенко: «Костомаров почував потребу в живих образах. Він не міг обмежитися сухим історичним фактом, йому хотілося наглядно показати цей факт, уявити його в живій обстановці. В ньому викликало справжній ентузіазм талановите малювання старовини або історичних типів у мистецтві»⁴⁵. Щодо «живої обстановки», то М. Костомаров перед написанням своїх праць намагався особисто відвідати історичні місця, провести топографічні замальовки. Це в першу чергу стосується робіт, присвячених гетьманату Б. Хмельницького (історик побував під Берестечком, у Білій Церкві, Корсуні, Переяславі, Суботові, Чигирині). Інформація про це є в його «Автобіографії»⁴⁶, наукових розвідках⁴⁷ та спогадах сучасників⁴⁸. Так, український літературознавець та критик В. Горленко в листі до Миколи Івановича від 27 жовтня 1884 р. згадував про «наш день, проведений у Переяславі»⁴⁹.

Лише після осмислення тієї чи іншої історичної епохи, «внутрішнього занурення в неї» історик-романтик починав вибудовувати сюжети своїх монографій⁵⁰. З цього приводу В. Антонович зазначив: «... Микола Іванович не міг братися за будь-які сюжети, і якщо ми згадаємо його численні історичні роботи, то побачимо, що вибір сюжету для нього складав особливе завдання, далеко не легке. Він брав переважно сюжети, сповнені високого драматизму, в яких народний дух виявляється в усій повноті свого розвитку, або особистості, біографії яких були настільки типові та сповнені рельєфних рис, що історик міг відтворити їх у всій життєвій повноті»⁵¹. Його думку поділяв і М. Драгоманов⁵².

Сам М. Костомаров у рецензії 1858 р. на твори П. Куліша досить точно сформулював та виклав свої вимоги до історичного роману: «Усе творіння мусить бути проникнуте головною ідеєю; єдність дії має з'єднувати окремі явища; фарби й тіні повинні бути накладені у властивому між собою співвідношенні, усе має носити образ послідовності та завершеності, усе має бути оживлене духом того споглядання, яке згладжує штучність та сліди роботи, і представляє цілу працю немовби витвір натхнення та раптової творчості»⁵³. У перших двох виданнях монографії, присвяченої Б. Хмельницькому (1857 р., 1859 р.), він у контексті викладених вимог яскраво і колоритно описав становище тогочасного південно-східного прикордоння, походження та повсякденний побут козацтва, його устрій, морально-етичні й психологічні риси тощо. Причому навіть замальовки побуту, звичаїв, внутрішньої організації козаків, здебільшого статичні в працях інших істориків, виглядають не як спеціальні відступи, а як своєрідні стиснуті пружини, що мають у потрібний момент прискорити історичну дію⁵⁴.

На нашу думку, вимоги М. Костомарова як до історичного роману, так і до наукової продукції були однаковими; він і в науці, і в публіцистиці, і в літературі в першу чергу орієнтувався на читача. Не випадково ще М. Максимович стверджував, що вченому вдалося «надати історії привабливості роману»⁵⁵; а критик С. Окрейц в рецензії на третє видання монографії «Богдан Хмельницький» (1870 р.) взагалі зазначив, що вона є «виданням літературного ринку»⁵⁶.

Перебіг подій в М. Костомарова, як правило, відбувається в чітко окресленому часі і просторі. При цьому часто використовував ретроспективний метод, любив проводити паралелі та порівняння⁵⁷. Наприклад, витоки «козаччини» (як української, так і російської) він шукав в часах «удільщини XII і XIII ст»; вважав, що цей соціальний стан був дуже схожий на давні київські дружини, життя яких базувалося на демократичних засадах⁵⁸.

Архітектоніка (поділ твору на структурні одиниці, його змістовне наповнення) наукових та публіцистичних праць М. Костомарова в першу чергу визначалася естетичними канонами⁵⁹. Свою техніку викладу вчений охарактеризував, як «складання» монографій з певних джерел⁶⁰. Вона хоча й не виключала критику джерел, але істотно звужувала її можливості, оскільки на перший план висувалася функція групування матеріалу за певним принципом (хронологічним, тематичним або комбінованим). Відтак історик зазвичай обмежувався стислими згадками про достовірність того чи іншого джерела, але не проводив систематичного аналізу джерельної бази своїх монографічних студій⁶¹.

Його творча лабораторія майже повністю закрыта від стороннього ока. У листі до М. Максимовича від 2 серпня 1859 р. стосовно другого видання монографії «Богдан Хмельницький» учений написав: «Критика джерел залишилася у мене в портфелі, бо я не хотів видавати критичних досліджень»⁶². М. Костомаров ідеалізував джерела, вважав, що в них міститься достовірна інформація⁶³. Разом з тим усвідомлював відносність категорії «абсолютна правда»: «З точки зору історичної ми не визнаємо абсолютної правди. Для кожного у свій вік була своя правда і неправда, в один і той же час для одного то було правдою, що для іншого неправдою, якщо тільки один і інший щиро трималися переконань, котрі керували їхньою думкою та серцем»⁶⁴. До кінця 50-х років XIX ст. М. Костомаров при написанні робіт в основному використовував наративні (літописи, хроніки, мемуари, щоденники) та етнографічні (збірки народних пісень, оповідань, легенд, які, як правило, супроводжувалися коментарями) джерела, праці своїх колег. Він не мав безпосереднього доступу до архівосховищ. Це можна пояснити його ув'язненням в Петропавлівській фортеці (1847 р.) та засланням до м. Саратова (червень 1848 – квітень 1859 рр.).

Ситуація змінилася докорінним чином з кінця 50-х – з початку 60-х рр. XIX ст., оскільки історик отримав змогу вільно працювати в архівах як закордонних, так і Російської імперії. Крім того, в 1860 р. він став членом Санкт-Петербурзької Археографічної комісії при Міністерстві народної освіти; за його редакцією було опубліковано 12 з 15 томів «Актів Південної та Західної Росії» (2258 документів на 4663 сторінках)⁶⁵. Дослідник також входив до складу інших вітчизняних та закордонних наукових установ, закладів, товариств (Історичне то-

вариство Нестора-Літописця, Південно-слов'янська Академія тощо); з 1884 р. був почесним членом Київського університету⁶⁶. За свою титанічну працю (за підрахунками І. Крип'якевича у науково-пошуковій та видавничій діяльності М. Костомаров використав матеріали 65 вітчизняних і зарубіжних архівів і бібліотек) був удостоєний золотих медалей Петербурзької Академії наук (1861 р., 1872 р.), ордена Станіслава I ступеня й інших нагород⁶⁷.

На нашу думку, археографічна діяльність кардинальним чином не вплинула на методологію наукових пошуків ученого, він і надалі дотримувався романтичних канонів. Так, історик почав писати свої праці в основному на підставі актового матеріалу (на цьому акцентували увагу ще М. Драгоманов⁶⁸, Д. Багалій⁶⁹, О. Гермайзе⁷⁰), але це не змінило його методології дослідження та наукових інтересів – «народний дух», архетипи та ментальні особливості націй та етнічних груп, народні повстання, революційні потрясіння, біографії видатних історичних постатей та ін. З цього приводу Д. Багалій слушно зауважив: «В етнографії він і надалі знаходив немов коректив до історичних джерел, що малювали йому переважно зовнішню історію, а він висловлював думку, що головне в історії – це зрозуміння психології минулого; від індивідуальної психології він як історик-народник переходив до народної, колективної»⁷¹.

Можна із впевненістю сказати, що М. Костомаров був знайомий із працями засновників позитивізму (О. Конта, Д. Мілля, Г. Спенсера)⁷², але вони не мали визначального впливу на методологію його досліджень*. На підтвердження цього можна навести наступні факти: по-перше, в історика немає окремих робіт, присвячених соціально-економічній проблематиці; по-друге, він не сповідував «культу факту»; по-третє, для його праць характерна заплутана система посилань, часто відсутні бібліографічні описи; по-четверте, репродуктивний виклад матеріалу, відсутні чіткі висновки та узагальнення. З приводу останнього факту (відсутності чітких висновків та узагальнень), то на ньому акцентував увагу ще М. Грушевський: «Синтетика взагалі не була найсильнішою стороною його писань, в них переважав характер описовий, свою аргументацію великий історик рідко збирав у виразні, докладно сформульовані тези в своїх наукових працях: вони звертались не так до розуму, як до почуття та уяви читача. Тим часом в своїх статтях публіцистичних і полемічних він часто відчував потребу дати точну формулу своїх поглядів в тім чи іншій питанню: ясну і виразну, де не було б нічого недоговореного, ніяких зайвих слів і деталей, які могли б відтягнути увагу і притемнити головне в контрверсії»⁷³. Думку Михайла Сергійовича повністю поділяли С. Томашівський та М. Кордуба⁷⁴.

На окрему увагу заслуговують поняття, категорії і терміни, які використовував М. Костомаров для розкриття основних ідей своїх творів, інтерпретації головних факторів історичного процесу, а також для пояснення й оцінки окремих

* Виключення становить монографія «Руїна. Історична монографія 1663–1687. Гетьманування Брюховецького, Многогрішного і Самойловича», опублікована в журналі «Вісник Європи» протягом 1879–1880 рр. У цій праці набагато менше художніх описів, автор спробував об'єктивно проаналізувати історичні події зазначеного періоду. Ще В. Антонович відзначав «критицизм» автора «Руїни...» (Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. 1885. Т.12. № 5. С. XXVI–XXXIV).

історичних фактів, подій і явищ. Вони сформувалися внаслідок поєднання наступних чинників: інтелектуальних впливів французьких раціоналістів XVIII ст. на становлення поглядів молодого історика; фольклорно-етнографічного романтизму (як теоретичної, так і практичної складових); норм християнської моралі; соціального походження вченого.

Дослідник дуже часто використовував терміни «аристократія» та «аристократизм». Перший – переважно в межах антитези аристократія – народні маси; другий – для опису деструктивних процесів в історії Речі Посполитої, для позначення шляхетської всюдозволеності. В економічному аспекті вчений вбачав прояв шляхетської свободи у тому, що магнати і шляхта не були обтяжені жодними державними повинностями. Кожний власник маєтку був повноправним господарем, якому належала вся повнота влади. Він міг не тільки засновувати маєтки, утримувати військо, але й, якщо у нього вистачало сил, навіть вести війну проти сусіда⁷⁵. А над своїми підданими, як зазначає історик, магнат або шляхтич мав абсолютне «право життя та смерті і міг розпоряджатися ними з усією жорстокістю східного деспота»⁷⁶.

Широкого вжитку набув термін «бунт», переважно в контексті боротьби двох начал – самодержавного і федеративного. Одна із перших монографій М. Костомарова, до речі, має назву «Бунт Степана Разіна» (1858 р.). Головна ідея праці – побудова республіканського суспільства на прикладі козацтва з його демократичними початками, до яких прагнули повсталі. Самостійне наукове значення мають вступні розділи монографії про історію і розвиток козацтва, зокрема на українських землях⁷⁷.

Термін «Гетьманщина» в працях історика найчастіше зустрічається у взаємозв'язку з історією козацької вольниці, народних виступів XVI–XVIII ст. проти національного, релігійного та кріпосницького гніту. В якості синоніма використовувався і термін «автономне політичне тіло», що відображав окремішність, право на самобутній розвиток українського народу⁷⁸. Тут чітко простежується схильність М. Костомарова до «органічного» трактування історії. Цю особливість його творчої манери помітили ще на початку 1860-х рр. рецензенти, зокрема А. Григор'єв при аналізі монографії «Північноруські народоправства за часів удільно-вічового устрою. Новгород-Псков-В'ятка»⁷⁹.

М. Костомаров часто використовував термін «козацтво», який в його трактуванні уособлював традиції вічової вольниці, що протистояли єдинодержавному началу. Він не поділяв думки А. Скальковського, який проводив паралелі між козаками та яничарами Османської імперії, мамелюками Єгипту⁸⁰. На його глибоке переконання, козацтво мало місцеве коріння, було захисником православної віри та українського народу⁸¹. Також дослідник простежив процес виникнення і розвитку ядра вільного козацтва – Запорозької Січі, основу якої складав «народний елемент», докладно висвітлив історію цього феномена, увів до наукового вжитку термін «християнська козацька республіка»⁸².

Слід зазначити, що у своїх працях, присвячених історії України XV–XVIII ст., М. Костомаров розглядав козацтво у двох часових фазах: первісній, коли цей стан репрезентував сутнісні устремління народного духу (захист від національного та

релігійного поневолення), та заключній, в яку він став руйнівним елементом. З цієї перспективи остання фаза протиставляється першій. Правда, історик навіть приблизно не уточнив їхню хронологічну локалізацію⁸³.

Війну українського народу на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким учений визначав як «козацьку революцію», в якій особливе місце належало релігійному фактору⁸⁴. Дослідник розумів, що за масштабом та значенням події середини XVII ст. не вписувалися у рамки звичайного козацько-селянського повстання. Прагнув бути об'єктивним у висвітленні історичних подій «Хмельниччини», в оцінці діяльності гетьмана. Характеризуючи його особу, намагався уникнути і нестримних похвал, які допускали на його адресу у своїх працях Д. Бантиш-Камєнський та М. Маркевич, і безмежного негативізму, який виявив щодо провідника повсталого народу П. Куліш⁸⁵.

Вирізняється оригінальністю термін «народоправство», який з цензурних причин учений застосовував у своїх працях замість терміна «республіка» для позначення, інтерпретації та оцінки особливостей соціально-політичної орієнтації північноруських земель (Новгород, Псков, В'ятка) в XI–XV ст. Учений розглядав народоправство як найважливіше явище руської історії та одну з провідних тенденцій історичного процесу – розвитку самодіяльності народних мас, зокрема в період удільно-вічового укладу. Вбачав елементи народоправства в пізніших соціальних утвореннях: в організації козацтва, в общинному дореформеному селі тощо⁸⁶.

Варто згадати термін «земля», який використовувався для позначення політичної одиниці давньоруського устрою. Він дуже часто застосовувався при написанні статті «Північноруське народоправство» (1863 р.). Ця праця, на думку В. Антоновича, поклала початок дослідженню минулого за крайовим, обласним принципом⁸⁷. Сам Володимир Боніфатійович, починаючи з 1880 р., систематично пропонував своїм учням теми з історії якоїсь із земель Давньої Русі. На сторінках «Університетського вісника» було відкрито спеціальний відділ, де публікувалися студентські наукові праці. Тут побачили світ перші наукові розвідки М. Грушевського, М. Дашкевича, О. Левицького, М. Довнар-Запольського, В. Іконникова, В. Ляскоронського⁸⁸.

Становлять також інтерес такі категорії, терміни і поняття з наукової спадщини та в інтерпретації М. Костомарова, як «гайдамаки», «гайдамачина», «уділ», «унія», «слов'янофільство», «західництво», «громадянська самостійність», «начала незалежності», «руїна» й багато інших. Щодо останнього терміна, то за визначенням ученого, «Руїною називається в історії малоросійського краю доба смут, що потрясли цей край у другій половині XVII ст. – переважно з розділенням Гетьманщини на два гетьманства по двох сторонах дніпровського узбережжя. Цей період можна вважати з другої половини 1663 р. по липень 1687 р., в керування трьох затверджених московською владою один за другим гетьманів: Брюховецького, Многогрішного і Самойловича; до обрання, замість останнього, в гетьмани Мазепи»⁸⁹. Дослідник стверджував, що назва «Руїна» не вигадана, «вона залишилась у народних спогадах, особливо стосовно Правобережної України, котра буквально була перетворена на руїну <...>, цілковиту пустелю»⁹⁰. Часто для харак-

теристики цього періоду в історії України М. Костомаров ще використовував термін «політичні бурі»⁹¹.

Варто окремо наголосити на терміні «нація», який вчений застосовував у своїх працях, причому одним із перших в українській історіографії, щодо народу України⁹². Його запровадження, поряд із більш поширеним «народ» стосовно української історичної спільності людей, підкреслювало окремішність українців як етносу, з власними особливостями історичного, економічного й культурного розвитку на певній території, від інших народностей, що мало велике значення у сенсі ствердження національної ідентичності⁹³.

Творча манера М. Костомарова (поєднання етнографічної, мовної, літературної, археографічної, антикварної та публіцистичної практик; охудожнення історичних фактів; прагнення занурити читача в ту чи іншу епоху) багато в чому нагадує творчість деяких західноєвропейських істориків, передусім студії французького вченого О. Тьєррі. На це звернули увагу ще В. Антонович, М. Грушевський, О. Пипін, В. Семевський⁹⁴.

Однак, творчість Миколи Івановича має і свої самобутні риси. По-перше, для дослідника цінність мали не достовірні історичні деталі й події, а самий «дух» епохи, народний погляд на події, народна психологія. По-друге, вчений переважно приділяв увагу висвітленню громадських рухів, повстань, революційних періодів в історії. По-третє, дослідницький інструментарій та канони історіописання М. Костомарова мали наступну специфіку – техніка складання монографій, художня обробка та групування фактографічного матеріалу, зосередження на просторово-часовому колориті, звернення до творчої уяви та інтуїції. По-четверте, його погляди на історію та історичний процес не були закостенілими; вони змінювалися, але вчений залишився на засадах романтизму.

Примітки:

¹ Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская Старина. 1885. № 5. С. 26–34.

² Гончар О. Образ Миколи Костомарова в сучасному українському історіописанні // Академічні й доакадемічні образи української історіографії : Колективна монографія / Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод. К. : НАН України. Інститут історії України, 2012. С. 573–617; Її ж. Сучасне костомарознавство : основні тенденції розвитку // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій, відп. ред. О. А. Удод. К. : НАН України. Ін-т історії України, 2016. Вип. 26. С. 71–82.

³ Грушевський М. Костомаров і новітня історія України. В сорокові роковини // Український історик. 1984. № 1–4 (81–84). Рік XXI. С. 148–170; Його ж. Українська історіографія і Микола Костомаров : (пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яті роковини його смерті, помер 7.IV.1885) // Літературно-науковий вісник. Т. 50. № 5. С. 209–225.

⁴ Козачок Я. В. Українська ідея : з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова) : Монографія. К. : НАУ, 2004. 352 с.

⁵ Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). К. : Видавництво Київського університету, 1959. 258 с.

⁶ Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк). К. : Наукова думка, 1984. 191 с.; Його ж. Историчні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. К., 2009. 306 с.; Його ж. Микола Іванович Костомаров. К. : Наукова думка, 1992. 232 с.

⁷ Реєнт О. Исторична наука : її витоки та формування (ХІХ – початок ХХ ст.) // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пинчук. К. : НАН України. Інститут України, 2005. Вип. 16 : Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). С. 12–21.

⁸ Стельмах С. П. Становлення професорської корпорації в Харківському університеті на початку ХІХ ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. К. : Видавничий центр «Київський університет», 2000. Вип. 47: Історія. С. 59–63.

⁹ Удод О. Дидактика історії як предмет наукових зацікавлень М. І. Костомарова // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій, відп. ред. О. А. Удод. К. : НАН України. Ін-т історії України, 2008. Вип. 18. С. 100–108.

¹⁰ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) : Монографія : У 2 ч. / За ред. В. А. Смолія. К. : НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.

¹¹ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). Х. : Основа, 1996. С. 247.

¹² Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биограф. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. К. : Изд-во при Киевском университете, 1989. С. 446–447.

¹³ Там же. С. 447.

¹⁴ Шамрай А. До початків романтизму // Україна. 1929. № 10–11. С. 32.

¹⁵ Сініціна А. Историко-філософські ідеї українського романтизму (Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров) : Монографія. Львів, 2002. С. 52.

¹⁶ Антонович В. Программа преподавания на кафедре Русской истории [автограф, 1870/71]. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. 1. Спр. № 8086. Арк. 1.

¹⁷ Марголис Ю. Д. Из материалов о А. Л. Шапиро // Памяти Ю. Д. Марголиса : Письма, документы, научные работы, воспоминания / Сост. Н. О. Серебрякова, Т. Н. Жуковская. СПб. : Издательство «Серебряный век», 2000. С. 510.

¹⁸ Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. Х. : Тип. Харьковского университета, 1843. 214 с.

¹⁹ Там же.

²⁰ Гердер И. Г. О народных песнях // Избранные сочинения. М.; Л. : Гослитиздат [Ленингр. отд-ние], 1959. С. 72.

²¹ Яценко М. Питання реалізму і позитивний герой в українській літера-

турно-естетичній думці першої половини XIX ст. К. : Наукова думка, 1979. С. 266.

²² Костомаров Н. И. Об отношении русской истории к географии и этнографии // Исторические монографии и исследования : В 12 т. / Изд. Д. Кожанчикова. СПб. : Тип. Императорской Академии наук, 1867. Т. III. С. 359.

²³ Там же.

²⁴ Палимпсестов И. У. Из воспоминаний о Н. И. Костомарове // Русское обозрение. 1895. Т. 43. № 7. С. 156.

²⁵ Ващенко В. В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття / М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський / Навч. посібник. Дніпропетровськ : ДДІ, 1998. С. 49.

²⁶ Костомаров М. Книги битія українського народу // Київ. 1991. № 10. С. 3–8.

²⁷ Грушевський М. В сімдесяті роковини Кирило-методіївської справи // Український історик. 1984. № 1–4. С. 222.

²⁸ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох... Ч. 1. С. 221.

²⁹ Костомаров Н. Славянская мифология // Етнографічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії за ред. М. Грушевського]. К. : ДВУ, 1930. С. 203–240.

³⁰ Его же. Могильные предания. 1. Детская могила. 2. Плач на могиле // Современник. 1858. Т. 67. Кн. 2. С. 223–240.

³¹ Его же. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII ст. СПб. : Тип. Карла Вульфа, 1860. 214 с.

³² Его же. Из могильных преданий. Легенда о кровосмесителе // Современник. 1860. Т. 80. Кн. 3. С. 209–228.

³³ Его же. Литовская народная поэзия // Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования : В 21 т., 8 кн. СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1903. Кн. 1. Т. 3. С. 699–715.

³⁴ Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницкий : Материалы и исследования. С. 295–296.

³⁵ Там же. С. 567.

³⁶ Пінчук Ю. «...Як говорить, почуває, думає, живе народна маса» // Пінчук Ю. Вибрані студії з костомарознавства. К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім М. С. Грушевського НАН України, 2012. С. 50.

³⁷ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. 1857. Т. 110. Кн. 1. С. 200–290; Кн. 2. С. 515–575; Т. 111. Кн. 3. С. 207–264; Кн. 4. С. 529–574; Т. 112. Кн. 5. С. 323–376; Кн. 6. С. 377–424; Т. 113. Кн. 7. С. 1–50; Кн. 8. С. 315–358; Его же. Богдан Хмельницкий. 2-е изд., доп. СПб. : Изд-во книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. Т. 1. 459 с.; Его же. Исторические монографии и исследования : В 12 т. СПб., 1870. Т. 9 : Богдан Хмельницкий / 3-е изд., доп. и испр. Т. 1. 220 с.; Т. 10 : Богдан Хмельницкий. Т. 2. 433 с.; Т. 11 : Богдан Хмельницкий. Т. 3. 363 с.; Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994.

Т. 2 : Богдан Хмельницький : Материалы и исследования. 768 с.

³⁸ Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 1 : Смутное время Московского государства в начале XVII столетия. 1604–1613. 800 с.

³⁹ Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 4 : Бунт Стеньки Разина. С. 330–440.

⁴⁰ Его же. Костюшко и революция 1794 года // Вестник Европы. 1870. Т. 1. Кн. 1. С. 5–65; Кн. 2. С. 544–572; Т. 2. Кн. 3. С. 137–195.

⁴¹ Его же. Рец. на изд. : Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. К., 1856. Т. 1 // Отечественные записки. 1857. Т. 110. Кн. 2. С. 114.

⁴² Его же. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницький // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. К. : ДДУ, 1928. С. 153.

⁴³ Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницький : Материалы и исследования. С. 168–169.

⁴⁴ Его же. О козацестве, ответ «Виленскому Вестнику», 1860 г. // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. К. : ДДУ, 1928. С. 62.

⁴⁵ Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров : Його громадська й літературно-наукова діяльність. К., 1920. С. 88.

⁴⁶ Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биограф. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. К. : Изд-во при Киевском университете, 1989. С. 425–651.

⁴⁷ Его же. Поездка в Белую Церковь // Киевская старина. 1882. № 5. С. 241–256; Его же. Поездка в Переяслав // Исторический вестник. 1885. № 12. С. 489–508.

⁴⁸ Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым // Киевская старина. 1886. № 1. С. 111–123; Недоборовский З. Мои воспоминания [про Н. И. Костомарова, Т. Г. Шевченка] // Киевская старина. 1893. № 2. С. 189–208.

⁴⁹ Горленко В. П. Костомарову Н. И. Письмо 27 октября 1884 г. из с. Ярошовки. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. XXII Костомаров Николай Иванович. Спр. № 109. Арк. 3 (зв.).

⁵⁰ Ясь О. В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова // Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 92.

⁵¹ Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. 1885. № 5. С. 29.

⁵² Драгоманов М. Микола Іванович Костомарів : житєписний очерк. Львів : Друкарня НТШ, 1901. С. 24.

⁵³ Костомаров Н. И. [Рецензия] Чорна рад, хроника 1663 года П. Кулиша. СПб., 1857. Проповеди на малороссийском языке протоирея Гречулевича. Издание второе, исправленное, П. Кулиша. СПб., 1857 // Современник. 1858. Т. 67. Кн. 1. С. 2.

⁵⁴ Ясь О. В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького... С. 92.

⁵⁵ Максимович М. А. Письма о Богдане Хмельницком: Письмо второе // Максимович М. А. Собр. соч. : В 3 т. К., 1876. Т. 1. С. 399.

⁵⁶ Окр-ц [Окрейц] С. С. Отживающие русские Вальтер-Скотты. Рец. на кн : Костомаров Н. Богдан Хмельницкий / 3-е изд. СПб, 1870 // Дело. 1870. № 6. С. 40.

⁵⁷ Пінчук Ю., Кіян О. Микола Костомаров і Володимир Антонович : єдність ідей та відмінність методології // Історичний журнал. 2006. № 1. С. 47.

⁵⁸ Костомаров М. Дві руські народності / Переклав О. Кониський; передм. Д. Дорошенка. Київ-Лейпциг, [1923]. С. 44–45.

⁵⁹ Ясь О. З методики і термінології історичного дослідження поняття «архітектоніка», «структура» та «техніка викладу» // Історичний журнал. 2004. № 1–2. С. 79.

⁶⁰ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича // Вестник Европы. 1879. Т. 2. Кн. 4. С. 610.

⁶¹ Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. 2001. № 5. С. 27; Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) : Монографія : У 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. К. : НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. С. 219.

⁶² Данилов В. Материалы для библиографии Н. И. Костомарова : Письма Н. И. Костомарова к М. А. Максимовичу; II Н. И. Костомаров и «Киевская старина» // Україна. 1907. Т. 4. № 2/3. С. 232.

⁶³ Полевой П. Н. Историк-идеалист // Исторический вестник. 1891. № 2. С. 507.

⁶⁴ Костомаров Н. Ответ г. Падалице // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. К. : ДВУ, 1928. С. 68–69.

⁶⁵ Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини ХVІІ століття. Дніпропетровськ : ВПОП «Дніпро», 1996. С. 35–36.

⁶⁶ Замлинский В. А. Археографическая деятельность Н. И. Костомарова // Николай Иванович Костомаров и его творческое наследие. Сборник тезисов и докладов научной конференции, посвященной 175-летию со дня рождения Н. И. Костомарова (21–22 мая 1992 г., Воронеж-Острогожск). Воронеж, 1992. С. 20–22.

⁶⁷ Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // ЗНТШ. Львів, 1918. Т. 126/127. С. 105–140.

⁶⁸ Драгоманов М. Уваги впорядчика [до статті С-а «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя»] // Громада. Українська збірка / Впорядкована М. Драгомановим. Женева, 1879. № 4. С. 97–98.

⁶⁹ Багалій Д. І. Вибрані праці : У 6 т. Т. 2 : Джерелознавство та історіографія історії України / НАН України. Ін-т укр. історіографії та джерел. ім. М. С. Грушевського (Харк. філ), ХГП «НУА», Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, НАН України.

Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського; Упорядкув., вступ. ст., комент. В. В. Кравченко; Редкол. : В. В. Кравченко (головн. ред.) та ін. Х. : Золоті сторінки, 2001. С. 224.

⁷⁰ Гермайзе О. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського // Життя і революція. 1926. № 10. С. 94.

⁷¹ Багалій Д. І. Вибрані праці : У 6 т. – Т. 2 : Джерелознавство та історіографія історії України... С. 225.

⁷² Микола Іванович Костомаров (1817–1885). Матеріали до бібліографії. Упорядники О. Т. Гончар, Г. В. Пасещенко / Відп. ред. Ю. А. Пінчук; вступ. ст. Ю. А. Пінчука. Запоріжжя-Чернігів : Сіверянська думка, 2002. С. 17; Шкуринов П. С. Позитивизм в России XIX века. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. С. 310.

⁷³ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. К. : ДВУ, 1928. С. V.

⁷⁴ Ясь О. Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник // Український археографічний щорічник / За ред. П. Соханя (гол. редактор). К. : Український письменник, 2010. С. 244.

⁷⁵ Костомаров Н. И. Предисловие к «Тарасу Бульбе» Н. В. Гоголя // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1995. Т. 8 : Казаки. С. 45.

⁷⁶ Там же.

⁷⁷ Его же. Бунт Стеньки Разина // Отечественные записки. 1858. Т. 121. Кн. 11. С. 289–346; Кн. 12. С. 531–586.

⁷⁸ Микола Костомаров : Віхи життя і творчості : Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. К. : Вища школа, 2005. С. 101.

⁷⁹ Академічні й доакадемічні образи української історіографії : Колективна монографія / Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод. К. : НАН України. Ін-т історії України, 2012. С. 247.

⁸⁰ Біднов В. Аполлон Скальковський як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі. Прага, 1925. Ч. 1. С. 291–356; Боровой С. Я. Скальковский и его работы по истории Украины // Записки Одесского археологического общества. Одесса, 1960. Вып. 1. С. 175–186.

⁸¹ Костомаров Н. И. Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи «Revue Contemporaine») // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. К. : ДВУ, 1928. С. 100.

⁸² Его же. Исторические монографии и исследования : В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М. : Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2 : Богдан Хмельницкий : Материалы и исследования. С. 14–15.

⁸³ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох... Ч. 1. С. 196.

⁸⁴ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. 2-е изд., доп. СПб. : Изд-во книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. Т. 1. С. 6.

⁸⁵ Романцов В. М. Становлення козацької держави в добу Національно-визвольної війни (проблема в українській історіографії 40-х років XIX – початку

XX ст.) : Монографія. Донецьк : ДонНУ, 2005. С. 94.

⁸⁶ Морозов Д. Концептуальні ідеї теорії історико-демократичного федералізму Миколи Костомарова // Історичний журнал. 2009. № 5. С. 34–42.

⁸⁷ Верменич Я. Федералістичні підходи в історіософії М. І. Костомарова // Історичний журнал. 2004. № 12. С. 29.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Костомаров Н. И. Собрание сочинений : Исторические монографии и исследования : В 21 т., 8 кн. / Изд. общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым («Литературного фонда»). СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1905. Кн. 6. Т. 15 : Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. С. 5.

⁹⁰ Там же.

⁹¹ Там же. С. 45.

⁹² Пінчук Ю. А. Питання національного самоусвідомлення у студії М. Костомарова «Гетманство Брюховецького» // Український історичний журнал. 2010. № 1. С. 182.

⁹³ Його ж. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор... С. 65.

⁹⁴ Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. 1885. № 8. С. 27; Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського // ЗНТШ (Львів). 1902. Т. 47. С. 1; Пыпин А. Н. И. Костомаров, 1817–1885 (некролог) // Вестник Европы. 1885. № 5. С. 423; Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров, 1817–1885 // Русская старина. 1886. № 1. С. 200.

Volodymyr Verstiuk. Formation of the methodological principles of M. Kostomarov's scientific search. *In the article, based on the analysis of M. Kostomarov's works, sources of personal origin – memoirs and diaries, epistolary, an attempt to trace the formation of methodological foundations of Mykola Ivanovych's scientific work has been made, in particular: the methodology of work with sources; the formation of a conceptual apparatus and scientific terminology. It has been found that M. Kostomarov during his studies at Kharkiv University was greatly influenced by Kharkiv romantics (L. Borovikovskiyi, P. Gulak-Artemovskiyi, O. Korsun, A. Methynskiyi, I. Sreznevskiyi, etc.). As a result, not reliable historical details and events, but the very «spirit» of the era, people's views on events, folk psychology were valuable for the researcher. In addition, the scientist mainly focused his attention on the coverage of social movements, revolts, revolutionary periods in history.*

It has been proved that the research toolkit and canons of M. Kostomarov's historical writing had the following specifics: technique of writing monographs, artistic processing and grouping of factual material, focusing on spatial-temporal coloring, appealing to imagination and intuition; his views on history and historical process were not rigid, they changed, but the scientist remained on the bases of romanticism.

Key words: *M. Kostomarov, ethnography, research toolkit, historiography of the Age of Romanticism, conceptual apparatus, scientific terminology, ethnopsychology.*

Отримано: 25.07.2018 р.

ІДЕЯ ЄДНАННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ З РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ В ПРАЦЯХ М. ПОГОДИНА

Сергій Олійник. Ідея єднання Східної Галичини з Російською імперією в працях М. Погодіна. Стаття присвячена проблемі формування в російському суспільстві XIX століття ідеї приєднання Східної Галичини з імперією Романових. У центрі уваги опинилася творчість М. Погодіна. Робиться аналіз його публікацій, присвячених ідеї всеслов'янської єдності під егідою Російської імперії, в яких виокремлюється галицька складова. Автор відмічає, що попри типологічну відмінність, у працях історика простежується загальна риса обґрунтування необхідності активізації уваги з боку російської влади до галицького краю, сутністю якої є необхідність захисту «русского» населення в Австрійській імперії. Виявлено, що М. Погодін одним із перших окремо виділив серед східних галичан інтелігенцію, в середовищі якої ідеї зближення з Росією мали б сприятливий ґрунт.

Ключові слова: Австрійська імперія, Російська імперія, Східна Галичина, М. Погодін, інтелігенція.

Сергей Олийнык. Идея единения Восточной Галиции с Российской империей в трудах М. Погодина. Статья посвящена проблеме формирования в русском обществе XIX века идеи присоединения Восточной Галиции с империей Романовых. В центре внимания оказалась творчество М. Погодина. Делается анализ его публикаций, посвященных идеи всеславянского единства под эгидой Российской империи, в которых выделяется галицкая составляющая. Автор отмечает, что несмотря на типологическое отличие, в трудах историка прослеживается общая черта обоснования необходимости активизации внимания со стороны российских властей к галицкого края, сущностью которого является необходимость защиты «русского» населения в Австрийской империи. Выявлено, что М. Погодин одним из первых отдельно выделил среди восточных галичан интеллигенцию, в которой идеи сближения с Россией должны бы иметь благоприятную почву.

Ключевые слова: Австрийская империя, Российская империя, Восточная Галичина, М. Погодин, интеллигенция.

У результаті поділів Речі Посполитої до складу Російської імперії увійшли майже всі колишні землі Київської Русі, за виключенням галицького краю, котрий, згідно домовленостей Петербургу, Відня і Берліна, став частиною Австрійської імперії. Попри це, російська влада не залишала поза увагою цей регіон. Пріоритетом була Східна Галичина, де більшість мешканців складало українське населення, котре фігурувало як «русские». Західна частина, переважно заселена поляками, отримувала менше уваги. У подальшому російські імператори, уряди постійно, щоправда з різною інтенсивністю, цікавилися станом справ в Східній Галичині, і навіть намагалися, при сприятливих умовах, розуміючи що занадта активність може спровокувати війну із сусідом, вирішити галицьке питання на

свою користь¹. На середину XIX ст. російська влада опинилася в складному становищі. Коли історична місія Івани Калити здавалася б близькою до завершення, її виконання потребувало ідеологічного підґрунття, в плані ідеї єднання Східної Галичини з Російською імперією. У цей час в російському суспільстві набуває поширення ідея слов'янського єднання. Однією із знакових постатей серед її прибічників був М. Погодін. Його діяльності на цій стежі присвячено чимало публікацій як сучасників², так і пізніших авторів³. Разом з тим, вважаємо необхідним зазначити, що творчість М. Погодіна зайняла вагоме місце в питанні обґрунтування ідеї єдності Східної Галичини з Російською імперією, яка на жаль не отримала належної оцінки в істориків. виправленню цього недоліку й присвячена дана стаття.

М. Погодін залишив по собі значну творчу спадщину. Серед його праць є чимало таких, котрі відображають ставлення Михайла Петровича до ідеї слов'янського братерства, зокрема й тих, котрі, в тій чи іншій мірі, пов'язані із такою комбінацією як єднання Східної Галичини з Російською імперією. Загалом це листи, публіцистика, промови, лекції.

У контексті програми М. Погодіна, яка включала в себе як загальні, так і конкретні дії щодо розвитку слов'янського єднання, знайшлося місце і для Східної Галичини. Слід зазначити, що Михайло Петрович, за виключенням молодих років, не був прихильником воєнного вирішення слов'янської проблеми, головною у нього стала культурна взаємодія слов'янських народів.

Галицькі мотиви у публікаціях М. Погодіна набули поширення після його знайомства з галицьким краєм у 1835 р., під час повернення із Праги до Москви⁴. Щоправда ще 1832 р. в його «Очерке русской истории» згадується про княжий Галич, центр західного краю землі часів Київської Русі⁵.

У 1837 р. в «Формация государства», в огляді історії давніх часів, Михайлом Петровичем було згадано про Галичину, як володіння князя Ярослава⁶. У подальшому М. Погодін неодноразово буде наголошувати на галицький край як руську (у нього – «русскую») землю.

Покажемо у цьому плані є лист до міністра народної освіти С. Уварова після повернення з подорожі Європою в 1839 р. У ньому М. Погодін, характеризуючи слов'ян, котрі проживали в європейських країнах, окремо звертає увагу на Австрію, виділяючи у її складі Галичину, саме її східну частину, зазначаючи, що вона не лише слов'янська країна, а чисто «русская» і є своєрідним продовженням «Малоросії з її мовою, вірою, звичаями»⁷. Одночасно автор зазначив про погані перспективи для австрійських слов'ян, мотивуючи це розумінням у Відні небезпеки, яку несуть для Австрії слов'яни, що у свою чергу передбачає утиски і гоніння останніх, в т.ч. і в Східній Галичині, на національному ґрунті, серед яких виділяє онімечення. Окрему загрозу, на думку Михайла Петровича, представляють єзуїти, які розпалюють ненависть до Росії серед галицьких поляків⁸.

Подання невтішної картини існування можна вважати не лише констатацією факту, а й своєрідним спонукальним мотивом для дії. У цьому плані, в певній мірі, може виглядати твердження автора, що всі слов'яни, піддані Австрії, з надією споглядають на Росію, від якої очікують порятунку, але наразі лише по-

літичні обставини заважають російському уряду проявити свої прославянські позиції⁹. Щоправда, як зазначає М. Погодін, у такому бажанні є одне виключення. Мається на увазі, що поляки «не розуміють щастя і слави» бути в єднанні з Росією¹⁰.

За припущенням Михайла Петровича, що базувалося на основі вражень від подорожей, серед слов'ян існує думка, що Східна Галичина, в якій проживають «чисто русские», і сповідують грецьку віру та прихильні до православ'я, хоч і уніати, може створити ланцюгову реакцію переходу під заступництво Росії для русинів Угорщини, сербів, чехів і т.п.¹¹.

Загалом, як зазначається у листі, всі міркування щодо галичан, як і всіх слов'ян, зроблені М. Погодіним як ученим, на основі власних спостережень. На його переконання, священний і християнський обов'язок повеліває Росії допомогти своїм нещасливим єдиноплемінникам, допомогти, наскільки дозволяють політична ситуація для «релігії, для науки, для просвітництва, з мирною метою»¹².

Цікаво, що в окремих випадках М. Погодін об'єднував в одне ціле українців Галичини і північно-східної Угорщини під назвою русини. Вони, нащадки Галицького князівства, такі ж «русские», як жителі Полтави чи Чернігова, і спільно з болгарами потребують першочергової допомоги¹³.

Заслуговує на окрему увагу і чергове звернення до міністра народної освіти, зроблене з приводу наступної подорожі 1842 р. Окрилений успіхом, який мав лист за 1839 р. у міністра та владних структур імперії Романових. М. Погодін вирішив поділитися враженнями про зміни, які сталися серед слов'янських народів Австрійської імперії від часу першої подорожі. У документі знайшлося місце і для Східної Галичини. Згідно свідчення Михайла Петровича становище «русских» в галицькому краї погіршилося. Вони для австрійців найбільш ненависні зі слов'ян, так як найближчі до Росії по родству, вірі, мові і історії. Австрійська влада намагається під будь-яким приводом їх пригнічувати і придушувати їхній національний рух в зародку. Однак, попри утиски, національний рух є і навіть посилюється. Серед його представників є прихильники православ'я. Для підкріплення свого твердження наводиться вислів місцевого жителя: «Хоч би ви виміняли нас на Польщу! Ну, що вам в Польщі? Там вас не люблять, а ми вам вірні душею і тілом»¹⁴.

Михайло Петрович зазначив у доповіді пораду, яку дають галичани, щодо дій російської влади на Правобережжі. Їхня пропозиція полягала у необхідності виведення польського духу із приєднаних українських територій шляхом скупівлі маєтків польських поміщиків.

У документі присутня інформація, яка мала б насторожити російську владу, і напевне, спонукати її до якоїсь дії. Сутність її полягає у повідомленні, що серед австрійців поширилася думка про те, що «русское» населення Східної Галичини разом з Малоросією відмінне від Москви і інших північних губерній, яку вони поширюють серед галичан, намагаючись таким чином вплинути на зниження симпатії останніх до Росії. А в перспективі, як зазначав М. Погодін, плани австрійців сягнули і на Малоросію. Подається згадка й про те, що Австрія боїться також і поляків, серед котрих намагається посилити антиросійські настрої. Все це свідчить, на переконання автора, про ослаблення Австрійської імперії, яка при першій же війні може розпастися¹⁵. Прогноз, як показали події 1848 р., був дуже

точним. Але Росія продовжувала займати далі обережну позицію щодо Східної Галичини і слов'ян Австрії, що, як відмічав Михайло Петрович, викликало серед окремих із них прояви невдоволення. Хоча документ і не мав прямого заклику до дій по захисту слов'ян, він їх мав на увазі. Більше того, розуміючи делікатність становища російської влади, яка не хотіла спровокувати війну, М. Погодін запевняв, якщо не виходить діяти офіційно, можна публічно, залучаючи громадськість, через Російську академію наук та історичні товариства¹⁶.

Така антиавстрійська позиція, що передбачала навіть розпад імперії не отримала підтримки у владних структур. Ситуацію поглибила революція 1848 р., яка переводила всі можливі проекти взаємин імперії Романових з слов'янськими національними рухами в категорію революційних, які зачіпали основи законної влади, чого так боявся Микола I. Після цього активність М. Погодіна у питанні єднання Східної Галичини і Російської імперії спадає.

У 50–60-х роках XIX ст. М. Погодін продовжував звертати увагу російської громадськості до важкого становища «русских» в Галичині та історичні права на територію краю Російської імперії. Прикладом цього може слугувати його опублікована промова з приводу роковин Слов'янського з'їзду в Москві 1867 р., в якій останні «п'ють саму гірку чашу»¹⁷, стаття «Об отношении России к Славянам»¹⁸, «Настоящая война в отношении к русской истории»¹⁹, публікація, присвячена Австрії²⁰.

Цікавою видається стаття «О восстановлении Польши», в якій Михайло Петрович черговий раз нагадав на важливості для Росії Галичини. У зробленому невеликому екскурсі в історію, він зазначив, що російські дипломати, отримуючи, після перемоги над Наполеоном, в знак подяки Польщу, здійснили велику помилку, забувши про галицький край, населений «русским племенем»²¹. Тут же знову, автор згадав про те, що Галичина, а саме її східна частина – це «Росія, так ж як Чернігів, Житомир, Полтава»²².

Щоправда, на інтенсивність такої діяльності в другій половині XIX ст. вплинула Кримська війна. Зрозуміло, що у той час було не до Східної Галичини. Ще одним важливим чинником було те, що в середовищі російського суспільства та й переважної більшості владних структур основний акцент уваги було направлено на допомогу південним слов'янам, що знаходилися під гнітом Османської імперії. У фаворі була ідея здобуття Боспору і Дарданел.

Потрібно відмітити, що діяльність М. Погодіна була пов'язана не лише з російськими владними структурами та суспільством. Михайло Петрович добре розумів, що для отримання необхідного успіху потрібно готувати й іншу сторону – галицько-руську громадськість. Тому не дивним видається факт появи 20 вересня 1866 р. звернення «К Галицким братьям». У ньому, окрім традиційного для тих часів стилю, на кшталт «п'ятсот літ страждали, мучилися й стогнали галичани, наші рідні брати, під гнітом ворожих племен, релігій, мов»²³, для більшої красномовності було взято сюжет смертної кари Остапа «Тараса Бульби», який символізував те, що Росія (як батько Тарас) чує страждання сина, що символізував Галичину. У подальшому тексті подається, з використанням цитат тогочасної періодики про галицький край, переконання того, що східні галичани не рутени, а «русские». А з іншого боку оприлюднено заяву, що росіяни, хоч і не

вмішувалися в справи уряду в зовнішній політиці, але мають право виражати своє співчуття своїм «братам»²⁴.

Слід також зазначити, що М. Погодіна можна сміливо віднести до числа тих перших, хто запропонував російській владі використати в своїх цілях потенціал проросійсько налаштованої галицької інтелігенції.

У ході відвідин Галичини, Львова у М. Погодіна зав'язалися контакти з представниками української громадськості, серед яких слід відзначити Д. Зубрицького, І. Вагилевича, Я. Головацького. Між М. Погодіним і галицькими діячами розпочалося листування. Отримані від галичан (насамперед від Д. Зубрицького) листи свідчили про їх антипольську позицію²⁵. Контакти М. Погодіна з галицькими громадськими діячами та інтелектуалами сприяли формуванню у нього думки про можливість залучення останніх, за наявності у них проросійських симпатій, до формування необхідного іміджу Росії серед галичан. Свої міркування він подав у другому зверненні до міністра народної освіти С. Уварова, де зазначив, що «духовенство, адвокати, купці усвідомлюють своє «русское» походження і «тягнуться всім серцем до Росії»²⁶. Цьому безперечно сприяла поява у Східній Галичині «погодінської колонії».

Ще одним сильним моментом у працях М. Погодіна є поради щодо ефективності в роботі з галичанами зокрема, і слов'янськими народами загалом. Так, в очікуванні сприятливих умов слід підтримувати їх літературні починання приватно, через другі, треті руки доставляти необхідну літературу, друкувати книги, призначати премії на видання про їхню історію, мову, надсилати в бібліотеки російські книги, сприяти формуванню граматики, лексики, збиранню переказів і пісень²⁷.

Наступні поради розкривають більш детальноше розуміння проблеми «єднання» російського діяча. Так, М. Погодін пропонував ряд необхідних дій для досягнення наміченого таким чином, щоб не викликати розголосу в Росії, і не накликати ні найменшої підозри у австрійців. В загальних рисах це передбачало наступне:

1) створення порівняльної граматики усіх слов'янських говірок, що дозволить зрозуміти слов'янську спорідненість. Доцільно оголосити премію за створення найкращої. Окрему увагу слід приділити створенню граматики для тих говірок, які ще їх не мають, зокрема галицької.

2) потрібні зібрання пісень, прислів'їв; слов'янська хрестоматія (кирилицею і латиницею);

3) видання історії слов'янських держав, географічних і статистичних описів, міфічних переказів, звичаїв, зібрань актів, грамот та інших історичних пам'яток і біографій видатних слов'янських постатей – Слов'янський пантеон;

4) поява Всеслов'янського журналу, на сторінках якого відображалася б наукова і літературна діяльність усіх слов'янських народів²⁸.

Однак, як свідчать приписки у виданнях праць М. Погодіна, зазначені чотири компоненти не знайшли належного відгуку у тогочасної російської влади. Щоправда, як показав наступний хід історії, вказані перед цим рекомендації втілювалися у життя в майбутній співпраці російської влади і суспільства з галиць-

кими москвофілами і сприяли оформленню на початок Першої світової війни не лише ідеї єднання Східної Галичини з Російською імперією, а й, з погляду Петербургу, історичної закономірності цього.

Таким чином, у зовнішній політиці Російської імперії XIX ст. вагоме місце відводилося галицькому питанню. В контексті цього, важливого значення набуло ідеологічне обґрунтування ідеї єднання Східної Галичини з імперією Романових, одним із реалізаторів його став М. Погодін. У своїх листах, промовах, доповідях, історико-публіцистичних виданнях намагався довести до російського загалу, що в Східній Галичині проживають нащадки Київської Русі, а, отже, російська сторона не може не допомогти тим, котрі опинилися під австрійським гнітом. Розуміючи, що силовий сценарій вирішення питання може призвести до ускладнення міжнародного становища Російської імперії, М. Погодін запропонував широку програму допомоги культурного спрямування, до якої, щоб не компрометувати владу, можна було б залучити російську академію наук, історичні товариства тощо. Однак, на той час, пропонована програма не отримала належної підтримки, використовувалися лише її окремі елементи. Михайло Петрович намагався впливати і на тих, хто проживав по той бік кордону. Налагоджені контакти з представниками з проросійсько налаштованою українською громадськістю наштовхнули його на думку щодо їх використання в інтересах Російської імперії, про що й було поінформовано владні структури.

Примітки:

¹ Миллер А. И. «Украинский вопрс» в политике влостей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург : Алтея, 2000. 260 с.; Олійник С. В. Галичина в зовнішній політиці Російської імперії першої половини XIX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол. : А.Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 8 : До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 477–487; Павленко О. В. «Славянський фактор» в отношениях России и Австрии в 40–60-е годы XIX века» / Словяно-германские исследования. Москва, 2000. Т. 1. С. 243–287; Сухий О. Від русофільства до московфільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XX столітті). Львів : Львівський національний університет імені Івана Франківська, 2003. 497 с.

² Барсуков Н. В. Жизнь и труды М. П. Погодина : в 22 т. Санкт-Петербург: Погодин и Стасюлевич, 1888–1910.

³ Иванников Д. А. Общественно-политические взгляды и деятельность М. П. Погодина : автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.09. Казань, 2010. 25 с.; Мазин К. И. М. П. Погодин : человек, историк, публицист // Современные проблемы сервиса и туризма. 2014. №3. С. 5–12; Пашаева Н.М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. Москва: Имперская традиция, 2007. 192 с; Почивалова А. В. Историческая концепция М.П. Погодина: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02; Пензенский государственный педагогический университет им. В. Г. Белинского. Пенза, 2010. 24 с.; Стайцов Р. Е. Тема Польши в публицистике

М. П. Погодина (50-е годы XIX в.) // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 2010. №6. С. 222–228; Тесля А. «Славянский вопрос» в публицистике М. П. Погодина 1830–1850-х гг. // Русская Атлантида. Социологическое обозрение. 2014. Т. 13. №1. С. 117–138.

⁴ Барсуков Н. В. Вказана праця. 1891. Т. 4. С. 327–328.

⁵ Очерк русской истории // Историко-критические отрывки М. Погодина. Москва, 1846. Т. 1. С. 24.

⁶ Формация государства // Историко-критические отрывки М. Погодина. Москва, 1846. Т. 1. С. 52.

⁷ Письмо к Министру народного просвещения, по возвращении из путешествия по Европе в 1839 году // Русский заграничный сборник. Письма и статьи М. Погодина о политике России, в отношении славянских народов и Западной Европы. Берлин-Париж-Лондон, 1860. Часть IV. Тетрадь II. С. 19.

⁸ Там же. С. 19–24.

⁹ Там же. С. 26–27.

¹⁰ Там же. С. 27.

¹¹ Там же. С. 29.

¹² Там же. С. 31.

¹³ Там же. С. 33–34.

¹⁴ Второе донесение Министру народного просвещения о путешествии 1842 года, преимущественно в отношении к Славянам // Русский заграничный сборник. Письма и статьи М. Погодина о политике России, в отношении славянских народов и Западной Европы. Берлин-Париж-Лондон, 1860. Часть IV. Тетрадь II. С. 63–64.

¹⁵ Там же. С. 63–66.

¹⁶ Там же. С. 84.

¹⁷ Речь, произнесенная М. Погодиным на обычном обеде, 16 мая // Обращение статей, писем, речей по поводу Славянского вопроса М. П. Погодина : Москва : Издание Д. М. Погодина. С. 111.

¹⁸ Об отношении России к Славянам // Собрание статей, писем и речей по поводу Славянского вопроса М. П. Погодина. Москва: Изд. Д. М. Погодина, 1878. С. 23–25.

¹⁹ Настоящая война в отношении к русской истории // Русский заграничный сборник. Письма и статьи М. Погодина о политике России, в отношении славянских народов и Западной Европы. Берлин-Париж-Лондон, 1861. Часть IV. Тетрадь III. С. 55, 63.

²⁰ Австрия // Русский заграничный сборник. Письма и статьи М. Погодина о политике России, в отношении славянских народов и Западной Европы. Берлин-Париж-Лондон, 1861. Часть IV. Тетрадь III. С. 118.

²¹ О восстановлении Польши // Русский заграничный сборник. Письма и статьи М. Погодина о политике России, в отношении славянских народов и Западной Европы. Берлин-Париж-Лондон, 1861. Часть IV. Тетрадь III. С. 1.

²² Там же. С. 6.

²³ К Галицким братьям // Собрание статей, писем и речей по поводу Сла-

вянского вопроса М.П. Погодина. Москва: Изд. Д. М. Погодина, 1878. С. 17–18.

²⁴ Там же. С. 20.

²⁵ Письма к М. П. Погодину из Славянских земель (1835–1861). Изданы под ред. Д. Чл. Нила Попова. Выпуск III. // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при московском университете подзаведыванием А.Н. Попова. 1880. Январь – март. Кн. 1. Москва, 1880. С. 545–660.

²⁶ Второе донесение Министру народного просвещения о путешествии 1842 года, преимущественно в отношении к Славянам // Русский заграничный сборник. Письма и статьи М. Погодина о политике России, в отношении славянских народов и Западной Европы. Берлин-Париж-Лондон, 1860. Часть IV. Тетрадь II. С. 64.

²⁷ Письмо к Министру народного просвещения, по возвращении из путешествия по Европе в 1839 году // Русский заграничный сборник. Письма и статьи М. Погодина о политике России, в отношении славянских народов и Западной Европы. Берлин-Париж-Лондон, 1860. Часть IV. Тетрадь II. С. 26.

²⁸ Там же. С. 47–50.

Sergiy Oliynyk. The idea of Eastern Galicia's unification with the Russian Empire in the writings of M. Pogodin. The article is devoted to the problem of formation of the idea to join Eastern Galicia with the Romanov Empire in the Russian 19th century social environment. The focus is laid on M. Pogodin's work an analysis of his publications concentrates on the idea of All-Slavic unity under the auspices of the Russian Empire, with the Galician component being a distinct element. The author notes that for all the typological differences, a general trend to justify the need for more attention of the Russian authorities to the Galician region, whose essence was the need to protect the «Russian» population in the Austrian Empire, is traced in the writer's writings. It is found that M. Pogodin was one of the first to single out intellectuals from the eastern Galician environment for whom the idea of rapprochement with Russia would fall onto a favorable ground.

Key words: Austrian Empire, Russian Empire, Eastern Galicia, M. Pogodin, intellectuals.

Отримано: 06.07.2018 р.

УДК 930.1(477)(092):94(477)

Анатолій Філінюк

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ В. АНТОНОВИЧА І П. ЧУБИНСЬКОГО

Анатолій Філінюк. Проблеми історії та культури в дослідженнях В. Антоновича і П. Чубинського. У розвідці зроблено спробу узагальнити наукові студії з проблем історії і культури Правобережної України В. Антоновича і П. Чубинсь-

кого, які були ключовими постаттями в українській історичній науці 60–80-х рр. XIX ст. Підкреслено, що обидва дослідники в один час, позначений як рубіжний у суспільно-політичному житті, пройшли фахове та громадянське становлення й розпочали вивчати історію і культуру України, передусім акцентуючи увагу на збір, систематизацію та осмислення усних джерел і народної творчості мешканців Правобережжя. Зазначено, що головним об'єктом їх наукового зацікавлення виступали українське населення, селяни в географічному, часовому та змістовому значенні, яких В. Антонович розцінював як найдемократичніший прошарок, котрі складають «народність осібну».

Зауважено, що найбільший дослідницький інтерес обох вчених стосувався переважно географічного виокремлення великого українського регіону, якому були характерні як загальні, так специфічні риси життєдіяльності його корінних мешканців і національних меншин.

Наголошено, що до заслуг дослідників належать публікація не тільки наукових розвідок з археології, етнографії, історії і культури Правобережної України, а й близько 30 томів «Архива Юго-Западной России». Це дозволило, з одного боку, використовувати зібрані, систематизовані та відредаговані ними джерела як фактографічну основу для написання багатьох власних праць, з іншого боку, служило і служить потужним джерельним комплексом для вивчення та відтворення історії і культури Правобережжя та всієї України іншими дослідниками. Винятково важливим стало і те, що вони виокремили проблеми вивчення багатовікового минулого Правобережжя та українського народу загалом і започаткували наукові пошуки за окремими тематичними напрямками й періодами.

Ключові слова: В. Антонович, П. Чубинський, проблеми, дослідження, історія і культура, Правобережна Україна, нариси, статті, видання, «Архив Юго-Западной России», джерельний комплекс.

Анатолій Филінюк. Проблемы истории и культуры Правобережной Украины в исследованиях В. Антоновича и П. Чубинского. В статье предпринята попытка обобщить научные труды по проблемам истории и культуры Правобережной Украины В. Антоновича и П. Чубинского, которые были ключевыми личностями в украинской исторической науке 60–80-х гг. XIX ст. Подчеркнуто, что эти исследователи в одно время, позначенное как рубежное в общественно-политической жизни, прошли образовательное и гражданское становление и начали изучать историю и культуру Украины, прежде всего акцентируя внимание на сбор, систематизацию и осмысление устных источников и народного творчества жителей Правобережья. Сделан акцент, что главным объектом их научного интереса выступали украинское население, крестьяне в географическом, часовом содержательном значении, которых В. Антонович розцінював как наиболее демократическую часть, которая составляет «народность отдельную».

Отмечено, что наибольший исследовательский интерес обоих ученых касался преимущественно географического вычленения великого украинского региона, которому были характерны как общие, так и специфические черты жизнедеятельности его коренных жителей и национальных меньшинств.

Обосновано, что к заслугам историков относятся публикация не только научных разработок по археологии, этнографии, истории и культуре Правобережной Украины, но и около 30 томов «Архива Юго-Западной России». Это позволило, с одной стороны, использовать собранные, систематизированные и отредактированные ними источники как фактографическую основу для написания многих собственных работ, с другой стороны, служило и служит мощным источниковым комплексом для изучения и реконструкции истории и культуры Правобережья и всей Украины другими исследователями. Исключительно важным стало и то, что они выделили проблемы изучения многовекового прошлого Правобережья и украинского народа в целом и стали основоположниками научных поисков по отдельным тематическим направлениям и периодам.

Ключевые слова: В. Антонович, П. Чубинский, проблемы, исследования, история и культура, Правобережная Украина, очерки, статьи, издания, «Архив Юго-Западной России», источниковый комплекс.

Якщо В. Антонович відомий як фундатор київської історичної школи в українській науці, а П. Чубинський – як автор національного гімну України, то питання про їх внесок у вивчення проблем минулого та культури Правобережжя ще потрібно відкривати як для нинішніх, так і для прийдешніх поколінь. Передусім, зазначимо, що до дослідницької спадщини цих діячів в різні часи зверталось чимало дослідників, у тому числі М. Антонович, І. Гирич, М. Грушевський, П. Гуменюк, М. Довнар-Запольский, В. Доманицький, М. Драгоманов, А. Катренко, О. Кіян, В. Колесник, І. Коляда, М. Кордуба, В. Короткий, А. Котенко, І. Линниченко, О. Лотоцький, І. Мельничук, Ю. Поліщук, С. Томашівський, В. Ульяновський та ін. Їхніми зусиллями висвітлено чимало аспектів, пов'язаних із вивченням і реконструкцією В. Антоновичем і П. Чубинським української історії й культури та її регіонів. Завдяки цьому нагромаджено значний фактичний матеріал, який проливає світло на їхній внесок у цій царині. Однак цілісного наукового дослідження про місце проблем історії та культури Правобережної України в науковій спадщині В. Антоновича і П. Чубинського поки що у вітчизняній історіографії не створено.

Мета нашої розвідки полягає в розкритті важливих напрямків дослідницької діяльності В. Антоновича і П. Чубинського в сфері історичного минулого та духовно-культурної спадщини Правобережжя.

Передусім, наголосимо, що В. Антоновича, та П. Чубинського об'єднувало кілька обставин. По-перше, період другої половини 50-х – початку 60-х рр. XIX ст., що став своєрідним рубежем у суспільно-політичному житті України¹. В цей час відбулося їхнє становлення як фахівців і представників української наукової еліти, а також як активних громадських діячів і національно свідомих українців й початок їхньої дослідницької роботи з історії та культури Правобережної України. По-друге, головним теоретичним знаряддям науково-культурницької діяльності кожного з них було вивчення та осмислення матеріальної і духовної культури українського народу, наукове доведення його права на вільне існування. По-третє, утворення Південно-Західного Відділу імператорського ро-

сійського географічного товариства відкривало можливості для легалізації їхньої «науково-культурницької праці, провадити її через офіційно діючу організацію, надаючи їй широкого розмаху»². По-четверте, в реалізації їхнього дослідницького таланту були майже однакові зацікавлення: археографічні заняття і опублікування джерел; історичні дослідження; археологія; географія та етнографія.

Підкреслимо, що В. Антонович здобував фах історика в Київському університеті, маючи медичну освіту і коротку лікарську практику³. В студентському гуртку, що налічував у 1861 р. від 300 до 400 осіб і в якому зокрема були В. Білозерський, М. Драгоманов, П. Чубинський, він безперечно відігравав визначну роль. За його спогадами, в гуртку побутувала думка, що соромно жити у краї і не знати ні самого краю, ні його людей. В естетичній концепції передової молоді, особливо В. Антоновича і П. Чубинського, фольклор розглядався як органічна складова українського культурного контенту та ілюстрація духовної історії народу, джерело пізнання його становища, потреб і прагнень.

Принциповою стала заява гурта польського молодого, що Україна – не Польща, що люд, який заселив цю землю, є український люд і що українське панство мусить і повинно повернутися до свого народу, якщо не хоче бути тільки плантатором. Саме ця заява поклала певний початок розплутуванню історичного клубка взаємних відносин на українській землі польської та української націй. Більше того, нею виразно й рішуче розв'язувалося питання про етнографічні межі Польщі і про національність люду, що заселює Україну. В. Антонович зі своїм другом Т. Рильським та іншими студентами за три вакації обійшов Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину і більшу частину Катеринославщини та Херсонщини. Його сестра Евеліна і особисто вчений говорили, що під час мандрівки з етнографічною метою він хотів придивитися до народного побуту, до його мови, звичаїв, способів життя, економічного виробництва, одягу, занять і т. п. Зібрані свідчення далеко не відповідали очікуваній повноті, проте були достатніми для написання журнальної статті для якого-небудь періодичного видання про народний побут⁴.

В автобіографічних записках В. Антонович зазначив, що вони бачили в народі «дуже сильну природну логіку і дуже розвинену природну етику, що проявлялась у готовності до помічі і в приятельському відношенні до всякого нужденного»⁵. «Демократизм і поступовість на українському ґрунті, з яким зв'язаний був він всіма реальними зв'язками свого життя, втілюються для нього в українстві, в його змаганнях до свого соціально-політичного і національного самоозначення. Українська – народня стихія стає для нього предметом все свідомішого студювання – і культу; разом з кількома товаришами-однодумцями, що поділяли його «хлопоманські» погляди, вони пішки обходять величезний простір України (Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину і значну частину Херсонщини і Катеринославщини), не тільки студюючи народне життя, але й переймаючися почуттям тісного і глибокого споріднення з ним»⁶.

З-поміж понад 300 наукових праць, які належать перу видатного історика, реконструкції історичного минулого Правобережної України присвячено більше половини, в тому числі: його магістерська робота «Останні часи козацтва на правому березі Дніпра за актами 1679–1716 рр.» (1868), докторська дисертація «На-

риси історії Великого князівства Литовського до смерті великого кн. Ольгерда» (1878 р.), статті та монографії – «Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (1442–1760)» (1867), «Акты об экономическом и юридическом отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799)» (1870), «Исследования о городах Юго-Западной России. По актам 1432–1798 гг.» (1870), «Исследования о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700–1798» (1870), «Киев, его судьба и значение с 14 по 16 ст.» (1882), «Монографии по истории Западной и Юго-Западной России» (1874), «Моя исповедь» (1862), «О гайдамачестве» (1876), «О городах в Юго-Западной России по актам 1432–1728 гг.» (1870), «О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст.» (1874), «Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти кн. Ольгерда» (1877–1878), «Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России по актам (1650–1798)», «Уманський сотник Іван Гонта» (1882), «Що принесла Україні Унія. Стан Української православної церкви від половини XVII до кінця XVIII ст.» та ін.

В дослідницькій діяльності В. Антоновича винятково важливими були архівні дослідження польсько-українських відносин. З великим талантом і повнотою вчений змалював «соціальний устрій і житті українського народу під польським режимом і непримиренні суперечності його з польсько-шляхетським устроєм». Цей період став вершиною його роботи, коли він заявив про себе як один із найвизначніших репрезентантів українства в науці і громадській діяльності. Основним важелем історії вчений вважав розвиток суспільної самосвідомості народу, виявлення безпосередніх мотивів його громадського та політичного життя. Виступав як проти самосхвалення, так і заперечення корінних основ народного життя, вимагав об'єктивного ставлення до предмета своїх занять, тверезого і критичного погляду на минуле, що ґрунтується на міцному фундаменті наукового аналізу. Доля народу, його віковічних зусиль і прагнень до створення свого державного організму, зосередження інтересу на важкій трьохсотлітній боротьбі, в якій український народ відстоював основні начала свого народного побуту – ось коло питань, які мають стояти в полі зору історика України⁷.

В основі всієї наукової діяльності В. Антоновича були «глибокий пієтизм, тепло і сердечна любов до свого народу». Історик обожнював в ньому «його суцільність, стихійну гармонію, високу красу побуту і глибоку природну логічність мисли; хилив чоло перед його високими культурними і соціальними інстинктами, високогуманною вдачею і тонким гумористичним почуттям, горючою жагою і непохитним жаданням справедливості». Він бачив з дитинства, що не саме тільки станове та економічне становище стає основою поділу на дві цілком протилежні групи: панів – і бидло, хлопів, але й культура, віра і національність з усіма її придатками. Одна група живе, говорить і молиться по-панськи, друга – по-хлопському. Станова різниця не розрізняється од різниці національної та релігійної <...> І не звичайна етнографічна різниця та відчуження існує між цими двома групами, але взаємне презирство та ненависть, утворені давнішою історією. Такі відносини були між селянством і дворянством в Правобічній Україні: був пан (поляк) і хлоп – бидло, – *tertium non datur!* Питомої української інтелігенції не було; російське дворянство, яке завелось тут після

польського повстання, переважно не живе в своїх маєтках, та од того й не велика шкода для селян; сільське духовенство – в незручних економічних відносинах до народу, та само воно по духу далеке од селян, бо вже помазане панською культурою»⁸.

Щоправда, українців В. Антонович називав «недержавним народом з природи». Він дотримувався думки про те, що «народність ця, абсолютно позбавлена державного інстинкту, вона не лише не створила окремої держави, але добровільно відклала утворення такої, навіть в той час, коли історичні обставини давали для цього можливість»⁹. Він підкреслював, що українцям завжди було легше увійти до складу чужих держав, ніж утворити свою – це неспростовний, на переконання В. Антоновича, факт української історії. Можливо, такий висновок він робив через повсякденний контроль властей над його діяльністю.

Адже не випадково, характеризуючи громадянську еволюцію півстолітньої наукової та громадської діяльності В. Антоновича, О. Лотоцький відзначав відданість і твердість у досягненні однієї незмінної цілі і що під непереможним тиском режиму він «змінював тактику та звужував «шлях своєї діяльності, аби зовсім од життя не усунутись. На полі науковому він мусить покинути ті ділянки української історії, яким на початку віддає свою увагу, в яких виявлялася органічна сила української нації. Від подій і діб великого національного підйому був він примушений перейти до нейтральніших об'єктів наукового дослідження, вперше в архівну роботу і нарешті майже замикається наявні у вузькій ділянці археології»¹⁰.

В царині вивчення історії та культури України, зокрема її Правобережжя варто зазначити, що, дослідивши антропологічні, психологічні і культурно-історичні особливості, В. Антонович виділив українців в окрему етнографічну одиницю. Зокрема, історик зазначав, що українці «дуже живо завжди відстоювали свої суспільні ідеали щодо внутрішнього устрою своєї країни <...> рівноправність всіх перед законом, відсутність станових відмінностей, соборне управління земськими справами, свободу релігійної совісті, право розвитку і вдосконалення»¹¹.

Відзначимо також, що, на відміну від народницької концепції М. Костомарова, у В. Антоновича «більше критики, аналізу, об'єктивізму, більш освітлення подій і з'явищ доби, яку він малює». В його працях «вражає гармонія між ідеєю й фактом». Він не подає наперед жодної готової думки, а групує матеріал так логічно, «в такій ясній перспективі, що ідея встає перед вашими духовними очима сама <...> і, не вважаючи на сухий виклад, вони заставляють читача не тільки думати, але й почувати та уявляти собі час, події й людей, про які в них іде мова»¹². Як пише О. Ясь, у його текстах «добре простежується стильовий шар, пов'язаний із відтворенням соціального зрізу минувшини, який висуває на перший план аналітичні компоненти мислення»¹³.

Більш суттєвим для В. Антоновича було завдання простежити моменти, які переживали народні маси в їх політичному, економічному та моральному житті, помітити ідеали народу в різні періоди його життя, простежити розвиток культури і цивілізації в народі. Під культурою історик розумів розвиток потреб

у фізичному, побутовому і моральному житті народу, а розвиток суспільних відносин на основі справедливості розглядав як цивілізацію, даючи таке визначення історії: історія є «розвиток цивілізації і культури у відомого людського суспільства»¹⁴.

В. Антонович замикав в українській історіографії період етнографізму та романтизму й розпочинав новий період, де більше було наближення до пізнання об'єктивної істини в минулому, де зверталася основна увага на народні маси. Фактично вчений протистояв домінуючій на той час державницькій школі російської історіографії (Кавелін, Чичерін, Соловйов), котра виділяла «історичні» та «неісторичні» народи. В. Антонович же висував на перший план не політичні, а соціально-природничі чинники¹⁵.

Не можна не підкреслити його заслуги в галузі української археології, що полягають у піднесенні значення археологічних пам'яток до рівня повноцінних історичних джерел; у систематичному вивченні археології України і повному зборі усієї відомої інформації у цій галузі; у створенні великої колекції археологічних знахідок та їх синтезації; в об'єктивності та обережності наукових узагальнень. На переконання І. Линниченка, «його археологічний кругозор <...> завжди стояв на висоті європейської археологічної науки, завдяки чому його власні археологічні праці мали загальнокультурне археологічне значення, а не були простим описом результатів місцевого археологічного дослідження, – його висновки мали <...> загальноархеологічну перспективу і займуть важливе місце в ряду крупних робіт європейських археологів». Узагальнюючи основні досягнення В. Антоновича на терені археології, особливо наголосимо, що він був одним із кращих дослідників палеоліту України (розкопки в Студениці на Поділлі 1887 р., у Києві 1893 р.). Невтомний археолог детально вивчав неолітичні печери, провів їх класифікацію, а також неолітичні стоянки, городища та могили. На початку 1890-х рр., ще до відкриттів В. Хвойки щодо трипільської культури, дослідник провів розкопки в с. Романівці Сквирського повіту й у Балтському повіті на Поділлі й висунув гіпотезу про можливе виникнення мальованої трипільської кераміки на Наддніпрянщині. З вивчення Правобережжя йому належать археологічні карти Волинської та Київської губерній¹⁶.

З-поміж питань минувшини Правобережної України В. Антонович виявляв найбільше зацікавлення польсько-українськими взаєминами, старався на документально стверджених фактах об'єктивно і правильно змалювати ту роль, яку через цілі століття історична Польща відігравала на українських землях, зобразити всі ті прогріхи, які вона вчинила супроти українського народу. В цілій серії праць історик немилосердно критикував «гримкі теорії про культурну місію, яку польська шляхта ніби-то виконувала на Україні, про мнине ширення нею західної цивілізації серед темних мужицьких мас, про «zdobyczer ługa polskiego», про легендарну геройську оборону українських земель перед навалою диких степових орд»¹⁷. Що ж до російської культури і літератури, то дослідник не виявляв до них ані поваги, ані симпатії, оскільки вважав їх державними інституціями, атрибутом поневолення українців¹⁸.

В. Антонович працював над усамостійненням культурного та ідейного

розвитку України, доводив нагальну потребу відцентрування українців «як від Варшави, так і від Москви». Він застерігав, за словами В. Липинського, «щоб, відриваючись од Польщі, не «втопитися» в Росії, і навпаки. Закликів не захоплюватися російською культурою не пробачала йому частина українофілів»¹⁹.

В. Антонович живо цікавився етнографією українців, постійно збирав пісні, легенди, приказки тощо, розуміючи їх особливе значення як таких, що відображають історичну пам'ять, світогляд народу. В галузі етнографії вченому належить кілька вагомих праць. Серед них – високо поціноване сучасниками і наступниками видане В. Антоновичем і М. Драгомановим історико-етнографічне видання історичних пісень українського народу під назвою «Исторические песни малорусского народа», в якому були згруповані пісенні твори «віку дружинного і княжого» та «віку козацького». Світ побачили лише 1-й том і перша частина 2-го тому. Так не змогла бути відтворена до кінця, як писав М. Грушевський, «історія українського народу, розповіджена ним самим в поетичній формі»²⁰. Праця отримала високу оцінку офіційної науки: Імператорської Російської Академії Наук, яка присудила за перший том «Исторических песен» Уварівську премію, а Імператорське Російське Географічне товариство нагородило дослідника срібною медаллю. Фахівці особливо відзначають розвідку про чаклування в Україні з додатком значної добірки документів XVIII ст. стосовно відьомства та демонології в цілому, що вперше відкрила перед читачем раніше незнаний аспект вітчизняної звичаєвої культури.

Зазначимо, що В. Антонович став своєрідним рекордсменом у сфері за майже 18 років редакторської діяльності: в 1863–1880 рр. – головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві. За цей час він видав 13 великих томів «Архива Юго-Западной России, в тому числі 7 його власного видання, а 2 опубліковано з його збірок ним же пізніше. Крім того, він також відредагував 3 окремих видання цієї ж комісії – збірників літописів зі своїми розвідками. За цей час написав 7 праць, у тому числі: «Про походження шляхетських родів в Південно-Західній Русі», «Дослідження про міста в Південно-Західній Русі», «Акти про економічні і юридичні відносини селян в XVIII ст.» тощо. Цим самим залишив дослідникам минувшини українського народу не оцінену скарбницю першорядних джерел до історії козаччини, українських міст, українського селянства, церковних відносин та колонізації в Україні. Вражений такою плідністю старшого колеги, М. Кордуба відзначив, що: «Тільки той, хто сам займався сим ділом, зможе як слід оцінити, скільки мозольного труду та фахової ерудиції вимагає вибір з безмежних засобів архіву, відчитання та приладження до друку, в кінці видання з потрібним науковим апаратом актового джерельного матеріалу»²¹.

Крім томів «Архива», В. Антонович видав збірку літописів з історії України (в якій містилося вісім перед тим незнаних літописних і щоденникових текстів), збірку матеріалів до історичної топографії Києва та Київщини, четвертий том літопису С. Величка (разом із І. Самчевським) та колекцію литовських княжих грамот (спільно з К. Козловським). Йому належать численні джерельні публікації на шпальтах «Киевской старины», «Университетских Известий», «Чтений обще-

ства Нестора-летописця». До того ж, опубліковані джерела він першим піддавав всебічній інтерпретації в розлогіх вступних статтях до томів «Архива».

На окрему увагу заслуговують особливості теоретико-методологічного дискурсу В. Антоновича, який звертав головну увагу на внутрішню історію, на суспільні форми, їх становлення та розвиток, на життя міст, селянства, шляхти, на походження та розвій козацтва, на умови, що викликали гайдамацькі рухи, на положення та життя православної церкви, на хід колонізації тощо. І в цих областях української історії він здебільшого був піонером, оскільки «перший орав досі нетиканий переліг».

В. Антонович, як і інші вітчизняні дослідники ХІХ ст. вивчали та відтворювали історію і культуру в надзвичайно складних умовах жорсткого контролю з боку властей і цензури. Про це можна детально дізнатися після ознайомлення з документами, опублікованими в другому томі тритомного видання «Син України: Володимир Боніфатійович Антонович»²². В. Антонович, і П. Чубинський змушені були виявляти надмірну обачність, неймовірний самоконтроль і майже повну замкнутість. За В. Антоновичем постійно і вперто стежили, відкривали його листування, викликали для пояснень куди треба, підсиляли до нього кмітливих агентів, які видавали себе то за переконаних українофілів, то за делегатів Ржонда. І він жив вічно під страхом репресій, тяжких і принизливих пояснень, вислання з обстановки, в якій тільки і міг працювати на користь тієї мети, якій він всеціло віддався. У зв'язку з цим В. Антонович висував на перший план культурницьку роботу серед мас, в якій бачив «грунт і на політичну працю в майбутності»²³.

Якщо доля відвела В. Антоновичу прожити 76 років, то його соратнику і однодумцю П. Чубинському – менше 45. Тому, якщо перший мав можливість займатися історичним минулим Правобережної України щонайменше 48 років, то другий – лише трохи більше 15 років. Українська національна ідея захопила молодого П. Чубинського, який після закінчення 2-ої Київської гімназії, вступив на юридичний факультет університету Петербургу – міста, що наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХІХ ст. стало центром українського національного руху²⁴. Найбільшу активність у цьому плані він виявив після закінчення в 1861 р. Петербурзького університету і захисту дисертації «Нариси народних юридичних звичаїв і понять з цивільного права Малоросії» на здобуття наукового ступеня кандидата правознавства. З поверненням в Україну, впродовж 1861–1862 рр. написав статті «Значення моговича у договорі, господарські товариства, найм робітників», «Два слова про сільське училище», «Ярмарок у Борисполі» для «Основни», опублікував матеріал «Декілька слів про значення казок, прислів'їв та пісень для криміналіста» в «Черниговском листке» та «Програму для вивчення народних юридичних звичаїв у Малоросії» – у «Киевских губернских ведомостях». Із виникненням у 1862 р. «Громади» серед перших став її членом поряд з В. Антоновичем, П. Житецьким, Т. Рильським та ін. Особливим його надбанням можна вважати написану ним у 23 роки пісню «Ще не вмерла України і слава і воля» (1862), яка стала державним гімном України.

У Києві П. Чубинський повернувся після заслання в Архангельську губер-

нію наприкінці 60-х рр. XIX ст. і лише в 1869 р. очолив статистично-етнографічну експедицію в Південно-Західний край, організовану Російським географічним товариством. Упродовж 1872–1878 рр. його зусиллями спільно з багатьма викладачами, студентами і представниками духовенства було зібрано численні зразки українського фольклору, юридичних звичаїв, судових рішень, статистичних і етнографічних матеріалів²⁵. Оцінюючи внесок П. Чубинського в українську етнографію, М. Петров назвав його особливим.

В першому томі «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» опубліковано етнографічні та фольклорні матеріали з українського Правобережжя: народні пісні, казки, загадки, звичаї, вірування, народний календар тощо, зібрані під час етнографо-статистичної експедицій 1869–1870 рр. під керівництвом ученого-етнографа та фольклориста, «українофила» П. Чубинського²⁶ в 36 повітах регіону з 52 повітів України, Білорусії та Молдавії, які він відвідав разом із Б. Ілляшевичем, К. Кардашом, В. Кравцовим, П. Раєвським та І. Чередниченком²⁷, що принесли йому невмирущу славу. За припущенням А. Котенка, «експедиція П. Чубинського могла бути замислена і проведена ним та його однодумцями в Києві не лише для збирання українського фольклору й доведення «російськості» населення на правому березі Дніпра, але й з метою української національної територіалізації». Більше того, «через внесок у формування картографічного образу України експедицію П. Чубинського та її праці, видані 1872–1878 рр. у Петербурзі, на думку А. Котенка, слід уважати одними з найважливіших історій українського національного руху другої половини XIX ст.»²⁸. Свідченням заслуг П. Чубинського в сфері української етнографії стало опублікування двотомного гарно ілюстрованого видання «Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського»²⁹.

В своїй глобальній семитомній праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край», яка стала «не просто величезною колекцією українських народних пісень і звичаїв, але й недвозначною політичною заявою», П. Чубинський записав близько 400 обрядових пісень (а в ході експедицій – понад 4000 тис. – А. Ф.), більш як у 20 місцях. Він дослідив весілля, різні прояви ігрової та розважальної культури паралельно з віруваннями, народним календарем, родинною обрядовістю та різного роду пісенністю (календарною, родинною, ліричною), серед яких дослідник виділив окремими циклами 57 текстів весняних і дитячих ігор, які, у свою чергу, розподілив на: 1) дитячі ігри з піснями (30 текстів); 2) ігри у м'яч (4 тексти); 3) ігри дівчат (4 тексти); 4) ігри обох статей (7 текстів); 5) різні дитячі забавки. Весняні ігри розміщені у третьому томі і до них, в основному, зараховані тексти молодіжних ігор («Кривий танець», «Володар», «Король» «Мак», «Шум», «Просо», «Галка», «Ворон», «Кострубонько», «Огірочки», «Хрещик», «Царенко», «Коза» та багато інших) із дошлюбних звичаїв молоді. Окремим невеличким циклом подано дражнилки. Водночас дитячі ігри («Ладки», «Ласочка», «Сорока», «Печу, печу хлібчик», «Зайчику, зайчику», «Коні» тощо) розглядаються у IV-ому томі «Трудів...» вкупі з обрядами, пов'язаними з народженням і вихованням дитини³⁰.

З останньої своєї поїздки влітку 1870 р. П. Чубинський так описував попередні враження від побаченого: «Сумне враження справляє Південно-Західний край. Чудова природа, розумне і поетичне російське («русское» – А. Ф.) населення безжально експлуатується жидами та поляками. Смішно чути, що Південно-Західний край обрусів, це неправда. Цікаво, що в Південно-Західному краї велика земельна власність належить полякам, капітал і промислове мистецтво – жидам, праця – російському («русскому» – А. Ф.) православному. Таким чином, кожна з груп населення вибрала собі особливу економічну роль, причому на долю російського («русского» – А. Ф.) населення випала найбільш невдячна – вічної худоби. Спорядження експедиції в теперішній час досить доречно, як побажиш із надісланого звіту». Опрацьовуючи результати експедиції, він в 1872 р. писав П. Семенову: «Я вже казав вашій достойності, що католик і поляк у цьому краї не тотожні. Виявляється, що з числа католиків менше однієї третини можуть бути названі поляками, решта – малоруси й відрізняються від решти малоруської народної маси лише релігією. Я вважав обов'язком зробити короткий нарис характеру культури місцевих поляків – це буде багато у чому новим, – так як питання про поляків було досі питанням політики чи публіцистики, а не етнографії. Узагалі я вживаю всі старання на розробку етнографічної статистики цього краю, хоча ревізійна комісія дорікнула мені за те, що я, зібравши велику кількість матеріалів, ухилився начебто від головного завдання експедиції. Я прошу вашу достойність після надсилання мною нариса поляків, наказати друкувати його вслід за нарисом євреїв»³¹.

К. Михальчук і П. Чубинський в спільній статті впевнено, на підставі отриманих знань, стверджували: «Поняття “католик” і “поляк” у цьому краї часто змішувалися, і тому кількість поляків була досить великою. Цієї помилки не уникали і статистичні комітети під час складання списків населених місць, в яких число католиків і поляків тотожне. Водночас насправді це далеко не так. Щоб не припуститися подібної помилки, я, хоча й мав під рукою списки населених місць, проте вважав за необхідне вимагати з кожної католицької парафії окремо списки поселень, що належали до парафії, з позначенням у кожному парафіян за станами. Потім, під час поїздок краєм, я намагався дослідити, наскільки кожен стан католиків може бути зарахований до числа поляків, так як за однією релігією нерозважливо було б зараховувати до числа поляків тих, хто, за винятком релігії, ані за мовою, ані за вдачею, ані за свідомістю не може бути зарахований до складу польської національності цього краю»³².

За даними П. Чубинського, в трьох губерніях Південно-Західного краю налічувалося 389 100 католиків. Ця кількість відрізнялась від попередніх даних статистичних комітетів (412 000), оскільки, за словами дослідника, він користувався парафіяльними списками, тоді як у статистичних комітетах базувалися на результатах діяльності поліції кожного повіту, які, своєю чергою, виходили з даних станових приставів і квартальних наглядачів, що виводили свої дані з інформації, наданої волосними правліннями і парафіяльними священиками; відповідно, проходячи через багато рук, з'являлися помилки. Але, крім зменшення загальної кількості католиків, із них поляками він називав лише дворян-католиків (які

складали дві третини всієї кількості поляків), невелику частину міщан (6400 з загальної кількості 62987 міщан-католиків) і ходячкової шляхти (13200 із 132000 ходячкових шляхтичів-католиків), а також селян-мазурів, які переселилися у цей край (5060 зі 126236 селян-католиків). У результаті, із 389 100 місцевих католиків поляками можна було вважати лише чверть, 91 000 осіб. Із цього він робив необхідний і, додамо, бажаний для влади висновок: «Таким чином, серед католиків поляки далеко не переважають; вони складають усього 25 %; решта 75 % католиків – малоруси, яких близько 298 000 душ, так що з православними малорусами, яких майже 4450 000, усе малоруське населення Південно-Західного краю становить майже 4750 000 душ обох статей. Серед цього численного населення поляки складають мізерний відсоток»³³.

П. Чубинський писав: «Деякі наші публіцисти не хочуть бачити відмінності між культурними типами малоросів і великоросів; вони вороже ставляться до всякого вказування на ці відмінності, уважаючи, що відмінності шкодять єдності. Але це помилково. В обох цих російських (“русских” – А. Ф.) народностей більше спільного, ніж відмінного. Обидві вони російські (“русские” – А. Ф.), обидві православні. У них спільний Білий Цар, якого вони люблять однаково; у них обох спільні вороги; обидві вони боролися за ту велич, якої досягла Росія; обидві працювали над російською (“русской” – А. Ф.) наукою та літературою. Відмінності ж їх – вищевказані – не лише не шкідливі, але й позитивно корисні. Вони зміцнюють зв’язок; вони роблять малороса й великороса необхідними одне одному. Згладити ці різниці, породжені умовами природи й усієї минулої історії, неможливо та не треба. Малорос був росіянином і є росіянином (“русским” – А. Ф.). Якщо він так себе не називає там, де він зустрічається з великоросом, то там, де він зустрінеється з поляком, молдованином та угорцем, твердо знає, що він – русин»³⁴.

Отже, в творчості В. Антоновича і П. Чубинського питання історії та культури Правобережної України посіли важливе місце. Аналіз їхнього творчого шляху і численних наукових праць засвідчив про те, що дослідники виступили фундаторами історичної науки, джерелознавства і етнографії; першовідкривачами запису й осмислення фольклорно-етнографічного потенціалу мешканців регіону і стали справжніми знавцями їхньої народної творчості, звичаїв, обрядів та побуту, що катастрофічно зникали з повсякденного народного побуту або втрачали свою автентичність та прив’язку до конкретного історичного місця. Наукові праці цих діячів вирізняються докладними, конкретизованими описами багатьох епізодів українського села з виразним тяжінням до етнографічної точності. Їх творчість робила благородну справу – підвищення народної свідомості, пробуджувала та виховувала в пригноблених масах почуття людської й національної гідності. Своєю активною пошуковою та редакційною роботою В. Антонович і П. Чубинський зуміли завдяки публікації «Архива Юго-Западной России» створити значний джерельний корпус з історії і культури Правобережної України й тим самим відкрити нові перспективи та напрямки вивчення й реконструкції широкого спектру її минулого.

Примітки:

- ¹ Іванова Л., Іванченко Р. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні : до проблеми становлення ідеології. Київ : Міжн. ін-т лінгвістики і права, 2000. С. 12.
- ² Катренко А. Український національний рух XIX століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 1999. Ч. II : 60–90-ті роки XIX ст. С. 78.
- ³ Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: Образ на тлі епохи. Київ : Міжн. фін. агенція, 1997. С. 22.
- ⁴ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : У 3 т. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. Київ : Заповіт, 1997. Т. 2. С. 15, 16, 25.
- ⁵ Антонович В. Автобіографічні записки: уривки // Київська старовина. 1993. № 4. С. 101.
- ⁶ Антонович Володимир Боніфатійович. Біографія (1834–1908) : Історик, археолог, археограф, активний учасник українського культурницького руху // URL : http://www.ebk.net.ua/Book/synopsis/ukrainska_elita/part1/009.htm.
- ⁷ Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Український історик. 1984. № 1–4. С. 193–199.
- ⁸ Доманицький В. Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадської діяльності. С. 27-46 // URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Domanyskyi_Vasyl/Volodymyr_Antonovych_Z_nahody_45-litnoho_iuvileiu_naukovoї_i_hromadianskoi_diialnosti.pdf. С. 31.
- ⁹ Антонович В. Б. Моя сповідь. Київ : Либідь, 1995. С. 158.
- ¹⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава [Б.в.], 1933. Т. 2. С. 168–169.
- ¹¹ Грушевський М. Володимир Антонович: основні ідеї його творчості й діяльності // Хроніка – 2000. 2000. № 39–40. С. 257–265.
- ¹² Доманицький В. Вказ. праця. С. 29–30.
- ¹³ Ясь Олексій. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) : монографія : У 2 ч. / [за ред. В. А. Смоля]. Київ : Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. С. 350.
- ¹⁴ Антонович В. Б. Вступна лекція до курсу історії // Київська старовина. 1992. № 3. С. 68.
- ¹⁵ Кіян О. Володимир Антонович : історик й організатор «Київської історичної школи». Київ : Світ успіху, 2005. С. 9–16.
- ¹⁶ Короткий В. А. Антонович Володимир Боніфатійович // Енциклопедія історії України : В 5 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1 : А–В. С. 105.
- ¹⁷ Кордуба М. Володимир Антонович // Літературно-науковий вістник. 1928. Т. ХС VI. Кн. VI. С. 158.
- ¹⁸ Колесник В. Наукова спадщина В. Б. Антоновича в оцінці М. С. Грушевського // Київська старовина. 1995. № 3. С. 78–83.
- ¹⁹ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) Київ : Укр. письменник, 2014. С. 288.
- ²⁰ Грушевський М. С. П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна. 1924. Кн. 1/2. С. 98–109.

²¹ Кордуба М. Володимир Антонович // Літературно-науковий вістник. 1928. Т. ХС VI. Кн. VI. С. 158.

²² Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : У 3 т. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. Київ : Заповіт, 1997. Т. 2. 448 с.

²³ Линниченко Й. А. Речи й поминки. Одеса : Техник, 1914. 318 с.

²⁴ Коляда І. Науково-культурницька та громадська діяльність П. П. Чубинського (за матеріалами спогадів сучасників) // Краєзнавство. 2012. № 1. С. 67.

²⁵ Шип Н. А. Чубинський Павло Платонович // Енциклопедія історії України : В 10 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 578.

²⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел / [собр. П. П. Чубинский]. Т. 7. Вып. 1-й : [Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство] / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и Комп., 1872. XXX, 224 с.

²⁷ Мельничук І. Павло Чубинський як етнограф краєзнавець // URL : http://geoknigi.com/book_view.php?id=447.

²⁸ Котенко А. Л. Етнографічно-статистична експедиція П. Чубинського в Південно-Західний край // Укр. іст. журн. 2014. № 3. С. 130.

²⁹ Чубинський П. Мудрість віків: українське народознавство у творчій спадщині П. Чубинського : у 2-х кн. / [упоряд. С. Гаркавого]. Київ : Мистецтво, 1995. Кн. 1. 224 с.; Чубинський П. Мудрість віків: українське народознавство у творчій спадщині П. Чубинського : у 2-х кн. / [упоряд. С. Гаркавого]. Київ : Мистецтво, 1995. Кн. 2. 224 с.

³⁰ Гуменюк П. Павло Чубинський як збирач і дослідник української традиційної ігрової культури // URL : <https://honchar.org.ua/p/pavlo-chubynskij-yak-zbyrach-i-doslidnyk-ukrajinskoji-tradytsijnoji-ihrovoji-kultury/>.

³¹ Котенко А. Л. Вказ. праця. С. 135, 136.

³² Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел / [Собр. д. чл. П. П. Чубинским]. Т. 7. Вып. 2-й. Санкт-Петербург : 1877. С. 274.

³³ Там само. С. 280–289.

³⁴ Там само. С. 357.

Anatoliy Filiniuk. The problems of history and culture of Right-Bank Ukraine in the researches by V. Antonovych and P. Chubynsky. This work attempted to summarize the scientific studies on the problems of the history and culture of Right-Bank Ukraine by V. Antonovych and P. Chubynsky, who were key figures in the Ukrainian historical science of the 1860–1880's. It is emphasized that both researchers at the same time, marked as a milestone in socio-political life, passed professional and civic formation and began to study the history and culture of Ukraine, focusing in particular on the collection, systematization and comprehension of oral sources and folk art of the inhabitants of Right-Bank Ukraine. It is noted that the main object of their scientific interest was the Ukrainian population, peasants in geographical, temporal and meaningful terms, which V. Antonovych regarded as the most democratic stratum, which make up the «separate nationality».

It was noted that the greatest research interest of both scientists concerned mainly geographical separation of the large Ukrainian region, which characterized both general and specific features of the life of its indigenous inhabitants and national minorities.

It is emphasized that the researchers published not only the scientific discoveries on archeology, ethnography, history and culture of the Right-Bank Ukraine, but also about 30 volumes of the «Archive of Southwestern Russia». This allowed, on the one hand, to use the collected, systematized and edited sources as a factual basis for the writing of many of their own works, on the other hand, served and serves as a powerful source complex for studying and reproducing the history and culture of Right-Bank Ukraine and the whole country by other researchers. There is an important fact that they highlighted the problems of studying the centuries-old past of Right-Bank Ukraine and the people in general, and initiated scientific research on selected thematic areas and periods.

Key words: *V. Antonovych, P. Chubynsky, problems, research, history and culture, Right-Bank Ukraine, essays, articles, editions, «Archive of Southwestern Russia», source complex.*

Отримано: 26.07.2018 р.

УДК 930.2(470+571)«189/2017»:94(477):929

Юрій Степанчук

ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ СУЧАСНОГО ОБРАЗУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Юрій Степанчук. *Передумови появи сучасного образу Богдана Хмельницького та його особливості в російській історіографії.* Статтю присвячено сучасній російській історіографії, де домінує традиційний та заідеологізований образ Богдана Хмельницького. Проте, під впливом напрацювань українських та польських дослідників, розхитуються старі російські підходи до історичної інтерпретації історіографічних конструкцій, які були підлаштовані під ідеологічні та політичні потреби. Відзначено існування модернізаторського крила в новітній російській історіографії, представники якого визнають наявність різючих відмінностей між ментальністю нової української еліти та московської верхівки в середині XVII ст.; різновекторність глобальних інтересів Чигирин і Москви; констатують Гетьманщину як державу та обговорюють питання про ідею незалежності в політичних концепціях Б. Хмельницького.

Ключові слова: *російська історіографія, традиціоналісти, модернізатори, образ Богдана Хмельницького, Національно-визвольна війна, ранньомодерна українська державність.*

Юрій Степанчук. *Предусловия возникновения современного образа Богдана Хмельницкого и его особенности в российской историографии.* Стаття по-

священа современной российской историографии, в которой доминирует традиционный и излишне идеологизированный образ Богдана Хмельницкого. Однако, под влиянием наработок украинских и польских исследователей, расширяются прежние российские подходы к исторической интерпретации историографических конструкций, подведённых под идеологическую и политическую необходимость. Отмечено существование модернизационного крыла в новейшей российской историографии, представители которого признают наличие больших отличий между ментальностью новой украинской элиты и московской верхушкой в середине XVII в.; разновекторность глобальных интересов Чигирин и Москвы; констатируют Гетманищину как государство и обсуждают идею независимости в политических концепциях Б. Хмельницкого.

Ключевые слова: *российская историография, традиционалисты, модернизаторы, образ Богдана Хмельницкого, Национально-освободительная война, ранне-модерная украинская государственность.*

Богдан Хмельницький, безумовно, є найбільш затребуваною постаттю в російській історіографії, якщо не брати до уваги деяких великих київських князів періоду Київської Русі. Український гетьман найчастіше приковував до себе увагу науковців: ставав об'єктом різноманітних досліджень та ідеологічних маніпуляцій. З кінця XVIII ст. він – обов'язковий атрибут російського історичного нарративу, навчальних підручників та посібників, численних наукових популяризацій історії, ідеологічних та політичних текстів. Подібно до українського та польського випадків Б. Хмельницький також міцно увійшов до історичної пам'яті росіян як обов'язковий і знаковий її складник. Його образ легко пригадується в середовищі широкого загалу, неодмінно асоціюючись із позитивними історичними персонажами.

Причина такої пильної зацікавленості лежить на поверхні – Переяславська рада 1654 року, скликана Б. Хмельницьким, виявилася переломним моментом не тільки східноєвропейської, а й російської історії. Саме це забезпечило Б. Хмельницькому постійне місце в російському науковому та ідеологічному дискурсі. Як свідчать уже проведені дослідження¹, образ Б. Хмельницького в російській історіографії був однозначно позитивний хоча й із тими або іншими особливостями. Фактично, лише П. Буцинський, який звинувачував Б. Хмельницького у зраді в після-переяславські часи ідеалів українсько-московського поєднання², вносив дисонанс. Та ще автор сумнівного «Походження українського сепаратизму», російський емігрантський історик М. Ульянов називав українського гетьмана «двурешним» політиком, який «збираючись у 1654 р. у Переяслав на раду, не зняв турецького кафтану, одягнувши поверх нього московську шубу»³.

Головна концептуальна канва російського образу Б. Хмельницького залишалася незмінною впродовж усього наукового періоду розвитку російської історіографії. Її зумовлювало незмінне імперське трактування української історії з амплітудою від ортодоксального до поміркованого великодержавництва. Як зазначає В. Брехуненко, так звана радянська російська історіографія попри декларації в марксистському стилі базувалася на підлаштованих під нові ідеологічні по-

треби великодержавницьких засадах, які передбачали дотримання майже теологізму в тлумаченні питання про українсько-російське поєднання як відправний пункт для інтерпретацій⁴. Із середини 1950-х рр. і до краху СРСР в 1991 р. «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)» стали в умовах радянського тоталітаризму ідеологічним еталоном для тлумачення української Національно-визвольної війни середини XVII ст. і постаті Б. Хмельницького.

У рамках російської великодержавницької парадигми Б. Хмельницький у різних варіантах неодмінно поставав прибічником українсько-російського зближення та зверхності Росії над Україною. Він залишався єдиним українським гетьманом XVII – початку XVIII ст., якого оминуло тавро зрадника. Незважаючи на існування згаданої вище репліки П. Буцинського, науковий та публіцистичний образи гетьмана були позбавлені такого звичного для інших правителів Гетьманщини на шарування. Найчастіше ж Б. Хмельницького протиставляли Іванові Мазепі, Іванові Виговському, Петру Дорошенку, вирізняючи «прогресивність» Богдана з «реакційністю» останніх. А Переяславська рада 1654 р. та Березневі статті взагалі давали гетьманові в російській історіографії однозначний карт-бланш, сприяючи відкиданню на задній план свідчення джерел, які суперечили узагальненням про його органічний москвоцентризм.

Тому концепції російських дослідників хоча і включали тези про тяжіння Б. Хмельницького до турецького протекторату, прагнення нехтувати статтями українсько-московського договору, про існування суперечностей між Чигирином та Москвою, але неминуче виходили на ідею інтеграції українських земель до Московської держави⁵. У російську суспільну свідомість транслиювався саме такий підлаштований під великодержавницькі потреби заідеологізований образ Б. Хмельницького. Урочисте встановлення пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві у 1888 р. насправді канонізувало постать гетьмана в царській Росії.

Хвиля лакування гетьмана під історичного діяча, що стояв біля джерел непорушного моноліту українсько-російської злитості, була підхоплена в радянські часи, хоча й не відразу. Спершу, у дусі класової боротьби, Б. Хмельницького таврували як експлуататора козацьких і селянських мас, а імперська модель інтерпретації Переяслава 1654 року ще не використовувалася для легітимації російської зверхності над Україною. Однак після короткого періоду розбалансування та пошуку оптимальної моделі пояснення ранньомодерної української історії під новою марксистсько-ленінською приправою імперська парадигма з 1930-х рр. повністю відновила свої позиції. І концепція історичної неминучості та благодетельності російської зверхності над Україною отримала нове дихання.

Згадані вище «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» підвели підсумок, накинувши на наукові дослідження жорсткі ідеологічні рамки, які зобов'язували дослідників з СРСР бачити в Переяславській раді 1654 р. кульмінацію споконвічного прагнення українців до співіснування та взаємозближення з росіянами під спільним державним дахом. Гетьман у «Тезах» подавався як палкий поборник «возз'єднання» України з Росією⁶. З одного боку, така оцінка органічно поєднувалася зі старою імперською історіографічною традицією, а з іншого, – ставала обов'язковим дороговказом для подальших концептуалізацій російських іс-

ториків. І коли поглянути на ідейний бік наукових пошуків в Росії на ниві дослідження постаті Б. Хмельницького в 1950–1980-ті рр., вони цілком узгоджуються з духом і буквою «Тез»⁷. Як слушно зауважував сучасний російський історик О. Євлахов, «у радянській історичній та художній літературі образ Богдана Хмельницького майже іконописний: він відважний герой-визволитель українського народу від польського гніту та натхненник його приєднання в 1654 р. до Росії»⁸.

Отже, інтелектуально сучасна російська історіографія цього питання виросла на ґрунті великодержавницьких концепцій радянського різновиду з його суворою ідеологічною регламентацією. Проте, на відміну від української історіографії, вони цілком відповідали внутрішнім прагненням дослідників. Це добре видно з того, як далеко розійшлися дороги української та російської науки в пострадянські часи. В Україні після падіння СРСР та ідеологічного диктату Москви різко пішов процес переосмислення радянської інтелектуальної спадщини, тоді як в Росії й далі культивували старі підходи з наміром підсвіжити їх, надійно зберігши внутрішню сутність. І в Україні, і в Росії значну частину фахового дослідницького середовища доби Б. Хмельницького становили і становлять вчені, сформовані в радянські часи. Але якщо в першій історичній у своїй більшості виявилися внутрішньо готовими до ревізії своїх дослідницьких підходів, то в Росії – навпаки. «Стара гвардія» там чинила й чинить і надалі впертий опір новим інтелектуальним віянням.

Як обґрунтовано показав В. Маслак⁹, у Росії під впливом різкої зміни політичних, ідеологічних та інтелектуальних обставин, відбувся ціннісний розкол у середовищі російських дослідників ранньомодерної української історії. Виокремилися два головні табори – традиціоналісти та модернізатори. Перше крило охоплює лівову частину наукового сегмента й домінує, формуючи у світі відповідний образ російської історіографії. Воно прагне зберегти стару великодержавницьку основу, роль якої виконують концепції «загальноросійської культури», «возз'єднання України з Росією», «єдиної держави», а також заперечення самостійності українського історичного процесу». На думку В. Маслака, визначальна лінія традиціоналістів полягає у тому, щоб «пристосувати ортодоксальну радянську концепцію до нових наукових реалій без ревізії основних її постулатів, більшість із яких, своєю чергою, сягає корінням у товщу російської історіографії XIX – початку XX ст. При цьому здебільшого відкидаються найодіозніші положення, які різко суперечать прийнятим нині в науковому середовищі уявленням про систему доказовості результатів дослідження і які під тиском новітніх наукових напрацювань уже не сила боронити без очевидних репутаційних збитків для автора тексту»¹⁰.

Натомість модернізаторське крило, головним представником якого є петербурзька дослідниця Т. Таїрова-Яковлева, орієнтоване на ревізію великодержавницької моделі ранньомодерної української історії. Модернізаторський образ останньої «пропонує об'ємне бачення історії Гетьманщини, яке цілком вписується в новітні тренди наукового освоєння відповідної проблематики, перегукуючись у базових підходах з українською та польською історіографіями. Відправним пунктом зближення стало визнання самостійності українського історичного процесу, яке вивело на орбіту представлення Гетьманщини як органічного вияву природного са-

морозвитку українського світу, а також на зосередження уваги на генезі та втіленні в життя державної ідеї, появі нової української еліти, її світоглядних імперативах, політичних концепціях, проблемі легітимації Гетьманщини в умовах стереотипів ранньомодерної доби, стратегіях досягнення і збереження самодостатності»¹¹.

На цих засадах відбулася типологічна конвергенція підходів та інтерпретацій модернізаторської хвилі з опціями, притаманними сучасним українським та польським дослідникам ранньомодерної української історії. Водночас спалахують гострі інтелектуальні конфлікти між Т. Таїровою-Яковлевою та різними представниками традиціоналістського середовища, особливо на ґрунті інтерпретації постаті гетьмана Івана Мазепи. Варто також підкреслити, що лінія розлому пролягла в російській історіографії зовсім не за віковою ознакою: у традиціоналістському таборі значну кількість становлять дослідники, які прийшли в науку вже після падіння СРСР (зокрема К. Кочегаров, О. Алмазов, О. Малов та ін.), а найзатятіші дискусії генерує якраз молоде покоління традиціоналістів.

Наявність двох принципово конкурентних течій у російській історіографії не могла не відбитися на специфіці інтерпретацій постаті Б. Хмельницького. В основі підходів традиціоналістів лежить базована на концепціях «загальноросійської культури» та «єдиного народу» опція, що українці завжди відчували свою етнічну та релігійну спорідненість із росіянами і прагнули ліквідувати державний кордон, який їх розділяв, та возз'єднатися з ними в єдиній державі¹². Іншим наріжним фактором є теза про те, що дії українських гетьманів мають розглядатися крізь призму відповідності геополітичним інтересам Російської імперії¹³. Відповідно, діяльність Б. Хмельницького пропускається крізь сито цієї опції.

Модернізаторське крило російської історіографії порвало з такими практиками. Як обґрунтовано показав В. Маслак¹⁴, «опрацьовані в модернізаторському таборі версії історії української державності ранньомодерної доби позбавлені теологічного тлумачення українсько-московського зближення, а також постулатів про природність, неунікненність, безальтернативність та всеохопну прогресивність злиття українського світу з московським. За бортом опинилася концептуальна теза про усвідомлення і в Україні, і в Московії належності українців та росіян до «єдиного народу», цілісність якого була трагічно порушена в XIII–XIV ст., а тому закономірно відновлювалася від середини XVII ст.». Т. Таїрова-Яковлева сповідує ідею оцінювати діяльність українських історичних постатей крізь призму існування окремих українських інтересів, а також специфічних потреб окремих станів, стереотипів мислення, інтегрування українських еліт в європейський світ з його особливими політико-правовими уявленнями та моделями поведінки володарів. Це формує підґрунтя для того, щоб кінцевий інтелектуальний продукт модернізаційного середовища радикально відрізнявся від концепцій, опрацьованих у рамках традиціоналістської історіографії.

Іntenсивне переосмислення в Україні та Польщі феномену Національно-визвольної війни середини XVII ст. та ранньомодерної Української держави розхитувало концепцію «возз'єднання». Уведення до наукового обігу Ю. Мициком, В. Степанковим та Я. Федоруком¹⁵ джерел про ідею державності в політичній програмі Б. Хмельницького заперечувало теологізм тези про заданість українсько-москов-

ського поєднання. Утвердження в українській та польській історіографіях концепції, що Б. Хмельницький уже на початку соціального вибуху виношував плани побудови незалежної Української держави завдавало ще більшого удару. При цьому обговорення проблеми генези ідей державності та незалежності як складників політичної програми Б. Хмельницького надійно «прописалося» в українському та польському наукових дискурсах.

На початку ХХІ ст. було завдано значної тріщини одній з опор традиційного російського імперського образу Б. Хмельницького як послідовного прихильника українсько-московського зближення та прибічника орієнтації на Москву. Ретельний аналіз В. Брехуненком оприлюднених джерел та актуалізація ним низки раніше невідомих документальних матеріалів дали змогу зробити висновок, що, насправді, український гетьман час від часу сигналізував про відсутність у Чигирині інтеграційних намірів щодо Московії¹⁶. Вимагала реакції також розробка Т. Чухлібом та польськими істориками Я. Качмарчиком і М. Нагельським проблеми лавірування Гетьманщини між сусідами як ключового елементу політичної програми Б. Хмельницького, а також концепції поліпідлеглості Української держави¹⁷.

Додатковим викликом став історичний календар. Наближення круглих дат, зокрема 400-річчя з дня народження Б. Хмельницького, 350-річчя Переяславської ради 1654 року, Гадяцької унії 1658 року та Конотопської битви 1659 р., 300-річчя Полтавської битви 1709 року активізували як історіографічне освоєння відповідної проблематики, так і ідеологічні зусилля й політику пам'яті в Україні, Росії та Польщі.

Для уявлення про впливи, що генерував фактор ювілеїв, варто згадати події, пов'язані з наближенням ювілею Переяславської ради 1654 р. У 2002 р. Москва з цілком виразною імперською метою взяла на озброєння політику реанімації у свідомості росіян та українців ідей, закладених у «Тезах» від 1654 р. Під тиском Москви Президент України Л. Кучма видав указ про широкомасштабне відзначення ювілею Переяслава 1654 р. як кульмінації обоюстороннього українсько-московського прагнення до поєднання. Міністерство освіти та науки України зобов'язало вищі та середні навчальні заклади провести заходи, присвячені «вікопомності» Переяславської ради.

Реакція наукового середовища в Україні була прямо протилежною. Українські дослідники в кооперації з польськими, американськими та канадськими вченими підготували фундаментальне видання «Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження)» (Київ, 2003) та представницьку міжнародну конференцію (за участю також і російських дослідників модернізаційної хвилі), присвячену проблемам Переяслава 1654 р. Зусилля спрямовувалися на наукове заперечення «возз'єднавчої» візії Переяславської ради та увиразнення того факту, що риторика, яка лунала з протилежного табору, не має нічого спільного з науковими версіями події.

На противагу ювілейні заходи до 400-річчя Б. Хмельницького, які відбувалися у 1995 р. в інших суспільно-політичних умовах, викликали пожвавлення контактів українських та польських істориків з представниками російської історіографії, а також сплеск наукових і науково-популярних публікацій в усіх трьох країнах. Саме тоді були підбиті перші підсумки опрацювання в Україні, Польщі, Росії нових підходів до інтерпретації української Національно-визвольної війни та оцінки постаті гетьмана й окреслені перспективні напрямки подальших досліджень,

що, безумовно, не могло не вплинути на розвиток російської історіографії.

В умовах налаштованості основної частини російських істориків на консервацію старих заідеологізованих підходів важливим фактором впливу ставала археографічна діяльність, яка активізувалася як в Україні й Польщі, так і в Росії. Уведення до наукового вжитку раніше невідомих джерел здебільшого сприяло розхитуванню російських великодержавницьких концепцій, вимагаючи реакції на це. Декілька важливих археографічних видань побачили світ у самій Росії. Зокрема, Л. Заборовський підготував два збірники документів із фондів Російського державного архіву давніх актів¹⁸. У 2000 р. Б. Фонкіч видрукував два листи від ерусалимського та константинопольського патріархів до Б. Хмельницького¹⁹. А у 2007 р. з'явився збірник «Російська та українська дипломатія у міжнародних відносинах в Європі середини XVII ст.» за редакцією М. Мейера²⁰. В останній публікації, наприклад, були вміщені шведські документи про особливості сприйняття Гетьманщини європейськими володарями після Переяслава 1654 р., що проливають додаткове світло на політичну програму Богдана Хмельницького, а також розхитують концепцію «приєднання / возз'єднання». С. Фаїзов видав листи кримських ханів Іслам-Гірея та Муххаммед-Гірея III, які від-дзеркалюють реакцію Кримського ханату на Переяславську раду 1654 року та потрактування Кримом Гетьманщини²¹. Т. Таїрова-Яковлева оприлюднила універсал Б. Хмельницького від 26 квітня 1650 р. максимівським та городиським обивателям, виявлений у фондах Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі²². Зрештою, недавно побачив світ перший том листів українських гетьманів із фондів РДАДА²³.

Розглянуті вище фактори призвели до поглиблення розколу в сучасній російській історіографії доби Б. Хмельницького. Слідом за з'ясуванням В. Маслаком²⁴ розбалансуванням радянської версії російського великодержавницького бачення історії ранньомодерної української державності пішло розхитування причесаного під гребінку «Тез» образу Б. Хмельницького як творця возз'єднання України з Росією.

Взагалі у традиціоналістському крилі спостерігаються два підходи. Перший з них позначений прагненням підретушувати старі інтерпретації та освіжити їх за допомогою використання новітніх здобутків історіографії. Другий підхід базується на ідеї затятого відстоювання старих позицій, непримиримості до опонентів та прямого визнання необхідності пропускати оцінки постаті Б. Хмельницького та інших гетьманів крізь вузьке сито геополітичних інтересів існування Російської імперії та політичних потреб поточного моменту.

З цього останнього табору лунали й прямі висловлювання, які не можна не трактувати однозначно. Так, Г. Санін з наближенням роковин Полтавської битви 1709 р., коли наростала ідеологічна необхідність боронити традиційну російську версію про «Мазепу-зрадника», вдавня до протиставлення І. Мазепи та Б. Хмельницького. При цьому дослідник відверто визнавав необхідність зберегти заідеологізований підхід. «Оцінка постатей Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, зазначав він, завжди була політизованою, і я не збираюся відходити від цієї політизації, бо мова йде про принципово важливе питання усєї історії Росії та України – про благотворний вплив возз'єднання на історичні долі цих народів, про процес перетворення Росії на велику європейську державу, про роль Росії в істо-

ричних долях народів Європи та Азії»²⁵. Доречним буде навести й слова, сказані з приводу Переяславської ради 1654 р Л. Заборовським, який належить радше до поміркованого крила традиціоналістського табору: «На відміну від українських колег, російським історикам згаданого профілю немає потреби кардинально переглядати свої колишні думки»²⁶. І далі йшло розлоге судження, яке дуже показово віддзеркалює глибинні підходи до інтерпретації українсько-російських стосунків ранньомодерної доби: «...наші колеги (українські історики. – Ю. С.) висунули гіпотезу, згідно з якою метою національно-визвольної війни було створення та закріплення на Україні незалежної держави в її етнічних межах (це поширено і на діяльність гетьманів, які були після Б. Хмельницького). Подібний погляд став загальноживаним та увійшов у популярні праці та підручники, отримав статус офіційно визнаного. У сучасній ситуації на Україні він зрозумілий і політично, і ідеологічно»²⁷.

Отже, і Л. Заборовський, і Г. Санін відверто маніфестують природність власне ідеологічного підходу до історичної інтерпретації та принципову прийнятність підлаштовування історіографічних конструкцій під політичні потреби. Іншими словами, традиціоналісти залишилися на орбіті, яка нічим принциповим не відрізнялася від радянської.

Натомість у таборі модернізаторів окреслилися інші засади. Тут наголошується на тому, що українські гетьмани перетворилися в російських інтерпретаціях на об'єкт неприпустимих ідеологічних маніпуляцій, особливо ж Б. Хмельницький та І. Мазепа. Як писав О. Євлахов, «обидва гетьмани стали заручниками політичної кон'юнктури та історичної міфологізації», а лаковано-російськоцентричний образ Б. Хмельницького як поборника воз'єднання України з Росією має небагато спільного з реаліями²⁸. Т. Таїрова-Яковлева взагалі демонструє кардинально відмінний підхід, який різко вибивається на тлі всієї російської історіографічної традиції. Її кредо для дослідження постатей із середовища української еліти полягає у «внеску того чи іншого гетьмана в історію України»²⁹. Така постановка питання створює цілком інше підґрунтя для інтерпретацій постаті Б. Хмельницького та інших гетьманів, а також для перегуків з концепціями, що опрацьовуються в українській та польській історіографії.

Водночас існувало підґрунтя для типологічного зближення підходів в обох таборах. Передусім це проблеми, які важливі для формування образу Б. Хмельницького, але безпосередньо не торкаються базових складових російської великодержавницької концепції, зокрема: походження, освіта, таланти, конфлікт із Д. Чаплинським за Суботів тощо. Важливою ділянкою для поєднання зусиль залишається історико-юридичний бік переяславсько-московської системи та фактичного статусу Гетьманщини після Переяславської ради 1654 р. Зрештою, не варто забувати, що історики з обох таборів належать до російської історіографії, що з огляду на специфіку такої науки як історія накладало свій відбиток. Дуже промовисто це на прикладі порівняння української та російської історіографії сказала Т. Таїрова-Яковлева, концептуалізації якої найбільше перегукується з баченням сучасних українських істориків: «...необхідно відзначити існування різних підходів та завдань в українській та російській історіографіях: в Україні є необхідність в політичній

концепції національної історії, а для Росії важливо розібратися у причинах колишніх російсько-українських конфліктів. Історія – це політична наука, і ми з нашими українськими колегами завжди тією чи іншою мірою будемо дивитися на одні й ті ж речі з різних точок зору»³⁰.

Загалом доводиться констатувати, що доробок представників традиціоналістського табору на ниві опрацювання сучасного образу Б. Хмельницького свідчить про те, що вони відчули себе в набагато складнішому інтелектуальному становищі, ніж модернізатори, й так і не змогли віднайти спосіб більш-менш безболісно вписатися в нові історіографічні реалії. Невипадково, попри пильну увагу до проблематики української Національно-визвольної війни середини XVII ст. та до прискіпливого обстоювання ідеї «возз'єднання України з Росією», жодної цілісної праці про Б. Хмельницького в цьому середовищі так і не було створено. Єдиним винятком є оприлюднена доповідь Г. Саніна «Богдан Хмельницький та Іван Мазепа», у котрій була зроблена спроба подати стислий образ «правильного» гетьмана на протигагу гетьману-зрадника. Але такий формат наклав свої обмеження й не дав змоги подати розгорнуту концепцію. Та й сам автор, як він зазначав у доповіді, не ставив перед собою такої мети, обмежившись тезами, які дали змогу, на його думку, довести протилежність Б. Хмельницького та І. Мазепи³¹.

Отже, у сучасній російській історіографії лише модернізатори спромоглися на цілісні праці про Богдана Хмельницького. Але й вони обмежилися роботами статейного формату³². Проте саме в цьому таборі зусиллями низки істориків (і передовсім Т. Таїрової-Яковлевої) проведено дослідження, які розширили підґрунтя для інтерпретацій постаті українського гетьмана.

Примітки:

¹ Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) // Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. К. : Смолоскип, 2003. С. 605–652; Маслак В. Образ української Національно-визвольної війни в російській інтелектуальній традиції XVIII – 80-х р. XX ст. К. : Ін-т укр. археографії і джерелознав. ім. М. Грушевського. 2007. 286 с.

² Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії... С. 628.

³ Ульянов Н. Происхождение украинского сепаратизма. Москва, 1996. С. 28.

⁴ Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії... С. 651–652.

⁵ Маслак В. Образ української Національно-визвольної війни... С. 40–256.

⁶ Тези про возз'єднання України з Росією (1654–1954). Київ, 1954. С. 29.

⁷ Маслак В. Образ української Національно-визвольної війни... С. 184–202.

⁸ Евлахов А. Хмельницкий и Мазепа. Мифы и факты воссоединения // Власть. 2006. № 10. С. 81.

⁹ Маслак В. Образ української Національно-визвольної війни... С. 139–145.

¹⁰ Там само. С. 139, 202–203.

¹¹ Там само. С. 251.

¹² Маслак В. Ранньомодерна українська державність... С. 142; Яценко В. «Ім-

перська візія» історії Гетьманщини та гетьмана Івана Мазепи у науковому доробку російського історика Владіміра Артамонова // Сіверянський літопис. 2014. № 6. С. 5.

¹³ Маслак В. Ранньомодерна українська державність... С. 172.

¹⁴ Там само. С. 204.

¹⁵ Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького : деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. Київ. 1995. С. 25–39; Степанков В. 1648 рік : початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). 2003. Вип. 3. С. 371–416, 401, 405; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми. Львів, 1993. С. 9.

¹⁶ Брехуненко В. Під високу царську руку чи під номінальну зверхність царя : ще раз *ad fontes* // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). Київ. 2005. Вип. 5. С. 335–358.

¹⁷ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996. С. 323–324; Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. 3-тє вид., випр. і доповн. К. : В-во імені Олени Теліги, 2009. С. 53–71; Nagielski M. Bohdan Chmielnicki hetman wojska zaporoskiego (1595–1657) // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. Zabrze 2010. S. 245.

¹⁸ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. Москва, 1994. 189 с.; Его же. Католики, православные, униаты : Проблемы религии в русско-польских отношениях конца 40-х–80-х гг. XVII в. : Документы. Исследования. Москва, 1998. Ч. 1 : Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого.

¹⁹ Фонкич Б. Л. Две греческие грамоты к Богдану Хмельницкому // *Florilegium*. К 60-летию Б. Н. Флори : Сб. статей / Сост. А. А. Турилов. Москва, 2000. С. 428–440.

²⁰ Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Ред. М. Мейер. Москва, 2007. 577с.

²¹ Фаизов С. Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Муххамед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. Крымско-татарская дипломатика в политическом контексте постперяславского времени. Москва, 2003.

²² Таирова-Яковлева Т. Документи до історії Гетьманщини у фондах Санкт-Петербурзьких архівів // Український археографічний щорічник. К., 2004. Вип. 8/9. С. 535–536.

²³ Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом / Упор. К. А. Кочегаров, Е. Е. Рычаловский. Москва, 2017. Т. 1. 460 с.

²⁴ Маслак В. Ранньомодерна українська державність... С. 184–202.

²⁵ Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа // Труды Института Российской истории РАН. Вып. 6. Москва, 2006. С. 65.

²⁶ Заборовский Л. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года : проблемы исследования // Россия-Украина : история взаимоотношений / Отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. Москва, 1997. С. 39.

²⁷ Там само. С. 40.

²⁸ Евлахов А. Хмельницкий и Мазепа : Мифы и факты воссоединения // Власть. 2006. № 10. С. 79, 81.

²⁹ Таирова-Яковлева Т. Гетманы Украины. История о славе, трагедиях и мужестве. Москва : Санкт-Петербург, 2011. С. 7.

³⁰ Таирова-Яковлева Т. Украина в XVII веке : Руина, революция // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII століття). К., 2005. № 5. С. 670.

³¹ Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа // Труды Института Российской истории РАН. Вып. 6. Москва, 2006. С. 96.

³² Антоненко С. Богдан Хмельницкий (1595–1657) // Родина. 1999. №8. С. 68; Яковлева Т. Богдан Хмельницкий і рядове козацтво // Український історичний журнал. 1995. № 4. С. 56–67; Баранова О. В. Российско-украинские договоры в XVII–XVIII вв. Дисс. канд. ист. наук. Брянск, 2002; Таирова-Яковлева Т. Вольности шляхетские и казацкие: от отчизны «Речь Посполитая» к «отчизне нашей Малороссийской» // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków międzynarodowych ze Stolicą Apostolską i Ukrainą / pod. red. M. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak. Białystok, 2012. S. 197–208; Ее же. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658). Киев, 2017; Фаизов С. «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Муххамедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг // Україна та Росія : проблеми соціокультурних відносин. Збірник наукових праць / Відп. ред. В. А. Смолій. К., 2003. С. 128–145; Его же. Письма ханов Ислам-Гирея III и Муххамед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. Крымско-татарская дипломатика в политическом контексте постперяславского времени. Москва, 2003; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII століття. Причини і початок Руїни. К. : Основи, 1998. 447 с.

Yuri Stepanchuk. The prerequisites of appearance of the modern image of Bohdan Khmelnytsky in Russian historiography. The article is devoted to the Russian modern historiography where the traditional and ideological image of Bohdan Khmelnytsky is dominated. However, under the influence of the works of Ukrainian and Polish researchers, the old Russian approaches to the historical interpretation of the historiographical constructions that were adapted for ideological and political needs are shaken. The existence of a modernizing wing in the latest Russian historiography, whose representatives acknowledge the existence of striking differences between the mentality of the new Ukrainian elite and the Moscow elite in the middle of the seventeenth century; multi-vector of global interests of Chyhyryn and Moscow; note the Hetmanate as a state and discuss the idea of independence in the political conceptions of B. Khmelnytsky.

Key words: the Russian historiography, traditionalists, modernizers, image of Bohdan Khmelnytsky, the National Liberation War, early modern Ukrainian statehood.

Отримано: 23.06.2018 р.

УДК 930.2:070.484=161.2 Доманицький «1906/1910» **Інна Старовойтенко**

ТВОРЧА СПАДЩИНА ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО В ГАЗЕТІ «РАДА» (1906–1910 РОКИ)

Інна Старовойтенко. Творча спадщина Василя Доманицького в газеті «Рада» (1906–1910 роки). У статті всебічно презентовано творчу спадщину В. Доманицького – українського вченого, літературознавця, громадського діяча, видавця – у щоденній українській газеті «Рада». Газетні матеріали талановитого автора систематизовані за жанровим критерієм, визначені їхні основні теми, особливості, джерельне значення для дослідження сюжетів української історії, літературознавства, книговидавництва та бібліографії. У кінці додається зібрана бібліографія В. Доманицького в «Раді». Вона нараховує 91 позицію різножанрових матеріалів: передови, публіцистичні, літературознавчі статті, біографічні та краєзнавчі нариси, бібліографічні огляди українського книжково-видавничого процесу.

Ключові слова: В. Доманицький, «Рада», публіцистика, бібліографія, український національний рух, національне відродження.

Інна Старовойтенко. Творческое наследие Василия Доманицкого в газете «Рада» (1906–1910 годы). В статье всесторонне представлено творческое наследие В. Доманицкого – украинского ученого, литературоведа, общественного деятеля, издателя – в ежедневной украинской газете «Рада». Газетные материалы талантливого автора систематизированы за жанровым критерием, определены их основные темы, особенности, источниковедческое значение для исследования сюжетов украинской истории, литературы, книгоиздательства и библиографии. В конце статьи прилагается собранная библиография В. Доманицкого в газете. Она насчитывает 91 позицию материалов разных жанров: передовые, публицистические, литературоведческие статьи, биографические и краеведческие очерки, библиографические осмотры украинского книжно-издательского процесса.

Ключевые слова: В. Доманицкий, «Рада», публицистика, библиография, украинское национальное движение, национальное возрождение.

Василь Миколайович Доманицький (1877–1910) – багатогранна постать українського національного руху початку ХХ ст. За свою коротку, проте плідну діяльність він залишив помітний слід у різних сферах наукового і громадського життя: в українському літературознавстві, молодій національній публіцистиці, перспективному кооперативному рухові. В. Доманицький увійшов в українську історію і як невтомний просвітител, упорядник та редактор першого повного «Кобзаря» Т. Шевченка, науково-популярної «Історії України-Русі» М. Аркаса, автор серії книжечок актуальної тематики: «Селянська доля» (1906), «Смерть за правду (про І. Гуса)» (1907), «Товариські крамниці» (1907), «Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» (1907) «Як хазяюють селяне в чужих

краях (Німеччині, Бельгії, Данії, Франції та Польщі)» (1908), «Про Буковину та життя буковинських українців» (1910), монографії «Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка», численних наукових розвідок з української археології, шевченкознавства, етнографії, біографістики, бібліографії. А ще Доманицький належав до яскравого грона провідних авторів першої щоденної української газети Наддніпрянщини – «Рада», що виходила у Києві в 1906–1914 рр. і вважалась друкованим органом українського національного руху. Ця відома українська газета заклала основи національної журналістики поч. ХХ ст. та сформувала покоління національно свідомих українців. Натхненник і меценат «Ради» Є. Чикаленко, розпочинаючи її видавниче життя, основні надії покладав на тих духовних однодумців, які вже мали певний досвід співпраці з галицькими виданнями, поступовою російською періодикою, випробували своє письменницьке перо у провідних жанрах журналістики. Саме до таких належав і талановитий В. Доманицький, відомий в українських колах своїм змістовним доробком в «Літературно-науковому вістнику», «Записках НТШ» (Львів), місячнику «Кіевская Старина», редакторською працею з друкованим органом української фракції у II Державній Думі – газетою «Рідна справа/Вісти з Думи» (1907).

У даному дослідженні ставимо завдання вперше презентувати джерельний потенціал друкованих матеріалів В. Доманицького в газеті «Рада» за 1906–1910 рр. Зокрема, відтворити їх жанровість, тематику, інформаційне наповнення та значення для поглиблення окремих досліджень у галузі української історії, літературознавства, біографістики, бібліографії та книговидавництва поч. ХХ ст. У кінці статті, у хронологічній послідовності, подається бібліографія матеріалів В. Доманицького, виявлених в «Раді». Частина з них увійшла до двохтомного видання, що побачило світ у Черкасах 2010 р.¹ Матеріали В. Доманицького з «Ради» відображені і в науково-допоміжному біобібліографічному покажчику, складеному до 100-річчя від року смерті Василя Миколайовича². Проте з окремими даними цього довідкового видання ми не погоджуємось. Наприклад, схиляємось до думки, що стаття «На могилі Т. Г. Шевченка»³, підписана криптонімом *Н. Т.* і опублікована у першому номері «Ради» за 1906 р., належить не В. Доманицькому. Хоча у редакційному примірнику газети, виявленому в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, на матеріалі позначено (олівцем) прізвище В. Доманицького. Ця позначка і стала визначальною при ідентифікації авторства даної статті. Проте маємо підстави сумніватись у достовірності редакційної помітки. По-перше тому, що розповідь-враження у статті передавались жінкою, по-друге, не виявлено жодної іншої публікації В. Доманицького, підписаного зазначеним криптонімом. Припускаємо, що цю статтю написала молода українська письменниця Н. Романович-Ткаченко. Підставами для такої гіпотези стали міркування: 1) ця авторка час від часу співпрацювала з «Радою», особливо, в наступні роки, 2) Н. Романович-Ткаченко писала у жанрі подорожніх вражень (наприклад, її трилогія «Мандрівниця» (ЛНВ), подорожні записки з Галичини та ін.); 3) художній та емоційний стиль викладу матеріалу, не характерний для В. Доманицького, який більше писав як публіцист. Але наші припущення ще вимагають додаткових досліджень.

Додаткового дослідження вимагає й ідентифікація матеріалу в «Раді» «Розрухи в Румунії», що вийшов у «Раді» 16 березня 1907 р. Його автор підписав криптонімом *W. D. Мабуть*, саме він і став основним аргументом для упорядників покажчика приписати його В. Доманицькому. Проте Василь Миколайович не друкував матеріалів про закордонні події.

У науково-допоміжному бібліографічному покажчику «Невтомний робітник на рідній ниві» зазначені не всі матеріали В. Доманицького, опубліковані в «Раді». Наприклад, до нього не увійшли передові статті автора за 1906 р., виявлені нами за редакційними примірниками газети; не зазначені і всі нариси з циклу «Листи з-за границі» (наприклад, за 1908 р., опубліковані у №№ 175 і 210), не всі матеріали і з групи бібліографічних оглядів, публіцистики, літературознавства, біографістики. У бібліографії, що подається у кінці даної статті вперше виявлені нами матеріали В. Доманицького позначені №№: 3, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 21, 24, 25, 26, 31, 36, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 69, 82, 86, 87, 88, 90.

В окремих позиціях науково-допоміжного бібліографічного покажчика праць В. Доманицького з «Ради» допущені й фактичні помилки: у відображенні років, відтворенні назв статей. Наприклад, стаття В. Доманицького «Пам'яті Б. Д. Грінченка» була опублікована не 1909, а 1910 р. Статті під №№ 133, 134⁴, 326, 327, 328, 329 також вийшли не 1909, а 1910 р. Матеріал В. Доманицького під № 119 «Про нове видання «Кобзаря» Шевченка», опублікований у «Раді» не 1910 р., а восени 1907 р. (№ 231)⁵. Частину статей упорядники подають за оригінальними назвами (№№ 48, 57, 91, 96, 102, 103, 112, 116, 278), а частину – за сучасним правописом (№№ 52, 117, 280, 302). До статей «Листи з-за границі» (№№ 313, 314, 317, 318, 319, 320, 325, 326, 327, 329, 331) не додано підзаголовків, які у всіх випадках мають важливе інформаційне значення. Недоліком складеної бібліографії В. Доманицького в «Раді» стало й те, що упорядники не зазначили номерів газети, а обмежились лише її датою, у більшості позицій не відобразили і газетних сторінок. Як показав досвід, цей недолік ускладнює пошук матеріалів. Тому актуальність даного дослідження із суттєвими доповненнями та інформаційною презентацією виявленого масиву нових матеріалів В. Доманицького в «Раді» не викликає сумніву.

Усього нами виявлено 40 одиниць нових матеріалів та статей В. Доманицького в газеті «Рада». Один з них (№№ 48) написаний у співавторстві з М. Павловським. Нові знахідки заповнять лакуни попереднього дослідження і наблизять нас до відтворення повної бібліографії цього талановитого автора в українській газеті. У бібліографії, що подається у кінці статті, всі назви статей та матеріалів подаються мовою оригіналу, у квадратних дужках прізвище автора зазначається у тих випадках, коли нам вдалось його встановити за редакційним примірником газети, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. У них редакція олівцем (як простим, так і кольоровим) на газетних текстах розписувала авторів, очевидно, для виплати їм гонорарів.

На сьогодні до наукового обігу введений епістолярний діалог В. Доманиць-

кого з видавцем «Ради» Є. Чикаленком⁶, який додає окремі штрихи до співпраці автора з «Радою», наприклад, свідчить про їх довірливі взаємини, замовлення останнім В. Доманицькому статей певної тематики, тощо. У розвідці «Матеріали про Тараса Шевченка на сторінках української щоденної газети «Рада» (1906–1908 роки)»⁷, поміж іншими, представлена і шевченківська тематика В. Доманицького в українській газеті. Проте цілісного дослідження змістовного масиву різножанрових матеріалів В. Доманицького в «Раді» ще не було і ми пропонуємо його вперше.

В. Доманицький почав співпрацювати з «Радою» з першого року її видавничого життя, тобто з 1906-го, опублікувавши в українській газеті десятки статей різної тематики. Є. Чикаленко з великою симпатією ставився до талановитого автора, цінував його людські якості, відносив до людей, «любих його серцю», в яких він, за весь період спільної громадської праці, не помічав ні тіні «владолюбця, користолюбця, або якогось іншого прояву егоїзму». Є. Чикаленко так характеризував своїх найвідданіших духовних однодумців, які стали його опорою у нелегкій та відповідальній видавничій справі: «Нема чого казати, що всі вони були віддані справі відродження української нації всією душею (С. Єфремов, Ф. Матушевський, М. Левицький, В. Доманицький, В. Прокопович); працювали вони для неї до втоми, до виснаження сил своїх, як ті коні, що від щирости затягуються в шлеї і падають серед дороги, але, віддихавшись трохи, знов тягнуть з такою ж щирістю. Для справи вони не цурались і найдрібнішої праці і хоч занепадали на силах, та все таки працювали і треба було гуртового натиску на них, щоб вони хоч трохи відпочили. Були тоді між українцями люди більших здібностей, талановитіші за них, але щиріших, ліпших душею я не знаю. В особистих, приватних відносинах до людей вони проявляли всі п'ятеро однаково раз у раз таку теплоту, таку готовність допомогти кожному в його біді і робили це з такою делікатністю, чулістю, що хто мав нагоду довший час працювати з ними, або мати приватні стосунки, то той ставав їх приятелем навіки»⁸.

Виявлені матеріали В. Доманицького в «Раді» за жанровим критерієм поділяємо на кілька груп: передові статті (їх автор друкував у перший рік виходу «Ради»), публіцистика (статті, присвячені актуальним темам суспільно-політичного, громадського, кооперативно-економічного життя), біографічні матеріали про В. Антоновича, М. Вовчка, Б. Познанського, М. Аркаса, депутатів Державної Думи та Галицького крайового сейму, літературознавчі статті, присвячені шевченківській тематиці, оглядам українського літературно-видавничого процесу у 1907–1910 рр., бібліографічні матеріали про українські книжкові та періодичні видання (частина друкувалась в газетній рубриці «Бібліографія»), а частина – подавалась окремими розлогими статтями. Кожен із зазначених жанрів мав в українській газеті своє місце, інформаційне наповнення та джерельне значення. Так, жанр передових статей у «Раді» вирізнявся з-поміж інших тим, що вони присвячувались гарячим темам, обов'язково відкривали номер газети, мали специфічні заголовки та не підписувались авторами. Авторство більшості передових статей «Ради» нам вдалось встановити за редакційними примірниками газети, про які згадувалось раніше. З них стає відомо, що передові статті В. Доманицький друку-

вав у «Раді» в 1906 р., коли ще перебував у Києві та час від часу навідувався в редакцію, яка й замовляла йому певні матеріали. Бо передові статті, як правило, писали редактори, співробітники редакції, або автори, близькі до редакції.

У своїх передових статтях В. Доманицький розглядає актуальні питання як загальноросійського, так і українського національного життя. Так, він звертає увагу на соціальну нерівність у російському суспільстві, на привілейованість дворянського стану, на його консерватизм та небажання йти у ногу з часом, пристосовуватись до прогресивних настроїв та перспектив [3]⁹. На сторінках української газети автор пропонує урівняти усі соціальні стани перед законом у їхніх суспільних правах, обов'язках та відповідальності, ліквідувати привілеї для певного стану, які пережили свій час та виглядали архаїчними.

В. Доманицького цікавить і статус селянського стану. Він схвально анонсує у «Раді» «Указ 5-го октября» [7], поданий царем на розгляд Сенату. Саме він коректував старі законодавчі акти, які розходились із положеннями маніфестів 6 серпня та 17 жовтня 1905 р. За цим указом селяни отримували рівноправність з іншими станами при прийомі на державну службу, з них знімалися ряд формальних зобов'язань, наприклад, брати відкріплення у громади при вступі на навчання, або на державну службу, відбувати громадські роботи, переходити в іншу громаду. Відмінялися і подушний податок та кругова порука, обмежувалось свавілля земських та селянських начальників щодо селянського стану. В. Доманицький схвалював цей царський указ, називав його прогресивним для поліпшення становища багатолюдного стану російського суспільства та здобуття ним правового статусу.

Коментуючи новий указ, В. Доманицький нагадував селянам і про чергову виборчу кампанію та їхню відповідальність за результати виборів і формування нового парламенту. Автор наголошував на необхідності максимально використати селянами їхні політичні права для здобуття широкого представництва своїх інтересів у майбутній Державній Думі.

В. Доманицького цікавить і партійне життя, діяльність прогресивних партій у Росії, відповідність їхніх програм реальним справам. Так, в одній із передових статей він розлого описав з'їзд партії народної свободи (кадетів) 1906 р., що проходив у Фінляндії (Гельсінгфорсі), через його заборону в Росії [5]. Автор високо оцінив діяльність цієї партії, яка не відривалась від програмних обіцянок, назвав її демократичною, відзначив причетність цієї партії до підписання резонансної Выборзької відозви, яка викликала численні урядові репресії, у тому числі й до кадетів.

В. Доманицький, стежачи за роботою та постановами партійного з'їзду у Гельсінгфорсі, застерігає кадетів від їх можливої відмови від Выборзької відозви. Автор визнає таке рішення небезпечним напередодні нових виборів, а подібний тактичний хід кадетів – їхнім відступом від прогресивних і демократичних позицій. За його прогнозами, він би істотно знизив рейтинг партії у ході чергової виборчої кампанії. Автор вказав на 4 течії, які утворились на з'їзді при обговоренні кадетами ставлення до Выборзької відозви та бажав партії прийти до порозуміння у відповідальний період, аби своїми розбіжностями не розгуби-

ти голосів виборців та не зіграти на користь правим силам, які вели Росію до старої бюрократії та політичного безправ'я.

Ще одна передова стаття В. Доманицького з'явилась у «Раді» аж у жовтні 1907 р. Вона також стосувалась актуальної політичної теми: результатів виборів до III Державної Думи [24]. У ній автор підсумовує виборчу кампанію 1907 р. та конкретними цифрами демонструє: яким політичним силам виборці віддали перевагу. Він звертає увагу на поразку правих партій на виборах, бо проурядовий реакційний чорносотенний «Союз руссаго народа» набрав лише 0,8% голосів виборців. Автор інформує, що найбільше його прихильників виявилось в українських губерніях – Волинській та Подільській, де цю політичну силу підтримало в основному духовенство. Таку ж кількість голосів отримала і друга урядова партія – «Союз 17 октября». Інші праві сили, які йшли на вибори окремо від урядових партій, отримали 20%, безпартійні – 31%, помірковані – 4,5%, а ліві партії – 40% голосів виборців. В. Доманицький звертає увагу читачів на значну перевагу лівих політичних сил над правими (співвідношення більше 3000 до 209) у виборчій кампанії, незважаючи на урядову підтримку останніх. Публіцист тішився такими результатами та підсумовував, що вони свідчили про політичну активність виборців та їхні надії на прогресивні сили, що мали змінити суспільний устрій та покращити життя.

Отже, передові статті В. Доманицького присвячені актуальним темам суспільно-політичного життя. Автор звертає увагу на прогресивну еволюцію суспільних настроїв у російському суспільстві, стежить за програмами та діяльністю демократичних політичних партій, їхнім ставленням до резонансних подій, констатує зростання популярності лівих політичних сил, які, незважаючи на численні перешкоди та урядові репресії, здобули вирішальну перемогу на виборах до парламенту в 1907 р. З них можна почерпнути історичну інформацію про діяльність партії кадетів, зміну їхньої партійної тактики під впливом урядових репресій, про результати виборчої кампанії 1907 р.

Провідним жанром В. Доманицького в «Раді» стала й публіцистика. Його статтям та нарисам цього жанру притаманна тематична актуальність, фактична наповненість та цікавий виклад. Домінуючою темою публіцистичних матеріалів В. Доманицького стало національне питання: закономірності націєтворення в інших народів, національні настрої в українському суспільстві, історичні умови національного відродження, тощо. Автор наповнює статті етнографічними, історичними та лінгвістичними матеріалами. Так, він одним із перших звертає увагу читачів української газети на національні настрої українського духовенства Поділля [8], що відобразились у рішеннях їхнього єпархіального з'їзду у Кам'янці-Подільському 1906 р. Саме на ньому священники з Поділля першими в Україні сформулювали національні вимоги перед урядом: звернутись у Петербург із проханням дозволити навчання у їхніх церковних школах українською мовою, вивчати рідну мову у двохкласних навчальних закладах та Вінницькій учительській школі, обов'язковими навчальними предметами у богословських класах Подільської семінарії запровадити українську літературу, мову, історію України та Поділля, видати українські проповіді священника В. Гречулевича.

Ці постанови єпархіального з'їзду викликали у В. Доманицького схвальні відгуки та міркування про прогресивні позиції духовенства в умовах суспільних змін. Він назвав подільське духовенство єдиним на той час на просторах України, яке адекватно відреагувало на ті зміни, зрозуміли потреби свого часу і своєї пастви. Воно звернуло увагу на рідну мову, на важливість навчання нею в українських школах, бо зробило б його доступнішим та результативнішим. В. Доманицький інтерпретує постанови подільського єпархіального з'їзду як бажання священників служити українській громаді, задовольняти її потреби, дбати про її добробут, і вони тісно переплітались із потребами українства в умовах його національного відродження. Автор стверджує, що цими прогресивними рішеннями подільські священники відмежували себе від широких кіл духовенства в Україні, які не розуміли потреб власного народу і в умовах російського панування перетворились на звичайних церковних бюрократів. Відбулося розмежування священнослужителів на прогресивних, які бажали йти у ногу з часом і прислухались до потреб віруючих та на консервативних, які не бажали суспільних змін та своїм догідництвом церковній бюрократії відокремились від народу.

В. Доманицький називав рішення подільського духовенства добрим починком, прикладом для інших священнослужителів. Адже мовне й освітнє питання, в умовах панування в Україні церковної освіти, знаходилось у підпорядкуванні священників. Навчаючи ж дітей чужою мовою, школи давали низькі освітні результати, а навчальний процес перетворювали на незрозумілий та болісний. Подільське духовенство першим актуалізувало існуючу проблему і запропонувало шляхи її подолання: запровадити навчання у церковних школах рідною мовою.

Освітнє та просвітницьке питання В. Доманицький піднімає і в інформаційній статті «Де-що про народню освіту» [65] Публіцист підкреслює важливість загальної освіти для піднесення добробуту українців та посилається на просвітницькі заходи українців Галичини. Зокрема, розповідає про діяльність там народних університетів, «Товариства українських викладів імені Петра Могили» у Львові, його широку лекційну діяльність у багатьох містах, цікаву тематику викладів. Автор розповідає своїм землякам про 10-літню діяльність «Народного університету», що діяв у Львові та Кракові і збирав численні аудиторії слухачів. Конкретними цифрами відобразив кількість лекцій, прочитаних в університеті, проаналізував і слухачську аудиторію (її кількісний та соціальний склад), співвідношення серед слухачів простих людей та інтелігентів, результати науково-просвітницької праці.

У ряді публіцистичних статей і матеріалів В. Доманицький торкається ще однієї важливої теми – земельного питання, звертає увагу на його гостроту та нерозв'язаність в Україні, на трагічні конфлікти, які час від часу виникали на його ґрунті між двома ворожими станами суспільства – селянами та землевласниками, і часто приводили до трагедій: фізичних розправ, а іноді і вбивств. Так, у статті «Чи власність селянська свята?» [4] В. Доманицький розповідає про селянську розправу на Волині над урядником графа Потоцького. Зазначена трагедія спонукала автора до висновку, що її причиною стала невіршеність земельно-

го питання, що піднімалося постійно й на різних рівнях, проте врегульовано не було. В Україні не були офіційно зафіксовані межі поміщицького та селянського землеволодіння, що й провокувало численні конфлікти та соціальну напругу у багатьох місцевостях. На думку В. Доманицького, цю проблему можна було розв'язати простим способом: через чітке розмежування землеволодіння.

Сільську тему В. Доманицький піднімає і в нарисі «З життя Звенигородчини» [11], у дописах зі Звенигородщини [12, 13], тобто з повіту, в якому він проживав і спостерігав за селянськими настроями та взаєминами селян із місцевою адміністрацією. Автор звертає увагу на репресивні заходи у селах після розгону I Державної Думи, на яку цей соціальний стан покладав великі надії та усіяко цікавився її роботою. В. Доманицький констатує свавілля на селі урядників та стражників, які карали селян-«крамольників», наприклад, за читання прогресивної газети, за розмови на політичні теми, тощо. Автор звертає увагу на поширену «праву», або чорносотенну агітацію на селі, на згасання інтересу селян до політики, їх збайдужіння до політичних та виборчих тем.

В. Доманицький інформує читачів «Ради» і про хід виборів до II Державної Думи у своєму Звенигородському повіті (Київської губернії) [15], пише про обрання населенням повіту депутата з прогресивними політичними поглядами, справжнього захисника селянських інтересів – С. Нечитайла. Про нього згодом В. Доманицький опублікує в «Раді» і короткий біографічний матеріал [16].

Окремі матеріали В. Доманицький присвятив діяльності II Державної Думи, бо у період її роботи мешкав у Петербурзі і був власним кореспондентом української газети в Думі [21, 23]. Він інформував читачів про хід засідань, діяльність української фракції, позиції українців з важливих питань і законопроектів, які обговорювались у Думі. В. Доманицький повідомив читачів «Ради» і про несподіваний розпуск Державної Думи, про свої зустрічі з українськими депутатами після цієї події, про розчаровані настрої послів, які опрацювали ряд важливих законопроектів та винесли їх на затвердження. Але припинення діяльності Думи звело їхню роботу нанівець, а депутатів окремих фракцій поставило під загрозу нових репресій.

У 1907–1910 рр. на сторінках «Ради» побачив світ цікавий публіцистичний цикл В. Доманицького, що друкувався впродовж років під незмінним заголовком «Листи з-за границі», або «Листи з-за гряниці» [28, 32, 59, 86, 87, 90]. Перший нарис циклу з'явився у «Раді» 23 листопада 1907 р. [28; 263]. Він побудований на враженнях автора від його подорожі з Петербурга за кордон. Відомо, що у 1907 р. київська адміністрація винесла рішення про заслання В. Доманицького у Вологодську губернію, за його кооперативну і правозахисну діяльність на рідній Звенигородщині. Але В. Доманицький, посилаючись на тяжку хворобу, виклопотав собі заміну заслання виїздом (у к. 1907 р.) та проживанням за кордоном. Цю свою подорож, враження від нових місць перебування, зустрічей та знайомств він детально описав у «Раді». У першому нарисі В. Доманицький розповів про свою дорогу до Кракова, зустріч там з українською громадою, Б. Лепким та М. Гаврилком, який тоді навчався у Краківській академії мистецтв.

У другому нарисі [28; 290], написаному з розривом більше як у два місяці,

В. Доманицький продовжив розповідь про подорож вже із Кракова у курортне містечко Закопане. У свою розповідь автор уплітає цікаві деталі: про місцеві краєвиди, детально описує маршрути подорожі, культуру місцевого населення, порівнює окремі епізоди побаченого з Україною (наприклад, польського мазура з лівобережним козаком). Колоритно описує і Закопане: забудову вулиць, архітектуру будинків, інфраструктуру курорту, транспортне сполучення, кліматичні умови, ціни на проживання, санаторний режим, тощо. Стає відомо, що у Закопаному на початку 1908 р. лікувалось кілька українців, у тому числі і колоритний селянин зі Сквирщини. Всі вони намагались триматись одним гуртом: спілкувались, читали українські газети, обмінювались літературою, відстоювали український рух, бо, за словами В. Доманицького, у Закопаному треба було доводити майже кожному зустрічному, що Україна це факт, а не гіпотеза.

У наступному нарисі із зазначеного циклу [32; 40] В. Доманицький продовжує описувати побут у Закопаному, звертає увагу на місцеву публіку, її заняття, українську громаду. Більшу частину матеріалу присвячує благодійному товариству «Братня поміч», яке збирало кошти (проведенням культурних заходів) на лікування школярів та студентів у Закопаному. Автор радить українцям скористатись його досвідом у власній громадській роботі. Зокрема, поставити на подібний ґрунт благодійництва збір коштів на пам'ятник Т. Шевченкові, пропонуючи здати кожному свідомому українцеві хоча б 1 копійку на пам'ятник. Це він радить проводити через спеціальні скриньки, які йому часто потрапляли на очі у Закопаному. Така форма збору коштів виправдала себе. Вони називались «Братня поміч», як і товариство, та збирали допомогу для різних громадських потреб.

В. Доманицький пропонував запровадити механізм поширення подібних скриньок і серед українців: у селах взятись за цю справу учителям та священикам, у містах – громадським діячам, українським товариствам, тощо. Окрім зазначеного, у даному нарисі В. Доманицький подавав і цінний етнографічний матеріал: про традиції місцевого населення в одязі, відзначенні свят, побуті, тощо.

В останньому нарисі із Закопаного, за 30 квітня 1908 р. [32; 101], В. Доманицький писав про природні катаклізми того року на курорті: пізній прихід весни. До початку травня Закопане виглядало засніженим та морозним, але весна прийшла раптово. Її вісниками стали: бурхливе танення снігів, перший грозовий дощ та початок землеробських робіт. Перед від'їздом В. Доманицький описав переваги та цілющі властивості місцевості, порівняв її зі світовим курортом у Давосі та відзначив відмінності (у рельєфі, архітектурі, населенні, інфраструктурі, тощо). Також звернув увагу і на особливості клімату в Закопаному (стабільність температур, відсутність їх контрастних перепадів). Серед недоліків курорту називав відсутність каналізаційної системи та вуличного освітлення.

З наступного нарису В. Доманицького із названого циклу [32; 120], довідуємось про його переїзд із Закопаного до Кракова, про відвідання там музеїв Чарторийських та «Музею народного». Автор захоплено передає свої враження від багатих археологічних, етнографічних та історичних експонатів музею Чарторийських, описує найцікавіші з них, звертає увагу на ті, що стосувались

української історії, зокрема на три речі, що належали Б. Хмельницького: кубок, нагай та шаблю. Далі В. Доманицький передає враження від «Музею Народового». Порівнює обидва музеї за розмірами, упорядкованістю, наявністю експонатів, або путівників [32; 120]. Так, стає відомо, що у музеї Чарторийських експонати виглядали упорядкованими, у всіх залах панував ідеальний порядок, можна було скористатись і послугами консультанта. «Музей Народовий» також виглядав масштабним, але експонати у ньому не мали такого строгого упорядкування, деякі виглядали хаотично розташованими та тематично невідповідними. Музей не мав наукового консультанта, проте пропонував відвідувачам непоганий путівник. Автор звертає увагу на композицію довідника та його інформаційну непропорційність. Зауважує, що про польські експонати у ньому відобразалась розлога інформація, а про українські лише загальна. За свідченнями В. Доманицького, саме у «Музеї Народовому» тоді зберігались унікальні пам'ятки української іконографії, портрети українських художників, легендарних героїв, тощо.

У цьому ж нарисі В. Доманицький відзначив ще один цікавий факт, про який довідався у Кракові: заснування там української спілки для реалізації в Україну якісного насіння відомої французької фірми «Вільморен» за ринковими цінами. Стає відомо, що спілка проводила широку інформаційну роботу: створила два українські каталоги, які безкоштовно відправила в Україну і всіляко заохочувала землеробів до придбання високоякісного насіння.

Також стає відомо, що з Кракова В. Доманицький поїхав до Львова. Там на нього помітне враження справило українське національне життя та його рівень, який помітно відрізнявся від Києва. Побачене дало йому підстави стверджувати, що галичани твердо стояли на національному ґрунті і знали шляхи свого «вкорінення» на рідній землі. В. Доманицький відзначив діяльність розгалуженої мережі «Просвіт» у Галичині (зафіксував 35 філій), наводив статистику відкритих «Просвітами» читалень, крамниць, позичкових кас та їхніх прибутків. В. Доманицький писав і про продуктивну діяльність НТШ у Львові, яке перетворилось на справжнє наукове товариство, «Руського товариства педагогічного», що мало 38 філій та утримувало ряд українських навчальних закладів. Автор перераховує й інші українські навчальні заклади різних типів, засновані в Галичині з початку ХХ ст., національні економічні організації та товариства, вказує напрямки їхньої діяльності, капітали, прибутки тощо.

Згадав В. Доманицький і ще про одну українську інституцію – респектабельну «Народну Гостинницю» у Львові, побудовану в 1906 р. за останнім словом техніки: з ліфтом та електричним світлом. Особливістю цього готелю була його доступність та національний колорит: усі кімнати та вітальні були прибрані в українському стилі, а кілька – в гуцульському: з килимами, вишивками, дерев'яними меблями. У ньому звучала тільки українська мова, а в ресторані можна було прочитати українські газети. Автор підкреслив, що готель був прибутковим закладом. А побачене у Львові спонукало його до міркувань про ситуацію з національним рухом у Наддніпрянській Україні, яка значно відрізнялась від Галичини. Автор ставив запитання: коли ж українські спілки та організації, зас-

новані патріотами у Наддніпрянщині, почнуть приносити доходи, тим самим фінансово підтримуючи і розвиваючи українську справу.

Наступний нарис В. Доманицького із названого циклу свідчить, що його подальший літній маршрут 1908 р. проліг у мальовничі Карпати, до гуцулів [32; 175]. Автор передає свої перші враження від карпатського краю: його бездоріжжя, відірваності багатьох місцевостей від транспортного сполучення, розміщення уздовж шляху численних дерев'яних каплиць, відсутності у краю великого панського землеволодіння, засилля євреїв, позитивного впливу духовенства на гуцулів. В. Доманицький описав особливості святкування гуцулами храмового свята, яке йому довелося спостерігати у с. Криворівня. Назвав його справжньою яскравою виставкою гуцульського вбрання (у ньому переважав червоний і жовтогарячий кольори, які справляли дуже сильне враження на гостей краю, бо нагадували море яскравого переливання вишуканих кольорів, виглядали незабутньою фантастикою у звичайному житті). У святковий день гуцули сходились з гір до церкви, аби показати себе й побачити інших. Після церковної відправи люди не квапились розходитись у гості, а залишались біля церкви, або на цвинтарях.

У ньому ж він подав цінний етнографічний матеріал, описав елементи одягу, називаючи його місцевими діалектами, відзначив прикраси, оформлення зачісок у жінок, зовнішній вигляд чоловіків та літніх людей. Про гуцулів піде мова і в наступному нарисі автора [32; 210]. Автор розмірковує про їхнє походження, мову, порівнює її з галицькою та наддніпрянською, констатує архаїчність, називає гуцулів найоригінальнішою і найцікавішою частиною українців, широким полем для наукових досліджень лінгвістів та фольклористів.

Публіцист порівнює гуцульську мову з чернігівською, наводить твердження вчених про подібність сучасної гуцульської мови до мови тексту «Слова о полку Ігоревім». Це порівняння дало підстави для гіпотези про одну спільну мову українців на початках їхньої державності та про переселення групи українців (гуцулів) з київської держави у гори під натиском завойовників. Але життя у горах, на відлюдді, створило найкращі умови для збереження прабатьківської давньої мови та багатьох старовинних традицій і звичаїв. Таким чином, В. Доманицький констатує давність гуцульської мови, її зв'язок зі старослов'янською, близькість до наддніпрянської (ці міркування у статті він доводить численними прикладами), значну відмінність від галицької мови, яка зазнала польсько-німецьких впливів.

Два наступні нариси В. Доманицького із зазначеного циклу публікуються «Радою» вже на початку 1909 р. [59]. Їх автор знову написав у Закопаному, куди повернувся на лікування, та передав свіжі враження від нової зустрічі з вже відомим курортом. Цінну інформацію можна почерпнути з другого нарису [59; 35] про роботу першого всеукраїнського просвітницько-економічного конгресу, що проходив у Львові в лютому 1909 р. В. Доманицький, як учасник, описав відкриття конгресу, кількість його делегатів, всеукраїнський дух, що запанував з першого дня його роботи. Останнє спостереження дало авторові підстави стверджувати про єдність українського духу галичанина і наддніпрянця на економічно-кооперативному ґрунті. В. Доманицький захоплено писав про багатолюдні зібрання

учасників конгресу, які з'їхались з різних частин України і вразили його своєю чисельністю. Автор писав, що на конгресі працювало кілька секцій, а між робочими засіданнями делегати відвідували театри, переглянули вистави за п'єсами Б. Грінченка – «Серед бурі» та «Степовий гість». На закритті конгресу учасники зустрілись з митрополитом Андреем Шептицьким та послушали його промову, що справила на Доманицького враження цілком простої та щирої.

У трьох нарисах «Листів з-за границі» за 1910 р. [86, 87, 90] В. Доманицький продовжує розповіді про свої життєві маршрути, зазвичай супроводжуючи їх враженнями, міркуваннями, порівняннями та прикладами. Так, у першому [86] автор розповідає про подорож до свого останнього життєвого притулку на цій землі – містечка Аркашон, розташованого на південному заході Франції, на її Атлантичному узбережжі. В. Доманицький описує його географічне розташування, інфраструктуру, знайомить читачів з історією курорту. У наступному нарисі зупиняється на кліматичних умовах Аркашону, розповідає про свій санаторій, його традиції, харчування, прислугу, тощо. В останньому нарисі з Аркашону [90] автор зупиняється на бурхливому сюжеті роману А. Сільвестра «Козачка» (1894 р.), в якому основною героїнею є українка.

Отже, цикл матеріалів В. Доманицького «Листи з-за границі» містить чимало різнопланової джерельної інформації. За нею можна відтворити біографічні факти про самого автора в останні роки його життя, адже він фіксує усі місця свого перебування, зустрічі, знайомства, заняття, самопочуття, спілкування, події, тощо. Також подає цінний історичний матеріал про курортне містечко Закопане. Чимало історичного та етнографічного матеріалу відклалось і в нарисах В. Доманицького із Криворівні, де він вперше перетнувся з гуцулами та описав їх зовнішність, одяг, мову, традиції. Важливе історичне значення має й інформація про перший український просвітницько-економічний конгрес у Львові 1909 р., про враження В. Доманицького від Галичини, в якій він помітив такі форми національного життя, яких ще й близько не знала Наддніпрянська Україна. Цінну інформацію містить і стаття В. Доманицького про його перебування у Кракові, про зустрічі там з відомими українцями, українською громадою, знайомства з унікальними історичними колекціями тамтешніх музеїв.

Як уже зазначалось, провідною темою публіцистики В. Доманицького в «Раді» стала тема національних рухів та національного відродження в інших народів. Неодноразово він пише і про український національний рух, відзначає його слабкість, але певний поступ, порівняно з першими роками ХХ ст., звертає увагу на його відставання від національних здобутків Галичини.

Зазначеній темі присвячені статті В. Доманицького в «Раді» «Чому я не негр?!» [51], «Словаки» [54], «Про відродження летголів» [58]. Найрозлогішою серед них стала стаття «Словаки», опублікована 1908 р. У 1909 р. вона вийде окремим виданням «Словаки (про їх життя та національне відродження)». Її автор написав на замовлення Є. Чикаленка, про що свідчить лист останнього до В. Доманицького від 28 березня 1908 р. У ньому Є. Чикаленко повідомив про наміри редакції змінити тематичний напрямок «Ради»: більше місця в газеті відвести статтям на національну тематику, з прикладами національного від-

родження в інших народів. Зокрема, Є. Чикаленко писав В. Доманицькому: «Надумався я дати в «Раді» ряд статей про те, яким шляхом йшов цей процес у інших народів, за границею і у нас. Треба розказати як одроджувались чехи, словаки, хорвати, серби, болгары і у нас – литовці, ести, латиші, вірмени, грузини. Але треба розказувати жваво, цікаво, легко, напіванекдотично, белетристично, а не сухо науково-історично. Треба, щоб се був ряд статей, а не одна велика, бо в газеті страшенно не зручно, коли під статью стоїть: далі буде... Треба для кожного номера давати щось більш-менш закончене»¹⁰.

Отже, стаття В. Доманицького «Словаки» стала відповіддю публіциста на прохання Є. Чикаленка. Перша її частина побачила світ 3 грудня 1908 р. У ній автор розповів про географічне розташування словаків, зазначив їх розпоширеність серед інших народів (Австро-Угорщини, Моравії, Буковини, Словенії, Північної Америки). Порівняв словака з українцем і знайшов у цих двох етнотипах чимало подібних рис: працелюбність, комунікабельність, любов до рідної пісні та культури, тісний зв'язок з природою, заняття хліборобством, побутова та святкова обрядовість.

В. Доманицький проводить паралелі між національним життям словаків та українців Наддніпрянщини та відзначає у двох народів такі подібності: брак національної інтелігенції, перехід значної частини освічених словаків, ради кар'єрного зростання, або зміцнення суспільного статусу, на позиції «мадярів». Автор відзначає і особливості словацької мови, її поділ на три групи (за критерієм чужоземних впливів) та наявність у кожній групі своїх мовних форм та діалектів, що було притаманно і українській мові Наддніпрянщини.

Автор подає і цікаві історичні факти про словаків: їхню осілість на власних землях, перебування під чужоземним гнітом, проте невпинне прагнення до національного самозбереження, що й стало підставою для їхнього національного відродження у ХІХ ст. В. Доманицький, нанизуючи факт за фактом, відтворює заходи словаків, які лягли в основу того процесу: здобуття права навчати словаків у гімназіях рідною мовою, заснування «Словацької Матиці» – літературно-наукового товариства, що стало координатором словацького національного й культурного життя. Словаки почали складати петиції до Австро-угорського цісаря з проханням національних поступок, засновувати видавництва, першу словацьку газету, на яку було покладено місію «будити» й гуртувати народ, готувати його до різних форм боротьби за власні національні права. Проте зазначені процеси мали тимчасовий характер, вони обірвались на 1868 р., коли Угорщина здобула рівноправність з Австрією. Після тієї події її уряд взяв курс на мадяризацію держави з однією мовою та культурою. Він наклав свою негативну проекцію і на ставлення угорців до словаків, що проживали на їхній території: вони почали наступ на їхні національні права, звинувачуючи словацьких патріотів у «панславізмі».

В. Доманицький зазначив, що ця угорська політика викликала у нього асоціацію із ситуацією в Наддніпрянській Україні, де кожного національно свідомого українця уряд клеймував сепаратистом і піддавав його всіляким репресіям: від звільнень на службі до заслань у віддалені краї. Автор конкретни-

ми фактами відобразив репресії угорського уряду щодо словаків: були закриті «Словацька Матиця», середні школи та учительська семінарія. Словаків усували і від політичного життя, фальсифікуючи їхні виборчі права, усіяко перешкоджаючи їхньому національному розвитку, пропагуючи тезу, що «словацького народу немає», і його потрібно «помадярити» [54; 278]. Цей протисловацький курс мав тотальну спрямованість: взятий на урядовому рівні, він втілювався і через освітні та культові заклади, які мали найширший вплив на населення. У духовних семінаріях було запроваджено навчання виключно мадярською мовою, священників-словаків звільняли з парафій, звинувачуючи у «панславізмі». Траплялись і випадки збройних конфліктів, коли населення просило священника висвятити церкву у словацькому селі рідною мовою, а місцева адміністрація цьому усіяко перешкоджала. Іноді словацький священник і померлого відспівував в оточенні жандармів, які не допускали церковного співу на рідній мові. Подібні процеси відбувались і в освітній сфері: всі навчальні заклади були переведені виключно на мадярську мову, учнів зі словацькими симпатіями виключали зі шкіл та усіяко переслідували.

В. Доманицький зазначав, що такий тотальний національний гніт щодо словаків застосовувався близько 30 років і мав невтішні наслідки для цього народу: рівень його освіченості істотно знизився, проте словаки залишались непохитними у бажанні зберегти національну ідентичність. Вони не переставали мріяти про національні школи і самостійно вчили своїх дітей у домашніх умовах на рідній мові, бо мали поважний запас навчальної літератури: понад 70 назв букварів, граматики, читанок та церковних історій словацькою мовою. Другим проявом непохитності словаків у їхніх намірах самозбереження було їхнє гуртування та об'єднання, навіть в умовах урядових заборон та переслідувань. Вони нелегально засновували національні товариства, які стали формою їхнього існування.

В одному з нарисів про словаків він відобразив історію розвитку словацької літератури, подавши її періодизацію, назвавши яскравих представників та їхні національні переконання, які й сформували національну літературу [54; 281]. На думку В. Доманицького, її початки припадають на XVIII ст., а 1845–1875 рр. автор називає тридцятиліттям найпотужнішого розвитку словацької літератури. У ті роки її очолювали словацькі патріоти Л. Штур та І. Гурбань. Тоді були засновані літературно-національне товариство, видавництво, словацька газета. Л. Штур відродив народне слово у поезії, вплив до своїх віршів поетику народних словацьких пісень, які піднімали дух читача, збурювали його національні почуття. Цей талановитий словак довів, що справжня національна література може бути створена лише на рідній мові, бо їй був притаманний справжній реалізм та втілення народних образів і сюжетів.

В. Доманицький звертає увагу на те, що одним із напрямів національної праці словаків стало здобуття ними економічної незалежності та заснування національних товариств, союзів, банків, крамниць, фабрик і навіть обслуговування словацького населення своїми лікарями, про що широко сповіщали словацькі часописи. Усі зібрані факти дали В. Доманицькому підстави провести історичні паралелі між словаками та галицькими українцями, які також продовжували на-

полегливу й багатолітню національну працю «на нашій, не своїй землі» і мали усі шанси здобути краще майбутнє та відстояти національну самобутність. За висловом В. Доманицького, обидва народи рухались у правильному напрямку, їх не зупиняли ніякі урядові репресії, бо живила внутрішня національна сила, що й була ознакою існування будь-якого народу.

Автор відзначив і такі важливі факти про словаків, на які звертав увагу українських читачів: словацькі газети мали до 10 тисяч передплатників, а їхні громадські справи фінансово підтримувались власними громадами. І ця підтримка була ознакою високого рівня національної свідомості словацького народу.

Темі національного відродження присвячена ще одна інформаційна стаття «Про відродження летголів» [58]. Вона побачила світ у «Раді» на початку 1909 р. Автор у ній розповів про ще один невеликий бездержавний прибалтійський народ, який нараховував близько 400 000 представників та був розпорошений у трьох повітах Вітебської губернії і Курляндії. В. Доманицький наводить версії походження летголів та схиляється до думки, що вони найближче уподібнювались до латишів, від яких відрізнялись лише мовою. Автор так характеризує ту відмінність: «Ріжниця між латишами надбалтицькими та летголами тільки у вимові, у письмі та в азбуці, бо латиші пишуть німецьким, готицьким письмом, а летголи – латинським і мають ту азбуку, що у поляків» [58]. Він відзначає великий розрив у культурах латишів та летголів. Так, останні не могли користуватись надбанями та культурою латишів, бо не знали німецької мови, якою друкувались їхні літературні твори та періодичні видання. В умовах незрозумілості культури латишів летголи взялись створювати власну літературу, зрозумілу і доступну їм. Вони засновували часописи на латинській та летгольській мовах (газети «Зоря», «Світло», «Хлібороб»). В. Доманицький констатує, що національне відродження у летголів розпочалось з 1904 р., з ініціативи молоді. Воно мало важкий і повільний поступ через низький рівень освіти та національної свідомості народу й вороже ставлення поляків до легголів.

Дослідження публіциста про летголів спонукає його знову провести паралелі між латишами і летголами та українцями Наддніпрянщини і Галичини. Автор звертає увагу, що між зазначеними народами спільним було те, що вони історично зазнали різних культурних впливів, які й наклали на них зовнішні відмінності. Так, на латишів і галичан більший вплив мала західна культура, а тому галичани мали іншу віру, були переважно уніатами. На наддніпрянців та летголів вплинула східна культура, а тому вони були православними. Чимало відмінностей народи мали і у мові, проте вважались одним цілим, бо мали спільну літературу та культуру, нерозривні літературні й громадські зв'язки.

Частина матеріалів В. Доманицького у «Раді» присвячена темі споживчої кооперації. Статті цієї тематики йому також замовляв Є. Чикаленко, про що свідчить його лист від 28 березня 1908 р.¹¹ У ньому, зокрема, видавець «Ради» розмірковував так: «Ви цілком зо мною згодитесь, що наше спасення, тай всієї Росії тепер в коопераціях. Не надаю я їм великого значіння з економічного боку, а з тактичного боку тільки, але й економічне має вагу. А через те я вважаю потрібним на сю тему додати якомога більше статей. Треба писати про всякі коо-

перації, товариства – од кредитних, господарських, аж до співочих, які у латишів зіграли велику роль в ділі націон[ального] відродження. Треба вибирати яскраві факти з кооперативної справи у всяких народів, але центр ваги надавати не цифрам сухим, а жвавим, цікавим анекдотам, епізодам з сього життя, зупинятись на здобутках економічних, а найбільше на культурних і проч. Може ми такими темами зацікавим громадянство, поширим газету, а з нею і свідомість в народі»¹². Як свідчить відповідь В. Доманицького на лист Є. Чикаленка від 1 квітня 1908 р. він погодився писати на теми економічно-кооперативні, бо якраз у той час опрацьовував матеріали журналів «Економист» та «Народное багатство» і обіцяв вибрати з них дані, які б «могли зачепити якусь там струнку в чоловікові»¹³.

Зазначену тему В. Доманицький почав піднімати у «Раді» значно раніше, до отримання листа від Є. Чикаленка. Ще в 1906 р. у статті «Не святі горшки ліплять (Про потребительні крамниці)» [2] він розповів про зародження в українських селах споживчих крамниць та про участь у їх заснуванні та діяльності українців, які раніше соромились крамарського ремесла і віддавали його переважно на відкуп євреям. Автор подав цінний історичний матеріал про два види споживчих крамниць в Україні: заводські та селянські, відтворив їхні назви, роки заснування, зазначив число пайовиків кожної крамниці, їхній грошовий обіг, порівняв прибутки заводських та селянських крамниць та відзначив, що останні були удвічі прибутковішими. Конкретними фактами В. Доманицький доводить вигідність споживчої кооперації на селі, просить читачів звернути увагу на його інформації, та не сторонитись справи, що підніме добробут села й вирішить його першочергові потреби.

В. Доманицький опублікував у «Раді» і матеріал про перший з'їзд представників споживчих крамниць, який проходив у Києві 28 травня 1907 р. у приміщенні Київської земської управи [22]. Стає відомо, що він сам був делегатом того з'їзду і виступив на ньому з інформаційною промовою про кількість та становище товариських крамниць у Київській губернії, відобразив динаміку їхнього кількісного зростання у 1906–1907 рр., активність сільських крамниць та збільшення їхнього грошового обігу. На тому з'їзді піднімалось ряд важливих питань: про створення спілки споживчої кооперації, спрощення механізму закладення споживчих крамниць. Наголошувалось і на необхідності проведення ширшої інформаційної роботи в українських селах для поширення споживчої кооперації та підготовки для неї необхідних кадрів.

В. Доманицький звернув увагу на ще один яскравий епізод роботи з'їзду: обговорення делегатами проекту видання довідкової книжечки про товариські крамниці. Гарячі дебати викликало питання: якою мовою її видати: частина делегатів запропонувала російську мову, інша – тільки рідну. Остання пропозиція зібрала більшість голосів. Однак з'їзд прийняв компромісне рішення: для міського читача довідник видати російською мовою, а для селян – українською. Також обговорювалось і питання співпраці товариських крамниць з мережею українських земств.

У статті за 1908 р. «Брати наші не куняють...» [33] В. Доманицький розповів

про розвиток кооперативної справи у Галичині та Буковині, відзначив її економічне, просвітницьке й національне значення. Але поряд з основною темою автор торкається і розвитку споживчої кооперації на Київщині, у його рідному селі Колодистому (Звенигородщина), на Полтавщині, Поділлі, наводить факти, статистичні дані щодо кількості споживчих товариств та крамниць, зазначає динаміку їхнього зростання та значення для піднесення добробуту пересічних українців.

У зазначеній статті відобразились цінні факти про діяльність споживчих товариств у Галичині. Зокрема, він пише про Львівський український союз товариств на паях, товариство «Народна торгівля», Союз молочарських спілок, львівську «Просвіту», яка у своєму підпорядкуванні мала 450 товариських крамниць, Райфайзенівські спілки (кредитні та позичкові товариства) на Буковині, «Селянську касу». Автор звертає увагу на широку просвітницьку діяльність останнього товариства через його друковані органи – «Вістник союзу руських хліборобських спілок на Буковині», а згодом новий журнал «Народне багатство», який мав чимало передплатників через дешеву ціну та цікавий зміст. В. Доманицький відзначив професійне редагування часопису, умілий підбір матеріалів, необхідних для просвітництва широких верств населення. Цей змістовний журнал викликав у нього щире бажання заснувати подібне розкішне кооперативне видання і в Наддніпрянській Україні. Саме на таке видання він покладав просвітницьку й національну місії.

В. Доманицький познайомив читачів «Ради» і з розвитком споживчої кооперації у Польщі [53], розповівши в одній зі статей про перший з'їзд делегатів від споживчих товариств, що проходив у Варшаві восени 1908 р. та працював майже тиждень. Автор звертав увагу на найцікавіший реферат, озвучений на з'їзді делегатом Войцеховським. У ньому він наводив статистику споживчих товариств в окремих губерніях Польщі. Фактичні дані цього виступу дали йому підстави порівняти розвиток споживчої кооперації у Польщі та Україні і відзначити високий рівень її розвитку саме в Україні.

Окрім зазначених важливих тем, В. Доманицького бентежать і дрібніші, наприклад, проблеми суспільної моралі. Під впливом вистави «Морські купання» у київському театрі «Бергонье» він опублікував фейлетон «Де-що про громадянську мораль» [6]. Автор, як глядач, висловив свої враження від вистави на популярній театральній сцені: її змісту та постановки, костюмів, мови артистів, переваги сексуальної теми. В. Доманицький закликав театральних цензорів звернути увагу на подібні вистави, аби не опускати рівень театрального мистецтва до аморальних тем та вульгарних діалогів на театральній сцені.

Провідною темою В. Доманицького в «Раді» стали і його біографічні матеріали про відомих сучасників, з якими він перетинався у житті, або у спільній громадській праці. Привертають увагу його спогади «Пам'яті незабутнього учителя» [34], присвячені професорові В. Антоновичу, який відійшов у вічність у 1908 р. В. Доманицький згадував про своє знайомство з ним, що припало на роки його навчання у Першій Київській гімназії. Саме в її стінах Василь зустрівся і заприятелював із сином Антоновича і той привів його додому, де він і по-

знайомився з відомим українцем. За словами В. Доманицького, саме в оселі Володимира Боніфатійовича сформувались основи його національної свідомості, бо там він вперше побачив українську книжку: дитячий журнал «Дзвіночок», «Читанки», історичні праці. Під враженням почутого від Антоновича та літератури, прочитаної в його оселі, розпочався його шлях на українську громадську ниву. Автор згадував, що ще у гімназійні роки, разом з приятелями вони заснували українську громаду. У будинку В. Антоновича народилась ідея створити відоме українське видавництво «Вік». Воно закладалось як пайове: його члени щороку вносили 20 копійок у спільну касу, зібрані кошти мали сформувати видавничий фонд для української книжки. Стає відомо, що першою у видавництві вийшла книжка О. Кониського «У тісної баби». В. Доманицький зазначив факт причетності В. Антоновича до грошової допомоги видавництву, бо саме він здобув для нього грошову субсидію спочатку у 50, а далі 100 рублів у Старої Київської громади. Ці кошти дали можливість «Вікові» видати три томи відомої «Антології української літератури».

В. Доманицький у своєму нарисі-спогаді згадував і про українську громадську бібліотеку В. Антоновича із зібраними у ній унікальними виданнями. Вона була доступною для усіх, бажаючих читати літературне та наукове слово рідною мовою. А серед таких були в основному студенти та свідомі українці. Автор писав і про науково-просвітницьку працю свого наукового наставника в Київському університеті св. Володимира, згадував його археологічні та нумізматичні лекції в університетському музеї. Стає відомо, що професор Антонович підтримував тісні зв'язки з талановитою українською студентською молоддю: усіляко залучав її до наукової праці, довіряв читання лекцій, написання біографічних матеріалів до словника українських діячів, який взявся укладати в Києві після виїзду до Львова М. Грушевського. В. Доманицький називав київський дерев'яний будинок В. Антоновича на розі вулиць Кузнечної та Жилянської – нашою «Просвітою», «Науковим товариством», публічною бібліотекою, історично-археологічним музеєм, культурним вогнищем для української національної молоді.

Він подав до «Ради» і короткі біографічні довідки про українських депутатів до II Державної Думи – Семена Нечитайла (від Київщини) [16] та Василя Вовка-Карачевського (від Чернігівщини) [17]. Окрім біографічних фактів, автор звертає увагу читачів на прогресивні позиції та українські переконання обох обранців, відзначає їхні наміри вступити до української фракції в Думі та спільними зусиллями відстоювати національні права українців. Звертає увагу і некролог В. Доманицького про Б. Познанського [10] – українського діяча, етнографа та письменника польського походження.

У статті «Селяне посла» [47] В. Доманицький зачепив тему виборів та селянського представництва у парламенті та Галицькому крайовому сеймі, які він спостерігав у Галичині і які підтверджували існування загального виборчого права у краї. В. Доманицький звертає увагу на депутатів до сейму, які походили з простих людей, на їхню освіту, політичні погляди та заслуги, які давали їм підстави стати народними обранцями. Автор вивчив біографії депутатів до Галицького крайового сейму і прийшов до висновку, що галичани випадкових

людей не вибирали. Усі їхні виборці відповідали депутатським вимогам: вони були справжніми правовими оборонцями та захисниками своїх виборців.

У зазначеній статті В. Доманицький мовою оригіналу друкує повні біографії двох селянських депутатів до Галицького крайового сейму: Т. Старуха та І. Сандуляка. Автор пояснив походження цих унікальних біографічних матеріалів: на них він натрапив у редакції календаря львівської «Просвіти», який редагував його приятель, відомий український діяч Г. Хоткевич. За словами В. Доманицького від останнього він дізнався, що редакція календаря не мала можливості їх опублікувати у повному обсязі, і Г. Хоткевич охоче надав йому найцікавіші біографії для їх публікації в «Раді». Як бачимо, останній від цієї пропозиції не відмовився, бо дуже зацікавився запропонованим матеріалом, звернув увагу на його фактичну повноту, літературність, мову. Особливо його увагу привернула біографія депутата І. Сандуляка, в якій автор відобразив, окрім фактів, свої складні життєві обставини. В. Доманицький зазначає цікавий зміст біографічного документа, його колоритну мову, що відображала мову Покуття, без будь-яких літературних впливів. За його словами, зміст біографічного документа справляв на читача враження літературного твору.

В. Доманицький опублікував у «Раді» нарис ще про одного відомого сучасника – М. Аркаса [67], з яким його доля звела у спільному книжковому проєкті: підготовці першої науково-популярної «Історії України-Русі». Він згадував автора видання із симпатіями, при цьому зазначаючи, що не знав свого спільника у справі особисто, ніколи в житті з ним не зустрічався, проте мав двохлітнє листування, яке й сформувало у нього найкращі враження про цього симпатичного та щирого українця, який любив Україну не лише почуттями, а й конкретними справами. В. Доманицький перелічував ті національні справи: заснування у с. Богданівці української школи, української «Просвіти» у Миколаєві, в якій він був головою та лектором, написання «Історії України-Русі», опери «Катерини» за поемою Т. Шевченка, фінансування усіх зазначених проєктів.

Автор зазначив у нарисі сприйняття М. Аркасом критики сучасниками його «Історії України-Русі». Про неї зустрічаються суперечливі думки в сучасній історіографії, а коротка замітка В. Доманицького допоможе внести ясність у дискусію, тому й звертаємо на неї увагу. Редактор видання зазначав, що М. Аркас болісно відреагував на критику його праці, яка прозвучала в газеті «Рада» та ЛНВ¹⁴, переживав з цього приводу і виправдовувався своїми намірами написати не наукову працю, а лише окреслити шляхи до написання справжньої історії, створити експериментальний проєкт, який би проклав шлях до наукової історичної праці.

В. Доманицький відзначив і заходи М. Аркаса щодо другого видання його «Історії України-Русі». Підкреслював, що автор праці мав намір у ньому виправити всі попередні помилки, зауважені критикою. В. Доманицький цитував найцікавіші фрагменти листів М. Аркаса на підтвердження глибокого внутрішнього духовного світу цього українця-подвижника.

Заслуговують на увагу і ґрунтовні матеріали В. Доманицького в «Раді» про Марка Вовчка [45, 72]. Їх зміст свідчить, що він мав симпатії до творчості пись-

менниці. Дослідник звертає увагу на її особливість в українській літературі: глибоку ідейність, сюжетний драматизм та самотність, поважне місце серед кращих літературних сил України. В. Доманицький узяв на себе завдання відстояти ці великі заслуги письменниці і спростувати легенди, якими почало обростати ім'я М. Вовчка після її відходу у вічність. В одній зі статей звертає увагу на фальсифікацію, до якої був причетний П. Куліш, бо у листі за 1889 р. до О. Огоновського, автора «Історії літературы русской», він написав, що автором першого тому «Народних оповідань» була не Марко Вовчок, а її чоловік – О. Маркович. За статтею В. Доманицького відчувається, що його глибоко зачепила ця вигадка, і він усіляко намагався спростувати її. З його опублікованого нарису «Цінний національний дар» [46] стає відомо, що другий чоловік М. Вовчка – М. Лобач-Жученко, після смерті дружини, став опікуватись її рукописною спадщиною і запросив В. Доманицького переглянути архів письменниці. Останній опрацював його та виявив у ньому цінні літературні, історичні та етнографічні матеріали. На їх основі автор підготував кілька статей для ЛНВ, «Записок НТШ» та «Ради». Вже його перша стаття в «Раді» про М. Вовчка свідчить, що він добре володів матеріалом, бо усі свої думки та твердження підкріплював посиланнями на джерела та їх широким цитуванням.

Саме опрацювання архіву М. Вовчка дало В. Доманицькому підстави для спростування неправдивої інформації П. Куліша про авторство першої збірки «Оповідань» письменниці. Він зазначає, що збережені листи письменниці до О. Марковича стали джерелом для відтворення історії кожного її оповідання, участі у його обговоренні та опрацюванні як О. Марковича, так і П. Куліша. За епістолярієм Марка Вовчка В. Доманицький досліджує і рівень знання нею української мови на момент написання «Оповідань» та доводить, що їхньою авторкою була Марко Вовчок, а її творчий доробок дав йому підстави назвати її однією з найвидатніших українських письменниць.

Статтею «В обороні мертвих од живих» [71] В. Доманицький відреагував і на вихід «Споминів Ганни Барвінок» про Марка Вовчка. Він розвінчував несправедливу критику жінками-письменницями (О. Пчілкою та Ганною Барвінок) талановитої письменниці. Зі статті стає відомо, що по смерті Марка Вовчка у часопису «Рідний край» (№ 1, 1909 р.) були опубліковані спогади Ганни Барвінок про неї. Як видно, вони справили негативне враження на В. Доманицького, і він узяв на себе місію захистити ім'я письменниці від неправди та інсинуацій, які на неї навішували живі сучасники. Літературознавець поправляє факти, подані Г. Барвінок. Наприклад, щодо псевдоніма, взятого Марією Марковичевою. Г. Барвінок стверджувала, що псевдонім їй дав П. Куліш за її мовчазну вдачу. В. Доманицький доводить, що свій літературний псевдонім М. Вовчок взяла ще до знайомства з П. Кулішем, від родича свого чоловіка О. Марковича, який називав себе «Вовком». Василь Миколайович поправляв і хронологію окремих подій, життєві маршрути Марка Вовчка, заперечив твердження про недостатнє володіння письменницею українською мовою, яке й спонукало Г. Барвінок стверджувати, що свої перші оповідання вона писала не самостійно. Дослідник довів авторство її творів у статті, надрукованій у «Записках НТШ».

В. Доманицький поправляє ще один факт, озвучений Г. Барвінок: про те, що шляхи Марка Вовчка і О. Марковича розійшлись у Петербурзі: Марко Вовчок поїхала з І. Тургеневим у Париж, а О. Маркович повернувся у Чернігів. Насправді ж усе виглядало інакше: М. Вовчок поїхала за кордон з О. Марковичем, за ними поїхав і П. Куліш. Останній був закоханий у письменницю і зробив їй неоднозначну пропозицію, але отримав на неї таку відповідь, що через тиждень повернувся до Петербурга, взяв свою дружину і вирушив у подорож на Кавказ, а Тургенев поїхав до Парижа. Марковичі залишились жити у Німеччині майже цілий рік (1859–1860).

Дослідник спростовує й інший факт: про жорстоке й несправедливе ставлення Марка Вовчка до своєї прислуги, дівчини Мотрі. Г. Барвінок писала, що, виїхавши за кордон, Марко Вовчок залишила Мотрю без шматка хліба і грошей у Петербурзі, і дівчина, покинута напризволяще, змушена була стати на шлях розпусного життя. Цей факт, за словами Г. Барвінок, дуже розгнівав Т. Шевченка. Проте В. Доманицький даними листів доводить, що зазначений факт є звичайною вигадкою, бо насправді Марковичі залишили Мотрю на опіку Білозерських і вислали їй кошти для отримання паспорта та виїзду в Україну.

Уточнює він і ставлення Марка Вовчка до свого старого чоловіка. Ганна Барвінок та й інші біографи звинувачували жінку в її несправедливому ставленні до О. Марковича, якого вона залишила у Чернігові і, пообіцявши, не приїхала до нього. А чоловік, за словами Г. Барвінок, її очікував, прикрасивши оселю квітками та ілюмінацією. Не приїхавши, Марко Вовчок продемонструвала свою зневагу до того, хто дав їй літературне ім'я, славу та популярність. В. Доманицький доводить, що мучеником О. Марковича аж ніяк назвати не можна, бо поки його дружина жила за кордоном, він знайшов собі заміжню жінку у Чернігові, яка й народила йому кількох дітей.

У статті «Цінний національний дар» [46] В. Доманицький піднімає актуальне для усіх часів питання – збереження рукописної спадщини відомих українців: Т. Шевченка, О. Кониського, В. Лиманського, П. Куліша, Марка Вовчка. Він схвалював тих родичів, які клопотались збереженням, упорядкуванням та виданням творів талановитих родичів. Зокрема, вітав наміри Ганни Барвінок видати твори покійного П. Куліша, а чимало його рукописів передати у фонди Чернігівського музею ім. В. Тарнавського. Звертав увагу і на заходи чоловіка Марка Вовчка, М. Лобач-Жученко зберегти спадщину дружини. Зі статті стає відомо, що через В. Доманицького він заповів українському товариству будинок, садибу та клаптик землі на Кавказі, у Нальчику, де була похована письменниця, аби воно взяло на себе громадську опіку над ними, коли не стане чоловіка письменниці.

Провідною темою творчості В. Доманицького в «Раді» стали і його статті про Т. Шевченка: його спадщину, знахідки нових творів, упорядкування повного «Кобзаря», літературознавчі розвідки.

Так, вже у №3 «Ради» за 1906 р. побачила світ літературознавча стаття В. Доманицького «Доля України в поезії Т. Шевченка» [1]. У ній автор аналізує значення образу України в поезії Т. Шевченка. На його думку, Україна та українці стали основними персонажами творчості Кобзаря, бо думка про рідний край та його

людей не залишала поета на складних і заплутаних життєвих маршрутах як рідної, так і чужої землі. У своїй поезії Тарас найвлучнішими поетичними рядками оспівував трагічну долю своєї вітчизни, зображав її в образах «обідраної сироти-ни», яка у своє серце гадюк напустила, заросла бур'яном, покрилась цвіллю, почувалась поневоленою та пригнобленою. Поет звинувачував у тому запустінні України своїх же синів-перевертнів, які продались її ворогам та допомагали їм з матері останню сорочку знімати. Тарас просив запродавців схаменутися та пророчив Україні вільне життя і визволення з неволі, про що свідчать такі рядки його поезії:

*І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати
І будуть люде на землі...*

В. Доманицький, цитуючи поетичні рядки Т. Шевченка, закликає українців до тривалої і натхненної праці: «перелогі орать, думать, сіять, не ждять і посіяне жать...», щоб реалізувати пророцтва великого Тараса.

Серед матеріалів «Ради» зустрічаються й статті про реконструкцію на поч. ХХ ст. творчої спадщини Т. Шевченка: про знахідки нових автографів поета, звірку їх з надрукованими творами, зазначення цензурних коректив у вже виданих поетичних збірках Шевченка, про підготовку В. Доманицьким повного видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Останній сюжет відбився в інформаційній статті В. Доманицького «Ще нові матеріяли до «Кобзаря» Шевченка» [19] із розповідями автора про його пошуки та знахідки нових Шевченкових творів. Шевченкознавець розповідав про поїздку до Москви, куди його покликали чутки про виявлення там примірника «Кобзаря» 1860 р. з авторськими правками у текстах. Пошуки привели дослідника до М. Митрофанової, доньки М. Стороженка, у якої ніби зберігався зазначений «Кобзар» і який вона збиралась згодом передати у Румянцевський музей. Але В. Доманицький був трохи розчарований, бо побачив у власниці не той «Кобзар», про який чув, а примірник, подарований Т. Шевченком І. Лазаревському з особистим автографом поета: «Івану Лазаревському. Кобзарь Тарась. 8 марта 1860». Проте В. Доманицький повідомляв, що і в цій несподіваній книзі він виявив інші цінні знахідки: «Письмо Т. Г. Шевченка к редактору «Народнаго Чтения» (перед текстом, в оправі), в кінці ж книги – відбиток із журналу «Основа» під назвою «Кобзарський Гостинець», в якому були вміщені такі вірші поета: «Калина», «Пустка», «На Різдво», «Козацька доля», «На Вкраїну», «Хатина», «До зорі», «Хустина», «Доля», «Пісня». До збірки були вклеєні й 4 автографи Т. Шевченка: «Осія, глава XVI», датований 25 грудня 1859 р., «Як би то ти, Богдане п'яний» (18 серпня 1859 р.), «Каламутними болотами» (частина вірша «Лічу в неволі дні і ночі», в редакції, що зберігалася в автографі-альбомі, який знаходився у В. Науменка) та «Подражаіє Іезекіілю» (глава 19). Автор описував виявлені автографи, відзначав такі їх особливості: вони були написані чорнилом на шматках паперу, а вірш «Як би то ти, Богдане...» – олівцем на невеликому клап-

тику паперу. Цінність цієї знахідки була ще й в тому, що у «Кобзарі» котримсь із Лазаревських: Іваном чи Михайлом, були заповнені лакуни на місці крапок, поставлених цензурою. В. Доманицький зазначив, що більшість пропусків були заповнені із власного, Чигиринського «Кобзаря» Т. Шевченка 1844 р. (на той час він зберігався у Чернігові у колекції В. Тарновського). Автор відзначив у статті інше звучання окремих творів, наприклад, початку романтичної балади «Причинна».

В. Доманицький називав і друге джерело до реконструкції повного тексту «Кобзаря» – матеріали поета з департаменту поліції (усі вони були написані рукою Т. Шевченка), їх готувались передати у Чернігів у колекцію В. Тарновського. З його статті довідуємось, що цій передачі сприяв сенатор М. Маркевич, голова Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Петербурзі. Він здобув офіційний дозвіл на перевезення в Україну кобзарських матеріалів та вжив чимало заходів для видання повного «Кобзаря» Т. Шевченка. У ході його підготовки в архіві департаменту поліції Петербурга працював один із співробітників Благодійного товариства видання загальних та дешевих книг для народу. На нашу думку, це був П. Стебницький, про що свідчить його розлоге листування із В. Доманицьким, присвячене кобзарській темі¹⁵. Він виявив у зазначеному відділі «Справу» Т. Шевченка, а при ній чорнові захлаявні книжечки поета, які збирались використати у підготовці нового видання. Текстолог висловлював надію і на можливе здобуття у приватного колекціонера О. Корсуна поправленого тексту «Черниці Мар'яни» та невідомого вірша «Човен». Доповнення щодо цього сюжету статті В. Доманицького знаходимо у рубриці «Ради» «Література, наука й умілість»¹⁶. У замітці «Автографи Шевченка» підтверджувалось збереження в О. Корсуна, видавця альманаху «Сніп», автографів зазначених творів Т. Шевченка. Прозвучала й важлива інформація про відмінність надрукованої «Черниці Мар'яни» від оригінальної та підтверджений факт дарування Т. Шевченком зазначених автографів О. Корсуневі.

Отже, стаття В. Доманицького інформує про його науково-пошукову працю над упорядкуванням першого повного «Кобзаря» Т. Шевченка, його несподіване знайомство з «Кобзарем» Т. Шевченка 1860 р. видання, особисто подарованим поетом Івану Матвійовичу Лазаревському, про виявлені у ньому автографи, про опрацювання П. Стебницьким у Петербурзі матеріалів Т. Шевченка зі столичного департаменту поліції, знахідку серед них відомих «захлаявних» книжечок поета, подальші пошуки нових автографів, про причетність до них конкретних людей, тощо. Така інформація є важливою для відтворення історії повного видання «Кобзаря», цінні деталі до якої подав його редактор і упорядник, В. Доманицький.

Частина матеріалів «Ради» була присвячена й виходові першого повного видання «Кобзаря» Т. Шевченка за редакцією В. Доманицького у Петербурзі у 1907–1908 рр. Газета друкувала матеріали як самого редактора, так і інших сучасників із оцінками того унікального видання. Про його вихід у «Раді» повідомив І. Кривецький¹⁷, зазначивши, що до поетичної збірки увійшло 215 поезій, з яких лише 8 не були звірені з автографами. Автор відзначив відмінність цього видання від попередніх: усі надруковані поетичні твори були виправлені та доповнені через їх звірку з автографами. До «Кобзаря» увійшла друга частина поеми «Іван Гус», яку

вважали загубленою, та 4 нові вірші, виявлені редактором і раніше недруковані.

Із коротких заміток «Ради» стає відомо про велику популярність повного видання «Кобзаря» 1907 р., яке було розкуплено за кілька місяців. Це спонукало видавців до думки здійснити й друге видання поетичної збірки двох типів: дешевого «Кобзаря» вартістю 1 руб. 50 коп. та дорогого, на кращому папері, з портретом Т. Шевченка вартістю 3 рублі. В. Доманицький у замітці «Про нове видання «Кобзаря» Шевченка» [26] розповів про знахідки Шевченкових творів, якими поповнилось друге видання, а отже й про його відмінності від першого: до другого видання редактор вперше включив невідомий раніше вірш, виявлений ним у департаменті поліції у Петербурзі, багато віршів, особливо написаних Т. Шевченком у 1838–1841 рр., подавались в новій і досконалішій редакції, завдяки їх автографам, знайденим В. Доманицьким у Петербурзі у генерала Сульєва. Редактор повідомляв, що використав у підготовці того видання й ще важливі джерела: 1) матеріали з архіву Д. Мордовця; 2) поезії Т. Шевченка, переписані з його рукописів; 3) автографи Т. Шевченка, виявлені у Москві, у дочки М. Стороженка.

У рубриці «Ради» «Література, наука і умілість» повідомлялось і про початок друку журналом «Кіевская Старина» монографії В. Доманицького «Критичний розслід над текстом «Кобзаря», написаної у ході опрацювання автографів Т. Шевченка.

У 1908 р. дослідник подав огляд львівського видання «Кобзаря» Т. Шевченка 1908 р., підготовленого І. Франком [43]. Автор зазначав його відмінності від попередніх галицьких видань. «Кобзар» Т. Шевченка, підготовлений І. Франком, був ровесником повного видання «Кобзаря», що вийшов за редакцією В. Доманицького у Петербурзі. Автор огляду повідомляв цінну інформацію: у ході підготовки обох видань їх упорядники постійно спілкувались та обмінювались як інформацією, так і аркушами, вже підготовленими до друку. В. Доманицький, як знавець шевченківської спадщини, відзначив особливості видання «Кобзаря» за редакцією І. Франка (науковість та повноту), проте зауважував невідповідну розстановку наголосів у віршах, яку пояснював особливостями галицької вимови. В. Доманицький пропонував науковій комісії об'єднати усі видання «Кобзаря» та на їх основі виробити канонічний варіант поетичної збірки Т. Шевченка.

Він пише і про необхідність гідного вшанування Т. Шевченка в 1907 р. у передовій статті «Наші обов'язки до пам'яті великого поета» [18]. Шевченкознавець підкреслює, що гідне вшанування нацією своїх достойників є ознакою її культурності. Публіцист критикує українців за їхнє ставлення до великого Тараса та запитує їх: що зробили вони, аби пізнати справжнього поета, його страдницьке життя й багату творчу спадщину. На це запитання автор знаходить лише убогі відповіді, називає усі заходи українців щодо пізнання Т. Шевченка початковими. В. Доманицького бентежила відсутність повного видання творів Кобзаря, розпорошеність його автографів та інших творів серед приватних колекціонерів, відсутність їх централізованого зберігання. Автор ставить такі першочергові завдання перед українцями поч. ХХ ст.: зібрати усі автографи Шевченкових творів, його малюнки, листування, літературу про Кобзаря, звернутися громадою до колекціонерів, які не могли скласти ціни автографам Т. Шевченка та

ховали їх у своїх домашніх скринях. Імена окремих з них автор називає у статті. Пропонував у першу чергу зібрати рукописи поета, аби здійснити повне й критично-наукове видання творчої спадщини Т. Шевченка. В. Доманицький покладався у виконанні поставлених завдань перш за все на українські інституції, зокрема НТШ у Львові, редакцію журналу «Україна» в Києві.

Питання збору автографів творів Т. Шевченка залишалось актуальним і після виходу «Кобзаря» 1907 р., бо В. Доманицький бажав видати ще повнішу й автентичну оригінальним творам збірку, відтворивши у ній історію кожного надрукованого вірша, супроводжуючи усі тексти вивіреними й науковими коментарями. Дослідник пропонував надрукувати у майбутньому виданні й фотографії виявлених автографів, аби зберегти їх назавжди, умістити у збірці й словник Шевченкової мови. Для реконструкції повної біографії поета він пропонував зібрати усю бібліографію про Т. Шевченка, окремо видати його листування та російськомовні твори («Дневник», повісті). На думку автора, окремого дослідження потребувала й багата художня спадщина Т. Шевченка. Літературознавець пропонував почати цей напрям дослідження зі збору відповідної літератури та написати окрему працю про Шевченка як художника, видати і його малюнки.

Окрім наукових видань, В. Доманицький пропонував підготувати й науково-популярні багатотиражні збірки творів Т. Шевченка із детальними поясненнями та трактуваннями поетових думок та словесних символів. Окремо здійснити й видання творів Т. Шевченка для інтелігенції, «пишне, в великому форматі, на зразок Брокгаузовських видань (Байрона, Пушкіна та інше)». Такі, цілком реальні, завдання він поставив перед українською інтелігенцією поч. ХХ ст. На його думку, їх виконання вона продемонструвала б свою повагу до видатного українця. Наступним кроком стане встановлення величного пам'ятника Кобзареві. До втілення останньої ідеї в життя автор закликав усю українську громаду.

У статті «Нечувана літературна експропріація» [27] В. Доманицький виклав враження від видання «Кобзаря» 1907 р. Н. Новиковим. Воно побачило світ у Петербурзі, напередодні виходу повного «Кобзаря» за редакцією В. Доманицького, і було лише передруком «Кобзаря» 1883 р., зі скороченими текстами поезій та старим правописом. Автор називав подібне видання справжнім недобством, бо видавець не мав на нього ніякого права, до того ж українці упорядкували повний «Кобзар», який відповідав автентичності та повноті поезій Т. Шевченка.

Окрім зазначених матеріалів значний доробок В. Доманицького в «Раді» і в галузі української бібліографії. У газеті він друкував як рецензії на книжкові видання різних жанрів, так і розлогі огляди українських періодичних наукових видань. Окремі матеріали присвячені і друкованим органам, які звернули на себе увагу автора, наприклад, висвітленням українського питання, чи зміною певним часописом свого напрямку з прогресивного на поміркований, або й реакційний, неукраїнським змістом видань, що виходили в Україні, або інсинуаціями на українців. У таких випадках В. Доманицький брав на себе місію розвінчати недобросовісних авторів. В окрему групу об'єднуємо розлогі інформаційні матеріали, які відображали розвиток українського літературного книго-

видавництва (за жанрами) за певні відрізки часу.

В. Доманицький почав друкувати рецензії на книжкові та періодичні видання в «Раді» з 1907 р. і упродовж кількох років був активним автором її рубрики «Бібліографія». Свою першу позитивну рецензію він присвятив праці М. Грушевського «Про старі часи на Україні», яка вийшла у С.-Петербурзі заходами українського Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг для народу [20]. Автор дав позитивну оцінку новій праці, назвав її першою справжньою історією України, яку написав українець, подав короткий зміст праці, висловив власні думки на загальні проблеми української історії, вказав вартість видання, кількість ілюстрацій, уміщених у ньому, та побажав, щоб нову книгу придбав кожен свідомий українець.

В. Доманицький рецензує у «Раді» і українські книжечки різних авторів та на різні теми. Так, його увагу привертає друге видання праці лікаря М. Коса «Про полові справи» [50]. Рецензент вказує її видавництво, завдання, цікавий та ілюстрований зміст, доступний виклад матеріалу, який задовольняв українця як Галичини, так і Наддніпрянщини.

З його рецензії довідуємось також про вихід в Одесі на поч. 1909 р. української книжечки релігійного змісту «Князь Володимир Святий та хрещення Русі» [61]. Автор підійшов до праці критично, зауважив апокрифічне відображення автором історичних подій, невідповідність реальним подіям окремих фактів, коректурні недогляди, тощо. Але в цілому відзначив і позитивні моменти праці: національну свідомість автора, його добре володіння народною мовою, доступність матеріалу для пересічного читача, популярний зміст. В. Доманицький радив видавцю книги – видавництву «Промінь» – у подібних виданнях більше додавати національних елементів, зв'язувати історичні події з українською землею, щоб довести національну самобутність українців, яка пройшла тривалий історичний шлях.

Завдяки В. Доманицькому, читач української газети знайомиться з ще одним цікавим науково-популярним виданням початку 1909 р. – книжечкою Л. Щербини «Земля, рослини і тварі» [64]. У ній автор популяризує знання про Всесвіт, ілюструє розповіді яскравими прикладами. Але рецензент зауважує недосконалу мову автора, присутність у текстах численних коректурних помилок та русизмів, які радить уникати у подібних популярних виданнях.

В. Доманицький рецензує у «Раді» і новий «Українсько-російський словник» В. Дубровського, що вийшов у видавництві «Час» в 1909 р. за редакцією І. Стешенка [72]. У цій критичній рецензії автор зробив чимало зауважень щодо словарної частини праці: засилля у ній маловживаних слів, слів іншомовного походження та відсутність слів широкого вживання, неправильне наголошування багатьох слів, їх невідповідний переклад. Усі свої зауваження рецензент підкріплював численними прикладами та доводив, що для практичних цілей невибагливого читача цей словник матиме певне значення, але він не задовольнить потреб українця, бо не враховував тонкощів його мови. Ця критична рецензія викликала дискусію на сторінках «Раді»¹⁸ між В. Доманицьким та редактором словника – І. Стешенком.

В одній зі своїх статей за 1909 р. В. Доманицький анонсує вихід у найближчому часі цінного ілюстрованого видання – «Альбому історичних українських портретів» [62], призначеного для популяризації у широких українських колах портретної галереї відомих українців. Автор інформує, що альбом міститиме копії як відомих репродукцій, так і невідомих портретів, що були виявлені у колекціях музеїв Галичини. Автор повідомив, що понад 40 таких портретів виявив Г. Хоткевич і готував їх до видання. В. Доманицький називає найцікавіші з них: портрети Б. Хмельницького, Б. Хмельницького з І. Скоропадським, І. Мазепи, дружини Палія з онуком, матері Мазепи – Магдалини, матері Виговського, К. І. Острозького, І. Коробута-Вишневецького, Г. Балабана та ін. Він відзначає цікаві деталі кожного портрета, розповідає про сам ілюстрований проект: його вихід серіями та випусками, про заплановані інші проекти та підкреслює значення подібних видань для формування національної свідомості українців.

В. Доманицький рецензує і книгу Д. Яворницького «Матеріяли до біографії Т. Г. Шевченка» [76], що вийшла у Катеринославі, за фінансової підтримки В. Хрінникова, звертаючи увагу на нові дані, які увійшли до неї. Увагу В. Доманицького привертають і такі практичні видання, як книжечка Г. Дорошенка «Як вести торгові книги в крамницях» [78] та Я. Доброумова «Руководство по счетоводству для небогатых Обществ Потребителей» [79], що вийшли 1909 р.

Окрім конкретних праць, дослідник рецензує й періодичні видання, що мали просвітницьке і практичне значення. Так, в одному зі своїх дописів він рекламує відродження у Петербурзі у 1908 р. ілюстрованого часопису українською мовою «Українське бджільництво» (видавець – Є. Архипенко) [35]. Газета почала виходити у 1906 р. у Києві, проте проіснувала недовго. Молодий і талановитий редактор Є. Архипенко відродив її у Петербурзі, приклавши до цього чимало зусиль. В. Доманицький подає огляд перших двох чисел ілюстрованого видання за 1908 р., звертає увагу на практичні завдання, які взяли на себе видавці, відзначає авторів та їхні матеріали. Рецензент підкреслював, що подібне видання мало не лише практичне значення, а й національне: пробуджувало почуття українства. Автор володів інформацією про популярність видання: газету читали цілими українськими селами, нею цікавились і інтелігентні читачі, а тому він закликав передплатників «Ради» підтримати добру справу й придбати популярну газету.

В одному з бібліографічних нарисів за 1909 р. В. Доманицький рецензує видання часопису «Українське бджільництво» – «Щоденник пасічника на 20 пнів», укладений Є. Архипенком [68]. Звертає увагу на його практичну структуру: можливість вести пасічниками у придбаному виданні необхідні записи, заносити важливу інформацію, користуватись спеціалізованою літературою, список якої подавався укладачем. Із цієї рецензії довідуємось, що часопис «Українське бджільництво» з 1909 р. знову виходив у Києві. Його продовжував редагувати Є. Архипенко, якого В. Доманицький називав талановитим і добрим знавцем своєї справи, а часопис єдиним на той час в Україні спеціалізованим виданням, корисним для українських селян.

Він рецензує у «Раді» і перше число видання «Господарь і Промисло-

вещь» за 1909 р., що став органом «Крайового союзу господарсько-молочарського» у Стрию [57]. Автор звертає увагу на завдання цього хліборобського часопису, його тематичну спрямованість на матеріали про розвиток кооперативного руху в інших країнах світу, про переваги селянських об'єднань, тощо. В. Доманицький відзначає найцікавіші матеріали журналу: статтю Є. Олесницького, у якій чітко формулює завдання та зміст діяльності «Крайового союзу господарсько-молочарського» (стає відомо, що одним з його основних завдань стало виробництво та реалізація власної продукції, організація власних виробничих сил). Відзначає рецензент і статтю Л. Когута та інші матеріали практичного змісту. За змістом рецензії відчувається, що видання В. Доманицькому сподобалось і він пропонує заснувати подібний кооперативно-практичний часопис у Наддніпрянщині.

Увагу В. Доманицького привертає і щорічний львівський «Календар Прогресу» на 1909 р. [52]. Автор відзначає його вдалу структуру, цікавий зміст, 12 ілюстрованих оповідань про найцікавіші періоди української історії (від хрещення киян Володимиром до ліквідації Гетьманщини), уміщені в календарній частині видання. На думку В. Доманицького, автором тих історичних лекцій був українець із Наддніпрянщини, а ілюстратором – художник Т. Липинський. Рецензент відзначає й інші цікаві матеріали з літературного відділу календаря, його практичні поради. Звертає увагу і на вищий рівень просвітянського календаря за 1909 р., порівняно з попередніми роками. Називає його, за ціною та змістом, справжнім подарунком українському громадянству.

На особливу увагу заслуговують і розлогі презентації В. Доманицьким у «Раді» поважних наукових праць та збірників, яким присвячені окремі матеріали. Так, він ознайомив читачів української газети із шостим томом «Історії України-Руси» М. Грушевського [38], восьмим томом «Жерел до історії України-Руси», виданими відповідно НТШ у Львові [70] та археографічною комісією НТШ. Так, в останньому огляді автор вказує кількість опублікованих документів у збірнику, зазначає установи, в яких вони були виявлені, відзначає найцікавіші та найцінніші, наприклад – лист Стефана Баторія за 1592 р. про козацькі вольності, документи про переговори уряду польського із С. Кішкою, про діяльність М. Дорошенка, про Хотинський похід 1621 р., списки козацьких полковників 1621 р. та ін. Його увагу привернула ґрунтовна вступна стаття І. Крип'якевича «Козаччина і Баторієві вольності». У ній автор простежив історію української козащини від початків до Баторія та її легалізацію польським урядом. Назвав цей документальний збірник справжнім явищем в українській історичній науці.

В. Доманицький високо оцінив і вихід у 1908 р. шостого тому «Історії України-Руси» М. Грушевського, який також назвав епохальним явищем в історичній літературі, бо праця уможливила, на достовірній джерельній базі, вивчити маловідомий період української історії.

Окремо виділяємо регулярні огляди-рецензії В. Доманицьким у «Раді» «Записок НТШ» [42, 44, 50, 56, 82], які він почав друкувати з 1908 р., присвятивши першу статтю 81 та 82-му томам часопису [42]. У цьому першому огляді ав-

тор називає «Записки НТШ» академічним органом, а НТШ – Академією Наук, яка вивела українську науку на європейський рівень, бо «Записки» передплачували та читали наукові інституції Європи. Автор лише зауважує малочисельність членів НТШ, утримання товариства ентузіазмом подвижників-науковців. Далі він подає огляд опублікованих матеріалів, називаючи авторів, їхні доробки, оглядає рубрики, відзначає поважність бібліографічної частини видання, аналогів якій він не знаходив у жодному слов'янському науковому органі. У такий спосіб оглянуті В. Доманицьким і наступні томи «Записок». Так, у огляді т. 83-го «Записок» [44] автор звертає увагу на появу на сторінках часопису молодих наукових сил, підкреслює їх галицьке походження зі школи професорів М. Грушевського та К. Студинського. У зазначеному томі звертає увагу на М. Возняка та І. Шпитковського, рецензує їхні ґрунтовні наукові матеріали. З його оглядів «Записок» стає відомо, що їх постійним автором був, наприклад, І. Франко, який у кожному томі уміщував по кілька своїх публікацій різного жанру.

Розлогий огляд В. Доманицький присвятив і 84 та 85-му томам «Записок» за 1908 р. [50, 56] А перед оглядом т. 84-го автор рецензує і «Хроніку НТШ» зі звітом про наукову, видавничу й організаційну роботу товариства за 1907 р. [50]. З неї можна довідатись про зростання видавничих потужностей товариства через придбання ним друкарської машини, про збільшення книжкових фондів наукової бібліотеки товариства та її переміщення до будинку «Академічного дому». Про розміщення в «Академічному Домі» й музею та зали засідань НТШ.

В огляді тому 85-го [56] автор відтворює назви наукових розвідок, підкреслює їхню ґрунтовність, фактичну новизну, тематику, зазначає й основні рубрики часопису та їхнє наповнення. Стає відомо, в яких томах «Записок» публікувався і сам В. Доманицький. Наприклад, довідуємось, що у т. 84 він умістив розвідку «Авторство Марка Вовчка» та нарис у відділі «Miscellanea» – «Україніса в альбомі Н. Гербея», а в т. 85, у відділі «Miscellanea» – нову редакцію «Вірша на київських ченців», у цьому ж відділі тому 87-го В. Доманицький опублікував «Лист Ксенофонта Климковича до Марка Вовчка», виявлений в архіві письменниці.

Окремим матеріалом В. Доманицький презентував у «Раді» і наступні три томи «Записок» за 1908 р. [56, 63], подавши систематизований огляд статей за темами, відзначивши найцікавіші та ґрунтовні історичні розвідки й публікації Б. Бучинського, В. Герасимчука, І. Франка, І. Кривецького, М. Зубрицького. З огляду довідуємось, що ці томи умістили 5 ґрунтовних історичних розвідок, 3 – літературознавчі та 1 – з історії українського театру.

З оглядів «Записок» за 1909 р. [82] стає відомо, що у них вперше були введені до наукового обігу три листи В. Антоновича до свого приятеля студентських років – А. Мйодушевського. Сам В. Доманицький у 89-му томі «Записок» за 1909 р. опублікував лист Т. Шевченка від 23 квітня 1860 р. до Є. Ковалевського, голови «Общества для пособия литераторамъ», який допомагав визволяти із кріпацтва Шевченкових братів та сестер.

Отже, усім оглядам В. Доманицького «Записок НТШ» притаманна розлогість, обізнаність автора зі змістом кожного тому часопису, відчуття новизни опублікованих документів та матеріалів, звернення уваги на нові імена, молоді

наукові сили, їхнє походження, тематику досліджень, унікальні публікації, повноту рубрик, тощо.

В. Доманицький знайомить читачів «Ради» і з третьою книгою «Записок Українського Наукового Товариства в Києві», що вийшла у 1908 р. [69]. На початку огляду автор відзначає роль товариства у розвитку наукового життя Наддніпрянської України. Стає відомо, що зазначена книга присвячувалась світлій пам'яті члена товариства, професора В. Антоновича. Вона умістила його портрет та 5 статей (4 – про В. Антоновича, а одна – самого В. Антоновича). В. Доманицький звертає увагу на ґрунтовні статті М. Грушевського про Володимира Боніфатійовича, професора Г. Павлуцького про археологічні здобутки вченого, І. Стешенка про громадську діяльність відомого українця, А. Лободи – про його студії в галузі етнографії та літератури. Довідуємось, що у цій книзі була опублікована «Записка В. Антоновича в справах обмежень української мови». Учений написав її у 1905 р., за дорученням історично-філологічного факультету Київського університету св. Володимира на запит комітету міністрів, розісланий університетам. В. Доманицький називає цей важливий документ однією з останніх праць В. Антоновича, у якій він послідовно доводив безпідставність переслідувань українського культурного руху та української мови. Автор відзначає й інші опубліковані матеріали «Записок», які стосувались археології, історії, літератури, подає їх короткий зміст.

Дослідник стежить і за ставленням представників інших націй до українського літературного процесу, українських періодичних видань, тощо. Так, він звертає увагу на позитивний огляд української літератури польським письменником і драматургом В. Орканом, опублікований у краківській соціал-демократичній газеті «Narząd» та передруковує його в нарисі «Правдивий голос поляка про українську літературу» [40].

Окремі статті В. Доманицький присвячує й періодичним виданням, які змінили свої напрями з прогресивних на помірковані, або реакційні. Так, його увагу привернув краківський місячник «Słowiański Świat» (виходив з 1905 р.) [29]. З ним він ознайомився у Кракові та був вражений змістом часопису. Він спонукав його назвати це видання «москвофільським сватом» та зауважити еволюцію журналу від ідей слов'янофільства до реакційного москвофільства. Свої думки В. Доманицький підтверджує конкретними матеріалами журналу, зокрема, його статтею про засідання слов'янського клубу у Кракові. У ній повідомлялось, що учасники клубу визнали москвофільство у Галичині бажаним напрямом, протиставляючи його українській гайдамаччині, в якій бачили примару сепаратизму. Дослідник зауважував двоякість поляків: вони підтримували український національний рух у Російській імперії, бо він послаблював її централізм та був вигідним полякам, але вважали його небезпечним у Галичині, і обсипали його усілякими інсинуаціями, які й розвінчував автор у своєму критичному огляді.

У розлогіх статті з трьох частин «Шлях до згоди» [60], В. Доманицький розповідає українським читачам про становище литовців, які проживали на території Польщі та про заснування у Вільно місячника польською мовою «Litwa». П'ять оглянутих чисел нового часопису спонукали автора до цікавих міркувань,

паралелей з українцями та їхніми проблемами, тощо.

Окрім рецензій на періодичні та книжкові видання, В. Доманицький опублікував у «Раді» і розкішні статистично-бібліографічні огляди українських книжкових та літературних видань за 1906–1910 роки [66, 74, 77, 84, 91]. Ці матеріали дають підстави назвати його одним із найповажніших бібліографів української газети. Так, щоразу нашу дослідницьку увагу привертала стаття літературознавця під заголовками «Українське письменство», «Українська література». Вони виходили майже щоквартально у 1909–поч. 1910 р., охопивши розвиток літературно-видавничого процесу ще з 1908 р. У першому матеріалі «Українське письменство року 1908 (Бібліографічний огляд)» [66] В. Доманицький пояснює, що він вперше на сторінках української газети подає детальний фактичний матеріал про розвиток української літератури в Наддніпрянщині за вказаний рік. За його словами, його попередники (С. Єфремов, Д. Дорошенко), зупинялись лише на найвизначніших творах художньої літератури із редакційною поміткою до їхніх статей про вихід у найближчому часі повної української бібліографії. За її укладання й презентацію в «Раді» взявся саме В. Доманицький. Джерелом до складання його бібліографічних оглядів став тижневик «Книжная летопись Главного управления по делам печати», що почав виходити у Петербурзі з другої половини 1907 р. У ньому зазначались усі видання, що виходили в Росії. Автор звертав увагу на те, що «Книжная летопись» подавала назви книжок усіма мовами Російської імперії, відвівши кожному народові окрему рубрику, проте українським книжкам такої рубрики не надала. Це ускладнювало його упорядницьку працю, бо україномовні видання треба було шукати у загальному масиві російських книжок.

У першій інформаційній бібліографічній статті відображена цінна статистика: загальна кількість українських видань за 1908 р. Вона дала підстави В. Доманицькому стверджувати, що у 1908 р. було видано вдвічі більше українських книжок, ніж у 1906 та 1907 рр. До того ж зазначено, що лідером у видавничій справі був Київ (йому належало 154 назви видань), за ним йшов Петербург (18), далі Москва (16), Полтава (10), Харків (9), Чернігів та Одеса (по 3), Катеринодар, Грубешів, Ромни, Кобеляки, Лозова (по 1). Дослідник в огляді систематизував видання за рубриками: перекладна література (красне письменство і драматичні твори), оригінальні твори та збірники, науково-популярні видання, етнографічні і лубочні видання, оригінальні драматичні твори, довідкові видання, наука та публіцистика, поезія, музика. До кожної рубрики автор додавав кількість видань, відзначив покращення їх якості через перехід від приватних видавців до цензурованих, тобто тих, які видавались видавництвами.

В. Доманицький відображає і накладі видань, перераховує видавництва, нові літературні імена, а також озвучує факт, що українська література у всеросійському масштабі, у порівнянні з літературами інших народів, перейшла з 12 на 8 місце (за кількістю виданих книг).

Автор стежить у «Раді» за повнотою бібліографічних оглядів інших авторів, іноді доповнює їх. Так, у статті «До української бібліографії» [37] він коректує бібліографічний огляд української літератури за 1907 р. Д. Дорошенка. На його думку, у подібних матеріалах мали б значитись усі українські видання без

винятку, без їх відбору за критеріями важливості або цінності, бо кожна книжка була історичним фактом для дослідника історії української літератури, або видавничої справи. Зі статті стає відомо, що джерелом для доповнень матеріалів Д. Дорошенка стала інформація «Правительственного вестника» за другу половину 1907 р. з переліком усіх видань, що вийшли у Росії. Даними цього офіційного видання В. Доманицький поправив статистику Д. Дорошенка та суттєво доповнив його бібліографію.

Отже, огляд різножанрових матеріалів В. Доманицького, виявлених нами в газеті «Рада», привів до таких висновків: публіцист був одним із найпопулярніших авторів української газети, почавши співпрацю з нею з першого року її видавничого життя. Як свідчить бібліографія його публікацій, у 1906 р. автор надрукував у «Раді» 11 своїх матеріалів, серед них: 4 передові статті, присвячені політичним темам, 2 статті відведені темі споживчої кооперації, кілька статей – творчій спадщині Т. Шевченка: її провідним темам, особистому збиранню В. Доманицьким творів великого українця для видання повної версії «Кобзаря», знахідкам нових автографів тощо.

У 1907 р. тематика праць В. Доманицького в «Раді» розширюється. Окрім зазначених уже тем, він інформує читачів про український національний рух у Петербурзі, куди переїхав, аби уникнути репресій в Україні. Зокрема, публікує інформаційний матеріал про склад української Громади у Петербурзі, про перші збори у столиці українського клубу, про діяльність Державної Думи. Переважно підписує свої матеріали псевдонімом *Колодяньський В.* У 1907 р. В. Доманицький подає в газеті кілька біографічних нарисів про депутатів-українців у Державній Думі. З кінця цього ж року автор почав друкувати на шпальтах «Раді» один із найцікавіших публіцистичних матеріалів: кількарічний цикл статей «Листи з-за границі» з цінними спостереженнями, враженнями, біографічними, історичними та етнографічними даними. Також р. В. Доманицький починає друкуватись і у бібліографічній рубриці «Раді». Окремі його дописи зустрічаються в актуальній для того року газетній рубриці – «До виборів в Україні». Діяч продовжує друкувати і матеріали Шевченківської тематики: повідомляє про знахідки нових творів поета, вихід «Кобзаря» 1907 р. за його редакцією. Усього за 1907 р. нами виявлено 18 різножанрових матеріалів автора в «Раді».

В. Доманицький активно співпрацює з «Радою» і в 1908 р., проживаючи за межами України: у Закопаному, Кракові, Криворівні. Того року він надрукував у «Раді» 33 матеріали, кожен з яких має важливе джерельне значення до історії національних рухів, їх особливостей у різних народів, літературознавства, історії споживчої кооперації в Україні та за її межами, української бібліографії. На особливу увагу заслуговують статті про М. Вовчка та її літературну спадщину, спогади про В. Антоновича, публіцистичні нариси про національне відродження в інших народів та в Наддніпрянщині. Автор у ряді статей проводить паралелі між національним життям різних народів та знаходить в історичній долі поневолених народів чимало подібного. У 1908 р. В. Доманицький друкує цінні на фактичну інформацію статті про споживчу кооперацію в Наддніпрянщині, Галичині та Польщі, звертає увагу українського читача на ті форми національного життя в

інших народів, які треба було запозичити й українцям.

У 1908 р. на сторінках «Ради» В. Доманицький заявив себе як поважний бібліограф, подаючи розлогі й кваліфіковані бібліографічні огляди «Записок НТШ», «Жерел до історії України-Руси», тощо. У 1908 р. на сторінках «Ради» він виступає і як рецензент найвідоміших книжкових видань, наприклад «Історії України-Руси» М. Грушевського, «Календаря «Просвіти» на 1909 рік», серії книжок практично-довідкового змісту. Новим виданням автор дає власні оцінки, визначає їхнє інформаційне значення для популяризації певних знань, в окремих випадках зауважує й недоліки, тобто професійно рецензує праці, що потрапили в поле його уваги.

В. Доманицький активно співпрацює з «Радою» і в 1909 р., надрукувавши в газеті 31 матеріал. З 1909 р. він публікує щоквартальні бібліографічно-презентаційні статті, що відображали розвиток української книговидавничої справи. Важливими у подібних матеріалах були порівняльні дані (через кількісні співвідношення) виданої книжкової продукції в українців та в інших народів. Автор відображав ці співвідношення у цифрах, які свідчили про високий рівень видавничої справи в Україні. У 1909 р. провідною темою публіцистики Василя Миколайовича залишається національне відродження в інших народів (наприклад, він друкує інформаційну статтю про прибалтійський народ, будуючи її на цікавих паралелях, в які вплітає й історичні шляхи наддніпрянського та галицького українства, що надали двом гілкам одного народу певних відмінностей). Продовжує у цей рік В. Доманицький і свої неповторні «Листи з-за границі», наповнюючи їх новими джерельними сюжетами. Автор змінює лише їх географію та імена персонажів.

Сім інформаційних статей В. Доманицького побачили світ на сторінках «Ради» і в останній рік життя автора – 1910-ий. Він продовжує презентувати поточне українське книжкове видавництво, описує свою подорож у Францію, лікування в Аркашоні, тощо.

Отже, В. Доманицький належав до найцікавіших та найпопулярніших авторів української газети «Рада». Він мав добрі взаємини з видавцем газети – Є. Чикаленком, окремі свої матеріали друкував на його замовлення. До провідних тем діяча в українській газеті належали: національний рух (його історичні умови, форми, особливості, здобутки) в Україні та в європейських народів, особливості національного життя в Галичині, паралелі між національними рухами в інших народів та в українців, українське книговидавництво та література, збирання, збереження і публікація творчої спадщини Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, М. Аркаса.

Опубліковані бібліографічні матеріали В. Доманицького дають підстави визнати його одним з найповажніших бібліографів української газети, бо його матеріалам цього жанру притаманна багата інформативність, конкретність, зосередження на найважливіших, або дискусійних моментах праць. Виявлені матеріали В. Доманицького в «Раді» є цінним історичним джерелом для різногалузевих досліджень: літературознавчих, історичних, біографічних та бібліографічних. Окремі вносять ясність у дискусійні питання, доповнюють, або й цілком їх розв'язують.

**Бібліографія матеріалів В. Доманицького,
друкованих в «Раді» (1906–1910 роки)**

1906 рік

1. Доманицький В. Доля України в поезії Шевченка // 1906. – 17 вересня (сентября). – № 3. – С. 2–3.
2. Доманицький В. Не святі горшки ліплять (Про потребительні крамниці) // 1906. – 21 вересня (сентября). – № 6. – С. 2–3.
3. [Доманицький В.] Чорна й біла кість // 1906. – 22 вересня (сентября). – № 7. – С. 1.
4. [Доманицький В.] Чи власність селянська свята? // 1906. – 22 вересня (сентября). – № 7. – С. 1–2. – Підп.: В. Колодянин.
5. [Доманицький В.] З'їзд партії «Народньої Свободи» // 1906. – 26 вересня (сентября). – № 10. – С. 1; 28 верес. – № 12. – С. 1.
6. [Доманицький В.] Маленький фельетон. Де-що про громадянську мораль // 1906. – 27 вересня (сентября). – № 11. – С. 3. – Підп.: В. Д-ій.
7. [Доманицький В.] Указ 5-го октябрю // 1906. – 10 жовтня (октябрю). – № 22. – С. 1. – Підп.: В. Д-ій.
8. [Доманицький В.] На певнім шляху // 1906. – 13 жовтня (октябрю). – № 25. – С. 1. – Підп.: В. Д.
9. [Доманицький В.] В справі видання повного «Кобзаря» // 1906. – 14 жовтня (октябрю). – № 26. – С. 3, рубрика «Література, наука і умілість».
10. [Доманицький В.] Б. Познанський (Некролог) // 1906. – 18 жовтня (октябрю). – № 29. – С. 3. – Підп.: В. Д.
11. [Доманицький В.] З життя Звенигородчини // 1906. – 8 грудня (декабрю). – № 73. – С. 1

1907 рік

12. [Доманицький В.] Звенигородський повіт // 1907. – 16 січня (января). – № 12. – С. 4, рубрика «Дописи».
13. [Доманицький В.] С. Голяки // 1907. – 20 січня (января). – № 16. – С. 4, рубрика «Дописи».
14. [Доманицький В.] Царський маніфест 17-го октябрю 1905 року. С.-Петербургъ, 1906, стр. 1–16, 16° // 1907. – 13 січня (января). – № 10. – С. 4. – Підп.: В. Д., рубрика «Бібліографія».
15. [Доманицький В.] Звенигородський повіт // 1907. – 6 лютого (февреля). – № 30. – С. 3. Рубрика «До виборів по Україні».
16. [Доманицький В.] Посол до Думи Державної С. В. Нечитайло // 1907. – 8 лютого (февреля). – № 32. – С. 3. – Підп.: В. Д.
17. [Доманицький В.] Посол до Державної Думи. В. Волк-Карачевський // 1907. – 11 лютого (февреля). – № 35. – С. 3–4. – Підп.: В. Д.
18. [Доманицький В.] Наші обов'язки до пам'яті великого поета // 1907 – 28 лютого (февреля). – № 49. – С. 1–2.
19. Доманицький В. Ще нові матеріяли до «Кобзаря» Шевченка // 1907 –

29 березня (марта). – № 74. – С. 3–4.

20. [Доманицький В.] Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. Видання «Благотворит. Общества издания общепользных и дешевых книгъ», № 51. С.-Петербург, стр. 1–176. Ціна 20 коп. // 1907 – 1 квітня (апріля). – № 77. – С. 4. – Підп.: В. Д-ий, рубрика «Бібліографія».

21. [Доманицький В.] В Державній Думі (Од власного кореспондента). 1 мая 1907 року // 1907 – 5 травня (мая). – № 103. – С. 1. – Підп.: Колодянський В.

22. [Доманицький В.] З'їзд повномочних од Потребительних крамниць // 1907 – 31 травня (мая). – № 124. – С. 3. – Підп.: Потребитель.

23. [Доманицький В.] Після розпуску Думи // 1907. – 9 червня (іюня). – № 131. – С. 1. – Підп.: Колодянський В.

24. [Доманицький В.] Кого посилає народ у третю Думу // 1907. – 5 жовтня (октября). – № 224. – С. 1. – Підп.: В. Д.

25. [Доманицький В.] Склад Петербурзького Українського клубу «Громада» // 1907. – 7 жовтня (октября). – № 226. – С. 3. – Підп.: L. Z.

26. [Доманицький В.] Про нове видання «Кобзаря» Шевченка // 1907. – 13 жовтня (октября). – № 231. – С. 4, рубрика «З наукового, літературного та артистичного життя».

27. Доманицький В. Нечувана літературна експропріяція // 1907. – 15 ноября. – № 257. – С. 3. – Підп.: В. Д-ий.

28. Доманицький В. Листи з-за границі (В дорозі од Петербурга до границі. – Краків і краківські українці. – Смерть Виспянського і голос українців з приводу того. – Скульптор Гаврилко з Полтавщини) // 1907. – 23 ноября. – № 263. – С. 2; (Дорога од Кракова до Закопаного. – Мазури. Українська мова в галицьких вагонах. – Українська колонія у Закопаному. – Де-що про українську баціллу) // 29 декабря. – № 290. – С. 2–3.

1908 рік

29. Доманицький В. «Słowiański Świat» – Москвофильський сват // 1908. – 20 января (2 лютого). – № 17. – С. 1–2.

30. Доманицький В. Як мед то й ложку! (З приводу статті Ф. Красицького «Ілюстрована історія України», – ЛНВ[істник] за січень) // 1908. – 8 февраля (21 лютого). – № 32. – С. 3.

31. [Доманицький] С. Колодисте // 1908. – 16 февраля (29 лютого). – № 39. – С. 4, рубрика «Дописи».

32. Доманицький В. Листи з-заграниці (Закопанське життя-буття. «Братня поміч». Приклад для нас, як скоріш пам'ятник Шевченкові збудувати. Галичанські чудасії. Про українську колонію) // 1908. – 17 февраля (1 березня). – № 40. – С. 2–3; (Де-що про звичаї галичанські. «Кабарет». Масляна. «Селянська» труппа в Закопаному) // 30 марта (12 квітня). – № 75. – С. 2–3; (Весна у Закопаному. Закопане і Давос. Вигоди й невигоди Закопаного) // 2 мая (15 травня). – № 101. – С. 2–3; (Музей Чарторийських і «Музей Народовий» у Кракові. Українська торгівля насінням у Кракові. Українські інституції у Львові. «Народна Гостинниця») // 25 мая (7 червня). – № 120. – С. 2–3; (Гуцульщина. Особливості на перший погляд. Най-

більші «добродії» гуцула. *Духовенство. Піп – чорт. Храм в гуцульському селі. Гуцульське убрання. Про казань у Гуцульщині і у нас* // 31 юля (13 серпня). – № 175. – С. 2–3; (Звідки взялася назва «гуцули»? *Гуцульська мова, її архаїчність. Чим гуцульська мова відрізняється від галицької, а наближається до наддніпрянської?.. Характерні гуцульські слова*) // 14 вересня (27 вересня). – № 210. – С. 2–3.

33. Доманицький В. Брати наші не куняють... (Про кооперацію у Галицьких та Буковинських українців) // 1908. – 6 березня (19 березня). – № 55. – С. 2.

34. Доманицький В. Пам'яті незабутнього учителя (Спомини про В. Б. Антоновича) // 1908. – 16 березня (29 березня). – № 64. – С. 1–2.

35. Доманицький В. Рец. на: Українське Бжільництво. *Ілюстрована часопись поступового бжільництва. Рік II. Частина I–II; Горбачев К. Гнилець і боротьба з ним у дуплянках та рамкових вуликах. З 4 малюнками в тексті. Видання часопису «Українське Бжільництво» у Петербурзі, 1908* // 1908. – 20 березня (2 квітня). – № 67. – С. 4, рубрика «Бібліографія».

36. [Доманицький] Нове видавництво // 1908. – 23 березня (5 квітня). – № 70. – С. 4.

37. Доманицький В. До української бібліографії // 1908. – 10 квітня (23 квітня). – № 84. – С. 3.

38. Доманицький В. Історія України-Руси. Написав М. Грушевський. Т. VI. *Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків.* – 667 с. // 1908. – 24 травня (6 липня). – № 119. – С. 2–3.

39. Доманицький В. «Отреченная» книжка та пропащі люде // 1908. – 4 червня (17 липня). – № 127. – С. 1.

40. [Доманицький В.] Правдивий голос поляка про українську літературу // 1908. – 11 червня (24 червня). – № 133. – С. 1–2. – Підп.: В. Д.

41. [Доманицький В.] Літній театр купецького саду // 1908. – 15 червня (28 червня). – № 137. – С. 3–4. – Підп.: В. Д.

42. Доманицький В. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові (тт. LXXXI–LXXXII за р. 1908) // 1908. – 20 червня (3 липня). – № 141. – С. 2–3.

43. Доманицький В. Рец. на: Твори Тараса Шевченка. Кобзар. Том I (1838–1847). Том II (1847–1861). – Львів, 1908 // 1908 – 18 червня (31 липня). – № 164. – С. 3, рубрика «Бібліографія».

44. [Доманицький В.] Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. (Т. LXXXIII, кн. III, 1908 р.) // 1908. – 23 червня (5 серпня). – № 168. – С. 2–3. – Підп.: В. Д.

45. Доманицький В. Памяти Марка Вовчка // 1908. – 27 червня (9 серпня). – № 172. – С. 2–3.

46. Доманицький В. Цінний національний дар // 1908. – 26 липня (8 вересня). – № 195. – С. 1.

47. Доманицький В. Селяне посла (Допис з Галичини) // 1908. – 4 вересня (17 вересня). – № 202. – С. 1; 5 верес. – № 203. – С. 1–2.

48. [Доманицький В.] Новини нашої сцени // 1908. – 26 вересня (9 листопада). – № 220. – С. 4. – Співавтор: Павловський М.

49. Доманицький В. Рец. на Др. Михайло Кос. Про полові справи. *Друге роз-*

ширене видання з образками. Літературно-наукова бібліотека, ч. 108. У Львові, 1908. стр. 1–90, in 16. Ціна 55 коп. // 1908. – 14 октябрю (27 листопада). – № 234. – С. 4. – Підп.: В. Д., рубрика «Бібліографія».

50. Доманицький В. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Т. LXXXIV // 1908. – 15 жовтня (28 листопада). – № 235. – С. 2–3. – Підп.: В. Д.

51. Доманицький В. Чому я не негр?! // 1908. – 17 октябрю (30 листопада). – № 237. – С. 2–3.

52. Доманицький В. Рец. на Календар Просвіти 1909. Ч. 345. У Львові, I–XVI, 1–16, 1–124, 1–72 + оголошення. Ціна 1 корона // 1908. – 1 ноябрю (13 грудня). – № 250. – С. 4. – Підп.: В. Д., рубрика «Бібліографія».

53. Доманицький В. Про потребителні товариства у Польщі та у нас // 1908. – 4 ноябрю (16 грудня). – № 252. – С. 2–3. – Підп.: В. Д-ий.

54. Доманицький В. Словаки // 1908. – 3 декабрю (16 грудня). – № 276. – С. 1–2; 4 декабрю (17 грудня). – № 277. – С. 2–3; 5 декабрю (18 грудня). – № 278. – С. 2–3; 10 декабрю (23 грудня). – № 281. – С. 2; 11 декабрю (24 грудня). – № 282. – С. 2–3.

55. Доманицький В. Лихо од української «інтелігенції» (Життєвий парадокс) // 1908. – 18 декабрю (31 грудня). – № 288. – С. 2.

56. Доманицький В. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Том LXXXV (кн. V за рік 1908) // 1908. – 28 декабрю (10 січня). – № 295. – С. 3. – Підп.: В. Д.

1909 рік

57. Доманицький В. «Господарь і Промисловець», орган «Краєвого союзу господарсько-молочарського» в Стрию. Річник I, ч. I // 1909. – 9 января (22 січня). – № 6. – С. 3–4.

58. Доманицький В. Про відродження летголів // 1909. – 10 января (23 січня). – № 7. – С. 2–3.

59. Доманицький В. Листи з-за границі (Листи з-за границі) (Знову Закопане. Про патріотів і «патріотів». Наскок «гайдамацький» на Закопане. Де що про українську пресу) // 1909. – 27 января (9 лютого). – № 21. – С. 2; (Просвітно-економічний конгрес у Львові. Єдність психіки українського народу. Битва «юношей» з «стариками». Митрополит, якого в нас не бачили) // 13 февраля (26 лютого). – № 35. – С. 2–3; (Санаторія доктора Длуського. Пацієнти «демократи» і «аристократи». Дорогий песик та фальшивий граф. Земляки та найблизчі сусіди (росіяне). «Патріот» дурно хліба не їсть. Як розважають себе пацієнти. Чого вартий славянський пацієнт) // 3 октябрю (16 жовтня). – № 222. – С. 2; 4 октябрю (17 жовтня). – № 223. – С. 2–3.

60. Доманицький В. Шлях до згоди (*Litwa, miesięcznyk illustrowany litewski w języku polskiem*) // 1909. – 5 февраля (18 лютого). – № 28. – С. 2; 7 февраля (20 лютого). – № 30. – С. 3; 8 февраля (21 лютого). – № 31. – С. 2–3.

61. Доманицький В. Князь Володимир Святий та хрещення Руси. 3 малюнками. Переказав В-р. Видавництво «Промінь» V, 1. Одеса, 1909. 1–24+I–VII. Ціна 5 коп. // 1909. – 12 февраля (25 лютого). – № 34. – С. 4.

62. Доманицький В. Альбом українських історичних портретів // 1909. – 14 февраля (27 лютого). – № 36. – С. 1.

63. Доманицький В. Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка. Том LXXXVI // 1909. – 21 февраля (6 березія). – № 42. – С. 2.
64. Доманицький В. М. Л. Щербина. Земля, рослини і тварі. *Популярно-науковий, натурально-історичний нарис*. Київ, 1909, 1–30. Ціна 15 коп. // 1909. – 21 февраля (6 березія). – № 42. – С. 4.
65. Доманицький В. Де-що про народню освіту // 1909. – 28 февраля (13 березія). – № 48. – С. 1.
66. Доманицький В. Українське письменство року 1908 (Бібліографічний огляд). **І. В Росії** // 1909. – 17 марта (30 березія). – № 62. – С. 1–2.
67. Доманицький В. Памяти Миколи Аркаса // 1909. – 21 марта (3 квітня). – № 66. – С. 1.
68. Доманицький В. Є. Архипенко. Щоденник пасічника на 20 пнів. № 3. *Видання часопису «Українське бжільництво»*. У Києві, 1909. Ціна 10 коп. // 1909. – 27 марта (9 квітня). – № 70. – С. 3.
69. Доманицький В. Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Книга III // 1909. – 2 апріля (15 квітня). – № 73. – С. 2–3. – Підп.: В. Д.
70. Доманицький В. Жерела до історії України-Руси. **Видає археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Том XIII. Матеріали до історії української козаччини по р. 1631**, у Львові, 1908, I–XI, 1–407 // 1909. – 7 апріля (20 квітня). – № 77. – С. 2.
71. Доманицький В. В обороні мертвих од живих (з приводу «Споминів про Марка Вовчка» Ганни Барвінок) // 1909. – 16 апріля (29 квітня). – № 85. – С. 2–3.
72. Доманицький В. В. Дубровський. Українсько-Російський Словник. Редакція І. Стешенка. *Видавництво «Час» у Києві*. Київ, 1909, 1–8, 1–319. Ц. 75 коп. // 1909. – 16 апріля (29 квітня). – № 85. – С. 3–4.
73. Доманицький В. Записки Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. Том LXXVII (Р. 1909, кн. I) // 1909. – 1 мая (14 травня). – № 98. – С. 2. – Підп.: В. Д-й.
74. Доманицький В. Українська та про Україну література в році 1909 // 1909. – 7 мая (20 травня). – № 103. – С. 2.
75. Доманицький В. [Відповідь на лист Ів. Стешенка] // 1909. – 17 іюня (30 червня). – № 136. – С. 3.
76. Доманицький В. Д. І. Яворницький. *Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка*. Катеринослав, Року Божого 1909, стр. 48+IV. Ціна 50 коп. // 1909. – 7 октябрю (20 жовтня). – № 225. – С. 3–4.
77. Доманицький В. Українська література в Росії 1909 року. I. Українські видання за січень, лютий і марець // 1909. – 9 октябрю (22 жовтня). – № 227. – С. 2.
78. Доманицький В. Гр. Дорошенко. *Як вести торгові книги в крамницях*. Київ, 1909, стор. 31. Ціна 10 коп. // 1909. – 16 октябрю (29 жовтня). – № 233. – С. 4.
79. Доманицький В. Я. Доброумов. *Руководство по счетоводству для небогатых Обществ Потребителей*. Никольськ, 1909, 55 стр. Ц. 25 коп. (з пересилкою – 40 к.) // 1909. – 16 октябрю (29 жовтня). – № 233. – С. 4.
80. Доманицький В. Брехати – не ціпом махати (з приводу одного «геніально-го откритія») // 1909. – 4 ноябрю (17 листопада). – № 249. – С. 2–3.

81. Доманицький В. Богдан Лепкий. Начерк історії української літератури. Книжка I (до нападів татар). Коломия, 1909. «Загальна бібліотека», № 1–6, стор. 320 // 1909. – 11 ноября. (24 листопада). – № 255. – С. 3–4.

82. Доманицький В. Записки Наукового Товариства імені Шевченка у Львові 1909 р. Том LXXXVIII, LXXXIX і XC, кн. II, III і IV // 1909. – 15 ноября (28 листопада). – № 259. – С. 3–4. – Підп.: В. Д.

83. Доманицький В. Плетемо ретязь самі на себе... // 1909. – 18 ноября (31 листопада). – № 261. – С. 1.

84. Доманицький В. Українська література в Росії 1909 року. III. Видання за липень, серпень і вересень // 1909. – 21 ноября (3 студня). – № 264. – С. 3–4.

1910 рік

85. Доманицький В. Українська література в Росії 1909 року. IV. Видання за жовтень, листопад і грудень (октябрь, ноябрь і декабрь) // 1910. – 22 января (4 лютого). – № 17. – С. 2–3.

86. Доманицький В. Листи з-за границі. По дорозі у Францію. «Приємна» зустріч в Бордо. Аркашон колись і тепер // 1910. – 30 апреля (13 травня). – № 97. – С. 2.

87. Доманицький В. Листи з-за границі. «Плюси» й «мінуси» аркашонського життя. Де що про дітей французьких та руських // 1910. – 2 мая (15 травня). – № 99. – С. 2.

88. Доманицький В. Маленький фельетон. «На нашій, не своїй землі» (Quasi una fantasia) // 1910. – 5 мая (18 травня). – № 101. – С. 2–3. – Підп.: В. Д-ий.

89. Доманицький В. Пам'яті Б. Д. Грінченка // 1910. – 9 мая (22 травня). – № 105. – С. 2.

90. Доманицький В. Листи з-за границі. Як французи нас малюють // 1910. – 14 мая (27 травня). – № 109. – С. 1–3.

91. Доманицький В. Українська література в Росії 1910 року. I. Видання за січень–марець // 1910. – 20 мая (2 червня). – № 114. – С. 2.

Примітки:

¹ Василь Доманицький. З науково-творчої спадщини. Статті, рецензії, огляди, бібліографія. У двох книгах / Упор., автор передмови і редактор : В. Т. Поліщук. Черкаси : видавець Чабаненко Ю., 2010. 409 с.

² Невтомний робітник на рідній ниві. Василь Миколайович Доманицький. Науково-допоміжний біобібліографічний покажчик / Уклад. : Л. Т. Демченко, Н. В. Адешелідзе. Черкаси, 2010. 59 с.

³ Там само. С. 30 (№ 111).

⁴ Там само. С. 31.

⁵ Там само. С. 30.

⁶ Старовойтенко І. Євген Чикаленко і Василь Доманицький у короткому епістолярному діалозі (1908–1910) // Сіверянський літопис. Чернігів, 2006. № 6. С. 3–16.

⁷ Альманах бібліофілів. Дрогобич : Коло, 2015. Книга перша. С. 37–63.

⁸ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). К. : Темпора, 2003. С. 257.

⁹ Для уникнення повторів у джерельному огляді газетних матеріалів В. Доманицького у такий спосіб посилатимемось на цифрові позиції бібліографії, розміщеної у кінці статті.

¹⁰ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907)... С. 257.

¹¹ Старовойтенко І. Вказ. праця. С. 5–6.

¹² Там само. С. 6.

¹³ Там само. С. 7.

¹⁴ У зазначених виданнях друкувалось кілька рецензій на «Історію України-Русі»: у ЛНВ рецензія В. Липинського під заголовком «Історія України Мик. Аркаса» (1908. Кн. VIII. С. 307–318). У цій же книзі ЛНВ побачила світ і відома критична рецензія М. Грушевського на «Історію України-Русі». Вона називалася «До рецензії д. Липинського» (1908. Кн. VIII. С. 318–323). Згодом відгук на працю М. Аркаса подав у «Раді» В. Піснячевський. Він друкувався під заголовком «Маленький фельетон. З хвиль життя» (22 серпня 1908 р., с. 2–3). На нього знову відповів М. Грушевський статтею «На українські теми. Ще про культуру і критику» (ЛНВ. Львів, 1908. Кн. X. С. 121–136). У ній автор заперечував похвальні думки В. Піснячевського, і ще раз назвав працю М. Аркаса невдалою, шкідливою і не вартою того, щоб її поширювати серед українського громадянства. На його думку, вона завдавала великої шкоди справі відродження національної свідомості.

¹⁵ Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 47. № 731–742; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. III. № 52099–52129.

¹⁶ Рада. К., 1906. № 10. 26 вересня. С. 3.

¹⁷ [Кревецький І.] Перше повне видання Шевченкового «Кобзаря» // Рада. К., 1907 26 січн. № 21. С. 4.

¹⁸ Стешенко Ів. В справі українського словника «Час», випущеного під моєю редакцією // Рада. 1909. № 136. 17 юня. С. 3.

Inna Starovoitenko. Vasyl' Domanytskyj' creative heritage in the newspaper «Rada» (1906–1910). The article comprehensively presents the creative heritage of the well-known Ukrainian journalist, literary critic, public figure, publisher Vasyl' Domanytskyj in the daily Ukrainian newspaper «Rada». The newspaper materials of the talented author are systematized according to the genre criterion; their main themes, peculiarities, source value for the study of plots of the Ukrainian history, literary studies, book publishing and bibliography are determined. At the end, the collected bibliography of V. Domanytskyj in the «Rada» is added; it counts 91 positions of materials of different genre: advanced, journalistic, literary articles, biographical essays, ethnographic materials, bibliographic reviews of the Ukrainian book publishing process.

Key words: V. Domanytskyj, «Rada», journalism, bibliography, the Ukrainian national movement.

Отримано: 27.06.2018 р.

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ІСТОРІОГРАФІЇ 60-Х РР. ХІХ СТ. – 1914 Р.

Анатолій Гуменюк. Стан дослідження розвитку міст Правобережної України в історіографії 60-х рр. ХІХ – 1914 р. У статті йдеться про історіографію другої половини ХІХ – початку ХХ ст., яка розглядала розвиток міст Правобережної України протягом 1861–1914 років. Автор аналізує найвідоміші праці з даної тематики. Звертає увагу на позитивні здобутки Є. Сіцінського, В. Гульдмана, Й. Ролле, А. Сендульського, Т. Вержбицького, Н. Зуці, М. Теодоровича та ін. та визначає їх недоліки. Всеросійський перепис 1897 р. надав можливість накопичити значний статистичний матеріал, яким на рубежі ХІХ–ХХ ст. скористалися М. Туган-Барановський, Д. Морев, А. Погожев, В. Семенов-Тянь-Шанський. Проаналізовано творчу спадщину М. Порша, який здійснив власний прогноз розвитку українських міст на початку ХХ ст. Серед інших тогочасних дослідників проблеми – Л. Лічков, А. Ярошевич.

Ключові слова: Правобережна Україна, міста, урбанізація, історіографія, статистичні дані, капіталізм.

Анатолій Гуменюк. Состояние исследования развития городов Правобережной Украины в историографии 60-х гг. ХІХ ст. – 1914 г. В статье говорится об историографии второй половины ХІХ – начала ХХ в., которая рассматривала развитие городов Правобережной Украины в период 1861–1914 годов. Автор анализирует наиболее известные работы по данной тематике. Обращает внимание на их положительные достижения и определяет недостатки. Среди наиболее известных исследователей упоминаются Е. Сецинский, В. Гульдман, И. Ролле, А. Сендульский, Т. Вержбицкий, Н. Зуця, М. Теодорович и др.

Всероссийская перепись 1897 предоставила возможность накопить значительный статистический материал, которым на рубеже ХІХ – ХХ вв. воспользовались М. Туган-Барановский, Д. Морев, А. Погожев, В. Семенов-Тян-Шанский. Проанализированы творческое наследие М. Порша, который дал свой прогноз развития украинских городов в начале ХХ в. Среди других тогдашних исследователей проблемы – Л. Личков, А. Ярошевич.

Ключевые слова: Правобережная Украина, города, урбанізація, історіографія, статистические данные, капитализм.

Проблеми розвитку міст викликали інтерес у дослідників. Особливої ваги ця проблематика набуває у зв'язку із вивченням переломних періодів історії України, зокрема другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Окреслити особливості процесів суспільної модернізації у Правобережній Україні, які призвели до утвердження капіталістичного способу виробництва, дозволяло звернення до про-

блем, пов'язаних із розвитком міст. Фактично, в період 1861–1914 років була створена урбаністична структура Правобережжя, яка зберігає актуальність аж до нашого часу.

Увагу до процесів у містах регіону виявляли вже їх сучасники. Проте дослідження кінця XIX – початку XX ст. мали певну специфіку. Зокрема, відповідні праці, у другій половині XIX ст. були статистичними дослідженнями загального характеру, або науково-популярними нарисами про історію та тогочасне становище окремих міст. Спільним недоліком праць обох типів була обмеженість у висвітленні соціально-економічного життя міст вузьким колом питань. Розглядаючи склад міського населення, дослідники звертали увагу лише на його чисельність, становий та конфесійний поділ, а такі питання, як професійний, соціальний чи національний склад міщан зовсім не розглядалися. Економічна інформація включала лише окремі показники промислової та торгової діяльності городян. Роботи науково-популярного характеру мали ті ж недоліки, що й статистичні дослідження. Але вони іноді включали цікаві спостереження авторів щодо економічного життя міст, колоритні картини життя та побуту окремих соціальних та етнічних груп міського населення.

Значним доробком стали праці Є. Сіцінського, В. Гульдмана, Й. Ролле, які у своїх працях торкалися окремих аспектів розвитку міст Подільської губернії у досліджуваний період¹. Із досить численної групи краєзнавчих нарисів щодо міст Волині варто виділити праці А. Сендульського, Т. Вержбицького, Н. Зуця, М. Теодоровича². Вагомим був доробок краєзнавчого характеру і стосовно міст Київщини. Варто згадати видання В. Мозгового, П. Чубинського, Л. Демочані, Н. Петрокова та ін.³. Статистично-описові видання М. Столпянського, М. Тарановського включають матеріали по всіх губерніях Правобережжя, в тому числі – по їх містах⁴.

У межах розглянутого етапу історіографії виняткове місце займає робота О. Вороніна «Записка про власницькі міста і містечка Південно-Західного краю» (1869 рік). Поява цієї праці була обумовлена необхідністю зібрати якомога повнішу інформацію про тогочасний стан приватновласницьких міських поселень Правобережної України для вирішення на державному рівні їх подальшої долі.

Перші спроби різнобічного аналізу міських поселень капіталістичної доби були зроблені наприкінці XIX – на початку XX ст. В результаті інтенсивної капіталістичної урбанізації потреба переосмислення ролі міст у суспільстві та реального співвідношення між існуючими на той час міськими та сільськими поселеннями постала особливо гостро. Назріла необхідність радикальних реформ, які змогли б привести застарілу адміністративну систему у відповідність до реально існуючої кількості міських поселень і впорядкувати їх ієрархію. На той час, в результаті накопичення великого статистичного матеріалу після перепису людної Російської імперії 1897 року, можливості об'єктивного дослідження розвитку міських поселень значно зросли.

Фундаментальністю та глибиною статистичного аналізу відзначаються праці М. Туган-Барановського «Російська фабрика в минулому і сьогоденні: істо-

ричний розвиток російської фабрики в XIX ст.» (1898 рік), Д. Д. Морєва «Нарис комерційної географії та господарської статистики Росії» (1902 рік) та А. В. Погожева «Облік чисельності та складу робітників в Росії» (1907 рік). В них розглянуті питання розвитку капіталістичної промисловості, торгівлі та соціальної еволюції в містах різних регіонів Російської імперії у пореформену добу. Низка наведених даних безпосередньо стосується міст Правобережжя⁵.

Значним досягненням урбаністики початку XX ст. стала робота В. Семенова-Тянь-Шанського «Місто і село в Європейській Росії: нарис з економічної географії» (1910 рік), у якій обґрунтовано тезу стосовно необ'єктивності існуючої в царській Росії системи розподілу населених пунктів на міські та сільські, коли серед офіційних міст було чимало населених пунктів, які не мали економічного значення, і водночас містами не визнавалися досить значні в економічному плані поселення⁶.

Автор спробував дати обґрунтовану відповідь на питання, який тип поселення слід вважати міським в умовах бурхливого розвитку капіталізму на території Російської імперії. Опрацювавши велику джерел, В. Семенов-Тянь-Шанський розробив власну систему критеріїв для визначення міського характеру населеного пункту. Використання економічних та демографічних критеріїв дозволило досліднику дійти висновку, що близько третини офіційних міст країни не відповідають своєму юридичному статусу. Одночасно велика кількість «економічних» міських поселень залишалася на становищі промислових сіл та містечок. Частина праці В. Семенова-Тянь-Шанського була присвячена характеристиці міських поселень Правобережної України. Кожне з них було коротко охарактеризоване як з демографічного, так і з економічного боку і віднесено до певної категорії міських поселень. При суперечливості окремих тверджень автора не можна не визнати глибини наукового аналізу проблем, що були тут розглянуті. Дана праця справила великий вплив на подальше дослідження проблем історії капіталістичного міста на теренах Російської імперії.

На початку XX ст. з'явилися перші дослідження різних аспектів розвитку України другої половини XIX століття, що належали перу українських науковців. Заслугове на увагу творча спадщина українського політичного діяча та науковця марксистського напрямку М. Порша⁷. Він в низці своїх праць висвітлював соціальний та економічний розвиток України кінця XIX – початку XX ст. Розглядаючи проблему формування робітничого класу в містах України, автор звернув увагу на основні шляхи його поповнення і підкреслював, що інтенсивна імміграція з Росії особливо давалася взнаки в міських промислових осередках України.

Прогнозуючи шляхи соціально-етнічного розвитку міст в Україні, М. Порш стверджував, що факт денаціоналізації українських міст – це явище тимчасове, оскільки подальший розвиток капіталізму приведе до масової міграції в міста українських селян і до швидкого зростання там чисельності українців. Але можливості повернення українським містам їх національного обличчя дослідник тісно пов'язував з необхідністю радикальних змін в становищі України. Щоправда, праці М. Порша фактично торкалися лише окремих питань розвитку україн-

ського міста доби промислового капіталізму. Іноді авторів не вдавалося подолати ідеологічну упередженість задля глибини наукового аналізу.

Серед інших досліджень про міста Правобережжя, можна виділити низку наукових статей в українських часописах⁸. Їх автори торкалися переважно питань кількісної та етносоціальної характеристики міського населення України. Серед таких дописів потрібно виокремити статтю Л. Лічкова «Південно-Західний край за даними перепису 1897 року», в якій результати перепису 1897 року стосовно Правобережної України було піддано ґрунтовному і різнобічному аналізу⁹.

В українській історіографії початку ХХ ст. економічний розвиток міських поселень Правобережної України у 1861–1914 роках, як правило, не був предметом спеціальних досліджень. Ці питання розглядалися переважно в контексті загального аналізу економічних явищ як у міських, так і неміських центрах. Серед загалу видань цього часу слід виділити низку праць А. Ярошевича та збірників статей за його редакцією¹⁰. Автор, поряд із загальною економічною характеристикою Правобережжя, подавав огляд торгово-промислової діяльності в найбільших міських центрах краю. Але тут була відсутня характеристика економічного життя у значній кількості міських поселень меншого розміру. До того ж слабким місцем цих досліджень була явно недостатня увага, що приділялася міській промисловості регіону.

Отже, в період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. рівень висвітлення проблем соціально-економічного, демографічного та етнічного розвитку міст Правобережної України залишався невисоким. Поза увагою дослідників залишилося широке коло питань, серед яких були такі: процес соціальної еволюції міського населення краю, динаміка торгово-промислової активності тощо. Слабо були охоплені спеціальними дослідженнями міські поселення, що не мали відповідного юридичного статусу, але швидко зростали в капіталістичну добу.

Примітки:

¹ Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии : (алфавитный перечень населенных пунктов губернии, с указанием некоторых справочных о них сведений). Каменец-Подольский : Тип. Подольского губ. правления, 1893. 636 с.; Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. К. : Киев. типография С. В. Кульженко, 1895. 277 с.

² Вержбицкий Т. И. Краткое описание города Житомира. Житомир : Во-лынск. губ. тип., 1887. 28 с.; Зуц Н. И. Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884). Староконстантинов, 1884. 85 с.; Сендульский А. Город Ровно // Волынские Епархиальные Ведомости. 1880. № 5. С. 237–249; Сендульский А. Город Острог // Волынские Епархиальные Ведомости. 1882. № 1–2. С. 1–13; № 4. С. 73–88; № 5. С. 107–119; Теодорович Н. И. Город Заслав Волынской губернии. Ист. очерк. Почаев, 1894. 50 с; Теодорович Н. И. Город Староконстантинов Волынской губернии. Ист. очерк. Почаев, 1899. 89 с.; Теодорович Н. И. История города Кременца Волынской губернии. Седлец, 1904. 141 с.

³ Демочани Л. Описание города Умани. К. : Тип. Окружного штаба, 1882. 35 с.; Мозговой В. Г. Очерк Киевской губернии. Пути сообщения. Население. Землевладение и земледелие. Фабричная и заводская промышленность. Киев : Губ. тип., 1881. 82 с.; Петроков И. Бердичев // Киевская старина. 1882. №11; Чубинский П. П. Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 года // Записки Юго-Зап. отдела имп. Рус. географ. об-ва. К., 1885. 617 с.

⁴ Тарановский Н. Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края (Киевская, Подольская и Волынская губернии). К., 1882. 324 с; Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношении. СПб. : Тип. Гогенфельдена, 1866. 200 с.

⁵ Морев Д.Д. Очерк коммерческой географии и хозяйственной статистики России сравнительно с другими государствами. СПб. : Тип. М.М.Старевича, 1902. 326 с.; Погожев А. В. Учет численности и состава рабочих в России. Материалы по статистике труда. СПб. : Изд. Акад. наук, 1906. 224 с; Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем : историческое развитие русской фабрики в XIX в. М. : Моск. рабочий, 1922. 428 с.

⁶ Семенов-Тянь-Шанский В. П. (1870–1942). Город и деревня в европейской России : очерк по экономической географии. СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1910. 212 с.

⁷ Порш М. Відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку на основі матеріалів першого вселюдного перепису // Літературно-науковий вісник. Київ-Львів, 1912. Том 57. № 2. С. 313–327; Порш М. Робітництво України : нариси по статистиці праці. К., 1912. 137 с.

⁸ Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года // Киевская старина. Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1905. Т. ХС. № 9. С. 317–366; Райн Ол. До статистики Правобічної України // Літературно-науковий вісник. 1907. №6. С. 89–97.

⁹ Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года // Киевская старина. Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1905. Т. ХС. № 9. С. 317–366.

¹⁰ Юго-Западный край в экономическом отношении. Сб.статей / Под ред. А. Ярошевича. К. : Тип. А. М. Пономарёва, 1913. 100 с.; Ярошевич А. И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. К.: Типограф, ун-та св. Владимира, 1910. Вып. III. 126 с.; Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 года // Киевская старина. 1905. Т. XXXIX. С. 4.

Anatoliy Gumenyuk. Research of the development of the towns of the Right-Bank Ukraine in historiography 60s of the 19th century – 1914. The article deals to the historiography of the second half of the XIXth and early XXth centuries, which considered the development of the cities of Right Bank Ukraine during 1861–1914. The author analyzes the most famous works on this subject. Pays attention to their positive achievements and deficiencies. Among the most well-known researchers are: E. Sitsinsky,

V. Guldman, J. Rollie, A. Sendulsky, T. Verzhbitsky, N. Zuets, M. Teodorovich and others. The All-Russian Census of 1897 provided an opportunity to accumulate significant statistical material, which was taken advantage of by the M. Tugan-Baranovsky, D. Moriev, A. Pogozhev, V. Semenov-Tyan-Shansky at the turn of the XIXth and XXth centuries. The author analyzes the creative heritage of M. Porsch, who carried out his own forecast of the development of Ukrainian towns at the beginning of the XXth century. Among the other researchers of this problem at that time are L. Lichkov, A. Yaroshevych.

Key words: Right-bank Ukraine, towns, urbanization, historiography, statistical information, capitalism.

Отримано: 04.07.2018 р.

УДК 930.2 (47:477) «1945/1990»

Олександр Маврін

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ТЕОРІЇ І МЕТОДИЦІ АРХЕОГРАФІЇ В УРСР У 1945-МУ – 1990-МУ РОКАХ

Олександр Маврін. З історії української археографії: трансформаційні процеси у теорії і методиці археографії в УРСР у 1945-му – 1990-му роках. Історія української археографії посідає особливі позиції серед напрямів археографічної діяльності, оскільки є не лише окремою темою дослідження, але й виступає у якості дослідницького методу, а в деяких визначеннях археографії – складовою частиною її предмету.

Аналізується процес розробки теорії і формування методології археографії в «загальносоюзних» археографічних центрах та їх визначальний вплив на археографічну діяльність на республіканському рівні. Українська археографія протягом радянського періоду знаходилася на маргінесі наукових процесів, центром яких була Москва. Основні розробки в галузі теорії і методики надходили в УРСР як директиви. Багато тем були закритими для дослідження. Українська радянська археографія зазнавала послідовної русифікації.

Робиться висновок про те, що протягом цього періоду були закладені основні напрями, за якими рухалась теоретико-методологічна думка в Україні після 1991-го року. Цей період характеризувався і некритичним наслідуванням загальносоюзних правил; одночасним наслідуванням і розвитком окремих положень, зумовленим «опірністю матеріалу», досвідом практичної роботи з українськими історичними документами та, зрештою, виробленням власних теоретико-методологічних засад.

Ключові слова: трансформації, історія археографії, теорія і методика, Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Александр Маврин. Из истории украинской археографии: трансформационные процессы в теории и методике археографии в УССР в 1945-м –

1990-м годах. История украинской археографии занимает особое место среди направлений археографической деятельности, поскольку является не только отдельной темой исследования, но и выступает в качестве исследовательского метода, а в некоторых определениях археографии – составной частью ее предмета.

Анализируется процесс разработки теории и формирование методологии археографии в «общесоюзных» археографических центрах и их определяющее влияние на археографическую деятельность на республиканском уровне. Украинская археография в течении советского периода находилась на маргине научных процессов, центром которых была Москва. Основные разработки в области теории и методики поступали в УССР как директивы. Многие темы были закрытыми для исследования. Украинская советская археография поддавалась последовательной русификации.

Делается вывод о том, что в течении этого периода были заложены основные направления, по которым двигалась теоретико-методологическая парадигма в Украине после 1991-го года. Этот период характеризовался и некритическим следованием общесоюзным правилам; одновременным подражанием и развитием отдельных положений, обусловленными «сопротивляемостью материала», опытом практической работы с украинскими историческими документами и, наконец, выработкой собственных теоретико-методологических основ.

Ключевые слова: трансформации, история археографии, теория и методика, Украинская Советская Социалистическая Республика.

Історія української археографії є складовою її предмета і потребує уваги з боку як істориків вітчизняної науки, так і фахівців у галузі самої теорії археографії та її методик, а також їх практичного застосування¹. Слід визнати, що розгляду питань розвитку теорії і методики археографії в УРСР періоду 1940-х–1980-х років присвячено в українській історичній науці все ще недостатньо уваги.

У вітчизняній науці за чверть століття склалося декілька підходів до вивчення історії української археографії. Перший – проблемно-хронологічний, коли за основу береться історична періодизація. Другий – коли базовими є культурно-історичні епохи (Просвітництво, Романтизм, Модернізм, Постмодернізм тощо). Історія розглядається як сукупність культурно-історичних епох (певних замкнених концептів), які не обов'язково перебувають у взаємозв'язку і тим більше не є ланками одного еволюційного процесу.

Для даної розвідки відповіднішим є перший підхід, оскільки проблемно-хронологічний напрям дає більше можливостей для вивчення тих трансформацій, що відбувалися в українській археографії в радянську добу.

Очевидно, що питання теорії і методики є однією зі складових об'єкту вивчення історії археографії. Для означеного періоду цей аспект є ключовим, оскільки в радянську добу археографія перетворюється на наукову дисципліну, формулюючи предмет, метод і функції.

Власне, саме ці напрями: теорію і методику археографії, історію їх становлення та трансформації протягом сорока п'яти років, маємо дослідити в цій роботі.

Окремо також слід зупинитися на питанні, чому саме період розвитку радянської української археографії 1945–1990-х рр. став об'єктом цього дослідження. Такий підхід не є усталеною схемою. Зокрема, у І. Бутича в його «Нарисах з археографії» у розділі 5 «Стан археографії в Україні у 20 – 80-х рр. ХХ ст.» не виокремлюється післявоєнний період². Хоча висловлювалися й думки про перервану репресіями 1930-х років археографічну традицію³. Зрештою, є дослідження, в яких післявоєнний радянський період постає як окрема доба розвитку української радянської археографії⁴.

Є підстави стверджувати, що археографія в УРСР 1945–1990 рр. – це інший її етап, що достатньо яскраво контрастує з довоєнним. У 1920-х роках радянська українська археографія ще зберігала виразні риси «дореволюційної». Значним був вплив школи М. Грушевського. Зазнавши реорганізації, продовжували діяти археографічні осередки, що діяли в часи УНР та Гетьманату П. Скоропадського. 1930-ті роки – час ідеологічних погромів, після яких українська радянська археографія фактично завмерла і відновила свою діяльність уже на цілком нових засадах у післявоєнні часи.

Окремим питанням є виокремлення періодів у цьому часовому відрізку. С. Яковлев, робота якого охоплює розвиток української радянської археографії лише до 1960-го року, виокремлює наступні етапи: 1917–1925; 1926–1933; 1934–1941; 1945–1953; 1954–1960 рр.⁵

Для І. Бутича переломними є 1950-ті роки. Він виокремлює археографію другої половини 1930-х – першої половини 1950-х років та археографію другої половини 1950-х – 1980-х років⁶. Для інших дослідників принциповим є початок 1970-х – час нових ідеологічних погромів в українській радянській гуманітаристиці. Однак, варто все ж внутрішню періодизацію здійснювати фактично за десятиліттями. Окремими періодами постають 1940-ві – 1950-ті; 1960-ті; 1970-ті та 1980-ті роки. Саме такою була динаміка змін перш за все в теорії цілої радянської археографії, що тягнула за собою зміни й у методиці.

Структурною особливістю дослідження історії археографії в УРСР є присутність контексту історії розвитку загальносоюзної археографії. Така структура вже усталена. Зокрема, цей контекст присутній в дослідженнях білоруської радянської археографії⁷, а також в дослідженні української радянської архівної археографії Ю. Прилепішевої в частині, присвяченій теоретико-методологічним питанням⁸.

Така структура є виправданою, бо якраз на загальносоюзному рівні визначалися загальнотеоретичні й методологічні питання радянської археографії. У співвідношенні з ними – чи приймаючи загальні положення і наповнюючи їх змістом українських історичних пам'яток, чи випрацьовуючи власні засади, будучи незадоволеними рамковими обмеженнями, що накладала на предмет загальносоюзна археографія – розвивалася теорія і методика української радянської археографії.

Розпочинаючи дослідження історії української радянської археографії, необхідно з'ясувати її місце і роль у системі цінностей радянської ідеології. Ця система мала ієрархічну структуру. Головним був базис, що визначав надбудову. Надбудова обслуговувала базис. Археографія разом з іншими науками належала до надбудови. Але (на відміну від інших наук), в 1940-х – 1980-х роках за нею закріпився статус допоміжної науки. Відтак вона залежала від теорії та методики історичної науки.

Українська радянська археографія (окрім вище зазначених особливостей), мала ще низку специфічних рис. Вона знаходилася на маргінесі наукових процесів, центром яких була, насамперед, Москва. Основні розробки в галузі теорії і методики надходили в УРСР у якості неспростованих істин та методичних вказівок. Певним чином маргінальний статус української археографії підтверджує той факт, що московські теоретики, розробляючи питання археографії, тривалий час не зважали і не зверталися до досвіду республіканських археографічних осередків. Багато тем були закритими для дослідження⁹. Писемний спадок Київської Русі досліджувалися у загальносоюзних центрах. Радянська українська археографія мала хронологічні обмеження – починалися дослідження з XIV ст., а після «маланчуківського погрому» суспільних наук у 1972 році добою феодалізму взагалі стало небезпечно займатися¹⁰, а рубіж пересунувся до XIX ст. Існувала заборона на дослідження Запорозької Січі. Вводилися певні обмеження щодо:

- форми видання: тематичні збірники замість пофондових і видових видань;
- типу видання: серед видань домінували видання популярного типу;
- при перекладі з іноземних мов наративних документів, що стосувалися історії України, допускався довільний переклад як до зразків літератури¹¹.

Українська радянська археографія зазнавала послідовної русифікації. В Українській радянській енциклопедії історія української археографії подавалася як додаток до російської археографії. За останньою визнавалася першість в розробці базових питань археографії. Практично не визнавалася величезна українська історико-культурна спадщина в таких виданнях, як «Сводний каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.» (М., 1984), «Словарь книжников и книжности Древней Руси» (в 3-х вип., Л., 1987–2004). Відбувалася мовна дискредитація. Так, тексти, подані за «Основними правилами» 1945-го р. і «Правилами» 1955-го р. зумовлювали русифікацію українського матеріалу¹². Цілком нейтральні формулювання предмету археографії: «історичні джерела», «історичний документ», «пам'ятка» наповнювалися російським змістом, набуваючи конкретики на прикладі російських історичних пам'яток. Методичні рекомендації були пристосовані до реалій російської археографії й проілюстровані в переважній більшості зразками видань російських історичних пам'яток.

Українські радянські археографи, працюючи з матеріалом, що не вкладався в методологічні рамки, вироблені на рівні загальносоюзних, змушені були виробляти власні сенси. Крок за кроком (десятиліття за десятиліттям) поступово

окреслювалися окремі риси предмета власне української археографії: «українські історичні джерела», «українські історичні документи», «українські історичні пам'ятки».

Власне на цьому, виробленому десятиліттями базисі, постала наприкінці 1980-х років українська археографічна наука з власним предметом, методами і завданнями, що виходили з особливостей українських історичних пам'яток. Володимир Жаботинський (1880–1940), журналіст, публіцист, поет, ідеолог сіонізму, розмірковуючи на питанням «Що таке Шевченко? Курйоз чи вияв життєздатності українства?» про вибір Т. Шевченком української мови як мови творчості, зазначав: «Можливо, це можна пояснити тим, що внутрішньо численні, багато хто серед нас і справді стиха вважають Шевченка за філологічний курйоз. Ніде правди діти, численні міркують саме так. Їм це здається дивацтвом, курйозом, людина чудово знала по-російськи, могла писати ті самі вірші «общемою» мовою, аж ось тобі – вперлася і писала по-хохлацькому. Інші йдуть ще далі й питають: та хіба існує якась поважна різниця між обома цими мовами? Сама лише впертість, саме лише дрібничкове хапання за окремі літери»¹³. Схоже, те саме «дрібничкове хапання за окремі літери» відіграло велику роль в історії української археографії протягом, здавалось, втраченого для неї часу.

До 1960-го року процес інституалізації української радянської археографії в основному дослідив С. Яковлев. Окремо варто сказати про західноукраїнські археографічні центри. Хоч після приєднання цих земель до складу СРСР археографічні центри зазнали докорінної реструктуризації, але ще довго зберігали риси власне української археографії, організованої свого часу на високому науковому рівні М. Грушевським. Відчутними залишались і відголоски європейського контексту в підходах львівських дослідників до роботи з історичними документами. Насамперед, очевидними є впливи польської традиції та німецької. Проте це твердження потребує глибшого і ґрунтовнішого вивчення в подальшому. Саме із західноукраїнських архівних, наукових, бібліотечних осередків у 1940–1960-х роках надходило багато ініціатив щодо методики і принципів адекватного відображення історичного спадку українського народу.

Часи відлиги позитивно позначилися на стані української радянської археографії. В установах АН УРСР була проведена підготовча робота з організації Археографічної комісії, що мала б стати координатором всієї археографічної роботи в республіці. Зрештою, Постановою Президії Академії наук Української РСР від 29 квітня 1969 року Археографічну комісію було створено, розроблений перспективний план та план випуску нового періодичного фахового видання, що мало публікувати результати археографічних досліджень. Але період застою, який ознаменувався новим погромом гуманітаристики, не дав можливості вийти українській радянській археографії на новий теоретичний рівень. Започатковані у 1960-х роках ініціативи так і не були реалізовані: «Зусиллями Головархіву УРСР у свій час був насильствено перерваний процес становлення української археографічної традиції кінця 1950-х – 1960-х рр....»¹⁴. Але навіть у найважчі часи наукова думка не припиняла свій розвиток, пробиваю-

чись то окремими статтями методологічного плану, а то й діяльністю цілих осередків, як, наприклад, робота Дніпропетровського центру під керівництвом М. Ковальського.

1980-ті роки були більш сприятливими для української археографії. Після тривалого часу заборони на археографічну діяльність, відновилася робота Археографічної комісії.

У 1987 році на базі Інституту історії АН УРСР постановою Президії АН УРСР № 315 від 5.10.1987 було поновлено діяльність Археографічної комісії АН УРСР. На чолі цієї установи стояв вчений-історик, доктор історичних наук, член-кореспондент АН УРСР П. С. Сохань.

В умовах перебудови і загальної демократизації було переглянуто здобутки історичної науки радянської доби і визнано існування багатьох «білих плям» внаслідок ідеологічних перекосів, що гальмували розвиток історичної науки. Тому для виправлення ситуації було вирішено у тому числі й активізувати археографічну діяльність шляхом утворення нових регіональних центрів. Відповідно: «З метою докорінного поліпшення становища в галузі археографічної діяльності в республіці...»¹⁵ створено такий археографічний осередок і в УРСР. Головною функцією Археографічної комісії було здійснення координації археографічної роботи в республіці. Адже за період 1970-х – 1980-х років археографічна робота була розпорошена між декількома центрами. Передбачалося, що Археографічна комісія координуватиме діяльність «всіх установ, закладів, періодичних і неперіодичних органів, окремих осіб, що займаються публікацією джерел»¹⁶. Передбачалося, що в майбутньому координація охопить такі сфери:

- організація видавничої, пошукової, інформаційно-довідкової і теоретичної роботи в галузі археографії;
- координація науково-методичного забезпечення видавничої діяльності (вироблення методичних рекомендацій, організація консультацій, семінари, наради тощо);
- розробка і запровадження уніфікованих правил публікації текстів джерел;
- адаптація і рецензування археографічних видань;
- підготовка широкого спектру довідкових видань, що допомагали б вітчизняним науковцям у пошуку потрібної джерельної інформації;
- координація пошукової діяльності як в межах республіки, так і за кордоном з метою розшуку пам'яток історії за допомогою створення міжнародних археографічних експедицій;
- розробка теоретичних проблем археографії і комплексу допоміжних історичних дисциплін;
- координація кадрової політики, створення школи археографів, залучення наявних фахівців з різних археографічних центрів до спільних видавничих проектів.

Усі ці засади у вигляді перспективного плану виклав у своїй доповіді голова Археографічної комісії АН УРСР П. Сохань на республіканській нараді, присвяченій проблемам української археографії, що проходила в грудні 1988 року

в Києві. Зразком для структури новоствореної комісії слугувала вже діюча Археографічна комісія АН СРСР.

Наступним суттєвим етапом в існуванні Археографічної комісії було налагодження співпраці з зарубіжними археографічними центрами, насамперед Українського наукового інституту Гарвардського університету на чолі з О. Прицаком та відповідними осередками міжнародної асоціації українців. Це не вплинуло на структуру самої Археографічної комісії, проте суттєво посилило її позиції в межах республіки як головного координаційного центру, а отримання потужного фінансування та підтримки таких престижних наукових установ дало можливість не лише реально координувати археографічну роботу в республіці, але й поступово концентрувати її в межах однієї установи.

У 80-х роках ХХ ст. закордонні археографічні центри вже уклали договір з Інститутом літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР щодо здійснення гарвардського проекту «Корпус української досекулярної творчості». В ньому було зазначено 17 пунктів-напрямків видавничої діяльності. Аналогічний договір про співпрацю планувалося підписати у 1989 р. між археографічними центрами УРСР та Археографічною комісією Українського наукового інституту Гарвардського університету та Археографічною комісією Міжнародної Асоціації українців. Укладанню такого договору передувало обговорення перспектив співпраці на засіданнях вчених рад Інституту історії АН УРСР, розширеного Бюро Археографічної комісії АН УРСР, Комісії з вивчення творчої спадщини академіка М. Грушевського, проблемних груп з підготовки до друку науково-довідкових видань, східних джерел з історії України; під час зустрічі в Інституті літератури, мовознавства, філософії, археології, ЦНБ АН УРСР, Головархівів УРСР, а також з колективами низки інституцій у Львові.

Внаслідок широкого обговорення у червні-липні 1989 р. була підписана «Декларація про підсумки проведення зустрічей та основні принципи, форми та напрями співробітництва між Археографічною комісією Академії наук УРСР, Археографічною комісією Українського наукового інституту Гарвардського університету і Археографічною комісією Міжнародної асоціації українців у спільному виданні пам'яток історії та культури українського народу»¹⁷. За цією угодою на Археографічну комісію поклалися обов'язки представляти низку археографічних установ УРСР на міжнародних переговорах. Вона стала справжнім координаційним центром археографічної діяльності в УРСР, підсиленим фінансовою, кадровою, матеріальною допомогою зарубіжних осередків, насамперед Українського наукового інституту Гарвардського університету тоді під керівництвом О. Прицака. Поступово Археографічна комісія АН УРСР почала концентрувати археографічний потенціал, перетворюючись на найпотужніший центр, що міг дозволити реалізувати сміливі видавничі проекти. Всі ці процеси дали можливість в 1991 р. на базі Археографічної комісії створити Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського як окремий елемент структури Академії наук вже незалежної України. Принаймні в момент створення колектив Археографічної комісії мав уже вироблену структуру відділів¹⁸.

Щодо основних напрямів дослідження, то (за результатами проведеного в рамках цього дослідження аналізу) процеси, що відбуваються в теорії і методиці української радянської археографії в означений період, цілком вкладаються у три напрями:

1. Цілковите наслідування теоретико-методологічних настанов, вироблених всесоюзними археографічними центрами, їх механічне перенесення на український ґрунт¹⁹.

2. У процесі розвитку окремих положень загальносоюзної археографії українські радянські археографи створюють окремі методи і напрями, що цілком вписуються в загальну концепцію, збагачуючи останню.

3. Виходячи з досвіду роботи з конкретними історичними документами (в основному XIV–XVIII ст.), в роботах узагальнюючого характеру окремі українські радянські археографи, намагаючись наповнити абстрактні формули теорії і методики конкретним змістом українських історичних документів, приходять до усвідомлення необхідності вироблення таких засад теорії і методики, що враховували б індивідуальні риси того документального комплексу, що склався в Україні.

Доля української археографії у XX ст., як ніяка інша наукова діяльність, залежала від обставин. Перш за все залежала від влади, адже історичні джерела, як правило, знаходилися під охороною і опікою держави, а самі видавничі практики потребували фінансування, що в умовах жорсткого централізму могли надати лише державні структури. Власне, сама історія археографії в УРСР – це історія звуження наукової свободи, посилення регуляції археографічної діяльності системою влади. І в той же час – це історія про «опірність» матеріалу; про те, як історичні джерела попри заборони здатні проявляти свою сутність, руйнувати ідеологічні рамки самим фактом своєї появи. Тому історія української археографії – це історія розквіту й занепаду, відродження і нових спроб (під різними приводами) знищити голоси минулих епох, що безпосередньо промовляють до нащадків зі сторінок археографічних публікацій, змушуючи їх до самостійного пошуку істини без посередництва готових схем і узагальнень.

Примітки:

¹ Див. : Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка». Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. К, 1995. С. 70–80; Єдлінська У. Я., Страшко В. В. Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст. // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. К., 1990. С. 5.

² Бутич І. Л. Нариси з археографії. Проект плану. К. : Поліграф. дільниця Ін-ту історії України НАН України, 1995. 6 с.

³ Сохань П. С. Стан і перспективи розвитку української археографії // Український археографічний щорічник. Вип. 1. К., 1992. С. 15.

⁴ Прилепішева Ю. А. Археографічна діяльність архівних установ України (1945–1991). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних

наук за спеціальністю 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. К., 2003. 344 арк.

⁵ Яковлев С. О. Українська радянська археографія. К. : Вид-во Київського ун-ту, 1965. 175 с.

⁶ Бутич І. Л. Нариси з археографії. Проект плану. К. : Поліграф. дільниця Ін-ту історії України НАН України, 1995. 6 с.

⁷ Шумейко М. Ф. Белорусская археография в XIX–XX вв. : (проблемы теории, истории, методики). Минск : БелНИИДАД, 2007. 498 с.

⁸ Прилепішева Ю. А. Археографічна діяльність архівних установ України (1945–1991). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. К., 2003. Арк. 76–101.

⁹ Дашкевич Я. Р. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.). К., 1988. С. 63.

¹⁰ Швидько Г. К. Щоб горіла свіча (пам'яті професора М. П. Ковальського) // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / за ред. Г. К. Швидько. Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2007. С. 16.

¹¹ Щербак В. О. Мемуари як джерело для вивчення історії українського козацтва кінця XVI – першої половини XVII ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р. К., 1988. С. 49.

¹² Яковлев С. Вк. пр.; Бевзо О. А. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XVI–XVIII ст. // Вісник Академії наук Української РСР. 1958. № 2. С. 20.

¹³ Жаботинський Володимир. Що таке Шевченко? Курйоз чи вияв життєздатності українства? // URL : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2018/05/31/152516/> – Назва з екрану.

¹⁴ Яковенко Н. М. Про наукову коректність та культуру видань Археографічної комісії // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.). К., 1988. С. 151.

¹⁵ Сохань П. С. Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови // Сучасний стан та перспективи розвитку (Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р.). К., 1988. С. 6.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Історія України: Нові підходи в історіографії та археографії / Академія наук Української РСР, Археографічна комісія, Інститут історії / ред кол. : І. М. Хворостяний (гол. ред.). препринт № 10. К., 1989. С. 28–36.

¹⁸ Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До всеукраїнської наради «Українська археографія сьогодні : проблеми і перспективи», Київ, 16–18 грудня 1992. К., 1992. 62 с.; Див. також: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (1991–2011) / Національна академія наук України; Інститут української археогра-

фії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика; Канадський Інститут Українських Студій, Альбертський університет / ред. кол. : Павло Сохань (голова), Олександр Маврін (заступник голови), Дмитро Бурім (відповідальний секретар) та ін.; Упорядники : Дмитро Бурім, Олександр Маврін, Ярослав Федорук. К. : Український письменник, 2011. 416 с.

¹⁹ Достатньо повно це питання досліджене в книзі: Галенко О. І. Документальні публікації з історії Української РСР: Теорія та джерелознавчий аналіз / АН УРСР. Ін-т історії України. Відп. ред. А. В. Санцевич. К. : Наукова думка, 1991. 144 с.

Oleksandr Mavrin. From history of the Ukrainian archeography: transformation processes in theory and methods of aecheography in Ukrainian SSR during 1945–1990. History of the Ukrainian archeography occupies a special position among trends of the archeographical activities, since it is not only a separate topic of the research, but also serves as a research method, and in some definitions of archeography it is an integral part of its subject.

The process of development of the theory and forming the methodology of archeography in the «All-Union» archeographical centers and their decisive influence on archeographical activity at the republican level are analyzed. The Ukrainian archeography during the Soviet period was on the margin of scientific processes, the center of which was Moscow. The basic developments in the field of theory and methodology came to the Ukrainian SSR as instructions. Many topics were closed for research. The Ukrainian Soviet archeography was subjected to consistent Russification.

It is concluded that at that time the main directions followed by the theoretical and methodological thinking in Ukraine after 1991 were laid.

This period was characterized through uncritical adoption of the all-Union rules; with the simultaneous these's rules adoption and development of particular issues caused by the «resistance of material» and due to the experience of practical work with Ukrainian historical documents, and, finally, with the elaboration of their own theoretical and methodological principles.

Key words: *transformation, history of archeography, theory and methods, Ukrainian SSR.*

Отримано: 02.07.2018 р.

СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА РАННЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) «1648-1676»:81'373.21

Віталій Степанков

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЗВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У СВІДОМОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1648-1676 РР.

Віталій Степанков. Трансформація назви Української держави у свідомості політичної еліти під час революції 1648–1676 рр. У статті розглядається малодосліджена проблема еволюції поглядів політичної еліти на назву витвореної в роки Національної революції (1648–1676) Української держави. У сучасній історіографії вона тлумачиться переважно як «Військо Запорозьке», рідше – «Гетьманщина» або «козацька Україна». Аналіз джерел дозволив встановити, що політична еліта, яка переживала процес формування, не виробила єдиного підходу у її трактуванні. Тому у різні періоди революції іменування держави зазнавало суттєвих змін. Вияснено, що упродовж 1648–1660 рр. вона називалася «Військом Запорозьким», «Малою Росією» та «Великим князівством Руським». З початку 1660-х рр. у свідомості еліти починає утверджуватися іменування «Україна» яке з кінця 60-х рр. стає домінуючим; рідше вживалися назви «Військо Запорозьке» й «Мала Росія».

Ключові слова: політична еліта, назва, «Військо Запорозьке», «Мала Росія», «Україна», «Велике князівство Руське».

Віталій Степанков. Трансформація названня Украинского государства в сознании политической элиты во время революции 1648–1676 гг. В статье рассматривается малоисследованная проблема эволюции взглядов политической элиты на название созданной в годы национальной революции (1648–1676) Украинского государства. В современной историографии она называется преимущественно как «Войско Запорожское», реже – «Гетманщина» или «Козацкая Украина». Анализ источников позволил установить, что политическая элита, которая переживала процесс формирования, не выработала единого подхода в ее трактовке. Поэтому в разные периоды революции название государства испытывало существенные изменения. Вывяснено, что на протяжении 1648–1660 гг. оно называлось «Войском Запорожским», «Малой Россией» и «Великим княжеством Русским». С начала 1660-х гг. в сознании элиты начинает утверждаться название «Украина», которое с конца 60-х гг. становится доминирующим; реже употреблялось название «Войско Запорожское» и «Малая Россия».

Ключевые слова: политическая элита, название, «Войско Запорожское», «Малая Россия», «Украина», «Великое княжество Русское».

Не до кінця з'ясованою проблемою продовжує залишатися назва витвореної

держави, оскільки офіційно вона не проголошувалася. І в сучасній історіографії йменується по-різному: «Військо Запорозьке», «Гетьманщина», пишемо «козацька Україна» тощо. Понад 10 років тому Я. Дашкевич досить гостро висловився з цього приводу. «Ми тішимо себе тим, – зауважував він, – що пишемо «держава Богдана Хмельницького», але це не була держава де-юре (оскільки державою не була Запорізька Січ, що декому здається). Держава без визначення статусу і навіть без назви? Бо назва, яку тепер намагаються пропагувати, «Військо Запорозьке», не могло бути назвою держави. Уся Європа від кінця XVI ст. знала, що військо запорозьке – це лише мілітарне об'єднання козаків, а не державне утворення. Як це не гірко, але цей парадержавний організм (бо з обмеженим самоврядуванням), що увійшов в історію під назвою Гетьманщини (такої назви в природі не було – це пізніший штучний термін), виник з ласки московського царя»¹.

Дане судження видатного історика є контрверсійним. З однієї сторони, він має рацію, бо насправді офіційно вона не анонсувалася. Проте з іншої – надмірна, як на наш погляд, категоричність не сприяє її розв'язанню. Не наближає до нього й твердження З. Когути, що це утворення Б. Хмельницького «... було ні «Руссю», ні «Україною», ні «Малою Руссю (Росією)», а «Військом Запорізьким». Таким чином, це політичне утворення можна водночас розглядати і як державу, і як суспільний стан, і як військову організацію»². У зв'язку з чим постає запитання: а як представники тогочасної метаеліти самі називали творену ними державу. Схиляємося до думки, що віднайдення відповіді на нього допоможе прояснити ситуацію.

Відомо, що Військо Запорозьке у 20–30-х рр. XVII ст. не лише перебирало на себе функцію «політичного народу» Русі, але й почало засвідчувати свої права на управління козацьким регіоном, вважаючи його, вочевидь, своїм володінням. Розгромивши війська Польщі 1648 р. і ліквідувавши її панування на визволених територіях, де формувалися українські державні інституції, старшина і козацтво розглядали владу на них Війська Запорозького легітимною. Адже у їхній свідомості домінувала середньовічна правова норма, відповідно якої «територія, захоплена у війні, правомірно належала переможцеві»³. І маємо про це свідчення джерел. Так, у лютневій 1649 р. «Записці» посла гетьмана до Москви С. Мужилівського відзначалося, що новий король Ян Казимир у листі до Війська Запорозького обіцяв «бити руским [королем і що през шаб]лю узяли, аби тоє mocno держали...». Він же під час розмов з російськими сановниками підкреслював, «що після перемоги над шляхетською Польщею Україна «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська...»⁴. 24 лютого цього ж року Б. Хмельницький заявив посольству А. Кисіля наступне: «я можу розпоряджатися у цьому краю. Київ моє місто, я пан воевода київський. Бог мені дав його за допомогою моєї шаблі...»⁵.

А після укладення Зборівського договору гетьман і старшини були переконані, що «у Польщі під владою Війська Запорозького має знаходитись така кількість українських земель», як ним передбачено⁶. Як заявив І. Виговський львівському посольству 7 жовтня 1655 р., «доки шабля козацька зайшла, доти й козацьке володіння (Dominium) мусить бути»⁷. Якщо в свідомості шляхти Річ Посполита уявлялася їх «спільною державою» і вона бачилася «уособленням шляхетсь-

кого загалу»⁸, то в очах козацтва землі, що знаходилися під їх юрисдикцією, розглядалися «спільною державою» Війська Запорозького. Оскільки вони до цього часу не мали своєї власної назви (ні історико-географічної, ні адміністративно-територіальної), що б ідентифікувала їх (як єдине ціле), то, зрозуміло, ні гетьман, ні його соратники не могли відразу ж підібрати відповідний політонім для означення витворення державного утворення. А відтак використовували звичний для усіх термін «Військо Запорозьке». І він офіційно вживався до січня 1654 р.

Не можна сказати про відсутність спроб з боку гетьмана і генеральних старшин відшукати для неї іншу самоназву. Промовистим доказом цього є наступний вислів Б. Хмельницького, зроблений ним в ході спілкування з російськими послами Г. Нероновим і Г. Богдановим (початок грудня 1649 р.): «А з ласки Божої, повелів над Військом Запорозьким і над всіма православними християнами у **запорозькій землі** (виділено нами – В. С.) керівником бути йому і над ляхами перемогу мати <...> і нині їх Бог помилував, від їхньої (ляхів – В. С.) віри звільнив, поступилися їм, православним християнам, до **запорозької землі** (виділено нами – В. С.) багатьма містами, і рубіж між собою вчинили...»⁹. Як бачимо, гетьман для означення теренів, що перебували під його владою, вдався до неологізму «Запорозька земля». З осені 1650 р., у нього й метаеліти починають формуватися уявлення про них, як «нашу Вітчизну», «нашу батьківську землю». У зв'язку з чим зароджується практика іменування їх або «Україною», або «Малою Росією»¹⁰.

Приймаючи царську протекцію у січні 1654 р., Б. Хмельницький де-юре назвав козацьку Україну «Малою Росією» (лист до Алексея Михайловича від 18 січня 1654 р.)¹¹. І вона стає офіційною до вересня 1658 р. (укладення Гадяцького договору). Водночас проходив складний процес переосмислення метаелітою відношення козацької корпорації Війська Запорозького до підвладної території. Остання починає розглядатися не просто звичайним володінням – «військовим трофеєм», здобутим шаблею, а його країною, Вітчизною, «батьківською землею». А своє призначення вбачати не тільки у функції управління, але і в турботі про неї, збереження її цілісності, готовності проливати кров за незалежність. У вересні 1658 р. держава отримує чергове ім'я – «Князівство Руське» («Велике князівство Руське»), що проіснувало формально до Чуднівського договору (1660 р.), а де-факто – до часу обрання Ю. Хмельницьким гетьманом (третья декада вересня 1659 р.).

У зв'язку з укладенням Переяславського договору (кінець жовтня 1659 р.) гетьман і старшини знову вдаються переважно до практики вживання терміну «Мала Росія». Проте вже з березня наступного року помітна тенденція повернення до назви «Україна». Наприклад, у травневому листі Ю. Хмельницького до царя він визначив «кордони України», а не «Малої Росії»¹². Важливо зауважити, що саме в період його гетьманської каденції значно інтенсивнішим став процес розмежування понять «Війська Запорозького», як військової корпорації та «України» – як назви держави та країни. Вперше офіційно це було задекларовано у спільній ухвалі польських гетьманів та Ю. Хмельницького 18 жовтня (після укладення Чуднівського договору), в якій відзначалося наступне: «Універсали щоб його милість пан гетьман видав до усіх міст, повідомляючи про **повернення своє, Війська також Запорозького і всієї України** (виділено нами – В. С.)

до послушенства його корол. милості»¹³. В гетьманській документації, як і в документації генеральних старшин, даний підхід стає домінуючим. У листуванні з королем, канцлером й іншими польськими сановниками Ю. Хмельницький неодмінно відрізняв смислове навантаження термінів «Війська Запорозького» і «України». Під останньою однозначно розумів країну (державу), в якій урядував (зрозуміло, що визнаючи владу Яна Кизимира, інколи трактував її як «державу вашої королівської м-ті»)¹⁴. Генеральний суддя Г. Лісницький також подібним чином розглядав Україну. В одному з донесень від 17 жовтня 1662 р. звертав увагу на той факт, що «татари вмовляють всю Україну (цікаво, що при цьому не згадує Війська Запорозького – В. С.), щоб вона відірвалася від Республіки і, віддавшись під протекцію хана, а потім і з Порти, шукала там свою безпеку і цілісність»¹⁵.

А період гетьманату П. Тетері (1663 – червень 1665 р.) у цьому відношенні взагалі став унікальним. Мабуть тому, що володар булави не формувався на політичних цінностях козацької корпорації, він майже відмовився від вживання традиційного лексичного виразу «Військо Запорозьке», часто замінюючи його неологізмом «Україна». Наполягаючи на необхідності негайного надіслання йому військової допомоги, 26 липня 1663 р. запевняв польського монарха, що як тільки вона з'явиться, «то я відразу ж подякую Україні за гетьманство», а сам поспішу «зі зичливими послугами до боку в.к.м-ті...»¹⁶. Повідомляючи Варшаву про різні події упродовж зими-літа цього ж року, незмінно під «Україною» розумів державу¹⁷. І в наступні роки його риторика залишалася такою ж: «ніколи ще Україна не палала таким страшним бунтом»; татари «вважають Україну повністю підвладним собі володінням»; «нехай не за мого управління Україна вийде з підданства в.к.м-ті»; «якщо бунтівники будуть мати надію на захист Москви, ми неминуче повинні очікувати втрати всієї України» та ін.¹⁸.

З утвердженням влади П. Дорошенка «україноцентрична термінологія» генеральної канцелярії зазначає значної поправки. Адже він, плоть від плоті (з діда-прадіда) походив з старшинського козацького родоводу (династії) й увібрав в себе з молоком матері цінності козацької політичної культури. В силу чого, зрозуміло, не уявляв собі існування державного організму поза провідною роллю у ньому Війська Запорозького. І цілком очікувано відновив існуючу за Ю. Хмельницького мовну модель її фіксації в ієрархії наступних смислових понять: «Гетьман», «Військо Запорозьке», «Україна». У відомому листі до курфюрста бранденбургського (березень 1671 р.) наголошував на тому, що Військо Запорозьке спокон-віків «з дідів і прадідів своїх, як люди рицарські, не про що інше, тільки про церкви свої, православну віру християнську і про їх збільшення і помноження у них вольностей своїх і всього народу руського <...>, не жаліючи життя свого, багато на полях Марсових голів положило...»¹⁹. Воднораз у жодному випадку не недооцінював значимості гетьманської влади. Для прикладу в універсалі до овруцького полковника Р. Чернявського та населення Овруччини (початок березня 1671 р.) наказував тому, аби, з'явившись на терени полку, «... відібрати **під мою юрисдикцію** (виділено нами – В. С.) всі там міста і села і до свого полку овруцького повернути, так як це здавна за попередників наших булава (гетьманська – В. С.) досягала». Закликав посполитих краю («до самого Туріва») бути «зичливи-

ми Війську Запорозькому і владі моїй...»²⁰.

З кінця 60-х рр. паралельно з укоріненням у свідомості метаеліти таких лексичних конструкцій як «український народ», «Україна отчизна мила», «Отчизна матка Україна», «своя Отчизна» тощо, помітною стає реабілітація використання терміну «Україна» для означення держави, що особливо проявлялася у документації гетьманської канцелярії. Так, в «Інструкції» послам до короля і Речі Посполитої (жовтень 1670 р.) спостерігається синхронне вживання понять «Війська Запорозького» як корпорації, наділеної верховною владою, і «України» (держави), в якій вона володарює²¹. Такий же підхід зустрічаємо у листах й універсалах гетьмана і старшин²². І логічним завершенням цієї еволюції поглядів стає закріплення словосполучення «Українська держава» у 4-й статті турецько-польського Бучацького договору (жовтень 1672 р.) у наступній формі: «Українську державу з давніми кордонами віддати козакам. А коли б постала яка суперечка про кордони Української держави, то, відповідно до пункту (3-я стаття договору – В. С.) щодо подільських кордонів, має розв'язуватися...»²³. А ще рік назад Мегмед IV іменував її (козацькою державою)²⁴.

Зазначимо також, що польські король і урядовці добре усвідомлювали факт існування Української держави і будь-що намагалися не допустити її самостійного існування, вбачаючи у ній смертельну небезпеку для Речі Посполитої. Упродовж 1670–1672 рр. неодноразово підкреслювали той факт, що в жодному випадку не дозволять «на відокремлення України від Корони Польської» й реалізувати прагнення П. Дорошенка стати «удільним володарем і господарем всієї України...». Тому зверталися з «Універсалом до всієї України» аби скликали «генеральну чорну раду» за «прикладом стародавним славних предків своїх» та «Господарство Українське знесли» і «цілісність спільної Вітчизни Корони Польської забезпечити»²⁵.

Складніші процеси відбувалися у Лівобережжі. За гетьманату І. Брюховецького спостерігаємо одночасне використання для означення держави лексем «Україна» та «Мала Росія». Показово, що навіть інколи мало місце їх «химерне» поєднання, як, наприклад, «в Україні Малої Росії»²⁶. Ця тенденція зберігалася і за гетьманування Д. Ігнатовича. Так у Глухівських статтях, як правило, трапляється лише термін «Україна»²⁷. Сам він у своїх листах та універсалах досить часто вдавався до його використання²⁸. З приходом до влади І. Самойловича ситуація істотно змінилася, а саме: упродовж 1672–1674 рр. гетьманська канцелярія де-факто відмовилася від вживання поняття «Україна». Зокрема, не зустрічаємо його у таких важливих документах як «Конотопські» та «Переяславські» (1674 р.) статті²⁹. Правда, не згадується у них і «Мала Росія» (йдеться тільки про «малоросійські міста», «малоросійських жителів» і «малоросійський народ») ³⁰. Такий же підхід має місце у декількох листах (а в решті – не згадуються і вони)³¹. Вище сказане не означає, що гетьман взагалі ігнорував термін «Україна», але використовував його дуже рідко і для означення Правобережної Гетьманщини³².

Постає запитання: яка причина такої поведінки І. Самойловича? Джерела не дозволяють відповісти на нього. Припускаємо, що вона лежала у політичній площині. В умовах гострої боротьби з П. Дорошенком за владу в Україні він бояв-

ся втратити підтримку Москви (знаючи, що в такому випадку повністю програє супернику), а відтак створював образ про себе, як повністю вірного і слухняного її волі очільника Війська Запорозького (як військової корпорації), а не володаря-васала. І лише у кінці 1674 р., коли П. Дорошенко перестав становити реальну загрозу, гетьман сміливіше вдається до використання цього поняття. Так, у листі до боярина А. Матвєєва (20 жовтня) недвозначно натякнув на існування Правобережної і Лівобережної частин України³³. Таку ж думку висловив в листі від 29 січня 1675 р. до коронного гетьмана Д. Вишневецького³⁴. А в переписці з князем і боярином Г. Ромодановським (квітень) назвав Лівобережжя «нашою Україною»³⁵. Вельми показовим є той факт, що у відписці царю (7 серпня) вперше з-поміж лівобережних гетьманів наважився на рівних співставити Малу Русь з Великою: «... як Велика Росія, так і Мала під високою вашої царської пресвітлої величності державою нині перебуває...»³⁶. Протягом кінця 1675–1676 рр. у відносинах з московськими монархом і сановниками, кошовим І. Сірком і П. Дорошенком неодноразово наголошував на необхідності домагатися єдності Правобережної і Лівобережної України, припинення у ній міжусобиць, а також підкреслював, що «отримав за дозволом Війська Запорозького над обома сторонами України управління...»³⁷. Після капітуляції П. Дорошенко повідомив охотницького полковника І. Новицького, що ««... отчизну нашу, розторгнену Україну, привів під єдиного монарха і регімент (управління гетьмана – Т. Ч.) у з'єднання»»³⁸.

З виламуванням Запоріжжя в окреме квазі-державне утворення (з початку 60-х рр.) його старшина по-різному йменувала козацьку Україну. Традиційно – «Військо Запорозьке», не рідко вдавалося і до назви «Мала Росія» (можливо і не без впливу І. Брюховецького). Починає також укорінюватися лексема «Україна». Наприклад, якщо в 1664 р. І. Сірко вдавався до терміну «Мала Росія», то інший кошовий І. Щербина – «Україна»³⁹. Таке термінологічне розмаїття зберігалося до завершення революції. Правда, з 1668 р., ймовірно, внаслідок претензій П. Суховія та М. Ханенка на гетьманську булаву й втягнення Запоріжжя у жорстоку політичну боротьбу за владу в Гетьманщині, набирає динаміки тенденція утвердження назви «Україна». Свідченням цього слугують наступні дані. Так, у листі від 9 грудня 1671 р. П. Дорошенку запорозькі старшини використовували лише її, обминаючи «Малу Росію»⁴⁰. Весною наступного року, кошовий Є. Шашол, звертаючись від імені «козаків Низових Запорозьких» до короля, також не уникнув його застосування⁴¹. 19 січня 1673 р. кошовий Л. Андрієвич повідомив І. Самойловича про загрозу «улюбленій Україні отчині» спустошення з боку татар⁴². І. Сірко, котрий ще влітку 1670 р. вживав термін «Мала Росія», у 1675 і 1677 рр. кілька разів уже писав про «Україну»⁴³. Показово також, що у листі до І. Самойловича 24 січня 1676 р. «курінні отамани і все Військо Запорозьке Низове» підкреслювали, що Запоріжжя є невід'ємною складовою «милої отчини нашої України»⁴⁴.

Отже, витворена держава з самого початку свого існування мала власну назву. Інше питання, що в різні періоди революції представники метаеліти іменували її неоднаково: «Військом Запорозьким», «Малою Росією», «Князівством Руським» («Великим Князівством Руським») та «Україною». З початку 60-х рр. провідною тенденцією стає вживання назви «Україна».

Примітки:

¹ Дашкевич Я. Переяслав – 1654 : ще три настирливі питання // Його ж. Пости: Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів : Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2006. С. 117.

² Когут Е. Зенон. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань. В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. С. 229.

³ Плохій С. Божественне право гетьманів : Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediavalia ucrainica* : Ментальність та історія ідей. Київ, 1995. Т. III. С. 87.

⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. Москва: Изд.-во АН СССР, 1953. Т. 2. С. 130; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів: Видавництво «СВІТ», 1990. Вид. друге, випр. і допов. С. 226.

⁵ Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. С. 119.

⁶ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. С. 64.

⁷ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Перек. з пол. мови Івана Сварника; коментарі Мирона Капраля. Львів : «Центр Європи», 2006. Вид. друге, випр. і доп. С. 323.

⁸ Сас П. Витоки українського націєтворення. Київ : Інститут історії України НАН України. 2010. С. 83.

⁹ Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. С. 269.

¹⁰ Там само. Т. 3. С. 108–123, 199; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. : І. Крип'якевич та І. Бутич (далі – ДБХ). Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. С. 194–196, 202.

¹¹ ДБХ. С. 316.

¹² Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 3. С. 420–427.

¹³ Там само. С. 437.

¹⁴ Бібліотека музею Чорторійських (Краків) (далі – БМЧ). ВР. Спр. 402, Арк. 403–404, 423; Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов (далі – ПВК). Киев, 1859. Т. 4. С. 56, 107, 109–110, 115–116, 118–119, 137, 183, 189, 192, 214.

¹⁵ ПВК. Т. 4. С. 216.

¹⁶ Там само. С. 355.

¹⁷ Там само. С. 255, 259–261, 264–265, 287–288, 290–292, 307–308, 310–311, 313, 326–327, 356–358, 362–364, 366–367; Чухліб Т. Поняття «Україна», «Українний» та «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659–1665 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2016. Вип. 16. С. 24–29.

¹⁸ ПВК. Т. 4. С. 430, 436, 439–440, 442–443, 449–450, 453–455; Чухліб Т. Поняття «Україна», «Українний» та «Українська держава»... С. 30–34.

¹⁹ БМЧ. ВР. Спр. 1376. Арк. 178.

²⁰ Бібліотека Баворовських. ВР. Спр. 255. Арк. 14 : Бібліотека Національна

(Варшава). ВМФ. № 2227.

²¹ Архів головний актів давніх (далі – АГАД) (Варшава). Ф. 4. Спр. 25. Арк. 60–61зв.

²² Там само. Ф. 358. Спр. 3036. Арк. 215–216; Бібліотека Баворовських. ВР. Спр. 255. Арк. 12–13 зв.; Бібліотека Інституту Оссолінських. (Вроцлав) ВР. Спр. 2287/II. Арк. 47 зв.; Бібліотека Національна. ВМФ. № 24713.

²³ Бібліотека Інституту Оссолінських. (Вроцлав) ВР. Спр. 2287/II. Арк. 82; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ : Темпора, 2011 р. С. 422–423.

²⁴ АГАД. Ф. 4. Спр. 25. Арк. 287зв.

²⁵ Там само. Ф. 4. Спр. 25. Арк. 73зв-74, 191–192 зв.; БМЧ. ВР. Спр. 168. Арк. 678–679.

²⁶ Акты Южной и Западной России (далі – Акты ЮиЗР). Санкт-Петербург. Тип. В. В. Протца, 1872. Т. 7. С. 41; Чухліб Т. Поняття «Україна», «Українний» та «Українська держава»... С. 34–37, 40; Його ж. Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666–1672 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2017. Вип. 17. С. 45–47, 71–73.

²⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упорядкування Іван Бутич, Вячеслав Риневич, Ігор Тесленко. Київ. Львів : НТШ, 2004. С. 462–473.

²⁸ Чухліб Т. Поняття «Україна», «Українний» та «Українська держава»... С. 49–52, 54–55, 66–67.

²⁹ Універсали українських гетьманів... С. 592–595, 599–600, 604–609.

³⁰ Там само. С. 593–595, 605–609.

³¹ Акты ЮиЗР. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Эттингера, 1879. Т. 11. С. 104, 320, 468.

³² Там само. С. 236, 322, 469, 532, 621.

³³ Там само. С. 667.

³⁴ Там само. Санкт-Петербург: Тип. братьев Пантелеевых, 1882. Т. 12. С. 28–29.

³⁵ Там само. С. 90.

³⁶ Там само. С. 193.

³⁷ Там само. С. 270, 272, 278–281, 313–314. 394, 429, 496–498, 516–521, 545–550, 589, 592–594, 733–734.

³⁸ Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр. // Укр. іст. жур. 2005. № 2. С. 52.

³⁹ Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію / Укладачі Ю. А. Мицик, М. В. Кравець. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1995. С. 13; Чухліб Т. Поняття «Україна», «Українний» та «Українська держава»... С. 34.

⁴⁰ АГАД. Ф. 358. Спр. 3036. Арк. 215–216.

⁴¹ Там само. Ф. 4. Спр. 25. Арк. 382.

⁴² Акты ЮиЗР. Т. 11. С. 112–113.

⁴³ Там само. Т. 12. С. 23; Листи Івана Сірка. С. 38.

⁴⁴ Акты ЮиЗР. Т. 12. С. 522–525.

Vitalyi Stepankov. Transformation of Ukrainian state's name in the consciousness of the political elite during the revolution of 1648–1676. The article deals with the little-studied problem of the evolution of the political elite views on the name of the Ukrainian state created during the years of national revolution (1648–1676). In modern historiography it is interpreted mainly as «Zaporozhian army», at least «Hetmanate», or «Cossack Ukraine». The analysis of the sources allowed to establish that the political elite, experiencing the process of formation, didn't develop a unified approach in its interpretation. Therefore, in different periods of the revolution, the name of the state has undergone significant changes. It was found out that during 1648–1660 it was called «Army Zaporozhye», «Little Russia», and «Grand Duchy of Rus».

Since the beginning of the 1660s the name «Ukraine» has begun to be established in the minds of the elite, which has become the dominant since the late 60's; the names of «Army Zaporozhye» and «Little Russia» were rarer.

Key words: political elite, name, «Zaporozhian Army», «Small Russia», «Ukraine», «Grand Duchy of Rus».

Отримано: 30.08.2018 р.

УДК 94 (485): 355. 48 «1709/1714»

Олександр Слісаренко

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ОПЕРАЦІЇ ПІД ПЕРЕВОЛОЧНОЮ (ЧЕРВЕНЬ-ЛИПЕНЬ 1709 РОКУ)

Олександр Слісаренко. Українське козацтво в операції під Переволочною (червень-липень 1709 року). У статті аналізуються обставини участі українських козацьких контингентів у протиборчих арміях короля Карла XII та царя Петра I під час т.зв. Переволочнської операції, що призвела до капітуляції головних сил шведської армії на берегах Дніпра. Автор статті намагається дати відповідь на питання, скільки ж саме врятувалося городових та запорозьких козаків під час переправи через Дніпро.

Ключові слова: «охотницькі» полки, іррегулярна кіннота, козаки, переправа, капітуляція.

Слесаренко А. Украинское казачество в операции при Переволочной (июнь–июль 1709 года). В статье анализируется участие украинских казаков в событиях после Полтавского сражения. Рассмотрены обстоятельства отступления армии шведского короля Карла XII, переправы её через Днепр и последующего движения к Очакову.

Ключевые слова: «охотницькі полки», *иррегулярна конница, казаки, форсування річки, капітуляція.*

Операція під Переволочною тривалий час не була предметом спеціального дослідження в історичній науці. Хоча Полтавська битва має розлоге та різноманітне історіописання, абсолютна більшість авторів розглядала події 28 червня (9 липня) – 30 червня (11 липня) 1709 р. або як ще один епізод у полтавських подіях, або як агонію приреченого шведського війська. Проте поодинокі дослідники все ж розуміли, що події під Переволочною мали характер окремої бойової операції, що могла завершитися зовсім з іншими наслідками. Першими такі думки висловлено було понад 100 років тому шведськими вченими, насамперед А. Єнсенем, що ставив таке питання в загальному плані¹, а незабаром А. Стілле зробив це в плані науковому². Серед пізніших праць шведських істориків подіям біля Переволочної приділялись окремі параграфи, майже завжди прикінцеві, але самостійного значення вони не мали³. Зрозуміло, що всю увагу шведські дослідники приділяли аналізу оперативних дій саме шведської армії, як головної складової союзних українсько-шведських збройних сил.

Російська історіографія залишилася на попередніх позиціях і не змінює їх ось уже понад 150 років: події під Переволочною – це не самостійна операція, а всього лише продовження Полтавської битви, ніяких інших варіантів їх розвитку не могло бути. Інколи зображенню цих подій приділялись трохи об'ємніші фрагменти, як у класичній радянській праці Є. Тарле⁴, чи у сучасного історика В. Артамонова⁵, але зазвичай російські історики обмежувалися абзацом-двома, як у праці сучасного петербурзького вченого П. Кротова⁶. Мова про участь українських козаків у цих подіях або взагалі не йде, або обмежується кількома лайливими словами про «зрадників-мазепинців» та «зрадників-гордієнківців».

Як здається, таку позицію в російській історичній науці випрацьовано не випадково. Головна мета такого підходу – показати, що боротьба тривала виключно між двома суб'єктами – Москвою та Швецією, українці ж в цій боротьбі не відігравали майже жодної самостійної ролі і плелися в обозах обох протидіючих армій. Така позиція змогла сконструювати певний науково-історичний парадокс, а саме, переконання у тому, що головними діючими сторонами у Великій Північній війні були агресивна Швеція та Московська держава, що вела справедливу боротьбу.

Реально ж Велика Північна війна (або друга Північна війна) була лише черговою ланкою в тривалій боротьбі за регіональну гегемонію в Центрально-Східній Європі, що точилася близько ста років між Річчю Посполитою та Швецією – двома найбільшими гравцями на даному геополітичному просторі. У цій боротьбі час від часу брали участь як союзники тієї чи іншої сторони Данія та Московія, але впродовж усього XVII століття не ці країни визначали долю регіону: Данія вже безповоротно втрачала колишню вагу часів Кальмарської унії, Московське ж царство ще не набуло цієї ваги. Ситуативно в протистояння двох гегемонів включалися й інші гравці: Військо Запорізьке (Українська Козацька держава), Османська імперія та її досить автономні васали: Кримське хан-

ство, Трансильванія та Молдова. Зовсім епізодично впливали на цю боротьбу німецькі князівства, з яких Прусія була польським васалом, а Голштинія, Мекленбург та Саксонія були швидше об'єктами боротьби, а не її суб'єктами. Тим не менш, за багато років російські історики неухильно гнули своє бачення подій, висуваючи на перший план московсько-шведське протистояння, а Річ Посполиту перетворюючи на пасивного учасника цього протистояння. Що по факту сталося лише за кілька років після початку Північної війни.

Об'єктивності ради слід вказати, що в останній час у сучасній російській історичній науці знайшлися вчені, т. зв. «Петербурзької школи», що дотримуються виваженої та об'єктивної позиції і це знайшло відображення в їх працях. Мова йде, насамперед, про Т. Таїрову-Яковлеву, її ученицю В. Кулікову, а також знаного й раніше своїми не «ура-патріотичними» поглядами В. Возгріна⁷. У працях цих учених приділено значно більше уваги участі українських контингентів у подіях Північної війни на різних її етапах.

Українське історіописання перебувало в лещатах спочатку царської, а згодом радянської цензури, що суттєво применшувало самостійність та об'єктивність і повноту досліджень. Українські історики цих часів змушені були дотримуватись загального методологічного напрямку лише епізодично висвітлюючи певні факти, що ставили під сумнів окремі епізоди боротьби у Північній війні, але не наважувались на концептуальні зміни. Скажімо, Д. Яворницький зміг у своїй «Історії запорозьких козаків» навести ряд прикладів жорстокого поводження царської армії на теренах України та під час руйнації Січі, однак далі у своїх висновках не пішов⁸. Деяко вільніше відчували себе історики в діаспорі. Проте їм важче було проводити дослідження без доступу до архівів СРСР, а відтак, їх дослідження було спрямовано на створення узагальнюючих праць, або ж вони спирались на закордонні архіви, де, як з'ясувалося, теж не все було просто. Ще у 1959 році в ювілейному збірнику до 250-ї річниці Полтавської битви радянська дослідниця Т. Бикова стверджувала, що майже всі повідомлення західних тогочасних джерел більшою чи меншою мірою спирались на московські офіційні повідомлення, що, в свою чергу, перебували під неухильним особистим контролем Петра І⁹. До цих же офіційних джерел здебільшого звертались й пізніші європейські автори, наприклад Ф. Вольтер¹⁰. Зрозуміло, в таких працях український компонент українсько-шведського союзу теж висвітлювався або в ключі, бажаному для самодержавного російського режиму, або ж однобоко, як жертву обставин.

Ситуація в українській історичній науці, зрештою, покращилася після 1991 року. Якщо до розвалу СРСР можна знайти лише два спеціальних дослідження, що розглядають питання збройних сил Козацької держави¹¹, причому вони прямо не стосуються Північної війни, то в наступні чверть століття з'явилась потужна «мазепіана», а зараз формується майже така ж об'ємна «орлікіана». Однак спеціальних досліджень Північної війни в цілому, а подій під Полтавою зокрема зовсім не багато. Власне, можна навести лише праці киянина О. Сокирка та чернігівця С. Павленка¹². Окремі аспекти Північної війни розглянуто в працях Т. Чухліба та В. Станіславського (міжнародно-політичні та

дипломатичні). Окреме місце зай-мають праці полтавського дослідника В. Молтусова, присвячені різноманітним, переважно військово-тактичним аспектам лише Полтавської битви¹³. Автор запропонованої статті нещодавно опублікував ряд досліджень, присвячених саме Переволочнлянській операції, яка залишалась малодослідженою операцією Північної війни¹⁴. Проаналізувавши цілий ряд усталених уявлень, автор, як здається, навів достатні докази викривлень та прямих вигадок, зокрема про велику чисельну перевагу шведів (понад 16 тис. проти 9 тис.), паралізовану талановитою вигадкою О. Меншикова, який наказав спішити драгун та створив у шведів враження про значно більшу кількість його корпусу¹⁵. Проте в своїх дослідженнях автор, звернувши чималу увагу на ситуації в шведській та московській арміях, приділив не достатньо уваги ролі та участі українських контингентів у цій важливій операції Північної війни. Заповнити цю лакуну і має на меті запропонована стаття. Основною проблемою при відповіді на дане питання є брак джерел. Оригінальних українських джерел майже не збереглося, така ж ситуація і зі шведськими документами – основна їх маса загинула на березі Дніпра в ті буремні дні червня–липня 1709 року¹⁶. Не набагато краща ситуація і з російськими документами – московська армія втратила їх під час відступу після поразки у Прутському поході 1711 року. Отже, до послуг дослідників залишаються або пізніші наративи шведського та українського походження, або уривки російських документів пізнішого часу (після 1711 року). При аналізі подій автор буде вказувати датування за двома календарями, що діяли паралельно – старим російським та старим шведським (діяв до 1714 року). Розбіжність між ними складала один день на користь шведського. На початку статті вжито також і григоріанський календар, який ще остаточно не витіснив юліанський.

Відразу варто уточнити, яка ж загальна кількість українських козаків перебувала в лавах протиборчих армій на полях Полтавської битви? Цифри залишаються досить суперечливими навіть після спеціальних досліджень, насамперед тому, що й шведські, й російські автори майже ніколи не роблять різниці між окремими частинами українських козачих контингентів. Говорячи про українських союзників Карла XII, дослідники практично завжди об'єднують городових козаків гетьмана І. Мазепи із запорожцями К. Гордієнка, та ще й не виділяють при цьому власне реєстрове козацтво і наймані полки (сердюків та компанійців). Таку тенденцію бачимо, наприклад, у діаспорного історика Б. Кентржинського, який побудував своє дослідження на шведських джерелах¹⁷. Фактично не розрізняли дослідники й козачі контингенти І. Скоропадського та слобідські козацькі полки («білгородські козаки»).

Визначаючи кількість українських козаків на московському боці, можемо спертися на дослідження О. Сокирка, який вказує, що під бунчуком І. Скоропадського було до 8 тис. козаків, рахуючи з трьома компанійськими полками¹⁸. Однак сучасний дослідник Полтавської битви В. Молтусов вважає, що у Скоропадського було аж 16 тис. козаків у 9 городових та 4 «охотницьких» полках¹⁹. При цьому сам же В. Молтусов вказує, що два (з десяти) реєстрових полків перебували під впливом І. Мазепи, тож «городових» полків у І. Скоропадського не могло бути більше восьми²⁰. Реально ж у документах червня 1709 року під орудою І. Скоропад-

ського відзначено лише п'ять городових полків (Київській, Миргородський, Чернігівський, Прилуцький та Переяславський) загальною чисельністю у 2,7 тис. козаків²¹. Згадується також і компанійський полк (ймовірно, Г. Галагана), що саме повернувся в складі бригади Г. С. Волконського після погрому Січі²². В грудні 1708 року він нараховував до 1 тис. осіб, тепер же повинен був мати менше. У будь-якому разі кількість у 4 тис. козаків (з урахуванням компанійців) можна визнати максимальною. В цьому ми солідарні з висновками С. Павленка²³.

Інші полки, що визнали І. Скоропадського гетьманом, не могли перебувати біля Полтави. Правобережні полки діяли в складі корпусу генерал-фельдмаршал-лейтенанта Г. Гольца на Західній Україні, Стародубський полк перебував у гарнізонах на Півночі України та у Білорусі²⁴. Ще два полки – Лубенський та Ніжинський – були знекровлені при обороні Батурина, тож, швидше за все, залишились на лінії Дніпра. Полтавський та Гадяцький полки, як уже згадувалось, перебували під впливом гетьмана І. Мазепи.

Кількість слобідських козаків була значно меншою, оскільки загальна кількість цих п'яти полків на початку війни складала лише 3,5 тис. чоловік, а, крім бойових дій проти шведів, вони брали участь у придушенні повстання К. Булавина у 1707/1708 рр., зазнавали втрат так, що навіть у 1733 році в цих полках нараховувалось лише 4,2 тис. бійців²⁵. Не буде перебільшенням припустити, що під Полтавою було зосереджено максимум 2 тис. слобожанців. Ці козаки не підлягали командуванню І. Скоропадського.

Українські контингенти на боці шведів були суттєво більшими. О. Сокирко визначає їх у 5-7 тис. козаків, у тому числі до 6 тис. запорожців та чотири «охотницьких» полків та три полки городових у гетьмана І. Мазепи²⁶. Як здається, цифра дещо занижена, адже російський історик О. Васильєв, спираючись на матеріали ювілейних досліджень 1909 року, подає дані про 3 тис. козаків лише під булавою гетьмана І. Мазепи та додає ще 7 тис. запорожців²⁷. Такої ж думки дотримувався і О. Оглоблін²⁸. А, скажімо, відомий знавець петровської епохи, М. Павленко, погоджуючись з цифрою в 3 тис. мазепинських козаків, вважає, що запорожців було аж 8 тис.²⁹ Інший авторитетний російський дослідник Л. Бескровний теж називає цифру у 8 тис. запорожців, проте не згадує козаків І. Мазепи³⁰. Аналогічну цифру зустрічаємо і у Т. Мацьківа, але для більш раннього періоду перед полтавською облогою³¹. Очевидно максимальною є оцінка В. Петріва, який вважав, що І. Мазепа та К. Гордієнко разом мали 11,5 тис. козаків³². Дисонансом виглядає оцінка В. Молтусова, що вважає, ніби мазепинців та гордієнківців та ще й волохів напередодні битви під Полтавою було 5,5-6 тис. бійців³³. Таким чином, на українців припадає максимум 5 тис. У сучасній закордонній літературі щодо сил І. Мазепи та К. Гордієнка (не розрізняючи запорозьких та городових) фігурує цифра у 6 тис. козаків³⁴.

У Полтавській битві українські контингенти участі практично не брали. Єдина вказівка про участь запорожців у генеральній битві походить до спогадів Д. Крмана, що безпосереднім свідком битви не був, а перебував у шведському таборі біля Пушкарівки (приблизно за 5 км), проте мав змогу поговорити з учасниками бою після поразки³⁵. Якби шведське командування збиралося використа-

ти в бою запорожців, розумніше було б використати їх як розвідку або під час атак на редути, бо саме козаки були майстрами вести облогові роботи, що вже й довели під стінами Полтави. Зате інший учасник бою лейтенант Ф. Вейе стверджував, що в бою брали участь не запорожці, а мазепинські козаки. Їх втрати були незначними, бо вони трималися позаду шведських шеренг³⁶. Отже, за підсумками бою можливі втрати українців не перевищували кількох десятків, можливо до сотні бійців.

Таким чином, при відступі ввечері 27 (28) червня 1709 р. було задіяно практично всі козаці підрозділи, як запорозькі, так і городові, і «охотницькі», усього до 10 тис. Розбитій союзній армії необхідно було здолати шлях до Дніпра довжиною у 95-100 км, при цьому слід було сподіватись, що переможці не дадуть спокійно відступити. Слід сказати, що поранений король Карл зміг зібрати залишки своїх сил і грамотно організувати відхід своїх сил. Детально цей відступ автор аналізував в одній з попередніх публікацій³⁷. Українські козаки, як найменш постраждали в бою частини, прикривали відступ головних сил і взяли участь у сутичці з московським авангардом на річці Кобелячці ранком 29 (30) червня³⁸. Великою проблемою була відсутність у козаків артилерії, адже головні сили козацької артилерії було втрачено після штурму московськими військами Батурина, а ті гармати, що перебували в сотенних містечках завчасно було евакуйовано московським командуванням в підконтрольні фортеці. саме так сталося з гарматами в сотнях Полтавського полку³⁹.

Як пише учасник бою лейтенант Ф. Вейє, шведський ар'єргард відбив атаку московитів⁴⁰. Нібито командував московитами Меншиков, а бій закінчився близько 8-ї години ранку цього дня⁴¹. Проте в російських джерелах є повідомлення, що рано-вранці 29 (30) червня князь Меншиков перебував у Нових Санжарах, де чекав від Б.П. Шереметьєва кавалерійського підкріплення.

Про те, що московити зазнали певних втрат у сутичці біля Кобеляк, свідчить наявність на р. Кобелячці в районі села Пришиб могильного кургану з хрестом, на якому був напис про поховання тут російських воїнів 30 червня (1-го липня) 1709 р. На початку ХХ століття могилу відвідав полтавський історик І. Павловський⁴². Могила була досить значною, адже збереглась у наступні 200 років, а за такий час мікрорельєф змінюється і невеликі земляні насипи опливають і зникають⁴³. Твердження, що московські частини здолали опір шведсько-українського заслону мало вірогідне, хоча б тому, що до Переволочної залишалось не багато – 36 км – а московська кінна погоня долала їх цілу добу, та ще й прийшла виснаженою. Якось не в'яжеться це з перемогою над шведсько-українським ар'єргардом. Шведський автор Енглунд, навпаки, пише, що ар'єргард генерала Крейца відбив наступ росіян⁴⁴. У сутичці біля Кобеляк брали участь Йончопінгський піхотний полк під командуванням полковника Кронмана та три кавалерійські полки: Смоленський рейтарський та два драгунські – полковників Єльма та Блома. Чи були присутні на полі бою запорожці або козаки гетьмана І. Мазепи, достеменних відомостей в джерелах немає. Козаки І. Скоропадського та інші московські підрозділи, хоч і захопили шведський бивак перед селом, але були затримані щонайменше на дві години. Шведи не змогли з'ясувати точних сил противника, але вважали, що він чи-

сельний, бо під час руху ворога було піднято велику хмару куряви⁴⁵.

Проте деякі історики радянського періоду взагалі заперечують факти бою російської погоні та шведського ар'єргарду. Наприклад, А. Козаченко вважає, що кіннота Боура та Голіцина наздогнати шведів у ці дні взагалі не змогла, бо переслідуванню завадила лісиста місцевість⁴⁶. Дивно, чому така місцевість не завадила відступу шведів з обозом, гарматами та чималою кількістю піхоти і цивільних осіб? Цей же автор далі пише, що шведи нібито покинули обоз у Нових Санжарах саме через появу російських загонів. Погоня ж на чолі з Меншиковим зайняла Кобеляки вранці 29 (30) червня, а шведи їх спішно залишили⁴⁷. Російська погоня нібито постійно супроводжувала шведські колони, але йшла західніше, тобто далі від Ворскли, і при цьому відставала від ворога всього на два-три кілометри⁴⁸. З таким відривом московити наздогнали б шведів вже по обіді 29 (30) червня, однак джерела згадують, що вони з'явилися лише вранці наступного дня. Найбільш імовірно, що за шведами слідував 28(29)–29(30) червня не увесь корволант, а лише невеликі іррегулярні підрозділи: українські та донські козаки, калмики, хрещені татари та мешчеряки.

У своїй попередній монографії автор достатньо детально проаналізував склад московської погоні та навів свої міркування про її вірогідний склад. Мова може йти про 10 полків драгун та від двох до чотирьох гвардійських полків⁴⁹. Їх загальна чисельність складала близько 17 тис. бійців. Слід також додати до цієї цифри кількість іррегулярних підрозділів українських козаків С. Палія та калмицької кінноти, що брали участь у погоні⁵⁰. Видатний український історик початку ХХ століття І. Каманін наводить документальні докази активної участі С. Палія в зазначених подіях⁵¹. Стверджує про участь Семена Палія в бою на річці Кобелячці і В. Дядиченко в одній із своїх ранніх праць⁵². Немає підстав не довіряти вищеведеним авторам, що українські контингенти погоні очолював саме С. Палій. Після свого арешту 1704 року, здійсненого І. Мазепою з наказу російського царя, він став особистим і найбільш затятим ворогом українського гетьмана. Не дивно, що з-поміж інших українських полковників (прихованих мазепинців) Петро І довіряв саме С. Палію. Таким чином, варто додати ще як мінімум 1 тис. вершників (порівну козаків та калмиків). Крім того, ми припускаємо можливу участь у погоні і донських козаків.

Отже, коли у середу 29(30) червня 1709 року шведська армія та її українські союзники вийшли до берега Дніпра біля Переволочної, постало питання про подальші дії. На той момент прийняти таке рішення могло відносно невелике коло людей – король Карл XII, якого було тяжко поранено напередодні Полтавської битви і фізичний та духовний стан якого можна визначити як кризовий, найстарший (за званням та й віком) генерал у шведській піхоті Адам Левенгаупт та старший генерал кінноти Крейц. Король міг також спертись на поради гетьмана І. Мазепи та кошового отамана Січі К. Гордієнка. Крім того, можна було залучити на нараду ще чотирьох генералів: піхотних – Спарре та Лагеркруна, кавалериста Круза і квартирмейстера Юлленкрука. Однак джерела говорять, що рішення приймалось лише трьома особами – королем, Левенгауптом та Крейцом⁵³. Нарада могла відбутися тільки ввечері 29 (30) червня, адже основні сили шведської армії

вийшли до Дніпра лише о 16-й годині, а ар'єргард генерала Крейца ще трохи пізніше⁵⁴. А раз так, то відома картина шведського художника Г. Седерстрьома «Мазепа та Карл XII на березі Дніпра» не зовсім адекватно відображає ситуацію, коли український гетьман нібито радить шведському королю переправлятися через Дніпро⁵⁵. У Б. Кентржинського читаємо: «Мазепа й Карл XII гарячково проводили наради – між собою і з офіцерами»⁵⁶. Як здається автору, ні стиль керування шведського короля, ні подальші події не підтверджують тези про «гарячко-ві наради». Той же історик трохи далі наводить зміст більш пізнього листа Карла XII до своєї сестри Ульріки-Елеонори (1712 року), де король частково визнає свою провину відносно того, що він не довів своїх наказів до офіцерського загалу, а обмежився лише двома генералами – Левенгауптом та Крейцем⁵⁷. То ж навряд чи король радився із значним колом осіб: це були, на нашу думку, І. Мазепа та два вищезгаданих генерали та ще, можливо, полковник А. Юлленкрук.

Події наступних 18-20 годин виводять на авансцену українських козаків – саме від них залежала тепер скрутна доля їх шведських союзників. було обмаль засобів для переправи, адже за півтора місяці до цього каральний корпус полковника П. Яковлева знищив і Переволочну, і запорозьку залого в ній на чолі з полковником Зінцем, і велику козацьку флотилію приблизно зі 100 «чайок», здатну переправити за один раз 3 тис. осіб. З джерел відомо, що у шведів були, як мінімум, два чималих човни, здатних перевезти 30 солдат з озброєнням та амуніцією⁵⁸. Крім того, козаками все-таки було знайдено кільканадцять рибальських чайок маленького розміру, що вміщували одного-двох пасажирів. Крман пише, що їх знайшли уже під вечір 29(30) червня і було їх чи то два, чи то три, хоча з подальшої його оповіді виходить, що їх було все-таки більше⁵⁹, автор монографії припускає, що від п'яти до десяти. Наприклад, у спогадах лейтенанта Вейє згадується, що саме запорожцям шведи завдячують цими човнами: «Нарешті надвечір запорожцям, що шукали понад берегом, пощастило здобути кілька човнів і байдаків і таким чином з великими труднощами вночі влаштували маленький транспорт»⁶⁰. Якби їх було більше десяти, це так чи інакше позначилося б в інших джерелах про переправу, але ми цього не спостерігаємо. Проте П. Енглунд пише, що човнів було чимало не лише у шведів, але й у козаків Мазепа⁶¹. Тому шведські командири ще мали надію переправитися через Дніпро, а не повертати армію до гирла Ворскли, де біля Кишеньок можливо було скористатися бродом. Відіграло свою роль і виснаження армії після важкого маршу. Воно було настільки значним, що генерали вирішили відкласти рух до Ворскли на ранок, а ніч присвятити відпочинку⁶². Додатково наступного ранку козаки почали майструвати імпровізовані плоти, які Крман називає «довгі човни»: «З берега ми побачили багатьох, які, як і ми, переправлялися подібними човнами»⁶³. Такий пліт ледве витримував двох веслярів та трьох пасажирів⁶⁴. Крім того, Крман згадує якусь королівську однощоглову яхту, де серед шведських солдатів переправилося кілька купців⁶⁵. Ця згадка не зовсім зрозуміла, можливо, мався на увазі один із поромів або якийсь великий човен, швидше за все той, який пізно вночі переправляв короля через Дніпро і мав дванадцять веслярів на борту⁶⁶.

Відбиток поразки важким тягарем лежав на відносинах шведів з Мазепою та Гордієнком. Якщо поразка під Полтавою ще не здавалась шведам непоправною катастрофою, то Мазепа і Гордієнко розуміли, що їх доля і доля України практично вирішена. На берегах Дніпра, однак, спільна біда ще єднала союзників – запорожці активно забезпечували переправу шведів, саме вони перевезли Карла XII глибокої ночі 29 (30) червня, поставивши його карету у два човни, зв'язаних між собою⁶⁷. До речі, сам шведський король гречно дозволив Мазепі рятуватись першим зі своїми прибічниками (яких було лише 3 тис. чоловік), тому, зрештою, всі джерела відзначають, що шведів було помітно менше, ніж українців⁶⁸. Понятовський пригадує, що українців було від чотирьох до п'яти тисяч, імовірно і мазепинців, і запорожців⁶⁹.

Наступний важкий шлях спустошеним степом описано в спогадах польського генерала Ст. Понятовського. Те, що залишки союзної армії швидко здолали 230-кілометровий шлях до Очакова, стало цілковитою заслугою запорозьких провідників. Хоча тертя між запорожцями та мазепинцями мали місце, їх вдалося подолати, на нашу думку, завдяки державницькій позиції К. Гордієнка⁷⁰. Він, як і на початку 1709 року, пересилив особисту неприязнь до І. Мазепа та змусив якусь частину своїх побратимів, що була заколивалась духом, продовжувати спільний шлях.

Однак навіть після того як союзники дісталися османських кордонів, порятунком не всі, бо наполегливий Петро I наказав не полишати погоні й за Дніпром. Шеститисячний корпус генерал-майора Г. Волконського, до складу якого входило до 2 тис. козаків Скоропадського, нагнав втікачів на берегах Південного Бугу. Обставини цього бою автор уже викладав в одній із попередніх публікацій⁷¹.

У висновку автор може стверджувати, що порятунок і шведського короля й кількатисячної групи його воїнів був повністю забезпечений його українськими спільниками. Ефективність цієї допомоги могла бути й значно вищою, якби не ряд помилкових рішень самого Карла XII. За ці помилки кров'ю розплатилися на березі Дніпра кільканадцять тисяч українських козаків та їх сімей, страчених за наказом московського царя.

Примітки:

¹ Єнсен А. Мазепа. Київ : Укр. Письменник, 1992. 205 с.

² Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. СПб. : Изд-во М. Александрова, 1912. 170с.

³ Див. наприклад: Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. Харків : Фоліо; Стокгольм: Шведський ін.-тут, 2009, 348 с., From P. Katastrofen-vid Poltava. Karl XII:s ryska fälttåg 1707–1709. Lund : Historiskamedia, 2006. 424 р.

⁴ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию М. : Соц. Эггиз, 1958. 480 с.

⁵ Артамонов В. А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. М. : МППА БИМПА, 2009. 704 с.

⁶ Кротов П. А. Битва при Полтаве (К 300-летней годовщине). СПб. : Истор. иллюстрация, 2009. 416 с.

⁷ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. М. : Мол. гвардия, 2007. 271 с.; Куликова В. Ф. Иностранцы о ситуации на Украине в первом десятилетии XVIII века. М. : ООО «Корпоративные медиа», 2010. 152 с.; Возгрин В.Е. Военно-политический конфликт в период пребывания Карла XII в Турции (1709–1714) (по неопубликованным источникам) // Проблемы войны и мира в эпоху нового и новейшего времени (к 200-летию подписания Тильзитского договора). СПб. : Изд-во Дом СПбГУ, 2008. С. 57–75.

⁸ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. К. : Наук. думка, 1991. Т. 3. С. 321, 325, 328.

⁹ Быкова Т. А. Первые печатные источники о Полтавской победе // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. М. : Изд-во АН СССР, 1959. С. 356–357.

¹⁰ Voltiar. Geschichte Karls XII, Königsvon Schweden / Voltiar. Zürich : Fretz & Wasmuthverlag, 1943. s. 120.

¹¹ Дядиченко В. А. Украинское казацкое войско в конце XVII–XVIII вв. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. М. : Изд-во АН СССР, 1959. С. 246–268; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XIII ст. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 228 с.

¹² Сокирко О. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 // УІЖ, 2009. № 2. С. 40–50; Сокирко О. Г. Український Рубікон. Полтавська битва 27 червня 1709. В 2 ч. Київ : Темпора, 2008. Ч. 1. 77 с.; 2009. Ч. 2. 69 с.; Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. К. : Вид-во КМА, 2008. 265 с.; Павленко С. Війська Карла XII на півночі Гетьманщини // Сіверянський літопис, 2014. № 5. С. 256–300; Павленко С. Військо Карла XII на Півночі України. К. : КМА, 2017. 512 с.

¹³ Молтусов В. А. Полтавская битва : уроки военной истории. 1709–2009. М. : Объед. ред. МВД РФ; Кучково Поле, 2009. 508 с.

¹⁴ Слісаренко О. Тінь Полтави. Днепропетровск : ПП «Акцент», 2016. 184 с.; Слісаренко О. Російський корпус в операції під Переволочною у червні 1709 року (зауваження щодо одного історичного міфу) // УІЖ, 2015. № 5. С. 92–102.

¹⁵ Слісаренко О. Тінь Полтави. С. 61, 62, 96, 97.

¹⁶ Кентржинський Б. Мазепа. К. : Темпора, 2013. С. 293.

¹⁷ Кентржинський Б. Мазепа. К. : Темпора, 2013. 496 с.

¹⁸ Сокирко О. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709. С. 44.

¹⁹ Молтусов В.А. Полтавская битва: уроки военной истории. 1709–2009. М. : Объед. ред. МВД РФ; Кучково Поле, 2009. С. 255, 256.

²⁰ Там само. С. 255.

²¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. IX, вып. 2. М. : Изд-во АН СССР, 1952. С. 936–938.

²² Там же. С. 937.

²³ Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ : КМА, 2017. С. 427.

²⁴ Там само. С. 421.

²⁵ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XIII ст. С. 53, 54.

²⁶ Сокирко О. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня

1709. С. 42, 43.

²⁷ Васильев А.А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении // ВИЖ, 1989. № 7. С. 67.

²⁸ Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Київ–Острогоз, 2003. С. 321.

²⁹ Павленко Н. И. Петр Великий. М. : Мысль, 1990. С. 308.

³⁰ Бескровный Л. Г. Стратегия и тактика русской армии в Полтавский период Северной войны // Полтава. К 250-летию полтавского сражения. М. : Изд-во АН СССР, 1959. С. 52.

³¹ Мацьків Т. Полтавська битва 1709 року // В кн. : Крман Д. Подорожній щоденник (initerarium 1708–1709). К. : Вид-во О. Теліги, 1999. С. 139.

³² Петрів В. Московсько-українська війна (1708–1711) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа / Ред. кол.:Л. Р. Винар (голова) та інші. К. : Твім ін-тер, 1999. С. 142.

³³ Молтусов В. А. Полтавская битва: уроки военной истории. 1709–2009. С. 286.

³⁴ Масси Р. К. Петр Великий. В 3 т. Смоленск : Русич, 1996. Т. 2. С. 344.

³⁵ Крман Д. Подорожній щоденник (initerarium 1708–1709). С. 92, 94.

³⁶ Кордт В. Бій під Лісним і Полтавою за щоденником шведського лййтнан-та Ф. Вейе // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Кн. 26. Київ : б. в., 1931. С. 224.

³⁷ Слісаренко О.М. Російський корпус в операції під Переволочною у червні 1709 р.(зауваження щодо одного історичного міфу) // УІЖ, 2015. № 5. С. 97, 98.

³⁸ Leben des Königl. Schwedischen Generals Graf Adam Ludwig Löwenhaupts von ihm selbst beschrieben. Altona und Lübeck, 1760. P. 419, 420.

³⁹ ЦДІА України, Ф. 51, оп. 3, спр. 1162, арк. 4.

⁴⁰ Кордт В. Бій під Лісним і Полтавою за щоденником шведського лййтнан-та Ф. Вейе. С. 225.

⁴¹ Павленко Н. И. Александр Данилович Меншиков. М. : Наука, 1984. С. 52.

⁴² Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники. Полтава : тип. И. А. Дохмана, 1908. С. 211.

⁴³ Иванюк С.А. Полтава – «крепость ничтожная» : фортификационные сооружения Полтавской крепости периода Великой Северной войны (1700–1721) [электронный ресурс] // История военного дела : Исследования и источники. 2012. Т. 1. С. 264. // <http://www.milhist.info/2012/05/05/ivanyuk> (05.05.2012).

⁴⁴ Енглунд П. Полтава. С. 237.

⁴⁵ Des Generalmajors Karl Gustaf Kreuz Kurzer Bericht was sich bot 15 ten Juni 1709 an, zu verschiedenen Zeiten eben der schwedischen Reitern in der Ukraine zugetragen // Lebendes... Generals Graf Adam Ludwig Löwenhaupts von ihm selbstbeschrieben. Altona und Lübeck, 1760. P. 420.

⁴⁶ Козаченко А.И. Битва под Полтавой 27 июня 1709 г. М. : Госполитиздат, 1945. С. 42.

⁴⁷ Там же. С. 43.

⁴⁸ Беспалов А.В. Сподвижники Карла XII. М. : Рейтар, 2003. С. 51.

⁴⁹ Слісаренко О. Тінь Полтави. С. 61, 62.

⁵⁰ История Северной Войны. 1700–1721. М. : Наука, 1987. С. 86; Павленко Н. И., Артамонов В. А. 27 июня 1709. С. 244; Енглунд П. Полтава. С. 237, 245, 261.

⁵¹ Каманин И. Участие Папия в Полтавском бою // Военно-исторический вестник, 1909. № 1–2: май-июнь. С. 80.

⁵² Дядиченко В.А. Розгром шведів під Полтавою. С. 91.

⁵³ Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. С. 132.

⁵⁴ Des Generalmajors Karl Gustaf Kreuz Kurzer Bericht was sich bot 15 ten Juni 1709an, zu verschiedenen Zeiten eben der schwedischen Reitern in der Ukraine zugetragen. P. 421.

⁵⁵ Полтавська битва. К. : ДержМистецтввидав УРСР, 1960. С. 65.

⁵⁶ Кентржинський Б. Мазепа. С. 382.

⁵⁷ Там само. С. 386.

⁵⁸ Полтавская реляция генерал-квартирмейстера Аксея Юлленкрука // 300 лет Полтавскому сражению. Спец. совм. вып. ВИЖ – Старый Цейхгауз, 2009. С. 110.

⁵⁹ Крман Д. Подорожній щоденник (initerarium 1708–1709). С. 103.

⁶⁰ Кордт В. Біл під Лісним і Полтавою за щоденником шведського лйитнан-та Ф. Вейє. С. 225.

⁶¹ Енглунд П. Полтава. С. 288.

⁶² Там само. С. 289.

⁶³ Крман Д. Подорожній щоденник (initerarium 1708–1709). С. 105.

⁶⁴ Там само. С. 104.

⁶⁵ Там само. С. 106.

⁶⁶ Енглунд П. Полтава. С. 294.

⁶⁷ Павленко Н. И., Артамонов В. А. 27 июня 1709. С. 245.

⁶⁸ Енглунд П. Полтава. С. 290.

⁶⁹ Записки мазовецького воєводи С. Понятовського про події його життя / Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. С. 639.

⁷⁰ Там само. С. 639.

⁷¹ Слісаренко О.М. Карл XII і Запорізька Січ // Наукові записки. К. : Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, НАН України, 2014. Т. 29. С. 73–82.

Slisarenko Olexandr. The Ukrainian Cossacks the Perevolochna operation in June–July 1709. The article deals with the events after the battle of Poltava of 1709. When the remnants of Charles XII's army, trying to escape from the Moscovites, crossed the Dniepr and were on their way to the city of Ochacow.

Key words: «voluntary» regiments, irregular cavalry, cossacks, river crossing, capitulation.

Отримано: 16.06.2018 р.

НОВА І НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:351. 74 (470+571) (092)

Ігор Коляда

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО ЯК МАЙБУТНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ДІЯЧА: РОДИННЕ ВИХОВАННЯ У ДИТЯЧІ ТА ЮНАЦЬКІ РОКИ

Ігор Коляда. Формування особистості І. Нечуя-Левицького як майбутнього українського національно-культурного діяча: родинне виховання у дитячі та юнацькі роки. У статті здійснена спроба проаналізувати обставини і чинники становлення І. Нечуя-Левицького як особистості у дитячі та юнацькі роки. Висвітлено вплив родинного оточення і виховання, місць народження й проживання, навчального середовища на формування характеру та світогляду письменника.

Ключові слова: виховання, особистість, рід, дитинство, оточення.

Игорь Коляда. Формирование личности И. Нечуя-Левицкого как будущего украинского национально-культурного деятеля: семейное воспитание в детские и юношеские годы». В статье осуществлена попытка проанализировать обстоятельства и факторы становления Нечуя-Левицкого как личности в детские и юношеские годы. Освещены влияние семейного окружения и воспитания, мест рождения и проживания, учебной среды на формирование характера и мировоззрения писателя.

Ключевые слова: воспитание, личность, род, детство, окружение.

Особистісний розвиток людини відбувається впродовж усього життя. Формування особистості – це, як правило, початковий етап становлення особистісних властивостей людини. Особистісний ріст обумовлений безліччю зовнішніх і внутрішніх факторів. До зовнішнього відносяться: приналежність індивідуума до визначеної культури, соціально-економічному класу й унікального для кожного сімейному середовищу. З іншого боку, внутрішні детермінанти включають генетичні, біологічні і фізичні фактори. Серед різних соціальних факторів, що впливають на становлення особистості, одним з найважливіших є родина. Традиційно родина – головний інститут виховання. Те, що людина здобуває в ній, вона зберігає впродовж усього наступного життя. Важливість родини обумовлена тим, що в ній людина перебуває значну частину свого життя¹.

У наступному періоді – юності на першому плані є мотиви, пов'язані з життєвими планами молодої людини, її майбутніми намірами. Головною суперечністю юності є потреба в самовизначенні. В ході вирішення цієї суперечності юнак шукає своє місце в дорослому світі, формує свої подальші життєві плани та шляхи їх реалізації.

Персоналізація історичної науки, утвердження в ній гуманістичних, людиноцентристських поглядів на минуле й сучасність зумовили посилений інтерес дослідників не лише до реконструкції перебігу професійної, громадської, наукової, творчої діяльності історичних особистостей, а й до створення багатомірних просопографічних портретів цих діячів, що відображають їх походження, світогляд, особистісні, етно- та релігіопсихологічні характеристики, внутрішню мотивацію доленосних вчинків, сюжети приватного життя тощо.

Актуальність нашого дослідження полягає в необхідності повернення родині у сучасному житті українців її виховної функції – фундатора духовних засад особистості, заснованих на народних звичаях і традиціях, які починаючи з дитинства визначають свій вплив на ключових етапах формування особистості, таких як період юності та роки навчання. У цьому контексті вивчення ролі родинного виховання та дитячих і юнацьких років у формуванні особистості І. Нечуя-Левицького, як майбутнього українського національно-культурного діяча потребує подальшого дослідження та узагальнення.

Серед дослідників, які досліджували питання ролі родинного виховання та дитячих і юнацьких років у формуванні особистості І. Нечуя-Левицького, як майбутнього українського національно-культурного діяча необхідно виділити таких, як: С. Єфремова², М. Мандрику³, Н. Побірченко⁴, М. Тараненка⁵, Є. Чернецького⁶.

Наукова новизна нашого дослідження полягає у спробі комплексного аналізу формування особистості І. Нечуя-Левицького, як майбутнього українського національно-культурного діяча, розвитку особистості письменника у дитячі та юнацькі роки, адже саме у цей період було сформовано основні орієнтири його світоглядних і творчих поглядів.

Іван Семенович Нечуй-Левицький (1834–1918) – педагог, письменник, автор підручників з української мови, відкрив нову сторінку в розвитку української прози, створив класичні зразки психологічної соціально-побутової повісті й оповідання. Все життя, у літературі, перебуваючи на вустах, Іван Семенович, одвічно неодружений відлюдник української літератури, залишався постагтю загадковою.

Народився 25 (13 листопада) 1838 р. в містечку Стеблеві колишнього Канівського повіту Київської губернії (нині Корсунь-Шевченківського району Черкаської області) в сім'ї священника, про що свідчить запис у метричній книзі церкви Преображення Господнього в Стеблеві⁷.

Академік С. Єфремов у своїй монографії «Іван Левицький Нечуй» зазначає, що Іван Семенович «був найстарший з дітей у родині стеблівського священника. Рід Левицьких – давній духовний рід, представники якого кілька поколінь одбували свою службу в тому-ж таки Стеблеві, зв'язаний родинними переказами та становими традиціями з тими часами, коли в Україні все духовенство було ще виборне і коли це виборне духовенство в побуті свого життя нічим власне не різнилося від народу, хіба що прикметами більшої «едукації», та й то не завжди⁸.

І. Нечуй-Левицький щодо свого родинного походження в автобіографії «Життєпис Івана Левицького (Нечуя)» вказує: «Отець мій, Семен Степанович Левицький, був священником в Стеблеві, де був священником і мій дід, і прадід. У грамоті на чин священника мій прадід записаний не Левицьким, а Леонтовичем; як мені

розказував батько, керуючись тим, що власне переклав з латинської *Leo* – як лев, він змінив своє прізвище на *Левицький*, бо тоді це було в моді»⁹.

Сучасний український дослідник родоvodu письменника Є. Чернецький зазначає: «крім церковної гілки роду, відомі ще дві – шляхетська і селянська. Якщо про селянську гілку ми знаємо, що її протопласта походить з церковної гілки, то про шляхетську ми можемо це тільки припускати. Враховуючи, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Стеблеві фіксуються кілька родин шляхтичів Леонтовичів, можемо припустити, що протопластою всіх стеблівських Леонтовичів і Левицьких був не о. Іоанн, а скоріше його батько»¹⁰.

Церковна гілка роду розпочалася у середині XVIII ст. Саме тоді її прапрадід Івана Нечуя – о. Іоанн одружився, набувши у 1742 р. соціального статусу – особи духовного стану, ставши настоятелем церкви св. Миколая в Стеблеві, – що і визначило, а в окремих випадках істотно вплинуло на долю більшості представників цього роду аж до повалення Російської імперії.

У стеблівський період історії роду п'ятеро Левицьких стали священиками, один – дячком, троє працювали вчителями. Все це цілком вкладається в поняття «церковний рід»¹¹.

Батько І. Нечуя-Левицького, Семен Степанович Левицький, був людиною освіченою, прогресивних поглядів. Як відмічає академік С.Єфремов, «... як на свої часи, особою не аби-якою і як людина, і як священик, – з певними культурними традиціями та звичками. Він любив книгу й мав цілу бібліотеку з друкованих та рукописних книг, уславився за доброго казнодію, завів був у Стеблеві школу й мріяв навіть про громадську крамницю, щоб визволити селян од крутійства місцевих євреїв – крамарів»¹².

На власні кошти він організував школу для селянських дітей. Школу Левицький провадив улітку на пасіці в катразі, а взимку на пекарні, розігнав пан, дідич Стеблівськвй. «Як ви вивчите мужиків читати, то підете й ви, піду й я на поле робити, а мужики не схотять робити», – таку чулу сентенцію проказав пан дідич, заганяючи дітей-кріпаків із школи пан-отця Левицького до своєї фабрики»¹³.

Вважається, що у цій школі, пізнав ази грамоти майбутній письменник. «Сам батько вчив мене читати та писати разом з хлопцями, котрі приходили до нас вчитись. Батько завів школу для селян, набрав хлопців і вчив їх <...> Разом з тими хлопцями вчився й я»¹⁴. Уже згодом, в «Уривках з моїх мемуарів та згадок», він зазначив: «Спочатку сорокових років мій панотець почав вчити мене читати, писати та загадував мені вчити коротеньку «Священну історію» напам'ять»¹⁵.

Важливу роль у вихованні національної самосвідомості малого Івана відіграв батько Семен Степанович. У сім'ї Левицьких шанували українську мову, усуну народну творчість. Батько, Семен Степанович Левицький, сільський священик, був високоосвіченою людиною, цікавився українською історією та фольклором. «В нього була вже українська ідея, що рідко трапляється між українськими священиками»¹⁶, – писав І.С. Нечуй-Левицький у листі до О. Камського. «Батько мій любив рідний край, все було нам говорить, що нашу Україну дуже насіли польські пани та жида, що московщина заїдає наш язик і національність. Все розказував нам українську історію; було як ідемо з ним в Корсун то все було нам показує Різа-

ний Яр та могили під Корсунем, де була битва Богдана Хмельницького з поляками, показує Наливайків шлях, що повертає з Корсунської дороги на село Петрушки»¹⁷, – зазначав у своїй «Автобіографії» Іван Семенович.

Аналізуючи тогочасні журнальні публікації, сучасна дослідниця Н. Побірченко зазначає, що батько письменника серйозно займався і етнографією України. Цікавим є той факт, що Семен Степанович був особисто знайомий з П. Кулішем, збирав для нього етнографічні матеріали Корсунщини і давав їх переписувати малому Іванові. «При сій нагоді скажемо, як дивно в'яжеться одно з одним там, де судила доля бути будущності словесній. Колись давно П. Куліш, їздивши та й ходивши пішки по Київщині, спізнався із розумним одним священиком. Опісля той піп збирав для Куліша між народами пісні, приказки, переказки та давав переписувати малому синові, щоб посилати через пошту. Оцей же синок, набравшись з народу смаку словесного, об'явився тепер славним Нечуєм»¹⁸, – згодом про це писав П. Куліш. у народовському журналі «Правда».

Радянський літературознавець М. Мандрика на основі листування І. Нечуя-Левицького з О. Кониським звертає увагу на те, що перед смертю С. Левицький писав повість з життя козацтва¹⁹.

Про матір Іван Семенович згадує тепло, з великою любов'ю, як про людину, що власне всю родину держала під впливом своєї неабиякої вдачі. Висока на зріст, весела, говірка, співуча, Ганна Лук'янівна була з давнього козацького роду і принесла в родину демократичні традиції й ту природжену інтелігентність, яка часто буває у нас окрасою навіть малоосвіченої жінки, що більш чуттям, притаманним тактом, аніж свідомо вгадує і прокладає безпомилково лінію поведження. Говорила вона тільки українською, чудово співала, грамотна була тільки по церковному – і через те в родині панувала народна мова і та своєрідна література – усяких житій, тощо – яка своїм фантастичним змістом йшла часто в парі з утворами народної фантазії. Як згадано, в родині панувала українська мова. Діти раз-у-раз оберталися серед селянства, слухали тих самих казок, тих самих пісень співали, що й однолітки їхні, селянські діти²⁰.

Отже, І. Нечуй-Левицький мав старовинне козацьке коріння і хоча його батько був продовжувачем династії церковнослужителів, у сім'ї І. Нечуя-Левицького панувала атмосфера любові до рідної мови, національних традицій, поваги до національної історії, що мало неабиякий вплив на формування світогляду майбутнього митця, усвідомлення ним своєї національної самоідентичності.

Батько майбутнього письменника сам був людиною освіченою, тому і дбав про освіту сина. Семирічного хлопця батько одвіз у Богуслав до дядька по матері Євтропія Трезвінського, вчителя місцевого духовного училища, щоб той підготував Івана до вступу на «підготовчі класи», але малий Іван виявився здібним до навчання і відразу вступив до перших класів училища²¹.

Жив Є. Трезвінський бідно, про це зокрема свідчать його прохання і заяви до семінарського правління про подорожні підйомні гроші, про грошову допомогу. Одружившись, Є. Трезвінський став священиком у селі Семигорах (змальованому Нечуєм у знаменитій повісті «Кайдашева сім'я»). Малий Іван жив у нього від весни 1845 до осені 1846 року, навчаючись у дядька разом з небожем

дядини та її сестрою М. Морочковською, котра послужила прототипом Гані Чепурновської в повісті «Причепа»²².

Богуславське повітове училище, в якому майбутній письменник навчався з 1847 по 1853 рік, містилося на території Богуславського монастиря в мальовничій місцевості над Россю. За спогадами П. Клебановського (колишній учень І. Левицького, згодом юрист, автор статті «Богуславское духовное училище (по школьным воспоминаниям)» (1894 р.), похмуре приміщення училища, обшите дошками, поділялося на дві половини сіньми: в одній було дві класні кімнати, а в другій – одна, а також зала для засідань та зборів. Поблизу училища стояли п'ять флігелів, у котрих мешкали учителі й учні. Монастир утримував там учнів за чималу плату – 25 крб. на рік, тому багато бідних учнів жили на квартирах у міщан, що коштувало 5 крб.. На монастирських квартирах учням Богуславського училища жилося погано. Ф. Лебединцев, який ревізував це училище в 1859 р., сповіщав начальство про те, що дітям на квартирах тісно, у двох кімнатах з переділками живуть більше 20 чоловік, дехто спить на дошках; плата за житло зростає втричі, харчують учнів погано, класні приміщення опалюються лише під час великих морозів. Учні духовного училища взимку часто ховалися від холоду в монастирській церкві, їх поведінка викликала незадоволення ченців. Останні доносили в правління Київської духовної семінарії про погану дисципліну в Богуславському училищі, а також про те, що учні без належної поваги ставляться до богослужбових відправ²³.

І. Нечуй-Левицький у мемуарах пише про життя в Богуславському училищі як про веселі учнівські роки, з повагою розповідає про своїх учителів і товаришів по училищу, а також про квартирну хазяйку Гапку Шульгу. Тут фігурують учні Яким Нетупський, Петро Дашкович, Максим Коломацький, Іван Лисянський, Василь Левицький. Дехто з цих хлопців лишився близьким Іванові Левицькому і згодом – Ф. Дурдуківський, Г. Сольський, П. Дашкович, О. Гулак-Артемівський (небіж автора байки «Пан та Собака»), О. Кошиць (у його батька, кирилівського попа, деякий час наймитував малий Тарас Шевченко, іноді навіть відвозив попових дітей до училища). Кілька товаришів письменника стали потім прототипами героїв його повістей²⁴.

Про утиски з боку духовного начальства, про рівень культури, запроваджуваний ним, свідчить зокрема такий запис П. Клебановського (колишнього учня І. Нечуя-Левицького в Богуславському училищі): «1 червня 1830 року смотритель училища одержав від правління духовної семінарії суворе зауваження за те, що «без суттєвої користі» для учнів передплатив «Московские ведомости» і «Московский наблюдатель». Йому було наказано «відомостей, журналів та інших книжок не класичних без дозволу правління ні в якому разі не сміти передплачувати»²⁵.

Будучи у вищому відділенні училища, І. Левицький вивчав за програмою арифметику, географію, латинську та грецьку мови, російську і слов'янську граматику, правопис, священне писання, священну історію, «пространний» катехізис, нотні співи, історію церкви тощо. П. Клебановський розповідає, що училищне начальство жорстоко переслідувало учнів за вживання української мови. Смотритель училища ігумен Федір Мислінський, сам українець за походженням, суворо карав своїх вихованців за вживання «мужичих» слів. Учня, який провини-

ться або скаже українське слово, записували в журнал, на шию чіпляли дошку з написом «Осел», а на голову – ослячі вуха. Винуватець мусив ходити у такому вбранні по класу, прислуховуючись до своїх товаришів, щоб за почуте українське слово передати свої «ослячі доспіхи» комусь іншому. Покарання різками було одним з найбільш поширених, як менша кара призначалася стояння на колінах біля печі та останньої лави, одягання на голову ослячих вух, «биття в щоки і тягання за волосся вважалось сильним засобом для зцілення учнів, які не бажали або не могли вчитися». Не тільки учням, а й учителям нелегко було в училищі. Як згадує П.Клебановський, майже всі вчителі щороку покидали училище через «недостатність засобів прожиття і деспотичність поведження смотрителя»²⁶.

Під час інспекторських перевірок («ревізій») училища відзначалися добрі успіхи учнів з арифметики, географії, нотного співу, посередні – з латинської та грецької мов і було зауважено, що нагляд в училищі доведено до крайнощів, учнів гнітить страх, нудьга; серед недоліків ігумена Федора названі недовірливість, підозрілість, причепливість, draжливiсть. Після цієї ревізії Ф. Мислінського було звільнено від обов'язків смотрителя²⁷.

У своїх спогадах письменник з шанобою згадує попереднього смотрителя – Ігнатія Мацкевича, що «був, врівні з цим катом, ніби джентльмен, котрий ніколи не лупив би учеників сам та ще й таким нешляхетським струментом, як різка з лози <...> як лупив цей «Глек Макітрович» за якісь малі дитячі провини школярів ще недорослих, як за царя Миколая І офіцери лупили немилосердно різками солдатів»²⁸.

І. С. Нечуй-Левицький пише про нього в своїх спогадах як про людину культурну, гуманну, шляхетну, небагату. Згадує письменник і дружину І. Мацкевича, що любила гостювати, розважатися в офіцерському товаристві (очевидно, вона пізніше була змальована в образі попаді Олесі з повісті «Старосвітські батюшки та матушки»). Необхідно відзначити, що в 1861 році протоієрей І. Мацкевич брав участь у похороні Тараса Шевченка в Каневі і навіть виголосив там промову.

М. Мандрика на основі архівних матеріалів зазначає, що на промову І. Мацкевича поліція звернула увагу, і начальник канівської поліції 16 травня 1861 року доносив губернаторові: «У проповіді, промовленій протоієреєм Мацкевичем, перебільшено виставлено заслуги Шевченка як людини, що хоча й не була державною, за його виразом, але прагнула своїм високим розумом поширити світло істини у місцевому краю»²⁹.

У 1853 році Іван Нечуй-Левицький закінчив Богуславське духовне училище про що свідчить – Свідоцтво про закінчення Богуславського духовного училища³⁰ та іменна відомість учнів вищого відділення цього закладу за 1851 і 1852 навчальні роки³¹, на основі чого І. Левицький значиться в списку учнів училища, призначених для переведення до нижчого відділення Київської семінарії³².

Ось як характеризує період навчання І. Нечуя-Левицького в Київській духовній семінарії С. Єфремов: «Наука в семінарії мало чим різнилася від бурсацької, хоча здалася вона І. Левицькому цікавішою, тільки що більше давала семінаристам волі задовольняти свої власні нахили. Хто хотів, міг поза мурами семінарії шукати джерел, щоб заспокоїти духову спрагу. Вже в першому класі І. Ле-

вицький задивився на французькі книжки, виставлені по вітринах у книгарні під час контрактів, – надто зацікавила його ілюстрація на обгортці однієї книжки, де змальовано було якогось чудернацького чорта. Він купив ту книжку й за допомогою словника перечитав її. Це був знаменитий Лесажів «Кривий біс», що вперше розгорнув перед семінаристом скарби світового письменства. З того часу І. Левицький усі гроші, які тільки мав од батька, витрачав на купівлю французьких книжок і перечитував їх вільним часом. Так перечитав він «Павла та Віргінію» Бернарден де Сен-П'єра, Шатобріанову «Аталу» і «Нагчезів», Дантову «Божественну комедію», «Дон-Кіхота». Вже наприкінці семінарського курсу, дякувати декому з молодих професорів, І. Левицький зазнайомився й з російським письменством: Пушкін і Гоголь одразу припали йому до смаку, а Щедрина, («Повість про те, як мужик харчував двох генералів») він навіть перекладав опісля на українську мову. Але найбільше вражіння по собі лишила в йому таки Дантова поема, своєю грандіозною будівлею та чарівною фантастикою, а може й особою автора, творця італійського письменства. Літературні враження, як бачимо, тільки поглиблювали те, що вже прищепили І. Левицькому життя і природа, і вже самий характер його читання, всуміш із згаданими попередю творами з української історії та поезії, надто показні становлять витoki на літературний шлях»³³.

Під час навчання у Києві майбутній письменник жив на Подолі на тісних квартирах у дрібних урядовців та міщан, поблизу так званої Канава, у вогкому, нездоровому місці. Мешкав він разом зі своїми трьома молодшими братами – батькові важко було утримувати в місті чотирьох студентів. Нелегко доводилося Іванові; ще в Богуславському училищі в нього боліли очі, а на останньому курсі семінарії він і його брати хворіли «гарячкою». Закінчив семінарію він таким знесиленим, хворим, що не міг далі продовжувати навчання, мусив оселитися в батька у Стеблеві на цілий рік (1859–1860 рр.), а потім більше року вчителював у Богуславському духовному училищі (1860–1861 рр.), про що свідчить такий документ: «Повідомлення правління Київської духовної семінарії благочинному Канівського повіту священнику С. Левицького про зарахування сина на посаду третього учителя Богуславського духовного училища»³⁴.

І. С. Левицький закінчив семінарію блискуче. Здібний, старанний, він числився одним з перших семінаристів. Про це свідчать і семінарські журнали, де вчителі та інспектори відзначали, що Іван Левицький: «з лагідністю нраву і чистого серця поєднує особливу любов до вчення і благородну ревність у виконанні обов'язків старших»³⁵. Це ж засвідчує і атестат майбутнього письменника: «Объявитель сего, воспитанник Киевской семинарии высшего отделения, Иван Левицкий, епархии Киевской, уезда Каневского, м. Стеблева, церкви Преображенской священника Симеона сын, имеющий от роду 20 лет, из Богуславского училища в Киевскую семинарию поступил в 1853 году, в коей продолжал учение при поведении отлично хорошо, способностях весьма хороших, успехах весьма ревностных и причислен к 1-му разряду семинарских воспитанников, почему на основании §395 проекта устава духовных академий с утверждения его высокопреосвященства и проч. удостоен степени студента»³⁶.

Перебуваючи після закінчення семінарії в Стеблеві і працюючи пізніше

вчителем Богуславського духовного училища, І.Левицький не залишав мрії про дальше навчання. Він удосконалював свої знання іноземних мов, наполегливо готувався до екзаменів у духовну академію, але його не вабила духовна кар'єра. Однак як син священика, він мав право тільки на духовну освіту і в 1861 році І. Левицький їде до Києва і вступає до духовної академії. І. Нечуй-Левицький намагається взяти все корисне з академічної науки, вивчає історію, літературу, стародавні і сучасні мови, наполегливо займається самоосвітою³⁷.

Жив Нечуй-Левицький бідно, бо допомога від батька була незначною, а кожен вільну копійку він витрачав на книжки. Про незабезпеченість студента І. Левицького свідчить зокрема й те, що він неодноразово звертався до академічного начальства з проханням звільнити його від повернення так званих підйомних грошей, одержаних після закінчення Київської семінарії. Оскільки молодий учитель не відпрацював у духовній установі чотири роки, а продовжував своє навчання, то правління семінарії наполегливо намагалося відібрати у нього гроші, видані йому для влаштування на новій роботі, щоб примусити студента повернути 30 крб., правління Київської духовної семінарії розпочало тривале бюрократичне листування і навіть судову тяганину. Студент І. Левицький був тоді ще тільки на першому курсі, а в його батька вчилися в цей час ще четверо дітей. І все ж, дізнавшись, що І. Левицький не встиг одержати в Богуславському училищі зарплату за два місяці, семінарське начальство реквізує ці гроші на погашення боргу, решту ж – 8 крб. – відстрочує до закінчення академії. Можливо, що цей наочний доказ безжальності й жадоби з боку духовних наставників уже тоді вплинув на І. С. Левицького, викликавши неприязнь до клерикалів, таке припущення робить радянський дослідник М.Мандрика³⁸.

Як активний читач журналу «Основа» Іван Левицький не міг не проникатися тими думками й ідеями, що висловлювались на його сторінках, і тому без глибокого усвідомлення та врахування всього позитивного і від'ємного в них, мабуть, неможливо розібратися у творчості майбутнього письменника, а тим більше оцінити його літературно-естетичні погляди³⁹.

Коли мова йде про роль «Основи» у житті І. Левицького, то ще більш важливим є те, що саме цей журнал широко розкрив йому очі на українську художню літературу, з якою до того він був (із незалежних від нього причин) знайомий поверхово. Адже тут вперше було надруковано значну частину творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша. На сторінках «Основи» публікувалися Б. Глібов, О. Стороженко, Ганна Барвінок, С. Руданський, Свидницький і багато інших українських письменників. Неважко усвідомити, що в ті роки і саме життя, і прочитана література ставили перед І.Левицьким невідкладні соціальні та національні питання⁴⁰.

Саме в стінах академії, як зазначає С. Єфремов, у І. Нечуя-Левицького виникла думка розпочати публіцистичну діяльність. Петербурзька «Основа» давала студентам матеріал на постановку національного питання і разом з тим була готовою трибуною для людей, в яких позначався нахил до письменства. У І. Левицького вже тоді повстає думка – писати для «Основи», але до діла не дійшло, бо перший український друкований орган не довго встояв серед тодішньою «завірюхою» й незабаром припинив своє існування. Таким чином, уже в

академії, треба думати, І. Левицький доконечне вибрав собі той шлях, з якого не зійде вже через усе своє довге життя⁴¹.

У той час молодий І. Левицький свого ставлення до релігії і академічного начальства відверто не виявляв. Характер майбутнього письменника склався інакше. Він був слухняним, вихованим, зразковим хлопцем. Упродовж навчання у Богуславському духовному училищі, Київській семінарії і в академії майбутній письменник був зразком для інших у навчанні і поведінці, це підтверджують матеріали знайдені М. Мандрикою: 1 березня 1858 р. – «старше відділення – Іван Левицький, Олексій Артемовський – благонадійні старші і вельми старанні й скромні учні»; 1 липня – «Іван Левицький, Олексій Артемовський – своїм прекрасним настроєм і поведінкою заслуговують на особливу похвалу»; 31 жовтня 1858 р. – «Петро Дашкович, Іван Левицький – з рідкісною добросовістю виконують обов'язок зразкового учня і старшого». Подібні оцінки і в академічних журналах. Тільки пізніше І. Левицький виступить проти тогочасних порядків у своїх повістях і статтях, але враження і спостереження, які лягли в основу цих творів, без сумніву, склалися, викристалізовувалися вже в роки навчання⁴².

Іван Левицький блискуче закінчив Київську духовну академію, про що свідчить атестат про закінчення Київської духовної академії і присудження ступеню магістра богослов'я 9 липня 1865 р.⁴³ Тема магістерської роботи майбутнього письменника була: «Спростування новітніх раціоналістичних думок про лице Ісуса Христа». У ній автор коректно, аргументовано і ясно розкрив критичні погляди відомих європейських філософів на християнську віру. Ректор академії зробив наступну рецензію на роботу: «В настоящем сочинении наиболее всего обращает на себя внимание ясность положений – достоинство, которое редко приходится встречать в сочинениях, сходных с настоящим по содержанию»⁴⁴.

9 липня 1865 року на засіданні академічної конференції під головуванням ректора були зачитані відгуки професорів академії і членів конференції на кандидатські дисертації. Після ретельного обговорення лише три наукові праці з п'ятдесяти були визнані найкращими, серед них дисертація І. Левицького. Всім їм, як найкращим студентам, були присвоєні найвищі звання – звання магістрів⁴⁵.

Отже, у формуванні особистості І. Нечуя-Левицького, як майбутнього українського національно-культурного діяча, ключовими етапами стали родинне виховання та дитячі і юнацькі роки, що були сповнені шанобливого ставлення до української мови, історії свого народу, захоплення усною народною творчістю, які панували в сім'ї Левицьких, підготували ґрунт для формування національної самосвідомості у світогляді І. С. Нечуя-Левицького. Цьому також сприяла творчість Т. Г. Шевченка, його геніальна особистість, що так вражала молодого І. Левицького. Ліберальний дух, що бродив у часи юності майбутнього письменника в академії серед студентів, опозиційні настрої українських студентів до русифікації навчального процесу, захоплення журналом «Основа», що гостро ставив національні питання, допомогли І. Левицькому вирізнити національну проблему серед інших. Саме в стінах Київської духовної академії відбувається остаточне формування світогляду І. С. Нечуя-Левицького, його національних переконань,

що виявилось у майбутній педагогічній діяльності.

Перспектива нашого дослідження полягає в системному висвітленні ролі І. Нечуя-Левицького як національно-культурного та громадсько-політичного діяча, а також аналізі зміни світоглядних позицій у творчості письменника.

Примітки:

¹ Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность : теории, эксперименты, упражнения. СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. 864 с.

² Єфремов С. Іван Левицький Нечуй. Лейпциг: Головна українська накладня, 1925. 72 с.

³ Мандрика М. Л. До біографії І. С. Нечуя-Левицького (Роки навчання письменника) // Радянське літературознавство. 1968, №12. С. 31–40.

⁴ Побірченко Н. Проблеми виховання підростаючого покоління в педагогічній спадщині Івана Нечуя-Левицького [Текст] : монографія. Умань : РВЦ «Софія», 2008. 184 с.

⁵ Тараненко М. Педагогічна діяльність І. С. Нечуя-Левицького // Радянська школа. 1968. №11. С. 27–33.

⁶ Студії над життєписом Івана Нечуя-Левицького / упоряд. Є. Чернецький; ред. В. Іванців. Вип. 1. 2-е вид. Біла Церква : О.Пшонківський, 2005. 35 с.

⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1861, арк. 18зв.,19.

⁸ Єфремов С. Іван Левицький Нечуй. С. 8.

⁹ Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів : у 10 т. : К. : Наукова думка, 1968. Т. 10. 587 с.

¹⁰ Студії над життєписом Івана Нечуя-Левицького. С. 3.

¹¹ Там само.

¹² Єфремов С. Іван Левицький Нечуй. С. 21.

¹³ Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів. С. 8.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Нечуй-Левицький І. С. Уривки з моїх мемуарів та згадок. В Богуславському училищі : Зібрання творів у десяти томах. К. : Наукова думка, 1968. Т. 10. С. 18–57.

¹⁶ Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів. С. 263.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Побірченко Н. Проблеми виховання підростаючого покоління... С. 29.

¹⁹ Мандрика М. Л. До біографії І. С. Нечуя-Левицького (Роки навчання письменника) // Радянське літературознавство. 1968, №12. С. 33.

²⁰ Єфремов С. Іван Левицький Нечуй. С. 10.

²¹ Іванченко Р. Г. Іван Нечуй-Левицький. (Нарис життя і творчості) : літературний портрет. Київ : Дніпро, 1980. С. 7.

²² Мандрика М. Л. До біографії І. С. Нечуя-Левицького. С. 32.

²³ Там само. С. 33.

²⁴ Нечуй-Левицький І. С. Уривки з моїх мемуарів та згадок. В Богуславському училищі : Зібрання творів у десяти томах. К. : Наукова думка, 1968. Т. 10. С. 32.

²⁵ Клебановский П. Богуславское духовное училище. КС, 1894 г., № 11. С. 109.

²⁶ Там само. С. 112.

- ²⁷ Мандрика М. Л. Названа праця. С. 34.
- ²⁸ Нечуй-Левицький І.С. Уривки з моїх мемуарів та згадок. С. 26.
- ²⁹ Мандрика М. Л. Названа праця. С. 29.
- ³⁰ ЦДІАК України, ф. 712, оп. 1 (1853), спр. 267, арк. 112.
- ³¹ Там само, спр. 143, арк. 12–13 зв.
- ³² Там само, спр. 126, арк. 5.
- ³³ Єфремов С. Названа праця. С. 14.
- ³⁴ ЦДІАК України, ф. 712, оп. 1 (1860), спр. 120, арк. 130 і зв., 174. Чернетка.
- ³⁵ Мандрика М. Л. Названа праця. С. 35.
- ³⁶ ЦДІАК України, ф. 712, оп. 1 (1859), спр. 93, арк. 19
- ³⁷ Іванченко Р. Г. Названа праця. С. 12.
- ³⁸ Мандрика М. Л. Названа праця. С. 38.
- ³⁹ Тарасенко М. Названа праця. С. 77.
- ⁴⁰ Там само. С. 78.
- ⁴¹ Єфремов С. Названа праця. С. 13.
- ⁴² Мандрика М. Л. Названа праця. С. 40.
- ⁴³ ЦДІАК України, ф. 711, оп. 1, спр. 5364, арк. 30 і зв.
- ⁴⁴ Нечуй-Левицький І. С. Спростування новітніх раціоналістичних думок про лице Ісуса Христа [Текст] : богосл. дис. [упоряд., авт. передм. С. Л. Хаврусь]. Приват. вид. Черкаси : Інтеграл-Техноімпекс, 2013. С. 13.
- ⁴⁵ Побірченко Н. Проблеми виховання підростаючого покоління в педагогічній спадщині Івана Нечуя-Левицького. Умань : РВУ «Софія». 184 с.

Igor Koliada. Formation of personality-Levitsky I. Nechuy as the future of Ukrainian national-cultural figure, family education and children and youth. Article attempted to analyze the circumstances and factors of I.Nechuy Levitsky personality in child-hood and adolescence. The influence of family environment and education, place of birth and residence, the learning environment on the character and outlook of the writer.

Key words: education, personality, family, childhood environment.

Отримано: 1.11.2017 р.

УДК 94:355.27-055.1 (477.83/.86) «1919»

Роман Ляскович

МОБІЛІЗАЦІЇ ЧОЛОВІЧОГО НАСЕЛЕННЯ ЗУНР ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1919 РОКУ: ОРГАНІЗАЦІЯ, ПРОБЛЕМИ І РЕЗУЛЬТАТИ

Роман Ляскович. Мобілізації чоловічого населення ЗУНР до Української Галицької армії у першій половині 1919 року: організація, проблеми і результати. На основі архівних і опублікованих документів та матеріалів, праць дослідників проаналізовано організацію, проблеми і результати низки мобілізацій

чоловічого населення українського походження на території Західно-Української Народної Республіки у першій половині 1919 р., під час доленосної для галицьких українців і всього українського народу війни з Польщею. Доведено, що мобілізації були найбільш дієвим інструментом поповнення війська особовим, переважно рядовим, складом при існуючих у ході бойових дій людських втратах і формуванні його нових структурних підрозділів.

Ключові слова: ЗУНР, Державний секретаріат військових справ, повітові комісари, Українська Галицька армія, чоловіче населення, мобілізація.

Ляскович Роман. Мобілізація мужского населения ЗУНР в Украинскую Галицкую армию в первой половине 1919 года: организация, проблемы и результаты. На основе архивных и опубликованных документов и материалов, работ исследователей проанализировано организацию, проблемы и результаты ряда мобилизаций мужского населения украинского происхождения на территории Западно-Украинской Народной Республики в первой половине 1919, во время судьбоносно для галицких украинцев и всего украинского народа войны с Польшей. Доказано, что мобилизации были наиболее действенным инструментом пополнения войска личным, преимущественно рядовым, составом при существующих в ходе боевых действий человеческих потерях и формировании его новых структурных подразделений.

Ключевые слова: ЗУНР, Государственный секретариат военных дел, уездные комиссары, Украинская Галицкая армия, мужское население.

У другому десятилітті ХХІ ст. наша країна непередбачено зіткнулася з проблемою відсічі агресії, збройного захисту державного суверенітету та відновлення своєї територіальної цілісності. Завданням величезної історичної ваги стало створення сучасного, повністю боєздатного, патріотичного війська, якому під силу зупинити просування ворога по українській землі, захистити усіх громадян від ворожої експансії. Велику роль у наповненні армії необхідним людським ресурсом відіграли мобілізаційні кампанії, що проводилися відповідними державними структурами на території, підконтрольній Україні.

У цьому контексті надзвичайно цінним є вивчення історичного досвіду організації збройного захисту українських державних утворень у 1918–1920 рр., зокрема Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) – першої держави галицьких українців у новітній час, яка змушена була проводити своє військове будівництво за допомогою проведення неодноразових мобілізацій чоловічого населення. Ці заходи дали збройним силам необхідну кількість людського ресурсу, хоча й висвітлили чимало складних організаційних та інших проблем.

Питання проведення мобілізацій до Української Галицької армії (УГА) частково привертало увагу вітчизняних дослідників (В. Гордієнко¹, М. Литвин², О. Дедик³, Н. Шумінська⁴, ін.) та деяких зарубіжних (М. Кротофіль⁵). Утім, розв'язуючи свої дослідницькі завдання, вони, на жаль, не дали повного розуміння перебігу мобілізаційних кампаній для наповнення збройних сил ЗУНР старшинами і стрільцями як наприкінці 1918-го, так і у першій половині 1919 р., хоча їхні на-

працювання безперечно мають позитивне значення для з'ясування різних складових піднятої теми.

Метою статті є висвітлення основних проблем, пов'язаних з організацією, труднощами і наслідками неодноразових мобілізацій чоловічого населення на території ЗУНР з метою формування повноцінного особового складу УГА, посилення його боєздатності в умовах погіршення міжнародного становища республіки і гострого військового протистояння з Польщею упродовж першої половини 1919 р.

З'ясовуючи процес практичної організації особового складу західно-українського війська на початку 1919 р., варто наголосити, що перші заходи у цій сфері були зроблені ще у листопаді-грудні 1918 р. Базовими нормативними документами, на основі яких проводився перший заклик цивільних громадян до молодого війська, став закон про загальну військову службу громадян ЗУНР, прийнятий Українською Національною Радою республіки 13 листопада 1918 р., а також відповідні мобілізаційні розпорядження Державного секретарства військових справ (ДСВС) від 15 і 16 листопада того ж року, за якими чоловіки-українці віком від 18 до 35 років масово мали виконати військовий обов'язок і захистити державу від посягань войовничого сусіда. Важливе значення для військового будівництва мав поділ території держави на 3 військові області і 12 військових округів. Відповідно до них було створено 3 обласні, 12 окружних і 60 повітових військових команд⁶. Заходи із наповнення УГА особовим складом, зокрема і через мобілізацію, забезпечили на кінець 1918 р. – початок 1919 р., за О. Красівським, чисельність цього збройного формування, що сягала приблизно 100 тис. осіб, причому 70 тис. із них оцінювалося як бойовий склад⁷. Щоправда, зустрічається й інша статистика. Так, Д. Микитюк для січня-лютого 1919 р. називає відмінну від зазначеної чисельність галицького війська – біля 60 тис. бійців⁸. Пояснювати цю невідповідність можливими втратами, яких зазнали українці, чи непередбаченим «статистичним збоєм», на нашу думку, недоцільно. Скоріш за все, у другому випадку йдеться про тих, хто знаходився безпосередньо на фронті.

Успіх польського війська на львівському та інших напрямках змусило Начальну Команду Галицької армії шукати резерви для контрнаступу з метою відновлення втрачених позицій. Утім досягти бажаного не вдавалося через співвідношення сил на користь польських військових сил. У січні 1919 р. вони продовжили свої успішні операції, на які потрібно було реагувати, зокрема і заходами щодо збільшення особового складу збройних сил та посилення його боєздатності. Керівництво ДСВС у листі до Начального коменданта УГА генерала М. Омеляновича-Павленка наголошувало, що, поляки напірають і роблять успіхи через «малочисельність наших військ»⁹.

У зв'язку з тим, що в українсько-польський конфлікт у Східній Галичині втрутилася Антанта, українцям, які проводили перший етап Вовчухівської наступальної операції, у лютому довелося призупинити наступ. Короткочасне, але безрезультатне з погляду примирення інтересів обох сторін, перемир'я було витрачено на відчутне збільшення особового складу УГА. Ще 2 лютого 1919 р. Держсекретаріат військових справ ЗУНР оголосив нову мобілізацію. До війська на-

бирали чоловіків 1883–1890 рр. народження, тобто 28-35-річних, які з різних причин були звільнені від військової служби за австрійської влади. Важливо наголосити, що під призов потрапили і старшокласники середніх шкіл, дата народження яких була до 1901 р. включно. На виконання розпорядження окружним військовим командам надавалося всього 10 днів¹⁰.

На місцях, де діяла українська влада, організували роботу із виконання отриманого розпорядження. Так, у Тернопільській окрузі сільським комісарам направили спеціальний обіжник «В справі покликання новобранців», яким встановили термін проведення цієї кампанії – 10–14 лютого, хоча ДСВС наполягало завершити її до 12 лютого. Мобілізованим належало прибути з двома парами чистої білизни і теплим одягом¹¹. Тернопільський повітовий комісар вимагав прибути на мобілізаційні пункти усіх чоловіків 1888–1893 рр. народження, «незалежно від віросповідання» (очевидно, мались на увазі православні, греко-католики і римо-католики з числа українців), які раніше служили в австрійській армії. До 17 лютого в повітовий комісаріат мали з'явитися і ті «латинники [римо-католики – Авт.] українського походження», які з різних причин не з'явилися під час раніш оголошених мобілізацій¹². Аналогічні заходи проводилися і в двох інших округах – Львівському й Станіславському. Новобранців, визнаних здатними нести військову службу, відразу направляли до кошів, де вони проходили професійний вишкіл, залежно від роду військ. Певну частину військовозобов'язаних звільняли від мобілізації, але цей крок був прерогативою лише окружних команд, які на підставі вмотивованих звернень повітових комісаріатів відтерміновували виконання військової служби представникам тих професій, які були вкрай потрібними для держави і яких гостро не вистачало (судді, листоноші, залізничники тощо). У разі непорозумінь у питаннях призову (спричинених переважно сімейними проблемами) верховним арбітром був Державний Секретаріат¹³.

У зв'язку з тим, що кількість мобілізованих була меншою від очікуваного, а їх ресурс у повітах не був уточнений порівняно з початком Першої світової війни, коли українців насильно організовували до австро-угорської армії та заставляли воювати за чужі національні інтереси, довелося відмовитися від попередніх рішень медичних комісій (і австро-угорських, і українських) про нездатність виконувати військовий обов'язок конкретними громадянами, що закликалися до війська. Тож, наприклад, 28 лютого 1919 р. у Самборі було влаштовано повторний медичний огляд тих чоловіків з повіту, кого раніш визнали «нездібними до військової служби»¹⁴. Однак про ефективність цієї роботи даних не виявлено. Скоріш за все, деяка частина цієї категорії чоловіків таки потрапила до війська, утім не до бойового, а допоміжного (господарського) складу, що мало певне позитивне значення для заповнення штатів підрозділів УГА.

Втомлені чотирирічною війною українці, які до того ж мали низьку національну свідомість, не завжди погоджувалися служити в українському війську і помирати за ідеали їхньої національної революції. Тому до повітових комісаріатів з'являлися не поспішали, зриваючи тим самим плани щодо поповнення особового складу збройних сил. У таких випадках, зокрема у Тернопільському повіті, до «відмовників» застосовували сільську поліцію, яка з ними не церемонила-

ся і виконувала свої обов'язки справно¹⁵. Як з'ясувалося у низці випадків, нерідко на перешкоді успішного проведення мобілізаційних заходів ставали групи мешканців (переважно жінки та старі) різних населених пунктів, які напередодні весняних польових робіт не хотіли відпускати зі своїх господарств робочі руки, відкрито бунтували. Тоді набрав великого розголосу бунт у с. Гнилиці Збараського повіту: місцеві селяни, попри чіткі і недвозначні розпорядження повітових властей, не пустили до війська чоловіків свого села, погрожуючи вбивством представникам української влади. Для роз'яснення військово-політичної ситуації, заспокоєння галичан і забезпечення примусової мобілізації окружна військова команда направила до села піхотний відділ, який впорався з поставленими завданнями¹⁶.

Результативності мобілізаційних заходів певним чином сприяли безпідставні репресії польського війська проти галицьких українців, які залишалися патріотами визвольних змагань. Молоді хлопці прагнули скоріш взяти до рук зброю і помститися за знущання і розправу над своїми родичами, українськими державними інституціями та культурою. Уряд ЗОУНР намагався фіксувати усі факти протиправної поведінки вояків генерала Ю. Галлера і доводив їх до європейської громадськості. Так, стало відомо, що у січні – лютому 1919 р. у с. Черняві Мостиського повіту команда польського панцирника пограбувала селян, замордувала трьох жінок, а польські улани застрелили 70-річного чоловіка. У десятках подібних фактів не зазначено дату за місяцем. Чимало сіл було спалено повністю, або частково, пограбовано. 21 березня 1919 р. у с. Радичичі того ж повіту поляки спалили 8 господарств (живцем згоріло 9 осіб)¹⁷. З сільських громад стягували контрибуцію, грабували греко-католицькі храми, заарештовували редакції українських газет, припиняли роботу друкарень, звільняли з посад управлінців і службовців (тільки на 1 квітня 1919 р. – 6290 службовців ЗОУНР), змушували українських урядовців давати обітницю на вірність «польській державі і народу»¹⁸.

За таких умов чисельність галицького війська значно зросла: станом на березень 1919 р., за Б. Якимовичем, було мобілізовано 126 тис. старшин і офіцерів (очевидно, мались на увазі результати усіх мобілізаційних кампаній від листопада 1918 р.)¹⁹, значна частина яких, поза сумнівом, припала на мобілізацію лютого–березня 1919 р. За В. Литвином, до весни галицьке військо збільшилося до 125 тис. бійців²⁰ (наведена цифра майже співпадає з попередньою). В. Кучерук послуговується станом на березень 1919 р. іншою цифрою – 120 тис. старшин і стрільців УГА²¹. Деяко незрозумілим у цьому зв'язку є твердження Л. Шанковського про те, що, «за даними документів Харч[ового] уряду ДСВС, з березня 1919 мобілізовано 126 000 старшин і вояків, тобто 5% укр[аїнського] населення, а фактично значно більше, бо численні старшини і вояки, що підлягали мобілізації, не повернулися ще з фронтів світової війни чи з полону...»²². Очевидно, що тут йдеться не про кількість мобілізованих «з березня 1919 р.», а станом на цей місяць, оскільки наведені нами такі достовірні статистичні викладки свідчать, що упродовж весни – літа 1919 р. такого поповнення особового складу УГА не було й близько.

Через невдачі на фронті у березні чисельність українського війська змен-

шувалася. Причинами були не лише бойові втрати, а й хвороби і, що найстрашніше, дезертирство, викликане постійним перебуванням на фронті, моральною депресією, браком достатньої кількості професійного старшинського складу, матеріальними проблемами (нестача одягу, білизни, взуття), ворожою агітацією, нарешті, примітивним розумінням наслідків втечі від виконання своїх бойових завдань (за це «нічого не буде»)²³. Не останню роль відіграло бажання мобілізованої сільської бідноти не відстати від рішуче настроєних односельців і взяти участь у самовільній ліквідації поміщицьких маєтків, про що отримували вісті з рідних місць. Отже, крім боротьби з дезертирством, потрібно було організувати приплив до війська свіжих сил, тобто продовжити мобілізаційні заходи у місцях, де вони виявилися недостатніми або мало результативними. Тож у першій половині квітня, коли на фронті встановилося вимушене відносно затишшя через погані погодні умови (безперервні дощі, навіть сніг), які негативно вплинули на стан доріг, окружні команди і повітові комісаріати знову взялися за виконання завдання щодо виявлення і призову до найближчих військових підрозділів чоловіків раніш встановлених вікових категорій. Піднесенню бойового духу і стимулюванню притоку свіжих сил до військ мало посприяти ухвалення 14 квітня закону про земельну реформу, за яким безземельні і малоземельні, насамперед вояки УГА та їх сім'ї, мали отримати понад 30 моргів ріллі після закінчення війни (самовільне захоплення і розподіл вивласнених земель, які становили державний земельний фонд, категорично заборонялося під загрозою 6-місячного арешту або штрафу у розмірі 10 тис. корон). Щоправда, з обнародуванням цього акту влада не поспішала, і опублікувала його лише у травні²⁴.

Наскільки успішно проходила ця часткова мобілізаційна кампанія можна судити з таких даних: у квітні на фронті нараховувалось 53,612 тис. українських вояків проти 62 тис. поляків²⁵. М. Р. Литвин вважає, що у той час на передовій нараховувалося усього 37 тис. вояків УГА²⁶. Автори колективної праці з історії ЗОУНР стверджують, що бойовий склад цього військового формування станом на квітень 1919 р. не перевищував 65 тис. бійців²⁷. Словом, встановити обсяг поповнення українського війська упродовж другого весняного місяця точно не можливо через принципові розбіжності у підрахунках. Хоча можна припустити, що українські військові ряди таки були поповнені новобранцями.

У середині травня по всьому фронту розпочався великий наступ польського війська, що мало незаперечну чисельну перевагу. На Покутті у наступ перейшла румунська група, чим створила для УГА додаткові проблеми. Для стримування обох противників українцям не вистачало сил. Тому Українська Національна Рада оголосила загальну мобілізацію чоловічого населення 1870–1882 рр. народження. Причому, новобранці повинні були з'явитися до повітових комісаріатів обмундировані та зі зброєю²⁸. 22 травня ДСВС видав розпорядження Ч. 4787 про мобілізацію всіх українців, «живучих на галицькій землі, обмежуючи її до скінченого 40 року життя включно»²⁹. Команда Станіславського округу, продублювавши цей документ, у своєму оголошенні збільшила верхню межу призовників до 50 років і наказала всім з'явитися до повітових комісаріатів упродовж 24 годин з часу обнародування цього розпорядження³⁰. Трохи раніше

ДСВС розпорядився, щоб усім, хто прибуде до війська у своєму одязі, виплатили грошову компенсацію³¹. Попри перші більш-менш вдалі кроки у організації цієї мобілізації, вона у підсумку не вдалася, оскільки цьому перешкодив стрімкий польський наступ³². І це при тому, що було чимало готових йти воювати на фронт, зокрема й тих, кому виповнилося 50 і більше³³. Перебіг цієї кампанії слабо відбитий у джерелах. Утім можна безпомилково стверджувати, що вона дала певні позитивні результати, які поки що не піддаються підрахункам. Емігрант І. Нагаєвський, послуговуючись, очевидно, заявами польських дипломатів у Парижі, які прагнули перебільшити чисельність УГА і домогтися для свого війська від Франції більшої фінансової і матеріальної допомоги, наголошує, що у травні 1919 р. галицьке військо нараховувало понад 100 тис. осіб³⁴. Наведену цифру, з якою важко погодитися, не коментують автори спеціальних досліджень, послуговуючись іншими даними. Так, у монографії М. Литвина зазначено, що, за даними польського Генштабу, станом на 31 травня 1919 р., після успішного польського наступу, в УГА нараховувалося всього 38 тис. осіб, майже 20 тис. з яких знаходилися у бойових лавах³⁵. Скоріш за все, наведені статистичні викладки занижені. З цим погоджується польський автор М. Кротофіль і подає інші дані: загальний склад УГА – 68 тис., бойовий – 39 тис. осіб³⁶. Командувач УГА (до 9 червня 1919 р.) генерал М. Омелянович-Павленко стверджував, що склад очолюваного ним війська ніколи не перевищував 60 тис. старшин і стрільців³⁷.

Учені ґрунтовно розглянули завершальну на території ЗОУНР військову операцію українців під назвою Чортківська офензива (7–28 червня 1919 р.). Для її проведення потрібно було мати набагато більшу чисельність військ, ніж вказану у польських джерелах на кінець травня. Не випадково, диктатор ЗОУНР Є. Петрушевич в ході українського наступу наголосив на потребі виконання розпорядження ДСВС від 22 травня про мобілізацію усіх чоловіків-українців віком до 40 років³⁸. 13 червня Г. Коссак, який відповідав за тил УГА, для оперативного виконання цього розпорядження вирішив залучити сили державної жандармерії³⁹.

У ході цієї кампанії активно працювали компактні повітові мобілізаційні комісії (у складі 4 осіб кожна) в Заліщиках, Борщові, Бучачі, Чорткові, Гусятині, Тербовлі, Підгайцях, Скалаті. Досвідчених вояків з числа добровольців і мобілізованих переважно направляли до фронтових підрозділів, необстріляних і частину тих, що колись служили в австрійському війську і не були у бойовому складі, – на вишкіл: 18-20 річних – до кошу УСС, що знаходився в с. Королівка Борщівського району; 19-35-річних колишніх військовослужбовців з Гусятинського і незайнятої поляками частини Скалатського повітів – до 1-го корпусу в Скалі; поповнення з Борщівського повіту – до 2-го корпусу в Борщові, а з Тернопільського, Бучацького і Підгаєцького повітів (як служили, так і новобранці до 35 років) – до 2-го корпусу в Ягільниці, з Чортківського і Заліщицького повітів – в Заліщики. Враховуючи вплив молоді, найстаршим (36-40 років) вирішили надати тимчасові відпустки для перебування дома⁴⁰.

Важливо з'ясувати, наскільки ефективними були мобілізаційні заходи із наповнення УГА необхідною кількістю особового складу. В. Гордієнко вважає,

що на літо 1919 р. (скоріш за все, йдеться про червень) у ній нараховувалося 100 тис. старшин і стрільців⁴¹. Цими даними послуговуються О. Завальнюк і С. Олійник⁴². Щоправда, О. Дедик не погоджується із цією цифрою і пропонує на першу декаду червня 1919 р. іншу – 62-64 тис. осіб, тобто на третину менше⁴³. Якби там не було (навколо статистичних питань, очевидно, буде продовжена дискусія), незаперечним є чисельний ріст галицького війська, прямо пов'язаний із успішно проведеною мобілізацією (встановити його абсолютну величину поки-що не можливо). Так, уже встановлено, що в ході цієї кампанії окружні військові команди зуміли мобілізувати до УГА близько 90 тис. осіб (найбільше – в Тернопільському окрузі), набагато більше, ніж можна було надати новобранцям одяг, взуття, зброю і амуніцію. Завдяки цьому розпочалося формування двох додаткових корпусів. Але більшу частину тих, хто з'явився до комісій, довелося відправити додому – залишилися воювати усього 15 тис.⁴⁴, що засвідчує про неабияку результативність кампанії із формування нових сил особового складу галицького війська. Враховуючи той факт, що більшість поповнення не було знайоме з військовою справою, в корпусах вдалося навчити основам бойового мистецтва всього 5-8 тис., хоча потреба була значно більша – до 20 тис. поповнення⁴⁵. Цього не сталося через вказаний брак зброї, різного військово-технічного спорядження. Якби не гострота цієї проблеми, цілком можливо, що УГА і не зазнала б поразки у цій військово-наступальній операції, яка спочатку проходила досить успішно. Надалі необхідно було рятувати тих, хто відступав від ударів більш чисельного і краще озброєного противника. Мобілізації у цей час втратили свою актуальність. У середині липня 1919 р. на територію Наддніпрянської України перейшли 49800 старшин і стрільців⁴⁶, які продовжили визвольні змагання поза рідними теренами. У їхньому обозі налічувалося 20 тис. коней та 10 тис. возів⁴⁷. Людські втрати, що зазнала армія в боротьбі з більшовицьким військом у Наддніпрянщині, заміщалися при допомозі локальних мобілізацій місцевого населення. При цьому було максимально враховано відповідний досвід, набутий раніше у Східній Галичині.

Отже, мобілізаційні заходи в ЗУНР, проведені державними структурами у першій половині 1919 р., забезпечили галицьке військо, в основі якого були українські частини колишньої австрійської армії, значним людським потенціалом, який дозволив створити цілком боєздатну, але недостатньо оснащену військову організацію, здатну вирішувати різної ваги стратегічні і тактичні завдання у війні з Польщею. Через гострий брак матеріально-технічного ресурсу далеко не всіх мобілізованих розміщували у родах військ. На проведення мобілізаційних кампаній негативно впливали погіршення міжнародного становища республіки, тривалі воєнні дії, зміна стратегічної ситуації, недостатньо активна робота відповідного апарату на місцях, відсутність бажання певної частини громадян захищати суверенітет галицької республіки. Досвід формування особового складу через проведення мобілізаційних кампаній пригодився УГА під час боротьби за українську державність на території УНР.

Надалі дослідницькі зусилля варто спрямувати на глибше вивчення діяльності мобілізаційних комісій на місцях, встановлення чисельності мобілізова-

них у повітах, виявлення особливостей проведення цих заходів у різних частинах ЗУНР.

Примітки:

- ¹ Гордієнко В. Українська Галицька армія. Львів : Меморіал, 1991. 110 с.
- ² Литвин М. Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1998. 488 с.
- ³ Дедик О. Г. Чортківська офензива. Львів : Астролябія, 2013. Ч. 1. 232 с.
- ⁴ Шумінська Н. В. Становлення Галицької армії. Особливості комплектування та підготовки особового складу (листопад 1918 – листопад 1919 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук / 07.00.01; Львівський національний технічний університет, «Львівська політехніка». Львів, 2016. 263 с.
- ⁵ Krotofil M. Ukrainiska Armia Halicka jako przeciwnik Wojska Polskiego 1918–1919 // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2009. Вип. 18. С. 385–388.
- ⁶ Тищик Б. Й. Західно Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів : Тріада плюс, 2004 . С. 206.
- ⁷ Красівський О. ЗУНР і Польща : політичне та воєнне протиборство (листопад 1918 – липень 1919 рр.). Львів, 1999. С. 27.
- ⁸ Микитюк Д. Організаційна структура Української Галицької Армії // Українська Галицька Армія : У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях : Матеріали до історії. Вінніпег : Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 83.
- ⁹ Держархів Львівської обл., ф. 257, оп. 1, спр. 169, арк. 2 зв.
- ¹⁰ Розпоряд // Вістник Державного Секретаріату військових справ. Станіславів, 1919, 15 берез., Ч. 7, С. 1.
- ¹¹ Обіжник до сільських комісарів в повіті в справі військового перегляду // Збаражське слово. Збараж, 1919, 9 лют., Ч. 2, С. 2.
- ¹² Держархів Тернопільської обл., ф. 32, оп. 1, спр. 65, арк. 5.
- ¹³ Розпоряд // Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. Станіславів, 1919, 15 берез., Ч. 7, С. 1.
- ¹⁴ Держархів Львівської обл., ф. 1259, оп. 1, спр. 11, арк. 31.
- ¹⁵ Держархів Тернопільської обл., ф.32, оп.1, спр. 65, арк. 8–9.
- ¹⁶ Бачинський В. Гнилицький бунт // Літопис Червоної Калини. Львів, 1930, Ч. 5, С. 18.
- ¹⁷ Кривава книга : Передрук видань 1919 та 1921 років / Упоряд, автор передм. та пояснень Ярослав Радевич-Винницький. Дрогобич : Видавн. фірма «Відродження», 1994. С. 19–26, 27, 63–64.
- ¹⁸ Там само. С. 64–67, 74, 76–77, 83, 107.
- ¹⁹ Якимович Б. Українська Галицька армія // Довідник з історії України. А–Я. Вид. 2-е доопр. і доп. Київ : Генеза. 2001. С. 907.
- ²⁰ Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). Київ : Видавн. дім «Альтернативи», 2003. С. 348; Він же. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ : Наук. думка, 2014. С. 429.
- ²¹ Кучерук В. Українська Галицька армія : Довідник. Київ : Київ. нотна фаб-

рика, 2010. С. 182.

²² Шанковський Л. Українська Галицька армія // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Львів : НТШ у Львові; перевид. В Укр., 2000. Т. 9. С. 3345.

²³ Карпинець І. Історія 8-ої Галицької бригади // Літопис Червоної Калини. Львів, 1934, Ч. 6, С. 16.

²⁴ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 : Ілюстрована історія / Автор ідеї, гол. ред. і керівн. автор. колективу Микола Когутяк. Львів-Івано-Франківськ : Вид-во «Манукрипт-Львів», 2008. С. 200–201; Литвин М. Р. Вказана праця. С. 344.

²⁵ Шанковський Л. Вказана праця. С. 3345.

²⁶ Литвин М. Р. Вказана праця. С. 352.

²⁷ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 : Ілюстрована історія. С. 284.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 3505, оп. 1, спр. 31, арк. 53.

²⁹ Там само, спр. 36, арк. 121.

³⁰ Держархів Івано-Франківської обл., ф. 636, оп. 1, спр.9, арк. 40.

³¹ Розпоряд Держ[авного] Секретаріату військових справ з дня 15 мая 1919 р. // Січовий голос. Коломия, 1919, 22 трав., Ч. 9–10, С. 8.

³² Карпинець І. Вказана праця. С. 36.

³³ Старці під кріс для оборони рідного краю // Народ. Станіславів, 1919, 21 трав., Ч. 29, С. 3.

³⁴ Нагаєвський І. Історія Української Держави двадцятого століття. Київ : Вид-во «Укр. Письменник», 1993. С. 207.

³⁵ Литвин М. Р. Вказана праця. С. 366.

³⁶ Krotofil M. Ibidem. С. 386.

³⁷ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) : Докум.-художнє вид. / Упоряд. : М. Ковальчук. Київ : Темпора, 2007. С. 141.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 53, арк. 121.

³⁹ Там само, арк. 43.

⁴⁰ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 рр. Збройна боротьба ЗУНР за свободу, незалежність, соборність : док. і матеріали : у 5 т., 8 кн. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. Т. 4. С. 435–436.

⁴¹ Гордієнко В. Вказана праця. С. 62.

⁴² Завальнюк О. М., Олійник С. В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 - травень 1920 рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Вид-во «Медобори-2006», 2013. С. 57.

⁴³ Дедик О. Г. Вказана праця. С. 196.

⁴⁴ Литвин М. Р. Вказана праця. С. 382.

⁴⁵ Дедик О. Г. Вказана праця. С. 89.

⁴⁶ Гордієнко В. Вказана праця. С. 65.

⁴⁷ Макарчук С. А. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. Львів : світ, 1997. С. 179.

Roman Liaskovich. The mobilization of the male population of WUNR (Western Ukrainian National Republic) to Ukrainian Galician Army in the first half of 1919: organization, problems and results. On the basis of archival and published documents and materials, the researches' works, we analysed the organization, the problems and the results of a number of mobilizations of the male population of Ukrainian origin to the territories of WUNR in the first half of 1919, during the decisive for Ukrainian Galician people and all Ukrainian people war with Poland. It is proved, that the mobilizations was the most efficient method for reinforcement of troops, mainly with mans, due to the existing in the course of the given combat operations human losses and the formation of its new subdivisions.

Key words: WUNR, State Secretary of Military Affairs, district commissioners, Ukrainian Galician Army, male population, mobilization.

Отримано: 10.07.2018 р.

УДК: 94(100) «1939/1945»-057.36:316.624

Олександр Лисенко,
Людмила Хойнацька

ПРОТИПРАВНІ ДІЇ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЯК ПРОЯВ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕВІАЦІЇ У 1944–1945 РР.

Олександр Лисенко, Людмила Хойнацька. Протиправні дії радянських військовослужбовців як прояв соціальної девіації у 1944–1945 рр. У статті розглядається комплекс проблем, пов'язаних з ускладненням криміногенної ситуації на завершальному етапі Другої світової війни у зв'язку з правопорушеннями військовослужбовців. Аналізуються соціально-економічні й морально-психологічні передумови, причини девіантної поведінки офіцерського й рядового складу Червоної армії на території України. Наводяться типові приклади дій, що спричиняли накладання дисциплінарних, адміністративних і кримінальних санкцій на винних, а також спроби протидії останніми правоохоронним органам у забезпеченні порядку. Характеризуються заходи цивільних і військових властей, спрямовані на покращення ситуації у військовому середовищі, зміцнення військової дисципліни, профілактику правопорушень і зменшення їхньої кількості.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, військовослужбовці, Червона армія, девіантна поведінка, кримінальні злочини, правопорушення, правоохоронні органи, юридичні санкції.

Александр Лысенко, Людмила Хойнацкая. Противоправные действия советских военнослужащих как проявление социальной девиации в 1944–1945 гг. В статье рассматривается комплекс проблем, которые связаны с усложнением криминогенной ситуации на заключительном этапе Второй миро-

вой войны в связи с правонарушениями военнослужащих. Анализируются причины девиантного поведения офицерского и рядового состава Красной армии на территории Украины. Приводятся типовые примеры действий, которые приводили к наложению дисциплинарных, административных и уголовных санкций на виновных, а также попытки противодействия последними правоохранительными органами в обеспечении порядка.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Украина, военнослужащие, Красная армия, девиантное поведение, уголовные преступления, правонарушения, правоохранительные органы, юридические санкции.*

Навіть швидкоплинні суспільні конфлікти (заворушення, акти непокори, бунти, революційні виступи, повстання тощо) спроможні спричинити сплеск правопорушень не тільки серед цивільних, а й серед військовослужбовців і навіть тих, хто покликаний охороняти закон. Що вже казати про масштабні збройні зіткнення, серед яких особливе місце посідає Друга світова війна?

Події, що сталися на рубежі 30–40-х років ХХ ст., викликали не лише руйнування міжнародно-правових важелів регулювання, покликаних стабілізувати й нормалізувати конфліктогенні ситуації, а й серйозні зрушення у правових та правоохоронних системах майже всіх воюючих держав. У останньому випадку йшлося про запровадження військового стану, облоги, режимних територій, прифронтових зон тощо та посилення відповідальності за порушення діючого законодавства і надзвичайних нормативно-правових актів, що з'явилися вже в ході війни.

Однак, незважаючи на посилення режимних заходів і санкцій за правопорушення в умовах війни, як у суспільстві, так і в діючій армії та правоохоронних інституціях, спостерігалось різке зростання посадових, дисциплінарних і кримінальних правопорушень.

Якщо в середовищі кримінально-люмпенізованих елементів це явище поширювалося вже з самого початку війни (внаслідок передислокації органів влади і господарських об'єктів та послаблення контролю й охорони державної, колгоспної та особистої власності громадян), то в Збройних силах – у самий розпал війни, її завершальній фазі та якийсь час по тому.

З'ясовуючи детермінаційні і мотиваційні чинники цього феномену, слід звернути увагу на кілька обставин.

По-перше, загалом тотальний характер війни, бруталізація насильства як головного й вирішального засобу досягнення мети негативно впливали на психологію всіх людей і особливо військовиків. Баналізація смерті і страждань каталізувала неухильне зниження морального порогу, що утримував людей у певних звичаєво-правових рамках поведінки до війни.

По-друге, в СРСР уже під час бойових дій ідеологічними службами став цілеспрямовано формуватися образ воїна – «захисника Вітчизни», а згодом і «переможця». Цей статус, підкріплений воїнськими званнями, уніформою, нагородами і соціальними преференціями, а, головне, – особистою зброєю, створював підґрунтя для деформації психотипу військовослужбовця, формування у нього

переконання у власній винятковості, більших, ніж у цивільних громадян, можливостей, почуття безкарності й вседозволеності.

По-третє, в Збройних силах перебувала значна частка молодих людей. Через великі втрати особовий склад РСЧА постійно поповнювалася юнаками, що досягали призовного віку. Колишній морський офіцер Ю. Качанов стверджував: «Війну виграли, довели до перемоги дохлі, заморені голодом хлопчаки в шинелях не за зростом <...> Хлопчаки – хребет перемоги»¹.

На підтвердження цього дослідники наводять такі дані: вік 65% тих, хто повторив подвиг О. Матросова, становив до 25 років². Більшість кавалерів ордену Слави мали від 20 до 24 років³.

Колишній танкіст С. Сенявський писав, що «ті, хто вижив, пережив ще і непросту повоєнну долю. Ми пізніше вчилися і пізніше кохали – адже ні для того, ні для іншого у нас не було часу в юності, віднятій війною. І ось, відслуживши ще кілька років після війни і провчившись ще років п'ять, ми, юнаки воєнних років, знову ставали «дорослими» до тридцяти»⁴.

Бойовий досвід, молоді люди, не володіли соціальним багажем поза екзистенційним фронтовим повсякденням і доволі часто губилися перед викликами, що поставали перед ними. Чимало колишніх армійців ставали співробітниками правоохоронних органів і переносили на роботу в них досвід служби в РСЧА.

По-четверте, війна до краю виснажила й без того не вражаючі матеріальні ресурси держави. Від дефіциту харчових продуктів, предметів першої необхідності, амуніції армія потерпала майже всю війну, хоча всі зусилля держави і громадськості концентрувалося на виконанні гасла – завдання: «Все – для фронту, все для перемоги!».

Ті червоноармійці, які встигли побувати на території європейських країн, усвідомлювали дисонанс між картиною, яку їм пропонували ідеологічні служби, і реаліями (загалом ішлося про вищий рівень життя). Це породжувало внутрішній протест, образу за обман на державу, за яку вони «проливали кров», бажання «взяти своє» у будь-який, хай і незаконний спосіб.

Незадовільне забезпечення діючої армії і тилових частин штовхало деяких військовослужбовців на свідоме порушення воїнських статутів і закону.

Нарешті, по-п'яте, попри «культурну революцію» 20–30-х років, більшість мобілізованих до Червоної армії громадян, мала порівняно невисокий культурно-освітній рівень та правову культуру. В поєднанні з іншими чинниками це створювало поживне підґрунтя для поширення правового нігілізму, зневаги до основних прав людини і демократичних свобод, морального розкладу військовослужбовців.

Ще 1939 року, під час «золотого вересня» й першої радянзації західноукраїнського регіону, місцева творча й інтелектуальна еліта, котра посідала помітне місце в соціальній ієрархії довоєнного польського суспільства, сприйняла представників більшовицького режиму, зокрема й військовослужбовців РСЧА як «варварів у саду». У книзі польської дослідниці О. Гнатюк ця ситуація постає як зіткнення цивілізацій, різних світів, а не просто ідеологій та способу життя⁵.

Вражаюча уяву червоноармійців невідповідність між тим, що їм навіювала-

комуністична пропаганда, і побаченим на власні очі, як у 1939–1940, так і в 1944–1945 роки (коли вони перебували на території європейських країн, також бентежила розум, створювала психологічний дискомфорт і могла слугувати «спусковим гачком» неконтрольованих рефлексів, спонтанних чи продуманих і спланованих незаконних дій.

Небажання служити в армії мало місце і в довоєнні роки, однак справді великих масштабів дефетизм і дезерція набули з початком німецької агресії проти СРСР. Молоді бійці часто калічили себе «самострілами» чи в інший спосіб, аби не потрапити на фронт. Після перших нищівних поразок внаслідок зневіри в здатності керівництва держави та військового командування солдати й офіцери кидали зброю, безладно відступали чи здавалися в полон, що вважалося «зрадою Батьківщини» і каралося не в дисциплінарному, а в кримінальному порядку.

Незважаючи на переважно негативний морально-психологічний стан більшості особового складу радянських Збройних сил у 1941–1942 рр., кількість суто кримінальних злочинів, пов'язаних з крадіжками, грабунками, вбивствами цивільних людей і вчинених військовослужбовцями, була незрівняно меншою, ніж у 1943–1945 роках, коли Червона армія вела наступальні бої.

Тривала війна сформувала підґрунтя протиправної поведінки військовослужбовців. «Людина зі зброєю», – ще вчора, можливо, нікчемна і непомітна, – одразу набула статусу, до якого не була готовою ні в морально-психологічному, ні в соціальному сенсі. Відчуття впевненості й безкарності, що підкріплювалося приналежністю до армійської касти, часто підштовхувало осіб з низькою правовою і загальною культурою до аморальних і протиправних дій.

В архівних документах міститься чимало інформації про негідну поведінку радянських військовослужбовців за різних обставин.

Фігуранткою одного з таких випадків стала відома письменниця і громадський діяч, депутат Верховної Ради СРСР Ванда Василевська.

У ніч на 3 вересня 1944 р. до будинку по вул. Задвужанській, 49, де мешкала Василевська, під'їхала вантажівка, з якої вийшла група військових у формі льотної складу ВПС. Прибулі увійшли в квартиру і, не зважаючи жодної уваги на присутніх, винесли і завантажили на авто м'який диван, 3 килими, 3 крісла, настінний годинник, трельяж, трюмо, кушетку, матрац, подушки, 3 картини, чорний прилад, кожушок, шкіряну валізу і навіть <...> шовковий халат і кілька шовкових блуз.

Слідчими діями вдалося встановити, що свавільне вилучення майна Справа рук військовослужбовців 106-ї окремої ескадрильї Львівського військового округу на чолі зі ст. лейтенантом А. Лавровим та мол. лейтенантом Івановим.

Всі вказані речі (які належали В. Василевській, її сестрі В. Каменській та І. Добровольській), були виявлені за адресою вул. Листопадова № 19, кв. 5, і повернуті потерпілим. А. Лаврова й Іванова заарештувала комендатура і по їх справі велося слідство⁶.

Надзвичайного поширення набули злочини військовослужбовців на сексуальному ґрунті. Так, у ніч на 3 червня 1944 р. в с. Вербівці Добрянського району на Чернігівщині група військових у складі 5 осіб з в/ч 23239 врилась у помеш-

кання і гвалтувала жінок. Жертвами насильників стали 29-річна М. Нестеренко, чоловік якої служив у Червоній армії, 21-річна Ю. Кривенок, 18-річна Л. Кривенок, і 28-річна Г. Кривенок, чоловік якої також перебував на фронті. Л. Чаус, у домі якої також вдерлися гвалтівники, вдалося втекти.

Особи зловмисників швидко встановили. Це були ст. сержанти Васильєв та Іванов, старшини Щербаков і Поляков, сержант Кисліцин. Однак начальник КРО «Смерш» майор Васильєв відмовився надати райвідділу НКВС установочні дані на злочинців. Після того, як про дії майора Васильєва повідомили в КРО «Смерш» 1-го Білоруського фронту, на місце пригоди прибув помічник військового прокурора фронту для розслідування дій злочинців, які були заарештовані⁷.

27 квітня 1944 р. в Києві відбулася нарада в Прокуратурі УРСР з питань боротьби з кримінальною злочинністю в столиці.

У засіданні брали участь: нарком юстиції УРСР Бабченко, Голова Верховного Суду УРСР Топчій, в.о. Військового прокурора КВО полковник юстиції Костенко, Голова Трибуналу КВО, Прокурор ВВ НКВС Українського округу полковник юстиції Семашко, Голова Трибуналу полковник юстиції Васютинський, заступник начальника міліції НКВС УРСР полковник міліції Брянцев, прокурор Київського гарнізону полковник юстиції Миловидов, в.о. Прокурора м. Київ Крижанівський, комендант Києва полковник Івашкін, начальник міської міліції столиці полковник Комаров, начальник залізничної міліції Лукашин, заступник Військового прокурора Південно-Західної залізниці майор юстиції Макаров.

Відкриваючи нараду Прокурор УРСР Р. Руденко наголосив на тому, що керівництво республіки поставило перед правоохоронними органами завдання ліквідувати кримінальну злочинність у місті.

Начальник міського відділення міліції Комаров визнав, що від часу визволення Києва від гітлерівців до кінця 1943 р. його підлеглі займалися знешкодженням «ворожих елементів» – агентів, посібників та прихильників німецької влади, у зв'язку з чим приділяли недостатню увагу боротьбі з кримінальними правопорушеннями. За вказівкою наркома внутрішніх справ з початку 1944 р. вони сконцентрувалися й на цьому напрямі роботи.

Динаміку злочинності в столиці ілюстрували такі дані: у січні 1944 р. зафіксовано 61 випадок протизаконних дій, лютому – 109, березні – 105. Серед них налічувалося грабежів – 24 епізоди, самовільних обшуків – 11, побутових убивств – 10, конокрадства – 27, крадіжок кваліфікованих (зі зломом) – 203, простих – 87.

За цей час у місті було заарештовано 314 осіб, запідозрених у скоєнні злочинів: 13 «кримінальників», 15 військовослужбовців, 31 дезертир, 12 «інших» – за грабежі; 57 «кримінальників»; 96 військовослужбовців, 28 дезертирів, 61 «інших» – за крадіжки. Отже, частка кримінального елементу в грабежах становила 15%, військовослужбовців – 21%, дезертирів – 44%, «інших» – 16%; у крадіжках – 23% – криміналітету й 11% – дезертирів.

Від початку року до 26 квітня міліція ліквідувала 37 «грабіжницько-крадійських груп» загальною численністю 185 осіб, причому 22 з них були сформовані з військовослужбовців та дезертирів.

Так, грабіжницька група під керівництвом Суслова з 4 військовослужбов-

ців в/ч № 900 здійснила викрадення корови, вбивши при цьому її власника гр. Тимошенка. Бандитська група Павлова, що мала у своєму складі 14 осіб (з них 10 – військовослужбовців), здійснили 10 крадіжок та 6 збройних пограбувань, а також застрелили старшину РСЧА Штангеля. 12 грабунків – на рахунок групи злочинців на чолі з Петровим і Петровським (16 учасників, 12 з яких виявилися дезертирами).

Не можна стверджувати, що зростання злочинності стало наслідком бездіяльності стражів порядку.

Спільними заходами міліції та коменданта міста (зокрема, перевіркою документів) було виявлено 131 дезертир Червоної армії, 1072 осіб, які ухилялися від служби в Збройних силах, 449 порушників військового обліку, 27 кримінальних злочинців, 11 – «зрадників батьківщини».

Серед труднощів, що поставали перед правоохоронцями, очільник столичної міліції вказав недостатню кількість нічних патрулів (37), міліційних постів (75 на все місто, що становило лише п'яту частину від потрібної кількості), дефіцит кадрів, відсутність допомоги військовим патрулям з боку офіцерів РСЧА. Траплялися випадки, коли офіцери Червоної армії погрозами застосування сили і зброї звільнили затриманих міліцією військовослужбовців – правопорушників.

Ще одним чином, що ускладнював боротьбу зі злочинністю вважався брак кваліфікованих кадрів кримінального розшуку. Нових працівників доводилося навчати, так би мовити «на ходу».

Міліція вимушено брала на себе невластиві їй функції. Так, з 20 квітня 1944 р. у Києві було додатково виставлено 28 контрольно-пропускних постів, які, по суті, виконували функцію комендантського нагляду.

Крім того, відділення міліції додатково надсилали для виконання правоохоронних завдань 22 командирських патрулі. Тим самим збільшувалися кількість та можливості зовнішньої охорони міста в нічний час.

Комаров пропонував і надалі нарощувати кількісний і якісний потенціал правоохоронних структур, зміцнювати їх зв'язки з громадським активом. Окрема рекомендація стосувалась упорядкування відпускнуго режиму у військових шпиталях, що дислокувались у столиці⁸.

Заступник міського військового коменданта Глебов поінформував про те, що у I кварталі 1944 р. співробітники комендатури затримали 114 дезертирів, 2809 військових, які відстали від своїх частин та підрозділів, 59 офіцерів, які вчинили пиятику й дебош, 6 військовослужбовців, звинувачених у вбивствах.

У місті було запроваджено комендантське патрулювання: цілодобово діяли 64 пари рядового й сержантського складу, 20 офіцерських патрулів, а також 22 патрулі місцевого стрілецького батальйону, що чергував у місцях великого скупчення громадян (театрах, клубах тощо).

Свого часу, коли патрулювання здійснювали 150 нарядів ВВ НКВС, їм вдавалося охопити практично все місто.

Пізніше цілі райони Києва Святошин, Куренівка, Пріорка, Сталінка та інші – випали з-під комендантського нагляду за браком штатного складу. Півтора-двокілометрові маршрути патрулів також не забезпечували належний контроль за ситуацією в районах столиці.

Радикально змінити ситуацію можна було, повернувши підрозділи ВВ НКВС у місто.

Нарікаючи на кадрові проблеми, доповідач пов'язував їх з відсутністю в Києві навчальних закладів юридичного профілю. Ця обставина пролонгувала брак фахівців належної кваліфікації на ближчу перспективу.

Оздоровлення криміногенної ситуації Глебов убачав у регулюванні продажу спиртного на стихійних ринках і в «закусочних». Саме в «питейних» закладах багато прихильників оковитої в погонах втрачали шинелі, кітелі, кашкети, ремені, нагороди, а іноді й взуття. На особливому рахунку в цьому сенсі перебували Галицький базар і приватна «забігайлівка» поблизу Оперного театру.

Окремим напрямом роботи доповідач вважав виявлення «шалманів», «притонів» і «малин», де продавали самогон, скуповували крадене, збирався кримінальний елемент.

Існував наказ начальника Київського гарнізону про режим розквартирування військовослужбовців, згідно з яким двірникам заборонялося впускати останніх на ночівлю без дозволу міського коменданта.

Однак втікачі з військових шпиталів одягали чуже вбрання чи форму й шукали можливості долучитися до розгульного життя, скоюючи на цьому ґрунті не тільки дисциплінарні, а й кримінальні правопорушення⁹.

Прокурор Київського військового гарнізону Миловидов у своєму виступі наголосив, що значні труднощі з нормалізацією правопорядку в столиці створює та обставина, що через місто транзитом рухаються людські контингенти трьох фронтів, внаслідок чого тут осідає чимало тих, хто відбився від своїх підрозділів і частин, а також дезертирів.

Загальна ситуація негативно впливала і на моральний стан батальйону, що дислокувався на території Києва і мав забезпечувати його охорону. Його особовий склад незрідка чинив самовільні реквізиції, пиячив і дискредитував себе негідною поведінкою. Так, один з начальників контрольно-пропускного пункту, – лейтенант, організував з групою бійців несанкціоновану перевірку й затримання «підозрілих». Під час цієї «операції» було вилучено самогон, після вживання якого бійці вдалися до незаконних обшуків та вилучення майна у киян. Частина тих, хто брав участь у реквізиціях, затримала комендатура. У зв'язку з цим виникла нагальна необхідність очистити гарнізон від «нездорових елементів» і поповнити його склад дисциплінованими військовослужбовцями.

Гостро стояло питання боротьби з самогоноварінням, оскільки переважну більшість правопорушень військовослужбовці вчиняли в стані алкогольного сп'яніння.

Миловидов пропонував зробити жорсткішими санкції за злочини, вчинені червоноармійцями. Військові трибунали часто застосовували до цієї категорії підсудних ст. 27 КК, за якою тих відправляли на фронт «змивати свою провину кров'ю», замість того, щоб ті в ув'язненні «проїдали казенний хліб». А так багато з них ставали рецидивістами, отримували на передовій ордени й медалі і знову бралися за своє. А вожаків угруповань варто було засуджувати до вищої міри покарання¹⁰.

Комендант міста Івашкін також вважав, що потрібна «показова жертва», хоча одночасно слід налагодити дійову «політико-виховну роботу» серед особового складу. Виступаючий вказав на те, що §18 Статуту гарнізонної служби зобов'язував кожного військовослужбовця сприяти правоохоронній діяльності міліції. Водночас потрібно посилити відповідність офіцерів, проти «посадки» яких заперечувала прокуратура. Натомість повернення офіцера з гауптвахти здійснювало сильний виховний ефект, оскільки він ділився гірким досвідом «санкції» з колегами і тим самим перестерігав їх від необдуманих вчинків¹¹.

Прокурор міста Крищановський зосередився на проблемах судових репресій, вказавши на відсутність узагальнюючих даних, що віддзеркалювали би цей сегмент боротьби зі злочинністю. Доповідач звернув увагу присутніх на те, що основним видом порушень закону стали крадіжки (21,3%). Судова репресія по цих справах здійснювалась переважно у вигляді довгострокового позбавлення волі. З тих справ, що були розглянуті касаційною інстанцією, від 5 до 10 років позбавлення волі отримали 9 осіб, до 5 років – 10 засуджених, виправдані – кілька осіб.

У I кварталі 1944 р. суди розглянули 72 справи. Однак 21 справа розглядалася понад 10 днів: це стало підставою для твердження прокурора про те, що справи «залежувались» у судах. Замалою він вважав частку розкритих злочинів (55% від 361 зафіксованої)¹².

Начальник залізничної міліції Лукашин зазначив, що крадіжки вантажів, які транспортували, набули не тільки масового характеру, а й здійснювалися відкрито, навіть у демонстративний спосіб, на очах у залізничного персоналу, співробітників міліції та підрозділів ВВ НКВС, які охороняли державне майно. Працівники лінійної транспортної міліції затримували групи військовослужбовців з 16-20 осіб, які зазіхали на вантажі. Упродовж I кварталу 1944 р. кількість затриманих зловмисників перевищувала 200 осіб. Багато з них робили це для того, аби їх арештували й не відправили на фронт.

Крім того, під час масових операцій з перевірки документів у пасажирських поїздах було виявлено понад 1000 тих, хто ухилявся від мобілізації, а також 500 дезертирів.

Лукашин звернув увагу на те, що серед крадіїв практично не було місцевих мешканців – майже всі вони прибули з тилових районів країни.

Ще однією «бідою» вважалось «мішечництво». Люди використовували для провезення продуктів та інших речей навіть товарні поїзди, з яких у I кварталі було знято близько 7000 порушників, які перевозили 12 т продуктів, пломб з вагонів і стоп-кранів, що спричиняли зупинку потягів, чинили грабежі і вбивства. З 5 убивств більшість скоїли військовослужбовці й дезертири.

Начальник лінійного відділення міліції м. Київ скаржився на некомплект особового складу (не вистачало 100 працівників), а також низьку кваліфікацію наявних у його розпорядженні співробітників. Він повідомив, що під час оборони столиці України у 1944 р. сюди стягнули понад півтисячі міліціонерів, але жоден з них не вийшов з оточення. Після вигнання ворожих військ комплектування штату здійснювалося за рахунок працівників, які прибули з 38(!) залізниць СРСР. Тому в діяльності залізничної міліції бракувало наступності, знання місцевих

умов, професіоналізму¹³.

Підсумовуючи, Р. Руденко нагадував присутнім, що Пленум Верховного Суду СРСР 8 січня 1942 р. ухвалив постанову, яка створювала юридичні підстави для застосування «гострих репресій стосовно крадіїв». Пленум дав роз'яснення, що за наявності обтяжуючих обставин до цієї категорії правопорушників рекомендувалося застосовувати норми ст. 56-17 КК за аналогією з бандитизмом, а, отже, з застосуванням ВМП (вищої міри покарання) у формі розстрілу.

Однак у I кварталі 1944 р. суди і трибунали не вдавалися до цієї санкції.

Зазначивши що Київ – режимне місто, в якому, до того ж, продовжує діяти воєнний стан, прокурор УРСР закликав очистити місто від «малинників» і «притонщиків»¹⁴.

Ще 12 жовтня 1944 р. начальник Головного управління формування Червоної армії генерал-полковник Смородинов підписав наказ, у додатках до якого містився перелік «надзвичайних випадків», про які командири частин (начальники установ і закладів) мали доповідати своєму безпосередньому начальству, та «найважливіших надзвичайних «(випадків)», про які належало доповідати до Наркомату оборони СРСР (по Головупраформу РСЧА), командувачам відповідних родів військ і безпосереднім начальникам до військради фронту – округу включно, телеграфом (шрифтом).

У першому додатку йшлося про такі дії:

1. Крадіжки, втрата й розголошення цілком таємних і таємних документів, літератури, (крім документів, що містили військову і державну таємницю та цілком таємних документів особливої важливості), а також матеріалів, що стосуються мобілізації та зберігаються в цивільних установах.

2. Випадки в караулах (всі випадки нападів на об'єкти охорони, убивства і поранення часових і зловмисників, нещасні випадки, порушення Статуту гарнізонної служби).

3. Групові порушення дисципліни.

4. Втечі військовослужбовців.

5. Самоскалічення і симуляція хвороб.

6. Бійки і дебош, випадки пиятики, як пов'язані з дискредитацією звання військовослужбовця, так і з неможливістю виконання службових завдань, випадки пиятики, пов'язані з розтратою державних і громадських коштів і майна.

7. Крадіжки і втрата зброї та боєприпасів.

8. Крадіжки і втрата гербових печаток.

9. Крадіжки майна і грошових коштів.

10. Розтрата грошових коштів.

11. Убивства, поранення і замах на убивства військовослужбовців та вільнонайманих працівників Червоної армії.

12. Убивства, поранення і замах на убивства, здійснені військовослужбовцями та вільнонайманими працівниками Червоної армії.

13. Самовбивства і замах на самогубство військовослужбовців та вільнонайманих працівників РСЧА.

14. Нещасні випадки з військовослужбовцями та вільнонайманими праців-

никами Червоної армії.

15. Отруєння їжею та шлунково-кишкові захворювання¹⁵.

16. Смерть військовослужбовців від хвороб. (У донесенні необхідно було вказати, яка недуга стала причиною смерті).

17. Захворювання військовослужбовців та вільнонайманих працівників Червоної армії. (Випадки – навіть поодинокі – захворювання туляремією, сипним, зворотним, черевним тифом, паратифом, дизентерією, дифтеритом, скарлатиною, кором, енцефалітом, цереброспінальним менінгітом, віспою, сибірською язвою, стовбняком (правцем), бруцельозом, цингою, лептоспірозом; випадки спалаху (від 1% особового складу і вище) грипу, малярії, москітної лихоманки, епідемічної жовтухи; випадки потертості ніг, обмороження, теплових ударів та венеричних захворювань).

18. Завошивлення.

19. Аварії літальних апаратів (літаків, дирижаблів, аеростатів).

20. Катастрофи й аварії автомобілів, танків, бронетранспортерів, мотовагонів, тракторів, мотоциклів та інших видів механічного транспорту.

21. Катастрофи складних предметів бойової техніки і матеріальної частини, за винятком бойових втрат (спецмашини, агрегати, радіостанції, похідні майстерні, апаратура ВНОС*, ППО** та ін.).

22. Пожежі приміщень, предметів бойової техніки, матчастини й іншого майна РСЧА.

23. Вибухи оболонок з бойовими хімічними речовинами при зберіганні.

24. Передчасні вибухи артснарядів.

25. Передчасні розриви мінометів та мін.

26. Передчасні розриви авіабомб.

27. Розриви гвинтівок, кулеметів, револьверів та пістолетів, передчасні розриви гвинтівочних і ручних гранат.

28. Псування, поломки і пошкодження предметів артилерійського озброєння, що потребували капремонту.

29. Аварії складних предметів бойової техніки і матчастини.

30. Аварії обладнання складів з пальним.

31. Витік отруйних речовин, отримання недегазованої матчастини й тари.

32. Великі дефекти у будівництві й спеціальному обладнанні будівель і споруд.

33. Знищення, втрата і псування майна під час стихійних лих (землетрусів, паводків тощо).

Останні 5 пунктів стосувалися захворювання коней та інших військових тварин¹⁶.

Перший додаток містив такий перелік надзвичайних подій:

1. Про зраду Батьківщини, диверсійні й терористичні акти, шкідництво, шпигунство та інші «контрреволюційні акти, шкідництво, шпигунство» та інші «контрреволюційні злочини», а також про вбивства, поранення й напади на від-

* ВНОС – (рос.) войска воздушного наблюдения, оповещения и связи.

** ППО – Противоповітряна оборона.

повідальний склад РСЧА.

2. Про крадіжку, втрату та розголошення документів, що становили державну та військову таємницю, і документів особливої важливості.

3. Про найважливіші випадки порушення воїнської дисципліни (колективний непослух і спротив начальникам, колективна відмова від виконання наказу, групова втеча з поля бою, групова втеча зі зброєю тощо).

4. Про випадки самочинних розстрілів (з перевищенням влади в умовах, що не диктувалися дійсною необхідністю).

5. Про випадки бандитизму, безлад, диверсії та шпигунство у військових районах.

6. Про переліт державного кордону в результаті втрати орієнтації.

7. Про катастрофи літаків, за винятком бойових втрат, а також про скидання бомб з літаків поза полігоном чи поза ціллю, якщо вибухи бомб спричинили людські жертви і завдали матеріальної шкоди населенню.

8. Про катастрофи поїздів з військовими командами чи вантажами (досення подавалися по лінії ВОСО*).

9. Про вибухи на артилерійських складах, складах боєприпасів, порохових погребях і артилерійських лабораторіях, про катастрофи з предметами артилерійського озброєння, про розриви гармат, а також про падіння снарядів поза полігоном чи ціллю, якщо їх розриви спричинили людські жертви і матеріальні збитки населенню.

10. Про пожежі, що супроводжувалися великими збитками та кількома людськими жертвами, та про всі пожежі, що виникали внаслідок підпалу.

11. Про масові ураження бойовими хімічними речовинами (про випадки, що не потребували клінічного лікування, доповідати не потрібно).

12. Про прояви серед особового складу хоча б одного випадку чуми, холери, сапу й епідермічного енцефаліту.

13. Про масове отруєння їжею, водою чи напоями, про масові кишково-шлункові захворювання, що спричинили особливо важкі наслідки та про епідемії.

14. Про появу серед коней та інших військових тварин масових випадків сапу, сибірської язви, інфекційної анемії чи сказу.

У примітках до документа вказувалося, що командири частин (начальники установ і закладів мали доповідати всім начальникам також про такі найважливіші пригоди, які, хоча і не увійшли до цього переліку, але за своєю сутністю чи наслідками заслуговували на особливу увагу¹⁷.

Попри те, що в наказі йшлося не лише власне про надзвичайні випадки, що кваліфікувалися як дисциплінарні проступки й кримінальні діяння, а й про техногенні пригоди (аварії, катастрофи), останні часто були пов'язані зі злочинною недбалістю, порушенням існуючих приписів та інструкцій, недотриманням правил безпеки, що також підлягало покаранню в дисциплінарному, адміністративному й кримінальному порядку. Негативні прояви так званого «людського фактора» ставили під загрозу здоров'я і життя оточуючих (як військових, так і

* ВОСО – (рос.) органы военных сообщений.

цивільних), тому військове керівництво намагалося максимально мінімізувати пов'язані з цим ризики.

Інформація про правопорушення в середовищі військовослужбовців надходила в центральні органи влади різними каналами, зокрема, по армійській лінії. 13 жовтня 1944 р. заступник наркома оборони СРСР Маршал Василевський на зміну наказу НКО № 20 від 1940 р. підписав наказ № 203 «Про зміни порядку надання донесень про надзвичайні події у військах».

У ньому зазначалося, що існуючий до того порядок подання донесень про надзвичайні пригоди у військах зобов'язував командирів полків про кожен з таких випадків доповідати лише визначеним інстанціям. На переконання керівництва НКО, одночасне подання донесень усім вищим начальникам, незалежно від характеру події та його наслідків, зменшувало рівень відповідальності найближчих начальників-командирів дивізії за стан довірених їм частин і породжувало багато зайвого листування таємного змісту.

З метою посилення боротьби з надзвичайними випадками у військах та підвищення відповідальності командирів з'єднань за внутрішній порядок і стан дисципліни у довірених їм частинах Василевський наказував.

I. Подання командирам частин донесень на адресу всіх вищих начальників про кожен такий випадок у своїй частині скасувати.

II. Встановити такий порядок подання донесень про надзвичайні випадки у військах:

1. Про найважливіші донесення, вказані у додатку № 1 до цього наказу, командири частин (начальники установ і закладів) негайно доповідають своєму безпосередньому начальнику й одночасно, не очікуючи результату призначеного дізнання чи слідства, доповідають телеграфом (шифром):

- а) в НКО СРСР по Головоупраформу Червоної армії;
- б) командувачу відповідного роду військ РСЧА;
- в) прямим начальником до війська фронту й округу включно.

2. Про надзвичайні випадки, наведені у додатку № 2, командири частин (начальники установ і закладів) доповідають лише своєму безпосередньому начальнику <...>

3. Донесення складаються стисло і повинні вказувати: а) сутність випадку; б) його обставини; в) причини; г) наслідки; д) винних; е) вжиті заходи¹⁸.

У додатках містилася форма звітності про надзвичайні події.

Чимало правопорушень скоювалися на ґрунті морально-побутового розкладу. Моральні чесноти багатьох військових командирів та співробітників НКВС справді бажали бути кращими.

Якщо на фронті одним з чинників, що забезпечував дотримання дисципліни, була небезпека, пов'язана з постійною близькістю противника, то в тилу бійці та офіцери не просто «розхолоджувалися», скидали з себе тягар відповідальності, а відкрито ігнорували статутні й посадові приписи.

У січні 1945 р. до військового відділу ЦК КП(б)У надійшла інформація з Миколаївського обкому партії про негідну поведінку деяких співробітників військових комісарів. Так, начальник Єланецького райвиконкому ст. лейтенант Єфи-

мов систематично пиячив, перевищував владні повноваження, примушував до статевих відносин співробітників районних установ, «розпустив» підлеглих. Його підлеглий, начальник 4-ї частини ст. лейтенант Волошин, також постійно займався пиятикою і влаштував дебоші з застосуванням зброї.

Райком КП(б)У змушений був звернутися до відповідних інстанцій пропонуючи накласти дисциплінарні санкції на вказаних посадовців та перевести їх до інших районів області.

В аморальній поведінці звинувачувався начальник 4-ї частини Привільнянського РВК Бондаренко. Він співмешкав з директоркою школи, яка перебувала в окупації і підтримувала зв'язки з німецькими властями¹⁹.

Ґрунтовну доповідну записку до ЦК КП(б)У «Про роботу обласного, міських і районних військкоматів за 1944 рік та аморальні явища» підготував завідувач військового відділу Житомирського обкому партії Якушевич (січень 1945 р.).

У документі йшлося про те, що у штаті міських і районних військкоматів налічувалося 368 осіб (210 комуністів, 47 комсомольців). Більшість з них мали досвід служби в радянських Збройних силах у 30–40-і роки: 126 осіб – у 1937–1941 рр., 194 особи – у 1941–1944 рр. 333 співробітники були учасниками Другої світової війни, з них 96 отримали ордени і медалі, а 37 – нагороджені за багаторічну службу в РСЧА. 244 особи колись працювали в системі військових комісаріатів, а 12 з усіх 40 міських і районних комісарів не служили в ній.

Керівництво постійно вивчало ділові, політичні й моральні якості особового складу працівників військкоматів.

Остання атестація (жовтень 1944 р.) засвідчила, що лише 319 осіб з 368 відповідали займаним посадам (87%), а 49 за політико-моральними якостями та з інших причини (недисциплінованість, некомпетентність тощо) не задовольняли посадові вимоги. За час існування військкоматів на території області за невідповідність звільнили від виконання службових обов'язків 7 районних військових комісарів та 41 службовця з офіцерського складу.

У доповідній записці наводилися факти, що ілюстрували загальний стан з керівними кадрами та особовим складом міських та райвійськкоматів.

Одіозною поведінкою відзначався начальник Городецького РВК Овчинников, який не тільки на роботу, а й на засідання райвиконкому і райпарткому приходив напідпитку. На бюро РК КП(б)У, доповідаючи про накопичення ресурсів і дисципліну, військовий комісар заявив, що коли районне керівництво доведе інформацію про його вчинки до відома обласних виконкому і комітету партії, то «я угроблю район і всіх працівників відправлю до Червоної армії».

З квітня до липня 1944 р. Овчинников мав співмешканкою дружину колишнього лісника, який працював за німців, і влаштував її начальником АГУ райвійськкомату, хоча відділення НКДБ заперечувало проти цього. Згодом до нього приїхали дві його дружини, причому одна – з двома дітьми. Він став жити з другою.

Овчинников чинив свавілля, втручаючись у роботу непідконтрольних йому організацій. Так, 17 грудня 1944 р. він зажадав від директора МТС машину з повним баком пального для поїздки в Проскурів. Отримавши відмову, офіцер на-

діслав бійця зі зброєю і все ж узяв машину, зірвавши своєчасне підвезення запчастин для тракторів. 19 грудня мстивий райвійськкомісар наказав підготувати до розбронювання й відправлення до РСЧА 12 трактористів і бригадирів, у той час, коли за встановленими для МТС лімітами їх припадало менше, ніж по одному на трактор.

У травні 1944 р. Овчинников відрядив за своєю родиною колишнього керівника промгоспу за окупації Калашука. Той витратив на поїздку 8 тис. руб. Не маючи коштів для покриття цих витрат, воєнком зарахував Калашука до штату АГУ. Останній, отримавши таке «прикриття», став вимагати у голів колгоспів «данини» на користь Овчинникова і начальника 1-ї частини Чевелева, а за непослух загрожував мобілізацією до Червоної армії.

Поведінка начальника стала зразком для деяких його підлеглих. Уже згаданий Чевелев, який почувався повним господарем у РВК і районі, постійно пиячив зі співробітниками і вдавався до дій, що «межували зі злочином». У серпні він зайшов на квартиру бухгалтера Людвипільського ліспромгоспу і став вимагати горілки, а випивши, – домагався його дружини, обіцяючи за це забронювати чоловіка від призову до Збройних сил. Іншого разу розпашілий від горілки й бажання сексуальної втіхи, він на телефонній станції порвав одяг на черговій телефоністці. Того ж місяця він схилив до статевого зв'язку одну зі співробітниць райкому партії, погрожуючи в разі відмови застрелити її.

Відчуваючи безкарність, Чевелев узяв за звичку приїжджати в колгосп чи сільраду, вимагати горілки, й залякувати присутніх розбронюванням. Голову колгоспу с. Підлісний Олексинець він примусив заколоти й привезти йому на квартиру барана, а технорука маслозаводу, зав. їдальні та поварів – доставляти йому додому різні продукти харчування.

Демонструючи свою впливовість, скандальний співробітник РВК часто викликав до себе директорів МТС, тримав їх цілий день, а потім відпускав, повторюючи такі дії по 2-3 дні поспіль.

Без згоди керівництва МТС і з порушенням існуючих правил він мобілізував до Червоної армії дефіцитних фахівців сільського господарства – комбайнерів, трактористів, бригадирів. 2 вересня 1944 р. разом з начальником 6-ї частини обласного військкомату Чевелев прибув на Городоцький цукровий завод і зажадав 20 кг цукру. Після відмови директора він зайшов у котельню і наказав кочегарам припинити роботу під загрозою їх розбронювання.

На підставі цих фактів перед облвійськкоматом і політвідділом порушили питання про зняття з посад і виключення з партії Овчинникова і Чевелева.

Аналізуючи причини девіантної поведінки співробітників військових комісаріатів, Якушевич зазначив, що в цьому проявляється інерція їх самопозиціонування. Військкомати першими з радянських органів прибували на визволену від ворога територію і виконували велику кількість завдань, зокрема, безпосередньо не пов'язаних з їхньою компетенцією. Після нормалізації ситуації й відновлення всіх органів влади деякі працівники не могли змиритися з обмеженням їх повноважень і продовжували «качати права».

Партійні органи змушені були вдаватися до стримуючих засобів і випробу-

ваних «гамівних сорочок» дисциплінарних санкцій. За час від 1 липня до грудня парткомісія облвійськкомату притягнула до відповідальності за недисциплінованість і аморальну поведінку 19 членів ВКП(б), з яких 4 були виключені з партійних лав, на 15 накладла стягнення.

Кидається у вічі, що по жодному з наведених та інших епізодів протиправної поведінки військових посадовців не було порушено кримінальну справу, хоча їхні дії явно «тягнули» на певні статті Кримінального кодексу²⁰.

Порушення правил військового обліку здійснювали й керівники інших установ та організацій. Незаконно заброньовані працювали навіть у штаті райкомів і райвиконкомів, відділень НКДБ, місцевих військкоматів.

На території Кам'янець-Подільської області з березня до листопада 1944 р. було виявлено 1044 військовозобов'язаних та призовників, які порушували правила військового обліку. З них 118 осіб засуджені за спроби уникнення обліку, 102 особи віддали під суд за ухиляння від призову до РСЧА. Крім того, за цей період було затримано і повернено до Червоної армії 8719 військовослужбовців з простроченими документами, а також 1820 дезертирів. До суду віддали 16 керівників установ, підприємств, сільських рад за пособництво в ухилянні від військового обліку й мобілізації²¹.

Девіантна поведінка була притаманна багатьом учням і курсантам середніх та вищих навчальних закладів військового профілю.

Перебуваючи впродовж тривалого періоду поза межами шкіл, спеціальних середніх та вищих навчальних закладів, втративши контроль з боку батьків та громадськості, юнаки засвоювали не кращий досвід війни й асоціальні форми поведінки. Після повернення радянської влади й налагодження мирного життя вони переносили ці моделі у повсякденну практику.

Цю ситуацію ілюструє доповідна записка начальника відділу Всеобучу Одеського військового округу полковника М. Таратутченка до військового відділу ЦК КП(б)У (червень 1945 р.).

У документі йдеться про часті конфлікти між учнями одеських авіаційної та артилерійської спецшкіл, з одного боку, та курсантами середнього і вищого морехідного училищ, – з іншого.

Справа дійшла до того, що в ніч з 7 на 8 червня 1945 р. майже 200 майбутніх моряків вдалися до нападу на своїх візаві. Вони оточили будівлі артшколи й авіашколи, перекрили входи й виходи і зчинили бійку з заблокованими підлітками, що супроводжувалася стрільяниною і застосуванням холодної зброї. Внаслідок цього кілька учасників зіткнення отримали кожані поранення і травми від ударів камінням. В авіашколі були побиті вікна, артшколі – зламаний паркан.

Оскільки версія, згідно з якою конфліктогенну ситуацію спровокувало суперництво за дівчат, не витримувала критики, Таратутченко покладав відповідальність за НП (надзвичайну подію) на партійні організації та керівників перелічених установ, які не зуміли організувати дозвілля підлеглих і налагодити належну дисципліну. Автор документа ставив питання про притягнення до відповідальності тих, хто спровокував насильство й не забезпечив нормалізації стосунків між представниками навчальних контингентів вказаних закладів²².

Питання про поведінку деяких офіцерів та солдатів місцевого гарнізону розглядалося 5 липня 1945 р. на засіданні бюро Чернівецького обкому КП(б)У. Ситуація що склалася в гарнізоні з дисципліною, викликала небезпідставну тривогу. Якщо у квітні за хуліганство, крадіжки дебош та інші правопорушення військова комендатура затримала 33 військовослужбовці, то у травні – 99. Користуючись поблажливістю командування частини, бійці та командири часто вдавалися до дій, що дискредитували військову форму і статус.

Так, у ніч з 12 на 13 травня 1945 р. ст. лейтенант Ігнат'єв спільно з лейтенантом Кокіним пограбували гуртожиток деревообробного комбінату.

17 червня група сержантів ППС № 41505 «А» у стані сп'яніння вчинили в місті дебош. 9 липня гвардії лейтенант Ларичкін побив постового, помічника оперуповноваженого Мінуту й чинив збройний опір під час затримання.

Мали місце групові зіткнення з застосуванням вогнепальної та холодної зброї між військовослужбовцями різних частин та підрозділів, які дислокувалися в Чернівцях. Унаслідок однієї з таких сутичок кілька військовослужбовців арtpолку і 31-го прикордонного загону отримали побої та поранення.

Обком КП(б)У рекомендував начальнику гарнізона Прокудіну та його заступнику з політчастини Фролову, командирам частин і підрозділів, що дислокувались у місті, вжити заходів, спрямованих на зміцнення дисципліни й оздоровлення морально-психологічного клімату в середовищі підлеглих їм військовослужбовців²³.

Масштаби безчинств серед особового складу військових частин стали такими, що змусили командування вжити відповідних заходів. 22 вересня 1945 р. з'явився наказ військам Київського військового округу № 0176, в якому констатувалося збільшення правопорушень у частинах округу. Зокрема, наводилися такі факти.

8 вересня група бійців 7-го окремого навчального автополку в кількості 5 осіб на чолі зі старшиною Палієвим у нетверезому стані з'явилась на вечір танців до клубу 2-го Бердичівського піхотного училища. Непрошені гості стали нецензурно лаятися, ображати присутніх, погрожувати курсантам і чіплятися до офіцерських дружин. Палієв розв'язав бійку з курсантом Александровим, а коли втрутився черговий по училищу лейтенант Кашников, ударив того в обличчя рукояткою «фінки». Після ізоляції в караульному приміщенні він продовжував вести себе неадекватно, намагався втекти.

Військовий трибунал Чернігівського гарнізону 13 вересня засудив Палієва за злісне хуліганство й напад на офіцера Збройних сил до ВМП у формі розстрілу.

Командувач КВО гвардії генерал-полковник А. Гречко наказував рядовому сержантському й офіцерському складу військ Округу всіляко зміцнювати воїнську дисципліну, командирам усіх ступенів суворо карати її, порушників, а військовим прокурорам і головам трибуналів – у триденний термін завершувати оформлення матеріалів про злочини військовослужбовців і притягувати до судової відповідальності тих, хто вчинив хуліганство, дебош, бійки і мародерство²⁴.

В Одесі – великому порту й військово-морській базі – фіксувалися конфлікти між представниками сухопутних частин і моряками.

16 листопада 1945 р. зіткнення між військовослужбовцями 210-го робочого батальйону з моряками супроводжувалося насильством і застосуванням холодної зброї. Ця надзвичайна подія стурбувала міське керівництво. 21 листопада бюро Одеського міськкому КП(б)У розглянуло питання про боротьбу з кримінальною злочинністю та хуліганством у місті.

З ініціативи секретаря міськкому партії Луценка в рішенні бюро прозвучали різкі оцінки діяльності командування Одеського військового округу та військового прокурора Одеського гарнізону.

10 грудня 1945 р. заступник командувача ОдВО генерал-лейтенант Івашечкін, член військради генерал-майор Румянцев і т.в.о. начальника штабу округу генерал-майор Москвін підписали листа, адресованого секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку, секретарю Одеського обкому партії Кириченку й секретарю Одеського міського комітету КП(б)У Ніколаєву, в якому висловлювалася незгода з деякими формулюваннями рішення бюро МК КП(б)У.

Так, у п. 13 рекомендувалося розформувати 210-й робочий батальйон, як такий, що «морально розклався», що розцінювалося як спроба «втручання в організаційні питання Червоної армії, які має вирішувати начальник Генштабу РСЧА за вказівкою наркома оборони СРСР».

У листі наголошувалося, що робочий батальйон виконував «важливе державне завдання» з розвантаження й навантаження зарубіжних теплоходів. З травня до жовтня 1945 р. майже 700 військовослужбовців батальйону за відмінну роботу одержали заохочення. Серед особового складу батальйону, дійсно, перебувало близько 100 колишніх штрафників, які вже спокутували свою провину на фронті. Однак дехто з них продовжував порушувати воїнську дисципліну, за що командування накладало на них відповідні санкції. Вони і стали головними призвідниками сутички. Але це не могло, на переконання командування ОдВО, слугувати підставою для екстраполяції такої поведінки групи бійців на всіх військовослужбовців частини.

Усі ініціатори бійки були взяті під варту. Військрада ОдВО відсторонила від виконання службових обов'язків комбатамайора Довженка й в.о. заступника командира батальйону з політчастини ст. лейтенанта Сарангіна. Начальника штабу батальйону капітана Кривіна виключили з лав ВКП(б).

Автори листа вважали абсолютно безпідставним вимогу бюро МК КП(б)У про зняття з роботи військпрокурора одеського гарнізону полковника юстиції Сушка, який служив на цій посаді лише 1,5 місяця і вів рішучу лінію в боротьбі з правопорушеннями, використовуючи всю номенклатуру санкцій з кримінальною відповідальністю включно.

Крім того, вони не погоджувалися з оцінкою Луценком роботи політуправління округу, що було прерогативою Політуправління РСЧА, військового відділу ЦК КП(б)У та військради округу.

Позбавленим підстав вважалося також звинувачення коменданта гарнізону підполковника Кипарисова в тому, що він не вживав заходів до наведення порядку в 210-у батальйоні²⁵.

Як бачимо, замість прискіпливого й критичного аналізу ситуації коман-

дування стало на позицію «захисту честі мундира». «Включивши» весь свій авторитет, воно, зрештою, домоглося скасування Одеським міськкомом партії (26 грудня 1945 р.) пунктів, які «компрометували» військове начальство, неспроможне навести лад з дисципліною підлеглих²⁶.

Навіть стислий інтенсивний огляд епізодів, пов'язаних з девіантною поведінкою радянських військовослужбовців дає підстави стверджувати наявність великих проблем з дисципліною в армійському середовищі. Це було наслідком невисоких моральних якостей деяких командирів та їх підлеглих, правого нігілізму багатьох солдатів та офіцерів, який в умовах війни лише посилювався, незадовільної організації морально-психологічної та виховної роботи у військах. Правоохоронні органи за обставин, що склалися (брак кадрів, тощо) не могли подолати самотужки вказані негативні явища. Лише після закінчення війни і демобілізації, зміцнення правоохоронних органів, криміногенна ситуація стала поступово змінюватися на краще.

Примітки:

¹ Кондратьев В. несколько слов о своем поколении Заметки писателя // Коммунист. 1990. № 7. С. 116.

² Бессмертные подвиги. М., 1980. С. 81–110.

³ Шумихин В. С., Борисов Н. В. Немеркнущий подвиг. Героизм советских воинов в годы Великой Отечественной войны. М., 1985. С. 220.

⁴ Народ и война. 1941–1945 гг. / Отв. ред. А. Н. Сахаров, А. С. Сенявский. М., 2010. С. 574.

⁵ Гнатюк Оля. Відвага і страх. К. : Дух і літера, 2015. С. 155–221.

⁶ ЦДАГО України. Р. І. Оп. 23, спр. 1373, арк. 15–16.

⁷ Там само. Арк. 56, 57.

⁸ Там само. Арк. 22–29.

⁹ Там само. Арк. 35.

¹⁰ Там само. Спр. 1373, арк. 35–37.

¹¹ Там само. Спр. 1373, арк. 38–39.

¹² Там само. Спр. 1373, арк. 41–42.

¹³ Там само. Спр. 1373, арк. 45.

¹⁴ Там само. Спр. 1373, спр. 1373, арк. 46–50.

¹⁵ Там само. Спр. 2367, арк. 27, 27 зв.

¹⁶ Там само. Спр. 2367, арк. 33–34.

¹⁷ Там само. Спр. 2367, арк. 26, 26 зв.

¹⁸ Там само. Спр. 2367, арк. 32, 32 зв.

¹⁹ Там само. Спр. 2367, арк. 1.

²⁰ Там само. Спр. 2367, арк. 4–7.

²¹ Там само. Спр. 2367, арк. 11.

²² Там само. Спр. 2367, арк. 17, 18.

²³ Там само. Спр. 2367, арк. 20–21.

²⁴ Там само. Спр. 2367, арк. 23, 23 зв.

²⁵ Там само. Спр. 2367, арк. 28, 29.

²⁶ Там само. Спр. 2367, арк. 31.

Olexander Lysenko, Lyudmila Haynatska. The significant actions of the Soviet military servants as the manifestation of social development in 1944–1945. The article deals with a complex of problems that are connected with the complication of the criminal situation at the final stage of the Second World War in connection with the offenses of servicemen. The reasons for the deviant behavior of the officer and rank-and-file members of the Red Army on the territory of Ukraine are analyzed. Typical examples of actions that led to the imposition of disciplinary, administrative and criminal sanctions on perpetrators are given as well as attempts to counteract the latest law enforcement agencies in ordering.

Key words: World War II, Ukraine, servicemen, Red Army, deviant behavior, criminal offenses, offenses, law enforcement agencies, legal sanctions.

Отримано 20.05.2018 р.

УДК 94(477)«1917/1991»:321.281:343.3

Володимир Адамовський

ПИТАННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕДУРИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ

Володимир Адамовський. Питання удосконалення процедури реабілітації жертв політичних репресій. У статті досліджуються правові норми сучасного законодавства, що спрямовані на відновлення прав осіб, які були порушені у роки комуністичного тоталітарного режиму та реабілітацію жертв тоталітарного правосуддя, а також несправедливо засуджених осіб.

Проводяться паралелі з нормами Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 1991 року та Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 2018 року.

Визначається, що основними перевагами нового закону є чітке визначення термінів, введення нових, збільшення категорій осіб, які підлягають реабілітації, удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму, визначення органів, їх структури та повноважень, на які покладено розгляд даної категорії справ.

Ключові слова: реабілітація, жертви репресій, процедура, тоталітарний режим, законодавчі акти.

Владимир Адамовский. Вопросы усовершенствования процедуры реабилитации жертв политических репрессий. В статье исследуются правовые нормы современного законодательства, направленные на восстановление прав лиц,

что были нарушены в годы коммунистического тоталитарного режима и реабилитации жертв тоталитарного правосудия, а также несправедливо осужденных.

Проводятся параллели с нормами Закона Украины «О реабилитации жертв политических репрессий в Украине» от 1991 года и Законом «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Украины относительно усовершенствования процедуры реабилитации жертв репрессий коммунистического тоталитарного режима 1917–1991 годов» от 2018 года.

Определяется, что основными преимуществами нового закона является четкое определение терминов, введение новых, увеличение категорий лиц, подлежащих реабилитации, совершенствование процедуры реабилитации жертв репрессий коммунистического тоталитарного режима, определение органов, их структуры и полномочий, на которые возложено рассмотрение данной категории дел.

Ключевые слова: *реабилитация, жертвы репрессий, процедура, тоталитарный режим, законодательные акты.*

У 1991 році в Україні вперше на законодавчому рівні було засуджено політичні репресії, що здійснювалися протягом 1917–1991 років. Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» визначав осіб, які підлягають реабілітації, процедуру отримання статусу реабілітованого, порядок компенсації завданих моральних та матеріальних збитків, а також соціальних гарантій з боку держави.

Упродовж десятків років науковці досліджували факти несправедливого та неправомірного позбавлення прав громадян, що компактно проживали на теренах нашої країни. З розвитком демократичних основ в суспільстві повинно удосконалюватися й законодавство.

Так, Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»¹ не повністю охоплював усі категорії осіб, що постраждали від дій тоталітарного режиму. Зокрема, не всі особи, яких було засуджено у позасудовому порядку, мали право на реабілітацію та справедливий суд, що порушувало принцип презумпції невинуватості. Не було чітко визначено термінологію та поняття, мотиви репресій та дій позасудових органів, що ускладнювало процедуру прийняття рішень уповноваженими органами.

Метою статті є дослідження правових основ реабілітації жертв тоталітарного режиму на сучасному етапі становлення демократичної держави.

Необхідність реабілітації жертв тоталітарного правосуддя, засуджених за діяння, які не вважаються злочинами у цивілізованому суспільстві, а також несправедливо засуджених осіб, передбачено Резолюцією Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1096 (1996) від 27 червня 1996 року², членом якої є Україна, а жертви злочинів тоталітарних комуністичних режимів або їхні родини, які продовжують жити сьогодні, заслуговують на співчуття, розуміння й визнання їхніх страждань, що проголошено Резолюцією ПАРЄ № 1481 (2006) від 25 січня 2006 року³.

З метою відновлення прав осіб, які були порушені у роки комуністичного тоталітарного режиму, 13 березня 2018 року Президент України Петро Порошенко підписав Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України

щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»⁴. Закон значною мірою заповнює правові прогалини, що мали місце в законодавстві та поліпшить ситуацію з реалізацією колишніми політв'язнями і репресованими їхніх законних прав.

Метою цього Закону є відновлення історичної справедливості, встановлення порядку реабілітації репресованих осіб та осіб, які постраждали від репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, відновлення їхніх політичних, соціальних, економічних та інших прав, визначення порядку відшкодування шкоди, завданої таким особам унаслідок репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, недопущення повторення злочинів тоталітарних режимів.

Задля реалізації норм Закону уряд повинен привести у відповідність усі свої нормативно-правові акти та забезпечити прийняття нових. Так, до Кодексу України про адміністративні правопорушення⁵ вноситься норма, що передбачає відповідальність у вигляді штрафу за неправомірну відмову в наданні інформації, несвоєчасне або неповне надання інформації, надання недостовірної інформації на звернення Національної комісії з реабілітації, регіональної комісії з реабілітації. До Кодексу адміністративного судочинства України⁶ додано положення щодо оскарження рішень Національної комісії з реабілітації.

З прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» втратили чинність Постанова Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»⁷ та пункт 4 Постанови Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»⁸.

Новий Закон усуває деякі прогалини Закону, прийнятого в 1991 році та дає чітке тлумачення таких термінів, як: вислання, депортація, заслання, інтернування, інші репресивні органи, класовий мотив, національний мотив, позасудові органи, позбавлення житла, політичний мотив, примусова репатріація, релігійний мотив, репресії комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, репресована особа, розкуркулення, соціальний мотив, трудова армія, члени сім'ї.

За Законом усі особи поділяються на три групи: реабілітовані особи, потерпілі від репресій та інші особи, які на момент здійснення репресії спільно проживали, були пов'язані спільним побутом з репресованою особою або перебували на утриманні репресованої особи. Особливу увагу слід звернути на нову категорію «потерпілі від репресій» – чоловік або дружина репресованої особи, діти, у тому числі усиновлені, а також інші особи, які на момент здійснення репресії спільно проживали, були пов'язані спільним побутом з репресованою особою або перебували на утриманні репресованої особи.

Передбачається, що ознакою здійснення репресій є факт обвинувачення або призначення покарання особі до 24 серпня 1991 року за статтями Кримінального кодексу УСРР 1922 року, Кримінального кодексу УСРР 1927 року, Кримінального кодексу УРСР 1960 року та аналогічними статтями кримінальних кодексів

інших союзних республік, що входили до складу СРСР, Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 року, Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо небезпечні для Союзу РСР, злочини проти порядку управління), затверджені Центральним виконавчим комітетом СРСР 25 лютого 1927 року, Постановою Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів СРСР «Про заходи з укріплення соціалістичної перебудови сільського господарства у районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством» від 1 лютого 1930 року, Постановою Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року, Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» від 21 лютого 1948 року, Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» від 2 червня 1948 року, Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність робітників і службовців підприємств військової промисловості за самовільний відхід з підприємств» від 26 грудня 1941 року, Постановою Політбюро Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» від 30 січня 1930 року, Постановою Ради Міністрів СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» від 21 лютого 1948 року, Постановою Ради Міністрів СРСР «Про порядок застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 року «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» від 3 червня 1948 року, директивою Народного комісара внутрішніх справ та Прокурора СРСР від 29 квітня 1942 року № 185⁹.

Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» чітко регулює процедуру прийняття рішень з питань визнання осіб реабілітованими або потерпілими від репресій Національною комісією з реабілітації.

У ньому чітко визначено завдання, права та склад Національної комісії, до якої включаються по одному представнику від Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, Генеральної прокуратури України, наукових установ, що здійснюють дослідження у сфері історії України ХХ століття, громадськими об'єднаннями, що провадять діяльність у сфері дослідження історії України ХХ століття та/або надання допомоги громадянам з питань, пов'язаних з реабілітацією жертв репресій тоталітар-

них режимів, але загальна кількість представників зазначених установ та об'єднань не може перевищувати чотирьох осіб. Аналогічно законом визначаються завдання, права та склад регіональних комісій.

Національна комісія з реабілітації здійснює розгляд та прийняття рішень за заявою репресованої особи, її спадкоємців, будь-якого члена її сім'ї, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, громадського об'єднання, що провадить діяльність у сфері дослідження історії України ХХ століття та/або надання допомоги громадянам з питань, пов'язаних із реабілітацією жертв репресій тоталітарних режимів.

Рішення про визнання особи реабілітованою або потерпілою від репресій приймається Національною комісією за результатом розгляду на її засіданні документів, матеріалів та обґрунтованих пропозицій, отриманих від регіональної комісії.

Загалом реалізація положень нового Закону неможлива без внесення змін та доповнень до ряду нормативних актів України, зокрема: «Про пенсійне забезпечення»¹⁰; «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»¹¹; «Про приватизацію державного житлового фонду»¹²; «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»¹³; «Про місцеві державні адміністрації»¹⁴; «Про житловий фонд соціального призначення»¹⁵; «Про Раду міністрів Автономної Республіки Крим»¹⁶; «Про судовий збір»¹⁷; «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою»¹⁸; «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»¹⁹.

Отже, сподіваємося, що ухвалений Президентом України Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» дозволить забезпечити відновлення прав осіб, які були засуджені у позасудовому порядку, а також засуджені за діяння, які не вважаються злочинами у цивілізованому суспільстві.

Примітки:

¹ Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : Закон УРСР від 17.04.1991р. № 962-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 22. С. 262.

² Про заходи, спрямовані на ліквідацію спадку колишніх комуністичних тоталітарних режимів : Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи від 27.06.1996 р. № 1096 (1996) // Доповідь Комітету з правових питань і прав людини. 1996. 27 черв. Док. 7568.

³ Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів : Резолюція ПАРЄ від 25.01.2006 р. № 1481 (2006) // Доповідь Комітету з правових питань і прав людини. 2006. 25 січ. Док. 10765.

⁴ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 13.03.2018 р. № 2325-VIII // Відомості

Верховної Ради. 2018. № 20. С. 189.

⁵ Кодекс України про адміністративні правопорушення. Кодекс від 07.12.1984 р. № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. Додаток до № 51. С. 1122.

⁶ Кодекс адміністративного судочинства України. Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2017. № 48. С. 436.

⁷ Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : Закон УРСР від 17.04.1991 р. № 962-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 22. С. 262.

⁸ Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» : Постанова від 17.04.1991 р. № 963-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 22. С. 263.

⁹ Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» : Постанова від 17.04.1991 р. № 963-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 22. С. 263.

¹⁰ Про пенсійне забезпечення : Закон України від 05.11.1991 р. № 1788-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 3. С. 10.

¹¹ Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 09.04.1992 р. № 2262-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 29. С. 399; 1996. № 17. С. 73; 2006. № 37. С. 318.

¹² Про приватизацію державного житлового фонду : Закон України від 19.06.1992 р. № 2482-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 36. С. 524.

¹³ Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 р. № 3551-XII // Відомості Верховної Ради України. 1993. № 45. С. 425; 1996. № 1. С. 1.

¹⁴ Про Раду міністрів Автономної Республіки Крим : Закон України від 16.06.2011 р. № 3530-IV // Відомості Верховної Ради України. 2012. № 2-3. С. 3; 2013. № 41. С. 549.

¹⁵ Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI // Відомості Верховної Ради України. 2012. № 14. С. 87.

¹⁶ Про Раду міністрів Автономної Республіки Крим : Закон України від 16.06.2011 р. № 3530-IV // Відомості Верховної Ради України. 2012. № 2-3. С. 3; 2013. № 41. С. 549.

¹⁷ Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI // Відомості Верховної Ради України. 2012. № 14. С. 87.

¹⁸ Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою : Закон України від 17.04.2014 р. № 1223-VII. // Відомості Верховної Ради України. 2014. № 26. С. 896.

¹⁹ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2015. № 26. С. 219.

Volodymyr Adamovskyi. Question for the improvement of the rehabilitation procedure victims of political repressions. The article examines the legal norms of modern legislation aimed at restoring the rights of individuals who were violated during the

years of the communist totalitarian regime and the rehabilitation of victims of totalitarian justice, as well as unjustly convicted persons.

The parallels with the provisions of the Law of Ukraine «On Rehabilitation of Victims of Political Repression in Ukraine» of 1991 and the Law «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving the Procedure of Rehabilitation of Victims of Repression of the Communist Totalitarian Regime of 1917–1991» are conducted from 2018.

It is determined that the main advantages of the new law are a clear definition of terms, the introduction of new, an increase in the categories of persons subject to rehabilitation, the improvement of the procedure for the rehabilitation of victims of repressions of the communist totalitarian regime, the definition of bodies, their structure and powers, which are subject to consideration of this category of cases.

Key words: rehabilitation, victims of repressions, procedure, totalitarian regime, legislative acts.

Отримано: 12.07.2018 р.

УДК 338.43:33.021.8(477)»19/20»

Віталій Нечитайло

АГРАРНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ: ЗЕМЕЛЬНІ АКТИВИ І ПРОРАХУНКИ

Віталій Нечитайло. Аграрна реформа в Україні наприкінці XX – початку XXI століття: земельні активи і прорахунки. У статті термін «аграрна реформа» вживається не у вузько сільськогосподарському сенсі, а як узагальнююче поняття, що фіксує комплекс об'єктивно зумовлених змін у різних системах відносин у сільському середовищі: економічних, соціальних, організаційних, технологічних, побутових тощо. Визначальними у цьому комплексі є зміни у володінні землею. Ідеологія аграрної реформи ґрунтується на тезі, згідно з якою саме приватна власність на землю має забезпечити появу у нового власника більш потужної мотивації до продуктивної праці.

Ключовою проблемою модернізації аграрного сектора економіки є проблема ринкового обігу землі. В сучасних дискусіях виявляються дві крайні позиції: законодавче недопущення купівлі-продажу землі, а отже, й приватної власності на неї, і безоглядна підтримка правового закріплення приватної власності на сільськогосподарські землі і їх необмеженої купівлі-продажу.

Матеріали дослідження свідчать, що аграрну реформу можна вважати технологічно виваженою, якщо вона: забезпечена науково обґрунтованою концепцією, є легітимною, результативною, ефективною, соціально справедливою. На жаль, названі чинники не наповнюють позитивними результатами земельні перетворення в Україні. Формально приватна власність на землю тут узаконена, але правовий механізм купівлі-продажу землі не включений в нову систему економіч-

них відносин. Сільський працівник поки що не відчуває себе повноправним господарем на землі. Земельний ринок – це, передовсім, визнання землі економічною субстанцією. Саме тому без повноцільної земельної реформи держава не може повноцінно розвиватися.

Ключові слова: аграрна реформа, земельна реформа, земельний ринок, ринкові відносини.

Виталий Нечитайло. Аграрная реформа в Украине в конце XX – в начале XXI столетий: земельные активы и просчеты. В статье термин «аграрная реформа» употребляется не в узко сельскохозяйственном смысле, а как обобщающее понятие, которое фиксирует комплекс объективно обусловленных изменений в различных системах отношений в сельской среде: экономических, социальных, организационных, технологических, бытовых и др. Определяющими в этом комплексе есть изменения во владении землей. Идеология аграрной реформы базируется на тезисе, соответственно с которым именно частная собственность на землю должна обеспечить появление у нового собственника более мощной мотивации к производительному труду.

Ключевой проблемой модернизации аграрного сектора экономики есть проблемы рыночного оборота земли. В современных дискуссиях определяются две крайние позиции: законодательное недопущение купли-продажи земли, и особенно частной собственности на нее, и безоговорочная поддержка правового закрепления частной собственности на сельскохозяйственные земли и их неограниченной купли-продажи.

Материалы исследования свидетельствуют, что аграрную реформу можно считать технологически соответствующей, если она: обеспечена научно подтвержденной концепцией, есть легитимной, результативной, эффективной, социально справедливой. К сожалению, названные факторы не наполняют положительными результатами земельные преобразования в Украине.

Ключевые слова: аграрная реформа, земельная реформа, земельный рынок, рыночные отношения.

Уся європейська історія, починаючи із Стародавнього Риму, пов'язана із земельними відносинами. Землі завжди не вистачало, що спонукало тодішніх країн до кривавих багаторічних війн. Когось виручали колоніальні землі, відкриття Нового світу, комусь у пригоді ставав науково-технічний прогрес. Змінювалися цивілізації, та жодна з них не могла існувати без сільськогосподарської продукції. Часті катастрофи ущент руйнували міста і села, однак останні завжди відроджувалися. Неосяжна сила, що давала життя землі, матеріалізувалася природними факторами – сонячним світлом, водою, ґрунтом, біохімічними процесами. Земля і селянин завжди співвідносилися не як об'єкт із суб'єктом, а як суб'єкт із предикатом: якщо селянин – суб'єкт, то земля його предикат і навпаки. Тому власність селянина на землю є фактичною власністю на самого себе, на свою працю, вкладену в землю¹. До межі XX століття впорядкування земельних стосунків потрясло Європу. Під час таких трансформацій формувалися певні засади організації земельних

відносин, в основу яких закладалися дві головні підвалини: приватна власність на землю та жорстке державне регулювання². Розпад колгоспного ладу, що відбувся в умовах незалежної України, не сприяв підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва. Крім того, він ніс у собі руйнівні засади, приховані можливості чергового пограбування селянства. Впродовж 1990–1999 рр. виробництво сільськогосподарської продукції України скоротилось удвічі. Щороку вартість основних засобів сільськогосподарських підприємств зменшувалось у середньому на 13 млрд грн. Відбулося обвальне зниження рівня життя селян. Середньомісячна заробітна плата працівників сільського господарства у 1999 р. становила 102 грн. – в 1,8 рази менше, ніж у середньому по країні³. Чому так трапилося, що, незважаючи на родючі землі і загалом сприятливий для розвитку аграрного виробництва клімат, достатню забезпеченість технічними засобами, професійними кадрами, пострадянське сільське господарство України прийшло до тривалого занепаду? Чому в жодній із постсоціалістичних країн не було такого великого розриву між стартовим потенціалом і фінішними результатами? І вітчизняні, й зарубіжні вчені вважають основною причиною такого стану аграрного сектора відсутність у державі всебічно відпрацьованої стратегії розвитку сільського господарства, невміле здійснення перетворень в селі, великий розрив між політико-правовою базою формування соціально-економічних відносин та їх виробничо-господарським, економічним і політичним наповненням. «Країни, що стають на шлях глобальних трансформацій – якісного оновлення суспільного устрою і його економічної мети, – зауважував з цього приводу І. Лукінов, – мають, насамперед, точно визначити модель переходу в нову якість з альтернативним вибором найкращого варіанта»⁴.

На жаль, в Україні нічого схожого не спостерігалось. Тривалість трансформаційного процесу, об'єктивна неможливість розв'язання в короткий термін усіх його проблем призвели до того, що в цей період переважними стали проміжні економічні, соціальні й політичні відносини, проміжний суспільний устрій, відмінний і від державного соціалізму попередніх десятиліть, і від ринково-капіталістичних порядків.

Нині, завдяки розвитку наукового плюралізму, значно розширився діапазон оцінок не лише подій минулого, а й сучасності. Для їх об'єктивного осмислення неабиякого значення набуває принцип плюралізму, згідно з яким при аналізі конкретних процесів враховуються реальні суб'єктивні та об'єктивні фактори, що сприяють розвитку соціальних відносин або їх гальмують. У контексті цього принципу виникає запитання: чи можна було в перехідний період, коли здійснювалася трансформація української економіки, уникнути аграрної кризи? Теоретично, так. А практично для цього потрібно було мати національно свідому політичну еліту зі стійкими моральними переконаннями, правову державу, котра б гарантувала збереження законності під час трансформації сільського господарства, розвинуте громадянське суспільство, глибоке усвідомлення селянами необхідності якнайшвидшого переходу від колгоспно-радгоспної до приватно-підприємницької системи господарювання.

Таку ідеальну ситуацію важко створити взагалі, а в Україні, в силу її циві-

лізаційних характеристик, вона видається неможливою. По-перше, модернізаційні заходи у сфері виробництва тут не супроводжувалися адекватним оновленням структур влади – під ширмою поверхових перетворень відбувся перерозподіл національного багатства на користь радянсько-партійної еліти та її висуванців⁵. По-друге, реформування селянського господарства відбувалося під опікою успадкованої від радянських часів непридатної для неавторитарного суспільства системи. По-третє, значна частина працівників колгоспів і радгоспів, вихованих на патерналістських засадах, скептично, а подеколи й вороже, ставилися до нових форм господарювання, не бажала ризикувати, причому без належної підтримки держави.

Отже, уникнути аграрної кризи в перехідний період української історії було неможливо. Однак пом'якшити її дії, зробити її соціальні наслідки легшими – можна було. «Що б ми, врешті, мали, – міркував з цього приводу фермер з Хмельниччини К. Матвіюк, – якби років 7-8 тому надали селянам реальну можливість із власним земельним наділом вийти з колгоспу, одержати вигідні кредити, придбати необхідні засоби для господарювання? За моїми підрахунками, 10-15 відсотків найініціативніших, найпідприємливіших колгоспників «зацепилися б» за землю, тобто освоїли б господарювання в нових економічних умовах. Сьогодні ці люди були б головною ланкою сільськогосподарського виробництва. Новий господарський уклад «відтягнув би» частину молодих невлаштованих людей, колишніх селян, з міста, що значно скоротило б безробіття. У середовищі селян запанувала б потреба в конкретних знаннях. Сільські діти були б заангажовані цією потребою і охоче вивчали б агрономію, інженерну справу, економіку, ветеринарію, юриспруденцію»⁶.

Та влада не скористалася такою нагодою. Велика армія чиновників не хотіла, та й нині не хоче мати під своєю опікою заможного, незалежного господаря. Це загрожувало б їй втратою реальної влади, редистрибутивних функцій, без яких аграрна бюрократія втрачає свій сенс.

Однак глибока економічна криза, що охопила українське село, диктувала свої умови облаштування сільського життя. Стратегічною основою аграрної реформи стала реорганізація агропромислового комплексу шляхом переведення колективного землеволодіння і землеробства на засади приватновласницького землеволодіння, формування сільгоспвиробника нового типу, підвищення ефективності виробництва, утвердження нових земельних відносин, підведення сучасної технічної бази під багатогалузеву виробничу структуру села⁷.

Аграрна реформа як узагальнене соціальне поняття, що фіксує комплекс цілеспрямованих та спонтанно зумовлених змін у різних системах відносин на селі, вважається технологічно виваженою, якщо вона: 1) забезпечена науково обґрунтованою концепцією, програмою здійснення конкретних перетворень; 2) є соціально легітимною (прийнятою масами); 3) не проводиться всупереч корінним інтересам суб'єктів господарювання; 4) спирається на правову основу, механізми захисту і контролю; 5) має максимальні строки виконання; 6) забезпечена ресурсами; 7) реалізується через адекватний механізм впровадження; 8) є результативною; 9) визначається соціально прийнятною ціною; 10) є соціально справедливою.

Провідні вчені-аграрники визнають, що в аграрному секторі економіки України за роки реформування відбулися радикальні зміни, однак результати перетворень – не такі, як на них очікували. Що ж до ставлення до аграрної реформи в суспільстві, то воно неоднозначне й суперечливе. І це зрозуміло: трансформаційні процеси неоднаково зачепили різні соціальні групи і верстви населення. З початком радикалізації аграрної реформи (1994 р.) її оцінки були прорізані відчуттями тривоги й непевності стосовно того, куди приведе аграрна політика держави, як далі працювати селянам, що станеться з колективними господарствами, землею. Як слушно зазначає О. Іваненко, «сьогодні навряд чи хто наважиться дати аграрній реформі та її результатам і наслідкам позитивну оцінку. Важко дати навіть нейтральну оцінку, а якщо хтось із спеціалістів або аграрних працівників, чи вищого керівництва держави й намагається це зробити на основі об'єктивних цифр, від нього обов'язково вимагатимуть додаткових коментарів або пояснень. Найчастіше нейтральна оцінка набуває формули: «є успіхи, є й прорахунки». А чого більше – не з'ясовують»⁸. Наведений нижче статистичний матеріал, гадаємо, підтверджує судження дослідниці. Так, станом на 1994 рік, у колективну і приватну власність сільськогосподарським працівникам було передано майже 32 млн га земельних угідь, роздержавлено 30% радгоспів, розпайовано 7,5 тис. колгоспів (78%), створено 34 тис. фермерських господарств. Проте здійснення реформування села не супроводжувалося ефективними змінами в економічній і соціальній сферах сільського господарства. В названий рік порівняно з 1990 роком обсяг валової сільськогосподарської продукції скоротився на 32%, виробництво зерна зменшилося на 30%, цукрових буряків – на 36%, овочів – на 23%, м'яса – на 39%, молока – на 25%, яєць – на 30%⁹. Реформа виявилася багато в чому неефективною, ба й недоцільною. Вона не тільки не ліквідувала кризи в сільському господарстві, а й значно поглибила її, не дала гарантій селянинові для перетворення його на реального власника землі.

На наш погляд, мають рацію дослідники, які вважають основним недоліком реформування села відсутність земельного ринку. «Треба практично довести, що мета земельного ринку – розв'язання проблем: селянина, села, сільського господарства, – зазначає академік НААНУ П. Саблук. – У цивілізованому світі аграрний бізнес не працює, якщо не має 15% зиску на активи, які він вкладає в ту чи іншу діяльність. Селянин мусить вкладати землю як актив, а ми її не визнаємо ні активом, ні капіталом. 500 млрд гривень – завдяки розв'язанню земельної проблеми щороку повинні мати 75 млрд гривень прибутку від сільськогосподарської діяльності. Натомість маємо щорічно 5-6, найбільше 10 млрд. 40% у структурі капіталу посідає земля, 40% – за основними фондами, решту 20% – за обіговим капіталом»¹⁰.

Ринок землі – це, по-перше, економіко-правова категорія, що охоплює комплекс питань. По-друге, ринок базується на конституційно закріпленій рівності прав власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад і держави. Приватизація сільськогосподарських земель в Україні створила лише віртуального власника землі, власника державного акта, навіть не користувача. Нині деякі науковці пропонують, перш ніж запровадити ринок землі, випробувати

експериментальні моделі в окремих регіонах, щоб убезпечити себе від імовірних загроз. Але ж ми вже понад 20 років проводимо такі експерименти. До речі, земельний ринок на українських землях існував ще до соціалістичного укладу. Нині 7 млн наших співвітчизників працюють за межами своєї країни. Якби вона дала їм такі ж «права гри», які вони мають на чужині, то більшість заробітчан повернулися б на батьківщину. Вони вже знають, як живе цивілізований світ і зробили свій вибір на його користь, а любов до землі, знання і дар господарювання у них з діда-прадіда. Що ж до ймовірних загроз, що несе в собі земельний ринок (йдеться насамперед про тотальний, неконтрольований, спекулятивний продаж землі), то держава мусить передбачити законодавчо всі необхідні перестороги, аби ринок працював цивілізовано.

На думку Ю. Микитенка, начальника відділу оцінки та ринку земель Головного управління Держкомзему в Полтавській області, формування ринку земель доцільно проводити у три етапи:

– початковий етап, або етап формування відносин на сегменті ринку земель сільськогосподарського призначення (3-5 років); на цьому етапі основним суб'єктом ринку земель є фізична особа – громадянин України з відповідною фаховою підготовкою і досвідом роботи в аграрній сфері. Формування ринку на початковому етапі дозволить зменшити безземелля серед певних прошарків населення;

– етап обмеженого обігу земельних ділянок сільськогосподарського призначення (3-5 років); цей етап характеризується включенням до економічного обігу земельних ділянок, розміщення їх поза єдиними земельними масивами, а також земельних ділянок, отриманих громадянами на умовах безоплатної приватизації для особистого земельного господарства або фермерського господарства в розмірах паю;

– етап вільного обігу земельних ділянок сільськогосподарського призначення (етап розвинутого ринку земель); на цьому етапі в обіг включаються земельні масиви розміром до 100 га. Суб'єктами ринку земель є фізичні та юридичні особи (фермерські господарства), зареєстровані в Україні, в установчих документах яких відсутні громадяни інших держав¹¹.

Проблеми ринкового обігу землі породили серйозну дискусію в суспільстві. При цьому чітко виявили себе дві протилежні позиції: законодавча заборона купівлі-продажу землі і приватної власності на неї (за винятком земельних ділянок для особистого підсобного господарства і садово-городних кооперативів) та беззастережна підтримка правового закріплення приватної власності на землю і її необмеженої купівлі-продажу¹².

Представниками першої позиції є переважно ліві політичні сили, другої – праві. Прибічники лівої позиції слушно стурбовані станом земельних ресурсів у сільському господарстві й прагнуть припинити розбазарювання землі. Не можна не погодитись з ними у тому, що вільна, безконтрольна купівля-продаж землі неминуче приведе до її переходу до рук олігархічних кланів, скоробагатків, які нажили величезні капітали, причому з допомогою сумнівних засобів. У результаті, ще більше посиляться обезземелювання і без того зuboжілих селян. Позаяк такий

ринковий обіг зумовлений існуванням приватної власності, то вони вимагають не допустити законодавчого визнання приватної власності на землю, а отже, і її обігу.

Свою логіку мають прибічники протилежної позиції. Вони пропонують за становлення ринкової економіки, а тому вважають, що без запровадження приватної власності на землю і її ринкового обігу розв'язати цю проблему неможливо. Висновок слушний. Однак з наступним судженням не можна погодитись. Оскільки вони пов'язують приватну власність на землю з її вільною купівлею-продажем, то законодавче недопущення купівлі і продажу землі означає для них заперечення самої приватної власності на землю – найважливішої умови формування ринкової економіки¹³.

Як бачимо, в основі протилежних поглядів щодо законодавчого регулювання земельних відносин лежить нерозуміння специфіки приватної власності на землю. А вона є, причому має принциповий характер, пов'язаний з особливістю землі як об'єкта власності. Земля всюди є національним надбутком, тому суспільство не може погодитися з тим, щоб приватний власник розпоряджався ним повновладно, лише на свій розсуд. У всіх цивілізованих країнах діють особливі механізми функціонування і реалізації приватної власності на землю, які забезпечують облік і захист інтересів усього суспільства щодо збереження, відтворення, ефективного цільового використання земельних ресурсів. Отже, ринок землі регульований. Держава законодавчо визначає, кому можна продавати землю, для яких цілей і в яких масштабах. Вона жорстко контролює і регулює не лише ринок землі, а й широкий спектр її використання, причому як на загальнодержавному, так і на муніципальному рівні, з метою недопущення спекуляції земельними ділянками та інших зловживань.

Запровадження ринку землі сільськогосподарського призначення, зняття мораторію на її купівлю і продаж в Україні можливі, на думку доктора економічних наук, члена-кореспондента УААН А. Третяка, лише після розробки та прийняття Верховною Радою необхідної законодавчо-нормативної бази функціонування ринку землі в повному обсязі. Крім того, має бути створений Державний реєстр прав на землю та нерухоме майно, запроваджені ефективні системи вивчення попиту і пропозицій менеджменту та маркетингу на ринку землі, а також об'єктивне і прозоре інформаційне забезпечення функціонування цього ринку. Першочерговими серед цих заходів мають бути такі:

- 1) Регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення здійснювати безпосередньо законодавчими актами (законами прямої дії) з мінімальним застосуванням практики підзаконних актів, відомчих інструкцій та нормативних документів системи землеустрою. Якомога повніше відобразити необхідні норми і регламенти щодо купівлі-продажу земель, які перебувають у приватній власності.

- 2) Законодавчо встановлено, що громадяни та юридичні особи можуть набувати право власності на землю сільськогосподарського призначення загальною площею до 100 га. Такі обмеження мають бути диференційовані в розрізі регіонів до розмірів земельного паю, беручи до уваги регіональну диференціацію землезабезпеченості, а також структуру та спеціалізацію товарного аграрного виробництва. Слід встановити, що площа землі сільськогосподарського призна-

чення у приватній власності не може бути збільшена понад встановлену законом максимальну норму шляхом успадкування, міни чи будь-яким іншим способом.

3) Головними вимогами до покупця земельної ділянки мають бути наявність сільськогосподарської освіти та проживання на території місцевого самоврядування. При цьому має встановлюватися максимальна площа, що може придбати покупець без спеціальної освіти.

4) Потрібно запровадити орієнтовані регіональні мінімальні та максимальні ціни на землі, взявши за базовий рівень нормативну грошову оцінку земель сільськогосподарського призначення з урахуванням ринкових факторів. З метою запобігання спекулятивних дій на земельному ринку, необхідно законодавчо встановити: якщо куплена земельна ділянка продається раніше ніж через 3 роки, то вона має бути продана за ціною її придбання.

5) Необхідно законодавчо зобов'язати землевласників протягом короткого терміну розробити проект землеустрою придбаної землі. Такі проекти мають передбачати: раціоналізацію землекористування; освоєння та дотримання сівозмін; проведення робіт щодо захисту землі від ерозії, а також заходи щодо відтворення родючості ґрунтів¹⁴.

Примітки:

¹ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси : «Вертикаль», ПП Кандич С. Г., 2007. С. 253.

² Губені Ю. Фактор ризику. Хто позбавив конституційного права на землю майбутні покоління // День. 2009. 30 травня. С. 5.

³ Нечитайло В. Селянське господарство фермерського типу в Україні : історія і сучасність. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. С. 8.

⁴ Лукінов І. Економічні трансформації наприкінці ХХ століття. К., 1997. С. 8.

⁵ Дзюба І. Україна перед сфінксом майбутнього // Український історичний журнал. 2002. №3. С. 17.

⁶ Матвіюк К. Проблеми і суперечності аграрної реформи в Україні // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22-23 квітня 2003 року). Кам'янець-Подільський. 2003. С. 136.

⁷ Іваненко О. Село, селяни та аграрна реформа : український варіант // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. 2007. № 2. С. 128.

⁸ Там само. С. 134.

⁹ Як селянам далі господарювати. Доповідь Прем'єр-міністра України С. Марчука на Всеукраїнській нараді з питань агропромислової політики 26 грудня 1995 року // Сільські вісті. 1995. 28 грудня. С. 2.

¹⁰ Земля має стати товаром. Розмова з директором Національного центру «Інститут аграрної економіки» академіком НААУ П. Саблуком // Українська доля. 2012. 4 травня. С. 3.

¹¹ Микитенко Ю. Як створити ефективного землевласника. Зняття мораторію на продаж сільськогосподарських земель: занепад чи процвітання України? //

День. 2009. 30 травня. С. 5.

¹² Емельянов А. Регулированный рыночный оборот земли и частная собственность на землю // Вопросы экономики. 2001. №8. С. 82.

¹³ Там само. С. 83.

¹⁴ Третяк А. Ринок землі в Україні // Фермерське господарство. 2006. №45. С. 3-4.

Vitaliy Nechitajlo. Agrarian land reforms in Ukraine at the end of the 20th century – in the beginning of the 21st century: land cysers and miscalculation. In the article, the term «agrarian reform» is not used in the narrowly agricultural sense but as a generalized notion that denotes a complex of objectively predetermined changes in various systems of relations in the rural environment: economic, social, organizational, technological, domestic, etc. The ideology of the agrarian reform is based on the thesis, according to which the private ownership of land should ensure the emergence of more powerful motivation for productive labor.

The key problem of modernization of the agrarian sector of the economy is the problem of land market circulation. In up-to-date discussions two extreme positions are defined: the legislative exclusion of land sales and, consequently, private ownership of it, and immense support of the legal consolidation of private ownership on agricultural land and on their unlimited sale and purchase.

The materials of the research testify that agrarian reform can be considered technologically balanced, if it is reinforced by scientifically grounded conception is legitimate, effective, efficient, socially fair. Unfortunately, the given factors do not create any positive results of land transformation in Ukraine. Formally, the private ownership of land is legal here, but the legal mechanism of land purchase and sale is not included in the new system of economic relations. The land market is, first of all, the recognition of land as an economic substance. That is why the state cannot fully develop without a competent land reform.

Key words: agrarian reform, land reform, land market, market relations.

Отримано: 01.06.2018 р.

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 378.4(477-25) «19»КНЕУ:069:620.2:33

Андрій Чуткий

МУЗЕЙ ТОВАРОЗНАВСТВА КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ – ПЕРША ВІТЧИЗНЯНА УСТАНОВА ЕКОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ

Андрій Чуткий. Музей товарознавства Київського комерційного інституту – перша вітчизняна установа економічного профілю. У статті здійснюється реконструкція історії заснування та роботи у 1909–1913 рр. одного з перших в Україні музеїв економічного профілю – Музею товарознавства при Київському комерційному інституті. Доводиться, що справа його утворення була започаткована восени 1907 р., коли було створено організаційну комісію у складі представників від професорської корпорації Київського комерційного інституту та бізнесових кіл Києва. До 1909 р. велась робота з вивчення музейної справи, накопичення експонатів та облаштування експозиції, внаслідок чого Музей зосередив понад 2000 експонатів і з вересня 1909 р. розпочав свою роботу у складі п'яти відділень: кустарного, мануфактурного, сільськогосподарського, хімічно-технічного та гірничозаводського виробництва.

З'ясовано, що колекції Музею швидко збільшувались і джерелом їх поповнення були: подарунки від окремих підприємців і фірм (включно із зарубіжними), придбання за кошти інституту, відрядження спеціальних осіб на виставки та підприємства з метою збору відповідних колекцій.

З початку 1912 р. Музей товарознавства був відкритий для загального огляду і став місцем проведення виставок зразків промислової продукції.

Уже в 1911 р. вартість музейних колекцій перевищувала вартість майна будь-якого іншого зі структурних складових Київського комерційного інституту. Також суттєво збільшились його колекції. Тому з 1912 р. виникла ідея побудови окремого приміщення для Музею. У 1913 р. було складено його проект, а в червні 1914 р. здійснено урочисте закладення фундаменту майбутньої споруди Музею товарознавства (на садибі інституту по вул. Пироговській). Проте початок Першої світової війни унеможливив реалізацію цього задуму.

Встановлено, що важливу роль у заснуванні та розвитку Музею товарознавства при Київському комерційному інституті відіграв директор цього вишу М. В. Довнар-Запольський, а також завідувач Музею, яким до 1917 р. був визначний вчений-аграрій і професор інституту П. Р. Сльозкін.

Ключові слова: М. В. Довнар-Запольський, допоміжні історичні дисципліни, економічна історія України початку ХХ ст., меценатство, Музей товарознавства Київського комерційного інституту, музейна експозиція, музейна справа, П. Р. Сльозкін.

А. И. Чуткий. Музей товароведения Киевского коммерческого института – первое отечественное учреждение экономического профиля. В статье проведена реконструкция истории основания и работы в 1909–1913 гг. одного из первых в Украине музеев экономического профиля – Музея товароведения при Киевском коммерческом институте. Доказывается, что его основание было начато осенью 1907 г., когда была создана организационная комиссия в составе представителей от профессорской корпорации Киевского коммерческого института и предпринимательских кругов Киева. До 1909 г. велась работа по изучению музейного дела, накапливались экспонаты и формировалась экспозиция. А с сентября 1909 г. Музей, который насчитывал свыше 2000 экспонатов, начал работу в составе пяти отделений: кустарного, мануфактурного, сельскохозяйственного, химико-технологического и горнозаводского производств.

Выяснено, что коллекции музея быстро возрастали и источником их пополнения были: подарки отдельных предпринимателей и фирм (включая зарубежные), приобретения за деньги института, командировки специальных лиц на выставки и предприятия с целью собирания соответствующих коллекций.

С начала 1912 г. Музей товароведения был открыт для всеобщего обозрения и стал местом проведения выставок образцов промышленной продукции.

Уже в 1911 г. стоимость музейных коллекций превышала стоимость имущества любого другого из структурных составляющих Киевского коммерческого института. Также существенно увеличивались его коллекции. Поэтому с 1912 г. возникла идея строительства отдельного здания для Музея. В 1913 г. был разработан проект, а в июне 1914 г. произведена торжественная закладка фундамента будущего здания Музея товароведения (на усадьбе института по ул. Пироговской). Однако начало Первой мировой войны перечеркнуло реализацию этой идеи.

Установлено, что важную роль в основании и развитии Музея товароведения при Киевском коммерческом институте сыграл директор этого вуза М.В. Довнар-Запольский, а также заведующий Музеем, которым до 1917 г. был известный ученый-аграрий и профессор института П.Р. Слезкин.

Ключевые слова: М.В. Довнар-Запольский, вспомогательные исторические дисциплины, экономическая история Украины начала XX в., меценатство, Музей товароведения Киевского коммерческого института, музейная экспозиция, музейное дело, П.Р. Слезкин.

Музейні установи від моменту своєї появи засновувались задля накопичення, збереження та експонування різноманітних пам'яток, що відображають різні аспекти людського життя. При цьому музейні колекції є неоціненним джерелом для здійснення досліджень з цілої низки галузей наукових знань. Це зумовило з однієї сторони різнопрофільність засновуваних музеїв, а з іншої – рівень розвитку музейної справи загалом засвідчує і рівень розвитку того або іншого суспільства, тобто міру його економічного розвитку та добробуту (оскільки створення добротної музейної експозиції, так само як і належного приміщення є справою дорогою). Також він показує і ступінь зрілості самого суспільства, усвідомлення останнім важливості збереження та популяризації історичної пам'яті і

нагромадженого досвіду. Тож музейна справа була і залишається вкрай важливою, оскільки виконує цілу низку суспільних функцій (виховну, науково-дослідну, накопичення, систематизації та збереження пам'яток різного спрямування тощо) і водночас сама по собі засвідчує міру розвитку кожного конкретного суспільства (через ступінь розвитку музейної справи в країні).

В Україні розвиток музейної справи пов'язаний з межею XIX–XX ст. (хоча її підвалини почали формуватися ще в першій половині XIX ст.)¹. Саме у той час внаслідок певної політичної стабілізації, прискорення розвитку наук (зокрема історії та допоміжних історичних дисциплін) та значного економічного прогресу (внаслідок завершення промислового перевороту), а також і внаслідок оформлення відповідного ставлення до музейної справи в суспільстві, вона почала стрімко розвиватися. Попри відсутність суттєвої державної підтримки потужного імпульсу музейній справі надала самовіддана діяльність плеяди талановитих науковців, що відшуковували та нагромаджували матеріали для музейних експозицій; а також і щедра фінансова підтримка низки меценатів, які жертвували для загального огляду власні музейні колекції та фінансували розвиток самих музеїв.

Розвиток музейної справи в Україні аж до 1920-х років характеризувався тим, що у нас музеї поставали переважно завдяки ініціативі приватних осіб або окремих інституцій (навчальних закладів, різних товариств і т.п.)², оскільки митрополії не були зацікавлені у розвитку музеїв в Україні, бо це сприяло б піднесенню національної свідомості та загальному поступу суспільства. Саме тому ні Російська, ні Австро-Угорська імперії не бажали виділяти кошти на справу національного відродження пригнобленого ними народу.

Тож саме завдяки нащадкам давніх козацьких родів в Україні (головно на Лівобережжі) впродовж XIX – початку XX ст. постало ряд значних музейних колекцій, спочатку як приватних зібрань, а потому вони дарувалися місцевим громадам для заснування міських музеїв. На Правобережжі, і особливо, у Західній Україні аналогічну роль відігравали представники польської і сполонізованої аристократії та вищого духовенства³, особливо митрополит Андрей Шептицький. Не слід скидати з рахунку і впливу історичної спадщини, що була наявна у населених пунктах, де поставали перші вітчизняні музеї. Закономірно, що у Львові, Києві та ряді інших міст України внаслідок концентрації значної кількості пам'яток історії та культури завжди мала існувати увага до цих сфер, що закономірно мало призвести до постановня саме у таких містах перших вітчизняних музеїв. Саме тому, наприклад, у Кам'янці-Подільському в 1890 р. виник один з перших в Україні церковно-археологічних музеїв⁴. Під впливом церковно-археологічного музею у Кам'янці-Подільському виник і один з небагатьох повітових музеїв Подільської губернії – Музей бджільництва у Проскуріві, що був унікальним у своєму роді.

Загалом до початку XX ст. в усіх регіонах України постали значні музейні зібрання, що призначалися для загального огляду. При цьому музеї засновувались і при вишах: при Харківському, Київському, Одеському університетах, Київській духовній академії тощо⁵. Вони відповідали спрямованості освітнього процесу у вищі, оскільки у першу чергу забезпечували унаочнення навчального процесу для його студентів, а також мали допомагати у наукових студіях працівників вищу.

На окрему увагу серед цих музеїв заслуговує і започаткований 1907 р. при Київському комерційному інституті Музей товарознавства, що став одним із перших в Україні профільним музейним закладом в сфері господарської діяльності, яка тоді стрімко розвивалася внаслідок процесів капіталістичної модернізації, що їх переживала економіка України з другої половини XIX ст. Проте кризь долю цього музею можна прослідкувати і контекст розвитку музейної справи в Україні загалом, а рівно ж і долю окремих осіб та розвиток і значення економічної сфери у житті тогочасного населення України.

Музей товарознавства при Київському комерційному інституті (який до 1908 р. функціонував під назвою Вищих комерційних курсів) було засновано у період демократичної революції 1905–1907 рр., що сприяла тимчасовій лібералізації політики Російської імперії і полегшила розвиток освіти та культури на підвладних їй українських землях. Тож саме у той час в Києві виникають Українське наукове товариство, яке теж започатковує власний музей; а дещо згодом музейні зібрання створюються при Київському відділі Російського військово-історичного товариства, Київському товаристві охорони пам'яток старовини і мистецтва, а загальна кількість музейних установ у місті сягнула 26⁶, що становило приблизно 25 % від загальної кількості музеїв, які на той час функціонували в Україні⁷.

Доля Музею товарознавства Київського комерційного інституту була нерозривно пов'язана із цим навчальним закладом, а отже може прислужитися й у справі реконструкції історії цього першого в Україні вищу економічного профілю; а також відображала і загальний стан розвитку економіки українських земель, що на початку XX ст. перебували у складі Російської імперії. Тож Музей товарознавства заслуговує на спеціальне вивчення, оскільки це допоможе у поповненні інформації з інших, більш широких тем історичних студій. Тим більше, що він випав із поля зору науковців (є лише невелика згадка про нього у статті більш широкої тематики⁸), як і питання розвитку музейної справи загалом, що продовжує залишатися вузькоспеціальним напрямом наукових студій поодиноких фахівців.

Як слідує з виявленого в архіві Київського комерційного інституту першого звіту по Музею товарознавства робота комісії з його заснування почалась з 1 листопада 1907 р.⁹, тож цю дату можна вважати відправною в його історії. До складу цієї комісії увійшли професори інституту (М. В. Довнар-Запольський, І. В. Єгоров, П. Ф. Єрченко, І. Р. Кобецький, П. Р. Сльозкін) та представники бізнесових кіл Києва. Її керівником став відомий київський підприємець, помічник міністра фінансів Російської імперії В. І. Ковалевський¹⁰, а потім – М. В. Довнар-Запольський, котрий як директор ККІ властиво й ініціював справу заснування цього музею. Цією комісією було визначено, що Музей товарознавства Київського комерційного інституту (далі – ККІ) буде виконувати наукову та освітню функції¹¹: зосереджувати наочні матеріали (зразки всіх наявних на українському ринку товарів), що будуть використовуватись як при загальнонаукових студіях з економічних питань, так і для навчання студентів з відповідних дисциплін («Товарознавства», «Торгівлі» і т.д.). Підбір колекцій по кожному виробництву вирішено складати так, аби «був унаочнений весь процес виробництва кожного продукту, починаючи від сирого матеріалу, переходячи окремі стадії його переробки, і

закінчуючи достатньою кількістю зразків готового фабрикату»¹². У перспективі планувалося відкрити його і для широкої публіки, оскільки через нього підприємці могли б знайомити загальні з своєю продукцією¹³. Отже, і у випадку з Музеєм товарознавства помітне прагнення М. В. Довнар-Запольського слідувати німецьким стандартам в освіті, що передбачали поєднання теорії і практики задля максимальної раціоналізації навчального процесу та підготовки висококваліфікованих фахівців. Тому варто провести ревізію усталених поглядів щодо зовнішніх впливів на розвиток української освіти та науки, оскільки вплив на них німецьких традицій в силу певних факторів ще й досі затушовується.

Музей товарознавства ККІ (відповідно до проекту) мав існувати у складі таких відділів: обробки волокнистих речовин, паперової та поліграфічної справи, механічної обробки деревини, обробки мінеральних речовин, зразків тваринницької галузі, хімічного виробництва, зразків металів, гірничої справи, зразків харчових продуктів. А. І. Ярошевич, який був присутній на нараді комісії із заснування музею, також запропонував створити при ньому спеціальний Південно-Західний відділ¹⁴, тобто частину експозиції відвести під матеріали, пов'язані виключно з Україною. Ця ідея була підтримана іншими присутніми членами комісії.

Як слідує зі звіту Музею товарознавства за 1909 р., до кінця 1907 р. комісія з його створення вивчала досвід аналогічних установ, а також почала налагоджувати відносини з різними фірмами та підприємствами з метою отримання від них необхідних для музею експонатів, що «дало поштовх для його розвитку»¹⁵, оскільки вже цього року підприємці почали надсилати експонати. Так, від економії Терещенка надійшли колекції зерна, від парового млина Бродського – колекція борошна, від Товариства канатної та пенькової промисловості в Харкові – «у вишуканій вітрині отримані зразки канатів, мотузок, брезентів», від київського складу «Нафта» – зразки нафти, від викладача ККІ Ярошевича – колекція бельгійських ременів та зразки хмелю, від викладача ККІ Соколовського – фото машин, паровозів, мостів та ін., від управління Південно-Західної залізниці – колекція таблиць по технології тощо. А відряджений від інституту до Белостоку студент Купріц привіз «дуже цінну колекцію шляп на всіх стадіях розвитку фабрики «Новік і сім'я» та ще ряд колекцій. Для отримання зразків закордонної продукції були налагоджені контакти з російськими консулами у Нью-Йорку та Лондоні, з англійським консулом у Києві (котрий особисто відвідав музей) та японським – в Одесі¹⁶. Цікаво зазначити, що натомість Музей товарознавства дістав негативні відповіді на запити щодо отримання зразків виробів з Нової Зеландії та Канади, зроблені через відповідних представників в Англії¹⁷ і що може бути пояснене слабкістю зв'язків цих країн з Україною, а почасти і конкуренцією в торгівлі продукцією сільського господарства.

У звіті про роботу комісії з організації Музею товарознавства за 1908 р. зазначено і те, що «чимало колекцій придбано і поступово купується Музеєм на власні кошти; купуються також моделі», а також «формується бібліотека преїскурантів та каталогів різних торгово-промислових установ»¹⁸. Всього ж у Музеї товарознавства станом на 1 листопада 1908 р. нараховувалось понад 1000 задокументованих експонатів «окрім ще незадокументованої доволі великої мінерало-

гічної колекції», що загалом складала 80 цілісних колекцій. Найбільш ґрунтовно були укомплектовані сільськогосподарський та мануфактурний відділи¹⁹, що пояснювалось особливою роботою у справі розвитку Музею товарознавства його завідувача П. Р. Сльозкіна, котрий був визначним вченим-аграрієм.

У 1908 р. комісія зі створення Музею товарознавства ККІ провела три засідання, на яких було розроблено детальний план музею, експозиція якого мала надавати вичерпну інформацію для студентів зі сфери фабричного, гірничозаводського, сільськогосподарського та лісопильного виробництв, а також з організації торгівлі²⁰. Тож до кінця 1908 р. було завершено розробку структури музею, що мала включати п'ять відділів: сільського господарства та сільськогосподарської промисловості з підвідділом лісової промисловості, мануфактурних виробів, хіміко-технічного виробництва, гірничозаводський та торгових зносин²¹. Оскільки на цей час мова йшла саме про організацію музею, то це дає підстави вважати, що він ще не розпочав свою роботу.

У 1909 р., Музей товарознавства ККІ був відкритий для відвідування студентів інституту. Як слідує зі звіту про його роботу за 1909 р. в музеї нараховувалось до 125 колекцій, які склалися з 2000 позицій і зверх того були «великі мінералогічні колекції, що з часом складуть окремих кабінет» і що важливим джерелом поповнення експозиції музею були пожертви²². Метою музею визначено «ознайомлення учнів з різними продуктами фабричного, гірничозаводського, сільськогосподарського та лісопромислового виробництв, так само і з умовами товарного обміну»²³. В подальшому передбачалося зробити його відкритим для огляду «більш широкою публіки»²⁴ та «комерсантів»²⁵, а також налагодити проведення на його базі промислових виставок²⁶, що мали виконувати суто практично мету – сприяти популяризації експонованих на них товарів²⁷. Закономірно, що це мало зацікавити підприємців надавати свою продукцію для представлення у Музеї товарознавства ККІ.

Щодо експонованих на постійній основі предметів у Музеї товарознавства було визначено, що визнано за необхідне збирати матеріали так, аби можна було прослідкувати всі стадії виробництва продукції, а також історичні довідки про місця виробництва, фото заводів і фабрик, преїскуранти тощо і зберігати їх в окремих вітринах або шафах (останнє у випадку «якщо колекція дає повну уяву про виробництво»)²⁸. Так само було визнано за необхідне аби «музей містив у собі якомога більшу кількість виробництв і зразків сирих продуктів»²⁹.

Постійна експозиція Музею товарознавства ККІ на момент її відкриття у 1909 р. складалася з шести відділів: 1) кустарного виробництва (створений восени 1909 р., значною мірою завдяки жертвам Полтавського земства, станом на 1 грудня 1909 р. цей відділ налічував 350 експонатів³⁰), 2) мануфактурного виробництва (мав 300 експонатів), 3) сільського господарства (мав 900 експонатів), 4) хімічно-технічного виробництва (мав 500 експонатів), 5) гірничозаводського виробництва (мав 1000 експонатів), 6) торгових зносин³¹. З кінця 1909 р. почалися роботи зі створення залізничного відділу, а також придбання для всіх відділів музею низки моделей «для практичних цілей»³². Така структура свідчить про те, що Музей товарознавства справді був не лише місцем експонування різних пред-

метів з господарської сфери життя, але й дозволяв набувати практичних навичок. У виданому в 1910 р. звіті по музею наведені детальні плани та фото діючих на той час відділів (за винятком відділу торгових зносин)³³. Перелік цих відділів та їх змістове наповнення підтверджуються й архівними документами³⁴.

У виданій в 1910 р. «Записці про Київський комерційний інститут» зазначено, що Музей товарознавства належав до навчально-допоміжних установ інституту (поряд з бібліотекою, кабінетами гігієни, фізичним та хімічним). Водночас до структурних підрозділів музею були віднесені кабінети соціальних знань, геологічний та залізничний³⁵ – останній почали організовувати з кінця 1909 р. і в 1910 р. він ще не був вповні організованим³⁶. У 1910 р. почалось створення кабінету торгівлі³⁷, який також підпорядковувався Музею товарознавства. Аналогічно й у звіті Комісії з організації Музею товарознавства за жовтень 1910 р. – січень 1911 р. знов зазначено, що до структури музею належали чотири кабінети: геологічний, залізничний, торгівлі та соціальних знань. Приналежність кабінетів геологічного, торгівлі та залізничного і аналітичної лабораторії (з товаровипробувальною камерою) до Музею товарознавства ККІ зазначена і в документах за 1914 р.³⁸

У звіті по Музею товарознавства ККІ за 1910 р. також зазначено, що під музей відведено пів першого поверху та частину другого (де розміщувався гірничозаводський відділ) приміщення інституту і загальна площа музею складала 600 кв. аршин, яка поділялась на 6 залів³⁹. Експозиція, станом на осінь 1910 р., розміщувалась у 12 шафах червоного дерева, 2 великих та 8 дрібних вітринах, 2 дубових вітринах, а також мала 2 дошки для прикріплення виробів, 2 стійки для карт, 1 стійку з вісьмома вітринами, що обертаються. Також у розпорядженні музею були 4 книжкові шафи, 6 столів та 1 стіл для практичних занять, 4 етажерки, 1 копіювальний прес та 1 друкарська машинка.

Загальна вартість музейних експозицій та обладнання станом на 1 серпня 1911 р., згідно з фінансовим звітом по ККІ, склала 21302 руб. 31 коп., що перевищувало вартість матеріального наповнення будь-якого іншого зі структурних підрозділів інституту (включно з інвентарем всіх аудиторій разом узятих) і поступалось лише вартості майна бібліотеки інституту⁴⁰. Але якщо до вартості майна музею додати вартість його допоміжних підрозділів (геологічного кабінету, майно якого оцінено у 9910 руб. 31 коп., залізничного – оцінено у 3234 руб. 27 коп., торгового – у 1103 руб. 49 коп. та соціальних знань – у 4836 руб. 92 коп. відповідно)⁴¹, то він стає абсолютним лідером: загальна вартість всього майна музею та підзвітних йому кабінетів складала 40388 руб. 30 коп. Натомість загальна вартість інвентарю всіх структурних підрозділів інституту склала 100152 руб. 33 коп.⁴². Це зайвий раз засвідчувало надзвичайну важливість музею в системі складових навчального процесу інституту і особливу увагу до його розвитку зі сторони керівництва ККІ.

Завідував Музеєм товарознавства ККІ визначний вчений-аграрій П. Р. Сльозкін, а консерватором музею був його випускник А. Н. Купріц⁴³. У штаті Музею товарознавства, окрім консерватора (якому було встановлено платню у розмірі 900 руб. за рік), починаючи з 1910–1911 навчального року також значився його помічник, який отримував заробітну плату у розмірі 300 руб. за рік, що було на

рівні із зарплатнею асистентів по кафедрам, помічника бухгалтера і перевищувало плату викладачам без наукового ступеню за річну лекційну годину⁴⁴.

Музей товарознавства з 1910 р. став базою для підготовки експозицій по інституту, що демонструвалися на різноманітних виставках, а також надавав експозиційні площі для сезонних виставок зразків промислової продукції⁴⁵. При цьому директор інституту Довнар-Запольський та завідувач музеєм товарознавства Сльозкін, складаючи звернення до зацікавлених осіб щодо організації таких виставок наголошували, що: «Як оптовий, так і роздрібний покупець отримають цілковиту можливість ознайомитися з виробництвом різних фабрик та оцінити кожне з них <...> Такі виставки будуть мати переважно місцеве значення, але варто пам'ятати, що м. Київ щодо багатьох товарів виступає доволі значним споживачем <...> та особливо виступає передаточним пунктом, що розподіляє багато товарів у цілому краї»⁴⁶. В зв'язку із такими перспективами, що їх відкривала організація виставок у Києві, було заплановано проводити їх двічі на рік: для зимових товарів з 20 серпня по 1 вересня і для літніх – «з середи масляного тижня до середи Великого посту»⁴⁷. Музей товарознавства надавав приміщення для демонстрації промислової продукції безкоштовно, але підприємці мали власним коштом надіслати експонати. Так само і відвідування виставок було безкоштовним, вони розраховувались у першу чергу на оптового покупця і про час їх проведення інститут повідомляв підприємців та загал через пресу. При цьому Музей товарознавства не оцінював експонати «залишаючи споживачам самим визначати якість товарів»⁴⁸. Аналогічно і співробітники музею та студенти старших курсів, котрі мали чергувати на цих виставках, могли лише характеризувати експоновані товари, але мали уникати їх рекламування⁴⁹. Водночас кожне підприємство могло розміщувати біля своїх експонатів табличку із зазначенням адреси її місцевих представників.

Звіт про Музей товарознавства за 1910 р. подає інформацію і щодо джерел поповнення його експозиції: подарунки від окремих підприємців і фірм, придбання за кошти інституту, відрядження спеціальних осіб на різні виставки та підприємства «з метою особисто зібрати та скласти відповідні колекції»⁵⁰. Серед київських підприємців, що надали експонати для Музею товарознавства ККІ, значаться й такі відомі як Л. Бродський, М. Гальперін, М. Терещенко, а також визначний український меценат Б.Ханенко. Варто зазначити таку показову деталь: «На численні письмові звернення до фірм зазвичай надходили позитивні відповіді»⁵¹ – повчальний приклад для наслідування сучасними підприємцями, оскільки завдяки представленню товарів у музеї вони популяризувалися серед відвідувачів. Також у поповненні його колекцій брали участь вітчизняні та іноземні консули (японський, англійський та ін.) та зарубіжні фірми, особливо німецькі⁵². Загалом, різноманітність та значна кількість жертводавців обумовила навіть запровадження спеціальної книги для їх обліку⁵³.

Також до наповнення експозиції Музею товарознавства долучились М. В. Довнар-Запольський, І. Р. Кобецький (пожертви якого фактично започаткували цілий відділ музею – гірничозаводський), А. І. Ярошевич та ряд інших викладачів ККІ. Серед знаних науковців, що долучилися до поповнення музейної експозиції

можна назвати й М. Ф. Біляшівського, котрий подарував музею колекцію тканин XVIII ст.⁵⁴

Важлива роль у поповненні музейних колекцій, як зазначено вище, належала і спеціально відрядженим для цього представникам інституту, оскільки перед ними ставились чіткі завдання: зібрати матеріали щодо представлення всіх стадій виробництва того чи іншого продукту, а також фотографії підприємства та інформацію про історію його створення, так само як і опис та стислу довідку по місцевості у якій він функціонував; тоді як надіслані підприємцями матеріали зазвичай не повною мірою відповідали цим вимогам. Зокрема, у 1910 р. на Полтавську та Чернігівську сільськогосподарські та кустарні виставки був відряджений консерватор Музею товарознавства ККІ Купріц, котрий окрім виконання поставленого завдання зі збору матеріалів по сільському господарству та кустарним промислам подав й детальний звіт про історію та сьогодення цих ярмарків⁵⁵. В 1909 р. на Урал був відряджений студент ККІ Вольсов для збору матеріалів, що характеризують видобувну та обробну промисловість цього краю і котрий так само зробив ґрунтовний звіт по результатах цього відрядження⁵⁶.

Завдяки різноманітним джерелам надходжень до літа 1910 р. Музей товарознавства мав 6450 одиниць зберігання об'єднаних у 280 колекцій, що оцінювались у 12 тис. руб., а за літо 1910 р. (як свідчить звіт музейної комісії) завдяки посиленому збору матеріалів на різних виставках його колекції подвоїлись і нараховували 11000 одиниць зберігання загальною вартістю 18 тис. руб.⁵⁷

Окрім надходження матеріалів для експонування від різних жертводавців та їх придбання Музей товарознавства почав отримувати й грошові пожертвування. Так, у звіті по ККІ за 1910–1911 навчальний рік зазначено, що на Музей товарознавства було пожертвовано 200 руб.⁵⁸ Жертводавці, нажаль, не зазначені.

Витрати з бюджету інституту на Музей товарознавства у 1910–1911 навчальному році склали 6330 руб. 41 коп. і це була третя за розміром стаття видатків (після витрат на виплату заробітної плати та будівництво) по інституту⁵⁹. При цьому це було майже у 4 рази більше, аніж попереднього 1909–1910 навчального року, коли на музей було виділено 1616 руб. 27 коп.⁶⁰ Таке різке збільшення фінансування характеризувало лише підзвітний музею залізничний кабінет, фінансування якого за аналогічний період збільшилось з 43,8 руб. до 863,36 руб.⁶¹ Окрім цього, за звітний період ще 3100 руб. було асигновано на підзвітні музею кабінети: на залізничний – 1700 руб., на геологічний – 800 руб. і по 300 руб. – на кабінети товарознавства та соціальних знань⁶². Варто наголосити й на тому, що асигнування на Музей товарознавства та його тематичні кабінети перевищували їх реальні витрати⁶³, що також показово.

Стрімке збільшення музейних колекцій та поширення інформації про Музей товарознавства серед підприємців та суспільства загалом підвели керівництво інституту до думки про його відкриття для загального огляду. Питання про це, зокрема, було піднято у звіті Комісії з організації Музею товарознавства за жовтень 1910 – січень 1911 р.: «Наш Музей <...> поставив собі завдання зробитись публічним закладом»⁶⁴. Це обумовлювалось і вище згадуваною ідеєю про проведення у ньому сезонних виставок промислової продукції та планувалося від мо-

менту його заснування. Окрім цього, в зв'язку із розширенням тематики експозиції та контингенту відвідувачів, а також враховуючи необхідність надання роботи музею більшої наукової основи в засіданні музейної комісії 15 листопада 1910 р. було вирішено створити при ньому бібліотеку та запровадити каталогізацію надходжень⁶⁵.

З 1911 р. Музей товарознавства розпочав публікацію звітів про свою діяльність, що видавались окремими брошурами у типографії Чоколова, де видавались й «Известия» інституту. Зокрема, у звіті за 1912–1913 навчальний рік, зазначено⁶⁶, що це був п'ятий рік з моменту заснування музею, що підтверджує факт його започаткування у 1907 р. і що він характеризувався весь цей час стрімким зростанням. При цьому за звітний рік музей поповнився 3000 експонатів і що було два види їх надходжень – пожертви та придбання коштом інституту⁶⁷. Серед нових надходжень зазначені доволі цікаві експонати: фарфорові, шовкові, кустарні та інші вироби з Японії; одяг та предмети побуту з Бухари, які були подаровані бухарським еміром; «цікаві колекції» з Палестини та Туркестану, які були зібрані переважно студентами інституту⁶⁸. Також було придбано декілька моделей та приладів для вивчення різних матеріалів. Серед жертвувателів, окрім студентів та викладачів інституту, знов значаться вітчизняні та іноземні фірми. При цьому з-поміж останніх й надалі домінували німецькі фірми⁶⁹. Наприклад, влітку 1911 р. Музею товарознавства ККІ, як слідує з архівних матеріалів, було пожертвовано «колекцію сільськогосподарських знарядь та машин» однією з німецьких фірм, а також фотографії виробництва тощо⁷⁰.

Тривали надходження пожертв також і від підприємців та підприємств, що діяли в Україні. Окрім цього, заявки відрядженню студента ККІ Новаківського та з інших джерел, до інституту надійшло чимало матеріалів з Японії: фарфоровий посуд, паперові вироби, текстильні вироби, поліграфічна продукція, фотографії що зображають побут та господарську діяльність японців, зразки різних корисних копалин, сільськогосподарської продукції тощо⁷¹. З-поміж надходжень до експозиції Музею товарознавства значиться і таке цікаве надходження, зроблене у квітні 1912 р. скарбником зі збору пожертв на будівництво «Колоса Русі» та «Білої квітки», як фальшиві золоті та срібні рублі та інші монети та банкноти, які були виявлені у кружках зі збору пожертв⁷².

Чимало експонатів надходило з різноманітних виставок. Наприклад, після закінчення Одеської виставки в грудні 1911 р. Музею товарознавства ККІ було подаровано кілька десятків експонатів зі словиробництва⁷³. Важливим напрямом роботи з поповнення музейних колекцій залишались відрядження студентів і співробітників інституту. Так, в 1910 р. на Близькому Сході перебував студент інституту С. Денисенко, котрий отримав доручення від Музею товарознавства «придбати колекцію та підшукати агентів на Б. Сході, котрі могли б у майбутньому посприяти розширенню колекцій музею»⁷⁴, що й було ним виконано: були придбані колекції в Дамаску та Єрусалимі, що відображали ткацтво та ювелірну справу. Проте особливо значна кількість експонатів поповнила Музей товарознавства після завершення Всеросійської виставки у Києві восени 1913 р. В архіві ККІ зберігається окрема справа присвячена цьому питанню⁷⁵. З неї слідує, що з

цієї виставки до Музею товарознавства ККІ надійшло 59 колекцій, які відображали виробництво будівельних матеріалів, посуду, сільськогосподарської техніки, деревообробку, металургійну, харчову, цукрову та нафтохімічну промисловість і були подаровані як вітчизняними, так і іноземними підприємцями. Вартість кожної з цих колекцій становила від 1 до 1500 руб., а загальна – понад 8000 руб. Натомість з інших джерел за весь 1913–1914 навчальний рік надійшло лише 13 колекцій (колекції церковного одягу, кам'яного вугілля, таблиць та зразків по сільському господарству, дамаський шовковий халат, колекція манжурських зернових, колекція що характеризує промисловість та побут Персії, колекція діапозитивів по Панамському каналу, колекція японських виробів, колекція що характеризує побут Монголії, колекція хутра, портативна маслосійня, колекція від Тамбовського управління державним майном) загальною вартістю близько 1100 руб.⁷⁶

Така диспропорція у кількості та вартості між подарованими та придбаними експонатами наочно засвідчує яку роль відігравали промислові та їм подібні виставки у справі поповнення музейних колекцій, так само як і засвідчує міру щедрості тогочасних підприємців. Водночас асортимент отримуваних музеєм товарознавства матеріалів свідчив, що найбільше поповнювались ті його розділи, що стосувалися аграрного сектору і в чому можна вбачати й заслугу завідувача музею П. Р. Сльозкіна. Також вагомим додатком ставали матеріали по побуту різних народів, переважно азійських, що відображало зростаюче проникнення товарів з України на ринок Азії.

Внаслідок постійного зростання надходжень експозиція Музею товарознавства ККІ у 1912 р. зазнала подальшого поглиблення й спеціалізації і почала складатися з таких відділів: палива, будівельних матеріалів, освітлювальних і мастильних товарів, мануфактурних товарів, паперу та паперових товарів (тут були представлені, окрім зразків паперу з різних країн, блокноти, альбоми і т.п.), шкіряних, хутряних та волосяних товарів, скляних та керамічних товарів, металічних товарів, деревини, москательних та хімічних товарів, харчових товарів, смакових та наркотичних речовин (тут була представлена алкогольна та тютюнова продукція, цукор, какао, кава, консерви, фрукти), колоніальних товарів (тут зберігалися колекції губок, какао, кави, чаю, рису та ін.), кустарного (вироби з деревини, глини, продукція ткацтва, одяг домашнього виробництва, верстати і т.п.), модельного (зберігалися моделі транспортних засобів, парового двигуна, млинів, промислових підприємств тощо), кустарно-етнографічного (зберігалися предмети побуту різних народів та фото, що відображали їх життя), діапозитивів, друкарської справи. Також при Музеї товарознавства діяла власна бібліотека та фотографічна кімната⁷⁷.

У звіті по Музею товарознавства було зазначено і те, що з осені 1912 р. він був офіційно відкритий для загалу і за рік його встигли відвідати 1500 осіб. Проте виявлені архівні документи, що являють запити на відвідування Музею товарознавства різними екскурсантами і які датуються від лютого 1912 р.⁷⁸, дозволяють стверджувати, що його відкриття для загалу відбулося принаймні з цього часу. При цьому, окрім представників торгово-промислових закладів, урядових

установ та громадських організацій Музей товарознавства відвідали «ряд екскурсій, як наприклад: студенти комерційної академії Праги, народних вчителів, членів сільськогосподарських товариств, кооперативних товариств, курсів товарознавства» тощо і що на час роботи у Києві Всеросійської виставки восени 1913 р. музей був відкритий для її відвідувачів⁷⁹.

Різноманітний матеріал зібраний в Музеї товарознавства дозволив йому проводити різноманітні тематичні виставки. Наприклад, в лютому 1914 р. на його базі було проведено безплатну виставку колекцій, зібраних у Монголі, і яка відображала культуру та побут цієї країни.

Розширення експозиції та кількості відвідувачів поставило на порядок денний питання про будівництво окремого приміщення для Музею товарознавства ККІ. Вже 12 лютого 1912 р. Д. С. Марголін пожертвував 200 руб. на будівництво «споруди для товарного музею»⁸⁰, що започаткувало збір коштів на цю справу. Також було «розроблено проект 4-х поверхової споруди» і для її будівництва виділено належну інституту земельну ділянку по вул. Пироговській 13⁸¹. Жовтнем 1913 р. датовано архівні документи з яких слідує, що розробка проекту споруди Музею товарознавства ККІ була в активній фазі і це було відомо у підприємницьких колах⁸². Наприкінці 1913 р. почалась заготівля будівельних матеріалів для майбутнього будівництва⁸³. А навесні 1914 р. директор ККІ доповідав Піклувальній раді інституту, що у зв'язку із «запланованим будівництвом» довелось з березня 1914 р. розірвати угоди на оренду приміщень в будинку по Бібіковському бульвару 22 і приступити до зносу старих будівель, що заважали цьому⁸⁴.

22 травня 1914 р. від Правління інституту на ім'я директора ККІ надійшло подання про необхідність виділення 300-500 руб. на організацію урочистого закладення споруди Музею товарознавства (з них 100–120 руб. мали піти робітникам, 150–200 руб. – на шампанське та 50 руб. на інші витрати)⁸⁵, що свідчило про наявність схваленого проекту споруди музею і початок його будівництва. 4 червня 1914 р. датовано подання директору ККІ М.В. Довнар-Запольському від А.С. Черкаського в якому він звітував про зроблені роботи з підготовки до будівництва споруди Музею товарознавства, а саме: «1) обмір садиби для більш зручного проектування сусідньої споруди (отже, будівля музею мала примикати до корпусу інституту – А. Ч.), 2) ескіз та проект споруди музею, 3) попередній (стислий) кошторис <...> Попередній кошторис згідно з проектом був обрахований у 100000 руб.»⁸⁶. Отже, до червня 1914 р. ККІ завершив розробку та міг приступити до будівництва споруди Музею товарознавства, але за місяць почалась Перша світова війна, що перекреслила можливість реалізації цього проекту.

Таким чином, архівні матеріали засвідчують, що Музей товарознавства ККІ почав проектуватись з осені 1907 р., коли розпочала роботу комісія з його заснування. До цієї справи долучились київські та інші підприємці, які дарували різноманітні експонати, а керівництво інституту в особі М.В. Довнар-Запольського виконувало роль ініціативної сили. У справі впорядкування музейних надходжень, як свідчать документи, провідною була роль незмінного завідувача музею, яким від моменту його заснування і до 1917 р. був П. Р. Сльозкін. З осені 1909 р. Музей товарознавства розпочав свою роботу, спочатку для студентів та

співробітників інституту, а з лютого 1912 р. – також і для широкої публіки. Кількість його експонатів, так само як і їх тематика швидко зростали, що вже у 1912 р. перетворило Музей товарознавства на важливий осередок нагромадження експонатів, що характеризували всі складові господарського життя України, а також культуру й побут низки інших країн. Тож з 1912 р. було ініційовано спорудження для музею окремого чотирьохповерхового будинку. Ця справа почала втілюватись у життя з червня 1914 р., але початок Першої світової війни перекреслив її реалізацію.

Виявлені документи дозволяють відтворити процес наповнення кожного з тематичних розділів Музею товарознавства, склад його відвідувачів та роль бізнесових кіл у справі поповнення його колекцій. Тому їх вивчення може прислужитися справі вивчення історії музейної справи в Україні та історії вітчизняного меценатства, а також інформації з характеру господарського комплексу та зовнішньоекономічних взаємин України (оскільки іноземні фірми, що дарували йому експонати, представляли ті країни, що мали жваві економічні взаємини з Україною). Тож ця тема потребує свого подальшого вивчення. Окрім цього, повчальним є сама історія Музею товарознавства, яка засвідчує наскільки уважно тогочасне керівництво вишів, підприємці та загал ставилось до розвитку музейної справи і тоді вона у нас перебувала на рівні світових стандартів. Зрештою, той факт, що на противагу більшості тогочасних музейних установ, що характеризувались незадовільними умовами приміщень⁸⁷, під Музей товарознавства Київського комерційного інституту було відведено окремі і спеціально обладнані кімнати та заплановано побудову окремого будинку, свідчило про розуміння тогочасними підприємцями, різними посадовими особами важливості такого музею, який був осередком вивчення та популяризації знань в економічній сфері життя суспільства.

Примітки:

¹ Музеї України XIX – початку XX століть : Збірник наукових праць. К. : НАН України, 2005. С. 9.

² Там само. С. 10.

³ Там само. С. 12–13.

⁴ Там само. С. 18.

⁵ Там само. С. 15.

⁶ Там само. С. 25, 53, 60.

⁷ Там само. С. 25–26.

⁸ Там само. С. 32–33.

⁹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 14, арк. 30.

¹⁰ Там само, арк. 20.

¹¹ Там само, арк. 93.

¹² Там само, арк. 20 зв.

¹³ Там само, арк. 33.

¹⁴ Там само, арк. 93.

¹⁵ Там само, арк. 33.

- ¹⁶ Там само, арк. 43–44.
- ¹⁷ Там само, арк. 47.
- ¹⁸ Там само, арк. 44–44 зв.
- ¹⁹ Там само, арк. 44 зв.
- ²⁰ Там само, арк. 33 зв.
- ²¹ Там само, арк. 34.
- ²² Известия Киевского коммерческого института. К., 1909. Кн. 1. С. 9.
- ²³ Отчет о Музее товароведения при Киевском коммерческом институте. К. : Тип. И. И. Чоколова, 1910. С. 4.
- ²⁴ Там же. С. 1.
- ²⁵ Там же. С. 5.
- ²⁶ Там же. С. 19.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Там же. С. 4.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 14, арк. 34 зв.
- ³¹ Там само, арк. 11–18.
- ³² Там само, арк. 30 зв.
- ³³ Отчет о Музее товароведения. С. 5–9.
- ³⁴ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 14, арк. 10–19.
- ³⁵ Записка о Киевском коммерческом институте. К. : Тип. И. И. Чоколова, 1910. С. 1.
- ³⁶ Отчет о Музее товароведения. С. 14.
- ³⁷ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 14, арк. 8.
- ³⁸ Там само, спр. 837, арк. 90.
- ³⁹ Отчет о Музее товароведения. С. 10.
- ⁴⁰ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 282, арк. 6 зв.
- ⁴¹ Там само, спр. 6 зв, 22 зв.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само, спр. 161, арк. 124.
- ⁴⁴ Там само, спр. 282, арк. 77–79.
- ⁴⁵ Там само, спр. 46, арк. 3.
- ⁴⁶ Там само, арк. 61.
- ⁴⁷ Там само, арк. 61 зв.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Отчет о Музее товароведения. С. 12.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Там же. С. 21–23.
- ⁵³ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 421, арк. 1.
- ⁵⁴ Отчет о Музее товароведения. С. 11.
- ⁵⁵ Там же. С. 24–32.
- ⁵⁶ Там же. С. 33–62.
- ⁵⁷ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 161, арк. 74.

- ⁵⁸ Там само, спр. 282, арк. 1 зв.
⁵⁹ Там само.
⁶⁰ Там само, арк. 9 зв.
⁶¹ Там само.
⁶² Там само, арк. 81.
⁶³ Там само, арк. 6 зв., 30, 48.
⁶⁴ Там само, спр. 161, арк. 8 зв.
⁶⁵ Там само, арк. 73.
⁶⁶ Музей товароведения при Киевском коммерческом институте. К. : Тип. И. И. Чоколова, 1913. С. 1.
⁶⁷ Там же.
⁶⁸ Там же.
⁶⁹ Там же. С. 12–13.
⁷⁰ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 416, арк. 6 зв., 54.
⁷¹ Там само, арк. 162-167, 264–264 зв.
⁷² Там само, арк. 140.
⁷³ Там само, арк. 56–56 зв.
⁷⁴ Там само, арк. 66.
⁷⁵ Там само, спр. 910. арк. 10.
⁷⁶ Там само, арк. 1-5.
⁷⁷ Музей товароведения. С. 4–11.
⁷⁸ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 416, арк. 88, 106, 146.
⁷⁹ Музей товароведения. С. 2.
⁸⁰ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 416, арк. 150.
⁸¹ Музей товароведения. С. 2.
⁸² Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 837, арк. 11.
⁸³ Там само, арк. 35.
⁸⁴ Там само. арк. 67.

Andrii Chutkyi. Merchandising museum of Kyiv Commercial Institute – first national museum of economic profile. A history of foundation and work during 1909–1913 of one of the first museums of economic profile – Merchandising museum of Kyiv Commercial University has been reconstructed in this article. The process of museum foundation commenced in autumn of 1907 when a commission on organization comprised of professors of Kyiv Commercial University and Kyiv business circles. Until 1909 museology had been studied, exhibits collected, expositions prepared, as a result of it the museum had collected more than 2000 exhibits and in September of 1909 began its work consisting of 5 departments: for cottage, manufacturing, agricultural, chemical-engineering and mining industry.

The museum's collection had been increasing quickly due to different sources such as gifts of entrepreneurs and firms (including foreign ones), exhibits bought at the Institute's own expense, visiting of exhibitions and enterprise by particular persons for the purpose of gathering corresponding collections.

At the beginning 1912, the Merchandising museum became open to the public and

became a place for exhibiting samples of industrial products.

By 1911, the value of the museum's collections exceeded property value of any other institute's subdivisions. Also, its collection became much larger. Therefore, in 1912, an idea appeared to build a separate building for the museum. A project had been made in 1913 and the foundation of future museum's building was laid in June 1914 (on a piece of land at Pyrohivska street belonging to the institute). Albeit the WWI's beginning impeded the building of it.

M. Dovnar-Zapol'skiy played a large role in the foundation and development the museum as well as did notable scientist-agrarian and professor of the institute P. Slozkin, who had been the director until 1917.

Key words: M. Dovnar-Zapol'skiy, auxiliary sciences of history, Ukrainian history of early XX century, Merchandising museum of Kyiv Commercial Institute, museum exposition, museology, P. Slozkin.

Отримано: 07.05.2018 р.

УДК 94 (477/43):334:005.56«1917»

Віктор Адамський

ПОДІЛЬСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ З'ЇЗД У КОНТЕКСТІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ВЕСНИ 1917 РОКУ

Віктор Адамський. *Подільський кооперативний з'їзд у контексті революційних процесів весни 1917 року.* У статті проаналізовано процес скликання та роботи форуму подільських кооператорів, що відбувся у Вінниці 9–11 квітня 1917 р. Доведено, що з'їзд працював за якісно нових суспільно-політичних умов, коли в Росії внаслідок революції створилися умови для вільного розвитку громадського життя і кооперативного руху зокрема. Показано, що порядок денний форуму включав низку актуальних питань, які за своїм характером розподілялися на політичні, національні та суто фахові. У цьому контексті предметно було розглянуто революційний процес у Росії, зміну форми державного правління, питання про Установчі збори, про роль кооперативів в організації тилу і забезпеченні армії. Особливу увагу делегати з'їзду приділили українській проблемі, зокрема автономії України та питанню введення української мови у всіх навчальних закладах Подільського краю. З усіх розглянутих питань були ухвалені відповідні резолюції, в яких досить чітко визначалася позиція кооператорів щодо національних принципів побудови майбутнього своєї країни. Наразі форум окреслив пропозиції кооперативної спільноти у збереженні державного комплексу, підтримки його цілісності, здатності відстоювати свої інтереси та впровадження будь-яких змін тільки на підставах закону і права.

Ключові слова: кооперація, Поділля, з'їзд, український рух, ухвали, автономія, федерація.

Виктор Адамский. Подольский кооперативный съезд в контексте революционных процессов весны 1917 года. В статье проанализирован процесс созыва и работы форума подольских кооператоров, который состоялся в Виннице 9–11 апреля 1917 г. Доказано, что съезд работал в качественно новых общественно-политических условиях, когда в России вследствие революции были созданы условия для свободного развития общественной жизни и кооперативного движения в частности. Показано, что повестка дня форума включала ряд актуальных вопросов, которые по своему характеру распределялись на политические, национальные и чисто профессиональные. В этом контексте предметно был рассмотрен революционный процесс в России, смена формы государственного управления, вопрос об Учредительном собрании, о роли кооперативов в организации тыла и обеспечения армии. Особое внимание делегаты съезда уделили украинской проблеме, в частности автономии Украины и вопросу введения украинского языка во всех учебных заведениях Подольского края. По всем рассмотренным вопросам были приняты соответствующие резолюции, в которых достаточно четко зафиксирована позиция кооператоров относительно национальных принципов строительства будущего своей страны. В то же время форум очертил предложения кооперативного общества в части сохранения государственного комплекса, поддержки его целостности, возможности отстаивать свои интересы и реализации каких бы то ни было изменений только на основе закона и права.

Ключевые слова: кооперация, Подолье, съезд, украинское движение, решения, автономия, федерация.

Подільському кооперативному з'їзду, що відбувся 9–11 квітня 2017 р., як і загалом розвитку кооперативного руху на Поділлі після Лютневої революції в Росії вітчизняною історіографією новітнього періоду приділено чимало уваги¹. Однак ця констатація потребує істотного уточнення. Як правило, заявлена тема не розглядається як окремий предмет дослідження, а студіюється у більш ширшому контексті суспільно-політичних трансформацій революційної доби або при вивченні громадської діяльності відомих у краї кооператорів².

З огляду на цю присутню обставину серед науковців немає єдності навіть у принциповому питанні щодо загальної оцінки з'їзду. Одна група дослідників, услід за В. Лозовим, схильна вважати проведений форум як першу установчу акцію подільського українства³. Натомість О. Завальнюк та В. Стецюк оцінюють настрої учасників з'їзду дещо консервативніше. Дослідники вважають, що «чимало його делегатів досить стримано поставились до питання національного самовизначення України», хоча при цьому й підтримали ідею перетворення Росії у федеративну республіку⁴.

Що ж до самої підготовчої роботи по скликанню з'їзду та перебігу його пленарних засідань, то проблема залишається відкритою для проведення ретроспективних студій. При цьому наявні в Державному архіві Хмельницької області матеріали, а також повідомлення в періодичних виданнях регіону дозволяють реконструювати процес скликання та роботи форуму. Відтак у пропонованій статті автор ставить за мету відновити одну із важливих сторінок історії

краю, зосередивши свою увагу питаннях, які стали предметом розгляду Подільських кооператорів.

Лютнева революція значно активізувала громадський рух у регіонах України, зокрема й на Поділлі⁵. Це було зумовлено низкою обставин, найголовніша з яких, вочевидь, полягала у бажанні безпосередньо впливати на формування нових органів влади шляхом делегування своїх представників до різних державних та самоврядних структур.

Найбільш потужною професійною організацією на Поділлі у цей період були кооперативні інституції. Як організаційна структура кооперативний рух у регіоні був сформований ще на початку ХХ ст., коли завдяки старанням подвижників справи вдалося збудувати розгалужену мережу власних установ та створити окремих сектор економіки, що відчутно впливав на соціально-економічний розвиток краю⁶. Найбільш діяльну участь у цьому брали українці та євреї. У структурі населення Подільської губернії перших нараховувалося майже 80 відсотків, а других – понад 13%⁷. Питома вага останніх пояснюється тим, що регіон належав до тринадцяти адміністративних одиниць імперії, законодавчо віднесених до так званої «смуги єврейської осілості», спеціально визначеної для компактного проживання євреїв. У такий спосіб царські урядовці намагалися запобігти їхньому проникненню у великоруські губернії, маючи за мету захист російського підприємництва від єврейської конкуренції. Однак цим рішенням не обмежувався перелік законодавчих обмежень. Уже в межах «смуги осілості» євреям заборонялося проживати в селах (крім жителів єврейських колоній, які займалися сільським господарством), бути власниками і орендаторами земель, шинків, як це мало місце, наприклад, за часів царювання Олександра III. Відтак іудеї змушені були займатися переважно торгівлею і ремісничою діяльністю в умовах надзвичайно гострої конкуренції⁸. У своїй сукупності це породжувало гострі економічні та етносоціальні проблеми.

Щодо українського складника кооперативного руху, то з огляду на неможливість за умов самодержавства провадити відкриту політичну діяльність, до кооперації долучалися більш свідомі політично та національно сили української демократії, які прагнули працювати на громадському ґрунті для українського трудового люду⁹. Здебільшого це були представники без виразного партійного світогляду, але з безперечними народницькими симпатіями. Саме вони надали кооперації ідейного змісту і зробили її, завдяки цьому, помітним чинником не тільки в економічному, але й культурно-політичному житті українського суспільства.

Відтак не викликає особливого здивування той фактор, що у початковий період революції кооператорам вдалося швидше організуватися, аніж іншим групам українського громадянства¹⁰. Уже 14–15 березня 1917 р. у Києві відбувся губернський кооперативний з'їзд, який «обернувся у першу прилюдну українську маніфестацію»¹¹, оскільки у його роботі брали участь представники з усієї України.

Наступна важлива подія у відновленні діяльності кооперативного руху відбулася 20 березня 1917 р. Цього дня Тимчасовий уряд ухвалив «Положення про кооперативні товариства та їх союзи», згідно з яким була суттєво спрощена процедура реєстрації товариств та з'явилася реальна можливість для їхнього об'єд-

нання у спілки, що потребувало серйозного обговорення¹². Подія вважалася настільки знаковою, що регіональна преса вважала необхідним розмістити нормативний документ на своїх шпальтах, аби ознайомити з ним ширші кола громадськості. Вінницький «Свободний голос» друкував новий закон поспіль у чотирьох числах газети¹³.

Наприкінці березня 1917 р. у Москві відбувся третій Всеросійський кооперативний форум, який самі учасники назвали «першим вільним кооперативним з'їздом»¹⁴. На ньому знову ж таки в основному розглядалися політичні питання, зокрема з'їзд ухвалив брати участь у виборах до Установчих зборів, підтримувати політику Тимчасового уряду, зокрема введену ним хлібну монополію, практичне переведення якої переважно покладалося на кооперацію.

Важливі заходи, пов'язані з розвитком кооперативного руху відбувалися й на рівні Подільського регіону. Так, 18 березня 1917 р. відбулася нарада інструкторського персоналу Подільської губернської земської каси дрібного кредиту під головуванням В. Шпаковича, на якій йшлося про програму подальшої діяльності¹⁵. Наступного дня засідали уповноважені кредитних та ощадно-позичкових товариств Подільської губернії¹⁶. 25 березня 1917 р. відбулися збори представників кредитних товариств Гайсинського повіту¹⁷.

З проханням активізації кооперативної праці до Вінницького товариства оптових закупівель та Подільського Союзу ощадно-позичкових і кредитних товариств у перші дні революції звернулися представники органів державної влади та громадських організацій, зокрема уповноважений центрального кооперативного комітету Н. Чайковський, представник Московського союзу споживчих товариств Ф. Іонов, представник Московської народної мови А. Чмуль, представник Ради робітничих і солдатських депутатів В. Громан, міністр землеробства А. Шингарьов та особливий уповноважений із закупівлі хліба, цукру, солі для армії Гаврилов. Розміщуючи це звернення у місцевій пресі, подільські кооператори просили допомоги у різних структур, аби донести рекомендовані ними вказівки до селянства¹⁸.

У свою чергу відомий кооперативний активіст Поділля М. Ренненкамф також закликав представників інтелігенції краю долучитися до творчої праці, поділитися своїми знаннями з іншими співвітчизниками, адже життя, на його глибоке переконання, вимагало організації тих прошарків населення, які ще до недавня не мали права взагалі збиратися, не те, щоб улаштовувати різні союзи чи товариства¹⁹.

Врешті, слід наголосити, що нові суспільно-політичні умови мали проявити взаємини між обома найбільшими етнічними групами, які розвивали кооперативний рух. Інакше кажучи, українці мали сформулювати своє відношення до «єврейського питання», а останні – до «українського». Суть цього відношення І. Лисяк-Рудницький передав у такий спосіб: «Не домагаючись асиміляції євреїв, представники українського руху прагнули врегулювати українсько-єврейські взаємини на основі культурного плюралізму та визнання прав євреїв як окремої національної групи, навзаєм очікуючи, що євреї не перешкоджатимуть прагненню українського народу до національного й соціального визволення»²⁰.

Отже, нагальна потреба обговорення сукупності актуальних питань кооперативного життя, так само як і окреслення позиції із важливих проблем, породжених революційним процесом, визначала потребу проведення загального зібрання кооператорів регіону для обміну думками і ухвалення певних рішень.

Підготовча робота по скликанню Подільського кооперативного з'їзду була покладена на організаційний комітет. До його складу увійшли представники кооперативних інституцій, які власне виступали ініціаторами проведення форуму: Губернська земська каса дрібного кредиту, Подільська спілка кредитних і позичково-ощадних товариств, Вінницька та Кам'янецька інспекція дрібного кредиту при відділенні Державного банку та Вінницьке товариство гуртових закупівель. У підготовленому «До товаришів кооператорів» зверненні, що було виготовлено друкарським способом та надіслано для ознайомлення до усіх осередків, організатори в досить популярній формі пояснили необхідність фахового зібрання²¹.

З огляду на визначенні завдання, комітет розподілив заплановані до розгляду на з'їзді доповіді на три категорії: 1) з питань політичного характеру; 2) з національного питання; 3) з питання про роль кооперативів у зв'язку з сучасним моментом. Ось його повний перелік: «1. Із історії революційних переворотів у Європі та огляд перевороту, зробленого в Росії. 2. Форми державного устрою, зокрема демократична республіка. 3. Держава та права національностей, що входять до її складу. 4. Виборчі системи, загальне рівне, пряме і таємне виборче право та участь населення. 5. Установчі збори. 6. Права-обов'язки громадянина. 7. Політичні і економічні основи з точки зору демократії в питанні про війну: необхідність доведення війни до перемоги. 8. Роль кооперативів в організації тилу і забезпечення армії. 9. Кооперативи та місцеві адміністративні і продовольчі комітети. 10. Кооперативні комітети. 11. Правові можливості в сенсі розширення сфери діяльності кооперативів і союзне будівництво. 12. Українське питання»²².

Загалом організаційним комітетом було запрошено на форум 350 представників кредитних та 1200 споживчих товариств²³. Однак якісно впоратися з усіма важливими підготовчими питаннями йому таки не вдалося. Наприклад, окремі запрошення були надіслані занадто пізно. Лише 14 квітня 1917 р. на адресу організаторів форуму надійшла телеграма з Одеси від Центросоюзу, відправлена поштою, в якій лаконічно зазначалося: «Пізно отримали повідомлення вітаємо товаришів бажаємо успіхів»²⁴. Також не вдалося забезпечити належної взаємодії з центральними структурами та регіональними товариствами, що мало наслідком певні непорозуміння. Так, на 9 квітня 1917 р. у Києві був запланований з'їзд представників українських кооперативних союзів і об'єднань з широким порядком денним²⁵. Наразі на 10 квітня 1917 р. був скликаний кооперативний з'їзд Кам'янецького повіту, який, окрім суто фахових, розглянув низку актуальних питань поточного моменту²⁶. Тобто, проведення цього форуму не дало можливості окремим кам'янецьким кооператорам відвідати Вінницьке зібрання.

Перші делегати почали приїздити до Вінниці за день до запланованого відкриття з'їзду. Вони з'являлися до губернської земської каси дрібного кредиту, пред'являли свої повноваження та отримували квитки делегата. Організаторам довелося дещо понервувати, оскільки з'ясувалося, що на вечір 8 квітня 1917 р. при-

було лише біля 30 осіб.

Однак ранок наступного дня розвіяв усі страхи. Не дивлячись на вкрай несприятливу дощову погоду, делегати масово прибували з ранішніми потягами і до початку відкриття засідання встигло зареєструватися до 150 осіб²⁷. Загалом у роботі з'їзду брав участь 201 делегат²⁸. Але ця кількість є неповною. Наприклад, у реєстраційному списку не представлені члени організаційного комітету та інші учасники форуму. Делегати представляли 77 споживчих товариств Поділля, 15 – кредитних, 32 – ощадно-позичкових, 10 – товариств оптових закупівель, 4 репрезентували повітові земства, 5 – виконавчі комітети, 6 – інститут повітових інструкторів. Також на з'їзді були поодинокі представники Вінницької філії державного банку, Подільського союзу кредитних та ощадно-позичкових товариств, Вінницької та Кам'янецької інспекції дрібного кредиту та ін.

Не сподіваючись, очевидно, на погану погоду, організатори винайняли для проведення форуму літній театр. Утім, погода не виправдала надій кооператорів: увесь день 9 квітня йшов дощ та було досить прохолодно. За короткий час не вдалося уладнати питання щодо перенесення засідань в інше приміщення, а відтак довелося відкрити з'їзд у літньому театрі, внутрішня зала якого була декорована національними прапорами²⁹. Відкриття відбулося о першій годині дня співом «Ще не вмерла Україна» та Шевченкового «Заповіту», виконаних українським любительським хором під керівництвом регента Бартко³⁰.

Услід за цим на сцену піднявся організаційний комітет, від імені якого до присутніх звернувся член Подільської губернської земської управи А. Городецький. Він привітав учасників з'їзду, лапідарно охарактеризував останні зміни у державному розвитку та побажав успіхів у роботі на користь рідного народу³¹.

Після обрання президії, яку очолив громадський та кооперативний діяч Д. Маркович, форум ухвалив рішення щодо спрямування вітальних телеграм на адресу князю Г. Львову, голови виконавчого комітету Державної Думи М. Родзянко та голови Ради робітничих і солдатських депутатів М. Чхеїдзе³². У процесі роботи з'їзду, за ініціативою делегатського корпусу, вітальна телеграма також була спрямована міністру землеробства А. Шингарьову³³.

Упродовж 9 квітня 1917 р. з'їзд заслухав та обговорив декілька доповідей. Першим із програмним виступом звернувся до зібрання А. Городецький. Тема його повідомлення була означена як «Історичні причини зародження монархізму та неминучість його загибелі»³⁴. У популярній формі доповідач подав слухачам інформацію щодо етапів розвитку суспільного життя, включно з останніми революційними подіями³⁵. За цим слово взяв один із делегатів, який представляв селянську верству. У своєму виступі він відзначив, що раніше, як правило, коли розпочинали будівництво будинку, то за звичай запрошували попа. Тепер інакше: з'їзд розпочався співом українських пісень. Це знаково, адже до цього часу спів українських пісень був під жорсткою забороною. Оратор заявив, що цю святую пісню він охоче сприймає замість звичних молебень. Звертаючись до присутніх, делегат-селянин закликав «побрататися з тими, хто не одягнутий у нашу світку, але душа у них наша»³⁶. Після цих слів під бурхливі оплески він залишив кафедру.

Далі з доповіддю «Про вибори до Установчих зборів» виступив М. Реннен-

кампф. У ній він з'ясував різні етапи виборчого процесу³⁷. Додаткові роз'яснення з цього питання зробив О. Ветвінський. Аналізуючи філософію виступу доповідача, він закликав форум особливо слідкувати на місцях за тим, аби не розпошувати голоси виборців³⁸.

Після цього голова зібрання оголосив перерву до 18.00. Водночас були висловлені побажання відносно перенесення засідань до будь-якого іншого, більш теплого, приміщення. Це завдання, на жаль, організаторам не вдалося вирішити оперативно, а тому з'їзд продовжив роботу у літньому театрі³⁹. Вести вечірнє засідання доручили О. Ветвінському.

Із доповіддю «Про форми державного правління – монархізм чи республіка» виступив присяжний повірений О. Станевич. Він промовляв українською мовою і в доступній формі намагався розповісти про форми правління. Для Росії найбільш доцільною формою правління оратор вважав федеративну республіку. Цей висновок був зустрінутий гучними оплесками⁴⁰. Вочевидь питання зацікавило присутніх, оскільки в його обговоренні взяло участь біля десяти делегатів.

Після обговорення голова зборів поставив питання на голосування, запитавши у присутніх: «Чи бути в Росії монархії? Кому потрібні царі, підніміть руки»? Руки, звісно, ніхто не підняв. «Значить, питання про царів відпадає», – наголосив О. Ветвінський. У відповідь на це, в аудиторії здійнявся веселий гомін⁴¹. По цьому з'їзд одноголосно висловився за федеративну демократичну республіку та автономію України⁴².

Позаяк уже була 9 година вечора і в театрі стало надзвичайно холодно присутні вирішили заслухати лише доповідь М. Ренненкампа «Про права і обов'язки громадянина» та на цьому завершити роботу.

Чергове засідання оголошене на 10 годину ранку в приміщенні міського театру. Насправді воно розпочалося з півгодинним запізненням під головуванням Д. Марковича, який запросив присутніх обговорити доповідь М. Ренненкампа. Бажаючих виявилось чимало, оскільки піднята тема надавала можливості поділитися думками щодо становища єврейської етнічної групи при старому режимі.

Наступним з доповіддю «Про війну» виступив В. Мачушенко. Ставлення до війни більшості політичних партій та громадських організацій на цьому етапі розвитку революції визначалося підтримкою Тимчасового уряду у справі доведення її до переможного кінця. Саме цією філософією була наповнена доповідь, яка не викликала особливих обговорень. До виступів зголосилося лише двоє делегатів⁴³. Як наслідок, запропонована делегатам зібрання резолюція була підтримана усіма.

Далі, згідно порядку денному, із доповіддю «Аграрне питання» виступив агроном, член Вінницької повітової земської управи В. Свідерській. Її сутність можна виразити такою тезою: «...земля <...> повинна належати тому, хто її обробляє своєю працею»⁴⁴. Зрозуміло, що земельне питання було надзвичайно актуальним для більшості селянства, а тому викликало жваве обговорення. Після обміну думками з'їзд одноголосно підтримав резолюцію із цього питання.

По обіді організаторам форуму вдалося врешті вирішити питання щодо

належного приміщення для продовження роботи. Вечірнє засідання 10 квітня 1917 р. відбувалося вже у залі Вінницької міської думи. Воно розпочалося із повідомлення О. Ветвинського на тему: «Про позику свободи». Оратор закликав присутніх допомогти в реалізації позики, позаяк для продовження війни катастрофічно не вистачало коштів»⁴⁵. Доповідача підтримав делегат-селянин, котрий вказав на необхідність допомогти новому уряду. Відтак з'їзд виніс резолюцію про необхідність популяризації позики свободи серед населення регіону.

Зібрання перейшло до заслуховування доповіді Г. Супруна «Про роль кооперативів у постачанні продовольством армії і тилу». Основна думка виступу полягала у тому, що кооператори повинні зробити все від них належне, аби допомогти армії продовольством, і тим самим укріпити свободу⁴⁶. У ході обговорення цього питання окремими делегатами було актуалізоване питання щодо твердих цін, затверджених Тимчасовим урядом на збіжжя врожаю 1916 і 1917 рр. З'їзд висловився проти застосування твердих цін на хліб врожаю 1916 р. Це обумовлювалося тим фактом, що сільський господар, який не поставив раніше хліб для армії і тим самим «не виконав свого громадянського обов'язку», отримує певні преференції за приховування продуктів. Аби уникнути цього, форум вирішив звернутися до Тимчасового уряду з проханням нові ціни застосовувати лише до врожаю 1917 р., а по відношенню до 1916 р. ціни залишити без змін⁴⁷.

Услід за цим до слова запросили представника Вінницької ради солдатських і робітничих депутатів Г. Казанасмаса. У вітальному слові він вказав на те, що серед населення чути голоси: «Землі і волі». Цей заклик ми цілком підтримуємо, позаяк серед представників ради є багато вихідців із села. Оратор закликав з'їзд кооператорів іти разом із Радою солдатських і робітничих депутатів і спільно добиватися усього, що необхідно для трудового народу⁴⁸.

У свою чергу О. Ветвинський від імені з'їзду висловив подяку представнику Ради солдатських і робітничих депутатів та наразі висловив надію, що в особі кооператорів Рада отримає усіляку підтримку в питанні облаштування кращого життя в Росії. Він також попросив передати Раді, що кооператори знають і цінують ту роль, яку робітники та солдати відіграли у звільненні Росії від царизму. Безпосередньо, звертаючись до Г. Казанасмаса, О. Ветвинський наголосив: «Сердечно дякую їм за те»⁴⁹. Коли зал гучними оплесками підтримав голову з'їзду, той ще раз зацентрував, що кооператори і населення разом підуть по шляху закріплення свободи.

Далі за планом роботи з'їзду виступив Д. Маркович із доповіддю про «Українське питання». У матеріалах форуму його виступ ще означений як «Про облаштування України». З огляду на те, що делегатами за наслідками доповідей інших ораторів, уже була ухвалена низка резолюцій щодо автономно-федеративного устрою України, Д. Маркович основну свою увагу сконцентрував на внутрішніх процесах українства, сформулювавши питання: «Хто ми і чийх батьків діти»? Він виголошував свою доповідь українською мовою. Завершуючи її, оратор наголосив: «Не вважаючи на ганебні заборони, кайдани й муки – народ український жив, живе й житиме! У него все одняли – автономію, землю, імя, освіту, культуру, зосталась тільки душа – її не однімуть! Вона жива. Я починаю усі мої промови і

кінчаю двома словами і їми і тепера зкінчу «Єднаймося, братаймося!»⁵⁰

Із завершенням дискусії голова зібрання оголосив перерву до ранку наступного дня. 11 квітня 1917 р. засідання розпочалося о 10 год. ранку. О. Ветвинський зачитав з'їзду телефонограму Чернівецького позичково-ощадного товариства, в якій висловлено жаль через неможливість присутності на форумі свого представника та водночас констатовано, що, надаючи великого значення кооперативному з'їзду товариство бажає йому плідної роботи і винесення корисних для вільних громадян Росії резолюцій⁵¹. Вітання було підтримане гучними оплесками. За цим продовжилося обговорення доповіді про роль кооперативів у сучасних умовах.

Наступним питанням з'їзд заслухав доповідь члена Вінницької повітової земської управи М. Василевського про порядок формування сільських та волосних органів самоврядування. Щодо повітів, зазначив він, то вони, начебто, існують у формі земств. Але цього слова селяни бояться. Тому доповідач побіжно охарактеризував роль земських структур як у дореволюційній Росії, так і у період суспільних трансформацій, вказавши, що земство здебільшого завжди виступало на боці трудового народу, через що не користувалося довір'ям у царських урядовців⁵².

У контексті обговорення питання делегати вийшли на дещо іншу проблематику, пов'язану із конструкцією моделі, за якої має відбуватися самоорганізація селянства. Всі кооперативні активісти добре розуміли вагу цього питання, зокрема українська група. Останні воліли на рівні ухвали з'їзду закріпити вплив на цей процес Союзу Подільських українців як центру національного громадського життя у краї. В цьому сенсі була виписана й заготовлена ними резолюція⁵³. Однак такий підхід влаштував далеко не усіх присутніх. У результаті резолюція з даного питання виявилася розмитою, фіксуючи у трьох пунктах наступні завдання селянської версти: «1) Зберігати порядок у селах, 2) організуватися і 3) надати вирішення усіх важливих питань Установчим зборам»⁵⁴.

Після цієї інформації про результати Всеукраїнського національного конгресу у Києві доповів член правління Подільського союзу П. Відибіда. Заслухавши колегу, з'їзд вирішив надіслати Українській Центральній Раді вітальну телеграму: «Київ Центральній Раді Кооперативний Подільський Губерніяльний З'їзд вітає Центральну Раду яко тимчасове представництво українського народу і оборонців української автономії урочисто обіцяє підтримувати всі заходи до задоволення українського народу посилає своє побажання успішно провадити справу визволення українського народу ми з Вами Наказуйте Вимагайте Голова З'їзду Маркович»⁵⁵. Згодом текст телеграми опублікував друкований орган Української Центральної Ради⁵⁶.

Із коротким повідомленням на тему «Про кооперативні комітети» виступив член Вінницького товариства оптових закупівель П. Бунт. Доцільність утворення кооперативних комітетів він пояснив необхідністю уникнення усіляких непорозумінь серед кооператорів та потребою спільно вирішувати економічні, культурні, соціальні та інші питання. Як приклад такої співпраці доповідач назвав заснування у Києві Всеукраїнського кооперативного союзу. Відтак П. Бунт закликав

організувати на Поділлі губернський кооперативний комітет⁵⁷.

Делегати погодилися із запропонованим підходом, а відтак відразу шляхом голосування спершу визначилися у необхідності заснувати комітет та обрати його бюро, а потому провели окрему процедуру голосування щодо кандидатів до складу бюро Подільського губернського кооперативного комітету. Обраними стали: Д. Маркович, Г. Супрун, О. Ветвинский, А. Городецкий, І. Крисота, М. Лозицький, Н. Бидинський, М. Кукулевський, П. Бунт⁵⁸. Після цього Д. Маркович з огляду на те, що всі питання порядку денного були вичерпані, оголосив з'їзд завершеним.

Таким чином, Подільський кооперативний форум заслухав низку доповідей з актуальних питань політичного та кооперативного життя і ухвалив відповідні резолюції. Не дивлячись на наявність різних позицій щодо майбутнього України, з'їзд одностайно в своїх рішеннях підтримав ідею автономії України, з гарантуванням національним меншинам права на вільний розвиток, та перетворення Росії у демократичну республіку. При цьому делегати підтримали необхідність продовження війни до переможного завершення. Цілковитою національною спрямованістю характеризувалася резолюція з шкільного питання. З'їзд, базуючись на нормі, що школа має розвиватися на материнській мові викладання, одностайно висловився за термінову націоналізацію школи. Крім того, запропонував увести українську мову у всіх установах України. Особливо велика увага делегатського корпусу була прикута до пошуку шляхів вирішення земельного питання. Більшість присутніх погодилися із думкою, що земля має належати тим, хто її обробляє. Але в ухвалі з'їзду з цього питання простежується надзвичайна обережність і поміркованість. Зокрема, кооператори закликали селян спокійно очікувати скликання Установчих зборів, які єдині на законних засадах вправі передати народу землю і волю. Наразі учасники форуму засудили випадки захоплення чужої землі силовими методами. З метою координації кооперативних структур з'їзд утворив губернський кооперативний комітет, до складу якого увійшли провідні діячі.

Примітки:

¹ Ректур В. П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.). Вінниця : ПП Балюк, 2006. 408 с.; Яценко О. В. Участь кооперації у встановленні влади Української Центральної Ради на Поділлі у 1917–1918 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського : Серія історія : зб. наук. праць / за заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця : Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2009. Вип. 16. С. 123–128.

² Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). К. : Kots Publishing, 1995. 224 с.; Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Черкаси : Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. 144 с.

³ Лозовий В. Поділля в добу Центральної Ради (Історичний нарис). К., 1999. 29 с.; Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році : Революція у провінційному місті. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. 272 с.

⁴ Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. С. 52–53.

⁵ Адамський В. Кам'янець-Подільський у суспільно-політичних трансформаціях навесні 1917 року // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника : зб. наук. праць / ред. кол. : О. О. Заремба (голова), Л. В. Баженов, Д. П. Ващук та ін. Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2017. Т. 1. С. 6–22.

⁶ Яценко О. З історії спілкового будівництва української кооперації на Поділлі (початок ХХ ст.) // Сіверянський літопис : Всеукр. наук. журнал. 2009. № 2–3. С. 72.

⁷ Григор'єв Наш. Поділля : Географіно-історичний нарис. Кам'янець на Поділлію : Друкарня Под. Губ. Нар. Управи, 1919. С. 20.

⁸ Магась-Демидас Ю. І., Федьков О. М. Кооперативний рух у Подільській губернії (1860-і–1914 роки). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. С. 22–23.

⁹ Фареній І. А. Про роль інтелігенції в становленні кооперативного руху у Наддніпрянській Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2004. Вип. 8. С. 128–134.

¹⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Відень : Український соціологічний інститут, 1921. Т. 1. С. 16–17.

¹¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. В 2-х т. : Док.-наук. вид. / упоряд. К. Ю. Галушко. К. : Вид-во «Темпора», 2002. Т. 1: «Доба Центральної Ради». С. 54.

¹² Половець В. М. Державна політика в галузі кооперативного законодавства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Сіверянський літопис : Всеукр. наук. журнал. 2004. № 4. С. 104.

¹³ Новый закон о кооперативах // Свободный голос (ежедневная газета). Винница. 1917. 1 апреля; 2 апреля; 5 апреля; 6 апреля.

¹⁴ Билимович А. Д. Кооперация в России до, во время и после большевиков. М. : Наука, 2005. С. 86.

¹⁵ В Губернской земской кассе мелкого кредита // Свободный голос (ежедневная газета), Винница, 1917, 23 марта.

¹⁶ 2-ое очередное собрание уполномоченных кредитных и ссудо-сберегательных товариществ // Там само, 25 марта.

¹⁷ Кооперативний з'їзд при Гайсинській повітовій земській управі // Там само, 31 марта.

¹⁸ Товарищи кооператоры // Там само, 15 марта.

¹⁹ Ренненкампф М. Н. По поводу происходящих событий // Там само, 16 марта.

²⁰ Лисяк-Рудницький І. Українські відповіді на єврейське питання // Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. В 2 т. / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. К. : Основи, 1994. Т. 1. С. 121.

²¹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. 233, оп. 1, спр. 2976, арк. 7.

²² Кооперативный съезд // Свободный голос (ежедневная газета), Винни-

ца, 1917, 30 марта.

²³ Губернский кооперативный съезд // Там само, 13 апреля.

²⁴ ДАХМО, ф. 233, оп. 1, спр. 2886, арк. 31.

²⁵ Український кооперативний з'їзд // Нова Рада, Київ, 1917, 31 березня; З'їзд представників українських кооперативних союзів і об'єднань // Робітнича газета (Орган Бюро Центрального Комітету і Київського Комітету УСДРП), Київ, 1917, 31 березня.

²⁶ Повідомлення // Вісті Кам'янецького Повітового Ісполнительного Комітета, Кам'янець-Подільський, 1917, 21 квітня.

²⁷ Губернский кооперативный съезд // Свободный голос (ежедневная газета), Винница, 1917, 13 апреля.

²⁸ ДАХМО, ф. 233, оп. 1, спр. 2886, арк. 2–4 зв.

²⁹ Губернский кооперативный съезд // Свободный голос (ежедневная газета), Винница, 1917, 11 апреля.

³⁰ ДАХМО, ф. 233, оп. 1, спр. 38, арк. 1.

³¹ Там само, спр. 2886, арк. 42 зв.–43.

³² Там само, спр. 38, арк. 1–1 зв.

³³ Там само, спр. 2886, арк. 11.

³⁴ Губернский кооперативный съезд // Свободный голос (ежедневная газета), Винница, 1917, 11 апреля.

³⁵ Губернский кооперативный съезд // Там само, 13 апреля.

³⁶ ДАХМО, ф. 233, оп. 1, спр. 2886, арк. 27 зв.

³⁷ Губернский кооперативный съезд // Свободный голос (ежедневная газета), Винница, 1917, 13 апреля.

³⁸ ДАХМО, ф. 233, оп. 1, спр. 2886, арк. 27 зв.

³⁹ Губернский кооперативный съезд // Свободный голос (ежедневная газета), Винница, 1917, 13 апреля.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же.

⁴² ДАХМО, ф. 233, оп. 1, спр. 38, арк. 3 зв.

⁴³ Там само, арк. 5 зв.

⁴⁴ Губернский кооперативный съезд // Свободный голос (ежедневная газета), Винница, 1917, 14 апреля.

⁴⁵ ДАХМО, ф. 233, оп. 1, спр. 38, арк. 6 зв.–7.

⁴⁶ Там само, спр. 2886, арк. 16.

⁴⁷ Там само, арк. 16–17.

⁴⁸ Губернский кооперативный съезд // Свободный голос (ежедневная газета), Винница, 1917, 15 апреля.

⁴⁹ ДАХМО, ф. 233, оп. 1, спр. 2886, арк. 17.

⁵⁰ Там само, арк. 12–14 зв.

⁵¹ Там само, спр. 2886, арк. 16.

⁵² Губернский кооперативный съезд // Свободный голос (ежедневная газета), Винница, 1917, 15 апреля.

⁵³ ДАХМО, ф. 233, оп. 1, спр. 2886, арк. 61.

⁵⁴ Кооперативная жизнь в Подолии // Экономическая жизнь Подолии. 1917. № 3–4. С. 47.

⁵⁵ ДАХМО, ф. 233, оп. 1, спр. 2886, арк. 54.

⁵⁶ Привітання Українській Центральній Раді // Вісти з Української Центральної Ради, 1917, травень, № 6.

⁵⁷ ДАХМО, ф. 233, оп. 1, спр. 2886, арк. 21 зв.

⁵⁸ Там само, спр. 38, арк. 12 зв.

Victor Adamskyi. Podillia Region Cooperative Congress in the Context of the Revolutionary Processes of the Spring of 1917. *The article analyses the process of convening and work of the Forum of Podillia region cooperators, which took place in Vinnytsia on April 9–11, 1917. It is proved that the congress worked under qualitatively new socio-political conditions, when in Russia, as a result of the revolution, the conditions were created for the free development of social life and the cooperative movement in particular. It is shown that the agenda of the forum included a number of topical issues, which by their nature were divided into political, national and purely professional ones. In this context, the revolutionary process in Russia, the change in the form of government, the question of the Constituent Assembly, the role of cooperatives in the organization of the rear and the provision of the army were substantively considered. The delegates of the Congress paid special attention to the Ukrainian problem, in particular the autonomy of Ukraine and the issue of the introduction of the Ukrainian language in all educational institutions of Podillia region. From all the issues discussed, the relevant resolutions were adopted, which clearly defined the position of the co-operatives concerning the national principles of building the future of the country. At the same time, the forum outlined the proposals of the cooperative community in preserving the state complex, maintaining its integrity, the ability to defend their interests and the introduction of any changes only on the basis of law.*

Key words: cooperation, Podillia region, congress, Ukrainian movement, decisions, autonomy, federation.

Отримано: 14.05.2018 р.

УДК 378(477.43) «192/193»: 321.022–057.87

Олександр Комарніцький

УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ВИШУ У РОБОТІ ПАРТІЙНОГО ТА КОМСОМОЛЬСЬКОГО ОСЕРЕДКІВ (20-30-ТІ РР. ХХ СТ.)

Олександр Комарніцький. *Участь студентів Кам'янець-Подільського педагогічного вишу у роботі партійного та комсомольського осередків (20-30-ті рр. ХХ ст.). У статті показано участь студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (соціального виховання, педінституту) у робо-*

ті партійного і комсомольського осередків у 20-30-ті рр. ХХ ст., які стали визначальним фактором в організації ідеологічної роботи. Зазначається, що комуністи і комсомольці намагалися проникнути й зайняти ключові позиції у житті вишу. Для розширення свого впливу осередки намагалися залучати до участі у партійних зборах безпартійне студентство. Автор доводить, що комуністи вели боротьбу із впливом не більшовицьких політичних партій, які теж прагнули завоювати студентство. У статті йдеться про інтенсифікацію політики «завоювання» молоді радянською владою у другій половині 20-х – у 30-х рр. ХХ ст., внаслідок чого духовне життя студентства було наскрізь пронизане комуністичними ідеями. Членів осередків зобов'язували брати участь у загальних зборах осередків, виконувати комсомольські та партійні доручення, які переобтяжували їх, що, на думку автора, позначалося на навчальних показниках. Мали місце випадки непорозуміння між партійним і комсомольським осередками. Розповідається про проведення чистки у 1929–1930 н.р. партійного осередку, у результаті якої з навчального закладу вилучали членів партії, які мали власну думку та свій погляд на події, що відбувалися.

Ключові слова: студент, інститут, осередок, комуністи, комсомольці, збори, бюро.

Александр Комарницький. Участие студентов Каменец-Подольского педагогического вуза в работе партийной и комсомольской ячеек (20–30-е гг. ХХ в.). В статье показано участие студентов Каменец-Подольского института народного образования (социального воспитания, пединститута) в работе партийной и комсомольской ячеек в 20-30-е гг. ХХ в., которые стали определяющим фактором в организации идеологической работы. Отмечается, что коммунисты и комсомольцы пытались проникнуть и занять ключевые позиции в жизни вуза. Для расширения своего влияния ячейки пытались привлечь к участию в партийных собраниях беспартийное студенчество. Автор доказывает, что коммунисты вели борьбу с воздействием не большевистских политических партий, которые тоже стремились завоевать студенчество. В статье говорится об интенсификации политики «завоевания» молодежи советской властью во второй половине 20-х – 30-х гг. ХХ в., в результате чего духовную жизнь студенчества было насквозь пронизано коммунистическими идеями. Членов ячеек обязывали участвовать в общих собраниях ячеек, выполнять комсомольские и партийные поручения, которые обременяли их, что, по мнению автора, сказывалось на учебных показателях. Имели место случаи недопонимания между партийной и комсомольской ячейками. Рассказывается о проведении чистки в 1929–1930 учебном году партийной ячейки, в результате которой из учебного заведения изымали членов партии, которые имели собственное мнение и свой взгляд на происходившие события.

Ключевые слова: студент, институт, центр, коммунисты, комсомольцы, сборы, бюро.

На початку 20-х рр. ХХ ст. перед більшовицькою владою постала проблема привести студентів-педагогів у відповідність до вимог радянської системи. Цій категорії молоді влада приділяла найбільшу увагу, оскільки саме випуск-

ники педінститутів і технікумів, приступаючи до роботи у школах, мали забезпечити ідеологічне виховання дітей і підлітків у марксистсько-ленінському дусі, відданості комуністичній партії, привести їх у відповідність до вимог радянської системи. Окремі аспекти даної проблеми вивчали радянські історики В. Тихомиров, М. Бистров, сучасні українські – М. Мірошниченко, Х. Кравчук, О. Лаврут та ін.¹. Водночас, відсутні публікації, у яких би комплексно було показано участь студентської молоді окремих вишів у роботі партійних і комсомольських осередків. У нашій статті проаналізуємо діяльність осередків КП(б)У і ЛКСМУ у студентському середовищі Кам'янець-Подільського ІНО (ІСВ, педінституту).

Для радянзації студентства, нав'язування йому марксистсько-ленінської ідеології у вишах створювали осередки КП(б)У. Дослідник Ф. Петляк стверджує, що партосередок у Кам'янець-Подільському ІНО виник 2 вересня 1921 р. Того дня відбулося організаційне зібрання, у якому брали участь 2 члени й 1 кандидат в члени партії, 1 співчуваючий і 2 комсомольці. А 19 вересня провели перше робоче засідання організації². Насправді ж, тоді було започатковано об'єднаний партосередок («комгурток») вишів міста, який очолив політкомісар вишів Кам'янець-Подільського Р. Заклинський³. Для того, щоби створити окремий осередок в ІНО не було достатньої кількості комуністів. Не випадково, у червні 1923 р. на одному із засідань партосередку йшлося про необхідність збільшення серед студентства вишу комуністів, що незабаром було зроблено. В одному із архівних документів зафіксовано, що 13 червня 1924 р. на триместрових загальних зборах студентів, викладачів і техпрацівників вишу політкомісар у своєму виступі зазначив, що частина студентства «стала твердо на платформу Радянської Влади <...> Студентство твердо заявляє, що воно не буде уколисуватися оцінкою біжучої роботи, а стояти, як найближче до Комуністичної партії, буде невпинно поглиблювати політично-громадську працю». Для того, щоби бути «в безперервним зв'язку з руководящою всім життям Республіки Партією», студенти вирішили створити осередок КП(б)У⁴. Восени 1924 р. у виші було 5 комуністів, у т. ч. 2 студенти⁵, на початку 1925 р. – відповідно 8 і 3⁶. Врешті, це дозволило у березні 1925 р. започаткувати окремий партійний осередок ІНО⁷.

Партійні осередки намагалися проникнути й зайняти ключові позиції у житті вишів. Вони делегували своїх представників у студентські організації, керівні органи вишів, факультетів, методичні комісії, де «проводили партійну лінію»⁸. За безпосередньою участю партійців проводилися всі господарські кампанії, прийом до вишів, перереєстрація студентів, вибори до студентських організацій тощо. Голова Укрголовпрофосвіти УСРР Я. Ряппо писав, що «[на початку 20-х рр.] було чимало помилок, доводилося не тільки керувати, не тільки втручатися у справи управління, а й командувати, особливо в перший час, коли професура й міщанські студентські маси одверто перебували в опозиції до радянської влади»⁹. У Кам'янець-Подільському ІНО в 1924–1925 н. р. керівну посаду займав студент-комуніст Горбенко, який був головою виконавчого бюро пролетарського студентства (ВБПС). Його заступником і одночасно завідувачем економічної секції бюро був член партії Репетюк. Окрім того, останнього обрали ще й головою профкому секції «Робос»¹⁰.

Членів осередків КП(б)У зобов'язували брати участь у загальних зборах. У Кам'янець-Подільському ІНО за перших 2,5 місяці існування партійної організації відбулося 8 загальних зборів і 10 засідань бюро¹¹. У 1921 р. з метою «своєчасного роз'яснення» директивних розпоряджень і розгортання роботи громадських організацій та адміністрації політкомісар вишів міста видав наказ про те, що всі збори (комосередку, колективного господарства, студентських організацій тощо) є обов'язковими для членів цих організацій. Час витрачений на збори, фіксувався і прирівнювався до робочого¹². Найчастіше збори відбувалися у неділю. Присутні заслуховували різні виступи, самі виступали, брали участь у голосуванні постанов і резолюцій, підготовці й проведенні радянських свят, ювілеїв, урочистих зборів, демонстрацій¹³.

Партосередки намагалися залучати на відкриті партійні збори безпартійне студентство. В «Інструкції по роботі комосередків ВУЗ[ів]» з приводу цього зазначалося, що «в основу роботи серед безпартійного студентства комосередка покладено розшарування їх і організація навколо себе пролетарської і напівпролетарської частини студентства <...> завоювання керівництва всіма організаціями студентства»¹⁴. У Кам'янець-Подільському ІНО на зібраннях серед слухачів було від 40 до 90 безпартійних студентів¹⁵. У партійному звіті подаються деякі інші дані: у літньому триместрі 1924–1925 н.р. кількість позапартійного студентства, яке відвідувало збори коливалося від 23 до 68¹⁶. Після відвідин зборів, за словами проректора вишу Р. Заклинського, студентство подавало заяви про бажання вступити у партію¹⁷. Процедура передбачала публікацію у пресі відповідних інформаційних листів. Наприклад, у березні 1926 р. секретар партосередку Ф. Кондрацький опублікував оголошення про бажання вступити у партію студента І. Мармуса. Тому він просив кожного, хто би мав «матеріяли чи відомості, котрі виявляли би негативні сторони» кандидата, подати їх у бюро¹⁸. Все ж, як зазначав радянський історик В. Тихомиров, робота серед безпартійного студентства була «слабкою ланкою» партосередків вишів. Відкриті збори організацій відбувалися рідко, залучення до них безпартійних було організовано слабо¹⁹.

У якості контролюючої ланки у вишах було запроваджено посади політичних комісарів. Відповідно до інструкції Укрголовпрофосвіти від 31 березня 1921 р. до їх компетенції входило затвердження всіх розпоряджень ректорів вишів. Крім того, вони могли накладати на студентів дисциплінарні стягнення, відрахувати з вишу молодь, яка не виконувала мінімальних вимог навчальної дисципліни тощо. Політкомісарів зобов'язували спрямовувати викладачів і студентів «на шлях ленінського будівництва», стежити за політичною благонадійністю викладачів і студентів²⁰. «Двовладдя» у вишах проіснувало до жовтня 1925 р., коли згідно з розпорядженням НКО УСРР посаду політкомісара було ліквідовано²¹. Серед політкомісарів були і студенти. Наприклад, в ІНО в листопаді 1922 р. – на початку жовтня 1923 р. цю посаду обіймав Л. Ізбінський, який був сином робітника. Закінчив Хмельницьку педшколу. Для продовження навчання його направили в ІНО, де він згодом отримав призначення на посаду політкомісара. Ізбінський також був ще й головою виробничого колективу цього вишу²².

Партійні організації вели боротьбу із «буржуазною ідеологією у вишах», з

«антирадянською діяльністю розбитих революцією політичних партій та угруповань», які прагнули поширити свій вплив на студентство. В ІНО до весни 1921 р. діяло політичне угруповання УКП, коли воно вступило у «стадію дезорганізацію». Саме тоді організатор осередку студент Шевченко під впливом членів КП(б)У публічно зрікся своїх поглядів. Тоді ж тут функціонувало есерівське угруповання. Але після того як професор Шимонович виїхав за кордон воно припинило своє існування²³. У Кам'янці-Подільському існувало і меншовицьке угруповання²⁴. До середини 20-х рр. ці осередки припинили своє існування. Завдяки ідеологічному диктату, політиці «пролетаризації», проведенню чисток більшовикам вдалося певною мірою радянлізувати студентство вишу.

Політику «завоювання» молоді радянська влада продовжила у другій половині 20-х – у 30-х рр. ХХ ст. У цей період духовне життя студентської молоді вже було наскрізь пронизане комуністичними ідеями, які стали основою політичного світогляду значної частини студентів. У звітах вишу зустрічаємо рядки, написані під диктовку партійних органів, про «відданість» студентства партії. Так, у 1931–1932 н.р. з ІСВ повідомляли, що керівництво вишу, а також партосередок «мобіліз[ували] громадську думку [викладачів і студентів] навколо боротьби за марксо-ленінську методологію, навколо боротьби з опортунізмом і контрбандою»²⁵.

Кількісний склад партосередку вишу зазнавав постійних змін: він, то зростає, то зменшувався. Як правило, він був не багаточисельним. Прикметною рисою цього періоду було чисельне домінування у партосередках студентства. Так, в листопаді 1925 р. в ІНО було 17 партійців, у т.ч. 7 студентів²⁶. З початком наступного року кількість комуністів зменшилась до 14, 10 з яких були студентами. Членом партії був лише М. Репетюк, всі інші мали статус кандидатів в члени партії. Невдовзі, на одному із засідань осередку КП(б)У обговорили питання про зростання контингенту партійців, насамперед, за рахунок «охоплення студентського активу, втягнення його в роботу». Як наслідок, на початок липня 1926 р. кількість комуністів в інституті зростає до 26²⁸. У вересні 1928 р. партійний осередок об'єднував 43 комуністи. Абсолютну більшість склали студенти – 34 особи, у т.ч. 27 чоловіків і 7 жінок²⁹. У січні 1931 р. в ІСВ налічувалося 86 комуністів, у т.ч. 68 студентів³⁰.

Студенти-комуністи зобов'язані були брати участь у загальних партійних зборах, які попередньо готувалися. Партійне керівництво напередодні зборів визначало порядок денний, визначало доповідачів, готувало заключне рішення. Тексти доповідей і виступів ретельно перевірялися. Тих, хто критикував або наважувався висловити свою точку зору на обговорюване питання, здебільшого у кращому випадку відносили до носіїв дрібнобуржуазних поглядів, які саботували соціалістичне будівництво, а у гіршому – до «ворогів народу». Завдяки цьому вдавалося досягти єдності думки членів організації, одностайної підтримки політики партії і радянської влади. У 1925 р. у виші провели 9 загальних зборів, у т.ч. 4 закритих. На останніх присутні обговорили «закриті» листи ЦК КП(б)У, матеріали XIV партз'їзду, заслухали звіти партійної фракції правління ІНО, голів профспілки, осередків ЛКСМУ, МОДРу, йшлося також про самоосвіту партійців³¹.

Після заслуховування доповідей приймалися відповідні резолюції, проекти яких «спускалися» зверху. Наприклад, у січні 1930 р. на зборах ІНО обговорили питання ліквідації «куркуля як кляси». Учасники зібрання констатували, що «величезний ріст колгоспівського руху, шалений темп відмирання старих розпорощених дрібно-буржуазних господарств та перехід мільйонних мас бідняцько-середняцького селянства до колективних соціалістичних форм господарювання <...> вимагає від партії повороту від політики обмеження експлуатаційних тенденцій куркуля до політики ліквідації куркульства як кляси»³².

У відкритих партійних зборах, як і в попередній період, брали участь і безпартійні студенти. З ІНО повідомляли, що на зібраннях вони були присутні в «значній кількості» (до 25% від загальної кількості)³³.

Різноманітні питання обговорювалися на засіданнях партійних бюро. Наприклад, у 1925 р. відбулося 14 засідань, на яких обговорили такі питання: «Про роботу осередку ЛКСМУ», «Про літературу осередку», «Про реорганізацію ВБПС у єдиний профком», «Зимова кампанія – про підготовку студентства до перевиборів сельрад», «Про матеріальне становище студентства», «Організація НОПгуртків для упорядкування студентського життя», «Про організацію суспільствознавчих гуртків при клубові» тощо³⁴.

У 1929–1930 н.р. було проведено чистку партійного осередку, у результаті якої з навчального закладу вилучали членів партії, які мали власну думку та свій погляд на події, що відбувалися. Чистка проводилася «трійками», до складу яких входили робітники-комуністи з великим партійним стажем. Списки кандидатів на відрахування складались заздалегідь³⁵. Чистки відбувалися відповідно до інструктивного листа партколегії ЦК ВКП(б) «Про особливості проведення чистки і перевірки осередків при навчальних закладах» (травень 1929 р.)³⁶.

Питання про чистку партії обговорювали на загальноінститутських зборах. Окремі комуністи інформували про хід чистки через стінгазети, проводили роз'яснювальну роботу в академічних групах³⁷. У травні 1929 р. кореспондент газети «Студент Прикордоння» А. Боберський повідомляв, що в ІНО осіли «карьеристи, котрі в першу чергу дріжать за партбілети і йдуть на згоду з вашими й нашими лише б мати скрізь авторитет. Йому хай в носі заведеться контрреволюція, то він радо її не помітить. Ростуть тут і маленькі бюрократики. Це <...> шкідники для нашої партії»³⁸. З 17 по 24 жовтня 1929 р. загальні збори партосередку вишу розглянули персональні справи низки студентів-комуністів, на частину з яких наклали партійні стягнення. Зокрема, С. Зарічного і Д. Козяра звинуватили в тому, що вони приховали відомості про студента-односельчанина Чабана, який був позбавлений виборчих прав, а перший з них ще й вступився за Чабана на засіданні бюро осередку ЛКСМУ. Зважаючи на те, що студенти були активістами партії, їм винесли лише догани³⁹. Таке ж покарання поніс П. Калатуша, який впродовж 4 місяців не сплачував членські внески, не проявив себе на виробництві, уникав виконання партійних доручень⁴⁰. За пасивність у партійному житті, зв'язки з батьком-куркулем, який мав 7 дес. землі, оголосили сувору догану І. Мельнику⁴¹. А. Боберському члени осередку рекомендували бути більш стриманим і «вижити моменти» не тактичності. Йому нагадали те, що у свій час

його виключили з партії за те, що служив в армії УНР і виступав за незалежність України. Згодом Боберського поновили у рядах партії⁴². Водночас, з партії виключили Т. Ляховецького, який приховав відомості про службу в українській армії у 1918–1920 р. Його звинувачували також у грубощах з дітьми, у торгівлі хлібом на ринку тощо⁴³. А. Чепорнюку винесли догану за відсутність керівництва роботою редколегії⁴⁴.

Загалом, у 1929 р. з інституту відрахували 16 партійців, яких визнали «чужим елементом»⁴⁵, що на 16% більше ніж у 1928 р.⁴⁶

У 1930 р. «рішуче» попередження винесли студенту В. Богачу за «неуважне ставлення до постанов ЦК партії й комсомолу, не якісну підготовку себе як майбутнього фахівця, пасивне ставлення до академічної роботи та нікчемне відношення до політичного розвитку себе». Подібні стягнення за таку ж провину наклали на Н. Мазур, М. Лукасевича, Н. Ясінську, Е. Штейнгольц, О. Матвійчук, Н. Бедраківську, С. Мельник. Комсомольця Я. Швачія звинуватили в тому, що його батьки не вступили до колгоспу. Тому йому для того, щоби пройти перевірку і залишитися в комсомолі запропонували колективізувати батьківське господарство⁴⁷.

Водночас, у звітах вишу вказувалося на недоліки в роботі партосередку. Так, в ІНО на одному із засідань бюро вказувалося на недостатнє «розгортання середпартійної демократії»: майже постійний «(штатний) склад» виступаючих на зборах; на засіданнях бюро попереднього складу було «намічено» кандидатів у новий склад. Спостерігалось формальне ставлення до директив парії, ОПК; переважна більшість протоколів бюро, розпоряджень ОПК приймалися лише до відома і детально не обговорювалася. Майже відсутньою була робота з «партійного виховання» безпартійного студентства через значну кількість «закритих» партзборів (з 21 зборів за рік 11 були «зачиненими»). Мав місце невдалий підбір питань порядку денного, які не зацікавлювали молодь і т.д.⁴⁸

Важливі ідеологічні функції компартія покладала на комсомол, особливо щодо «завоювання» і зміцнення її впливу на студентську молодь. Перші комсомольські організації педвишів, основною метою яких було «дати суспільству учителя, вповні підготовленого не тільки до шкільної, а й до широкої громадської та політичної роботи на селі»⁴⁹, виникли у 1921 р. В більшовстві педвишів осередки КСМУ тоді не працювали, у зв'язку з малочисельністю комсомольців. Зокрема, комсомольці Кам'янець-Подільського ІНО були членами осередку місцевого робітфаку імені III Інтернаціоналу⁵⁰. Окрема організація ІНО виникла восени 1924 р. У звітах осередку КП(б)У вишів міста йдеться про те, що у березні-липні того року комсомольці згуртувалися в свої осередки лише у сільськогосподарському інституті та робітфакові. Щоправда, вже 5 серпня 1924 р. Р. Заклинський на засіданні партосередку зазначав, що в ІНО навчалися 4 ініціативні комсомольці, які «гарно себе заявили», тому варто було організувати при закладі осередок ЛКСМУ⁵¹. 18 жовтня того року осередок було створено⁵². Він об'єднав 12 членів⁵³, наприкінці року – 27⁵⁴, у травні 1925 р. – 46⁵⁵, у серпні 1926 р. – 62⁵⁶, у жовтні того року – 93⁵⁷, наприкінці березня 1927 р. – 75⁵⁸, восени 1927 р. – 97⁵⁹, у лютому 1928 р. – 83⁶⁰, у березні наступного року – 79, наприкінці листопада 1929 р. – 192⁶².

Поточну роботу проводило бюро. Так, у травні 1926 р. воно налічувало 7 чле-

нів і 2 кандидатів⁶³. Значна увага приділялася роботі активу, який у лютому 1928 р. налічував 35 осіб⁶⁴. У 30-х рр. поточну роботу проводив комсомольський комітет. У педінституті до його складу входили 11 комсомольців. За організацію роботи на курсах відповідальність несли комсорги. У квітні 1934 р. в педінституті їх було 16⁶⁵.

Члени осередку ЛКСМУ працювали у комісіях, зокрема, у дитячій, політосвітній (агітаційно-пропагандистській), навчальній, військово-шефській, облікової⁶⁶.

Комсомольці зобов'язані були брати участь у загальних зборах. Відомо, що в березні-травні 1925 р. в ІНО на 8 загальних зборах обговорили 9 питань, у другому кварталі 1926 р. – відповідно 8 і 30. Питання, які розбиралися комсомольцями, були різноманітними. Так, із 30 питань, які були внесені у порядки денні загальних зборів, 5 мали організаційний характер, 4 – виховний, 2 – «масовий характер». 5 питань стосувалися життя ІНО (проведення шефської роботи, стан навчальної та фізкультурної роботи, організація НОПгуртків, осередку товариства «Геть неписьменність»), 1 – інтернаціонального виховання, 11 – прийому в комсомол, 2 – оголошення таємних («закритих») листів⁶⁷.

Бюро осередку намагалося залучати до участі у зборах безпартійне студентство. Зокрема, в ІНО в 1924–1925 н.р. на комсомольських зборах були присутніми від 52 до 97 безпартійних студентів⁶⁸.

Комсомольці педвишів співпрацювали зі своїми колегами з інших осередків. Так, кореспондент Бабій повідомляв, що 18 лютого 1925 р. відбулося перше спільне засідання комсомольських осередків студентів ІНО і залізничників. У ході роботи присутні заслухали доповідь про роботу спілчан у місті. Особлива увага зверталася на їхню громадську діяльність, недоліки у роботі. Обговорення даного питання тривало близько трьох годин. Тому інші питання порядку денного – політичний звіт, звіт дитячої комісії залізничної трудової школи – перенесли на наступне засідання. Дописувач, позитивно оцінюючи практику спільних засідань, наголосив, що це «дасть багато більше [користі], бо як то кажуть, одна голова гарно, а дві ще краще»⁶⁹.

Кожний комсомолец виконував доручення. У березні-травні 1925 р. на їх виконання виділили 18 год. на тиждень: у ВБПС члени ЛКСМУ мали відпрацювати 2 год., профкомі «Робос» – 1, бюро секції КНС – 4, стипендіальній комісії – 1, редколегії – 2, «Червоному кутку» – 1 год. і т.д. Крім того, вони мали брати участь у роботі не менш як двох громадських організацій⁷⁰.

Кращих комсомольців рекомендували до вступу у КП(б)У⁷¹. Для прикладу: у 1925 р. в характеристиці на секретаря осередку А. Сотника зазначалося, що він «вповні завоював авторитетність серед студентства»⁷². Як активний і «витриманий» комсомолец проявив себе Присяжнюк. Він працював завідувачем центрального піонерського табору, був членом бюро⁷³. У газеті «Червоний кордон», а також у стінгазеті публікувалася інформація про бажання певної особи вступити у партію⁷⁴, після чого всі бажаючі могли надсилати відгуки про роботу кандидата.

На чільному місці у роботі осередку було питання дотримання дисципліни їхніми членами. Спостерігалися випадки «зажиму, грубого поводження, невміло-

го керівництво з боку бюро»⁷⁵, «халатного відношення до обов'язків, неуплати членських внесків, самовільних відлучок»⁷⁶, «склок», запізнь на збори тощо⁷⁷. 6 жовтня 1926 р. на загальних комсомольських зборах акцентувалася увага на погіршенні дисципліни: йшлося про «колотнечу» в осередку на Руських фільварках, ініціаторами якої були комсомольці ІНО, їхнє «неможливе поводження» на загальних міських зборах; ряд комсомольців байдуже поставилися до виконання отриманих завдань⁷⁸. Тоді ж розглянули справу комсомольця Овчара, який «халатно» ставився до комсомольської, громадсько-політичної роботи. Зазначалося, що він «розкладав» піонерську організацію своїм поводженням з «піонерками». Будучи вожатим, Овчар на річці залишив без догляду дітей. Крім того, комсомолец дискредитував себе під час «виходу на село», «використовував» комсомольську організацію для «своїх цілей». Врешті Овчар визнав свої помилки, що врятувало його від виключення з комсомолу. Йому винесли догану з попередженням⁷⁹. Найбільш «злосних» комсомольців виключали із спілки. Наприклад, у 1927–1928 н.р. покинули ряди ЛКСМУ 2 студенти вишу (один з них за «дезертирство», інший – «за скриття соціального походження»)⁸⁰.

Виключали комсомольців і за провини, які дискредитували організацію. Так, навесні 1935 р. студент II курсу історичного відділу педінституту Д. Волинець, будучи завідувачем культмасового сектору профкому, під час походів студентів у кіно займався шахрайством, спекуляцією квитками, продаючи їх по завищеним цінам. Комсомолец Т. Дем'яник підробив комсомольський квиток і облікову картку⁸¹.

Мали місце випадки непорозуміння між партійним і комсомольським осередками. Наприклад, 8 грудня 1928 р. в ІНО на спільному засіданні осередків член партосередку Степанов у своєму виступі незаслужено образив студентів вишу, членів окружкому ЛКСМУ, які одночасно були і членами партії, Кантора і Вальчака, звинувативши їх у «дурості, тупості, ідіотизмі, недоумкуватості». Цим було дискредитовано не лише цих комсомольців, але й всю комсомольську організацію⁸². Певною мірою, Степанов мав рацію, оскільки у тому ж році газета «Комсомолец Прикордоння» виявила у комсомольському осередку цього вишу значні недоліки. У відповідь окружком ЛКСМУ перевірів наведені у виданні факти, після чого бюро осередку переобрали⁸³.

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. визначальним фактором в організації ідеологічної роботи серед студентства педвишу у Кам'янці-Подільському була діяльність більшовицького і комсомольського осередків, які намагалися проникнути й зайняти ключові позиції у житті вишу. Для розширення свого впливу намагалися залучати до участі у партійних зборах безпартійне студентство. Комунисти вели боротьбу із впливом не більшовицьких політичних партій, які теж прагнули завоювати студентство. Політику «завоювання» молоді радянська влада інтенсифікувала у другій половині 20-х – у 30-х рр. ХХ ст., наскрізь пронизавши комуністичними ідеями духовне життя студентства. Комсомольці й комунисти зобов'язані були брати участь у загальних зборах осередків, виконувати відповідно комсомольські та партійні доручення, які переобтяжували їх, що, звісно позначалося на навчальних показниках. Мали місце випадки непорозуміння

між партійним і комсомольським осередками.

Примітки:

¹ Тихомиров В. И. Роль партийных организаций Украины в подготовке кадров советских учителей в педагогических учебных заведениях // Наукові записки [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. Серія історико-філологічна / [редкол. : О. О. Бойко (ред.) Є. Ю. Сокрутенко, М. Д. Березовчук]. Хмельницький : Вінниц. обл. книж.-газет. вид-во, 1959. Т. VIII. С. 20–38; Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917–1937 рр.). Харків : Вища шк., 1974. 144 с.; Мірошніченко М. І. Вища школа Радянської України в 1920–1928 рр. : проблеми розвитку, досвід, уроки : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.02/Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1993. 16 с.; Кравчук Х. А. Організації Комуністичної спілки молоді України у ВНЗ УСРР у 1920-і роки // Наука. Релігія. Суспільство: наук. журн. / [редкол. : А. І. Шевченко (гол.), О. З. Беліков, Н. Ю. Белікова та ін.]. Донецьк : Наука і освіта, 2010. №3. С. 90–95; Лаврут О. Політична поведінка студентської молоді в непівській Україні // Краєзнавство : наук. журн. / [редкол. : П. Тронько (гол. ред.), В. Адамовський, О. Бажан та ін.]. Київ : Ін-т іст. України НАН України, 2010. Ч. 3. С. 64–71.

² Петляк Ф. 1921 // Радянський студент. Кам'янець-Подільський, 1980. 2 жовтня. № 25-26 (1001-1002). С. 2–3.

³ Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.), ф. п. 1, оп. 1, спр. 203, арк. 32; ф. р. 5, оп. 1, спр. 563, арк. 85; спр. 589, арк. 43в.

⁴ Там само, ф. р. 302, оп. 1, спр. 566, арк. 95.

⁵ Там само, оп. 4, спр. 3, арк. 1; спр. 4, арк. 6; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 5, спр. 567, арк. 682.

⁶ Держархів Хмельницької обл, ф. п. 4, оп. 1, спр. 2, арк. 45.

⁷ Там само, ф. р. 302, оп. 4, спр. 4, арк. 9; Заклинський Р. Партійне життя. Новий партосередок // Червоний кордон. Кам'янець-Подільський, 1925. 14 червня. Ч. 47. С. 2.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1075, арк. 148; Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках. Київ : вид-во АН УРСР, 1963. С. 267.

⁹ Ряппо Я. Радянське студентство. Харків, 1928. С. 48.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 567, арк. 682; Держархів Хмельницької обл, ф. р. 302, оп. 4, спр. 3, арк. 1; спр. 4, арк. 6.

¹¹ Заклинський Р. Партійне життя... С. 2.

¹² Петляк Ф. 1921. С. 2-3; Наказ по Вищих Школах Кам'янця-Подільського // Вісти Кам'янець-Подільського повітового комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. Кам'янець-Подільський, 1921. 20 травня. № 123. С. 2.

¹³ Петляк Ф. ІНО в 1922–1923 рр. // Радянський студент. 1980. 16 жовтня. № 27 (1003). С. 2.

- ¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1075, арк. 80.
- ¹⁵ Заклинський Р. Партосередок Кам'янець-Подільського ІНО // Студент революції. Харків, 1925. №7. С. 32.
- ¹⁶ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 4, спр. 4, арк. 3зв.
- ¹⁷ Заклинський Р. Партосередок Кам'янець-Подільського ІНО... С. 32.
- ¹⁸ Кондрацький. Хто має відвод // Червоний кордон. 1926. 25 березня. Ч. 23 (194). С. 3.
- ¹⁹ Тихомиров В. И. Вказ. праця. С. 30.
- ²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1076, арк. 7; Кручек О. А. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920–1923 рр.). Київ : Ін-т іст. України НАН України, 1996. С. 23–24; Мірошниченко М. І. Вказ. праця. С. 13.
- ²¹ Ляпіна О. В. Становлення інститутів народної освіти в УРСР (перша половина 1920-х рр.) // Гілея : науковий вісник : зб. наук. пр. / [редкол. : В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 18. С. 59.
- ²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1513, арк. 46; Держархів Хмельницької обл., ф. п. 1, оп. 1, спр. 203, арк. 32; ф. р. 5, оп. 1, спр. 563, арк. 33–34зв.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1063, арк. 43.
- ²⁴ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 494, арк. 104–105.
- ²⁵ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1631, арк. 94зв.–95.
- ²⁶ Там само, ф. п. 4, оп. 1, спр. 2, арк. 75зв.–76, 107; спр. 5, арк. 7.
- ²⁷ Там само, спр. 9, арк. 42.
- ²⁸ Там само, спр. 6, арк. 69–70.
- ²⁹ Там само, спр. 18, арк. 71.
- ³⁰ Там само, спр. 32, арк. 23–24.
- ³¹ Там само, спр. 6, арк. 68;
- ³² Там само, спр. 26, арк. 24.
- ³³ Там само, ф. п. 1, оп. 1, спр. 203, арк. 29; ф. п. 3, оп. 1, спр. 97, арк. 4; ф. п. 4, оп. 1, спр. 6, арк. 68
- ³⁴ Держархів Хмельницької обл, ф. п. 4, оп. 1, спр. 6, арк. 68.
- ³⁵ Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки : монографія. Донецьк : РВА Донецьк. держ. техн. ун-т, 2000. С. 176.
- ³⁶ Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения. Вопросы народного просвещения в основных директивах съездов, конференций, совещаний Центрального комитета и Центральной контрольной комиссии Всесоюзной коммунистической партии (большевиков) / [сост. А. Я. Подземский]. Москва, Ленинград : ОГИЗ, 1931. С. 154.
- ³⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 24, арк. 33зв.
- ³⁸ Там само, ф. р. 1584, оп. 1, спр. 30, арк. 1; Боберський А. Про чистку осередку КП(б)У в ІНО // Студент Прикордоння. 1929. 21 травня. Ч. 5. С. 1.
- ³⁹ Держархів Хмельницької обл., ф. п. 4, оп. 1, спр. 22, арк. 2зв., 6зв.
- ⁴⁰ Там само, арк. 2зв.
- ⁴¹ Там само, арк. 4.
- ⁴² Там само, арк. 4зв.

- ⁴³ Там само, арк. 5.
- ⁴⁴ Там само, арк. 5зв.
- ⁴⁵ Там само, ф. п. 1602, оп. 1, спр. 360, арк. 24.
- ⁴⁶ Там само, ф. п. 4, оп. 1, спр. 25, арк. 20.
- ⁴⁷ Там само, ф. п. 1603, оп. 1, спр. 230, арк. 14, 22–24.
- ⁴⁸ Там само, ф. п. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 1.
- ⁴⁹ Там само, ф. р. 266, оп. 1, спр. 38, арк. 218зв.
- ⁵⁰ Там само, ф. р. 5, оп. 1, спр. 563, арк. 85; спр. 589, арк. 4зв.
- ⁵¹ Там само, ф. п. 3, оп. 1, спр. 97, арк. 4, 78, 101зв.
- ⁵² Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / [редкол. : В. Геринович (ред.), Ф. Кондрацький, М. Курневич, І. Любарський та ін.]. Кам'янець на Поділлі : друкар. ім. Леніна, 1927. Т. 2. С. 19; Віхи нашої історії // Радянський студент. 1968. 29 жовтня. № 32 (575). С. 1; Горбенко Ю. Перший осередок // Там само. 1968. 20 червня. № 23 (566). С. 2; Тюлягін С. Так гартувалася молодь // Там само. 1971. 25 лютого. № 4-5 (655–565). С. 2.
- ⁵³ Геринович В. Вказ. праця. С. 19; Горбенко Ю. Перший осередок... С. 2.
- ⁵⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 4, спр. 3, арк. 1.
- ⁵⁵ Там само, ф. п. 4, оп. 1, спр. 3, арк. 9.
- ⁵⁶ Там само, ф. п. 1605, оп. 1, спр. 5а, арк. 70.
- ⁵⁷ Там само, ф. п. 4, оп. 1, спр. 6, арк. 22, 81.
- ⁵⁸ Там само, спр. 12, арк. 7зв.
- ⁵⁹ Там само, арк. 53.
- ⁶⁰ Там само, ф. п. 1605, оп. 1, спр. 5в, арк. 4.
- ⁶¹ Там само, ф. п. 4, оп. 1, спр. 12, арк. 7зв.
- ⁶² Там само, спр. 25, арк. 20.
- ⁶³ Там само, ф. п. 1605, оп. 1, спр. 5а, арк. 78–78зв.
- ⁶⁴ Там само, спр. 5в, арк. 4.
- ⁶⁵ Там само, ф. р. 302, оп. 1, спр. 2066, арк. 101.
- ⁶⁶ Держархів Хмельницької обл, ф. п. 1605, оп. 1, спр. 5в, арк. 4; ф. п. 4, оп. 1, спр. 3, арк. 9; Спр. 6, арк. 22.
- ⁶⁷ Там само, ф. п. 1605, оп. 1, спр. 5а, арк. 70–71.
- ⁶⁸ Там само, ф. р. 302, оп. 4, спр. 3, арк. 2зв.; спр. 4, арк. 3зв., 9; Дідич. Осередок ЛКСМУ при ІНО // Червоний кордон. 1924. 4 грудня. Ч. 62. С. 1.
- ⁶⁹ Юнкор Бабій. В Кам'янці. Перше об'єднане зібрання осередків ЛКСМУ // Червоний кордон. 1925. 5 березня. Ч. 88. С. 2.
- ⁷⁰ Там само, ф. п. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
- ⁷¹ Там само, арк. 4зв.; спр. 3, арк. 31; спр. 12, арк. 53, 73зв.; спр. 22, арк. 1.
- ⁷² Там само, спр. 2, арк. 56.
- ⁷³ Там само, ф. п. 1605, оп. 1, спр. 5а, арк. 107.
- ⁷⁴ Там само, ф. п. 4, оп. 1, спр. 6, арк. 50.
- ⁷⁵ Там само, спр. 25, арк. 20.
- ⁷⁶ Там само, ф. п. 1605, оп. 1, спр. 5а, арк. 74.
- ⁷⁷ Там само, арк. 71.

⁷⁸ Там само, арк. 86.

⁷⁹ Там само, арк. 87–88зв.

⁸⁰ Там само, ф. п. 4, оп. 1, спр. 12, арк. 53.

⁸¹ Там само, ф. п. 1605, оп. 1, спр. 6а, арк. 53.

⁸² Там само, ф. п. 1602, оп. 1, спр. 303, арк. 1.

⁸³ «Комсомолец Прикордоння» допоміг. Досрочно переобрано бюро осередку при Кам. ІНО // Комсомолец Прикордоння. Кам'янець-Подільський, 1929. 28 лютого. №7 (48). С. 2.

Oleksandr Komarnitsky. Participation of students of the Kamenets-Podolsky Pedagogical University in the work of the Party and Komsomol cells (20-30s of the 20th century). The article shows the participation of students of the Kamenets-Podolsky Institute of Public Education (social education, teacher's college) in the work of the party and Komsomol cells in the 1920s and 1930s of the XX century, which became the determining factor in the organization of ideological work. It is noted that the Communists and Komsomol members tried to penetrate and occupy key positions in the life of the university. To expand their influence, the cells tried to involve non-Party students in participating in party meetings. The author proves that the Communists fought against the influence of non-Bolshevik political parties, which also sought to win the students. The article talks about the policy of «conquering» youth by the Soviet authorities in the second half of the 1920s and 1930s of the XX century, as a result of which the spiritual life of the students was thoroughly permeated with communist ideas. Members of cells were obliged to participate in general meetings of cells, to carry out Komsomol and party assignments, which burdened them. There have been cases of misunderstanding between the Party and Komsomol cells. It is told about the purge of the party cell in the 1929–1930 academic year, as a result of which members of the party were withdrawn from the educational institution, who had their own opinion and their view of the events that had taken place.

Key words: student, institute, cell, communists, Komsomol members, meetings, bureaus.

Отримано: 20.05.2018 р.

РЕЦЕНЗІЇ

Олександр Федьков

Світлана Орлик. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.). Монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2018. 716 с.

Минає 100-річчя з часу завершення Першої світової війни і в історичній науці підбивають підсумки досліджень, з'являються фундаментальні праці, які узагальнюють напрацювання поколінь учених щодо військової, політичної, соціальної, економічної, культурної, духовної та інших складових цієї епохальної події. Велика війна стала глобальним військово-політичним протистоянням, що охопило та змінило світ, долю багатьох народів на планеті. Українські землі опинилися в епіцентрі протистояння на Східному фронті, де велися воєнні дії Російської імперії з країнами Четвертого союзу, а українці безпосередньо відчували згубні наслідки війни.

Рецензована монографія С. Орлик присвячена малодослідженій проблемі – фінансовій політиці Росії на окупованих територіях Галичини та Буковини в період Першої світової війни. Попри те, що в роботі відсутній методологічний підрозділ, на основі аналізу змісту книги можемо стверджувати, що вона написана на рівні сучасної історичної науки з її міждисциплінарними підходами. Поряд із загальнонауковими, спеціальними історичними принципами та методами дослідження авторка використовує підходи «нової економічної історії», теоретичну та методологічну основу якої складають моделювання економічних процесів і кількісний аналіз¹. Рецензоване дослідження наочно репрезентує власну приналежність до кліометричного напрямку в історичній науці з його прихильністю до використання економічної теорії та математично-статистичних методів і моделей. Обробка історичних джерел за допомогою математичних методів уможлиблює позитивне розв'язання важливої епістемологічної проблеми – верифікації історичних гіпотез. Отже, у розрізі нової економічної історії С. Орлик подає у монографії новітній погляд на окупаційну фінансову політику Росії в роки Великої війни.

Запропонована структура праці (вступ, п'ять розділів, висновки, додатки та бібліографія) уможлиблює якнайкраще висвітлити проблематику. У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, що в умовах російської агресії проти України є цілком очевидною. С. Орлик чітко визначила мету та завдання монографії, які передбачають комплексно дослідити фінансову (грошово-кредитну, податкову, митну, бюджетну, цінову) політику Росії на окупованих територіях Галичини та Буковини. Хронологічні межі монографії охоплюють період

першої та другої окупації західноукраїнських земель (із серпня 1914 р. по серпень 1917 р.), коли в Росії панувало самодержавство та Тимчасовий уряд. Прикметно, що в роботі авторка не розподіляла ці політично різноприродні режими, оскільки в їхній політиці спостерігалася спадкоємність.

У вступі С. Орлик розглянула історіографію проблеми у розрізі трьох викремлених нею історіографічних груп праць: 1) роботи сучасників досліджуваного періоду (дореволюційна історіографія); 2) наукова спадщина радянських учених; 3) праці сучасних українських та зарубіжних дослідників (з 1991 р.). Поза увагою дослідниці не залишилися скільки-небудь важливі дослідження. У характеристиці напрацювань дослідників-сучасників варто було б, на наш погляд, акцентувати увагу на тому, що не лише прихильники самодержавства, але й російська ліберальна опозиція пропонувала шляхи вдосконалення фінансової політики царизму для досягнення перемоги.

Запропонована авторкою класифікація джерел (с. 26) є досить поширеною в науковій літературі та дозволяє охопити весь комплекс історичних джерел із проблеми. Архівна евристика сприяла позитивному розв'язанню дискусійного питання про наявність джерел російської адміністрації для розв'язання фінансових проблем на окупованій території. С. Орлик виявила важливі в інформаційному плані матеріали в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), у Центральному державному історичному архіві України (м. Львів), в обласних державних архівах, які створили передумови для успішного розв'язання низки важливих питань фінансової політики Російської імперії на окупованих територіях Галичини і Буковини. Дослідниця ґрунтовно проаналізувала джерела з досліджуваної проблеми. Зазначимо, що оригінальним і рідкісним у науковій літературі стало використання нумізматичних і боністичних джерел для оцінки грошового обігу.

У першому розділі монографії подано загальну характеристику фінансів Російської імперії напередодні та в період Першої світової війни. Дослідниця розглянула основні заходи російського уряду з макрофінансової стабілізації в країні: збільшення золотого запасу та стимулювання золото-платинового видобутку; провадження, наскільки можливо, збалансованої внутрішньої грошово-кредитної політики; подолання розмінної кризи. Переконливо доведено, що золотий запас країни виявився недостатнім, а золото-платинова промисловість не забезпечувала його необхідного поповнення. Проаналізовано політику імперського уряду в грошово-кредитній сфері, де спостерігалася надмірна емісійна активність, яка призводила до інфляційних процесів і погіршення економічного становища населення країни. Наслідком цього стало те, що задля збереження грошових заощаджень жителі країни вдавалися до скарбування золотих, срібних, а згодом і мідних грошей, що породило розмінну кризу. Дуже цікавими та маловідомими є сторінки дослідження, присвячені фактам діяльності уряду з подолання цієї кризи за допомогою друку розмінних марок, казначейських знаків. Як засіб до фінансової стабілізації здійснювався випуск короткострокових казначейських зобов'язань і казначейських білетів, прове-

дення благодійних лотерей. Авторка відзначила також роль внутрішніх військових позик у досягненні макрофінансової стабілізації та проблеми, які виникли при їхній реалізації.

Дослідниця наочно показала, що серед провідних російських економістів і в правлячих колах не було єдності щодо оцінки загальної військово-політичної ситуації, зокрема можливої тривалості війни, а також різних аспектів фінансової політики, що й зумовлювало її суперечливість. Саме тому можна погодитися з головним лейтмотивом монографії, що Російська імперія фінансово виявилася неготовою до ведення тривалої війни.

Важливою складовою опису фінансової політики Російської імперії є характеристика функціонування податкової та митної галузей. Дослідниця вказала на системні проблеми та труднощі, що мали податкові органи в умовах Великої війни, насамперед застаріла податкова система, втрати від заборони продажу алкоголю та «економічний шок» підприємств промисловості та торгівлі у зв'язку з початком воєнних дій. С. Орлик переконливо довела, що незважаючи на значне збільшення кількості та обсягів податків і зборів, уряду не вдалося досягнути виконання дохідної частини бюджету. Головною причиною цього авторка обґрунтовано назвала архаїчну податкову систему романівської імперії. Водночас відзначено деякі позитивні тенденції в розвитку податкового законодавства та практик, зокрема запровадження прогресивного оподаткування. Проте підготовлений і введений в дію з 1 січня 1917 р. закон «Про прибутковий податок» виявився занадто запізним. Складності в діяльності митних органів з наповненням бюджету С. Орлик цілком вмотивовано пов'язує зі скороченням обсягу імпорتنих операцій, вона прийшла до логічного висновку, що збільшення ставок податків, особливо акцизів, і митних зборів при забезпеченні фіскальної функції водночас призводило до зростання цін та податкового навантаження на населення, яке на власних плечах виносило весь тягар війни.

У кінці першого розділу С. Орлик розглянула формування зовнішньої грошово-кредитної політики в період війни (підрозділ 1.3.), аналіз якої засвідчив наявність важливих проблем і у цій сфері. Унаслідок втрати частини ринків відбулося різке скорочення зовнішньої торгівлі, що спричинило негативне торговельне сальдо. Потреба у валюті для закупівлі критичних товарів для армії змушували уряд вдаватися до запозичень валютних коштів, що призвело до збільшення зовнішнього державного боргу. Зростав випуск довго- та короткострокових боргових зобов'язань для розміщення їх на зовнішніх ринках, переважно Англії та Франції. Завдяки важливому статистичному матеріалу, С. Орлик довела непомірну «ціну війни» для економіки Російської імперії. У висновку до розділу узагальнено причини краху вдаваної фінансової стабільності країни у період Великої війни.

Здійснивши загальний аналіз фінансів Російської імперії, С. Орлик охарактеризувала структуру фінансової структури окупаційного режиму в Галичині та Буковині. У підрозділі 2.1. вона розглянула нормативно-правові підстави, процес

формування та діяльності польових фортечних казначейств. Авторка зазначає, що їхній штатний розпис не відповідав обсягам роботи, що призводило до критичного становища та запровадження нових установ і посад у них. Зауважено, що польові казначейства окупантів обслуговували не лише потреби армії, але й виконували банківські функції із зарахування податків, мита та інших платежів до імперської казни.

Наступною важливою структурною одиницею окупаційної влади, формування якої розглянуто у праці, було Управління фінансовими справами при військовому генерал-губернаторстві Галичини і Буковини. С. Орлик з'ясувала юридичні повноваження посадовців окупаційної влади (військовий генерал-губернатор, губернатор, начальник повіту) у фінансовій сфері. Вбачаючи політику визискування окупованих територій, дослідниця зазначила, що, всупереч міжнародному праву, росіяни стали підвищувати ставки акцизів. Детально розглянуто питання про кадрове забезпечення діяльності установ; авторка прийшла до обґрунтованого висновку, що важливою перешкодою у штатній комплектації фінустанов був низький фаховий рівень чиновників.

Ще одну гілку окупаційних установ склало Управління державним майном при військовому генерал-губернаторові Галичини і Буковини, на яке покладалося керівництво казенним майном австро-угорського уряду та власністю, що визначалася як «військова здобич». Проаналізувавши міжнародно-правові норми, С. Орлик простежила практичну діяльність російської влади в цій сфері протягом першої та другої окупацій західноукраїнських земель. Відсутність належного нормативного забезпечення, недостатній штат установ, як зазначає науковець, стали перешкодами ефективної діяльності Управління. Лише з жовтня 1916 р. зазначені проблеми були розв'язані, а установа отримала назву «Управління майном державним і православного релігійного фонду при Військовому генерал-губернаторові Галичини і Буковини» з розширенням наданих їй повноважень. С. Орлик відзначає різні напрями досить успішної діяльності Управління, одним із показників якої стали значні кошти на його рахунках. Дослідниця, характеризуючи діяльність окупаційної влади, називає масові несанкціоновані вирубки лісу на захоплених територіях. Одним із напрямів діяльності російської армії стали несанкціоновані реквізиції майна в покинутих маєтках.

Формування митних органів і реалізацію митної політики розглянуто в підрозділі 2.4. Названі проблеми, як зазначає С. Орлик, військова влада частково вирішувала, а саме: евакуювала персонал митниць, а прикордонні підрозділи приєднала до військових частин. Проте головні завдання у здійсненні митної політики покладалися на Міністерство фінансів. Дослідниця з'ясувала проблеми, з якими стикнулася влада у цій сфері, а також докладно охарактеризувала підходи окупантів до ефективної реалізації митної політики. Детально розглянуто зміст проекту «Правил щодо створення та діяльності російських митних органів у межах Галицького генерал-губернаторства». Цілком слушним є авторське твердження про повільність функціонування російської бюрократії.

тичної машини, яка лише через півроку спромоглася на створення митних органів, що повноцінно запрацювали лише на початку 1917 р. С. Орлик розглянула також повсякденні практики митних установ на окупованих територіях.

Специфіку функціонування грошової системи, цінову політику на окупованих територіях розглянуто в підрозділі 3.1, який складається з трьох пунктів. Дослідниця переконливо довела неспроможність окупаційної влади перевести грошовий обіг у захопленому регіоні на російську грошову одиницю. Вона докладно з'ясувала питання про адміністративно визначений і реальний ринковий курси грошових одиниць, навела численні факти порушень офіційних постанов з боку різних осіб і прийшла до висновку про неможливість досягнути порядку в цій сфері. Науковець також подала численні факти, які засвідчували несприйняття місцевим населенням російських грошей, і вказала на причини цього явища, що приховувалися не лише в економічній, але й у військово-політичній сферах, зазначила також, що поширення фальшивих купюр також не зміцнювали віри в надійність рубля. С. Орлик розглянула чинники коливання курсу валют та активне формування тіньового курсу на окупованих територіях. Вона простежила також причини та перебіг розмінної кризи на захоплених землях. Зазначені явища стали згубними для фінансової політики російської влади. Цікавими є сторінки монографії, присвячені спробам органів міського самоврядування західноукраїнських міст подолати фінансову кризу на регіональному рівні, зокрема за допомогою випуску місцевих бон. Повнота становища доповнюється характеристикою функціонування банківської системи в Галичині та Буковині.

Окупація території західноукраїнських земель покладала на російську владу обов'язок регулювання процесів в особливо чутливій для населення сфері – ціновій політиці (підрозділ 3.2). С. Орлик розглянула різні чинники, що впливали на фінансову політику: воєнні дії та військово-політична нестабільність, транспортний колапс та ін. Дослідниця проаналізувала також адміністративні заходи влади, спрямовані на регулювання цін у регіоні та слушно зазначила, що проблема полягала в тому, що адміністративно встановлені такси і реальні ринкові ціни в регіоні суттєво відрізнялися. Використовуючи компаративний метод дослідження, учена порівняла ціни на продукти в різних повітах Галичини і Буковини з цінами в українських, білоруських, польських і російських губерніях, а також простежила їхню динаміку на окупованих територіях. С. Орлик детально проаналізувала процес інфляційного зростання цін на прикладі м. Збараж із вересня 1914 по жовтень 1917 рр. Дослідниця також з'ясувала причини, навела численні факти порушень владних розпоряджень про обмеження цін у регіоні. Обґрунтованою є авторська теза про неефективність контролю за цінами з боку окупаційної адміністрації, заходи якої часто лише ускладнювали проблеми (зокрема, обмеження, які накладалися на пересування євреїв-торгівців). Аналіз цінової політики щодо заготівельних і реквізичійних цін, зроблений С. Орлик, засвідчує, що російська влада всіляко обмежувала їхнє зростання. Порівняння зазначених цін у Га-

личині та Буковині з цінами в інших регіонах імперії засвідчувало, що на захоплених землях вони були суттєво нижчими. Водночас, авторка обґрунтовано стверджує, що на окупованій території цінова політика на продукти першої необхідності зумовила суттєву різницю в цінах по повітах, спричиняла галопуючу інфляцію, дефіцит товарів і навіть голод. Запроваджена різниця в цінах у 2-3 рази між заготівельними та на продукти першої необхідності призводила до визискування населення західноукраїнських земель російськими «визволителями». Становище мешканців Галичини і Буковини ускладнювалося, як видно з тексту монографії, низькими цінами на робочу силу, внаслідок чого їхня сплатоспроможність досягла мінімальної межі.

З'ясуванню податної здатності населення Галичини і Буковини як відправного пункту податкової політики окупаційної адміністрації С. Орлик присвятила підрозділ 4.1. Дослідниця навела численні факти неправомірних дій російських військових, які призводили до розорення населення «визволених» територій. Влада створювала видимість урегулювання конфліктних ситуацій, проте загальне становище жителів захоплених земель було важким, що, врешті, позначалося на їхній податковій спроможності. Військові дії, грабежі, реквізиції, контрибуції приводили населення до межі зубожіння і голоду, а створений окупантами Продовольчий відділ діяв у край неефективно. Водночас, як засвідчують дані монографії, російська влада здійснювала активний продаж поспіхом конфіскованого приватного майна. Прикметно, що таку фінансову політику самодержавства на окупованих територіях «гідно» продовжував російський Тимчасовий уряд.

Не менше труднощів в окупаційній владі виникало з розробкою механізму стягнення податків (підрозділ 4.2). У монографії з'ясовано головні завдання, що постали перед російськими окупантами, та спроби їхньої реалізації на практиці. Авторка докладно розглянула проекти організації податкової справи на місцях та причини, які перешкоджали їхній реалізації. Спроби скористатися прогресивним законодавством і апаратом податкових інституцій Австро-Угорщини, податкова система якої ґрунтовно проаналізована, виявилися загалом невдалими через брак бажання, часу та фахівців.

Налагодження діяльності, фінансове управління та податковий контроль на секвестрованих і казенних підприємствах найрозвинутіших галузей промисловості Галичини та Буковини – нафтовидобувній, нафтопереробній і соляній, а також на Джурівських вугільних копальнях, розглянуто в підрозділі 4.3 монографії. Дослідниця з'ясувала становище, яке склалося на підприємствах у зазначених галузях під час першої та другої окупацій, їх юридичний статус, розглянула заходи російської військової та цивільної влади щодо налагодження їхнього функціонування, управління та контролю за діяльністю, розподілом і продажом продукції. Здійснені авторкою підрахунки в натуральних показниках і рублях виробленої та проданої (розподіленої) продукції, дані про сплачені податки засвідчують, що російська влада сповна використала ресурси зазначених галузей західноукраїнських земель для зміцнення свого фінансового

становища та забезпечення армії.

Особливості акцизного оподаткування окупованих територій в умовах війни розглянуто в підрозділі 4.4 монографії. У доволі розвинутій тютюновій галузі російська влада відмовилася від практикованої державної монополії Австро-Угорщини, що пояснювалося поруйнованим станом підприємств і браком сировини. Відтак окупанти вирішили використати приватну ініціативу, діяльність Всеросійського земського союзу для відновлення галузі. У праці охарактеризовано наявні труднощі та конкретні заходи, які здійснила влада для налагодження випуску тютюнових виробів і їхньої реалізації. З'ясовано також запровадження акцизів у цукровій промисловості, у виробництві дріжджів, із забою худоби. Водночас С. Орлик розглянула заходи окупаційної влади у боротьбі з тіньовою економікою, ухилянням від сплати непрямих податків. Запровадження акцизів із 1 квітня 1917 р. у період Тимчасового уряду засвідчило спадковість його політики з царським урядом. У пункті 4.4.4 надзвичайно глибоко розглянуто заходи росіян щодо реалізації «сухого закону» на окупованих територіях і безпосередньо в районі театру воєнних дій. Вимушені «тимчасові» заходи уряду (часто вкрай жорсткі, які призводили до фінансових збитків виробників алкогольної продукції) насправді виявилися довготривалими і засвідчили неефективність на практиці. Остання проявилася в нездатності контролювати цю інфраструктурно розгалужену та дуже «чутливу» сферу економіки, про що засвідчили численні зловживання не лише місцевого населення, але й представників окупантів. Посилення контролю та репресивних заходів російської влади лише переконували у наявності важливих проблем у зазначених галузях економіки.

Грабіжницький характер російської окупаційної влади, як видно з підрозділу 4.5 монографії, засвідчило запровадження незаконного гербового збору. Всупереч австро-угорському законодавству та міжнародному праву представники царського самодержавства, а згодом і «демократичного» Тимчасового уряду запровадили гербовий збір і вимагали його повсюдного виконання. С. Орлик дослідила особливості адміністрування промислового податку, який також запроваджувався за російським законодавством, детально охарактеризувала особливості його справляння для різних категорій підприємств Галичини та Буковини. Зазначено, що законослухняне населення південно-західної України загалом добросовісно сплачувало цей податок і, враховуючи додаткові військовий податок і розкладковий збір, суттєво поповнювало російську казну. Водночас, дослідниця навела приклади різних особливих ситуацій, пов'язаних із цим податком і способи їх розв'язання. Досить простим способом поповнення казни, як наочно показала С. Орлик, стали запроваджені на основі російських законів і підзаконних актів адміністративні штрафи. Десятки відомих і невідомих населенню юридичних документів, перелік яких міститься в науковому виданні, були підставами для штрафів. Авторка описала, як функціонував механізм для притягнення до адміністративної відповідальності.

У монографії розглянуто також інші неподаткові платежі, мита та випадкові надходження, які справлялися на окупованій території Галичини та Буко-

вини. Украй болісним для мешканців західноукраїнських земель, як наочно засвідчують наведені та узагальнені в монографії факти, стали різноманітні примусові натуральні повинності, до яких залучалося населення віком від 14 до 54 років. Найважчими з них були риття окопів, вирубка лісу та відновлення залізниць. Справжнім покаранням для людей і тварин стало виконання підводної повинності; благом ставав продаж тяглової сили, щоб позбутися вказаних випробувань. Однак це неминуче погіршувало і так важке становище західноукраїнських селян, призводило до занепаду їхніх господарств. Наведені С. Орлик дані про компенсації та тарифи за виконані роботи свідчать, що вони не покривали й частини зусиль і витрат на прогодування людей і тварин, ремонт возів, людям бракувало часу на власне господарство. За таких обставин населення всіляко ухилялося від натуральних повинностей, незважаючи на штрафи, які на них накладалися.

Для з'ясування особливостей місцевого оподаткування та бюджетної політики (підрозділ 5.1) С. Орлик проаналізувала законодавство Австро-Угорщини в цій сфері, на основі якого, згідно з міжнародним правом, мали збиратись краєві та гмінні податки. Проте російська влада традиційно не дотримувалася IV Гаазької конвенції, оскільки мала намір якомога менше фінансів залишати в окупованих Галичині та Буковині, а, натомість, поповнювати імперську казну. У монографії відзначено наявний безлад у сфері місцевих податків і зборів, який спричинився діями окупантів. Для характеристики безладу, що траплявся в цій сфері, дослідниця дещо переобтяжила текст монографії наведенням численних фактів, описаних на основі документів архівних установ.

Проаналізовано також різноманітні практики запровадження зборів у регіоні: рогаткових, базарних (ярмаркових), шляхових і копитних, з публічних розважальних і видовищних закладів. Гмінні збори з рухомого та нерухомого майна, як свідчать дані, наведені С. Орлик, також відзначалися строкатістю. Висвітлена в монографії діяльність особливих комісій з питання пошуку джерел доходів міських і гмінних управлінь, які мали навести лад у сфері місцевого оподаткування, лише частково досягнули мети (як приклад вдалої податкової політики на регіональному рівні названо м. Тернопіль). Формування місцевих бюджетів на основі оподаткування промислово-торговельної діяльності в умовах війни відбувалося з величезними труднощами, тому, узагальнюючи результати діяльності у цій сфері, С. Орлик цілком обґрунтовано стверджує, що всі ці податки та збори підкорялися одному важливому правилу, на основі якої діяла російська окупаційна влада: «стягнути максимум у дохід державної казни Росії і не дати жодної копійки на утримання цих територій».

Зазначений стан із адмініструванням місцевих податків і зборів, як свідчать дані підрозділу 5.2 монографії С. Орлик, украй негативно позначився на бюджетах міст і гмін територій Галичини та Буковини, становище яких вона характеризує в динаміці, під час першої та другої окупацій. Політика російської влади у цій сфері залишалася нестабільною, хаотичною, непередбачуваною, неузгодженою з реальними потребами регіону. Ситуація погіршувалася уна-

слідок того, що російські війська «на правах переможців» не сплачували за використання міської інфраструктури, вкрай зруйнованої внаслідок воєнних дій. Упродовж тимчасових окупацій 1914–1915 та 1916–1917 рр. відбувалося неухильне скорочення дохідної та витратної частин бюджетів, про що свідчить їх аналіз по містах Тернопіль, Львів, Чернівці, Станіслав, Бучач, Богородчани, Галич, Підволочиськ та ін. Дослідниця навела дані про спроби окупаційної влади здійснити заходи з покращення становища, які поєднувалися з дріб'язковою опікою над органами місцевого самоврядування, що були обмежені в своїх діях. У монографії наведено об'єктивні дані про мінімізацію бюджетів, їхній повсюдний дефіцит і описані моторошні картини занепаду регіону. С. Орлик відзначила спроби органів місцевого самоврядування розв'язати наявні проблеми; наведені дані засвідчують, що позики і допомоги місцевим бюджетам надходили головним чином від приватних осіб під заставу міського майна. Єдиний випадок, зафіксований дослідницею, стався у м. Сторожинець Чернівецької губернії, коли російська окупаційна влада «демократичного» Тимчасового уряду надала поворотну позику для покриття дефіцитного бюджету. Проблема частково вирішувалася також за рахунок випуску міських бон.

Висновки монографії, розширені та системні, підбивають підсумки дослідження на основі багатого архівного та історіографічного матеріалу, які не переобтяжують її, а роблять більш аргументованою та ґрунтовною. Книга ілюстрована чисельними таблицями, світлинами та репродукціями, що візуально підтверджують фінансово-економічну діяльність російської окупаційної адміністрації у Галичині та Буковині, додають ваги авторським положенням і висновкам. Зауважимо лише, що для роботи такого високого ґатунку вкрай потрібні індекси географічних назв та імен, які на жаль, відсутні.

Отже, констатуємо: історична наука збагатилася новаторським дослідженням, яке системно і комплексно розв'язало поставлені завдання та дозволило побачити в ракурсі «нової економічної історії» діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині та Буковині у період Першої світової війни.

Насамкінець зауважимо, що історична наука, безперечно, є індикатором важливих соціальних явищ. Підтвердженням цієї думки може слугувати рецензована монографія, адже ще п'ятнадцять, чи навіть п'ять років тому на вихід подібної книги навряд чи можна було сподіватися. Сьогодні, в контексті українсько-російських відносин, її опублікування є надзвичайно вчасним.

Примітки:

¹ Орлов И. Б. «Человек исторический» в системе гуманитарного знания. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2012. С. 144–145; Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. ред. А. О. Чубарьян. Москва: Аквилон, 2014. С. 543–544.

Отримано: 17.07.2018 р.

ЖИТТЄВА ПРАВДА ДЛЯ НАЩАДКІВ

Бугерчук В.В. Історія окремої української родини. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 564 с.

Актуальною тенденцією сучасних досліджень є залучення в історіописання таких елементів як соціальна історія, мікроісторія, «усна історія». Вони розкривають людський вимір макроісторичних суспільно-політичних процесів, є більш зрозумілі та близькі пересічним громадянам й слугують важливим засобом популяризації історичних знань, адже знаходять набагато ширшу читачську аудиторію, ніж суто наукові праці дослідників. Одним із таких джерел історії «знизу» стала написана Василем Васильовичем Бугерчуком книга «Історія окремої української родини», яку автор назвав романом.

Уже зовнішній вигляд книги є вельми привабливим, адже має тверду папітурку із зображенням українських народних символів та портретами батька й матері автора. Структура публікації включає передне слова від автора, пролог, 39 розділів та епілог, вклейку-додатки з родинними фотографіями. Розділи у хронологічній послідовності розкривають життя кількох поколінь родини Бугерчуків з кінця ХІХ до початку ХХІ ст. Основна увага акцентується на розкритті життєвого шляху батьків, самого В. В. Бугерчука та його сім'ї в період, за його ж висловом, «розквіту» СРСР. Автор зумів подати родинну історію в контексті тогочасного суспільно-політичного життя, що робить її вельми цінним джерелом для дослідницького аналізу уявлень населення про владу, політику, господарство, соціальне життя.

У слові від автора актуалізується мета написання книги, на документальних прикладах демонструється антигуманна тоталітарна сутність комуністичного режиму, згадується справа «Гонгадзе» як відголосок його практик в незалежній Україні (с. 3-6). Важливо, що під впливом читання вже цих перших сторінок складається певне враження про особистість автора, яке надалі поглиблюється й збагачується у цілком позитивних рисах.

По-перше, необхідно підкреслити стиль викладу змісту – чіткий, ясний, доступний, аргументований, з наявністю причинно-наслідкових зв'язків, але позбавлений складних формулювань, місцями інтригуючи-захоплюючий – завдяки чому книга читається легко, невимушено, «на одному диханні». Очевидно, дається взнаки широка ерудиція автора та вплив професії військового та юриста на виклад тексту. По-друге, В. В. Бугерчук не лише володіє абстрактними історичними знаннями, але й наділений аналітичною здатністю до їх осмислення, порівняння, власної оцінки та інтерпретації, що стало основою для формування високого рівня історичного мислення й історичної свідомості. У цьому автор, не будучи професійним істориком, може дати фору багатьом сьогоденним «фаховим» дослідникам. По-третє, яскраво простежується гли-

бокий щирий патріотизм автора, вболівання за долю України та її народу, критика політичної влади, яка упродовж розглядуваного в книзі періоду не турбується, а лише експлуатує своїх громадян. Характерно, що В.В. Бугерчук акцентує увагу на відомих українських діячах, прикладах успіхів і досягнень українців у світі (с. 11–17).

Ознайомлення зі змістом книги спонукає до умовного її поділу на три частини, для яких де-факто притаманні різні жанри. Власне історичним романом є перша частина книги (с. 10–298). Вона включає розділи: «Своя земля», «Мала Батьківщина», «Напередодні війни», «Війна», «Окупація», «Перші «остарбайтери», «Українці в Німеччині», «Окупація. Рік другий», «Легендарний Бандера», «Чергова хвиля «остарбайтерів», «Окупація. Рік третій», «Визволення», «На фронті», «Відновлення більшовицької влади», «Війна після війни», «Радість і сльози», «Щаслива сім'я», «Боротьба за виживання родини», «Мати-одиначка», «Доля «вдови», «Одружена «вдова». Більшість інформації автор отримав з родинних спогадів та переказів, додавши до них власні міркування та елементи художньої форми викладу матеріалу. До останніх належить перш за все наділення автором персони свого батька (теж Василя, головного героя першої частини книги) низкою «суперменівських» якостей, які він виявляв у пригодницьких подіях переховування своєї коханої Наді (мати автора) від оstarбайтерства. Дані сюжети книги є по суті справжнім історичним детективом.

Особливо цікавими є пасажі про сприйняття селянами комуністичної влади. Автор не шкодує іронії та сатири у зображенні взаємин влади і суспільства. Так, в епізоді з міркуваннями баби Фросини читаємо: «Пізніше дізналася, що відбулася чи то революція, чи то переворот, і це означало – панів більше не буде ніколи, всі будуть багаті, рівні і щасливі... Так сказали комуністи – ходять чутки, що це дуже чесні, справедливі і добрі люди, метою життя яких є щастя бідних людей, і через деякий час бідних взагалі не буде. Фросина сумнівалася у всесильності комуністів, оскільки не розуміла, куди дінуться п'яниці і ледацюги, злодії і брехуни. Вона не помилилася. Пізніше переконалася, що саме комуністи були реальними брехунами, і злодіями, а п'яниці і ледацюги стали основною опорою комуністів у будівництві не то соціалізму, не то комунізму, не то анархії, не то масштабного (на всю країну) концтабору» (с. 25). При описі Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. автор вказує на абсурдність владних аргументів щодо природних причин цього явища: «Не могла «небесна канцелярія» зробити такі тонкі розрахунки, щоб на землях, які розділялися невеличкою річечкою (Збруч – І. Б.) на одному березі випадали рясні дощі і там буяла рослинність, а протилежному – суцільна засуха, внаслідок чого помирили люди» (с. 28).

У книзі згадується про активний рух на захід військових колон Червоної армії восени 1940 – на початку 1941 рр. (с. 36). Це є ще одним вагомим аргументом проти тогочасної владної пропаганди про неготовність СРСР до німецько-радянської війни. З іншого боку, логічно припустити, що, можливо, це була підготовка до превентивної війни проти Німеччини. Демонстративним фактом радянської дійсності стала плата за навчання, станом на 1940 р., при здобутті

середньої освіти (с. 38). Автор сатирично оцінює колгоспну систему: «мабуть, з цієї причини таке підприємство і називалося колгоспом, бо його майно розкрадалося колективно» (с. 44).

Велику цінність для сучасної української історіографії мають «усноісторичні» свідчення про діяльність підпільного осередку, очевидно ОУН, у Борщеві Тернопільської області (с. 60–61, 104–107, 210–225). Відомості про неї автор отримав зі спогадів батька, який контактував з членами цієї організації і був єдиним «східняком» у її складі. Автор заслужено пишається своїм батьком. У розділі «Легендарний Бандера» викладає обґрунтовані симпатії до лідера українського націоналістичного руху й описує акцію 1943 р. з вивішування у день народження Бандери жовто-блакитного прапора, у якій брав участь Василь-старший (с. 133–134).

Характеризуючи перебування земляків на роботах у Німеччині, автор торкається однієї з непублічних повоєнних проблем, а саме – повернення жінок-остарбайтерів з немовлятами-безбатченками, які часто ставали об'єктом зневаги й цькування з боку однолітків (с. 113). Згадуються й чутки про зраду одного із земляків, який надав інформацію німцям щодо іншого «остарбайтера»-односельчанина про його членство у комуністичній партії, начебто на основі якої його було страчено (с. 229–230).

Не вельми приємним для подолян є порівняння «західних» і «східних» (стосовно р. Збруч) українських поліцаїв («шуцманів»). Якщо перші активно допомагали землякам, не вельми пильно охороняючи склади і комори з продуктами, то «східняки» не бажали «ділитися» і «готові були своїх земляків застрелити на місці, не скривившись» (с. 117–118). Описуючи роздуми щодо цього Василя-старшого автор підкреслює: «Він із сумом, про себе, відмічав прірву (бездну) між патріотичною свідомістю західних українців і боягузливою покірністю своїх земляків, яких розділяла невелика річка Збруч» (с. 178–179).

Автор не приховує й того, що порівняння німецької окупаційної та радянської «рідної» влади є не на користь останньої. Так, німці менше обманювали населення (с. 152), їх нащадки добровільно компенсували працю «остарбайтерів» солідними сумами (с. 154). Натомість 75–80% новобранців до лав Червоної армії, мобілізація яких здійснювалася на визволених територіях, гинули протягом першого місяця перебування на фронті (с. 160).

Розділ «Війна після війни» (с. 210–225) є демонстрацією важливого історичного факту. Йдеться про службу Василя-старшого у органах НКВС, на яку він пішов за погодженням з борщівською організацією ОУН (с. 211–212). Тобто він став одним з нечисельних наочних прикладів націоналістичної агентури в середовищі радянських каральних органів, які здійснювали репресії проти ОУН-УПА.

Кульмінаційним моментом родинної драми у першій частині книги є арешт та втеча Василя-старшого з-під варти, що змусило його розірвати контакти з сім'єю та стати ізгоем (с. 255–264). Сьогодні він постає у статусі героя, але в радянську добу автор книги мусив приховувати даний елемент своєї

біографії, адже він міг перекреслити всі його життєві справи. Кілька подальших розділів присвячені важкій ситуації, в якій опинилася дружина Василя-старшого з малим сином на руках, які перебували під постійним наглядом каральних органів. Звертаємо увагу на роздуми автора щодо повсякденного життя в СРСР. Він вказує на факти свавільних арештів невинних людей, мізерної пенсії для колгоспників, шалених черг при купівлі товарів (с. 282).

Другу частину книги складають спогади автора про власне життя за радянської доби (с. 299–477), а тому її можна віднести до жанру мемуаристики. Вона охоплює такі розділи: «Самостійне життя», «Спроба стати професійним військовим», «Виконання військового обов'язку», «Професійна військова стежина», «Одруження», «Батьківське щастя», «Інтернаціональний» обов'язок», «Чуже свято. Повернення», «Край каторги», «Зустріч з батьком», «Роздуми про власне майбутнє», «Рідна Україна», «Земля Німеччини», «Подільська рідна Земля», «Зустріч» батька з мамою». Важливість їх змісту полягає в тому, що військовий офіцер Василь-молодший постійно змінював місце служби (Калініградська область, Сахалін, Закарпаття, Німеччина, Хмельниччина), брав участь у важливих макросторичних подіях («Празька весна»). Відтак, палітра його свідчень, особистих міркувань та оцінок суттєво доповнює конкретними деталями загальну канву суспільно-політичного життя СРСР в 1960–1980-х рр.

Звертає на себе увагу критика на адресу радянського військового командування про байдужість до здоров'я своїх солдатів (с. 392–393). Автор засуджує політичне керівництво за недбале ставлення до своїх громадян, зокрема під час ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи (с. 410–411). Гірку посмішку викликає інформація про те, що солдати-«дембеля» в групі радянських військ у Німеччині організували пиятику й спалили 31 танк (с. 416). Подібних відомостей годі шукати в сьогоднішніх підручниках і наукових дослідженнях з даної проблеми в офіційній російській історіографії. Це також стосується неприємної правди про злочини радянських офіцерів у Східній Німеччині. Так, згвалтування дівчини в Магдебургу зумовили масові протести місцевого населення (с. 432–434).

За влучним спостереженням Василя-молодшого він «зрозумів: що на Далекому Сході, що на «крайньому» Заході (тобто в Україні), а також у Калінінграді (Кенігсберзі) – моральна іржа однаково «роз'їдає величезне тіло» Збройних Сил СРСР і саму однойменну державу на чолі з Політбюро ЦК КПРС і КДБ» (с. 420). Утім, в межах своїх сил і можливостей, намагався мінімум дистанціюватися, а максимум – боротися з негативними проявами радянського повсякдення. Він не допустив прийняття в партію офіцера з негідною поведінкою (с. 422–424), сумлінно виконував обов'язки голови групи народного контролю військової частини (с. 425–426). Відверто і прямо висловлював свою думку щодо провини СРСР в справі загибелі південнокорейського літака у серпні 1983 р., усвідомив облудність радянських офіційних ЗМІ в ситуації з інцидентами у Балтійському морі (с. 442–443).

Автор підкреслює, що в розпал горбачовської перебудови панувала цілковита безвідповідальність посадових осіб на всіх рівнях (с. 458). Досить низько він

оцінює професійний рівень офіцерів Кам'янець-Подільського військового інженерного училища, куди його 1989 р. перевели на службу (с. 463–466). Зокрема у книзі йдеться про неодноразові випадки притягнення їх до відповідальності судами офіцерської честі. Василь-молодший підсумовує: «Всі зазначені факти свідчили, що суспільство Радянського Союзу – безнадійно хворе...» (с. 466).

Третя частина книги, яка за формою нагадує есе, включає розділи «Продовження цивільної стежини», «Війна, яку передбачав Степан Бандера», «Роздуми про сучасне і майбутнє України» (с. 477–552). Для сьогодення вона найважливіша, адже тут подані слушні роздуми автора про особливості радянської політичної й економічної системи, актуальні наболілі проблеми в нашій державі. Однією з головних автор визначає корупцію, яку називає «державною раковою пухлиною» (с. 480–481). Він гостро критикує управлінські принципи в незалежній Україні, які є спадщиною і навіть продовженням радянських адміністративних і господарських практик, в яких голови і директори різних рівнів не керувалися Конституцією й законами (с. 481–488). Зокрема, радянська інтервенція в Афганістан обґрунтовувалася офіційною пропагандою «інтернаціональним обов'язком», але про нього жодний радянський нормативний акт не згадував (с. 491). В.В. Бугерчук також зачіпає проблему «прихватизації» майна, з якою він, будучи юристом райдержадміністрації, намагався боротися (с. 494).

Апогеєм авторських есеїстських міркувань є два останні розділи книги (с. 497–552). Він аргументовано й категорично, з демонстрацією низки історичних прикладів й аналогій, відкидає російські претензії на українські території та історичну пам'ять. В.В. Бугерчук акцентує увагу на поглядах відомого радянського дисидента О.І. Солженіцина, який не визнавав українськими східні і південні території нинішньої України (с. 499). Цим самим підтверджується саакраментальний вислів, що російський демократ закінчується на українському питанні. Гостро критикує бездіяльність українських президентів, військових очільників в справі захисту території держави від нинішньої російської агресії. Потребує окремого цитування архівлучне проблемне питання автора: «Чи є в Україні справжня еліта?» (с. 526) та висловлювання Лесі України «Хто звільниться сам – буде вільним! Кого звільнять – буде рабом!» (с. 530). Автор закликає українців до згуртування та об'єднання, пропонує власні рекомендації проєкту та обговорення Конституції (с. 539–550). Людей, що здатні змінити сьогодення України на краще, він бачить у патріотичних фронтовиках та волонтерах, які мають створити нову партію, «ідеєю якої буде будівництво народної України» (с. 552).

Пролог книги містить щирю самокритику В.В. Бугерчука, який, «хай не натхненно, але «проводив» у життя політику КПРС» (с. 557) й не претендує на статус дисидента, хоча в своїх міркуваннях ставив під сумнів офіційні аргументи радянської влади. Автор даного огляду вважає, що в радянську добу думаючі волелюбні люди (а саме до таких, безперечно, належить автор книги) обов'язково помічали й розмірковували над непослідовністю й суперечністю ідеології і практичних дій влади. В такому роздвоєному вимірі вони не могли

жити комфортно. Хоча більшість не наважувалася опиратися (чи усвідомлювала марність демонстративного протесту), але внутрішнє неприйняття ними радянської системи було завжди присутнім. У зв'язку з цим можна назвати таких людей «інтровертними» дисидентами.

Отже, книга В. В. Бугерчука є поліжанровим джерелом не лише матеріалів «усної історії» минулого кількох поколінь, але й актуальних та слушних авторських аналітичних роздумів над сьогоdnішніми проблемами України. Впевнений, що потенційний читач почерпне з неї багато корисного для розвитку власного історичного світогляду.

Отримано 05.07.2018 р.

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

Адамовський Володимир (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Адамський Віктор (м. Хмельницький), кандидат історичних наук, викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Бенискевіч Кшиштоф (м. Зелена Гура, Республіка Польща), доктор габітований, професор Університету Зеленогурського.

Боднарюк Богдан (м. Чернівці), доктор історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Боровець Іван (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Брехуненко Віктор (м. Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач відділом Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України.

Верстюк Володимир (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Головка Олександр (м. Київ), доктор історичних наук, академік АН вищої школи України.

Гуменюк Анатолій (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Завальнюк Олександр (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АНВО України.

Коляда Ігор (м. Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Комарницький Олександр (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Копилов Сергій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Лисенко Олександр (м. Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Ліхтей Ігор (м. Ужгород), кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Ужгородського національного університету.

Лякович Роман (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Маврін Олександр (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України, заступник директора з наукової роботи.

Матях Валентина (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Нечитайло Віталій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Олійник Сергій (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Слісаренко Олександр (м. Дніпро), кандидат історичних наук, доцент Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Смолій Валерій (м. Київ), доктор історичних наук, професор, директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України.

Станіславський В'ячеслав (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Старовойтенко Інна (м. Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України.

Степанков Валерій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік УАІН.

Степанков Віталій (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Степанчук Юрій (м. Вінниця), докторант Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Тенговський Ян (м. Білосток, Республіка Польща), доктор габілітований, професор Інституту історії та політичних наук Білостоцького університету.

Федьков Олександр (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Філінюк Анатолій (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік АНВО України.

Хаутала Роман (м. Оулу, Республіка Фінляндія), старший науковий співробітник Інституту історії імені Ш. Марджані Академії наук Республіки Татарстан; доцент історичного відділення гуманітарного факультету університету Оулу.

Хойнацька Людмила (м. Київ), кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних та загально-практичних дисциплін Інституту управління державної охорони України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Чуткий Андрій (м. Київ), доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету.

Чухліб Тарас (м. Київ), доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Юга Олександр (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**Наукові праці Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 28

Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету. У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки. З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації серія КВ №20172-9972 ПР від 06.03.2013 р.,
видане Міністерством юстиції*

*Підписано до друку . Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. . Наклад 100 пр. Зам. № .*